Б И Б Л И О Т Е К А
Посебна издања

Главни и одговорни уредник
Бранимир Андрић, *директор*

Стручни редактор
Весна Башић

Уредници
Мср Мирослав Јаћимовић
Мр Владимир Иванишевић
Ивана Петровић

Уређивачки одбор
Др Слободан Бјелица, *др Душко Радосављевић*, *др Милован Писари*, *Бранимир Андрић*, *мср Мирослав Јаћимовић*, *мр Владимир Иванишевић*, *Ивана Петровић*

Организатор Саветовања
Мср Мирослав Јаћимовић

Организацију Саветовања које је одржано 2016. године и штампање *Зборника радова* омогућили су Министарство културе и јавног информисања Републике Србије и Секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама АП Војводине.

Фотографија на корицама књиге:
Улазак српске војске у Нови Сад 9.XI 1918. г. под командом мајора Војислава Бугарског.
Угао Дунавске и Главне улице, данас Змај Јовина.

© Copyright: Архив Војводине, 2017.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

СА МЕЂУНАРОДНОГ САВЕТОВАЊА – ЕЛИТЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

НОВИ САД, 27–28. ОКТОБАР 2016.

Нови Сад, 2017.

САДРЖАЈ/CONTENTS

Напомена уз ово издање/Publication Note 11

Небојша Кузмановић/Nebojša Kuzmanović 13
Српске елите у Великом рату 13

Љубинка Трговчевић/Ljubinka Trgovčević 16
Европски и српски интелектуалци у Великом рату 16
European and Serbian intellectuals in the Great War 29

Милан Мицић/Milan Micić 30
Михајло Пупин и прикупљање доборовољаца за српску и црногорску војску у САД 1914–1918. 30
Mihajlo Pupin and mustering of volunteers into Serbian and Montengrin army in USA 1914–1918 41

Слободан Бјелица/Slobodan Bjelica 42
Белешке Васе Ешкићевића из Првог светског рата 42
Vasa Eškićević's notes from the First World War 57

Зорица Хаџић/Zorica Hadžić: 59
Кроз ратне дневнике Васе Ешкићевића (Васа Ешкићевић у Великом рату) 59
Through the war Diaries of Vasa Eškićević (Vasa Eškićević in time of Great War) 72

Саша Марковић/Saša Marković 73
Коста Стојановић или преиспитивање политике као модел очувања националних интереса Краљевине Србије у Великом рату 73
Kosta Stojanović or revising politics as a model for the preservation of national interests of the Kingdom of Serbia in the Great War 87

Душко Радосављевић/Duško Radosavljević 88
Ставови социјалдемократских партија јужнословенских земаља крајем Првог светског рата о стварању Југославије 88
The views of the social democratic parties of South Slavic countries at the end of World War I on the creation of Yugoslavia 96

Предраг Вајагић/Predrag Vajagić 97
Самостална радикална странка у Великом рату 1914–1918. 97
Independent Radical Party in the Great War 1914–1918 122

Милан Гулић/Milan Gulić 123
Кристо Доминковић: Дубровчанин у вртлогу Великог рата 123
Kristo Dominković: Citizen of Dubrovnik in the whirlpool of the Great War 143

Стеван Бугарски/Stevan Bugarski 144
Елита Срба са данашње територије Румуније у Великом рату..... 144
The Elite of the Serbs from the territory of present-day Romania
in the Great war 156

Александра Колаковић/Aleksandra Kolaković 158
Сарадња француских и српских интелектуалца 1916. године 158
Cooperation between French and Serbian intellectuals in 1916 170

Мирослав Јаћимовић/Miroslav Jaćimović 171
Велика Британија и Србија, однос елита у току Првог светског рата 171
Great Britain and Serbia, the relationship of elites during the First
World War..... 187

Маја Николова/Maja Nikolova 188
Елита која је стварала елиту – српски професори и француски ђаци 188
Elite that created Elite – Serbian professors and French students 203

Нада Петровић/Nada Petrović..... 205
Америчка елита за Србију у Великом рату 205
American Elite for Serbia in the Great War 219

Золтан Месарош/Zoltan Mesaroš 220
Промена политичких елита у Угарској као резултат догађања
у Првом светском рату..... 220
The change of political elite in Hungary as a result of events
in the First World War..... 233

Зоран Стевановић/Zoran Stevanović..... 235
Теорије елита и друштво у Аустро-Угарској..... 235
Elite theories and society in the Austria-Hungary..... 270

Љиљана Дожић/Ljiljana Dožić..... 272
Балканска авантура Дагласа Долда..... 272
Douglas Dold's Balkan Adventure 285

Софија Божић/Sofija Božić 287
Браћа Прибићевић у Великом рату..... 287
Pribićević brothers in the Great War..... 302

Александар Лукић/Aleksandar Lukić 303
Јаша Продановић у Првом светском рату 303

Jaša Prodanović in the First World War 314

Павле Јовић и Бојан Грујичић/Pavle Jović i Bojan Grujičić..... 315
Срби о мисији Николаја Велимировића 1915–1919. 315
Serbis about diplomatic mission of Nikolaj Velimirović 1915–1919. 318

Павле Јовић/Pavle Jović 319
Немачки интелектуалци као пријатељи српског народа
у Великом рату 319
German intellectuals as friends of the Serbian people in the Great War 325

Александар Д. Стаматовић/Aleksandar D. Stamatović..... 326
Државничка и политичка активност Андрије Радовића 1916–1918..... 326
Statesmanlike and political activity of Andrija Radović (1916–1918)..... 349

Боривоје Милошевић/Borivoje Milošević..... 350
Српска интелигенција
на Бањалучком велеиздајничком процесу 1915–1916. године 350
Serbian intelligence on high-treason process in Banja Luka 1915–1916 370

Зоран Вељановић/Zoran Veljanović 371
Јован Јоца Манојловић – народни трибун и вођ суботичких Срба
у Великом рату 371
Jovan Joca Manojlović – Spokesman and leader of Serbs in Subotica
in the Great war 390

Ванда Војводић Мицова/Vanda Vojvodić Micova 392
Др Емил Гаврила..... 392
Dr. Emil Gavrila 399

Филип Крчмар/Filip Krčmar 400
На погрешној страни историје? Ратни ангажман српске елите
у Великом Бечкереку 1914–1918. 400
On the wrong side of history? Serbian elite
in Veliki Bečkerek 1914–1918 425

Блаженка Марковић, Љиљана Митровић/Blaženka Marković,
Ljiljana Mitrović 427
Великоратне године др Миливоја Ковачевића 427
The Great War Years for Dr. Milivoj Kovacević..... 451

Лела Вујошевић/Lela Vujošević 453
Елита са маргине..... 453
Elite from the margins 467

Сања Гавриловић/Sanja Gavrilović 469
Цвета Бингулац – болничарка и учитељица у Великом рату 469
Cveta Bingulac – nurse and teacher in the First World War..... 481

Милош М. Дамјановић, Бојан Ђокић/Miloš M. Damjanović, Bojan Đokić 482
Рабини Краљевине Србије током Првог светског рата 482
Rabbis of Kingdom of Serbia during World War I 499

Љиљана Бубњевић/Ljiljana Bubnjević 501
Петроварадински војни суд – суђењем мајору Лудвигу Хафнеру 501
Military court Petrovaradin – The trial of Major Ludwig Haffner 512

Мара Шовљаков/Mara Šovljakov 513
Антисрпска хистерија Аустро-Угарске у делу Јана Чајака
Записи из заточеништва 513
Anti-Serb hysteria of the Austro-Hungarian Empire, in part of Jan Čajakov, records from captivity 526

Јасна Јованов/Jasna Jovanov 528
Значење етнографских мотива у сликарству Данице Јовановић 528
Meaning of Etnographic Motifs in Danica Jovanović's Painting 540

Маја Васиљевић, Владимир Абрамовић / Maja Vasiljević, Vladimir Abramović 542
Cultural Diplomacy, Preservation and Construction of National Identity: Dragutin F. Pokorni in North Africa during the Great War 542
Kulturna diplomatija, očuvanje i konstrukcija nacionalnog identiteta: Dragutin F. Pokorni u Severnoj Africi tokom Velikog rata 553

Зоран Војић/Zoran Vojić 554
Сигмунд Фројд и психоаналитички покрет у Великом рату 554
Sigmund Freud and the Psychoanalytic movement in the Great War 564

Владимир Каљевић/ Vladimir Kaljević 566
Улога црногорске елите у слому и капитулацији 1916. године 566
The role of the Montenegrin elite in the collapse and capitulation in 1916... 586

НАПОМЕНА УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

Архив Војводине, установа културе од националног значаја, је поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата, у оквиру Међународног вишегодишњег пројекта „Време–сећање–идентитет–архив“, организовао међународне стручне скупове 2014, 2015. и 2016. године, дајући тиме свој допринос обележавању Великог рата у Републици Србији.

Треће, прошлогодишње Саветовање на тему „Елите у Великом рату“ је одржано у Новом Саду 27. и 28. октобра, а радове је презентовао четрдесет један учесник из Републике Србије и земаља у региону. У име Покрајинске владе АП Војводине, скуп је тематским уводом отворио др Небојша Кузмановић, заменик покрајинског секретара за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама АП Војводине. Уводно саопштење, по позиву Архива Војводине, одржала је проф. др Љубинка Трговчевић.

Садржај овог *зборника* чине радови које је Уређивачки одбор одабрао за публиковање и доносимо их према редоследу излагања на Саветовању. Пет радова није штампано иако су на Саветовању излагани и одабрани за публиковање, с обзиром на то да их аутори нису доставили у предвиђеном року. Уређивачки одбор није дао позитивну рецензију за штампање једног рада, будући да садржајно и концепцијски није задовољио критеријуме приликом вредновања коначне верзије рада за публиковање.

Архив Војводине захваљује Министарству културе и информисања Владе Републике Србије, Покрајинском секретаријату за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама АП Војводине, на разумевању и финансијској подршци у реализацији Саветовања, као и свим учесницима и излагачима који су својим научноистраживачким радом и ауторским текстовима допринели расветљавању теме „Елите у Великом рату“.

Уредништво

Др Небојша Кузмановић

СРПСКЕ ЕЛИТЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Поштовани гости, господине директоре, драге колеге, новинари, поздрављам вас у име Покрајинске владе и њеног премијера господина Игора Мировића и преносим вам искрену подршку за успешан и добар рад на овом важном Међународном саветовању.

Данас, ево на овом лепом месту, а поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата наша угледна установа културе и заштите Архив Војводине, ради на реализацији вишегодишњег међународног пројекта „Време–сећање–идентитет–архив“, којим се оснажује **култура сећања** на догађаје из Првог светског рата а који чине саставни део наше меморије и националног идентитета.

Треће, Међународно саветовање у оквиру пројекта „Време–сећање–идентитет–архив“ окупља историчаре и архивисте на тему „Елите у Великом рату“ са покушајем да се сагледа улога политичких, друштвених, привредних и културних елита у историјским токовима и процесима Великог рата.

Елите, а томе су нас учили Гистав Ле Бон, Хосе Ортега и Гасет, Елијас Канети и многи други социолози и филозофи, су биле те које су одувек водиле друштва и државе, обликовале њихова хтења, карактер и дух. Сазнања елита о свом месту у друштву и њени интереси моделовали су све токове историје, па и историју Првог светског рата. Први светски рат показао је кризу елита, јер постојеће друштвене, политичке, економске и националне противуречности тадашње елите нису могле да реше мирним путем. Елите великих европских друштава у времену Првог светског рата нису на његовом почетку претпостављале силину промена које ће овај рат донети, нити су могле да сагледају дужину и карактер рата.

У лето 1914. године европске елите очекивале су кратак рат без

много жртава. Догодило се управо супротно. Велики рат донео је и велику кризу човечанства, нова сазнања о карактеру света и човека, али и суштинску промену елита у појединим деловима света.

Политичка, друштвена, економска, војна и културна елита Краљевине Србије уочи Великог рата настала је током стогодишњег развитка српског друштва које се, у оквиру своје државности, преображавало од једног друштва у провинцијалном, рубном делу Османског царства, што је било српско друштво на почетку 19. века, у друштво које је током 19. века било захваћено процесима европеизације и модернизације и које је уочи Великог рата припадало заједници европских друштава. Елита Краљевине Србије током Великог рата показала је оне особине које су произилазиле из њене историјске генезе. Србија је у Великом рату имала снажну и самосвесну националну елиту која је обликовала хтења сопственог народа и државе и која је делила његову судбину. Степен јединства и хомогености које је показивало српско друштво у овим ратним годинама управо су произилазили из националног карактера модернизације српског друштва током 19. столећа. Краљ, политичари, официрски кор, интелектуалци, уметници и научници, трговци и индустријалци, упркос разликама које су постојале међу њима у мирнодопско време, имали су потпуно истоветне ставове према слободи и независности државе у којој су живели и за чији опстанак су се борили. Што, а то констатујем са великим жаљењем, данас није случај. Јединство српске елите преносило се на народ, а сукоби унутар српске елите у времену Великог рата никада нису доводили у питање слободу и независност српске државе. Српска елита у Великом рату, као и цео народ, приносила је жртве у борби за слободу српске државе.

Припадници српске елите су се за време рата налазили у рововима и гинули су без малограђанске кукњаве, делећи своју судбину са судбином свог народа. За време окупације Србије 1915–1918. године они делови српске елите који нису успели да напусте земљу први су били изложени интернирању и логорисању од стране окупаторских, аустроугарских и бугарских власти. Српска елита у егзилу на Крфу и у Солуну својим деловањем обнављала је моћ српске војске и обнављала државу на страној територији, тако да је она деловала у прогонству са свим оним полугама које су у том тренутку биле могуће. Део српске интелектуалне, научне, културне и политичке елите током Великог рата тражио је, у условима великог светског сукоба нове могућности које је потрес светског рата отварао пред српским народом. Тај доминантни део

српске елите сматрао је да је кључни интерес за српски народ стварање велике јужнословенске државе, која би ујединила сав српски народ – што је прокламовано Нишком декларацијом, из децембра 1914. године, а реализовано прводецембарским актом из 1918. године када је створена нова држава: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Елита српског народа у Хабзбуршкој монархији током Великог рата нашла се у тешкој историјској позицији, јер је српски народ колективно оптужен од стране аустроугарских власти за чин Сарајевског атентата, а ратно-пропагандна машина Аустро-Угарске током лета 1914. године развијала је мржњу, као основну енергију рата, према српском народу, као целини, па и према својим поданицима српске националности. Српске елите у Босни и Херцеговини, Хрватској, Далмацији, Банату, Бачкој, Барањи, Срему, Боки которској су се већ 1914. године нашле на удару аустроугарских власти. Припадници српске елите, српски трговци, учитељи, свештеници, студенти, ђаци, интелектуалци, богатији и виђенији сељаци, хапшени су, узимани као таоци, у појединим случајевима убијани, интернирани и логорисани широм Монархије, јер је Монархија уништењем елите хтела да уништи и обезглави цео народ. Удар на српску националну елиту у Аустро-Угарској био је удар на идентитет српског народа у тим крајевима.

Уверен сам да су елите у Великом рату значајна и велика историографска тема. Карактер теме тражи свеобухватна и детаљна историографска истраживања и преиспитивања и отвара нове историографске могућности. Надам се да ћете у следећа два дана ви, угледни историчари и архивисти, наћи бар део одговора на важна питања које отвара ова значајна тема.

Желим вам успешан рад, али и пријатан боравак Новом Саду, европској престоници културе.

Проф. др Љубинка Трговчевић
Факултет политичких наука
Београд

ЕВРОПСКИ И СРПСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: У раду су анализирани примери ангажмана интелектуалаца у Великом рату. Почетак је означен у августу 1914. године као „рат речима“, односно разменом колективних изјава немачких и британских интелектуалаца, универзитетских професора и научника у којима су они тумачили узроке почетка рата. Сви ови манифести и памфлети су имали заједничку основу: да представе непријатеља као злог, крволочног и свирепог и јединог кривца за избијање рата. То је био тек почетак учешћа интелектуалаца у пропаганди сопствених земаља. Већина научника, књижевника и уметника у свим зарађеним земљама је дала свој допринос рату, било активним учешћем у борбама или јачању патриотизма код куће. Српски интелектуалци су такође, осим на бојном пољу, учествовали у тумачењу ратних циљева Србије бројним текстовима, изложбама, предавањима, и др. Такође, анализиране су сличности и разлике у врсти ангажмана европских и српских интелектуалаца.

Кључне речи: Интелектуалци, Србија, Европа, пропаганда, Први светски рат

Када се користи појам елита, поставља се питање за који садржај ћемо се определити: да ли за онај који је увео Вилфредо Парето који друштво дели на две основне групе, оне које управљају друштвом – елиту моћи – и на оне којима се управља. Или ћемо преузети сложеније моделе,

оне које ове *изабране*, што сама реч сугерише, дели на цео низ подгрупа, сведено речено, на оне традиционалне, племство и свештенство, и на елите модерног доба, као што су технократске, економско/менаџерске, харизматске... Савремени социолози и политиколози који изучавају друштвене групе овом списку додају и „нове елите“ (celebrities).

Интелектуалци су такође појам који изазива контроверзе. Уобичајено се укључују у елиту, некада духовну а некада харизматску, али су у многим случајевима делови елите моћи, чак и војне елите. Да ли су и који интелектуалци део елите, подразумева одговор на питање ко су они?

Сам термин је добио савремено значење у афери Драјфус и појави познатог апела „Оптужујем“ Емила Золе од 13. јануара 1898. године.[1] Група уважених професора, књижевника, уметника, попут Анатола Франса, Марсела Пруста, Виктора Берара, Клода Монеа, Емил Дирхајма, Емануела де Мартона и других, који су стали иза Золиног писма, је већ 23. јануара окарактерисана као „интелектуалци, који су се стигли из свих углова хоризонта“ а које је „окупила једна идеја“[2]. Реч су у широј јавности први почели да употребљавају они који су били анти-Драјфусијанци, попут Мориса Бара (Maurice Barrès), писца и десничарског мислиоца и историчара књижевности Фердинанда Бринетиера (Ferdinand Brunetière). Морис Бар је већ 1. фебруара исте године у листу *Journal* објавио текст „Протести интелектуалаца“[3], а посебне заслуге што је овај термин ушао у јавну употребу имао је Бринетиер, уредник часописа *Revue des deux mondes*, који је, назвавши потписнике Золиног писма *интелектуалцима*, навео да они себе виде да су „неке племените касте, људи који живе у лабораторијама и библиотекама […] са претензијом да буду надљуди“.[4] Отада је термин *интелектуалац* постао део свакодневице, па се могао применити и на нека ранија времена када није ни постојао.[5] Када се појавио, па и доста касније, појам интелектуалац је подразумевао његово ангажовање у јавности, било „мислећи“ и преносећи „своје мишљење на друге“[6], било тако што се залагао за „апстрактну правду“[7], односно

[1] P. Ory, J-F. Sirinelli, *Les Intellectuels en France, de l`Affaire Dreyfus à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1986, 32.

[2] Исто, 6.

[3] Michel Winock, *Le siècle des intellectuels*, Seuil, Paris, 1997, 27.

[4] Исто, 25–26.

[5] На пример, Жак Ле Гоф је о њима писао у средњем веку.

[6] J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, GZH, Zagreb, 1982, 5.

[7] Ž. Benda, *Izdaja intelektualaca*, Socijalna misao, Beograd, 1996, 35.

борио за „шири идеал, морални став и политички захтев“[8] и што је бранио „универзалне вредности“ људског друштва.[9]

Како интелектуалци у оригиналном значењу тог појма нису били сами по себи друштвени слој, већ људи разних професија који са другима комуницирају путем мишљења и јавног деловања[10], временом се у многим земљама, као и код нас, усталио руски појам „интелигенција“, који је из претходно политичког одређења насталог у 19. веку, обухватио све оне који су завршили високе школе. Односно, том слоју је припадало образовано грађанство слободних занимања (лекари, адвокати, инжењери итд.), укључујући научнике, професоре универзитета и уметнике. У Србији је овом слоју 1910. године припадало око хиљаду и сто личности и њих можемо сврстати у интелектуалце.

Европски рат речима

Карактеристика Првог светског рата је изразита присутност интелектуалаца на јавној сцени, која је била делом продужење оне улоге коју су за себе преузели крајем 19. века. Осим књижевника, чија је присутност у јавности била значајна и чија се реч уважавала, не мање утицај су имали научници с обзиром на чињеницу да је то био век науке, доба освајања нових знања и развијања низа нових научних области. Обе групе су, уз не мање садејство уметника, на различите начине учествовале у рату и није постојала земља захваћена ратом да њени угледни грађани, сопственом вољом или под утицајем пробуђених ратних страсти и опште психозе, нису деловали у интересу ратних напора сопствених држава. Осим оних на фронту, а то је била већина млађих, остали су писали песме, књиге и памфлете, сликали платна са патриотским мотивима, држали ватрене говоре, свирали и певали буднице... Већ у августу 1914. године у свим зарађеним земљама је било потребно објаснити сопственим грађанима зашто је њихова земља у рату. Тада су интелектуалци кренули у „рат речима“[11], те се из месеца у месец развијала и јачала пропаганда која је ангажовала многе међу њима.

[8] R. Konersmann, „Mein lieber Herr Philosoph. Pierre Lepape, Hans Magnus Enzensberger und die Schatten Diderots“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. октобар 1994, 18.

[9] Ch. Charle, *Naissance des «intellectuels» 1880–1900*, Le Edition de Minuit, Paris, 1990, 7.

[10] P. Ory, J-F. Sirinelli, *Les Intellectuels en France*..., 9.

[11] Преузето из наслова књиге: P. Buitenhyis, *The Great War of Words. Literature and Propaganda 1914–1918 and After*, R. T. Batsford Ltd., London, 1987.

Они постају државни пропагандисти и едукатори нације, са задатком да својим сународницима објасне праведност ратних циљева сопствене земље и одговорност супротне стране за избијање рата. У већини држава се формирају, или унапређују постојеће, посебне јединице за пропаганду, јер је ретко која земља имала ратна пропаганда одељења.

Рат речима се распламсао у јесен 1914. године. У првом маху су посебно место имали историчари. Већ 1. септембра јављају се из Бона са „Позивом Бонских историчара“[12], а 14. септембра су им одговориле колеге из Оксфорда текстом „Зашто смо у рату : Британски случај“[13], на шта су немачке колеге узвратиле додатним објашњењем 3. децембра 1914.[14] Нови немачки памфлети су брзо уследили. Велики одјек имао је „Позив цивилизованом свету“ од 14. октобра 1914.[15], познат као Манифест 93, и преведен на десет језика. У њему је величан рат као борба за културу, позивано је на наслеђе Гетеа, Бетовена и Канта и увераван културни свет да Немачка није изазвала текући рат; потписали су га најзначајнији немачки научници и стваралоци, осим Алберта Ајнштајна, који је то одбио. Два дана касније су се огласили *Објашњењем* и универзитетски професори Немачког царства[16], испод којег је стајало три хиљаде и шеснаест личности. У Лондону је 2. септембра 1914. године организован састанак са угледним писцима попут Артура Конана Дојла, Х. Џ. Велса, Џ. Тревељана, Џ. Голсвортија, потом историчара Арнолда Тојнбија, ради ангажовања у државној пропаганди. Убрзо је настао Манифест 54 књижевника, објављен у *New York Times* 18. септембра 1914, а потом у другим британским и америчким гласилима.[17] Тада окупљени у Велингтон хаузу (Ратном пропагандном бироу, основаном у септембру 1914) су до јуна 1915. године дистрибуирали око 2,5 милиона различитих наслова,[18] док је до краја рата укупно прослеђено 54 милиона штампаног материјала (брошура, летака, постера).[19] Истакнуто место у

[12] „Aufruf Bonner Historiker“, *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*, Reclam, Stuttgart, 1975, 50–51.

[13] ‘Why we are at war: Great Britain’s Case’, S. Wallace, *The War and the Image of Germany*: *British Academics 1914–1918*, John Donald Publishers Ltd., Edinburgh, 1988, 60.

[14] „Erklärung gegen die Oxforder Hochschulen“, *Aufrufe und Reden*..., 54–56.

[15] „Aufruf an der Kulturwelt“, Исто, 47–49.

[16] „Erklaerung des Hochschullehrer des Deutschen Reiches“, Исто, 49–50.

[17] P. Buitenhyis, *The Great War of Words*..., 15–19.

[18] S. Wallace, *The War and the Image of Germany*..., 171.

[19] D. Monger, ‘Propaganda at Home (Great Britain and Ireland)’, U. Daniel etc. (edc.), *1914–1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität

буђењу патриотизма је заузео Радјард Киплинг, нобеловац и популарни писац превасходно познат по *Књизи о џунгли*, који је веома агилно писао текстове који су величали британску војску. Рат пером између Берлина и Лондона се настављао и наредних месеци, са посебно великим пропагандним учинком изјаве историчара „Немачка и светски рат“[20], али нису заостајали ни Британци серијом „Оксфордских памфлета“.[21] Већина брошура се тематски усмерила ка показивању ратних намера Немачке, али је објављена и књижица о Србији и Србима сер Валентина Чирола, као и о Јужним Словенима Невила Форбса.[22] Сами ови подаци указују да су главну медијску сцену заузели Немци и Британци, као главни непријатељи, који су се речима борили, како се наглашавало, „између идеалистичке [немачке] и утилитарне [британске] државне идеје“[23]. У овом медијском рату су заборавили да је повод за рат била Србија; нису је помињали што је била јасна порука да је рат почео ради њихових империјалних неспоразума.

Овој мобилизацији умних људи прикључују се и Руси, Французи, Аустријанци, Италијани, касније и Американци. Они нису, попут Немаца и Британаца, писали колективне манифесте, већ су се углавном опредељивали за лични исказ у оквиру преовлађујућег патриотског наратива и сагласно ограничењима које је наметала ратна цензура. Без обзира на неке веома стручне и вредносно трајне текстове и уметничка дела која су оставили, најчешће су се ограничавали унутар стереотипних дихотомија – ми и они. За већину је почетком рата сукоб виђен као кратак излет и прилика за показивање јунаштва и вредности сопствене нације. У каснијим годинама и суочавањем са жртвама и свим страхотама које је рат донео, почетни елан је опадао, те су се јавили и први критички

Berlin, Berlin, 2016, DOI: 10.15463/ie1418.10880, http://encyclopedia.1914–1918-online.net/article/propaganda_at_home_great_britain_and_ireland, 1. април 2016.

[20] *Deutschland und die Weltkrieg*, Hsg. Von O. Hintze, F. Meineke, u.a., Leipzig, Berlin, 1915.

[21] Серија брошура. Између осталог су штампани: A. V. Dicey, *How we ought to feel about the war*, Oxford Pamflets 1914–1915, vol. XII/№ 55, Oxford University Press, London, 1915; W. J. Ashley, *The war and its economic aspects*, Oxford Pamflets 1914, vol. X/№ 44, Oxford University Press, London, 1914.

[22] V. Chirol, *Serbia and the Serbs*, Oxford Pamflets 1914, vol. III/№ 13, Oxford University Press, London, 1914; N. Forbes, *The Southern Slavs*, Oxford Pamflets 1914–1915, vol. XIII/№ 58, Oxford University Press, London, 1915.

[23] K. Schwabe, *Wissenschaft und Kriegsmoral. Die Deutsche Hochschullehrer und die politischen Grundfragen des Ersten Weltkrieges*, Mustersmidt Verlag, Göttingen – Zürich – Frankfurt, 1969, 28.

осврти на ратни сукоб. Ратна психоза је чак захватила неке интелектуалце који су касније оспоравали националистичко лудило својих земљака, а међу њима Сигмунда Фројда, Штефана Цвајга, Максима Горког, Томаса Мана... За футуристе, као и за анархисте, рат је био прилика за стварање новог света и долазак нове ере, „једину хигијену на свету“, како је заговарао Маринети.[24]

У Француској је Биро за штампу при Министарству рата почео да ради 3. августа 1914, два дана касније је суспендован Закон о штампи, и патриотизам је постао доминантан дискурс у јавном мњењу. Француска пропаганда се развила унутар посебних ратних едиција издавачких кућа и часописа. Пример је едиција „Студије и документи о рату“ Армана Колана[25], која је превасходно била посвећена Немачкој а чији текстови су углавном инспирацију црпли у традиционалној нетрпељивости два суседа. И већина угледних стваралаца се ту огледала, попут Анри Бергсона, Емил Диркхајма, Ибер Бургана, Ернест Дениа... У ’име домовине’ су и авангардни уметници исказивали свој патриотизам, показујући „француску уметност, француску независност, односно француски дух“.[26] И већина Руса је пошла у рат са уверењем да ће допринети јединству народа. Владимир Мајаковски, као футуриста, је поздравио рат, иако је потом амбивалентно жалио обичне људе који су њему гинули.[27] У ствари, царска држава није се много ослањала на културу, превасходно зазирући од интелектуалаца као „непоузданих елемената“[28], нити је имала централни орган за пропаганду, осим оног при Министарству унутрашњих послова.

Пропагандни рат српских стваралаца

Највећи део српских интелектуалаца је већ у лето 1914. године

.....

[24] G. Cianci, «La guerre chez Marinetti, T. H. Hulme et D.H. Lawrence», Ph. Soulez (ed.), *Les Philosophes et la guerre de 14*, PUV, Saint-Denis, 1988, 161–164.

[25] *Études et documents sur la Guerre*, Armand Colin, Paris, 1915.

[26] Ch. Prochasson, A. Rasmussen, *Au nom de la Patrie. Les Intellectuels et la Première guerre mondiale* (*1910–1919*), Edition la découverte, Paris, 1996, 183.

[27] V. Parisi, *1916. Writers in War. The literary respons to the WWI in Russia*, http://www.academia.edu/8627543/1916_writers_at_war._The_literary_response_to_WWI_in_Russia, 1. април 2016.

[28] R. Stites, ‘Days and nights in wartime Russia: Cultural life, 1914–1917’, A. Roshwald, R. Stites (eds.), *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment and Propaganda 1914–1918*, CUP, Cambridge, 2002, 9.

био мобилисан, део као обични војници или резервни официри, а део на специјалним војним дужностима. У Ратном пресбироу су радили Слободан Јовановић, Бранислав Петронијевић, Војислав Јовановић, у војним цензурама професори Јован Радоњић, Нико Жупанић, Миодраг Ибровац, Милоје Васић и други, али је већи део поменутих током рата пребачен на различите политичко-пропагандне дужности. Колективних изјава интелектуалаца у Србији није било, осим ако се не уважи да се Београдски универзитет придружио протесту европских универзитета због рушења библиотеке у Лувену у којој су изгорели многи вредни рукописи.[29] Али је и Србија, попут неких других држава већ на самом почетку рата окупила своје научнике и интелектуалце да би помогли да се објасни ратни циљ, који се почетком рата наметнуо као уједињење „све неослобођене браће“ у заједничку југословенску државу. Групу су чинили Јован М. Јовановић, Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Александар Белић, Тихомир Ђорђевић и други, са задатком да припреме брошуру о захтевима Србије.[30] Овај програм није био завршен како је планирано, већ су од почетка 1915. године почеле да се штампају брошуре појединих аутора. Прва је изашла Цвијићева студија *Јединство Југословена*[31], а потом и књижице Александра Белића[32], Станоја Станојевића[33], Јефте Дедијера[34] и других. С обзиром на то да је тада у Србији било доста грађана Хабзбуршке монархије који су делили југословенску идеју, а у земљу стигли као добровољци или ратни заробљеници, у Нишу је основан Југословенски одбор (са истим називом као онај у Паризу) који је покренуо серију пропагандних студија насловљену „Савремена питања“. У њему су објављене књиге српских стваралаца, али и оних изван Србије, који су тежили да саопште стање у сопственим покрајинама, а то су били: Јован Бањанин, Драгутин

[29] У јесен 1914. године Универзитет у Београду је бомбардован, када су у згради Капетан Мишиног здања страдале библиотеке, кабинети и др. То су била једина два универзитета која су разорена у овом рату. Тадашњи ректор Универзитета у Београду је објавио податке и фотографије у: G. M. Stanoiéwitsch, La *bombardement de l`Université de Belgrade. Avec préface de Lucien Poincaré*, M. Vermot, Paris, 1915.

[30] Више у: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе* 1914–1920, Народна књига, СКЗ, Београд, 1986, 28–32.

[31] Dinaricus [J. Цвијић], *Јединство Југословена. Прва половина* (*са једном картом*), Државна штампарија, Ниш, 1915.

[32] А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, Државна штампарија, Ниш, 1915.

[33] С. Станојевић, *Шта хоће Србија*?, Државна штампарија, Ниш, 1915.

[34] J. Дедијер, *Далмација* (*кратак географски преглед*), Државна штампарија, Ниш, 1915.

Густинчић, Мирко Косић, Јосип-Сибе Миличић, Иван Гмајнер, и др. За циљ коме су стремили важно је било и објављивање у иностранству и упознавање јавности савезничких и неутралних земаља са тежњама југословенских народа. Стојан Новаковић је писао о југословенском проблему[35], Цвијић о југословенском уједињењу, али и први пут урађеном научном монографијом о Балкану[36], а објављивали су текстове и Николај Велимировић[37], Павле Поповић[38], и др. Током избеглиштва је већина стваралаца сарађивала са српским листовима који су излазили у Солуну, Крфу и другим местима, док су страној јавности своја уверења саопштавали у тамошњим листовима. Бројна су била и јавна предавања или на универзитетима, на којима су најугледнијима била отворена врата.

Специфична врста пропаганде биле су незваничне пропагандно-политичке мисије које су обављали у иностранству. Тако је Јован Цвијић у првој половини 1915. године боравио у Лондону у коме су му се касније придружили историчари књижевности браћа Богдан и Павле Поповић, у Русији су били филолози Љубомир Стојановић и Александар Белић, у Италији Коста Стојановић, у Паризу председник Српске краљевске академије Јован Жујовић, а током ратних година још низ интелектуалаца који су уточиште током емиграције нашли у француској престоници.[39] После Париза и обавезе да координира рад српске владе и Југословенског одбора, Швајцарска је била одредиште Божидара Марковића. И САД су, посебно после уласка у рат, биле земља у којој се развила снажна пропаганда акција Србије. Осим генералног конзула и професора на Колумбија универзитету Михајла Пупина, који је због свог угледа имао могућност да објављује у најважнијим листовима, у пропагандним мисијама су били и Нико Жупанић, Сима Лозанић, Николај Велимировић, Мејбел Грујић, Јелена Лозанић и др. Средстава којим су ови изасланици

[35] S. Novakovitch, «Problèmes Yougo-Slaves», *La Revue de Paris*, 1. септембар 1915, 27.

[36] J. Cvijić, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Armand Colin, Paris, 1918.

[37] N. Velimirovic, *Christianity and the War*: *Letter of a Serbian to his English Friend*, New York 1915.

[38] P. Popović, *Jugoslovenska književnost*, Cambridge 1918.

[39] Више у: Љ. Трговчевић, *Научници Србије...*, 33–54. Видети у: Љ. Трговчевић, „Политичка делатност Јована Цвијића у Лондону 1915. године", *Историјски часопис*, год. 1973/ бр. XX, Београд 1973, 385–396; Љ. Трговчевић, «Paris comme centre culturel de l′ emigration serbe pendant la Premičre guerre mondiale», *Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од оснивања првог француског конзулата у Србији*, Београд, 1990, 198–214; Љ. Трговчевић, „Културни одбор у Паризу", *Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд, 1989, 129–140.

покушавали да допринесу разумевању тежњи сопствене земље, осим написа у штампи, јавних предавања и прикупљања хуманитарне помоћи, била су и разговори са личностима из културног и политичког миљеа земље домаћина.

Уметници су такође били окупљени на раду за добро домовине. Визуелне уметности тога времена су, захваљујући новим техникама репродукције и штампе, биле су медиј који је могао да шаље снажне поруке и домаћој и страној јавности; домаће да ангажују за сопствене ратне циљеве, изазове мржња, беса и потреба за осветом а странцима да покажу сву суровост, нехуманост и злочине непријатеља. Србија је још од Балканских ратова окупила један број сликара, филмских сниматеља и фотографа како би оставили сведочанства о ратним догађајима. Прво је био ангажован Петар Раносовић, наставник сликања на београдском Техничком факултету, а убрзо и сликари Милан Миловановић, Драгомир Глишић, избеглица из Хрватске Владимир Бецић, те Живомир Настасијевић, Малиша Глишић, и др. Најдрагоценију фотодокументацију из тог времена је оставио Риста Марјановић. Био је званичан фотограф Врховне команде и његова сведочења о ратним страдањима цивила и војника била су излагана у Паризу, Лондону и у САД. И најугледнијег српског вајара тога доба, Ђорђа Јовановића, ратни ангажман није мимоишао. У добу када није био за војску, ратне недаће су биле инспиративне за дела, као што је „Жртве бомбардовања“, које је нажалост остало у Србији после његовог одласка у Париз 1915. године.[40] Током рата је урадио око 40 биста и плакета и излагао је на више изложби. Већина млађих сликара је рат провела у униформи, но ипак су успевали да остваре снажна уметничка сведочења о добу које су живели. Међу њима је била и највећа сликарка тога времена, добровољна болничарка Надежда Петровић. Постала је почетком 1915. године једна од преко сто хиљада жртава епидемије пегавог тифуса.

Свакако је највећи пропагандни учинак за у рату постављени циљ уједињења Јужних Словена имао хрватски вајар Иван Мештровић. Његов главни пројект, почет 1905. године, био је Видовдански храм, посвећен Косовској бици 1389. Тада је сматрао да Косовски мит повезује све југословенске народе и да он треба да покаже југословенски дух.[41] Од

.....

[40] Архив Србије, Београд, Министарство просвете у избеглиштву – Крф (1916–1924), к. IV–V, писмо Ђ. Јовановића министру просвете, Париз 4/17. април 1917.

[41] Видети: V. Srhoj, „Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistrorijskog idealizma”, *Ars Adriatica*, br. 4, Zadar, 2014; Lj. Trgovčević, ‘The Kosovo Myth in the First World War’,

почетка рата се придружио Југословенском одбору у Лондону, те је уз њихову помоћ и сарадњу Српског посланства, у јуну 1915. године, у Викторија и Алберт музеју отворена изложба његових дела.[42] Изузетна репутација овог уметника је допринела великом успеху ове изложбе што је омогућило да се иста дела прикажу у Лидзу, Абердину, Глазгову, те на колективним изложбама савезничких и јужнословенских уметника, на пример у Графтон галерији у Лондону крајем 1917. године.

Већини уметника је рат био не само војни задатак већ и велика инспирација. Ратна стварност је била најчешћи тематски круг, од којег се тек понекад удаљавало. За разлику од њихових колега у другим зараћеним државама, нема трагова да су радили веома популарне и визуелно упечатљиве ратне постере.

Европа и Србија – исто или различито

Неколико наведених примера указују да су и интелектуалци и ствараоци из Србије, на начин као што су то радиле и њихове европске колеге реаговале на избијање рата. Већина се одазвала зову домовине; млађи одласком у војне јединице, а старији мање или више директним ангажовањем на пословима пропаганде или у хуманитарним акцијама. Разликовало их је неколико општијих чињеница из домена друштвених кретања у ратом захваћеним земљама. У Србији није било пацифистичког покрета који је делимично захватио нека остала друштва. Није било ни изразитих пацифиста међу интелектуалцима, нити угледних појединаца који су оспоравали рат. Познати су примери британског филозофа Бертранда Расела, за кога је, у име хуманости и објективности, било важно да се увиде и сопствене а не само грешке непријатеља и који је рат упоређивао са борбом паса.[43] У малобројне се убраја и Ромен Ролан који је још 1914. објавио свој пацифистички апел, преселио се у Швајцарску а 1917. године за роман *Ватра* у коме пише о другој, мање славној, слици крвавог обрачуна, добио Гонкурову награду. И Бенедето Кроче се може убројати у ту групу. Међу Србима се, веома условно, може рећи да је Бранислав Петронијевић при крају рата постао пацифиста,

Свети места на Балканите, Благоевград, 1996, 331–8; Б. Прпа-Јовановић, „Расправе о националном умјетничком стилу", *Научни скуп Србија 1917. године*, Историјски институт, Београд, 1988, 255–263.

[42] *Exhibition of the Works of Ivan Meštrović . Victoria & Albert Museum*, *Summer 1915*, Gaskell & Huskinson, London, 1915.

[43] S. Wallace, *The War and the Image of Germany*, 46–47.

иако је његов почетак провео у униформи на месту заступника Ратног пресбироа при Врховној команди.[44] Не може се ни тврдити да су српски социјалисти били доследни пацифисти, иако су неки од њих гласали против ратних зајмова и подржавали антиратне одлуке Стокхолмске социјалистичке конференције 1917. године. Док је Жан Жорес убијен од стране патриотског фанатика, Димитрије Туцовић је погинуо у униформи. На овом простору није било крајем рата ни снажне социјалистичке и комунистичке делатности, која је са руским револуционарним таласом захватила многе делове Европе. Разлог се може тражити у чињеници да је Србија била најпре нападнута па окупирана земља, да су Срби имали највеће жртве у односу на број становника, и да није имала правих империјалних захтева (иако неки савремени историчари тако тумаче идеју уједињења Јужних Словена). У ствари наша досадашња знања нам не омогућују да знамо колико је и да ли је било оних који су одбили да иду у рат и колико је њих имало последица због таквог става. Али нема ни величања рата на начин футуриста. Рат се није видео као промена која ће довести до новог света већ као страхота која се морала превазићи.

Српско друштво у рату је имало још једну особеност. Иако је у окупацији оно постало „женско друштво“ јер су мушкарци страдали или емигрирали па су жене преузеле дотадашње мушке обавезе, оне нису искористиле промене које су настале. За разлику од британских, америчких, руских и других сифражеткиња које су успеле да се у рату изборе за једнакост и остваре своја политичка права, женски покрет у Србији то није постигао. Српкиње рат нису искористиле за наметање женских права и сопствену политичку и професионалну еманципацију. Као и пре рата, њих није било у државним структурама а током рата женске организације су следиле државну политику и од ње наметнуте циљеве. Васпитане у националном духу сагласно постављеним обрасцима патријархалног друштва, жене у Србији су одбрану домовине разумевале као свети циљ.[45] Њихов ратни активизам се, сагласно концептима Кола српских сестара и сличних женских организација, сводио на *патриотску мобилизацију*, углавном на хуманитарни рад. И интелектуалке међу њима, попут Надежде Петровић, свој допринос рату су сводиле на посао болничарки, док су лекарке замењивале мушкарце по болницама

.....

[44] Видети: Љ. Трговчевић, *Научници Србије...*, 101.

[45] Више у: А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Еволута, Београд, 2016.

и даље у понижавајућем статусу лекарских помоћника.[46] Изнад ових традиционалних послова намењених женама биле су (полу)званичне мисије врсних интелектуалки тога доба, најпре Јелене Лозанић[47] и Мејбел Грујић.[48] Обе су у јануару 1915. године отишле у САД где су уз бројна предавања, написе у штампи и личним контактима успеле да прикупе знатну материјалну помоћ српском народу. Мејбел Грујић је годину дана касније преузела старање о деци у Швајцарској чије школовање је помагао Српски потпорни фонд из Лондона. На сличним задацима су се ангажовале и Ана Христић, Бланш Веснић, Мирка Грујић и друге, које су добровољним радом и скупљањем материјалних средстава помагале најпре угрожену децу. Не може се оспорити њихов учинак, али ни то да су оне и даље остале у оквирима традиционалних улога и да је зачети српски феминистички покрет остао без политичке артикулације женских права. Али жене у Србији нису биле изузетак у јавном дискурсу интелектуалаца у рату. Напред поменути примери њиховог ангажовања показују да их није било ни у другим зарађеним земљама. Рат је, ипак, био мушко занимање.

Посебно треба нагласити да су европски, као и српски, интелектуалци у рату постали део колектива, утопљени у крилу нације. Иако су интелектуалци по суштини овог појма индивидуалци, огромна већина је следила политику сопствених држава и већина је била захваћена ратном психозом очитом у свим зарађеним државама. По томе су се и српски интелектуалци уклапали у оквире понашања европске интелектуалне елите. Попут других, и они су били ратници, ако су били у добу за мобилизацију, а многи су постали жртве (Урош Петровић, Милутин Ускоковић, Владислав Петковић Дис, Надежда Петровић, др Драгиња Бабић, Милутин Бојић, и др.). Не разликују се ни у односу према нацији ни у патриотизму и једнако су бранили интересе сопствене државе без обзира на предратне политичке разлике. То се огледало у њиховим тек-

[46] Видети: Lj. Trgovčević, „Žene u Velikom ratu. Slučaj Srbije“, D. Duhaček, D. Popović, *Nasleđe*, *rod*, *građanski status*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, 101–113.

[47] Ј. Лозанић-Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату*. *Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, Удружење носилаца Албанске споменице, Београд, 1970.

[48] Lj. Trgovčević, ‘Mabel Grujić – An American in Serbia. Contribution on Her Humanitarian Work during the World War One’, in: Lj. Trgovčević (ed.), *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Faculty of Political Sciences University of Belgrade, Belgrade, 2008, 311–325.

стовима и делима, јер су и књижевност и уметност тематски били окренути рату. Радили су за домовину и у њено име, подржавали ратни циљ своје државе и само је незнатан број био лојалан окупационој власти (Живојин Перић, Божидар Николајевић). У Србији, као и у Европи интелектуалци су имали истакнуто место у пропаганди и свуда су користили исте архетипе о непријатељу само мењајући њихова имена. А неке су вртлози рата и националистичка заслепљеност претворили у слепе адвокате својих нација, док су биле занемарене универзалне вредности, попут правде, једнакости, хуманости и општих људских права, што је следствено интелектуалцима. А то ће се показати кобним у раздобљу које је следило.

Литература:

1. K. Böhme (Hsg.), *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*, Reclam, Stuttgart, 1975.
2. Ž. Benda, *Izdaja intelektualaca*, Socijalna misao, Beograd, 1996.
3. P. Buitenhyis, *The Great War of Words. Literature and Propaganda 1914–1918 and After*, R. T. Batsford Ltd., London, 1987.
4. Ch. Charle, *Naissance des «intellectuels»* 1880–1900, Le Edition de Minuit, Paris, 1990.
5. J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, GZH, Zagreb, 1982.
6. Ј. Лозанић-Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, Удружење носилаца Албанске споменице, Београд, 1970.
7. W. J. Mommsen (Hsg.), *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*, R. Oldenburg Verlag, München, 1996.
8. P. Ory, J-F. Sirinelli, *Les Intellectuels en France*, *de l`Affaire Dreyfus à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1986.
9. Valentina Parisi, *1916. Writers in War. The literary respons to the WWI in Russia*, https://www.academia.edu/8627543/1916_writers_at_war._The_literary_response_to_WWI_in_Russia
10. Ch. Prochasson, A. Rasmussen, *Au nom de la Patrie. Les Intellectuels et la Première guerre mondiale* (*1910–1919*), Edition la découverte, Paris, 1996.
11. A. Roshwald, R. Stites (eds.), *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment and Propaganda 1914–1918*, CUP, Cam-

bridge, 2002.
12. K. Schwabe, *Wissenschaft und Kriegsmoral. Die Deutsche Hochschullehrer und die politischen Grundfragen des Ersten Weltkrieges*, Mustersmidt Verlag, Göttingen – Zürich – Frankfurt, 1969.
13. Ph. Soulez (ed.), *Les Philosophes et la guerre de 14*, PUV, Saint-Denis, 1988.
14. А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Еволута, Београд, 2016.
15. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Народна књига, СКЗ, Београд, 1986.
16. S. Wallace, *The War and the Image of Germany*: *British Academics 1914–1918*, John Donald Piblishers Ltd., Edingburgh, 1988.
17. M. Winock, *Le siècle des intellectuels*, Seuil, Paris, 1997.

Summary

EUROPEAN AND SERBIAN INTELLECTUALS IN THE GREAT WAR

The text analyzes the examples of engagement of intellectuals in the Great War. It started back in August 1914 as the "War of Words", i.e. by the exchange of collective statements of German and British intellectuals, university professors and scientists in which they were explaining causes for the beginning of the War. All those pamphlets and manifestos had common starting point: to present enemy as evil, bloodthirsty, cruel and the only culprit for the outbreak of war. It was just the commencement of intellectuals' participation in propaganda of their own countries. Majority of scientists, writers and artists in all warring parties have contributed to the War, either through their active participation in the battles or through escalating patriotism at home. Serbian intellectuals as well, in addition to their taking part in the battlefield, took part in clarification of the Serbia war goals by the means of numerous articles, exhibitions, lectures etc. The text also analyzes commonalities and differences in the type of the war engagement between the European and the Serbian intellectuals.

Др Милан Мицић

МИХАЈЛО ПУПИН И ПРИКУПЉАЊЕ ДОБРОВОЉАЦА ЗА СРПСКУ И ЦРНОГОРСКУ ВОЈСКУ У САД 1914–1918.

Сажетак: У раду се говори о активностима и ставовима српско-америчког научника Михајла Пупина о питању прикупљања добровољаца за српску и црногорску војску у Првом светском рату. М. Пупин као научник светског гласа укључио се у јавни живот српске заједнице у САД 1908. године поводом аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Током Балканских ратова (1912–1913) М. Пупин активно је радио на придобијању симпатија америчког јавног мњења за Србију и Црну Гору и на организацији слања помоћи и добровољаца Србији и Црној Гори. На основу искуства из Балканских ратова М. Пупин у Првом светском рату наставио је свој рад на пружању помоћи Србији и Црној Гори а 1919. године на Версајској мировној конференцији знатно је помогао политику Краљевине СХС приликом повлачења нових граница. Године 1914–1915, М. Пупин је помагао Црној Гори да своје држављане на раду у САД пребаци у Црну Гору, међу којима је био знатан број добровољаца, највише из Херцеговине и Боке которске. Већ тада М. Пупин је изражавао став да Србији и Црној Гори нису потребни добровољци из САД, већ новац и материјална помоћ. Тај став М. Пупина посебно је дошао до изражаја 1916–1918. године када је у САД дошла српска војна мисија за прикупљање добровољаца за српску војску на челу са потпуковником М. Прибићевићем. Сукоб у српској заједници у САД између два савеза „Слоге“ на чијем челу је био М. Пупин и „Србобрана“ који је окупљао углавном Србе из Хрватске потцртао је

опречне ставове два представника српске владе у САД М. Пупина и М. Прибићевића о тзв. добровољачком питању. Став М. Пупина према питању прикупљања добровољаца за српску војску у САД био је став знатног дела вођства српске заједнице у САД, а изражавао је такође интересе америчке политике и друштва у Првом светском рату.

Кључне речи: САД, Михајло Пупин, научник, конзул, „Слога“, „Србобран“, помоћ, добровољци, Прибићевић, сукоб, Велики рат

У српској исељеничкој заједници у САД и њеном јавном животу Михајло Пупин појавио се први пут 1908, у време када је Аустро-Угарска извршила анексију Босне и Херцеговине. Сукоб Србије и Аустро-Угарске око анексије Босне и Херцеговине ставио је Србију први пут јасно у средиште светско-историјских збивања да би се Србија Балканским ратовима (1912–1913) а нарочито „Великим ратом“ (1914–1918) нашла у самом чворишту светско-историјских потреса. Највећи ангажман М. Пупина у српској исељеничкој заједници у САД, као и његово целокупно ангажовање на „српском питању“, управо се подудара са поменутим периодом и иде ка његовој значајној улози у питањима повлачења граница новостворене државе Краљевине СХС на Версајској мировној конференцији (1919). Тако је Михајло Пупин своје ангажовање за српску националну ствар саобразио са уласком српског народа у светску историју, чином који је иначе плаћен претешким људским и материјалним жртвама, како је и доликовало научнику светске репутације. У тренутку укључивања у јавни живот српске заједнице у САД 1908. године, М. Пупин имао је педесет и четири године и био је интегрисан у америчко друштво као научник светског гласа.

Учешће М. Пупина у јавном животу српске заједнице у САД подударало се са њеним јаснијим обликовањем и организовањем у првој деценији 20. века. До почетка Првог светског рата у САД живело је око 40.000 Срба – аустроугарских држављана из Лике, Баније, Кордуна, Босне, Херцеговине, Баната, Бачке, Срема, Боке которске и око 5.000 црногорских држављана. Они су дошли у САД махом у првој деценији 20. века услед прекобројне популације и мањка земљишта у својим крајевима, а радили су најтеже послове у рудницима, угљенокопима, челичанама, кланицама, фабрикама, на фармама, на сечи шуме, градњи железнице итд.[1] До 1908. године када се М. Пупин укључио у рад српске

[1] Б. Храбак, „Срби исељеници у САД до Првог светског рата“, *Истраживања*, 9,

заједнице у САД Срби у САД већ су оформили своје организације, потпорна и добротворна удружења, црквено-школске општине, имали своју штампу. У САД су у првој деценији 20. века постојале четири веће српске исељеничке организације: Српски православни савез „Србобран“ у Питсбургу, Први српски добротворни савез у Чикагу, Први српско-црногорски савез у Бјути (Монтана) и Српски народни фонд у Сан Франциску.[2]

После аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. године М. Пупин се нашао на челу Српског народног централног одбора који је основан у Њујорку а који је предузео низ акција у америчком друштву којим се протестовало против тог чина а давала се подршка Краљевини Србији.[3] Проблем анексије Босне и Херцеговине 1908. године заталасао је српске колоније у САД и поставио је питање чвршћег организовања Срба у САД. Под утицајем М. Пупина 14. септембра 1909. године на свесрпском збору у Кливленду, у присуству сто шест делегата из свих делова САД, основана је јединствена српска организација у САД Савез уједињених Срба „Слога“ на чијем челу се нашао М. Пупин. Међутим, 1910. године дошло је до раскола у Савезу „Слога“ и до одвајања Савеза „Србобран“ што је било последица завичајних партикуларизама у српској заједници у САД, али и локалних ривалстава, ситних материјалних интереса и личних амбиција међу српским лидерима.[4] Уочи 1914. године српска заједница у САД била је подељена на два савеза: „Слогу“ коју је чинило 131 српско друштво са 14.000 чланова на чијем је челу био М. Пупин и „Србобран“ који је од 1910. године окупљао 27 српских друштава, углавном из Хрватске, на чијем челу се налазио Паја Радосављевић, професор Њујоршког универзитета. Односи два српска савеза у САД били су отворено непријатељски што је доводило и до судских спорова међу њима.[5]

Као научник светског гласа од посебног угледа у америчком друштву М. Пупин био је 1911. године од стране Краљевине Србије ангажован

1980, 126, 129–131, 135–137.

[2] К. Јончић, „Михајло Пупин и национално питање“, *Живот и дело Михајла Пупина Идворског*, Нови Сад, 1985, 314.

[3] В. Гречић, „Улога Михајла Пупина у организовању српског исељеништва у САД“, *Живот и дело Михајла Пупина Идворског*, Нови Сад, 1985, 283.

[4] М. Б. Петровић, „Пупин у српско-америчком животу пре Првог светског рата“, *Живот и дело Михајла Пупина Идворског*, Нови Сад, 1985, 292.

[5] М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату* (1914–1918), Београд – Ново Милошево, 2014, 149.

за почасног генералног конзула Србије у САД и Канади. М. Пупин је отворио канцеларију конзулата у Њујорку о свом трошку, формирао је Српски културни и добротворни фонд као и Српски црквени фонд,[6] а уз Словенски дом у Њујорку отворио је и Српски дом.[7] Балкански ратови (1912–1913) поново се увели Србију у жижу светско-историјских збивања и заљуљали су српску заједницу у САД. М. Пупин у време Балканских ратова покренуо је низ акција у САД у корист Србије и Црне Горе, посебно у задобијању симпатија америчког јавног мњења за Србију и Црну Гору путем предавања и новинских чланака. Чувени су његови иступи били у *Century-klubu* у Њујорку, у излагању „Балканска револуција и Аустрија“, 23. новембра 1912. године, као и на свесловенском збору у Карнеги холу.[8] Да би подигао ниво српске штампе у САД и да би добио снажно пропагандно оружје М. Пупин је од октобра 1912. године покренуо и у почетку финансирао лист *Српски дневник* који је постао и главно гласило савеза „Слога“.[9] М. Пупин и савез „Слога“ у Балканским ратовима успели су да организују и пребаце у Србију и Црну Гору око 8.000 добровољаца из САД, а Српски црвени крст послао је помоћ Србији у време Балканских ратова од 60.000 долара, од тога је прилог М. Пупина износио 10.000 долара.[10] Тако се слање помоћи Србији и Црној Гори, прикупљање добровољаца и задобијање америчке јавности током Великог рата (1914–1918) од стране М. Пупина и српске заједнице у САД темељило на искуствима у организацији ратне помоћи овим земљама из Балканских ратова, али је такође баштинило и сукоб између две српске организације: „Слоге“ и „Србобрана“.

Питање организације и слања добровољаца из САД у Србију и Црну Гору 1914–1918. било је део активности које је предузимао М. Пупин у САД у корист Србије и Црне Горе у време Првог светског рата. Те активности су биле дипломатске и политичке, ишле су на придобијање симпатија америчког јавног мњења на страну Србије и Црне Горе, тицале су се организације прикупљања помоћи за Србију и Црну Гору, слања санитетских мисија све до непосредне помоћи М. Пупина дипломатији

.....

[6] М. Б. Петровић, н. д., 293.

[7] К. Јончић, н. д., 314.

[8] На збору у Карнеги холу којем је присуствовала и елита америчког друштва М. Пупин почео је свој говор реченицом: „У пакао с Аустријом“, К. Јончић, н. д., 316.

[9] М. Б. Петровић, н. д., 293.

[10] Д. Кецић, „Дипломатске мисије Михајла Пупина“, *Зборник Матице српске за историју* 51, Нови Сад, 1995, 128.

и политици Краљевини СХС на Версајској мировној конференцији.[11] Само новчана помоћ Србији и Црној Гори за време Првог светског рата путем Црвеног крста од стране исељеништва у САД, а у организацији М. Пупина, износила је 140 милиона долара.[12] Став М. Пупина према прикупљању добровољаца у САД 1914–918. године био је сложен и контроверзан и зависио је од односа Србије и Црне Горе према питању прикупљања добровољаца за своје војске, односа који је био динамичан и склон промени услед брзих догађаја, појава и процеса које је са собом носио снажни светски потрес Великог рата. Такође, ставови М. Пупина према добровољачком питању били су обележени ставовима и процесима кроз које је пролазило америчко друштво током Првог светског рата, па и српска заједница у њему.

На самом почетку Првог светског рата, током 1914. и 1915. године, делатност М. Пупина у односу на прикупљање добровољаца у САД била је одређена односом Србије и Црне Горе према добровољцима односно њиховим потребама да се ангажовањем добровољаца из српске заједнице у САД попуне јединице српске и црногорске војске, а да се чињеницом њиховог добровољства политички истакне став крајева из којих су потицали према стварању заједничке државе и рушењу Аустро-Угарске. Пошто су се у САД налазили њени војни обвезници Црна Гора је преко М. Пупина покренула акцију њиховог пребацивања до Црне Горе, а уз црногорске држављане јављали су се као добровољци у црногорску војску и многи Срби аустроугарски држављани, посебно они из Херцеговине и Боке которске, крајева где се традиционално осећао утицај Црне Горе и који су се граничили са Црном Гором.

У САД радила је шестина војних обвезника из Црне Горе тако да је малобројна црногорска војска зависила од доласка печалбара из САД. Министар црногорске владе Петар Пламенац тражио је од српског конзула у Њујорку М. Пупина септембра 1914. године извештај о броју Црногораца који се желе вратити у Црну Гору, а главну бригу око одласка црногорских држављана и добровољаца у Црну Гору преузео је на себе Централни одбор Српске народне одбране у САД која је основана 22. јула 1914. године. М. Пупин помагао је одлазак црногорских држављана и добровољаца у Црну Гору 1914, обезбеђивањем финансијске помоћи и бесплатног пасоша.[13] М. Пупин имао је успостављене везе

[11] К. Јончић, н. д., 317–323.

[12] Д. Кецић, н. д., 131.

[13] М. Пупин испословао је код енглеских и италијанских представника у Њујорку

са црногорским колонијама у САД и известио је телеграмом 1914. године црногорску владу да су „две хиљаде Црногораца готови да се поврате. Још хиљаду чекају“. М. Пупин био је у име црногорске владе у преговорима са енглеским паробродским друштвима који би превозили црногорске држављане и добровољце у Црну Гору, али безуспешно. Војни обвезници и добровољци пребацивани су 1914–1915. године у Црну Гору у мањим групама и то преко Италије у албанску луку Свети Јован Медовански, па даље у Црну Гору.[14] Да би поспешила долазак добровољаца и црногорских држављана у Црну Гору у априлу 1915. године у САД отпутовала је црногорска војна мисија коју су чинили Јован Матановић и Саво Ђурашковић којима је М. Пупин ставио на располагање српске листове у САД као и српска друштва и организације, а према извештају Тодора Божовића и Јована Ђоновића, који су међу црногорским исељеницима агитовали у САД за присаједињење Црне Горе Србији, М. Пупин је иницирао долазак црногорске војне мисије у САД.[15]

Српска влада 1914–1915. године није исказивала потребу за попуном своје војске од стране добровољаца Срба аустроугарских држављана што због међународног ратног права што због чињенице да су четничке одреде које су чинили добровољци 1914. године предводили и контролисали припадници национално-револуционарне организације „Уједињење или смрт“.[16] Добровољци који су долазили из САД долазили су 1914–1915. године у српску војску самостално, о свом трошку, а добровољци који су дошли у Србију и Црну Гору 1914–1915. године ширили су гласове да М. Пупин „одбија људе“[17] што је могло бити и Пупиново садејство са курсом српске владе према добровољачком питању у то време. Према сећању Цветка Обрадовића, из Седлара, у Поповом пољу, који је заједно са још четворицом другова из Сан Франциска кренуо почетком 1915. године у Србију као добровољац, у Њујорку у Српском дому, примио их је М. Пупин који их је посаветовао да путују са српским пасошима као српски радници и да користе за превоз италијанске лађе

превоз до Патраса или Напуља за свега 20 долара. И. Чизмић, *Југословенски исељенички покрет у САД и стварање југословенске државе 1918*, Загреб, 1974, 82.

[14] Д. Вујовић, „Црногорски добровољци из САД 1914. и 1915. године“, *Војно-историјски гласник* 1, Београд, (1965), 55–59.

[15] Д. Вујовић, н. д., 59–61.

[16] Вид., М. Мицић, н. д.

[17] Б. Храбак, „Скупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916“, *Историјски зборник* 7, Бања Лука, 1986, 158.

јер су неутралне.[18] Према породичном предању у породици Вучуревић из Запријесеке, код Требиња, 1914. године Никола Вучуревић који се налазио на раду у Сан Франциску агитовао је за помоћ Црној Гори, а када је требало да и сам крене у добровољце М. Пупин га је заустављао речима: „Не иди да гинеш лудо. Потребнији си нашој ствари овде.“[19]

Значајне промене у односу према добровољачком питању у званичној политици српске владе настале су после ратног пораза 1915. године и окупације Србије када су једини и последњи извор попуне српске војске могли да буду само Срби аустроугарски држављани, како ратни заробљеници у Русији и Италији тако и мигранти у САД. Одговорност за попуну и опремање српске војске на Солунском фронту преузели су савезници, пре свега Француска, а печалбари у САД требали су да постану значајан извор попуне српске војске. У јесен 1916. године у САД је стигла српска војна мисија која је имала задатак прикупљање добровољаца међу Србима, Хрватима и Словенцима у САД, а на чијем челу је био Милан Прибићевић, потпуковник српске војске, иначе Србин из Хрватске. Кредит за прикупљање добровољаца у САД обезбедила је француска влада, прихватни логори за добровољце били су у Канади, а транспорт до француских лука обављали су енглески бродови. После проласка кроз тзв. „српске депое“ у Француској добровољци би били пребацивани на обуку у Бизерту, у Тунису и онда транспортовани на Солунски фронт.[20]

„Завађеност између Срба много је већа него што смо знали и између њих и Хрвата нема довољно додира и споразума у раду“ написао је у свом извештају српској влади 18. децембра 1916. године шеф српске војне мисије М. Прибићевић[21] дефинишући проблеме који су отежавали прикупљање добровољаца у САД. Везаност хрватске и словеначке емиграције у САД за католички клер и за аустроугарску идеју онемогућавала је прикупљање добровољаца за српску војску у овој емигрантској популацији и према речима М. Прибићевића од 18. фебруара 1918. године „нисам успео да у броју од 3.000 добровољаца које сам послао отпремим више од две стотине Хрвата и Словенаца .“[22] „Велику

[18] Запис Цветка Обрадовића (необјављен рукопис).

[19] Казивање Милутина Вучуревића.

[20] М. Мицић, н. д., 157–162.

[21] М. Мицић, н. д., 169.

[22] Извештај стр. пов. бр. 179 потпуковника М. Прибићевића генералу Михаилу Рашићу српском војном изасланику при француској Врховној команди, Њујорк, 18. фебруар 1918, П. Јовић, Н. Поповић, *Добровољци 1912–1918*, Београд, 1989, 117.

сметњу у раду имао сам од почетка у новинству, а нарочито са *Српским дневником* у Њујорку“ наводио је М. Прибићевић 18. децембра 1916. године сметње које су му долазиле од гласила блиском Савезу „Слога“ и М. Пупину.[23]“ Његова делатност резултирала је што је придобио савез „Србобран“сматрао је у свом извештају из октобра 1918. године шеф српске војне мисије у САД мајор Срдан Гајић говорећи о активностима мисије за прикупљање добровољаца на чијем челу је био М. Прибићевић. „Приласком г. Прибићевића ’Србобрану’ он је почео најенергичнију пропаганду добровољачку.“ „Слога је и даље остала посматрач и преко својих људи доказује да Србији нису потребни добровољци већ новац“ писао је мајор С. Гајић,[24] који је у фебруару 1918. године наследио М. Прибићевића на челу српске војне мисије у САД.

Тешко наслеђе сукоба два највећа српска савеза у САД „Слоге“ и „Србобрана“ пратило је акцију за прикупљање добровољаца у САД 1916–1918. године. Поред тога у САД у првим ратним годинама услед великих ратних набавки дошло је до индустријског „бума“. Услед ратних лиферација цене надница су нагло скочиле (до 70%), радници су добили пензионо и социјално осигурање што је њихову позицију знатно оснажило и није стимулативно деловало у агитацији за одлазак на Солунски фронт.[25] „Највећа је тешкоћа ова: Југословени у Америци данас тако добро економски напредују да би врло мали број оставио сталан посао у Америци, који се данас лепо плаћа, да иде на Балкан да се тамо бори.“ писао је М. Пупин 22. септембра 1916. године из Њујорка Хинку Хинковићу члану Југословенског одбора у Лондону.[26] Х. Хинковић 3. новембра 1916. године у свом писму М. Пупину молио је чувеног научника да „наш план не одбаците због америчких прилика.“[27] „Видео сам да су професор Пупин и Радосављевић, вође двеју најјачих српских организација тако завађени да и не опште између себе. Нашао сам поред тога у савезу „Србобрану“ јаку групу која води бори са управом „Србобрана“ и јаку групу „Слоге“ која води борбу са својом управом...Заваде су толико јаке да се противници називају међу собом најпогрднијим именима, туже се по судовима итд. [...] Завађеност је

[23] *Исто*, 106.

[24] Извештај Срдана Гајића, заступника шефа српске војне мисије у САД, 13. октобар 1918, П. Јовић, Н. Поповић, н. д., 126.

[25] Б. Храбак, н. д., 163.

[26] Писмо М. Пупина, Генералног конзула краљевине Србије у Њујорку, Хинку Хинковићу, члану Југословенског одбора у Лондону, П. Јовић, Н. Поповић, н. д., 105.

[27] *Исто*, 105.

толико јака да нас из Европе, ако само разговарамо са противном страном сматрају да смо пријатељи противничке… Успео сам да се прекине борба између опозиције „србобранског савеза“ и управе [...] “, 18. децембра 1916. године извештавао је М. Прибићевић[28] који је очигледно услед рођачких и земљачких веза успео да се приближи Савезу „Србобран“ који је окупљао српску заједницу из Хрватске што га је неминовно водило у сукоб са „Слогом“ и М. Пупином. У истом извештају, М. Прибићевић је навео да је „имао сметње у новинству, посебно од *Српског дневника.* Лист је независан, но противници Пупина тврде да има везе с њим, јер Јевтић стално истиче Пупина а напада његове противнике.“[29]

Према извештају С. Гајића од 13. октобра 1918. године у којем се анализирају односи у српској заједници у САД и њихова рефлексија на процес прикупљања добровољаца *Амерички Србобран* који је орган савеза „Србобран“ и Народне одбране ради најактивније на добровољачком покрету [...]. У њему излазе страховити напади противу г. Пупина и његових присталица [...]. *Српски дневник* излази у Њујорку. Ово је лист који не зна границе мржње и напада против г. Прибићевића и његових присталица. Главни му је сарадник г. Милан Јевтић који својим палилом и старословенским речником превазилази најскандалозније дописнике. Он уздиже и јавно назива г. Пупина полубогом...Доказује његову генијалност у свим гранама науке, вештине и заната. Г. потпуковника Прибићевића назива Принцем Прибцем, гнојавим чиром, изметом итд. [...]. Врло се често изражава неуљудно о људима које је послала влада српска [...].“[30]

Акција српске војне мисије на челу са М. Прибићевићем на прикупљању добровољаца из САД 1918–1918. године била је оспоравана са више страна. Не само да ју је оспоравала аустроугарска агентура и аустроугарска конзулска мрежа у САД, највише својим утицајем на хрватску и словеначку емиграцију у САД, него је жестоко оспоравана и унутар српске заједнице у САД. Савез „Слога“ чији је председник био М. Пупин и *Српски дневник* који је био под утицајем „Слоге“ и М. Пупина сматрали су да је Србији и српском народу у том тренутку требала финансијска помоћ, а не одлазак људства као добровољаца у српску

.....

[28] Извештај потпуковника Милана Прибићевића о свом раду на прикупљању добровољаца у Северној Америци од почетка октобра до почетка децембра 1916. године, Њујорк, 18. децембар 1916, П. Јовић, Н. Поповић, н. д., 105–106.

[29] *Исто*, 106.

[30] Извештај С. Гајића, П. Јовић, Н. Поповић, н. д., 124.

војску на Солунском фронту. Два представника државе Краљевине Србије М. Пупин као њен почасни конзул и М. Прибићевић као шеф српске војне мисије преко својих гласила и својом активношћу изражавали су опречне ставове о добровољачком питању што је збуњивало српску заједницу у САД и појачавало жестину сукоба унутар ње. У *Српском дневнику* објављивани су огласи попут: „Гарави радениче, дај твој долар мајци Србији и то преко чика Мише Пупина великог народног добротвора и генералног конзула Краљевине Србије“. Или: „Браћо и сестре не заборавите да у Србији умире од глади 60 људи на дан и да ће кроз Х време нестати Срба ако ти не будеш радио у слободној Америци и одатле помагао своју браћу у старом крају.“[31] Утицај војне мисије М. Прибићевића био је искључиво ограничен на савез „Србобран“ који су чинили углавном Срби из Хрватске („у савезу су већином Бановци и Личани“) [32]из чијих редова су највише прикупљани добровољци 1916–1918. године у САД.

Став М. Пупина који је стајао на челу српског савеза „Слога“, који је отежавао рад српске војне мисије на прикупљању добровољаца у САД у другој фази рата (1916–1918) када су добровољци били последња и једина попуна српске војске садржи у себи контроверзу и вишезначност. Према мишљењу мајора С. Гајића, шефа српске војне мисије које на дужности наследио М. Прибићевића „сам позив г. Прибићевића да сакупља и шаље добровољце није ишао на рачун Пупиновој околини, јер одласком добровољаца слаби се савез, смањује капитал и онемогућава исплата испита посмртнина, помоћ пострадалим раденицима и плата чиновницима који су неспособни за сваки други посао а који не мисле нити смеју се вратити у Србију и због тога им је у рачуну да нашег народа остане што више у Америци на чији би рачун они живели не запињући.“[33] Мишљење мајора Гајића иде трагом чињенице да би масован одлазак српских печалбара из САД у добровољце српске војске ослабио српску заједницу у САД и не би био у њеном интересу пре свега у интересу људи који су је водили и да би сви они који су живели на рачун печалбара изгубили своје приходе. То су били богатији људи у исељеничкој заједници , новоформирана елита српске заједнице у САД, често власници „салуна“ или „салунери“, људи из завичаја код којих су исељеници остављали новац на штедњу, узимали новчане позајмице,

[31] Извештај С. Гајића, П. Јовић, Н. Поповић, н. д., 126.

[32] *Исто*, 125.

[33] *Исто*, 125.

слали новац у завичај, а који су издавали новине и оснивали исељеничка друштва и потпорне организације.[34]

М. Пупин, који је у време трајања Првог светског рата имао преко шездесет године био је човек двоструког идентитета: српског и америчког. Као двадесетогодишњак, 1874. године М. Пупин је, као сиромашни европски емигрант, стигао у САД и до 1908. године није учествовао у јавном животу српске заједнице у САД. М. Пупин био је интегрисан у америчко друштво, делио је његове вредности и ставове, а као научник светског био је део америчке друштвене елите. Одлазак масе печалбара из САД на европске фронтове у тренуцима велике потражње за радном снагом у САД услед ратних набавки за потребе зараћених држава, као и услед уласка САД у европски рат априла 1917. године, слабило је америчке људске потенцијале како у индустрији и пољопривреди тако и у америчкој армији. Став М. Пупина да је Србији потребна помоћ у новцу, храни и ратној опреми а не у људима био је заједнички став знатног дела вођства српске заједнице у САД и став који је изражавао интерес САД у Првом светском рату. У тзв. „добровољачком питању“ , у питању прикупљања добровољаца за српску војску за Солунски фронт међу српском емиграцијом у САД (1916–1918) М. Пупин говорио је као припадник америчке друштвене и политичке елите и као, од једног дела америчких Срба пред америчком јавношћу вођа српско-америчке заједнице.

[34] Т. Телишман, Друштвено окупљање наших исељеника у САД до Првог свјетског рата, *Живот и дело Михаила Идворског Пупина*, Нови Сад, 1985, 268–269.

Summary
MIHAJLO PUPIN AND MUSTERING OF VOLUNTEERS INTO SERBIAN AND MONTENEGRIN ARMY IN USA 1914–1918

The paper thematizes views and activities of Serbo-American scientist Mihajlo Pupin on issue mustering of volunteers into Serbian and Montenegrin army during the First World War.

Mihajlo Pupin entered the public life of Serbian community in the USA in 1908 as already world-renowned scientist and as a response to Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina. During the Balkan wars (1912–1913), he took active part in efforts to win the favor of American public opinion for Serbian and Montenegrin cause, as well as in sending material support and volunteers to Serbia and Montenegro. Then, in First World War, using experience gained, he further pursued sending help to Serbia and Montenegro; lastly, in 1919, at the Versailles peace conference, he provided significant support to policy of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in process of demarcation Austria-Hungary's successor-states.

In 1914 and 1915, Pupin was helping Montenegrin citizens working in USA to go back to Montenegro; these consisted already of great number of volunteers, mostly from Herzegovina and Boka Kotorska. By this time Pupin advocated for money and material support being sent to Serbia and Montenegro from the US, rather than the volunteers. This view was clearly made apparent from 1916 to 1918, when the Serbian military mission, lead by lieutenant-colonel M. Pribićević, came to US in order to recruit volunteers for Serbian army. This issue led to conflict in Serbian immigrant community in US between two rival Serbian organization: first was "Sloga" (Unity), led by Pupin, whereas second was "Srbobran" (Serbian defense), led by M. Pribićević (latter gathered mostly Serbs from Croatia). Pupin's view on volunteering for Serbian army in US reflected not only the attitude of significant part of Serbian US-based community's leadership, but also the interests of American politics and American society in First World War.

Проф. др Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

БЕЛЕШКЕ ВАСЕ ЕШКИЋЕВИЋА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Знаменита личност наше културне историје, Васа Ешкићевић, рођени Ирижанин и једини Србин који је сликарство дипломирао на Императорској ликовној академији у Петрограду, Први светски рат је провео као ратни сликар Прве армије Српске војске. Осим мноштва вредних уметничких дела, Васа Ешкићевић је оставио и свој ратни дневник, као још једно драгоцено сведочанство о српском страдању у Првом светском рату. Ешкићевићев дневник ни након безмало стотину година од завршетка Првог светског рата није објављен у виду монографије, али су неки његови делови били публиковани у међуратној новосадској штампи, још за живота његовог аутора. Овом приликом представљамо стручној јавности вредне забелешке Васе Ешкићевића из 1915. године.

Кључне речи: Васа Ешкићевић, Први светски рат, Србија

Уметнички опус Васе Ешкићевића (1867–1933) много је познатији од оног литерарног, а његови написи још увек углавном почивају међу архивским списима. Ешкићевићеве слике са мотивима из Великог рата данас чувају Галерија Матице српске, Народни музеј, Војни музеј, али и бројни приватни колекционари. Таленат за сликање Ешкићевић је показао још у родном Иригу, а усавршавао га је у Бечу, односно Петрограду, где је завршио чувену Императорску академију уметности. Уметничку каријеру коју је градио у Русији напустио је на вест да је

избио Први светски рат, који је Ешкићевић, као добровољац, провео у српској војничкој униформи. Прве две ратне године провео је у саставу Руског инжињерског одреда, у чијем саставу се повлачио до Скадра. Одатле је отпутовао на шестомесечни боравак у Рим, да би се јуна 1916. године нашао на Крфу, именован за ратног сликара Штаба Прве армије Српске војске. По ослобођењу, Васа Ешкићевић се населио у Новом Саду, где се својим уметничким занатом бавио све до смрти.[1]

Успомене Васе Ешкићевића из Првог светског рата излазиле су као фељтон, прво у *Србадији*, а потом, у двадесетак наставака, 1925. и 1926. године у новосадском листу *Северна Србија*, коме је у заглављу стајало „Орган Срба Националиста“. *Северну Србију* је издавала Српска национална омладина (СРНАО), организација која је под неформалним окриљем Пашићеве Народне радикалне странке основана у Београду крајем 1922. године. Наступала је под паролом „Велика Србија – од Јадрана до Тимока, од Солуна до Триглава“, била је организована на полувојном принципу и служила је властима за обрачуне са организацијама сличног профила – пре свега са Организацијом југословенских националиста (ОРЈУН-ом), као и са комунистима. Негде од половине 1923. године почела је да се масовно шири по унутрашњости земље, посебно у Војводини где је било формирано више одбора него у свим осталим крајевима заједно. СРНАО је на ту покрајину гледала као на главно поље своје активности због њеног националног састава, као и због јаке организованости ОРЈУН-е, која је била уско везана за личност Светозара Прибићевића. Оснивачка скупштина СРНАО у Новом Саду је одржана јуна 1923. године, а кроз неколико месеци су СРНАО-вци са задовољством констатовали да су освојили целу „Северну Србију“. Међутим, насилне методе које су СРНАО-вци примењивали, како према мањинама тако и према оним Србима који су прихватали идеологију југословенства, временом су им умањиле подршку. Након парламентарних избора 1925. године, када је од радикалског режима искоришћена за обрачуне са политичким противницима, СРНАО се маргинализује и полако нестаје са јавне сцене.[2]

Будући да је Васа Ешкићевић био члан и функционер новосадског одбора СРНАО, не чуди то што су његове успомене објављене управо у гласилима те организације. Иако је фељтон објављиван под насловом

[1] Г. Буловић, „ Васа Ешкићевић“, *Немојте нас заборавити* (каталог изложбе), Београд, 2014.

[2] С. Бјелица, *Радикали у Војводини 1919–1929*, Београд, 2005, 19–20.

„Из мог ратног дневника“, стил, па и поједини коришћени изрази упућују да је реч о мемоарском штиву, писаном после рата, за које је Ешкићевић свакако као основу користио своје дневничке белешке. Читалац Ешкићевићевих успомена уочиће два општа утиска која је ратни сликар стекао приликом „голготе Србије“: са једне стране, дивљење према пожртвовању и херојству обичног српског војника и цивила те, са друге стране, гнушање над негативним појавама које је уочавао код појединих припадника српске друштвене елите, па и државне организације Краљевине Србије у целини. Ипак, као одани монархиста, Ешкићевић о краљу Петру и регенту Александру пише у суперлативима, а интересантне су и његове опсервације о савезницима и противницима Србије у Првом светском рату: Русима, Црногорцима, Немцима, Аустроугарима, Бугарима итд. У наставку ћемо представити најзанимљивије одломке из овог вредног историјског извора.

Легендарно повлачење српске војске – Крушевац, Јанкова Клисура, Блаце[3]

У Крушевцу сам тек видео прави хаос и слом! Ту дознам да је услед борбе код Трстеника жељезничка веза са Краљевом прекинута, и да се према томе са својим руским одредом не могу ни састати.

На станици стотине вагона са локомотивама стоје нагомилани и разбацани по шинама. Ту је и дворски воз, који је донде дошао, и даље не може.

На обали крај Мораве неколико стотина топова наших и непријатељских које смо заробили, као и читаве гомиле муниционих кара леже ту на земљи без икаквог реда. Ту су и тринаест наших руских топова, које смо из Русије пре двадесет дана добили, па им успут на Дунаву Бугари затвараче повадили и у Дунав побацали.

Од познаника, артиљеријских официра дознам, да су канали код већине тих топова, и код наших, и аустријских, услед многог пуцања већ тако искварени, да су постали готово неупотребљиви.

Варош је била препуна војске и избеглица, све оне младиће и многобројну ситну децу коју сам у Ћуприји виђао, била су овде са другом децом, која су из других крајева и другим правцем овамо дошла.

Крушевац је личио на неки огроман, необичан вашар, где су се сви могући предмети будзашто куповали и продавали.

[3] *Северна Србија*, 4/6. 9. 1925.

Кафане и јавне зграде препуне војске и избеглица. Сви могући начелници, директори банака и пошта са женама и ситном, или одраслом децом, све се то овде збило, јер је ово главни и једини правац повлачења кроз Јанкову клисуру и даље у – неизвесност!...

Пошто нигде нисам могао наћи преноћишта, а време је било доста суморно и хладно, особито ноћу, то преноћим на клупи у једној бакалници, заједно са једним другим официром, који је био лакше рањен.

Сутра дан 25-ог октобра прокрстарим целу варош, не били нашао кога од познаника, са киме би се могао даље кренути.

Пошто се Немци синоћ нису појавили, то ће по извештају наших заштитних одреда вечерас покушати да уђу у варош.

Услед тога, договорим се са поручником Корађем, да са његовим минерним одредом пођем још вечерас за Јанкову Клисуру.

Нове јединице и коморе све куљају преко моста, а друге, јучерашње дижу шаторе и продужују пут.

На станици још већи хаос него јуче. Војници, по наређењу избацују из вагона хиљаде џакова с брашном, десетине хиљада нових војничких цокула, енглеских топлих вунених кошуља, које су промућурни интенданти држали у магацинима, док се јадна војска борила гладна, гола и боса са многобројним непријатељем, и месецима на цичи и зими ноћивала без топлих кошуља и шињела под ведрим небом.

Стотине дењкова, војничких гаћа и кошуља избацује се сада из вагона, да све то светина и војска разграби, само да непријатељу не падне у шаке.

Настаје међусобно отимање и гушање око појединих предмета.

Жене, а нарочито Циганке вуку све што им у шаке дође.

Цигани натоварили по неколико џакова с брашном у кола, а мршаво кљусе исплазило језик па ни с места да макне. Пуцају ребра под ударцима мотке и жарача, али јадно кљусе не може ни корак напред.

Са ове гомиле снабдевају се грађани и војници па и по неки официр у поцепаном шињелу и цокулама.

Улаз непријатеља у варош очекује се сваки час, и сви се журе да се овај „еспап“, ова тако строго и брижљиво чувана и очувана државна имовина што пре „распрода“.

У једном отвореном дворском салон-вагону крај отвореног прозора седи стари Краљ Петар, тужан и замишљен... Наслонио се на једну руку, и са очима пуних суза посматра овај хаос, и невиђен почетак слома једног херојског народа коме је он Краљ...

Легендарно повлачење српске војске – Крушевац, Јанкова Клисура, Блаце[4]

Народ га изненада опази, и као бујица полети вагону, дизајући капе у вис и кличући: „Живео Краљ!...“

Прогурам се и ја што ближе, *да га и ја што боље видим, ја, који сам га као и ова светина стотине пута виђао*, *и у његовој непосредној близини бивао*, почев од крваве Дрине, Колубаре, па све до Торлака и Моравске долине, куда је он као стара орлушина прелетао од једног положаја до другог, и под пакленом непријатељском топовском и пушчаном ватром соколио своје шумадијске витезове. И ето сада, осетио сам инстинктивно, као и сва непрегледна маса потребу да му се приближим, да га својим присуством, у овим тешким и најстрашнијим тренуцима у нашој историји сви уверимо, да смо уз њега... да ћемо за њим поћи, па ма куда било, и да га нећемо оставити, него, ако суђено буде заједно са њиме испити чашу до дна, – *а стари легендарни краљ, тај несаломљиви џин и понос наше нације* диже се са места, па се обрати народу и војницима са овим историјским речима: „Не бојте се браћо и децо моја, даће Бог, па ће све добро бити! Нападнути смо са три стране, али нисмо остављени од наших великих савезника. Ми се морамо повлачити да би изабрали згодније и подесније место, на коме ћемо се осветити нашим непријатељима. Где ће то бити јунаци моји, то ће време и прилике показати, али једно знајте и запамтите, *да нам је Србија и отаџбина свугде и на сваком месту*, *где год се поносно виј е и лепрша наш горди Српски барјак*, под којим сте као лавови светили и осветили Косово и Сливницу, и под којим ћемо, ако Бог да не само ослободити подјармљени део наше Отаџбине, него раскинути ропске ланце и нашој осталој потлаченој браћи, и остварити вековни сан наше нације, јер је наше дело свето, а Бог и правда су на нашој страни!...“

Урнебесним: „Живео Краљ!“ одговорио је сакупљени народ и војска на ове пророчанске речи, и нису престали све док Краљ није сео у аутомобил, и кренуо у варош одушевљено поздрављан од свога народа.

[4] *Северна Србија*, 5/13. 9. 1925.

Легендарно повлачење српске војске – Крушевац, Јанкова Клисура, Блаце[5]

Око три сата, састанем се са мојим познаником још из петровградског ђаковања – Филипом Филиповићем професором, који је професуру већ поодавно обесио о клин, па се латио, – рентабилнијег посла и постао коловођа београдских социјалиста, а доцније комуниста, са још неколико својих једномишљеника, који су се овде око косовског споменика окупили, да ту, на овом светом месту дочекају и поздраве непријатеља, када уђе у Крушевац.

И као ђак и случајни друг у Петрограду, тај ми је човек увек био несимпатичан и готово одвратан, а најодвратнији ми је био сада, када ми је на мој предлог да заједно и у друштву пођемо онамо куда и сви остали иду и одоше, равнодушно и са неком злурадошћу одговорио: „Ја нећу даље одавде, ми смо социјалисте и остаћемо, да дочекамо Немце, који ће око пет или шест сати бити већ овде“.

Нисам му рекао ни речи, само сам га презриво погледао и без „збогом“ пођем са једном тешком батеријом, која је у том тренутку мимо нас пролазила...

Судбина дакле Србије, судбина своје славне, али и напаћене отаџбине, судбина његове браће, – ових витезова, који од Косова задивљују свет својим легендарним јунаштвом, – није код овог социјалистичко-комунистичког дрњка изазвало ни капљу сажаљења, туге и бола, што се руши оно, што је крвљу и сузама стварано кроз читаво једно столеће. И само ова тајанствена неизвесност, овај свечани тренутак у коме се почиње писати нова страница светске историје, – уздржало ме је, да се са овом штеточином, овом друштвеном гангреном нисам другојачије растао.

Легендарно повлачење српске војске – Блаце, Куршумлија, Преполац, Приштина, Косово[6]

Кога све ту није било на овом тешком и непролазном путу! Елегантних госпођица и госпођа, директора и началника разних Министарстава, Банака и Пошта, неки на коњима, но већина пешке гацајући по блату као и сви остали. Све се овде измешало и изједначило, лаковане ципеле

[5] *Северна Србија,* 6/20. 9. 1925.

[6] *Северна Србија*, 7/27. 9. 1925.

и колубарски опанци.

По неки трећепозивац води малог унука за руку, или га носи на рукама, када малишан сустане.

И што дубље у клисуру улазимо, пут све закрченији... Све више поломљених и остављених кола, све више липсалих коња, и све више побацаних сандука са муницијом.

Тешко ми је било све то гледати својим рођеним очима, те сам почео да их гурам с пута у реку и провалију, само да их непријатељ не види, али што дубље у Клисуру, тих је сандука било све више и више, да нам је најпосле све то постало нешто најобичније, поред чега смо сви ми, и ако с болом у души, ипак готово равнодушно пролазили и ишли даље.

Легендарно повлачење српске војске – Блаце, Куршумлија, Преполац, Приштина, Косово[7]

Чудио сам се зашто наше власти нису искористиле оних двадесет-тридесет хиљада заробљених Аустро-мађарских војника, који су још у августу, пред велику непријатељску офанзиву били одмах из Ниша и других места, где су логоровали повучени у дубоку позадину, и пре десет-петнајст дана већ овуда пре нас прошли, и даље спроведени?

Зар они нису могли очистити ову клисуру, овај највећи и најважнији пут за повлачење? Та да су шакама свлачили ово густо блато у провалију а не лопатама, па би цела клисура била очишћена, и не би милиони државни били упропашћени и сарањени у њој. Војници пешаци, њих по десет – петнајест застоју па помажу својим друговима коморџијама, само да извуку кола из глиба. То исто чине и избеглице, грађани мушко и женско, без разлике на свој друштвени положај, јер су сви они инстинктивно осећали, да је ово заједничка национална несрећа, па се сваки трудио да помогне колико може.

Војници, а нарочито коморџије скидају и помињу све становнике небесне заједно са „ћелавим врањом“ и „ферчом“ али ипак иду напред, јер гвоздена војничка дисциплина, какве нема ни у једној европској војсци, и поред свег трогодишњег тешког и крвавог ратовања – још није попустила.

[7] *Северна Србија*, 8/4. 10. 1925.

Куршумлија, Преполац, Приштина, Косово, Призрен[8]

Поред нас иду и многи аустро-мађарски заробљеници, већином Чеси и једно три до четири стотине немачких војника из Макензенове армије у својим црним чаковима са шиљком на врху.

Шињела, разуме се, није имао ни један на себи, јер су им наши војници одмах поскидали, чим су их заробили у моравској долини, усљед чега су многи били огрнути старим поњавама, искрпљеним покровцем, или обичним војничким шаторским крилом, и тако са нама заједно ишли, гурали заглибљене велике топове као и сви остали, без да их је ко на то приморавао.

Многи наши људи, нарочито интелигенција, који су знали немачки, разговарали су са њима о свему и свачему, давали им хране колико год им је то било могуће, јер у њима нису више гледали непријатеља, него човека и војника, који је само дужност своју вршио, без и једне пљачке или насиља над мирним становништвом, бар код нас не, као што су то аустро-маџарске и бугарске лопуже и положаре чиниле.

У страховитим и крвавим борбама при одбрани Београда, српска је војска немилосрдно косила својом страшном плотунском ватром густе немачке колоне, које су од дунавске обале, па кроз дорћолске улице надирали у правцу позоришта, двора и Славије.

Са истом огорченошћу као и на Дорћолу, нарочито око „Кланице“, српски је војник кидисавао на Немце код сваког ћошета, код сваког капиџика, као и иза сваке гомиле цигаља од порушених и спаљених кућа, бранећи своју престоницу, али немачког војника и Немце у опште некако – није мрзео!

Сасвим је другојачије гледао на „Швабе и Маџаре“ које је просто презирао! И та мржња не потиче само од окупације и анексије Босне и Херцеговине, она је много старија...

Далеко негде у десно од нас чује се још од самог јутра слаба топовска ватра, а коморџије заџакале и претресају политичка питања са таквим ауторитетом, као да је сваки од њих, бар по три године провео у бечком Терезијануму!

Па када још поред нас прође у поабаном аутомобилу руски посланик у Софији Књаз Трубецкој, који је непрестано уверавао Српску Владу и савезнике, да нас Бугари неће напасти – а они нас ипак мучки и без објаве рата – нападоше, коморџије као по команди осуше „паљбу“ на

[8] *Северна Србија*, 9/11. 10. 1925.

њега, и његову дипломатску способност.

Једна група младића од својих петнајст, шестнајест и седамнајест година, иду такођер са нама, и сваки носи по две, три па и четири пушке преко рамена, и са највећом пажњом слушају своје старије ратне другове, који су на Шуматовцу, Делиграду и Ђунису у српско-турском рату били кадровци, па су и онда без сумње исто овако претресали сва могућа политичка и државна питања, резоновали сваки на свој начин, гунђали, и – без роптања као и сада ишли напред...

Ови младићи, којих је било преко двадесет хиљада, и који су одмах, чим је почела непријатељска офанзива – повлачени у дубоку позадину, да би се тако сачувала млада народна снага, имали су задатак, да што више пушака собом понесу, – да се нађу ако устребају. Многи од њих једва су корачали од умора, слабе и недовољне хране, а нарочито рана на петама, које су услед дугог пешачења по оштрој и мокрој калдрми задобили.

Преполац, Приштина, Косово, Призрен[9]

После вечере моји сапутници, којих је било из разних јединица, округа, срезова и села, почеше причати сваки по нешто занимљиво из свога одреда, и за време повлачења.

И што је најзанимљивије, код свију њих владало је дубоко уверење да се не би морало одступати, само да смо имали велике тешке топове, који би се са немачком артиљеријом могли мерити, а са пешадијом њиховом, и ако многобројном, лако би се изашло на крај.

Гвоздена немачка дисциплина није им инпоновала, јер је била, по њиховом мишљењу – мирнодобска, коју је разбијао и рушио хладнокрвни и неустрашиви српски војник са својом прецизном пушчаном и топовском ватром, са којом је он косио читаве немачке колоне, и стварао забуну и неред код њих.

Тако смо, претресајући сва могућа политичка и војничка питања, - догурали готово до поноћи, а онда сви полегаше један поред другог на прострту сламу и брзо заспаше.

И ако уморан од тешког пешачења по каљавом и изривеном путу, ја нисам могао ока склопити, него сам готово целу ноћ крај ватре преседео и мислио о овим великим и судбоносним догађајима, у којима се дефинитивно решава судбина српског народа и српске расе.

[9] *Северна Србија*, 10/18. 10. 1925.

Никада још у нашој историји нисмо преживљавали овако тешке дане као сада, а у исто време необјашњива нека вера у сретан исход и тријумф наше нације неоставља код нас ни једног ни за тренутак и ако конац, о коме виси наша судбина, сваким даном постаје све тањи и тањи [...].

Подујево, Приштина, Косово, Призрен[10]

Полазећи из Куршумлије 28 октобра, мени се уз пут придружи један дечко од својих дванаест година, по имену Трајче, који је, кад му је мајка умрла, оставио своје родно место Тетово, па са оцем у Београд дошао, и тамо живео, све док није почео овај велики светски рат, који је и његовог тату уврстио у неки прекобројни пук једне комбиноване дивизије.

У коме је он пуку или дивизији, то ни он сам не зна, али верује да ће га међу оволиким српским војницима ипак наћи па ма га по целом свету тражио!

И са том детињом вером, он се ето кренуо на далеки пут без игде ичега.

Коморџије су га храниле уз пут, а он је весело трчкарао око њих и запиткивао, да ли познају његовог тату, и да ли знају где је он сада?...

На његову молбу ја му дам торбу у којој је била једна проја и петшест конзерви да ми понесе. Пут каљав и клизав, а он весео иде поред мене, па ми прича како је читао Рожданик, и да му у Рожданику пише, да ће видети многе земље и градове!

Бога ми Трајче, рекох му, – сви су изгледи да ти је овога пута Рожданик преко обичаја погодио, па не само теби, него и мени, иако у њега никада ни завирио нисам!

Подујево, Приштина, Косово, Призрен[11]

У први сумрак стигосмо у село Субовац, и нас петорица одседнемо код једне доста имућне Банаћанке, којој је муж у нашој војсци.

Војници одмах преплавише цело село, тражећи намирница, а по највише пројног, или кукуружњег брашна, које се још једино и могло добити у овим сиромашним крајевима.

Око села куд год се погледа, гору велике ватре, а пламен се диже по неколико метара у висину.

[10] *Северна Србија*, 11/25. 10. 1925.

[11] *Северна Србија*, 12/1. 11. 1925.

Наша добра Банаћанка донесе нам млека и пројног брашна, те ми одмах скувасмо качамак и вечерасмо. За време вечере, причала нам је, како је са мужем дошла у ове крајеве, и готово будзашто купила ово лепо имање од једног Арнаутина, који се одмах у Азију одселио, чим је после дванаесте године – „друга настала судија...!“

Оставио је сасвим равнодушно своје село, у коме се родио и детињство провео, оставио је гробове својих прадедова; и отишао за Исламом у бели свет, да кука и пропада у славу Алахову [...].

Подујево, Приштина, Косово, Призрен[12]

Осим овог Арнаутина, одселило се још много њих, бојећи се српске освете, искусуривања историјског дуга, који се је за минулих пет векова и сувише нагомилао.

Али човечно поступање српске војске и српских власти према њима, чим су ослободили и посели ове класичне српске крајеве, многе је изненадило, охрабрило и обрадовало, нарочито оне исправније и честитије муслимане, те и даље остадоше на своме огњишту. До неко доба ноћи провели смо тако у разговору крај ватре, јер на спавање и одмор нико није ни помишљао, а како и да помишља код свесног сазнања, да се, у присуству нашем руши нешто велико, – зидано и сазидано кроз читаво једно столеће, на костима најрицарскијег и најхрабријег народа на кугли земљиној, и заливано морем суза и крви најлепших синова наше расе...

Подујево, Приштина, Косово, Призрен[13]

Сутра дан, чим је свануло, одем у Врховну Команду да се известим где је мој одред, који се из Ћуприје у Краљево повукао, и са којим сам рачунао, да ћу се бар овде састати.

На моје велико изненађење, један ми пуковник, који врло нецензурном љубазношћу помену Русе, – опоро и набусито рече да су они још у Краљеву разрешени војне дужности и да су преко Бабуне већ отишли у Битољ, одакле ће у Солун, и даље морем у Русију.

Ја сам пуковника потпуно разумео, јер су многи виши официри и политичари били јако озлојеђени на Русију, а нарочито на њену дипломацију, која је због своје наивности и необавештености и била

[12] *Северна Србија*, 13/ 8. 11. 1925.

[13] *Северна Србија*, 14/15. 11. 1925.

највећи виновник наше катастрофе.

Особито су мрзели књаза Трубецког, руског посланика у Софији, кога су сматрали за обичну дипломатску наивчину и будалу.

Подујево, Приштина, Косово, Призрен[14]

У тој нади и очекивању нечега, ја се решим да останем још дан-два у Приштини, док се ситуација мало не разбистри, пошто је и врховна команда, па и стари Краљ још овде.

И ако је хладно време, ипак су све улице биле пуне света и војске, нарочито „Корзо“, који је одмах до Уђумата и „покривене чаршије“.

Кога све ту није било! Елегантне даме, из најбољих и најотменијих београдских кругова, помешане са разним министрима, начелницима кабинета, директорима банака, и осталих, свих могућих државних установа.

[...]

Овде сам први пут видео и прослављеног Српског војсковођу, Војводу Степу, команданта друге Армије са којом је он, у крвавој битци на Церу и Шапцу, још у почетку овог великог светског рата, страшно осакатио, и премлатио многобројну и одморну аустромаџарску војску, за коју је и војводски чин добио.

Овде је и стари Орао, легендарни Краљ Петар, који са Престолонаследником Александром, по неколико пута дневно пролазио аутомобилом, не само кроз главне, него и споредне Приштинске улице, соколећи свој народ и војску, која га одушевљено поздравља.

Приштина, Косово, Призрен[15]

Трећег новембра, присуствовао сам и стрељању тројице војника из Тимочке Дивизије. Војници су били Власи, хтели су да опљачкају једну породицу у Приштини, која их је примила на конак. На њихово запомагање, долетоше са улице неколико жандарма, па их вежу и отерају у команду места, а ова их одмах преда војном суду.

Око три сата после подне довели су их везане на три фијакера до изнад вароши на одређено место, где су и три раке већ биле ископане.

Чим су стигли, жандарми су их скинули са кола, и сваки је мирно

[14] *Северна Србија*, 15/22. 11. 1925.

[15] *Северна Србија*, 16/29. 11. 1925.

ушао у свој гроб, где су их одмах привезали за већ усађени колац. Изгледали су, као каква деформисана људска створења, изглед типичних злочинаца, који нажалост још нису искорењени у Вељковој постојбини.

Један судски официр прочитао им је смртну пресуду, после чега их је свештеник исповедио, и благословио, са неколико утешних речи.

И док су им жандарми везивали очи, пред сваког од њих стала су по три жандарма, са напереним пушкама, које на дани знак официра плануше, и тиме завршише овај непријатни, али нажалост неизбежни чин.

После исповести, и целивања крста, свештеник је сваког по нешто питао, и њихове одговоре – последње речи и жеље на растанку са животом бележио у својој књижицу.

Шта ли су му говорили у последњем тренутку? Да ли је то био опроштај са остављеном женом и децом, опроштај са старим родитељима, или позно кајање...?

И док је многобројна светина коментарисала цео тај догађај, сваки на свој начин, лопате су већ утапкавале загрнуту земљу над њиховим хумкама.

Приштина, Косово, Призрен[16]

Пошто смо целу ноћ тако поред ватре продремали, ми се, чим је почело свитати, опростисмо са домаћином и његовим укућанима, па кренемо за Штимље преко Косова равна... Уз пут сретамо пале коње, волове и људе, у разним позама. Људи, све Арнаути оковани у гвожђе, леже побијени на целом путу, из чега се види, да су сви они били окорели зликовци, пљачкаши, или аустријски шпијуни, па се жандармима, без сумње досадило да их даље прате и спроводе по овом снегу и лапавици, те „случајно“ окинули обараче на брзометкама, те тако ослободили и себе и ове зликовце од излишног „штрапаца“, после кога би и тако наступио један те исти финал [...].

Призрен, Љум Кула, Ђаковица[17]

Небо се мало разведрило, а кроз каљаве и излокане улице пролазе у мањим и већим групама заробљени Бугари у поцепаном оделу и опанцима, огрнути неким шареним поњавицама, покровчићима, и искрпљеним шаторским крилима.

[16] *Северна Србија*, 17/6. 12. 1925.

[17] *Северна Србија*, 18/13. 12. 1925.

Изгледају као прави мајмуни, са типичним монголским њушкама и јако развијеним јабучицама, – типови окорелих зликоваца у слободи, и бедних кукавица у ропству.

Осим њих, било је овде и неколико стотина њихових – случајних савезника, Немаца и Аустромађара, и сви они кренуше заједно с нама за Призрен, гурајући и извлачећи готово после свака два-три километра наше заглибљене топове и многобројне теретне аутомобиле, који су са комором закрчили цео пут до Призрена.

Око четири сата обиђе нас на свом аутомобилу стари Краљ Петар, који је са неколико официра готово последњи оставио Приштину, која је већ у непријатељским рукама...

Призрен, Љум Кула, Ђаковица[18]

Око подне одем у начелство, пред којим је стојало неколико стотина војника избеглица, који су чекали да „дођу на ред“. Од једног војника, који је био, као и многи од нас без своје јединице, – дознам, да је неком промућурном полицијском писару пало на памет, да визира пасоше свима онима, који путују преко Црне Горе, јер их иначе могу црногорске власти на граници задржати и не пустити у Црну Гору!

Када сам то чуо брзо се прогурам у ходник, где су се већ готово гушали разни директори банака и остали представници позадине, ко ће пре да дође до оног чаробног стола иза преграде, за којим седе четири полицијска писара, и озбиљно ударају штамбиље испод написаног: „Виђен за Црну Гору и даље“.

Овај непромишљени бирократизам толико ме је изненадио, нарочито када се сакупљена маса почела бунити „што господа и овде имају првенство“ – да сам узвикнуо сакупљеном народу: „Немојте браћо чекати, зар не видите да је њих свега четворица који визирају, а нас преко двадесет хиљада! Та када би Сингеровом машином визирали и потписивали пасоше, требало би им петнаест дана времена, а ми већ сутра морамо оставити Призрен, јер се непријатељ приближује, а што је најглавније, о каквим црногорским властима не може бити ни говора пошто се и они, као и ми повлаче пред непријатељем!“

У маси настаде тајац, па онда живо комешање. Једни се почеше смејати, а други почастише промућурне писаре епитетима, мало тежег калибра, па се разиђоше сваки на своју страну.

[18] *Северна Србија*, 20/27. 12. 1925.

Призрен, Љум Кула, Ђаковица[19]

Када смо већ изашли иза вароши, где смо се сви измешали и слили у једну велику колону, – опазим на једној висоравни крај пута око стотину старијих војника, који су ћутећи гледали у правцу Призрена, не говорећи ни једне речи.

После неколико тренутака ови стари, и у крвавим борбама прекаљени ратници, поскидаше своје већ изношене шајкаче и шубаре, па се почеше крстити и земљу љубити... земљу вековима натапану крвљу њихових предака па и за слободу без ропота умирали, а коју ево сада напуштају, и на растанку узимају мале грумичке те слободне српске земље, да је собом као амајлију понесу у далеку туђину, и да на њој тој светој груди и очи заклопе ако суђено буде...

Поједини велики људи или народи остају увек велики, како у срећи и задовољству, исто тако и у најтежим и најцрњим данима својим или своје Отаџбине...

Ђаковица, Пећ, Рожај[20]

Први пут овде у Ђаковицу упознавали смо се „мало боље“ и са својом црногорском браћом, који као дерикоже нису ни за длаку били бољи од осталих професионалних пљачкаша Турака и Арнаута. А није ни чудо, јер са врло малим и светлим изузецима ово и нису потомци Јола Пилетића, Марка Миљанова, Лазара Сочице, Пека Павловића, Љубибратића и многих других црногорских витезова, који су својим бесмртним подвизима и јунаштвом са вековним тиранином прославили име нашег српског мача у Црној Гори, него је то онај коров који је на ’*Господаревом*’ буњишту никао и изницао за све време његове дуге и ’*сретне владавине*’ у Црној Гори, и који је већ толико набујао, да ће српски народ морати бомбом и куршумом чупати по овим класичним српским крајевима, који су некада само орлове рађали...

.....

[19] *Северна Србија*, 1/7. 1. 1926.

[20] *Северна Србија*, 3/28. 2. 1926.

Ђаковица, Пећ, Рожај[21]

Мени као Војвођанину били су нарочито непријатни и одвратни поступци ових црногорских позадинара и забушаната у овако судбоносним тренуцима по српски народ, које смо ми и наша војвођанска штампа највише фаворизирали и кроз дуги низ година гледали у њима потомке оних витезова, које је бесмртни Његош у својим делима, а нарочито у „Горском Вијенцу“ онако дивно опевао.

Каква разлика између његових титана и ових зеленаша, који се као цинцари ценкају и погађају са једним болесним и изнуреним српским војником око парчета већ натрулог сира?!

Што су нас Турци и Арнаути пљачкали, то је било сасвим разумљиво, јер се ми са њима још од бирземана и Косова попреко и са закрвављеним очима гледамо, али поступак своје рођене браће болео нас је у толико више, што су они најчистија и најтипичнија српска раса, од које, ето шта уради „вражје сјеме гошподарево“ за последњих тридесет-четрдесет година, чијем смо несрпском, непатриотском и себичном раду и ми Војвођани бесвесно секундирали!...

[...]

Све се по себи разуме, да нико од нас није ни помишљао да упоређује ове зеленаше и бесвесне „гошподареве слугерање“ са осталом нашом ваљаном и храбром црногорском браћом, којих је, Богу хвала, још подоста у Црној Гори, чији вековима челичени и прекаљивани карактери још нису посрнули пред аустријском круном и гошподаревим перпером.

Summary
VASA EŠKIĆEVIĆ'S NOTES FROM THE FIRST WORLD WAR

Vasa Eškićević was academic painter who learned painting in Vienna and in Russia. He was representative of style of academic realism. Aside of a painting, he was also a writer. He spent the First World War as a war painter of the Serbian army Supreme Command. Besides numeruos paintings, he

[21] *Северна Србија*, 4/7. 3. 1926.

left his wartime diary, as a valuable testimony about Serbian suffering in the First World War. This diary was never published as a monograph, but some parts of it were published in the press in Novi Sad during the interwar period. Here we present some of Vasa Eškićević's notes from the First World War.

Зорица Хаџић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

КРОЗ РАТНЕ ДНЕВНИКЕ ВАСЕ ЕШКИЋЕВИЋА (ВАСА ЕШКИЋЕВИЋ У ВЕЛИКОМ РАТУ)*

Сажетак: У раду се указује на објављене и необјављене записе сликара Васе Ешкићевића о Првом светском рату. По избијању рата, Васа Ешкићевић се јавио у добровољце и из Русије дошао у Србију. Са српском војском прешао је Албанију, био на Крфу, учествовао у пробоју Солунског фронта... Био је ратни сликар Прве српске армије, што је, у великој мери, обележило његов сликарски опус. О ратним данима писао је у листовима *Србадија* и *Северна Србија*. Део грађе о Првом светском рату остао је до данас у рукопису. Његови ратни дневници доносе драгоцену грађу, значајну како за проучавање живота и дела Васе Ешкићевића, тако и за разумевање положаја интелектуалца у Великом рату.

Кључне речи: Велики рат, Васа Ешкићевић, рукопис, дневник, елита

На вест о избијању Великог рата, академски сликар Васа Ешкићевић (Ириг, 1867 – Нови Сад, 1933), школован на Императорској академији уметности у Петрограду, без двоумљења се јавио у добровољце, и тим чином постао сведок српске голготе у Великом рату. Био је распоређен, најпре, у Руски инжињерски одред пуковника Доброва, а 1916. године постао је ратни сликар Прве српске армије војводе Живојина Мишића. После пробоја Солунског фронта ушао је у Нови Сад и није се више враћао у Русију. Велики рат представљао је, несумњиво, највећу прекретницу у узбудљивом приватном и професионалном животопису

овог руског ђака.

Рођен у сиромашној земљорадничкој породици, Ешкићевић је био тврдоглаво истрајан у жељи да се усавршава и образује, те је смело превалио напоран пут од иришке калдрме до царске Русије. Од раног детињства надарен за цртање и музику, гладан знања и огорчен што га отац није дао у гимназију у Карловцима него на берберски занат, напустио је, без освртања, родни Ириг и очеву кућу. Живот га је даље водио од Новог Сада, Београда, Беча па све до Петрограда. На том путу од ђачета до академског сликара, калио се као слуга, власуљар, берберски калфа...[1] Напорно је радио како би успео себи да обезбеди школовање – током шестогодишње боравка у Бечу дању је помагао у берберници, а ноћу се вежбао у сликарском занату. Одласком у Петроград остварио је свој циљ. Но, таман када је у четрдесет и првој години најзад изашао из ђачких клупа, и када се чинило да је упловио у мирније професионалне воде[2] – избио је Први светски рат. У својој аутобиографији, две године пред смрт, о овом преломном догађају је написао: „када је букнуо светски рат, ја сам оставио Русију и преко Одесе и Рени-а Дунавом отишао у Србију, и као добровољац провео пет година у српској војсци, с којом сам, после пробоја Солунског фронта и ушао у Н. Сад у новембру 1918. год. где се и данас налазим.“[3] Из штурих редова аутобиографије Васе Ешкићевића не могу се до краја докучити ратне године овог српског интелектуалца и родољуба. Међутим, његови објављени записи из рата, читани упоредо са необјављеним ратним дневницима, нуде далеко свеобухватнију и потпунију слику ратног страдања чији је директни

.....

[1]* Рад је настао као део научног пројекта 178005 чији је руководилац проф. др Горана Раичевић, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

За одлазак Васе Ешкићевића у Русију пресудно је било познанство са протом Теофаном Николајевићем Карадашевићем у Пешти, великим пријатељем српског народа. Његовим заузимањем, на јесен 1893. године даровити сликар дошао је у Русију. Ступио је, најпре, у петоразредну сликарску школу и добио државну стипендију. По завршетку ове школе похађао је приватни институт кнегиње Теншеве, а 1900. уписао је Императорску академију уметности коју је завршио као ђак чувеног Иље Рјепина. Слика „Забајкалски козаци у Манџурским кланцима“ донела му је диплому академског сликара (Односно, Ешкићевић је 1906. године добио диплому академског сликара, а поменута слика донела му је диплому академског уметника са сребрним знаком.). Иначе, Ешкићевићев одлазак на школовање у Русију својски је подржавао и Иларион Руварац.

[2] Започео је да ради у средњој школи као хонорарни наставник и активно излаже своје радове у Петрограду и Москви.

[3] Рукописно одељење Матице српске (РОМС), инв. бр. М. 17. 763.

сведок био.[4]

Уколико бисмо хтели да извучемо заједничку потку, својеврсну везивну нит свих Ешкићевићевих списа посвећених Великом рату, то би, недвосмислено, било родољубље. (Уосталом, снажно патриотско осећање неговао је још од најранијег детињства када се истицао прецртавањем ликова српских јунака из календара и илустрованих листова, упијао у себе приче из српске историје, а први стихови које је као младић штампао у *Отаџбини* Владана Ђорђевића нису били љубавни, него родољубиви...)[5] Све је то заједно допринело да са избијањем Великог рата Васа Ешкићевић своје родољубље докаже и личним примером. Из Русије је кренуо у рат срећан и усхићен због „славне српске победе на Церу". Путовао је у друштву са двојицом руских лекара, једном Српкињом медицинарком и њеном мајком, а у свој дневник 7. августа 1914. године је записао: „Можда је још само рат 1812. г. био овако популаран у Русији као овај против Немачке и Аустрије, против те две државе које је Русија спасавала да не буду или мизерне државице или туђе провинције. Уз пут су нас са највећим одушевљењем дочекивали чим би дознали да смо Срби. Победе на Церу на коме су Аустријанци били просто сатрвени учинила је, да је име српско постало омиљено у читавом културном свету."[6] Поносан због тога што је Србин, Васа Ешкићевић је био нестрпљив да се придружи свом народу: „Једва сам чекао да видим Србију и српску војску, да видим и оне витезове који осветише Косово."[7] Из самог геста Васе Ешкићевића и ових дневничких

[4] Ратни дневници Васе Ешкићевића, укупно шест нотеса, чувају се у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром М. 10. 442. Ови дневници су прошарани скицама и изводима из лектире (Доситеј Обрадовић, Његош), а у њима је бележио и након Првог светског рата. У Рукописном одељењу налазе се и Ешкићевићеви исечци из новина, слике и белешке о Првом светском рату, РОМС, инв. бр. М. 10. 453.

[5] Не би требало заборавити да је Васа Ешкићевић био заљубљеник и у књижевност. Своју прву песму „Косовској сирочади" објавио је, како смо навели, у *Отаџбини* Владана Ђорђевића 1893. године. Био је сарадник и *Бранковог кола*, *Браника*, *Луче*... Преводио је Максима Горког, Леонида Андрејева, Чехова, Булгакова... Послератним листовима Српске националне омладине (СРНАО) *Србадији* и *Северној Србији*, био је главни сарадник и давао им „тон и политички правац", како је записао у аутобиографији, РОМС, инв. бр. 17. 763.

[6] РОМС, инв. бр. 10. 442.

[7] Косовска епопеја српског народа један је од лајтмотива у његовим ратним белешкама, а боравак на Косову током Великог рата оставио је снажан утисак на њега. У свој дневник је 28. октобра 1915. године надахнуто забележио: „Разгледам варош и њен диван положај. Крећем се и осврћем се као оно родбина када се са гробља враћа где им је остао онај који им је најмилији на свету... идем као и они... осврћем се као и они...

записа јасно је да његово родољубље није било само мртво слово на папиру, зачин младалачких стихова или звонка фраза. Он га је доказао сопственим примером, хрлећи у сусрет ратној голготи у жељи да у тешким временима буде уз свој народ.

Ешкићевић се брзо суочио са језивом ратном стварношћу. Пловећи ка Србији, са крова брода угледао је како река носи лешеве војника и њихових коња: „по тихој и плавој дунавској пучини плове нам у сусрет аустријски коњи и јунаци. [...] Пловили су у већим и мањим партијама, онако како су падали под српском топовском и пушчаном ватром на Дрини и Шапцу... Дрина их је предала Сави, а Сава плавом Дунаву да их овај на својим меким и нежним валима однесе и преда Црном мору – последњем вечном боравишту.“[8] А онда је, како су лешеви бивали све ближе, уследио обрт: „Гледам тако у те јадне жртве како плове, неки потрбушке неки на леђи са отромбољеним ногама и заваљеном главом, гледам их некако тупо и равнодушно као оно човек кога ништа више не везује за овај свет, и тек се тргох када им мало дубље и пажљивије загледах у лица... лица познаника које сам од детињства виђао по моме Срему, Бачкој, Банату, Босни Херцеговини и српској Далмацији... сад тек видим да су већином све то моја браћа које је бечки крволок послао у прве редове да братски србијански куршуми прво њихове груди изрешетају. Сузе ми и нехотице ударише на очи кад помислих на њихова села и [нечитка реч] на њихове старе мајке браћу и сестре који ће их узаман очекивати али који се никада више неће вратити. Страшна слика... последњи и најстрашнији чин наше народне трагедије.“[9]

Стигавши у Србију обукао је, најзад, толико жељену српску униформу и није је скидао ни неколико година након окончања Великог рата.[10] Овај гест, та ратна униформа Васе Ешкићевића у којој је поносно шетао улицама Новога Сада, као и његово неуморно приповедање о свему што је у рату видео и доживео, призивају мисао писца *Лирике Итаке* о

.....

сузе ми лете из очију – остављам оно што ми је милије и од самога живота... Снимио сам стари споменик – цркву рушевину. Снимио сам једну романтичну улицу, хтео сам да снимим Куршумлију... још српску док је душманска нога није још опоганила, да је у души носим и као оно када уцвељени родитељи одсеку прамен косе са главе умрле јединице да им он буде једина утеха и спомен када земља на свакада покрије оно што су волели више и од самога живота“, РОМС, инв. бр. 10. 442.

[8] РОМС, инв. бр. 10. 442

[9] РОМС, инв. бр. 10. 442.

[10] У Новом Саду био је, једно време, предавач цртања у Вишој педагошкој школи, а живео је и радио у атељеу који се налазио у данашњој Змај Јовиној улици.

повратку из рата као најтужнијем доживљају човека. Забележено је да су Ешкићевићеви савременици радо слушали његове приче о животу у Русији и о Првом светском рату: „[...] не само бојом и цртежом, него и речју, која је била увек песничка и сликарска, неуморно, дочекујући често зору, у друштву које га је слушало нетренимице, оживљавао војнике и војсковође, догађаје, сцене и слике, које је попамтио, не раздвајајући се за време читавога рата од Прве српске армије. Носећи у себи још од најранијег детињства безграничну љубав за српство, за Србију и српску војску, његово интересовање за ослободилачки рат и ратне догађаје било је без краја. Благодарећи томе необичном интересовању и урођеном јаком памћењу, он је, петнаест година после рата, умео до најситнијих појединости, испричати и речју насликати све борбе у којима је уз војну команду учествовао. То памћење ратних догађаја, људи, положаја, места кроз која је пролазио и војних операција било је толико, да је често задивљавало и доводило у забуну и војне стручњаке са којима се налазио у друштву и о њима говорио.“[11]

По записима насталим у породици његових потомака, Ешкићевић је и умро приповедајући о ратним доживљајима и јунаштву српске војске.[12]

*

По завршетку Првог светског рата Васа Ешкићевић се стално враћао својим дневничким белешкама и уобличавао их, стварајући тако низ текстова са заједничким насловом „Из мог ратног дневника 1914–1919“.

[11] J. Савковић, „Васа Ешкићевић“, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књ. VI, св. 3, (1933), 424.

[12] Крајем јануара 1933. године Ешкићевић је по други пут отишао у болницу. „У болници је морао да лежи мирно на шта он није навикао. Са њим лежи у соби још један пензионисани учитељ коме је Ешкићевић – не осврћући се на своју болест у заносу причао о разним догађајима из рата, о јунаштву српског војника, о незаборавним епизодама из рата као да је читао из свога омиљеног и богатог ратног дневника, које је он умео да слика исте такве величанствено и лепо речима...., и у једном тренутку – прича престаде.... кревет се мало затресе... и док се учитељ дигао да види зашто је Ешкићевић престао да прича, Ешкићевић је већ био мртав (РОМС, инв. бр. М. 10. 448, 5–6). Податак о последњим моментима Ешкићевићевог живота наведен је према документу од 19. јануара 1953. године, тексту од десет страница куцаним писаћом машином и потписаним својеручно именом сликаревог синовца Васе Д. Ешкићевића. На овим страницама налазе се недовољно познати подаци о животу Васе Ешкићевића прикупљени од стране његове родбине, а настали у намери да допуне податке које је Јован Савковић у свом некрологу донео. Узгред, Јован Савковић у некрологу каже да је Васа Ешкићевић „дан пред смрт још био на ногама“.

Ратна сећања штампао је у листовима *Србадија* (1923) и *Северна Србија* (1925, 1926).[13] Иако је насловом сугерисао да је реч о записима из његовог ратног дневника, штампани текстови нису задржали уобичајену дневничку форму – приповедање је текло у континуитету, а подаци о датумима и годинама били су, најчешће, изостављени. Још једно обележје битно је разликовало ове записе од дневника – Ешкићевићеви подлисци штампани у *Србадији* и *Северној Србији* настајали су и уобличавани са временске дистанце од ратних догађаја и због тога је лако уочљиво да су обележени накнадном памећу и горким поратним искуством, уз честе, врло директне и оштре, излете који се односе на време у којима се објављују. Због тога ови подлисци могу првенствено да се читају као мемоарски записи о Првом светском рату, иако је у њиховом наслову истакнуто да се ради о ратним дневницима. У сваком случају, јасно је да су дневници вођени за време рата Васи Ешкићевићу послужили као предложак на основу којег је уобличавао нагомилане успомене. Данас је од тих дневника сачувано шест нотеса различите величине, исписаних углавном графитном оловком, често у журби... Увидом у необјављену грађу и штампане подлиске о Првом светском рату намеће се закључак да их је неопходно заједно ишчитавати јер се допуњују и чине нераскидиву целину – тек овако читани пружају значајну и драгоцену грађу како за разумевање живота и дела Васе Ешкићевића, тако и за схватање положаја интелектуалца у Првом светском рату.

Огорченост Васе Ешкићевића, видљива у објављеним подлисцима била је иницирана, у доброј мери, поратним приликама – величајући српство и националне интересе свог народа није се устручавао, на пример, да помене „југословенску лаж којом смо се деценијама кљукали и успављивали, да се тек онде на *Гучеву*, *Крупњу*, *Мачковом Камену*, *и Шапцу* пробудимо и – отрезнимо, *и да тек овде дођемо до уверења*, *ад се вековима тровани организам и душа наше браће Хрвата морала и мора другојачије почети лечити*“[14] или, пак, Хрвате који су се „лавовски

.....

[13] Заједнички наднаслов тим подлисцима био је, како смо већ поменули, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.“. Подлисци штампани у *Северној Србији* имали су и поднаслове, као на пример: „Пад Ћуприје“, „Легендарно повлачење српске војске – Крушевац, Јанкова Клисура, Блаце“, „Легендарно повлачење српске војске – Блаце, Куршумлија, Преполац, Приштина, Косово“... Иначе, листови *Србадија* и *Северна Србија* неретко су уз текстове доносили слике Васе Ешкићевића са темама из Првог светског рата.

[14] Подвлачења и истицања су Ешкићевићева.

борили против своје браће Србијанаца“[15]... Горчина и јед постају много јаснији и потпунији када се овим подлисцима из рата придодају и остали текстови Васе Ешкићевића из *Србадије* и *Северне Србије* у којима су честе реминисценције на Први светски рат. Васа Ешкићевић је знао да буде љут, пргав и отресит бранилац сопствених уверења, а његове текстове одликује и одсуство деликатности приликом изношења и брањења својих ставова.

Било како било, ратни подлисци Васе Ешкићевића из *Србадије* и *Северне Србије* базирани на дневничким белешкама откривају дар књижевника и истанчан нерв сликара. Свестан значаја својих ратних успомена, Ешкићевић је решио да исприча своју причу о рату и поражу, великој храбрости српског народа и његовој голготи: „Ко није видео Србију за време светског рата, тај ни замислити не може оне натчовечанске напоре које је мала Србија напрегла, само да очува своју ратну славу и огњиште својих предака“.[16] Српски народ и српска историја, сећање на славне претке имали су важно место у текстовима Васе Ешкићевића. У појединим пасажима текста разоткривао је и себе, своја осећања и размишљања, али то је чинио веома ретко, као у овом примеру из *Србадије*: „Ово је дакле тај рат, о коме сам увек са највећим интересовањем слушао и читао, и једва чекао да га изближе својим очима видим, и да се и ја у њега умешам! (...) Резонујем тако, мислим и размишљам по неколико пута о једној те истој ствари, упирем поглед ка Земуну и даље Фрушкој Гори, сетих се мог Ирига у коме сам се родио и детињство провео, сетих се својих које сам тамо оставио, и које већ неколико година нисам видео, који не знају ни где сам, ни шта је са мном (...)“. Ипак, и поред постојања оваквих, интимно обојених пасажа, Ешкићевић је у првом реду настојао да понуди слику целокупног страдања српског народа – сведочанство првог реда.

Свестан важности документа и потребе чувања сећања на године Првог светског рата био је и „последњи апостол старе Војводине“, Васа Стајић. У једном писму које је упутио књижевном историчару, педагогу, професору универзитета Милану Шевићу, замолио га је да забележи како је провео године Великог рата. Уосталом, Стајић је и сам, у неколико наврата, објавио своје успомене на ратне године проведене

[15] В. Ешкићевић, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.“, *Србадија*, 1. септембар 1923, год. I, бр. 10. Ешкићевић је у овом подлиску навео њихова имена.

[16] В. Ешкићевић, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.“, *Србадија*, август 1923, год. I, бр. 7.

у тамници, а током Великог рата водио је дневнике који су му били помоћ и уточиште у дугим данима и годинама проведеним у самицама и тамницима Сегедина, Илаве, Турчанског Светог Мартина... Стајићеви дневници из Великог рата у највећој мери су окренути унутрашњем преиспитивању, књигама које је у тамници читао и маштању о бољој будућности.[17] Коначно, и поменути Милан Шевић водио је за време рата дневнике бележећи у њих, готово из дана у дан, све што је доживео и видео у Нишу, Краљеву и Београду. Шевићеви дневници доносе мноштво непознатих података о књижевницима са којима се током рата сусретао (најпре Бором Станковићем), али, што је значајније, и о улози Милана Шевића и о његовом залагању за српски народ, као и високо развијеној свести о важности докумената и архивске грађе.[18] (Узгред, о свему овоме, па ни о својој прегалачкој мисији у Великом рату Шевић није исцрпно реферисао Стајићу.).

Дакле, уколико бисмо покушали да повучемо заједничку нит између ова три ратна дневника настала из пера представника пречанске интелигенције – Васе Ешкићевића, Васе Стајића и Милана Шевића – видели бисмо да су ови дневници вођени из сасвим другачијих позиција, прилика и настојања. Јер, за разлику од Стајићевих тамничких дневника, као и дневника Милана Шевића вођених далеко од главне линије фронта, ратни дневници Васе Ешкићевића откривају доживљај Првог светског рата из визуре човека који је у стопу пратио српску војску. Даље поређење довело би нас до закључка да су Стајић и Шевић водили дневничке белешке без помисли да би оне могле да буду занимљива грађа за публиковање, иако то, недвосмислено, јесу. Са друге стране, дневничке белешке Васе Ешкићевића настајале су, пак, са уверењем и надом да ће се једног дана штампати, на шта наводи њихов садржај и начин бележења. Наиме, у Ешкићевићевом рукопису често наилазимо на напомене и подсетнике у заградама да би се на неке догађаје требало још вратити и детаљније их описати.[19]

.....

[17] Вид., Зорица Хаџић, „Кроз тамничке дневнике једног узника. Васа Стајић у Великом рату“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 63, свеска 3, 2015, 739–767.

[18] Вид., Зорица Хаџић, „Велики рат у дневницима Милана Шевића“, *Први светски рат и српска књижевност*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, 44/2, Београд 11–14. IX 2014, 105–115.

[19] У Сувој Реци, Васа Ешкићевић је у свој дневник 7. новембра записао: „На улици пљушти киша а ја сав мокар, јер сам тражећи стан у једној арнаутској кући упао у бунар до појаса који је био ископан пред самим вратима и покривен неким [нечитко] од

Интересантно је кроз објављене и необјављене белешке Васе Ешкићевића посматрати његов доживљај ратом захваћене Србије. Поновни сусрет са домовином у измењеним приликама открио му је, како је записао, „Србију мало другачију од оне коју сам досада гледао“, али и улио велики осећај поноса због припадности српском народу: „ко није видео Србију за време светског рата, тај ни замислити не може оне надчовечанске напоре које је мала Србија напрегла, само да очува своју ратну славу и огњишта својих предака“. У својим штампаним подлисцима у *Србадији* и *Северној Србији*, где су, како смо већ напоменули, дневничке белешке добиле обрисе мемоара, понудио је слику ратних прилика у Ваљеву, Ћуприји, Параћину, Нишу, Београду, Приштини, Призрену... У њима се помињу Драгутин Димитријевић Апис, војвода Радомир Путник, Никола Пашић, књижевник Сибе Миличић, Филип Филиповић и многа друга имена значајна за српску историју и културу. Ешкићевић је топло и са поштовањем писао о краљу Петру, али је, може бити, описујући неке његове гестове мислима више био у поратном него у ратном времену.[20] Поред краља Петра, Васе Ешкићевић је у најлепшем контексту спомињао војводу Живојина Мишића. Лично га је упознао у Риму 10. марта 1916. године,[21] а утисак тог познанства овековечио је у једном од својих дневника: „Данас сам се упознао са Војводом Мишићем, славним српским војсковођом који је разбио и сатро аустријску војску 1914. год, и славну победу коју су Аустријанци већ спремали да прославе на најсвечанији начин претворио у такав страшан пораз, какав није запамтила светска историја! [...] Ретко начитан и свестрано образован човек, војвода Мишић чини утисак једног човека који је реткост у нашем добу, добу тетреба и полутана, којима је своје лично ја, па ма оно како глупо било пречe од свега на свету. Посматрам га и слушам његове примедбе при посматрању руина храмова и колосеума, споменика из далеке прошлости, а пред очи ми

.....

бурета. И овако нешто може се само по турским авлијама наћи! Сутрадан нађемо стан код једног Арнаутина Хасана и проведемо два дана код њега. (Описати га као човека добра према нама и његова доброчинства наспрам српских војника, који су тражили хлеба).“ Ешкићевићева напомена у загради указује да су дневничке белешке настајале у журби, и да је постојала намера да се оне једном прошире. Проширен дневнички запис објављен је у подлистку *Северне Србије*, 6. децембра 1925. године.

[20] Вид., *Србадију* од 6. октобра 1923. године и Ешкићевићев опис односа краља Петра према хрватској застави.

[21] Ешкићевић је током 1916. године био у Риму, на опоравку – једва је чекао да се поново придружи српској војсци.

и нехотице излазе све оне бледе слике, бледа лица и замишљена са изразом слутње која сам сретао и гледао по Србији за време аустријске најезде, сетих се оних извештаја врховне команде о нашем одступању... [...] Али што је најмаркантније код овог ретког српског војсковође, данас већ светског гласа, то је необична скромност кад говори о себи и о својој генијалној контраофанзиви у којој је сатро Аустромађаре. [...] " Неколико месеци касније, 2. јула, Ешкићевић у дневник записује да му „долази телеграфско наређење из Солуна из врховне команде где ми се саопштава да сам распоређен у штаб I армије као ратни сликар. [...]" Био је распоређен у штаб војводе Мишића. После Мишићеве наредбе од 29. августа да се Бугари нападну; Ешкићевић је у свом дневнику описивао крваве битке које се водиле: „пред зору отпочне страшна топовска рика са наше стране. [...] Велики месец који се на пола метра издигао изнад планинског гребена био је једини живи сведок почетка ове крваве игре. Војвода Мишић са његовом најближом околином који је стојао као да је из мрамора извајан и са осматрачнице посматрао развој борбе и давао по телефону наредбе својој војсци." Ешкићевић је наставио у дневник да бележи о „страшној борби која се води на Кајмакчалану коју су Бугари одлично утврдили". У предасима између битака је сликао, посматрао околину или бележио утиске у дневник.[22] Његови записи откривају и доносе слике злочина које су Хрвати, Мађари и Бугари чинили над српским народом, незаштићеним женама и недужном децом, аероплане који убијају недужно становништво... Пластично су описани рањени, мртви и сав ужас који рат доноси.

Било да се налазио на Кајмакчалану, Велесу, Битољу, Београду, свуда око њега је смрт: „Размишљам тако идем и разгледам негдашње куће и улице битољске. [...] За све ово време од како сам у рату ово ми је први пут да сам овако близу непријатељског шрапнела и да чујем ударце од куглица о врата кровове и прозоре. Чудноват неки осећај и поглед на све што се дешава око мене. Пре неки дан сви смо исто овако посматрали и слушали рику непријатељских зрна, његов страховит фијук и завршни акорд – тресак о земљу, и сви смо се задовољни разишли размишљајући сваки на свој начин. Само једна жена после тог фијука није ни о чему више размишљала, она је на свакада престала и размишљати и постојати,

[22] Дневничка белешка од 9. септембра 1916. године открива како се све Ешкићевић снашао да би сликао: „Пред вече предаде ми један чиновник из поштанско телефонског одељења палету много масних боја и једно платно које је неки немачки сликар у брзини бацио и гледао да што пре измакне испред српског бајонета [...] На том платну ја сада радим слику „Пораз Бугара и Немаца код Горичева", РОМС, инв. бр. 10. 442.

јер после једног тог урлика и треска, нашли су од ње само две откинуте руке, парче ноге, просута и покидана црева која су прилепљена усиреном крвљу висила на зиду, који се после 15-20 минута срушио и постао обична гомила излупаних цигаља и другог ситнежа. [...]"[23]

Болели су га погледи на уништене српске цркве и храмове – Свети Пантелејмон код Ниша, на пример, где су Бугари уништили над вратима усађену мраморну плочу из које се видело да га је српски народ подигао. (Бугари „уништавају српске натписе, српска имена и обележја са наших споменика и храмова. Тако је и овде било, плочу су извадили и разбили у ситне комадиће, да јој ни трага не остаде. Све је ово рађено код нас живих и у нашем присуству!") Црква краља Милутина није била у бољем стању, сведоче Ешкићевићеве дневничке белешке из Призрена од 9. новембра 1915. године. У овој цркви су „фреске изрешетане куршумима и ударцима сикире искварени ликови светитеља који су пре тога били кречом премазани, да ликови не боду очи правоверним. Десно и лево при улазу – штале за коње."[24] Слику уништених манастира налазимо и у дневнику поменутог Милана Шевића: „У Жичи све растурено, фреске изгребане, излупане и разбијене. У првом делу цркве била стока, и трагови се њезини још виде. Из конака све разнесено, осим неких слика на стенама. Ово су хришћани урадили са хришћанском светињом. [...] Али није без наше кривице. [...] Да је манастир чуван као што треба, да је у њему било калуђера са страхом и вером, да су они дочекали Немце и да су ови видели, да је и нама много стало до светиње ове, да лебдимо над њом, би ли могли и смели ово учинити са задужбином од седам векова." Интересантно је посматрати и поредити слику Београда у ратним дневницима Милана Шевића и Васе Ешкићевића. Обојици се Београд учинио као разорена Помпеја. (Када је стигао у Београд јула 1915. године, Милан Шевић је записао: „слика Помпеја, стране мисије као посетиоци изумрле вароши"; Ешкићевић, готово истоветно каже: „Београд је личио на разорену Помпеју, не због силних рушевина, спаљених зграда и топовским мецима избушених зидова, него својом празнином"[25]) Пишући о Београду, Ешкићевић није могао а да у свој дневник не запише податке о злогласном шефу полиције,

.....

[23] РОМС, инв. бр. 10. 442.

[24] Опширније него у овом дневничком запису, Ешкићевић је цркву описао у подлиску *Северне Србије* од 13. децембра 1925. године.

[25] Вид., подлистак „Из мог ратног дневника 1914–1919. год." објављен у *Србадији* 28. октобра 1923.

Витману: „називао све без разлике српске свиње [,] тукао лично без икаквог милосрђа оне који му се доста дубоко не поклоне на улици [,] заустављао је чак и трамвај, и хапсио по неког путника који га не би поздравио[,] вршио насиља над женскињама [,] шамарао људе и жене без обзира на њихов друштвени положај [.] Био је једна најобичнија звер која се не би трпела ни код најдивљијег народа, а у 'културној' Аустрији он је био већа чињеница и од самог гувернера Београдског (и целе Србије) [.] Непојмљиви мотиви аустријске политике, да је овако једном ординарном дрипцу поручнику дата тако неограничена власт као шефа Београдске полиције!"[26] Својим записима о Витману, Ешкићевић је потврдио и појачао оно што можемо о њему да сазнамо из књиге *Белешке из окупираног Београда* (1915–1918) Луке Лазаревића, односно, из постхумно објављених горких сећања Боре Станковића у књизи *Под окупацијом*. (И сам Бора Станковић био је од тог истог Витмана „амалски изгрђен".).

Но, већ дневнички запис Васе Ешкићевића о Београду из 1918. године, одише чудном меланхолијом: „У Београду као и по другим већим градовима кроз које сам пролазио и одлазио, примећује се и поред све живости и радости грађана што су опет слободни, – нека празнина... нема многих лица која сте пре виђали, утисак као да је све било затрпано неколико деценија или векова под земљом, и сада се ето опет изашло из гробнице... Утисак, као када младић остави једну варош у којој је свако дете познавао, у којој је оставио тако много пријатеља другова и познаника, па се врати као зрео човек натраг, човек готово туђ свакоме, јер и ако је варош исто тако жива, па можда и живља, он је у њој усамљен... све се изменило, нико га и не познаје, и он гледа са чуђењем око себе онакав исти силан и бујан, но у исто време прохујали живот..." Овај запис као да наговештава његову поратну горчину и незадовољство. По завршетку рата као да је Васа Ешкићевић био тај који је са чуђењем гледао на свој предратни и поратни живот.

После смрти брзо је пао у заборав. Тачније, заборављени су његови подлисци посвећени Великом рату и дневници на основу којих су они настајали. (Енциклопедије у којима се може пронаћи кратка биографија Васе Ешкићевића листом занемарују и прећуткују постојање ових важних записа.) Тек обележавањем стогодишњице од почетка Првог светског рата овај занемарени део његовог рада, најзад, долази у фокус

[26] РОМС, инв. бр. 10. 442.

интересовања.[27]

Настајали непосредно након догађаја, ратни дневници Васе Ешкићевића јесу важан извор како за проучавање судбине појединца у Првом светском рату, тако и за потпуније разумевање голготе кроз коју је српски народ прошао. Они су и изврсна допуна његовим сликарским платнима, фотографијама и скицама из овог периода. Данас се њихово приређивање указује као неопходно. Коначно, и сам Васа Ешкићевић је намеравао да подлиске о Првом светском рату из *Србадије* и *Северне Србије* обједини у књигу.[28] Нажалост, његови подлисци остали су недовршени, а садржај рукописне грађе – ратних дневника – готово непознат широј јавности. Због тога би се приликом приређивања ових подлистака из *Србадије* и *Северне Србије* неопходно морали укључити и делови његових необјављених ратних дневника, као њихов важан и неодвојив део. Тек овако спојене, објављене и необјављене, белешке Васе Ешкићевића понудиће још један важан документ и сведочанство о годинама Првог светског рата. Била би то драгоцена књига.

Литература:

1. Ратни дневници Васе Ешкићевића, РОМС, инв. бр. 10. 442.
2. Аутобиографија Васе Ешкићевића, РОМС, инв. бр. 17. 763.
3. Биографски подаци Васе К. Ешкићевића, акад. сликара, РОМС, инв. бр. М. 10. 448.
4. Васа Ешкићевић, „Из мог ратног дневника 1914–1919 год.“, подлисци у *Србадији* (1923) и *Северној Србији* (1925, 1926).
5. Д-р Јован Савковић, „Васа Ешкићевић“, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књ. VI, св. 3 (1933), 424.

[27] Велики помак у том смислу учинили су текстови објављени у каталогу изложбе *Немојте нас заборавити*, Београд, 2014. Реч је о радовима Гордане Буловић „Васа Ешкићевић“ и Милета Игњатовића „Сликарство као трајни запис једног времена“.

[28] У Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром М. 10. 450 чувају се исечци из новина у којима су излазили Ешкићевићеви записи из ратног дневника. На хартији која их повезује, Ешкићевић је, не знам коме, записао: „Чувај, ово су врло важни бројеви ’Србадије’ и ’Северне Србије’ коју сам ја покренуо, давао јој правац, и у којима се налазе моји подлисци ’Из мог ратног дневника 1914–1918 г.’ (Светски рат). Све ово спремам да издам у засебној књизи. В. Е.“ Иако је Васа Ешкићевић нагласио да се међу тим хартијама налазе сви бројеви *Србадије* и *Северне Србије* са подлисцима из ратног дневника и његовим политичким чланцима, данас се под овом сигнатуром могу пронаћи само подлисци из ратног дневника објављени у *Северној Србији* 1925. и неколико бројева из 1926. године.

6. Милан Шевић, *Дневници*, књига прва, прир. Зорица Хаџић, Нови Сад, 2013.
7. Милан Шевић, *Дневници*, књига друга, прир. Зорица Хаџић, Нови Сад, 2014.

Summary

THROUGH THE WAR DIARIES OF VASA EŠKIĆEVIĆ (VASA EŠKIĆEVIĆ IN TIME OF GREAT WAR)

After the outbreak of the war, painter Vasa Eškićević (Irig 1867 – Novi Sad 1933) signed up as a volunteer and returned from Russia to Serbia. He has moved a long way with Serbian military through Albania; he was also at Corfu… He acted as official military painter of First Serbian Army, what in fact marked his artistic achievement. The war events and his impressions he recorded in diaries, which remained almost unnoticed to this day.

His diaries yield valuable material for studying not only personal life and attainments of Vasa Eškićević, but generally the material for better understanding of the position of intellectuals in the time of Great War.

Саша Марковић
Педагошки факултет у Сомбору

КОСТА СТОЈАНОВИЋ ИЛИ ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОЛИТИКЕ КАО МОДЕЛ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У „ВЕЛИКОМ РАТУ“

Сажетак: Ратне околности са којима се Краљевина Србија изненада суочила крајем јула 1914. године, због своје неизвесности и претпостављених напора са правом су захтевале стабилну политичку ситуацију у земљи. С обзиром на то да је српска јавност тада била под снажним утицајем изборне кампање, политичка консолидација друштва се суочила са наметањем оквира у којима може да се оствари. Имајући у виду домете демократске културе политичке елите у Србији и њене рефлексије у народу, стабилност друштва могла је да буде дуготрајан процес. Време за тако нешто, у тренутку напада на Србију се показало као непостојећи ресурс. Постојећа политичка власт чини се оправдано апеловала је на патриотизам и јединство у одбрани земље. Међутим, и под претњом да буду означени као издајници отаџбине, поједини представници политичке елите Краљевине Србије нису сматрали да национално јединство подразумева унификацију политичких ставова у складу са промовисаним становиштем владе. Штавише, њихов став је инсистирао на неговању рада политичких институција као незаобилазног чиниоца могуће корективне критике политичких и државничких одлука. По цену да буду оптуживани и као унутрашњи непријатељи, појединци су истрајали на својим ставовима сматрајући их корисним за државни интерес. То је утицало да и Краљевина Србија, суочена са могућим поразом негује јединствени национални патриотизам као после-

дицу шире полемике о политичкој будућности земље. Коста Стојановић (1867–1921), као један од оних који нису прихватали конформизам као доказ патриотизма, доследан свом аналитичком приступу политичкој реалности није одустајао од критике потеза владе, уколико су они узурпирали парламент и демократску процедуру доношења и стратешких политичких одлука. У овом раду осврнућемо се на његове политичке ставове и погледе на национални интерес Срба са намером да посведочимо о развоју демократске културе Срба и у најтежим ратним околностима.

Кључне речи: политика, елита, интерес, нација, Срби, демократија

Коста Стојановић (1867–1921) је био један од типичних представника радозналних и радохоличарских научника или истраживача који су се појавили крајем 19. века и бриљантно обележили интелектуалну историју Краљевине Србије. Карактер личности Косте Стојановића формирао се кроз сусрете са изазовима научне струке али и политичке провенијенције. Ти сусрети најчешће су били последица његове свесне опредељености да се суочи са проблемом, а у много мањем броју су били последица изненадног и непредвидљивог насртаја на Стојановићеву визију и креацију идентитета српског интелектуалца, национално посвећеног и космополитски одговорног. Рођен у варошкој средини централне Србије, тада на њеним јужним границама, Стојановић је своју типичну и неутољиву дечачку радозналост даље развијао и није дозвољавао да је тежак живот наметнут српском сељаку постепено, због обавеза уобличи у колотечину мукотрпних обавеза које насрћу на интегритет личности и своде креативност на најбитније животне потребе. Стојановић је ишао даље, али није губио истрајност, спремност и чврстину воље које су имали његови сународници који су остајали да обрађују земљу. Према њима, Стојановић је гајио, током читавог свог живота непромењено поштовање и чврсто уверење у становиште да је њихова особеност заправо незаобилазна српска упечатљивост која је темељ успеха било које политичке визије самосталне српске државе. При том Стојановић се трудио да избегне бројне замке које са собом доноси идеалистички приступ српској прошлости и сељаку који је тежио да сачува свој неокрњен идентитет у институцији сељачке задруге.[1] Тај типични представник српског народа, иако најчешће и најбројније неписмен разумео је и прихватао будућност у којој је књига била носилац

[1] Вид., С. Марковић, *Србија на истоку*, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1946.

идентитета. „Дирљиво је било видети како један сељак све што је добио за два моћна храстова трупца, која је са својим воловима довукао из села богзна колико удаљеног од овог града, даје за једну малу читанчицу.“[2]

Након завршених виших разреда гимназије у Нишу 1885, Стојановић одлази на школовање у Београд где је 1889. и дипломирао на одсеку математике Филозофског факултета Више школе. Током школовања он показује велику склоност не само према математици, већ и физици и механици. Истовремено, што је несвакидашње, Стојановић је био и посвећен укључивању математичких принципа и начела физике и механике који функционишу у природним појавама у друштвене науке са уверењем да ће на тај начин друштвени догађаји бити много квалитетније расветљени. Из тих промишљања настаје и његов рад *Социологија као наука*, а потом и *О важности математике у васпитању*. Ипак најинтересантније његово дело, из овог периода била је *Атомистика – Један део из филозофије Руђера Јосифа Бошковића*[3]. Стојановић је био међу малобројним српским интелектуалцима који су познавали Руђерово филозофско дело и с обзиром и на Стојановићев концепт међузависности принципа функционисања природних и друштвених појава Стојановић је био и Бошковићев оновремени присталица.

Као један од најбољих студената, о којем и држава брине, Стојановић је наставио школовање из области математике, физике, астрономије у Паризу[4], а потом је 1897, у Лајпцигу докторирао математику. У међувремену је радио као професор математике у гимназији у Нишу и Београду. Стојановића није у потпуности испуњавала просветна и научна каријера, желео је да своје стваралаштво оствари и у социјално-политичкој стварности Краљевине Србије. Од 1901. он се укључио у политички живот тако што је био изабран за посланика Радикалне странке у Нишком округу. За тај период везан је и његов приступ масонима. Стојановић, попут многих школованих Срба из тог времена приступа

.....

[2] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Српска књижевна задруга, Београд, 1985, 612.

[3] Вид., Д. Стоиљковић, *Руђер Бошковић – утемељивач савремене науке*, Истраживачка станица Петница, 2010, Петничке свеске, 65, 1–82. А. Стојковић, „Појам природног закона код Бошковића и његов савремени значај“, *Анали* 29 (1991), 149–160, Дубровник.

[4] „Кад сам све завршио, што се у Србију имало свршити, осећао сам све своје недостатке и оцене повољне мојих наставника нису ме збуњивале нити утврђивале у својем веровању, да ли изнова ваља почети студије, баш из моје струке, из које сам професорски испит положио.“, К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, приредио и поговор написао С. Турлаков, Радио Телевизија Србије, Београд, 2012.

овој тајној организацији из чисте патриотске намере ради међународне афирмације националних и државних интереса Краљевине Србије. Након Мајског преврата 1903. Стојановић подржава заокрет спољне политике државе. У свом раду: *О извозу и увозу Србије – питање третирано новим методом математичким*, Стојановић је критиковао прихваћену зависност Србије у односу на Аустро-Угарску монархију која је легислативно била потврђена Уговором из 1881. Доласком на Београдски универзитет 1905. године у звању ванредног професора, Стојановић је отпочео своју академску наставничку каријеру. Ипак, она није била довољна да смири његову друштвену амбицију, јер није била довољан израз његове изузетне посвећености. У наступајућем периоду, када је Србија трагала за новим тржиштима и начином да своју економију ослободи унилатералне обавезе, Стојановићева становишта о могућем излазу, утемељена на научном проучавању међународних привредних односа, деловала су прилично убедљиво. Он је остављао утисак човека који је уверен у своје погледе настале на основу јавно и јасно одговорног приступа. Из тог разлога, у врло тешком тренутку за Србију – када је Аустро-Угарска монархија увела санкције и отпочела тзв. „царински рат“ са Србијом, Стојановић је, 1906. био постављен за министра народне привреде. Стојановић је прихватио изазов, и већ тада препознатљив у свом студиозном приступу, трагао је за решењем новонастале ситуације. Његов успешан предлог решења излаза из кризе било је оснивање српских трговинских агентура у градовима и државама које су потенцијално могле да буду интересантни производима српске привреде. Тако су основана трговинска представништва, између осталог и у: Лондону, Берлину, Марсељу, Берлину, Солуну и др. Проналажење нових извозних канала, довођење у ред српских финансија, економска одговорност, јачање речне паробродске флотиле и консолидација берзе могу да се готово у потпуности припишу Стојановићевим успешним мерама за превладавање наметнутих санкција. Свој практичан политичко-привредни рад, Стојановић је теоријски допунио 1910. када су му изашла два најчувенија дела: *Тумачење физичких и социјалних појава* и *Основи теорије економских вредности*. Његова објективистичка економска теорија сматра се претечом кибернетике и модерне теорије система.[5]

Након Анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске монархије, све реалнијом се сматрала политичка идеја о повезивању балканских држава у чврст савез који је могао да буде незаобилазна

[5] Вид., Д. Боаров, *Апостоли српских финансија*, Стубови културе, Београд, 1997.

сигурност пред империјалним интересима великих сила. Коста Стојановић је ову идеју сматрао исправном и јединим гарантом самосталне будућности Балкана. Отуд је сарађивао са Милованом Миловановићем у намери да се реализује концепт „Балкан балканским народима“. Успех Првог балканског рата, како у националном војно-политичком тако и у међународном оквиру био је и последица умесних политичких разговора и договора, пре свега на релацији Београд–Софија, а које је иницирао управо Коста Стојановић. Избијање Другог балканског рата до којег је дошло услед неуспелог договора око поделе ослобођење територије, за Стојановића је било дубоко погрешан след историјских догађаја. За разлику од већине Стојановић је сматрао одговорним и српску политичку елиту и њено становиште „националне уобразиље“. Његова намера није била да потенцира кривицу других – која је несумњиво постојала, али за чије исправљање је Србија могла мало шта да учини, већ му је намера била да уочене недостатке националне политике коригује у мери која је, у међународним оквирима нудила алтернативу о прихватљивом и исправном погледу српске политичке елите. Српско становиште, да би било релевантно у политичко-дипломатским међународним оквирима, требало је да препозна сопствене недостатке, суочи се са њима и, како је замишљао Стојановић, превазиђе их. Овај наизглед трезвен поглед на методологију заштите српских националних и државних интереса имао је један озбиљан проблем – национални прохтеви, утолико пре уколико су засновани на успесима на бојном пољу и тиме крвљу стечени, били су малобројнима, попут Стојановићу димензионирани до конфликтног сусрета са националним амбицијама других народа, најчешће суседних. „Све се у нашој земљи преувеличавало. Свему се давао значај кроз увеличавајуће наочаре. Наш национални проблем, наши војни успеси, наша морална и интелектуална развијеност, наши напори и веровања у нашу велику улогу у Европском рату, начинило је од њих свуда Дон Кихоте, а у спољној политици нескромне мегаломане. Резултат је свега тога била индиферентност код савезника, и непријатељство чак и код неутралних држава у нашој околини.“[6] Овај поглед критизереста сопствених националних интереса, када иза њега стоји успешна војно-политичка клима, био је атипичан и у европским оквирима империјалне епохе која је постепено клизила у конфликт. Њена одлика није више била утемељена на јасном и рационалном приступу, већ се радило о поодмаклој фази трке у наоружању која је од

[6] К. Стојановић, н. д., 15.

почетних мотива очувања стабилности и војне сигурности, временом добијала облик избезумљене потребе о престижу по сваку цену. „Нејасна, прожимајућа мржња“[7] постала је водиља поступака националних и државних политика.[8] Нажалост била је то инерција неповерења која се спојила са попришта интересног сусрета великих сила на Балкану, а коју је препознао и Коста Стојановић. „Са интерпретацијом крајњих граница и националних аспирација, обележила је у захтевима влада и јавнога мнења сфере, које су се сударили и гушиле сваки основ за солидаран рад, међу малим народима на Балкану. Створене пукотине шовинистичким политикама, пуштале су олако и без икаквих тешкоћа, улазак страних утицаја на Балкан. Нигде није било умерености, ни правилних погледа, ни на садашње, ни на будуће проблеме.“[9] У таквим околностима, Стојановић је трагао за „већом толеранцијом“ међу народнима на Балкану, надајући се у њен повољан исход. Ипак, био је свестан и круцијалних недостатака који су тај процес успоравали и до потпуног заустављања. „Дијалектика, аргументи, дискусије, чиме се имала односити победа над нашим непријатељима у иностранству, дата је људима мутавим, тупавим, везаним и збуњеним.“[10] Стојановићева оштра реторика, понекад и недолична у омаловажавању проистицала је из његовог конкретног политичког и страначког ангажмана. Опозиционо настројен према политичким потезима Владе Краљевине Србије, Стојановић је понекад беспоштедно писао као припадник Самосталне радикалне странке. Његови осврти, иако су многима изгледали као и несмотрени, будили су и буде контроверзу у ондашњим и савременим тумачењима политичке стварности Србије и њене историјске перспективе. „...Србија је почела бивати третирана као мегаломанска држава и нескроман народ.“[11] Контекст српског националног мегаломанства о којем је Стојановић овом приликом писао био је последица неуравнотежености политичких циљева који су произилазили из тумачења националних интереса сваке од балканских држава. Савезништво балканских држа-

[7] Х. Арент, *Извори тоталитаризма*, Феминистичка издавачка кућа, Београд, 1999, 375.

[8] „Општу дезинтеграцију политичког живота можда ништа боље не илуструје од ове нејасне, прожимајуће мржње према свему и према свакоме...Сада су сви били против свих, а највише против свог најближег суседа – Словаци против Чеха, Хрвати против Срба, Украјинци против Пољака...“; Х. Арент, н. д., 375.

[9] К. Стојановић, н. д., 21.

[10] Исто, 15.

[11] Исто, 19.

ва нестајало је у ковитлацу сусрета егоистичких уверења о беспрекорној исправности сопствених ставова које, суштински, својим постојањем оспоравају суседни народи. Овај егоизам, преузет из империјалног парадокса европских сила[12], био је управо и подстицан од стране њихових потреба и уместо на опрез, позивао се на реафирмисану уобразиљу о средњевековној величини српства коју модерно време безусловно мора да препозна. Овакав државни став, у својој основи, остављао је премало, а потом и нимало простора за дипломатску полемику око спорних простора и попримао је острашћен карактер којег се Стојановић прибојавао. „Довести у склад национални принцип са историјским правима балканских држава у средњем веку, унео је сву забуну међу балканске народе и створило конфликт међу њима.“[13] Таргетујући „шовинизам“ као наметљивог носиоца националне државне политике, а на шта је озбиљно упозоравано и у ранијем периоду[14], Стојановић је ламентирао над поразом солидарности као принципа који је у најпозитивнијем светлу представљао одговорну и делотворну политику држава Балкана. „Солидарност народа на Балкану није имала времена да се развије и негује. Догађаји су брзо ишли и развијањем спречили да се уклоне неприродне препоне прошлим вековима и жалосном садашњошћу, још јаче ископане. Нека Бог спречи да се понови жалосна сцена из 14. и 15. века, када су услови за страну доминацију на Балкану били.“[15] С обзиром на то да је појам нације, како тада, верујемо и данас „замамно двосмислен“[16], недореченост, неразумевање, самодовољност, неупитност, јединственост, предодређеност биле су само неке од њених карактеристика кроз време у којем је нација настајала као процес увек обновљен и дограђен, али никад, без обзира на често присутно становиште, поновљен. Стојановић је био очигледан против-

.....

[12] Вид., М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, *20. век*, Београд, 2006.

[13] К. Стојановић, н.д., 21.

[14] „У свима изложеним погледима о националном раду, погледима који се оснивају само на праву и на народној снази не сме бити ни трага од онога што се зове шовинизам. Право национално осећање не сме да буде осећање мржње према другим народнима, затим не сме да буде прецењивање своје вредности и права а потцењивање особина и права других народа...Обожавање, култ, прецењивање самога себе код народа је исто тако злочесто као и код појединаца...Шовинистичке тежње одговарају демагогији у политичком животу.“; Ј. Цвијић, *О националном раду*, Београд, 1907, 22.

[15] Исто, 24.

[16] C. J. H. Hayes, *Essays on Nationalism*, New York, 1966, 6.

ник увреженог наратива о „заветној нацији“[17] и националној идеји као палимпсесту међусобно испреплетаних идеја које су стално доступне, али се користе у складу са потребама владајуће идеологије чији је однос према патриотизму био оптерећен неповерењем и зазирањем према „другом“. Руководећи се критизерством у којем је сумњичавост, на моменте прерастала у презрење, Стојановић најчешће није био препознат као политички противник са којим се остварује дијалог супротстављених погледа, већ неприхватљив незадовољник који (не) свесно, у ратној ситуацији постаје сарадник непријатеља. Ипак, стиче се утисак да оваква карактеризација није утицала на Стојановићеве ставове, шта више он је остао доследан у критици уоченог у сопственим редовима, уверен да је једино на тај начин држава могла да се суочи са проблемима, реши их, а потом и успешно да се супротстави бројним спољним непријатељима. Стојановићева критика није мимоишла ни положај војске и специфичан однос политичара и војних кругова. Сматрао је да је мешање војске у националну политику државе било недопустиво и да је српско друштво било неприхватљиво оптерећено постојањем различитих војно-политичких удружења која су сматрала свој став као једини државни интерес. „Ослањање политичара на разне групе у војсци, унеле су много корупције у официрски кор. Великих имена у војсци није било, а и она, за која су успеси били везани, немоћна су била да се боре са котеријама у војсци, мотивисане личним мотивима, а и разлозима за деобу у миру и рату, што нас је у Европски рат увело сасвим ослабљене. Погрешке које су се збиле, резултат су поменутих недостатака а успеси, који су се догодили, имају се приписати само огромним људским жртвама...Морално стање у војсци и међу официрима, било је за време Европског рата, врло рђаво.“[18]

Стојановић је без суздржавања разматрао проблеме са којима се војска Краљевине Србије сусретала и, често и заборављајући научну одговорност његови погледи били су аматерски и непрофесионални, чиме су доприносили политичкој конфузији са којом се Србија суочавала, а против које се Стојановић управо и фокусирао у свом политичком ангажману. „Резултата неуспеха у новембру дошао је из непознавања психологије нашег народа и невођења рачуна о његовим недостацима праве стајаће војске, што је довело до панике, бекства и

[17] Вид., М. Ковић, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, Клио, Београд, 2015.

[18] К. Стојановић, н. д., 37, 38.

растројства...“[19] Српска војска је била суочена са крајњим изазовима током ратних операција 1914. године. Наизглед безизгледне ситуације превазиђене су и успех је био остварен. Стојановић се на овај очигледан успех, иако плаћен огромним жртвама не осврће, задовољан изреченим критикама недостатака. Признајемо да нам није довољно разумљива и јасна доследна опозициона улога којој се Стојановић посветио и која је овом приликом демонстрирала крајњу острашћеност према владиним ставовима. Неуравнотежено становиште које је нарушавало постојаност и чврстину идентитета српског народа, а на које нам је Стојановић указивао, било је дело и његовог карактера. Чини нам се да би ово тумачење Стојановићу, на основу оног што је о својим стајалиштима писао, тешко било прихватљиво, али је неизбежно. Овим се ни у ком случају не дискредитују његове изврсне опаске које су опомињале. „Влада је провела више од годину дана, као и Врховна команда, у нераду и међусобној свађи.“[20]

Постојећа критика политичких одлука и потеза, код Стојановића била је искључиво последица делатности једног човека – Николе Пашића. Он је за Стојановића, као најодговорнија личност био виновник, креатор и заштитник бројних спорних одлука које су дезитнегрисале и дезавуисале карактер умешне политике Краљевине Србије који као ехо стереотипно одзвања од деведесетих година прошлог века. Несталност, недостатак визије, затеченост, опортуност, равнодушност и кратковидост, по Стојановићу биле су последице политичке делатности иза које је стајао Никола Пашић. „Он све исповеда. Заборављајући шта је бранио и шта брани, истиче начела која је некада нападао. Он не зна да нелогичност припада силним и моћним, а да слабе прави наказама и немоћне и штети оне, који, као мали и нејаки, узимају улоге нескромне и неизводљиве. Србија је преко г. Пашића збунила и наше пријатеље, као што је у моментима плашила наше непријатеље.“[21] Пашићева искрена неповерљивост према људима, дубоко укорењена још из времена настанка Радикалне странке и Тимочке буне, учинила је да његови сарадници буду људи које руководи себично користољубље. Неуспех Пашићеве политике, према Стојановићу управо је и био последица атмосфере притворности којом је био окружен. „Оно шта га никако није напуштало, са њим је остало из два разлога: или што је по својој скучености, веровало у његову моћ, или

.....

[19] Исто, 40.

[20] Исто, 49.

[21] Исто, 235.

што су то били људи, који су се правили да га цене, и уз њега остајали, из својих чисто себичних, амбициозних [...] разлога. Како су, пак, његове способности одвратне за независне типове, а и лаке за имитирање у маси шпекуланата, то су га први напуштали, а други остајали са њим, маскирани да се диве његовим способностима и успесима.“[22] Тај наратив политичке хипокризије био је изазов политичке историје модерне Србије, а харизматске личности су биле, најчешће одраз те хипокризије, а мање снага уочене и јединствене креативности.[23] Демократизација српског друштва која је подразумевала јачање институција, политичке слободе, критичко јавно мњење[24], одговорност политичке елите и у крајњем приступу морал, често је застајала пред странпутицама које су се нудиле као исправан пут. Демократске вредности су, у овом контексту биле декор немуште владавине, а Стојановић је био спреман да оштро опомене са искреном надом да ће илузија бити означена и превазиђена. „Демократија, парламентаризам, грађанска слобода, прогрес, култура и друго, што је садржина речника данашњих Балканаца, речи су без основа и дубоког корена у њиховом осећању, а употребљавају се као згодни изрази, да се прикрију брутални, нагонски смерови, који су једини покретачи за њихове смерове.“[25]

Бескрупулозна критика Пашићеве политике[26] имала је управо овакав тоналитет из разлога што је Стојановић имао искуствен пример политике, која је, како је тумачио, била вођена врло вешто и успешно. Последице ове политике био је и Балкански савез на основу прокламованог политичког циља „Балкан, балканским народим“. С обзиром на постојећу геополитичку ситуацију на Балкану, бројне неспоразуме који су оптерећивали односе држава, стварање савезништва било је дело визионарске и прагматичне политике истовремено. Креатор такве политике био је Милован Миловановић који је, по Стојановићу, водио политику „вештином једног великог државника.“[27] Изненадна смрт Миловановића 1912. био је губитак који је уздрмао српску национал-

[22] Исто, 85.

[23] Вид., С. Марковић, *Национално без одијума*, *поглед без претензија*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор, 2015.

[24] „Слабо јавно мњење у нас...“, К. Стојановић, н. д., 94.

[25] Исто, 87.

[26] „Блок из бојазни да се претње Пашићеве о распуштању Скупштине, не обистине... пристаје да ради са Пашићем, инкарнацијом корупције, себичности, апсолутизма и грабљивости.“; Исто, 180,181.

[27] Исто, 92.

ну политику, а Стојановићева критика политичких потеза српске владе *postfestum* управо је имала упориште у откривеним недоследностима и дисконтинуитетима који су се појављивали у односу на Миловановићев политички образац одговорне, одмерене и трезвене политике. Пашић је био типичан представник супротности од ове политике и Стојановић се трудио да то и аргументује. Анализирајући и преиспитујући потезе владе током ратних година 1914–1918, Стојановић је у вези са свим значајнијим догађајима указивао на могућа примеренија и другачија решења од оних која су се спровела. У ниједном одсудном тренутку, према Стојановићу, влада није повлачила потезе зато што је то био део разматране опције стратешког политичког предвиђања, већ изнуђен потез политичке елите чију су делатност диктирали догађаји. Та неспремност довела је до низа погрешних али неизбежних потеза какво је било и повлачење преко Албаније, или неуспех у рату са Бугарима 1915, или опште неповерење у заједничку делатност у вези са југословенским пројектом, чији је изразити присталица био Коста Стојановић. Као један од креатора политичког и географског идентитета будуће југословенске државе,[28] Стојановић је током читавог рата заступао становиште о неопходности стварања Југославије као државном оквиру стабилног друштва које својом величином може да демотивише било чије агресивне намере према њој. Отуд је он, уз бројне угледне научнике учествовао у научно-стручном образложењу југословенске територије и њених граница на мировној конференцији након рата.[29]

Стојановићу је ипак највише засметало, перманентно омаловажавање институције парламента који је врло ретко сазиван злоупотребљавајући ратне околности. Тиме је Пашићев кабинет спроводио једну личну политику која није имала ширу парламентарну, односно скупштинску подршку[30] не зато што парламент у ванредној ратној ситуацији није могао

[28] „Уобличавања програма унутрашњег уређења будуће државе текао је од средине јесени, уз помоћ политичара и угледних професора Универзитета, међу којима је Андреј Митровић навео Јована Цвијића, Слободана Јовановића, Александра Белића, Јована Радонића, Косту Стојановића, Љубомира Јовановића, Богдана Поповића...“, М. Радојевић, *Научник и политика*, *политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2007, 132.

[29] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986, 293.

[30] „Разумљиво је да се није могла постићи хармонија у раду између нас и владе, јер је она од почетка до краја била у души противу састанка Скупштине и кад је на њу формално пристала, није имала јасан појам о програму њеног рада.“, К. Стојановић, н. д., 157.

чешће да се сазива, већ зато што, по Стојановићу влади и Пашићу нису били прихватљиви критички приступи њиховој политици[31]. „Што је Радикална странка више остајала у влади, бивала је све нетолерантнија, не само према опозицији, већ и према својим друговима који су је критиковали.“[32]Демагошка аргументација за овакво стање политичког живота била је заснована на потреби брзог и одлучног реаговања извршне власти која није имала право на луксуз парламентарне дебате у ратној ситуацији. За то становиште је коришћен аргумент и сличне ситуације у другим државама. За Стојановића то је била недостојна уобразиља, а поређење са државама развијеније демократске културе је било крајње неумесно, охоло и арогантно. Ово становиште не треба да нас наведе на закључак да је Стојановић неговао апологетски приступ свему оном што је долазило из Европе. Сасвим супротно, суноврат културе и вредности који је дезинтегрисао хуманост најпре је захватио идентитет водећих европских држава. Даљи развој деструкције онемогућио је други приступ стварности осим демагошког популизма који је од искрености једино задржао уважавање постојећег осећања патриотизма код појединца. Све друге вредности, по Стојановићу, тада су биле у процесу потпуног негирања сопственог изворног значења. „Опортунизам, компромис, уступци бирачима, уступци влада и до странака влади обележавају државни живот без великих циљева.“[33] Кулминација овог суноврата претвореног у ратну катаклизму био је свеприсутни неморал као суштинска одредница људске декаденције. „Грађански неморал био је општа одлика јавног европског морала уочи Европског рата.“[34] Стојановићеви ставови били су приближно блиски становиштима одређених европских интелектуалаца који су сматрали да европска цивилизација неће пронаћи излаз из ове потпуне акултуралности.[35] Они су могли да наведу и на потпуно песмимистичка исходишта о безизлазу. „Једноставно речено, Србија је остала без себе.“[36] Ипак, сматрамо да

.....

[31] „Пашић ће сваку критику против себе у земљи, пре слома, обележити јавно, а обично тајно, преко својих агената, као шпијунски рад. Како је јавно мнење било русофилско, оно је увек било на страни Пашића. Ка је настао слом, Пашић је своје критичаре, денунцирао као противнике наших савезника. Пашић никада није био човек од система.“; Исто, 204, 205.

[32] К. Стојановић, н. д., 123.

[33] Исто, 129.

[34] Исто, 129.

[35] Вид., О. Шпенглер, *Пропаст запада*, Утопија, Београд, 2010.

[36] К. Стојановић, н. д., 256.

Стојановићева критика није имала за циљ безнађе и сладострашће услед политичких промашаја политичког неистомишљеника.

Према закључку

Критички погледи и аналитчка посвећеност професора математике Косте Стојановића били су импулс и подршка супротним становиштима који су трагали за бољим решењима како би предупредили постојеће недостатке и минимизирали будуће лоше одлуке у сличним ситуацијама у којим је Србија могла да се нађе. С обзиром на геополитички значај Балкана и Србије као његове централне државе, друштвени немир са могућим ратним исходом реално је присутан као могући сценарио. Његово избегавање у будућности, с обзиром на прекомерну заступљеност у прошлости и савременом тренутку, за Стојановића био је *conditio sine qua non*. Препрека са којом се суочавамо данас у вези са овим својеврсним упозорењима насталим као промишљање специфичног војно-политичког положаја Србије у ванредним временима јесте недостатак потребе за истином. Време „постистинитости“ не прихвата комплексност појаве и слојевитост проблема и човеку се намеће са прихватљивом сликом једноставне композиције. Већини, у свету чији смо делотворни али и обликовани део, ово је прихватљива опција.[37] Неговање става насталог на основу аксиологије, насупрот ослањању на промискуитет недовршених мимикрија основна је порука, у нашем тумачењу Стојановићевог погледа на политичку делатност у Краљевини Србији током „Великог рата“. Она је, својим присуством сведочила о значају конструктивних погледа са намером да се они, зато што су супротни наметнутом или општеприхватљивом мишљењу, не идентификују са националном издајом, већ доживе као иступи одговорног патриоте.

.....

[37] “The core of the illusion is that we believe we understand the past, which implies that the future also should be knowable, but in fact we understand the past less than we believe we do. Knowis not the only word that fosters this illusion. In common usage, the words intuition and premonition also are reserved for past thoughts that turned out to be true.”; Daniel Kahneman: “Thinking, Fast and Slow”, New York, 2011, 197. https://ia902504.us.archive.org/17/items/pdfy-XdUn_Gp9fEO3IuY6/Daniel%20Kahneman Thinking,%20Fast%20and%20Slow%20%20.pdf, приступљено 20. 11. 2016.

Литература:

1. Х. Арент, *Извори тоталитаризма*, Феминистичка издавачка кућа, Београд, 1999, 375.
2. Боаров Димитрије. 1997. *Апостоли српских финансија*. Београд: Стубови културе.
3. Ковић Милош. 2015. *Срби 1903–1914*, *Историја идеја*. Београд: Клио.
4. Каниц Феликс. 1985. *Србија*, *земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.
5. Daniel Kahneman: "Thinking, Fast and Slow", New York, 2011, 197. https://ia902504.us.archive.org/17/items/pdfyXdUn_Gp9fEO3IuY6/Daniel%20Kahneman Thinking,%20Fast%20and%20Slow%20%20.pdf , приступљено 20. 11. 2016.
6. Марковић Саша. 2015. *Национално без одијума*; *поглед без претензија*. Сомбор: Педагошки факултет у Сомбору.
7. Марковић Светозар. 1946. *Србија на истоку*. Загребу: Накладни завод Хрватске.
8. Митровић Андреј. 2014. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Службени гласник.
9. Митровић Андреј. 2008. *Култура и историја*. Београд: Архипелаг.
10. Стојановић Коста. 2012. *Слом и васкрс Србије*. Београд: Радио телевизија Србије.
11. Стоиљковић Драгослав: 2010, „Руђер Бошковић – утемељивач савремене науке", Истраживачка станица Петница, *Петничке свеске*, 65, 1–82.
12. Стојковић Андрија: 1991, „Појам природног закона код Бошковића и његов савремени значај", *Анали*, 29, 1991, 149–160, Дубровник.
13. Тодорова Марија. 2006. *Имагинарни Балкан*. Београд: 20. век.
14. Радојевић Мира. 2007. *Научник и политика*, *политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
15. Трговчевић Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд.
16. Campbell, R. J. 1916. The War nad the Soul. New York: Dodd, Mead and Company.
17. Цвијић Јован. 1907. *О националном раду*. Београд.

18. Hobson John, Atckinson. 1902. *Imperialism a study*. London.
19. Шаренац Данило. 2015. *Топ*, *војник и сећање*, *Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју.
20. Шпенглер Освалд. 2010. *Пропаст запада*. Београд:Утопија.
21. C. J. H. Hayes. 1966. *Essays on Nationalism*, New York.
22. Линк:
23. https://archive.org/index.php
24. http://velikirat.nb.rs/.

Summary

KOSTA STOJANOVIĆ OR REVISING POLITICS AS A MODEL FOR THE PRESERVATION OF NATIONAL INTERESTS OF THE KINGDOM OF SERBIA IN THE "GREAT WAR"

The war circumstances that the Kingdom of Serbia suddenly faced at the end of July 1914, had the right to demand the stable political situation in the country, due to their uncertainty and effort. The then political power justifiably appealed to patriotism and unity in the defense of the country. However, even under the threat of being labeled as the traitors to the homeland, some of the representatives of the Kingdom of Serbia's political elite didn't find that the national unity meant unification of the political views in accordance with the promoted government standpoint. Regardless of the risk of being accused as the enemy of the country, some individuals were persistent with their views, thinking they would be useful for the national interest. Kosta Stojanovic (1867–1921), was one of those who refused to accept conformism as the proof of patriotism, instead, he was devoted to the critical viewpoint, even at the expense of being alone in his belief.

Prof. dr Duško Radosavljević[1]

STAVOVI SOCIJALDEMOKRATSKIH PARTIJA JUŽNOSLOVENSKIH ZEMALJA KRAJEM I SVETSKOG RATA O STVARANJU JUGOSLAVIJE

Sažetak: Socijaldemokratske partije u jugoslovenskim zemljama su želele da se Jugosloveni nacionalno ujedine i stvore zajedničku državu, koja bi zadovoljila većinu naroda u jugoslovenskim zemljama. Zajednički im je i konačni cilj – ostvarenje socijalističkog društva, koje bi stvorilo pretpostavke za potpunu afirmaciju i slobodu ljudske individue. Načini ostvarenja ovih ciljeva bili su različiti u stavovima jugoslovenskih socijalista. Zato naglašavamo da koncepcije socijalista čine jednu široku podgrupu stavova o stvaranju zajedničke jugoslovenske države, koji su se počeli formirati unazad nekoliko vekova. Ono što je izdvajalo ove stavove bila je njihova povezanost sa idejom ostvarenja socijalne pravde, kao osnovne programske premise međunarodne socijaldemokratije. Ratno okruženje u kojem se ovi stavovi moraju „probiti" je imalo veliki uticaj na realizaciju istih.

Ključne reči: Socijaldemokratske partije, I svetski rat, stavovi, Jugoslavija.

„Svaki put kad se plemenite ideje pretvore u državnu politiku, ona se provodi topovima i bajunetima."
Miroslav Krleža

.....

[1] Redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić iz Novog Sada, Univerzitet Union, Beograd. Predsednik Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA). E-mail: vpans2010@ gmail. com

Uvod

Prvi svetski rat je na velika iskušenja stavio rukovodstva socijaldemokratskih partija južnoslovenskih zemalja. Živeći i delujući u međusobno zaraćenim državama, a da same tome nisu doprinele, morale su se ove partije postaviti prema novonastaloj realnosti. Istovremeno, pošto se njihova politička opcija nije uklapala u dominantni politički pravac, oslonjen na rat, razaranja i prekrajanje granica, ove su partije sistematski bile proganjane, otežavan i ograničavan im je rad, u prvoj fazi rata, da bi sa ubrzanjem ratnih aktivnosti rad bio i zabranjen. Trebalo je mnogo mudrosti da se članstvo, ugled i politika ovih partija sačuvaju, što nije uvek bilo moguće. U našem radu ćemo se zadržati na delatnostima partija južnoslovenskih zemalja krajem rata, i njihovom učešću u stvaranju zajedničke države Južnih Slovena.

Socijaldemokratske partije jugoslovenskih zemalja krajem I svetskog rata

Februarska revolucija u Rusiji 1917. godine doprinela je ohrabrenju masa širom Evrope, posebno u Austro-Ugarskoj, gde one sve više negoduju zbog produžetka rata i zahtevaju uspostavljanje mira. Ovu situaciju ne koristi austrijska socijaldemokratija, ne stvara revolucionarnu atmosferu, već insistira na prenošenju borbe u parlament i pritisku na vladu, u cilju stvaranja uslova za mir, te da se preko Internacionale ponude rešenja za mir. Zbog toga je austrijska socijaldemokratija odigrala važnu ulogu u organizaciji Stokholmske konferencije, u čiju je celishodnost polagala velike nade. Njima je bilo jasno da će njihov angažman u Stokholmu najviše zavisiti od njihovog stava prema jugoslovenskom pitanju, kao i od odnosa prema SSDP i socijaldemokratskim partijama iz jugoslovenskih krajeva Austro-Ugarske. Zato su **Karl Rener** i **Viktor Adler** dali izjavu, da srpski narod treba da povrati svoju državnu samostalnost, te da ujedinjenjem Srbije i Crne Gore dobije izlazak na more. U vezi sa jugoslovenskim zemljama u okviru Austro- Ugarske, oni se protive njihovom izlasku iz postojećeg sklopa, pa podržavaju njihove zahteve za autonomijom unutar monarhije. Ovde se vidi potpuna saglasnost sa dugogodišnjim stavovima austrijske socijaldemokratije, koji su u ime insistiranja na istorijskom kontinuitetu, trebali da obezbede nove, demokratske oblike austrijske i balkanske federacije. Rener je naglašavao da to što će Jugosloveni živeti u tri zasebne države, ne bi trebala da izazove

manjak osećaja o svesti o njihovoj nacionalnoj povezanosti[2].

Ovom prilikom su austrijske socijaldemokrate mogle da se uvere da njihova platforma o nacionalnom pitanju nema podršku jugoslovenskih socijaldemokratskih partija, te da ovim partijama više ne odgovaraju dva rešenja za jugoslovensko pitanje – austrijska i balkanska federacija. Njihovo nezadovoljstvo je bilo veliko i zbog Memoranduma SSDP, kojim se tražilo ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom, gde bi Srbija postala jadranska država. Međutim, ni predlog austrijske delegacije, ni predlog SSDP, nisu predlagali ukidanje političke razdvojenosti Jugoslovena. Način kako bi se ovaj problem adekvatno rešio nisu imali ni SSDP a, ni ostale jugoslovenske stranke.

Veliki doprinos mogućnosti ujedinjenja, a koji se javio sa Majskom deklaracijom[3], uglavnom su koristile građanske partije stranke, koje su za ove ideje uspevale pridobiti široke narodne mase. Nakon Krfske deklaracije[4], deklaracijski pokret počinje da se sve više odupire postavljenom okviru, i zahteva ujedinjenje u samostalnu jugoslovensku državu. Jugoslovenske socijaldemokratske stranke iz monarhije su bile privržene Tivolskoj rezoluciji[5] o rešavanju jugoslovenskog pitanja, nemajući neki poseban nacionalni program, koji bi odgovorio na novu situaciju, pa tako nisu mogle duže ostati izvan deklaracijskog pokreta. Istovremeno je Austro-Ugarska bila lišena podrške bilo kog značajnijeg političkog faktora u jugoslovenskim zemljama.

Na početku 1918. godine, niko od vođa Antante, **Lojd Džordž**, **Žorž Klemanso** ili **Vudrou Vilson**, ne misli da je ratni cilj uništenje Austro-Ugarske. Tako i Vilsonov plan u tački 10. naglašava da je Austro-Ugarska dužna da

……

[2] Rener je na VII kongresu srpskih socijaldemokrata, 1909. godine, povukao paralelu između srpskog i nemačkog naroda, koji je isto tako rascepkan u raznim državama, ali je prihvatio tu činjenicu.

[3] Majska deklaracija je programska izjava zastupnika Jugoslovenskog kluba unutar Austrougarske. Deklaraciju je podneo predsednik Jugoslovenskog kluba Anton Korošec 30. maja 1917, u Carskom veću. Sadržavala je program ujedinjenja svih Južnih Slovena u okviru Austrije i dinastije Habzburg.

[4] Krfsku deklaraciju su 20. jula 1917. doneli Vlada Kraljevine Srbije i Jugoslovenski odbor. Oni su se složili da na bazi samoopredeljenja naroda i na demokratskim principima osnuju zajedničku državu, koja bi bila ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija sa dinastijom Karađorđevića na čelu.

[5] Na konferenciji Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1909. u Ljubljani, usvojena je bila Tivolska rezolucija, kojom se JSDS izjasnila za nacionalno ujedinjenje svih jugoslovenskih naroda u autonomnoj jedinici u okviru Austro-Ugarske. Sredstvo borbe za ostvarenje kulturnog i jezičnog jedinstva, bilo bi uvođenje zajedničkoga narodnog jezika i pravopisa za sve Južne Slovene u Austro-Ugarskoj.

svojim narodima osigura najširu autonomiju, što je bila okolnost koja je išla u prilog socijalističkom, Brnskom nacionalnom programu. Ali, u Austriji izbijaju mnogi štrajkovi, kao i pobuna mornara u Boki Kotorskoj, gde se najviše ističu Česi i Jugosloveni. Ovo je značilo da vlasti ne mogu više obuzdati vojsku, koja je dugo predstavljala najvažniji oslonac u sprovođenju politike dvora i vlade.

Razne političke grupacije i partije, jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske, okupljaju se na sastanku u Zagrebu, 2. i 3. marta 1918. godine, pa zaključuju da je nužna nacionalna koncentracija, zbog čega se traži, da se u skladu sa pravom naroda na samoopredeljenje, radi na stvaranju nezavisne, demokratski uređene države Slovenaca, Hrvata i Srba. Skupu su prisustvovali i predstavnici SDSHiS, podržali stavove i priključili se politici nacionalne koncentracije.

JSDS prolazi kroz period unutarpartijskih sporova zbog tvrdokornog insistiranja vođstva na Tivolske rezolucije. „Socijalistička omladina" kritikuje ovaj stav i traži da partija usvoji načelo o pravu naroda na samoopredeljenje i zatraži ujedinjenje slovenačko-hrvatsko-srpskih zemalja u jugoslovensku federativnu republiku. Žustroj polemici se pridružio **Ivan Cankar**, uveren da će prihvatanjem ovih principa JSDS umeti da zadovolji interese i političku volju slovenačkog naroda.

Ovo dobijanje podrške na međunarodnom planu, a za pozitivno rešenje jugoslovenskog pitanja, rezultat je rada i Jugoslovenskog odbora na čelu sa **Antom Trumbićem**, posebno kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske, održanog u Rimu od 8. do 10. aprila 1918. godine, koji se izjašnjava za pravo Jugoslovena da žive u samostalnoj državi.[6]

Veliki korak u formiranju zajedničke države bio je proboj Solunskog fronta i kapitulacija Bugarske, koji su nagovestili da je poraz Centralnih sila pitanje vremena. U Zagrebu se 6. oktobra 1918. godine osniva Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Vijeće proklamuje program u kom se zahteva „ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i neovisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenu na demokratskim načelima"[7]. Tog se dana u Zagrebu susreću delegacije socijaldemokratskih partija Slovenije i Hrvatske, odbacuju Tivolsku rezoluciju, pa, shodno pravu naroda na samoopredeljenje, zahtevaju ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku jugoslovensku državu. Obe delegacije odlučuju da će raditi u okviru Narodnog veća „*u svim*

[6] D. Janković, B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I – 20. XII 1918), I i II, Beograd, 1964, 171.

[7] D. Janković, B. Krizman, n. d., 332.

točkama koji se ne protive socijalističkim načelima"[8]. SDS BiH se sa ovim nije složila. Ona je insistirala na ostvarenju balkanske federativne republike, koju bi tvorili Srbi, Hrvati i Slovenci sa ostalim balkanskim narodima, „*kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija*"[9].

SSDP, koje je imalo stav o Srbima, Hrvatima i Slovencima kao o jednom narodu, posebno njeno vođstvo, nije uspevalo da formuliše poseban stav o rešavanju jugoslovenskog pitanja i aktivno učestvuje u akcijama za stvaranje zajedničke države. Srpski socijalisti su se dosledno držali odluka Prve balkanske konferencije, koje su bile i njen nacionalni program. Tzv. „*Pariski komitet socijalista*"[10], po uzoru na hrvatske i slovenačke socijaliste, propagirao je ideju o oslobođenju i ujedinjenju u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi. Ta bi se država formirala uz pomoć zemalja Antante.

Pokazalo se da je stvaranje nove, jugoslovenske države, koje se vremenski poklopilo sa krajem I svetskog rata i raspadom Austro-Ugarske, bilo obeleženo rascepkanošću i nepovezanošću jugoslovenskih socijaldemokratskih partija, njihovih stavova i relativno malim uticajem. Socijaldemokratske, jugoslovenske partije u Austro-Ugarskoj, prihvatile su nacionalne programe jugoslovenske buržoazije, izuzev SDS BiH, čime su aktivno pomogle da se ostvari viševekovni cilj stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Jednovremeno, socijalisti su pomogli buržoaziji da uzme vlast, da stabilizuje društvene tokove, izbegne opasnosti od revolucionarne stihije, koja je u to vreme zahvatila veliki deo Evrope.

Car **Karlo** je objavio Manifest o pretvaranju Austrije u saveznu državu, 16. oktobra 1918. godine, čineći poslednje napore da sačuva dvojnu monarhiju. Time je samo bila potvrdio da je situacija izmakla kontroli, a da su narodi dvojne monarhije već uzeli sudbinu u svoje ruke. Već sutradan, 19. oktobra 1918. godine, Narodno vijeće SHS se proglasilo najvišom vlašću u jugoslovenskim zemljama dvojne monarhije[11]. Hrvatski je državni sabor, na svojoj sednici od 29. oktobra 1918. godine, na osnovu prava naroda na samoopredeljenje, doneo odluku o raskidanju svih državno-pravnih odnosa i veza između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne i Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije s druge strane[12].

Na kraju je 1. decembra 1918. godine, u Beogradu je proglašeno ujed-

.....

[8] Isto, 331.

[9] Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, t. II, 301.

[10] Jedna od grupa srpskih socijalista, za vreme I svetskog rata.

[11] D. Janković, B. Krizman, n. d., 373–374.

[12] Isto, 405–406.

injenje Srbije sa zemljama države Slovenaca, Hrvata i Srba u kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca[13]. Tako se ostvarila viševekovna želja Jugoslovena za stvaranje jedinstvene države, nastala u sadejstvu sa silama Antante, pobednicama u I svetskom ratu.

Šok izazvan početkom I svetskog rata, kao i jasnim zauzimanjem proratne pozicije većine socijaldemokratskih partija tadašnje Evrope, među njima austrijske (nemačke) socijaldemokratske partije, izazvao je zbunjenosti, konfuziju i izgubljenost u jugoslovenskim socijaldemokratskim partijama. Situacija se donekle popravila posle februarske i oktobarske revolucije u Rusiji, kada su se sve socijaldemokratske partije u Evropi, pa i u partijama na ovim prostorima, našle u vrtlogu političkih promena, ali bez nacionalnog programa. Nemajući velike mogućnosti da utiču na događaje, one su se ili našle na repu događaja, ili se priključile građanskim partijama u akcijama vezanim za ujedinjenje u zajedničku državu. SDS BiH je bila častan izuzetak, koja je čvrsto opstojavala na principima zauzetim pred rat, koji su bili daleko od potrebe partije da se praktično-politički angažuje. Posle smrti **Dimitrija Tucovića**, srpska je partija bila lišena sposobnog vođe, fragmentirala se na više međusobno suprotstavljenih grupa, koje nisu bile u stanju da vrše veći uticaj oko ovog pitanja, ali ni oko nekih drugih. Dok su neke od grupa tvrdoglavo ponavljale teze sa Prve balkanske konferencije, dotle su druge sledile politiku srpske vlade.

Umesto zaključka

Akciono nespremne, idejno rastrgane, južnoslovenske socijaldemokrate su pri stvaranju zajedničke države doživele poraz, koji **Miroslav Krleža** ovako opisuje: „*Što se principa tiče*, *ili ideologije*, *stvar je ostala potpuno bijedna*, *na najnižem nivou – ispod nivoa*".[14]

Najvažniji istorijski cilj Jugoslovena, ostvarenje jedinstvene zajedničke države, za jugoslovenske socijaldemokratske partije značio je novi zadatak – početak rada na izradi sopstvenog nacionalnog programa. To je bio primarni zadatak, jer su socijaldemokratske partije u završnim godinama I svetskog rata bile primorane da prihvate nacionalne programe buržoaskih partija, i na njima utemeljenu politiku nacionalne koncentracije. Međutim, ovde se nije moralo kretati od nule; postojali su od ranije pojedini izvori koji su se mogli koristiti u stvaranju koncepcije zajedničke partije, i to: Memorandum SSDP

[13] Isto, 673–676.

[14] *Gradac* br. 200, Čačak (2016).

o položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, istupanja Ivana Cankara i slično. Dalje, za stvaranje programa su se mogla koristiti međunarodna iskustva, prvenstveno primeri Rusije i Austro-Ugarske, gde se pokazalo da je jedna poštovanjem prava naroda na samoopredeljenje uspela da zaustavi dezintegracione procese, dok je druga, izbegavajući primenu tog istog prava, doživela raspad svoje viševekovne državno-pravne strukture.

Литература:

1. Benedikt Anderson, *Nacija kao zamišljena zajednica*, XX vek
2. Beograd, 1988.
3. Arhiv KP BiH, *Socijalistički pokret u BiH 1905–1919*, tom II, Sarajevo, 1951.
4. Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914*: *Naličje legende*, Globus, Zagreb, 1989.
5. Vekoslav Bučar, *Politička istorija Slovenačke*, Beograd, 1991.
6. Comite organisateur de la conference socialiste internationale de Stockholm. 1918. STOCKHOLM, Stockholm.
7. Ljubinka Ćirić-Bogetić, Miroslav Đorđević, *Iz političke istorije jugoslovenskih naroda XIX i XX vek*, Privredni pregled, Beograd, 1980.
8. Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Nolit, Beograd, 1982.
9. Miroslav Đorđević, *Srpska nacija u građanskom društvu*, Narodna knjiga Beograd, 1979.
10. Filip Filipović, *Revolucionarna misao i delo*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1983.
11. *Gradac* br. 200, Čačak, 2016.
12. Mirjana Gros, „Socijalna demokratija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890–1902“, *Istorijski zbornik* IX, Zagreb, 1956.
13. Žarko Gudac, Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Sloboda, Beograd, 1994.
14. Istorijski arhiv KPJ, *Socijalistički pokret u Srbiji 1900–1919*, tom III, Beograd, 1950.
15. Istorijski arhiv KPJ, *Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji*, *Dalmaciji i Istri 1892–1919*, tom IV, Beograd, 1950.
16. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I – 20. XII 1918), I i II, Beograd, 1964.

17. Hamdija Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*, *u*: *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austro-Ugarske vladavine*, Sarajevo, 1968.
18. Edvarad Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1973.
19. Karl Kautski, *Ortodoksni marksizam i reformizam*, Zagreb, 1979.
20. Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917–1921*, Novi Sad, 1971.
21. Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj*, 1929/1930/1933, 1–3, Zagreb.
22. Dragiša Lapčević, *Istorija socijalizma u Srbiji*, Beograd, 1979.
23. Lapčević, V. D. „Neke pojedinosti o odlasku srpskih socijalista na konferenciju u Štokholmu 1917. godine“, *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd, (1980).
24. Vladimir Iljič Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd, 1979.
25. Jovan Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do Prvog svetskog rata*, Beograd, 1954.
26. Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd, 1966.
27. Karl Marks, Fridrih Engels, *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, Beograd, 1972.
28. Karl Marks, Fridrih Engels, Vladimir Iljič Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Sarajevo, 1973.
29. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd, 1985.
30. Branko Pribićević, *Socijalizam svetski proces*, Beograd, 1982.
31. Duško Radosavljević, *Svetozar Marković*: *Crtice o nacionalnom i federalnom pitanju*, Novi Sad, 2010.
32. *Pogled s leva*, Novi Sad, 2013.
33. „Socijaldemokratske partije južnoslovenskih zemalja tokom I svetskog rata“ у: *Зборник радова. Међународна конференција архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад, 2014.
34. Radivoje Ratković, *Politička teorija austromarksizma*, Beograd, 1965.
35. Enver Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963.
36. Srpska socijaldemokratska partija (naučni skup 1964), 1965. Beograd.
37. Dubravka Stojanović, *Iskušavanje načela*, *Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912–1914*, Beograd, 1994.
38. *Srbija i demokratija* 1903–1914, Beograd, 2003.
39. Vlado Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*,

Zagreb, 1963.
40. Dragan Subotić, *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*, Beograd, 1990.
41. Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba*, *Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1920.
42. Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1986.
43. Lav Trocki, *Sarajevski atentat*, Beograd, 1989.
44. Dimitrije Tucović, *Izabrani spisi*, knj. 2, Beograd, 1950.
45. Endrju Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd, 2001.
46. Milan Vladisavljević, *Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom*, Beograd, 1991.

Summary

THE VIEWS OF THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTIES OF SOUTH SLAVIC COUNTRIES AT THE END OF WORLD WAR I ON THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Social Democratic Parties in Yugoslavian countries wanted for Yugoslavs to unite nationally and create a joint state, which would satisfy the majority of people in the Yugoslavian countries. They aslo shared a common final goal – the achievement of a socialist society, which would create preconditions for total affirmation and freedom of the human individual. Ways to achieve these goals were different in the views of Yugoslavian Socialists. Therefore, we emphasize that the Socialists conceptions form a broad subgroup of views on the creation of a common Yugoslavian state, which began to form in a last few ceturies.. What made these views stand out was their connection with the idea of achieving social justice as a basic programed premise of the international social democracy. War environment in which these views needed to to “break through” has had a great influence on their realization.

Др Предраг М. Вајагић[1]
Друштво наставника историје Бачке Паланке

САМОСТАЛНА РАДИКАЛНА СТРАНКА У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914–1918.

Сажетак: Историографија се за улогу друштвених елита интересује у оквирима проучавања општих историјских појава, где оне наступају у оквиру групе или преко појединаца. Истраживање друштвених елита можемо вршити тако што ћемо посматрати учеснике или сведоке историјских догађаја, односно личности као носиоце идеја и идеологија преко којих су учествовале у остваривању општих друштвених интереса. Почетком XX века у Краљевини Србији карактеристичан је био снажан утицај који је образована елита имала на вођење унутрашње и спољне политике. За образоване људе важило је неписано правило да су поред своје основне професије обавезно активно учествовали у политичком животу. У то време страначка вођства чинили су академици, универзитетски професори, књижевници и различити интелектуалци. Такав случај је био и са вођством Самосталне радикалне странке. Рад представља синтезу која има за циљ да прикаже политичке ставове и делатност најистакнутијих политичких фигура Самосталаца Љубомира Давидовића, Божидара Марковића, Милана Грола, Милорада Драшковића, Љубомира Стојановића и других током Великог рата 1914–1918. године. Рат је ујединио све слојеве српског друштва у напорима који су имали за циљ да очувају націју и државу. У таквим тренуцима политичке разлике је требало оставити по страни, а врло често противно начелима прихватити поједине одлуке ради виших државних интереса.

[1] pedja1975@gmail.com

Кључне речи: политичке елите, Самостална радикална странка, Велики рат, југословенска идеја

Увод

Послови управљања јавним делатностима уско су повезани са руководећом или управљачком елитом.[2] Овој групи припадају влада, висока администрација, политичка класа које су састављене од личности које „отворено или прикривено" учествују у доношењу одлука битних за функционисање државе и њене међународне односе. Изједначавање елите са управљачком елитом произилази из уверења да они који се налазе на руководећим позицијама располажу квалификацијама потребним за обављање датих послова. Такође ово изједначавање може бити изведено истицањем способности да се савлада успон у хијерархији власти, при чему личне компетенције остају занемарене. С друге стране посматрање „елите" у множини нас наводи на личности које заузимају водеће позиције у различитим пољима друштвеног деловања.[3] Формирање политичке елите се одвија у складу са системом друштвених вредности који преовлађује у датом тренутку. Традиција и историјска позадина политичког система играју важну улогу у настанку друштвене хијерархије политичке елите. Начин обнављања елите у традиционалним и патријархалним системима се суштински разликује од новостворених држава у којима елите настају по први пут. Пример за то јесте српска држава у XIX веку, у којој није постојала стара „аристократија", због чега је елита долазила из сиромашних слојева друштва, где су сви били „релативно једнаки".[4]

Општа карактеристика елита у друштвима XX века јесте повећана улога интелектуалаца приликом њиховог формирања. Порекло модерних

[2] Термин елита је именични облик од лат. глагола *eligere*, који значи изабрати или одабрати, а изворно је преузет у француском изразу елите, којим се означује цвет, оно што је најбоље. Отуда се и сам појам елите веома често изједначавао са појмовима аристократије или нотабилитета, односно оним мањим друштвеним слојем који поседује особине изврсности и друштвене способности, врлине које га чине друштвеним кремом, предводником, или узором, управо у непосредном значењу грчке речи *aristos*, што значи најбољи, најистакнутији и то у позитивном смислу (*aristos* има везе са *arete* у значењу врсност, врлина, честитост, посебност). П. Матић, „Елите у Србији и њихов утицај на демократизацију и политичку модернизацију", *Политичка ревија*, година (XI) III број 2 (2004), Институт за политичке студије, Београд, 357.

[3] Ж. Коенен-Иштер, *Социологија елита*, Клио, Београд, 2005, 11–13.

[4] П. Матић, *н. д.*, 373–376.

интелектуалаца с правом се везује за формирање и развој европских универзитета. Развој универзитета и ширење њихове мреже по читавом свету за последицу је имало формирање једне нове врсте интелектуалаца, која се одликовала високим нивоом образовања. Мада је изворно француско значење подразумевало да су интелектуалци перманентни критичари друштва, у модерном свету све чешће се сусрећемо са чињеницом да велики део интелектуалаца директно учествује у власти или јој верно служи и подржава је.[5]

Током XIX века паралелно са процесом у коме је створена модерна српска држава, настајала је и српска елита. Своје корене она је имала у државно-управљачком слоју проистеклом из језгра устаничког покрета, који временом бројчано расте са ширењем структуре државне власти. Доласком Уставобранитеља на власт почиње уздизање осталих традиционалних елита попут свештенства, официра и интелигенције, које доминантну улогу преузимају у првој деценији XX века. Проглашењем независности 1878. године српска политичка елита се нашла пред изазовом преображаја из аграрне земље са неразвијеном индустријом, високом стопом неписмености и ниским животним стандардом у модерну националну државу организовану по угледу на развијене западноевропске државе. Независна српска држава се суочавала са тешким наслеђем прошлости, где је више Срба живело ван граница матице, на територији моћне Аустроугарске монархије и посусталог Османског царства. Ово је према мишљењу Јована Цвијића била „непотпуност“ српске државе, из чега је проистекла ирационална, сентиментална компонента српског националног осећања, формулацијом да је уједињење српства једна врло стара, вековна, дубоко укорењена идеја у свести српског народа. Насупрот томе је стајала идеја југословенства као интелектуална, „књижевна идеја“. Тиме се истицао мит о свеопштем националном јединству Срба који није имао никакаве везе са политичким интересима, већ пре свега са феноменом јединствене народне психе.[6]

Друштво у коме је пољопривреда била основно занимање становништва своје елите је формирало путем школовања. Завршетак школовања појединцу је пружало могућност напредовања кретањем

.....

[5] В. Павловић, „Теорија елита у политичкој социологији класичне и савремене концепције“, *Годишњак*, год. V бр. 5 (2011), Факултет политичких наука, Београд, 32–33.

[6] М. Пишев, „Политичка етнографија и српска интелектуална елита у време стварања Југославије 1914–1918. Историјски преглед“, *Етнолошко-антрополошке свеске*, 14 (н. с.) 3 (2009), Етнолошко-антрополошко друштво Србије, Београд, 43–44.

кроз различите друштвене слојеве. У почетку су те елите по структури биле једноставне и потпуно отворене за укључивање преко образовања, политике, новца или склапањем бракова. Изградња националне државе почивала је на школовању које је имало за циљ да створи „националну елиту“ преко потребну за послове државне управе. На тај начин вршена је „модернизација одозго“, где је држава имала водећу улогу, школујући прво кадрове за сопствене потребе у војсци, државној управи, судству, школству и здравству. Млада српска држава је у почетку своје потреба за образованим кадровима обезбеђивала тако што је финансирала студије на универзитетима у иностранству. Најбољи међу студентима имали су кључну улогу у формирању Лицеја из кога се даље развила Велика школа и Универзитет у Београду. Пракса са школовањем у иностранству је настављена за студије које у Србији није било могуће похађати, при чему се водило рачуна да се изаберу у то време најбољи страни универзитети. Високо школство настало у Србији крајем XIX и почетком XX века имало је поред образовне улоге и дужност да развија патриотска осећања и националну свест. Оваква образовна мисија утицала је на развој појединих научних грана, које су настајале у посебним историјским околностима. Српска елита настала образовањем, а не пореклом, припадала је малобројном слоју тадашњег грађанства, из којег ће се „професионализацијом“ издвојити најбољи у различитим областима створивши „структуру модерног друштва“.[7]

Србија је успела да планским школовањем у иностранству изгради сопствену елиту. Већина припадника политичке, културне, привредне, економске или војне елите били су државни стипендисти. Између осталог међу водећим политичарима почетком XX века ретки су били они који нису примали помоћ од државе. Своју елиту Србија је школовала у готово свим европским земљама, захваљујући чему је примила утицаје различитих европских култура. Међутим, ниједан од тих утицаја није постао доминантан и пресудан, због чега Срби образовани у иностранству нису нужно били културно повезани са срединама из којих су се враћали. Србија је своју елиту створила у „европском цивилизационом кругу“, а њени припадници су себе сматрали делом те цивилизације.[8]

Научна достигнућа појединаца зависила су од њихових личних

[7] Љ. Трговчевић, *Планирана елита*: *о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд, 2003, 47–50.

[8] *Исто*, 60–61.

стваралачких афинитета, док је интелектуалне елите у политику усмеравала ,,жеђ за модерном државом“ утемељеном на примеру европских држава тога времена. Поред тога бављење политиком било је неретко мотивисано поступцима последњих Обреновића и њихових недемократских режима. Друштвене околности тога времена су биле такве да никоме није дозвољено да остане ,,по страни“. Истовремено ангажовање у науци и политици било је врло напорно, подразумевало је разне непријатности, али и поред тога политичко ангажовање је појединцима постајало више од личног опредељења, нека врста животног императива. Политика је у Србији тада била истовремено страст и национална потреба, а политика и наука постајале су тешко одвојиве.[9] Шансу да своја теоријска знања примене у пракси партијске елите су добиле у времену које је наступило после Мајског преврата 1903. године, када је започело доба парламентарне монархије.

Самостална радикална странка

Јединство Народне радикалне странке озбиљно је нарушено 1901. године када је група интелектуалаца названа самосталцима на челу са Јованом Жујовићем, Јованом Скерлићем, Љубомиром Стојановићем, Јашом Продановићем, Божидаром Марковићем и Миланом Гролом исказала неслагање са вођом странке Николом Пашићем и већином окупљеном око њега названом старорадикалима. Разлог њиховог незадовољства било је прихватање Октроисаног устава и коалиције са Напредном странком.[10] Након смене династија и обнове парламентаризма дошло је до измирења две групе радикала, али не задуго јер крајем 1904. године долази до формирања посебног посланичког клуба на челу са Љубомиром Живковићем. Формално страначко организовање одиграло се 1905. године када је Самостална радикална странка добила свој програм и статут, а на њено чело долази Љубомир Стојановић.[11] Разлаз између два групе радикала био је дуготрајан и болан процес, током којег се јасно нису видели узроци расцепа. Цела ствар је била

[9] М. Радојевић, ,,Интелектуалци у политици“, *Наша прошлост*, 8 (2007) Зборник радова, ур. Драган Драшковић и Радомир Ристић, Народни музеј Краљево, Историјски музеј Краљево, 122.

[10] О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 1998, 92.

[11] В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, 317–330.

отежана стањем у чланству које је било одано радикализму уз наглашен емотивни моменат. Колебљивост и лавирање није било специфично само код бирача, оно се дешавало и међу страначким првацима. Све то је отежавало и пролонгирало дефинитивну прерасподелу односа снага. Тиме се јасно показивало одсуство начелних разлика које су довеле до настанка нове политичке странке. Сам чин организационог раздвајања није донео очекиване промене, за народ и једни и други су остали радикали.[12] После пораза на изборима 1906. године самосталци се окрећу ка новим идеолошким основама утемељеним на европском солидаризму, чиме почињу да се приближавају странкама европске левице.[13]

Јасна разлика између две радикалне странке се огледала у вођству, оно је код Самосталаца било сачињено од најугледнијих интелектуалаца. Њихова политичка оријентација је била чврсто везана за европске културно-цивилизацијске токове у чему су се разликовали од присталица Николе Пашића које су изказивале отворено „антиевропејство“. Управо ова начелна разлика у политичкој оријентацији често је била главни извор нетрпељивости коју су самосталци гајили према Пашићу и његовом најужем кругу. На овом питању изградила се основа која је у годинама пред избијање Првог светског рата вршила профилисање једне и друге странке: старорадикалне у правцу изразитог конзервативизма, који је био својеврсна мешавина патријархално-народњачког и грађанског и Самосталне радикалне странке у правцу грађанске левице.[14] Прогласивши се „моралном жандармеријом“ самосталци су тежили да трансформишу Србију у модерну државу, а у свој програм уносе и захтев за „неговање југословенске заједнице“. Усвајање идеје југословенства чинило је Самосталце различитима од других странака у Краљевини Србији, а за време Првог светског рата то ће бити један од кључних разлога за размимоилажење ставова са старорадикалима. Кроз идеју југословенства отворено је питање уређења српске будућности, које је нудило два одговора кроз тзв. Велику Србију или Југославију. Самосталци су били присталице Југославије, у ту идеју су дубоко веровали, а њихово уверење

.....

[12] О. Поповић-Обрадовић, „Каква или колика држава: Огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX–XX века“, *Огледи*, 12 (2008), Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 143.

[13] Д. Стојановић, „Партијске елите у Србији 1903–1914. Улога и начин владања“, *Југословенски историјски часопис*, год. XXX бр. 2 (1997), Институт за савремену историју, Београд, 47.

[14] О. Поповић-Обрадовић, *Каква или колика држава*, 296–297.

је имало готово „револуционарну снагу“.[15]

Проучавајући историју српске политичке мисли готово је немогуће пронаћи политичку партију која је успела да истовремено окупи политичку и научно-културну елиту. Већина страначког вођства Самосталне радикалне странке долазило је из редова универзитетских и средњошколских професора, адвоката и пословних људи. Историчарка Мира Радојевић је у својим научним монографијама и стручним радовима обрадила биографије најужег страначког вођства Самосталаца.[16]

.....

[15] М. Радојевић, „О југословенству самосталних радикала“, *Историја 20. века*, год. XVI бр. 2 (1998), Институт за савремену историју, Београд, 17–18.

[16] Круну научног рада историчарке Мире Радојевић чине политичке биографије првака Самосталне радикалне странке, а касније Демократске странке Божидара Марковића и Милана Грола. У својим стручним радовима објављеним у водећим научним часописима највише пажње је посветила политичкој делатности Милорада Драшковића, Љубомира Стојановића и Љубомира Давидовића. Научне монографије: *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Филозофски факултет, Београд, 2007; *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

Стручни радови: „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке“ (1903), *Војноисторијски гласник*, 1 (2008), Војно-историјски институт, Београд; „Милорад Драшковић и Милан Грол“, *Југословенски историјски часопис*, год. XXX бр. 1 (1997), Институт за савремену историју, Београд; „Љубомир Стојановић у Првом светском рату“, *Историја 20. века*, год. XVIII бр. 2 (2000), Институт за савремену историју, Београд; „Љубомир Љуба Стојановић“, *Срби 1903–1914*: *историја идеја*, (зборник радова, приредио Милош Ковић), Клио, Београд, 2015; „Милан Грол у борби за југословенску идеју“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1/2 (1999), Институт за савремену историју, Београд.

Зборници: „Преписка српских интелектуалаца као извор за историју Првог светског рата – из ратних писама Јована М. Жујовића 1915–1918“, *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године* (зборник радова, ур. Миломир Степић, Љубодраг П. Ристић), Институт за политичке студије, Градска библиотека Лакјовац, Београд, 2015; „Jedan srpski naučnik u jugoslovenskoj politici: Božidar Marković, 1874–1946“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, IV (zbornik radova, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2001; „Династија Карађорђевић у дневницима и сећањима самосталаца“, *Нововековне српске династије у мемоаристици* (зборник радова, ур. Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Историјски институт, Београд, 2007; „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост*, 11 (2010) (зборник радова, ур. Драган Драшковић и Радомир Ристић), Народни музеј Краљево, Историјски музеј Краљево; „Југословенство у преписци српских интелектуалаца 1914–1918“, *Писмо* (зборник радова, ур. Радош Љушић), Удружење за српску повесницу, Београд, 2001; „Не заборавити и мерити: Милан Грол (1876–1952) и његов круг“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (зборник радова, приредио Милан Ристовић), Клио, Београд, 2007; „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе“, *Јован Цвијић*: *живот*, *дело*, *време*: *поводом 150 година од рођења* (Зборник радова, ур. Видојко Јовић и Александар Костић), САНУ: Географски институт „Јован Цвијић“,

Приказујући њихове личности у кратким цртама она је истакла да су од политичих противника трпели сталне критике, али да су им они истовремено одавали признање за огроман интелектуални, стваралачки и политички набој који је носила њихова делатност. Своје образовање су стицали на Великој школи и на иностраним универзитетима, да би потом као врло млади ступали у политику и науку: ,,[...] Јован Жујовић је у 27-ој години постао редован професор Велике школе, у 30-њен ректор, у 31-ој један од прве осморице чланова Српске краљевске академије. Њен дописни члан Љуба Стојановић је био у својој 30-ој години. Смели и енергични, они су свом нараштају наменили остварење програма који би представљао искушење и за више генерација. У тој групи беспримерно самоуверених, Јован Скерлић је деловао као ,,стихија“ која узнемирава околину и гони је на рад; Милан Грол је био сав од интелекта; Милорад Драшковић у ковитлацу привредних планова; Јаша Продановић, активан ка и сви на више страна, опирао се сваком ауторитету и свађао се са њим. Љубомира Живковића, првог партијског шефа, слушали су где год се појави, нарочито у Скупштини. ,,Жустар и уочљив“ написао је за њега Слободан Јовановић, ,,он је тражио кавгу, и Скупштина би се ускомешала чим би га сагледала на говорници“. Није била никаква случајност то што су га савременици назвали ,,Вјетар“ и сећали га се као горде, поносите појаве, високо уздигнуте главе и у правом пренесеном значењу. Његов будући наследник на челу странке Љубомир Стојановић наметао је утисак ванредне снаге, која је и у науци и у политици посезала за великим циљевима, не узмичући пред њиховом тежином. Последњи страначки шеф, Љубомир (Љуба) Давидовић, најмање ,,интелектуалан“ и без оног ,,лудог замаха на велико“ који је красио друге самосталце, био је међутим, најстрпљивији, најупорнији и најпостојанији и све то на један сељачки, патријархални начин доброг српског домаћина [...]“.[17]

Политичари у Србији веровали су у могућност уједињења српског народа. Њихова чврста вера проистекла је из убеђења да будућност могу да имају само велике и јаке државе. Због тога се рат наметао као потреба да се тешко стечени државни идентитет одбрани, а независност сачува. Такође рат је отварао могућност да се историјска тежња за уједињењем у већу и моћнију државу оствари. Политичка елита у Краљевини Србији почетком XX века питање уједињења је доживљавала као ,,питање

.....

Београд, 2015.

[17] М. Радојевић, *Династија Карађорђевић у дневницима и сећањима самосталаца*, 204–205.

опстанка у будућности“. Из Балканских ратова Србија је изашла као победница, али још већи значај је имало нарасло самопоуздање и увереност да може успети у својој мисији целокупног националног ослобођења и уједињења.[18]

У таквој атмосфери дочекан је Видовдан 1914. године и Сарајевски атентат који је послужио као повод Првог светског рата. Објава рата од стране Аустроугарске монархије представља тренутак када је српском народу патриотизам постао водеће начело и мото у данима и годинама које су наступале. Опасност која се надвила над српским народом била је огромна и доводила је у питање његово даље постојање. Висока свест о нужности одбране мобилисала је целокупну націју, где су сви слојеви српског друштва били апсолутно спремни да дају максимум у очувању націје и државне независности. Преко националног патриотизма дошло је политичког помирења свих политичких актера, који су своје страначке размирице оставили по страни и заједничким снагама се ставили у службу националних интереса. Међу њима су били и чланови Самосталне радикалне странке, без разлике између обичних чланова и симпатизера и страначког вођства. Краљевина Србија остављена без избора креће у Велики рат одлучна да у њему победи, свесна да је жртва неизбежна. Та свест се могла препознати у речима тадашњег министра просвете, историчара Љубомира Јовановића: ,,Не остаје ништа друго него да се гине“. Дешавања у Великом рату оставиће неизбрисиве последице на припаднике српске политичке елите. Када се ратни сукоб оконча ствари више неће бити исте, а време ће се делити на пре и после Великог рата.

Прве године рата 1914–1915.

Српска елита састављена од различитих друштвених група дала је немерљив допринос у победи извојеваној током Великог рата. Њихове ратне обавезе и задаци у многоме су зависили од година живота и здравственог стања у коме су се налазили. Припадници елите су једним делом били активни војни обвезници са ратним распоредом, док је део њих имао редовна или добровољна војна задужења у ратним јединицима или на другим војним дужностима ван борбеног састава. Део елите је био ангажован на пословима политичког карактера при влади или њеним министарствима, а њима су били додељени послови који су проистицали

[18] М. Радојевић, Љ.Димић, *Србија у Великом рату*: *1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Нови Сад, 2014, 32–35.

из организовања државе у ратним условима. Пример великог одазива од стране научника и интелектуалаца у ратне јединице није била непознат у историјској науци, а на примеру припадника српске интелектуалне елите можемо увидети различите начине активног учешћа у одбрани домовине.[19]

Јуна 1914. године српска политичка елита није очекивала да би после тек завршених Балканских ратова могао избити нови рат. Све политичке странке су биле заузете предизборном кампањом, а гласање је било заказано за 1. август 1914. године.[20] На објаву мобилизације сви војни обвезници су похитали на зборна места јединица којима су припадали. Међу њима су се нашли прваци Самосталне радикалне странке професор Правног факултета Божидар Марковић који је обукао униформу резервног пешадијског капетана друге класе у Четвртом прекобројном пешадијском пуку, док је његов млађи колега са факултета Коста Кумануди као судски капетан преузео ратну дужност у Дунавској дивизији I позива, а у штабу исте дивизије као добровољац био је распоређен професор Филозофског факултета Павле Поповић. Место управника Народног позоришта у Београду Милан Грол је заменио војном службом цензора прво на београдском, а потом на нишком телеграфу, да би од марта 1915. године био премештен за члана Главног истражног одбора за испитивање злочина и штете коју је аустроугарска војска починила у Србији. Бивши вођа Самосталаца професор Љубомир Стојановић преузео је дужности у интендантури Врховне команде српске војске. Скупштинске клупе војничком униформом заменио је и сам вођа странке Љубомир Давидовић.[21]

Народни посланици који нису били обухваћени мобилизацијом евакуисани су заједно са владом и Народном скупштином у ратну престоницу Ниш. Ту се скупштина налазила у непрекидном ратном заседању. После почетне ратне иницијативе која је крунисана победом српске војске у

[19] Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, књ. 49 (2002), Историјски институт у Београду, Београд, 245.

[20] Дуготрајна политичка криза изазвана опструкцијом Самосталаца окончана је 10. јуна 1914. године распуштањем Народне скупштине и заказивањем ванредних парламентарних избора.

[21] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Српска књижевна задруга, Народна књига, Београд, 1986, 23–27; М. Радојевић, *Научник и политика*, 131; М. Радојевић, *Милан Грол*, 27–28; Р. Кнежевић, „Живот и рад. Љубомир Давидовић“ *Љубомир М. Давидовић*: *1940 Споменица 2000*. (приредио Десимир Тошић), Београд, 2001, 14.

Церској бици, уследила је вишемесечна крвава рововска битка на Дрини која је резултовала сломом српске одбране новембра 1914. године. На челу посланичке групе Самосталаца у тим критичним новембарским данима налазио се Милорад Драшковић. Њему се обратио председник владе Никола Пашић са предлогом да се формира концентрациона влада од представника свих политичких странака. О току преговора телефонски је био обавештаван Љубомир Давидовић, који се налазио у Врховној команди смештеној у Крагујевац. Када је био позван да дође у Ниш ради коначног договора, Давидовић је одбио да тражи одсуство. Како би преговори били настављени Никола Пашић долази у Крагујевац где вођи Самосталаца образлаже предлог за формирање концентрационе владе. Стварање овакве владе није било мотивисано политичком кризом Пашићевог кабинета, већ је то захтевала сложена ситуација на бојном пољу и тежак положај у коме се нашла Краљевина Србија. Свестан тежине тренутка Љубомир Давидовић прихвата позив и улази у владу као министар просвете, док Милорад Драшковић добија положај министра грађевина и саобраћаја.[22] Нова влада је образована проширивањем Пашићевог кабинета окупила је 5. децембра 1914. године представнике радикала, самосталаца и напредњака.

Улазак Самосталаца у коалициону владу се поклопио са усвајањем Нишке декларације коју је Народна скупштина у форми Владине изјаве прихватила 7. децембра 1914. године за време трајања одсудне Колубарске битке. Крајем августа 1914. године Никола Пашић окупио је групу истакнутих српских јавних и научних радника, са циљем да се научним аргументима европској јавности представе интереси Србије у рату.[23] Уједињење Југословена као политичку основу ратних циљева српска влада је пред савезнике изнела нотом 4. септембра 1914. године. Основа југословенског програма у Србији као полазну тачку је имала тезу о етнички јединственом народу, што је било образложено етнографским, историјским и статистичким подацима.[24] На пословима уобличавања програма унутрашњег уређења будуће државе била је ангажована група универзитетских професора међу којима се налазио и Љубомир Стојановић.[25] Овој групи се од октобра 1914. године прикључио и Бо-

[22] М. Радојевић, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, 13.

[23] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Просвета, Београд, 1990, 306.

[24] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, БИГЗ, Београд, 1985, 147.

[25] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд,

жидар Марковић, који је на захтев Николе Пашића ослобођен војних обавеза.[26]

Основна програмска начела Нишке декларације створена су у српским политичким круговима током јесени 1914. године, а уобличена су 27. октобра у Нишу.[27] На том састанку је између осталог одлучено да се отпочне са акцијом окупљања и организовања присталица југословенске идеје из Хрватске и Словеније. Пред Народну скупштину влада је 7. децембра изашла изјавом (Нишком декларацијом), за чији је програм добила гласове готово свих посланика. Као аутор текста Нишке декларације у историографској литератури се наводи Милорад Драшковић.[28] Декларација написана и усвојена у ратним околностима представљала је преломну тачку у српској и југословенској политици. До тог тренутка странке у Србији су у својим политичким програмима „југословенску оријентацију" сагледавале у склопу решавања српског националног питања. Идеја општејугословенског уједињења постала је реална историјска перспектива усвајањем Нишке декларације. Велики рат који је беснео свом снагом није више био само борба Србије и Црне Горе за очување независности, то је сада био рат за „ослобођење и уједињење свих југословенских народа".[29]

У периоду борбеног затишја које је наступило после пораза

.....

1984, 147–148.

[26] М. Радојевић, *Научник и политика*, 132–133.

[27] Састанку су присуствовали поред председника владе Николе Пашића, његов заменик у Министарству иностраних послова Јован М. Јовановић, Божидар Марковић, као и двојица посланика босанског сабора Никола Стојановић и Душан Васиљевић. *Исто*.

[28] Да је ова теза контроверзна указала нам је историчарка Мира Радојевић која је истакла неслагања међу историчарима по питању колико је Самостална радикална странка могла да наметне Николи Пашићу своје виђење југословенског програма. Према њеном мишљењу и сам Пашић је био прихватио слично решење проблема политичког окупљања Југословена. Са друге стране прихватањем мишљења да је Милорад Драшковић био аутор текста Нишке декларације, његове политичке активности нам говоре у прилог да је током Великог рата настојао да испуни дата обећања. М. Радојевић, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, 13–14.

[29] До Нишке декларације међу политичарима је било општеприхваћено тзв. „мало решење" које је имало основни циљ ослобођење и уједињење оних територија на којима су живели Срби, при чему се уједињење са Црном Гором и Босном и Херцеговином сматрало „неизбежно и природно". Идеја „великог" југословенског уједињења постојала је само у уским круговима интелигенције и револуционарне омладине. Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*: *тематска збирка документа*, Рад, Београд, 1988, 37–38.

аустроугарске војске у Колубарској бици, вођство Самосталаца и њима блиски интелектуалци наставили су своја ратна ангажовања. Ратни програм прокламован путем Нишке декларације није наишао на разумевање код свих савезничких држава. Током пролећа 1915. године интензивирани су преговори сила Антанте са Италијом, Бугарском и Румунијом, које су улазак у рат условљавале добијањем територија обухваћених ратним циљевима Србије. Српска влада је на новонасталу ситуацију реаговала слањем културних и научних посланика, као и политичара, односно владиних службеника у европске престонице „ради одбране наших будућих граница“. Међу њима су били између осталих браћа Богдан и Павле Поповић (Лондон), Љубомир Стојановић и Коста Кумануди (Петроград), Јован Жујовић (Париз) и Божидар Марковић (Женева). Критеријум за њихов избор полазио је од научног угледа који су уживали, а неки од њих су послати у средине коју су познавали још из времена студија. Њихове мисије су имале незваничан карактер, а главни задатак им је био да искористе сваку прилику за изношење ставова српске владе. На тај начин они су вршили пропагандне активности, истовремено прикупљајући информације о правцима спољне политике савезничких држава.[30]

У данима када је по питању уступака Бугарској притисак сила Антанте на Краљевину Србију достигао врхунац, вођство Самосталаца је било јединствено, одбацујући било какву врсту савезничких ултиматума. Министар у влади Милорад Драшковић је сматрао да је жртва која се тражила од Србије била апсолутно бескорисна, јер Бугарска није имала намеру да приступи Антанти. По њему једино решење је било да се пред Бугарску изађе са ултиматумом, уз претњу оружане интервенције у случају да одбије придруживање. Такође је износио критике на неодлучност Румуније и Грчке по питању уласка у рат.[31] На ове драматичне дане сећање је оставио и Љубомир Давидовић речима: „Страшни су то тренуци. Ваља да се одрекнеш једног дела свога бића. Било куда год засечеш.“ Као један од својих највећих грехова Давидовић је сматрао тренутак када је поклекао под притиском, те је пред Пашићем узео оловку да на карти уцрта територије које би се предале Бугарској. Његов тренутак слабости је остао без последица, а касније је овај тежак тренутак илустровао речима: „боље је изгубити на мачу све, него овако предавати, или готово продати, делове свога тела“.[32]

[30] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, 33–54.

[31] М. Радојевић, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, 14–15.

[32] М. Јелић, „Родољубље Љубе Давидовића“, у: *Љубомир М. Давидовић*: *1940*

Офанзива Централних сила на Србију јесени 1915. године донела је слом њене одбране. У тренутку када је одступање војске преко Македоније према Солуну постало немогуће, Врховна команда и српска влада су 25. новембра усвојили одлуку да се повлачење изведе преко снегом завејаних планина Албаније. Заједно са војском повлачила се и влада, чији чланови се по доласку у Албанију окупљају у Скадру. Пристигли чланови владе дају Милораду Драшковићу овлашћења да предузме мере за прихват, смештај и исхрану војске, а убрзо затим бива именован за заступника министра војног војводе Радомира Путника, који због болести више није могао да обавља своју дужност. На тој дужности се задржао 19 дана, који су у историји српског народа забележени као једни од најтежих дана у XX веку. Сведоци су забележили да је Драшковић у тим данима „храбро и упорно" вршио своју дужност иако се чинило како је све изгубљено, а сваки даљи труд узалудан.[33]

Године избеглиштва 1916–1918.

Почетком 1916. године српска влада, остаци војске и велики број цивила су доспели на грчко острво Крф. Избеглиштво је са собом донело мноштво проблема, требало се постарати за сваког војника и цивила, било је нужно организовати даљи рад државних институција, наставити са дипломатским активностима ка савезничким државама. Све се то одвијало у сенци пробуђених политичких подела и сукоба, постављеног питања одговорности за војни слом, реорганизације војске која је праћена сменама које су биле мотивисане политичким обрачуном са припадницима организације „Црна рука", међусобним нетрпељивостима водећих личности, различитим виђењима југословенске идеје и даљег ратног пута. Обновљени рад Народне скупштине Краљевине Србије карактерисала је подела међу народним посланицима, при чему су самосталци поново основали свој посланички клуб.[34] Као министар просвете Љубомир Давидовић је улагао велике напоре да омогући школовање ђацима и студентима који су се повукли заједно са војском. Ово је било у супротности са војним потребама које су биле суочене са немогућношћу мобилизације нових регрута. Велики број изгинулих

Споменица 2000, 107–109.

[33] В. Маринковић, „Милорад Драшковић министар војни", у: *Споменица Милорада Драшковића*, Млада демократија, Београд, 1921, 37–41.

[34] М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, 227–228.

налагао је Давидовићу да ради будућности земље што већи број младих буде послат у школе и универзитете Француске, Швајцарске, Велике Британије и Италије. Бригу око школовања Срба у Француској преузело је посебно просветно одељење при српском посланству у Паризу којим је између осталих руководио Јован Жујовић. За оне који нису могли да се укључе у француски школски систем јесени 1916. године била је основана српска гимназија у Ници коју је похађало око 1.000 ученика. Свршени гимназијалци су били уписивани на француске универзитете, а јесени 1918. године њихов број био око 3.000. Мањи број ђака и студената је упућен у Велику Британију где се о њима старао Павле Поповић, а бригу о онима који су били упућени у Италију преузео је професор технике Београдског универзитета Владимир Митровић, док је овај посао у Швајцарској обављао Јован Цвијић.[35]

Као министар просвете Љубомир Давидовић се трудио да помогне сваком ђаку и студенту, радећи предано свој посао доживео је личну ратну трагедију. Његов син јединац Миодраг Давидовић у тренутку избијања рата био је студент технике у Минхену. Одазвао се позиву на мобилизацију, као ђак-наредник прешао је Албанију, да би потом био унапређен у чин потпоручника. Погинуо је 1916. године током борби на Кајмакчалану, а његово тело никада није пронађено. Бол за сином јединицом пратила је Љубомира Давидовића до краја живота, а његове последње речи на самрти биле су упућене мртвом сину.[36] Као министар могао је свога сина спасити страдања, али његов морални принципи тако нешто нису дозвољавали, истог става био је и његов син.[37] Овакав пример није био једини међу представницима српске елите, председник Народне скупштине и министар у више влада, књижевник и академик Андра Николић је на вести о избијању рата изјавио: ,,Кад наређује Србија, наредба важи за све“. У рат је послао своје синове студенте права Душана и Радивоја, који су били распоређени у Ђачки батаљон, у строј 1.300 каплара. Обојица су погинула, заједно са синовима сељака, трговаца

.....

[35] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 288–306.

[36] Последње речи Љубомира Давидовића су биле: ,,Миле, сине, благо тати!“, М. Јелић, *н. д.*, 110.

[37] После Колубарске битке дошло је до сусрета оца и сина, том приликом један од политичких пријатеља Љубомира Давидовића је рекао да би млађи Давидовић као будући инжињер кориснији био на неком другом месту него у рову. На ове речи Миодраг Давидовић је оцу рекао: ,,Немојте тата, ни покушавати да ме одавде премештате... Како је мојим друговима у рову, нека буде и мени. Нећу да ми ико каже да сам се извукао што ми је отац министар. Ако се преместим, знајте да ћу се убити“. Р. Кнежевић, *н. д.*, 14.

и занатлија. Јаков Јаша Продановић једна од истакнутих личности Самосталаца од њиховог оснивања такође је имао сина који је био мобилисан. Сина јединца Страхињу-Бана у рату је изгубио књижевник и комедиограф Бранислав Нушић.[38]

После повлачења преко Албаније Милан Грол је са Крфа упућен у Швајцарску, где са неколико млађих интелектуалаца априла 1916. године започиње рад на пословима Црвеног крста и вођења пропагандне делатности преко Српског новинарског бироа (Пресбиро). Неутрална Швајцарска је била место сусрета представника свих зараћених страна, што је искоришћено од српског Пресбироа за праћење непријатељске штампе, као и штампе из југословенских покрајина. Од прикупљеног материјала прављен је билтен за потребе српске владе и обавештавање страних новинара. Рад овог Бироа се везивао за делатност Божидара Марковића, који се бринуо за организацију рада и потребне финансије, при чему се није мешао у уређивачку политику. Стварни уредник био је Милан Грол, а цео посао је водио са „великом умешношћу и публицистичким талентом". Међу њиховим сарадницима већину су чинили самосталци и Југословени из Аустроугарске, како време буде одмицало они ће формирати једну групу, која ће се у својим ставовима по питању уједињења југословенских народа разићи са српском владом. Ангажовани интелектуалци у Бироу приближиће се Југословенском одбору, а његова делатност ће се од стране радикала све више посматрати као рад Самосталаца, иако су се ставови Милана Грола често разликовали од страначких.[39]

Упркос чињеници да је територија државе била окупирана Краљевина Србија је наставила да егзистира у уставним оквирима који су постојали пре избијања рата. Центар политичког живота налазио се на острву Крф, као и на Солунском фронту где се налазио регент Александар Карађорђевић и Врховна команда српске војске. Са српском војском су се повукла 123 народна посланика, а њих 108 је пристигло на Крф где је током

[38] Молим онога који ме нађе мртвог да ово писмо неизоставно преда адресанту, написао је на коверти, неколико дана пред погибију каплар Страхиња Нушић-Бан. Писмо је било намењено оцу, Браниславу Нушићу: „Драги Аго, не жали за мене. Ја сам пао на бранику отаџбине за остварење оних великих наших идеала које смо сви ми сложно проповедали... Не кажем да ми није жао што сам погинуо. Осећао сам, штавише, да бих могао будућој Србији корисно да послужим. Али... Таква је судбина! Твој син Бан". М. Марковић, „Страдање 1.300 каплара: из школске клупе у огањ битке", *Вечерње новости*, 18. фебруар 2014.

[39] М. Радојевић, *Милан Грол*, 29–39; М. Радојевић, *Научник и политика*, 168–210.

септембра и октобра 1916. година одржано заседање Народне скупштине. Рад скупштине је протицао у обновљеним међустраначки сукобима, који су резултовали обновом рада Клуба радикалских посланика. Као реакција на то вођство Самосталаца обнавља рад свог Главног одбора и посланичког клуба.[40] Избеглиштво је доносило атмосферу у којој су се сукобљавали и дојучерашњи партијски другови, од чега нису били поштеђни ни самосталци. Тако је током скупштинског рада дошло до сукоба између Јаше Продановића и Милорада Драшковића по питању мандата посланика који су истицали 8. септембра 1916. године.[41]

Поред сукоба политичких актера који су вођени јавно, истовремено се иза кулиса одигравала жестока борба између владе и дела официра окупљених око организације „Уједињење и смрт“ (Црна рука). Корени сукоба су датирали из времена спора око управе у Македонији после окончања Балканских ратова. Сукоб је обновљен оптужбама црнорукаца које су Николу Пашића именовале главним кривцем за пораз, а од оптужби за лоше политичке и војне одлуке није био поштеђен ни регент Александар. Са оптужби се прешло на отворене претње црнорукаца које су биле упућене председнику владе и појединим политичарима. Утицај који су ови официри имали у добровољачким јединицама које су биле формиране у Русији, као и у редовним јединицама на Солунском фронту био је огроман, од чега су подједнако страховали Никола Пашић и регент Александар. Из тог разлога склопљен је споразум између две водеће политичке личности у избеглиштву са циљем да се црнорукци и њима блиске особе заувек уклоне са јавне сцене. Сукоб је окончан хапшењем неколико десетина официра на челу са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом децембра 1916. године. Против њих је организован судски процес који их је прогласио кривим за неуспео атентат на регента Александра и припрему војног преврата. На смртну казну су осуђени пуковник Драгутин Димитријевић Апис, мајор Љубомир Вуловић и добровољац Раде Малобабић, док су остали

[40] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 308–309.

[41] Јаша Продановић је захтевао да се Народној скупштини дају законске и уставне форме најдуже до 8. септембра 1916. године када је истицао мандат посланицима, док је Милорад Драшковић сматрао да питање продужетка мандата не треба покретати због ратних околности. Сукоб је ескалирао до те мере да је Љубомир Давидовић изнео предлог о искључењу Јаше Продановића из странке, па чак и да се гласа о његовом поверењу, сукоб је у међувремену превазиђен те су већи потреси том приликом у редовима самосталаца изостали. М. Радојевић, *Научник и политика*, 216–218.

оптужени добили затворске казне.[42]

Оног тренутка када је пресуда била прочитана Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић су отишли у аудијенцију код регента Александра Карађорђевића, са молбама да смртну казну осуђенима замени затворском. Они су били уверени да покушај атентата није постојао, вођени интересима правде и страхом од нових подела надали су се да ће успети да се изборе за регентову милост. Међутим наишли су на Александра Карађорђевића чврсто решеног да оствари своје намере. Према сведочењима из тог времена у једном тренутку Милорад Драшковић је повисио тон према регенту упутивши му речи ,,Височанство само не у крв". Регент им је одговорио да њихови поступци произилазе из веза које су имали са официрима, односно партијских и личних интереса, а да он својим поступцима штити интересе државе. Сведоци овог састанка су у својим сећањима забележили како је у једном тренутку Милорад Драшковић ,,лупио шаком о сто". У знак протеста због извршења смртне казне над тројицом осуђеника Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић су 21. јуна 1917. поднели оставке на министарска места, а са њима се солидарисао и Војислав Маринковић првак Напредне странке. Њихове оставке довеле су до формирања хомогене радикалске владе која је имала јаку опозицију, док је истовремено рад Народне скупштине онемогућен због недостатка кворума.[43]

Солунски процес је довео и до одвајања групе окупљене око Јаше Продановића од Самосталаца. Сматрајући изречену смртну пресуду као врхунац недемократског понашања регента Александра Карађорђевића Јаша Продановић је донео одлуку да прекине све везе са монархијским обликом владавине и династијом Карађорђевића. Као неко ко је од раније био декларисани републиканац Продановић је био уверен да је Солунски процес „унапред смишљена завера да се невиним људима узму главе", због чега је започео политичку борбу против монархије, залажући се да будућа држава југословенских народа буде федеративна република. До завршетка Великог рата Јаша Продановић је неуморно ширио републиканске идеје међу Србима и Југословенима у избеглиштву, са циљем да ствари јак републиканси покрет. У том послу му се придружују бивши чланови Самосталне радикалне странке Љубомир Стојановић и Јован Жујући.[44]

[42] Смртна казна је извршена стрељањем у близини Солуна 13. јуна 1917. године.

[43] М. Радојевић, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, 21–22.

[44] А. Лукић, ,,Јаша Продановић у Другом светском рату", *Интелектуалци и рат*

Ка југословенској држави

Као вођа Самосталаца и министар у влади Љубомир Давидовић је током периода избеглиштва доследно спроводио програм који је прокламован Нишком декларацијом. Он је био међу ретким српским политичарима који су били обавештени о готово свим акцијама које су вођене у циљу постизања јединства јужнословенских народа. Као министар увек је тежио да се изгладе неспоразуми који су се јављали између српске владе и Југословенског одбора, по питању начина уједињена и унутрашњег уређења будуће заједничке државе. После разговора са члановима Југословенског одбора у Швајцарској марта 1917. године, Љубомир Давидовић је у писму поручио Николи Пашићу како „они не знају шта Србија хоће, ми не знамо шта они желе". Овакво стање је имало за последицу конфузију у Француској и Енглеској, односно неизвесност и страх код политичких представника Хрвата. Због тога је Давидовић од председника владе хитно захтевао да се изађе са званичним ставом Србије у вези њених даљих намера. Давидовићево мишљење подржао је Стојан Протић који је такође у исто време имао састанке са представницима Југословенског одбора. Савети који су стизали од најближих сарадника, као и војно-политички положај у коме се Србија налазила средином 1917. године изазван Фебруарском револуцијом, натерале су Николу Пашића да промени став по питању начина формирања југословенске државе. Сазивајући конференцију српске владе и Југословенског одбора Никола Пашић је прихватио реалност у којој Србија више није могла да рачуна на заштиту Руског царства.[45]

Конференција је одржана на Крфу од 15. јуна до 27. јула 1917. године, а током њеног трајања дошло је до промене састава српске владе због оставки тројице министара због епилога Солунског процеса. И поред тога Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић су наставили да учествују у раду конференције која је резултовала усвајањем заједничке Крфске декларације. На тај начин Декларација је добила обележја договора између српске ваде, најјаче опозиционе странке и Југословенског одбора.

.....

1939–1947. (зборник радова с међународног скупа Десничини сусрети 2012; ур. Драго Роксандић и Ивана Цвијовић Јаворина), Филозофски факултет Загреб, 2013, 379–381.

[45] В. Маринковић, „Први кораци ка народном споразуму", у: *Љубомир М. Давидовић*: *1940 Споменица 2000*, 56–58. Ђ. Станковић, *Никола Пашић*, *савезници и стварање Југославије*, Задужбина „Никола Пашић", Зајечар, 1995, 183–215.

Декларација је између осталог имала значај спољнополитичког програма јер је истицала да ће уједињена држава обухватити све територије на којима живи троимени народ, као и да се на тај народ има гледати као једну нераздвојиву целину у процесу ослобођења од Аустроугарске и његовог уједињења са Србијом и Црном Гором у једну државу.[46] После усвајања Крфске декларације Љубомир Давидовић је до краја рата водио политику у којој се залагао за испуњење свега договореног. Истрајавати на оваквој политици је било тешко у времену које је обележило све веће неслагање између радикалске владе Николе Пашића и Југословенског одбора. У таквој ситуацији Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић као вође опозиције, уз подршку многих јавних личности из Србије, улагали су велике напоре да се неспоразуми превазиђу, због чега су дошли у политички сукоб са Николом Пашићем.[47]

Како се ближио завршетак Великог рата разлике између српске владе и Југословенског одбора бивале су све веће, а једина тачка у којој је постојала сагласност односила се на територију која је требала да буде обухваћена у заједничкој држави. Водећа фигура Југословенског одбора Анте Трумбић није прихватао да једино Краљевина Србија у међународним односима има право да заступа све Југословене. Он је захтевао од сила Антанте да се Србима, Хрватима и Словенцима са простора Аустроугарске призна статус савезничког народа, право на прекид државних веза са монархијом, после чега би била проглашена независна држава која би се ујединила са Србијом и Црном Гором. Супротно томе било је Пашићева политика око уједињења која се темељила на унитаризму и централизму, где је Србија имала улогу Пијемонта међу југословенским народима.[48] Оваква владина политика сусретала се са опозицијом Самосталаца који су истрајавали на интегралном Југословенству. На њихову сарадњу са Југословенским одбором Пашић је гледао као могућу опасност која је могла да доведе у питање водећу улогу радикала.[49]

.....

[46] А. Митровић, „У светском рату“, *Историја српског народа*, VI/2, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, 236–237; Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Савремена администрација, Београд, 1967, 189–314. Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 219–229.

[47] В. Маринковић, *н. д.*, 59.

[48] М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, 262–263.

[49] Опозиција у којој су већину чинили самосталци била је само за неколико посланика слабија од радикалне већине у српском парламенту. Душан Батаков и др., *Нова историја српског народа*, Наш дом, Београд, 2002, 282.

У данима после пробоја Солунског фронта, када су се назирали победа и крај рата, средином октобра у Паризу су се окупили представници опозиционих странака и истакнути српски научни радници. На неколико одржаних састанака они су постигли договор да се Николи Пашићу поднесе предлог о састављању концентрационе владе у коју би ушли представници опозиције, Југословенског одбора и научници. За преговоре су одређени Милорад Драшковић и Коста Стојановић, али ова идеја није заживела јер су се догађаји смењивали великом брзином. [50] Почетком новембра 1918. године српска војска је ослободила Србију, а затим прешла границе Аустроугарске, са задатком да запоседну територије насељене Србима, Хрватима и Словенцима. У таквим околностима сазвана је конференција представника српске владе, Југословенског одбора, Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца и српске опозиције у Женеви од 6. до 9. новембра 1918. године. Испред Самосталаца Милорад Драшковић је изнео предлог о формирању концентрационе владе која би бројала 17 чланова, који би дошли из редова српске Народне скупштине, Југословенског одбора и Народног вијећа. Потом би се из састава тако формиране владе издвојио ужи кабинет од пет чланова коме би се поверили послови вођења националне политике и окончања рата. Такође Драшковић је упозоравао на проблеме које ће нова држава имати са Италијом око градова Ријеке и Сплита, док се по питању Црне Горе залагао да јој се врати слобода. Своје политичке ставове на конференцији је потврдио речима да ,,говори као грађанин државе СХС а не као поданик Србије.[51]

Под притиском српске опозиције, представника Југословенског одбора и Народног вијећа СХС Никола Пашић је морао да прихвати Женевску декларацију којом је потврђена претходна Крфска декларација по којој је државно устројство нове државе имала да уреди Уставотворна скупштина. Уједињење је требало да се изврши између две државе Краљевине Србије и Државе СХС, док је Црној Гори остављена могућност избора да ли ће се придружити новој држави. Овакво решење

[50] Међу научницима су се истицали Јован Цвијић, Јован Жујовић и Александар Белић, док су испред самосталаца састанку присуствовали Божидар Марковић, Милан Грол и Коста Кумануди, а Клуб независних радикала представљао је Коста Стојановић професор математичке физике на Београдском универзитету. Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 240–241.

[51] Д. Јанковић, Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*: (1. I – 20. XII 1918), том 2, Институт друштвених наука, Београд, 1964, 463–464, 473, 497–507. М. Радојевић, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, 26.

које је било утемељено на дуализму отварало је могућност федеративног уређења, при чему се доводило у питање и монархистичко уређење регент Александар Карађорђевић није могао да прихвати. Влада Николе Пашића је поднела оставку, а против Женевске декларације се изјаснило и Председништво Народног вијећа СХС у Загребу.[52] Стање анархије које је захватило територију Аустроугарске монархије као последица њеног распада, захтеви Италије за поштовањем одредби Лондонског уговора, као и велики број прогласа уједињења са Краљевином Србијом одредили су начин на који је уједињење било извршено 1. децембра 1918. године. У догађајима који су претходили чину уједињења чланови Самосталне радикалне странке нису учествовали.

Закључак

Представници српске елите су чин уједињења и проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца видели као остварење ратних циљева прокламованих Нишком декларацијом. Чин уједињења се није сматрао губитком државности Србије, већ новим почетком. Елите су сматрале да је Србија успела да изађе из граница које су биле исцртане специфичностима њеног историјског развоја, те да уласком у заједничку југословенску државу гради већу државну целину, која је представљала остварење „животних интереса“ српског народа. Без алтернативног ратног циља југословенска идеја је прихваћена као једино могућа у том тренутку. Из данашње перспективе поставља се питање колико су представници српске политичке, научне и културне елите познавали различитости народа који су формирали заједничку државу. Историчари век касније указују на чињенице да је приликом уједињења занемарено тешко наслеђе прошлости, верска нетрпељивост и посебности историјског и државног искуства. Нико није обраћао пажњу на различитости регионалних интереса, економија, културних и цивилизацијских тековина. Почетком XX века представници српске елите су као главни национални циљ истицали уједињење народа у једну државу, где је Србија требала да игра улогу „Пијемонта целог Српства“. Овај циљ је са избијањем рата промењен тако да је уједињењем обухваћен цео простор насељен јужнословенским народима.

[52] Д. Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године“, *Историја XX века*, V (Зборник радова, ур. Драгослав Јанковић), Институт друштвених наука, Београд, 1963, 25–260.

Велики допринос у стварању предуслова за остварење идеје уједињења јужнословенских народа имали су представници Самосталне радикалне странке. Оно што их је издвајало међу политичким странкама у Краљевини Србији јесте да су први прихватили идеју Југославије као могуће будућности српског народа. Развој историјских догађаја које је са собом донео Велики рат створио је шансу да та идеја буде остварена. Самосталци су били ти који су до краја остали доследни програму уједињења на темељима равноправности свих народа, изражавајући спремност да воде дијалог са свим политичким чиниоцима који су учествовали у том процесу. У свему томе било је пуно заблуда, свесне обмане, непромишљених ставова и слепе вере у једну идеју. Из перспективе садашњости отвара се питање исправности одлука иза којих је стајала српске елите током Великог рата, одлука које су усмеравале историју српског народа у XX веку.

Литература:

Објављена грађа:

Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*: (1. I – 20. XII 1918), Том 2, Институт друштвених наука, Београд, 1964.

Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991.

Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988*: *тематска збирка документа*, Рад, Београд, 1988.

Историјски прегледи и синтезе:

Душан Батаковић, Милан Ст. Протић, Никола Самарџић, Александар Фотић, *Нова историја српског народа*, Наш дом, Београд, 2002.

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату*: *1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Нови Сад, 2014.

Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.

Монографије:

Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Просвета, Београд, 1990.

Жак Коенен-Иштер, *Социологија елита*, Клио, Београд, 2005.

Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Савремена администрација, Београд, 1967.

Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића* (1874–1946), Филозофски факултет, Београд, 2007.

Мира Радојевић, *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, БИГЗ, Београд, 1985.

Ђорђе Станковић, *Никола Пашић*, *савезници и стварање Југославије*, Задужбина „Никола Пашић“, Зајечар, 1995.

Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Српска књижевна задруга, Народна књига, Београд, 1986.

Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд, 2003.

Студије и чланци:

Драгослав Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године“, *Историја XX века*, V, (Зборник радова, ур. Драгослав Јанковић), Институт друштвених наука, Београд, 1963.

Милосав Јелић, „Родољубље Љубе Давидовића“, *Љубомир М. Давидовић*: *1940 Споменица 2000*. (приредио Десимир Тошић), Београд, 2001.

Радоје Л. Кнежевић, „Живот и рад. Љубомир Давидовић“, *Љубомир М. Давидовић*: *1940 Споменица 2000*. (приредио Десимир Тошић), Београд, 2001.

Александар Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, *Интелектуалци и рат 1939–1947.* (зборник радова с међународног скупа Десничини сусрети 2012; ур. Драго Роксандић и Ивана Цвијовић Јаворина), Филозофски факултет Загреб, 2013.

Војислав Маринковић, „Милорад Драшковић министар војни“, у: *Споменица Милорада Драшковића*, Млада демократија, Београд, 1921.

Војислав Маринковић, „Први кораци ка народном споразуму“, *Љубомир М. Давидовић*: *1940 Споменица 2000*. (приредио Десимир Тошић), Београд, 2001.

Петар Матић, „Елите у Србији и њихов утицај на демократизацију

и политичку модернизацију“, *Политичка ревија*, година (XI) III број 2 (2004), Институт за политичке студије, Београд.

Андреј Митровић, „У светском рату“, *Историја српског народа*, VI/2, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.

Божица Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, књ. 49 (2002), Историјски институт у Београду, Београд.

Олга Поповић-Обрадовић, „Каква или колика држава: Огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX–XX века“, *Огледи*, 12 (2008), Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.

Вукашин Павловић, „Теорија елита у политичкој социологији класичне и савремене концепције“, *Годишњак*, год. V бр. 5 (2011), Факултет политичких наука, Београд.

Марко Пишев, „Политичка етнографија и српска интелектуална елита у време стварања Југославије 1914–1918. Историјски преглед, *Етнолошко-антрополошке свеске*, 14 (н.с.) 3 (2009), Етнолошко-антрополошко друштво Србије, Београд.

Мира Радојевић, „О југословенству самосталних радикала“, *Историја 20. века*, год. XVI бр. 2 (1998), Институт за савремену историју, Београд.

Мира Радојевић, „Интелектуалци у политици“, *Наша прошлост*, 8 (2007) (зборник радова, ур. Драган Драшковић и Радомир Ристић), Народни музеј Краљево, Историјски музеј Краљево, Краљево.

Мира Радојевић, „Династија Карађорђевић у дневницима и сећањима самосталаца“, *Нововековне српске династије у мемоаристици* (зборник радова, ур. Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Историјски институт, Београд, 2007.

Мира Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост*, 11 (2010) (зборник радова, ур. Драган Драшковић и Радомир Ристић), Народни музеј Краљево, Историјски музеј Краљево, Краљево.

Дубравка Стојановић, „Партијске елите у Србији 1903–1914. Улога и начин владања“, *Југословенски историјски часопис*, год. XXX бр. 2 (1997), Институт за савремену историју, Београд.

Штампа:

Милена Марковић, „Страдање 1.300 каплара: из школске клупе у огањ битке“, *Вечерње новости*, 18. фебруар 2014.

Summary
INDEPENDENT RADICAL PARTY IN THE GREAT WAR 1914–1918

Historiography of the role of social elites are interested in studying in the framework of the general historical phenomenon, where they perform in a group or through individuals. The research of social elites can be carried out by participants will be considered or witnesses of historical events, personalities or as carriers of ideas and ideologies through which they participated in the exercise of general social interest. At the beginning of XX century in the Kingdom of Serbia is characterized by a strong influence of the educated elite had to conduct domestic and foreign policy. For educated people is true unwritten rule that in addition to their basic practice to actively participate in political life. At that time the party leadership consisted of academics, university professors, writers and intellectuals are different. Such was the case with the leadership of the Independent Radical Party. The paper aims to show the political views and activities of the most prominent political figure of the self Ljubomir Davidovic, Bozidar Markovic, Milan Grol, Milorad Draskovic, Ljubomir Stojanovic and others during the Great War 1914–1918 years. The war has united all the layers of Serbian society in the efforts aimed to preserve the nation and the state. In these moments of political differences should be put aside, and very often contrary to the principles of individual decisions to accept higher state interests.

Др Милан Гулић, научни сарадник
Институт за савремену историју

КРИСТО ДОМИНКОВИЋ: ДУБРОВЧАНИН У ВРТЛОГУ ВЕЛИКОГ РАТА*

Сажетак: Један од најзначајнијих Срба католика у Дубровнику у годинама пред Први свјетски рат био је Кристо Доминковић. Сарађивао је у више листова који су излазили у Дубровнику и уређивао и издавао један од најзначајнијих дубровачких листова – *Дубровник*. Био је активан и у оснивању и раду соколског друштва у Дубровнику и уопште, био ненаклоњен Аустроугарској монархији. На почетку Великог рата лист *Дубровник* је забрањен, а Доминковић се нашао у „таоштву“. Рат је провео у интернацији диљем Далмације или у кућном притвору у свом Дубровнику (до ослобођења). Његова богата свједочанства из тог периода доприносе спознаји трагедије коју је Велики рат донио српском становништву на крајњем југу Аустроугарске монархије. Рад је заснован на мемоаристици, архивским документима, штампи и стручној историографској литератури.

Кључне ријечи: Кристо Доминковић, Први свјетски рат, Далмација, Дубровник

Дубровник, град на крајњем југу Далмације, вијековима је представљао посебну државну формацију у којој су се развијали трговина и поморство, али и аутентична култура која је вишеструко превазилазила Дубровник као град и Дубровачку републику као државу. Када је, под притиском Наполеонове Француске, Дубровачка република нестала као држава (1808), а град се „утопио“ у остатак Далмације, тај аутентични културни модел је остао нешто што је Дубровник уздизало

изнад провинцијске просјечности крајњег југа Хабзбуршке монархије којој је све до стварања југословенске државе припадао (1815–1918). Дубровник је био и важно средиште српске културе на обали Јадранског мора, иако се због малог удјела православног становништва у укупној популацији града, на први поглед, чинило другачије. Носиоци српске културе која је деценијама цвала у граду Светог Влаха били су Срби римокатоличке вјероисповијести. У низу значајних Срба католика на почетку XX вијека важно мјесто је имао Кристо Доминковић.[1]

Кристо Доминковић је рођен у Дубровнику 16. јануара 1877. године од оца Пере и мајке Ане, рођене Кристовић. У родном граду је похађао основну школу (1883–1887), грађанску школу (1887–1891) и гимназију (1897).[2] Студије медицине је уписао у престоници државе којој је Дубровник тада припадао – Бечу. Током студија био је активан у организацијама српске студентске омладине. Послије мајчине смрти, након одслушаних неколико семестара, прекинуо је студије и вратио се у Дубровник, а затим отпочео публицистички и политичко-пропагандни рад. Објављивао је књижевне и политичке прилоге, мемоарске и педагошке у више периодичних публикација, а понајвише у дубровачким листовима *Дубровник* и *Срђ*. Био је дародавац књига за Народну библиотеку у Београду.[3] Главни уредник листа *Дубровник*, којег су у љето 1892. покренуле присталице Српске народне странке, а први власник, издавач и одговорни уредник је био Стево Врчевић,[4] први пут је

[1]* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Конфликти и кризе*: *сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (№ 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Више о значају и историји Дубровника и Дубровачке републике: I. H. von Engel, *Povjest Dubrovačke Republike*, Srpska Dubrovačka Štamparija A. Pasarića, Dubrovnik, 1903; B. Cvjetković, *Povijest Dubrovačke Republike*, I, *Od najstarijih vremena do 1205*, Svećenička književna Družba, Dubrovnik, 1917; L. Vojnović, *Kratka istorija Dubrovačke republike*, Marica Schidlof-Vojnović, New York, 1962; I. Mitić, „Međunarodno-pravni položaj Dubrovačke republike početkom XIX stoljeća“, *Pomorski zbornik*, 19 (1981), 327–339; B. Stulli, *Povijest Dubrovačke republike*, Arhiv Hrvatske, Časopis *Dubrovnik*, Dubrovnik–Zagreb, 1989; B. Stulli, *Studije iz povijesti Dubrovnika*, Konzor, Zagreb, 2001; V. Čučić, *Posljednja kriza Dubrovačke republike*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Matica hrvatska, Zagreb–Dubrovnik, 2003; L. Vojnović, *Istorija Dubrovačke republike*, Ars Libri, Neven, Beograd, 2005.

[2] E. Rehak, „Dominković, Kristo P.“, *Hrvatski biografski leksikon*, III, Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, Zagreb, 1993, 500.

[3] М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Народна библиотека, Београд, 1960, 95.

[4] Први број листа *Дубровник* изашао је 3. јула 1892. Излазио је једном седмично,

постао 1905, замјенивши Рудолфа Сарделића, да би у периоду 1909–1914. године био власник и издавач и у више наврата уредник, израставши тако у најважнију фигуру листа.[5] Међутим, готово да је немогуће подробније пратити његове написе из тог времена јер се углавном није потписивао испод својих текстова, а у ријетким тренуцима када јесте чинио је то користећи псеудоним.[6]

Током 1905. био је уредник *Срђа*, листа за књижевност и науку, којег је 1902. године покренуо Луко Зоре, а главни уредник и издавач све до смрти био Антун Фабрис.[7] За разлику од чланака у *Дубровнику*, текстове у *Срђу* је углавном објављивао под својим именом, осим приказа које је потписивао са „Ћиво Книмод“. Наредне 1906. објавио је своју прву књигу под називом *Сличице са села из дубровачке околине* која је обухватила

.....

осим током 1909. и 1910. када је излазио по два пута. Штампан је у Српској дубровачкој штампарији Антуна Пасарића и Српској дубровачкој штампарији др Мате Грацића. Лист су током више од двије деценије излажења уређивали Стево Врчевић, Антун Фабрис, Михо Вакети, Рудолф Сарделић, Кристо Доминковић, Никола Бркић, Антун Ципфел, Ерменеђилдо Јоб, Антоније Бенуси и Оскар Вернаца. Непосредно пред избијање Првог свјетског рата лист је забрањен, а посљедњи број је изашао 16. јула 1914. Двадесетак година касније лист је обновљен. Први број је изашао 2. фебруара 1937. У другом периоду излажења листа као уредници су се смјењивали Кристо Доминковић и Коста Ковачевић. Посљедњи број је објављен 29. марта 1941. године (I. Perić, *Dubrovačka periodika 1848–1918*, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1980, 18–20; К. Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914.“, *Зборник о Србима у Хрватској*, I, Београд, 1989, 33–90; Ј. Д. Митровић, *Српство Дубровника*, Српска књижевна задруга, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992, 176–177; С. Борак, *Срби католици*, Српско друштво *Др Јован Рашковић*, Српско културно друштво *Зора*, Нови Сад, 1998, 32; N. Tolja, *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude*, vlastita naklada, Dubrovnik, 2011, 399).

[5] О каквом се листу радило најбоље говоре ови редови из уводника броја од 2. јануара 1913. године када је Доминковић био „власник и издаватељ“, а Антоније Бенуси одговорни уредник: „Као и до сада, увјек ћемо високо држати барјак српске опште ствари, па ма како нам се са извјесних страна правило неприлика у нашој борби.“ (*Dubrovnik*, 2. januara 1913, 1).

[6] *Југословенска штампа. Реферати и библиографија*, Српско новинарско удружење, Београд, 1911, 127.

[7] Први број листа објављен је 15. јануара 1902. Излазио је два пута мјесечно, а штампан је у Српској дубровачкој штампарији Антуна Пасарића. Послије Фабрисове смрти октобра 1904. уређивао га је Михо Вакети, а затим Кристо Доминковић. Лист је излазио до краја јуна 1905. када је привремено обустављено излажење. Почетком 1906. поново се појавио пред читаоцима „да књижевношћу и науком шири Слогу између Срба и Хрвата“. „Васкрсли“ *Срђ* уређивао је тада Антоније Вучетић. Посљедњи број је изашао 15. јуна 1908. године (I. Perić, *Dubrovačka periodika*, 28–31; N. Tolja, *n. d.*, 608).

неколико његових текстова објављиваних управо у листу *Срђу* периоду од 1903. до 1905. године.[8]

Био је иницијатор оснивања и члан управе Српског гимнастичког друштва *Душан Силни* (основано 17. августа 1907. године на збору Срба Дубровчана у просторијама Дубровачког радничког друштва) које је представљало први и најважнији корак за ширење соколства у тај дио Јадрана.[9] Присуствовао је соколском слету у Софији у јулу 1910. године, а затим боравио у Београду гдје је чланове Хрватског сокола и *Душана Силног* примио и краљ Петар I Карађорђевић лично. Био је представник сокола из Приморја на састанку српског соколства у Београду од 7. до 9. новембра 1910. године када је донијета одлука о оснивању Српског соколског савеза са сједиштем у Београду.[10] Тих година је блиско сарађивао и, уопште, био носилац сарадње са официрима војске Краљевине Србије који су у више наврата боравили у Далмацији и Дубровнику. Генералштабни капетан Милан Васић дуже је боравио у Доминковићевој кући. С обзиром на то да је касније капетан Васић био члан организације *Уједињење или смрт* и врло утицајни повјереник Народне одбране, тешко да је у Доминковићевој кући и Дубровнику боравио само ради лијечења како је навођено у званичним пријавама приликом доласка тих официра у Дубровник. Радило се, свакако, о војно-обавјештајном и политичко-националном пропагандном раду.[11]

Његов *Дубровник* је, као и други листови у Далмацији, са нарочитом пажњом посматрао догађаје у балканским ратовима. Током Првог балканског рата прослављани су успјеси Балканског савеза, а током Другог балканског рата исказиван жал због неслоге међу побједницима тек

[8] K. P. Dominković, *Sličice sa sela iz dubrovačke okoline*, K. P. Dominković, Dubrovnik, 1906.

[9] Под тим именом Друштво је постојало до 4. фебруара 1912. године када је усвојен нови назив – Српско соколско друштво *Душан Силни* (S. Nedeljković, „Srpski sokoli u Dubrovniku početkom 20. veka“, *Istorija*, avgust 2013, 14–18;;С. Недељковић, „Културно деловање Срба у Приморју“, *Братство*, 8 (2004), 201–204; Д. Гавриловић, „Доминковић, Кристо П.“, *Српски биографски речник*, III, Матица српска, Нови Сад, 2007, 347–348.

[10] „Jedini i vrhovni uslov na kojem je osnovano Sokolsko društvo Dubrovnik bio je i ostaje: slobodna volja slobodnog članstva *Hrvatskog Sokola* i *Dušana Silnog*“, *Dubrovnik*, 20. jula 1940, 1–2; С. Недељковић, „Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 122 (2007), 165–178; Н. Жутић, „*Српски соколи* Сарајевски атентат 1904–1914.“, *Србија и политика великих сила 1914–2014*, Београд, 2014, 231–260.

[11] М. Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење*, Историјски институт, Београд, 1962, 47–48.

свршеног рата. У данима када је криза у односима између дојучерашњих савезника из Балканског савеза Србије и Бугарске досегла врхунац и пријетила да прерасте у сукоб (Други балкански рат) Доминковић је боравио у Србији. Писао је о приликама у Србији и српско-бугарским односима, а о томе како је поимао те односе у љето 1913. године најбоље говоре ови редови: „Србија је кроз ово вријеме показала и превише предусретљивости, каваљерства па и попуштања, али ако јој се и покрај свега тога хоће да отме оно што јој је од животне цијене, онда ће се она лако наћи, да одлучно стане на пут свакоме ко јој о глави ради. Бугари као да силом хоће да приме лекцију. Србија нити жели нити тражи рата, али ако од тог буде потреба, знаће њезини синови понова да документују: да Срб још живи, да је јунак!“[12]

Шта су српске побједе у балканским ратовима значиле за Србе (и уопште Словене) који су живјели у Аустроугарској и како је Беч то посматрао Доминковић је врло добро уочавао: „Безглава политика Беча, у провађању свога рада на Балкану, није никада пустила из вида нас Славене у монархији, а нарочито нас Југословене. Провађајући прама нама своју познату унутарњу политику, рачунала је да са пропасти наше братске крви у рату са Турцима, морамо и ми овамо сами од себе да у најмању руку постанемо безопасни, па с тога је разумљиво зашто су постали онако узнемирени, када су се увјерили о српским побједама.“ Доминковић је врло добро увиђао да држава у чијим оквирима живи види велики проблем у маленој Србији, а још више у ономе што је малена Србија (али и још мања Црна Гора) значила за Србе и остале Јужне Словене на њеном тлу: „Политика Дранга, као најтврђу препону имала је пред собом Србију, а сада одједном та препона мјесто да буде ослабљена или чак потпуно уништена она постаје и показује се ојачана, велика, несавладива. Успјеси савезничког, а нарочито српског оружја, електризовано су дјеловали на нас Славене у монархији, а то је грдно уплашило њих у Бечу, и страх који је у њих ушао није био ни од Србије ни од Црне Горе већ од нас овамо. То нијесу у Бечу могли да таје, тако, да су у неким моментима повјерљиво и сами казивали, да се они не страше српских слободних краљевина, већ Славена у монархији а нарочито нас Југославена.“[13] Његове ријечи нарочито добијају на тежини с обзиром

[12] К. Д., „Писмо из Србије“, *Dubrovnik*, 3. jula 1913, 1.

[13] K. D., „Quo vadis Austria?“, *Dubrovnik*, 13. novembra 1913, 1; М. Гулић, „Далмација у освит Великог рата“, *Први светски рат*, *Србија*, *Балкан и велике силе*, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015, 427–452.

да су писане у новембру 1913. године.

Јулску кризу и Први свјетски рат Доминковић је дочекао као угледан и имућан човјек, новинар и власник листа, припадник интелектуалне елите дубровачких Срба, али и Дубровчана уопште. Иако су његове новине осудиле Сарајевски атентат, 16. јула је изашао посљедњи број прије него што је лист забрањен. Доминковић је знао да се од Анексионе кризе, а затим и Скадарске кризе „потеже код наше власти једна листа, која се измјењује и попуњује, а у њој су пописани они, који у случају рата имају бити позатварани“. Био је сасвим сигуран да се и он налази на тој листи, па је већ 25. јула увече, када су се проширили вијести да ће сутрадан бити објављена мобилизација, претпостављао шта му сљедује наредних дана. Врло су сликовити његови описи ратне хистерије која је захватила Дубровник ујутро 26. јула када су свугдје по граду били видно истакнути прогласи за мобилизацију. Новинарски и интелектуално знатижељан, ослушкивао је гласове људи док је пролазио градом идући ка својој барки којом је обичавао пловити у љетња јутра какво је било и то јулско 1914. године. Њега као Србина итекако су погађали гласови које је у пролазу чуо, попут ових ријечи једног сељака: „За све ово криви су ови наши Срби, и треба их свијех у море утопити, и њих и српске краљеве који су с њима нокат и месо. Да ми даду власт, ја би то све кроз двадесет и четири уре учинио.“ Неки су чак, видјевши да им Доминковић долази у сусрет или пролази недалеко од њих, намјерно гласно говорили: „ала ће се омастит вјешала са српским издајицама“ или „не ће се за који дан ни за једног знати“. Како записа Доминковић: „Доље Срби издајице! Доље Србија!; закријешти ми неко дериште таман кад сам под Звоником закрећао у пристаниште.“[14]

Иако га је мучила дилема да ли се објава мобилизације односи на њега, и даље није имао дилеме да се налази „у списку оних Срба и Хрвата, којима је сигурно намијењена тамница у случају рата“. Добро је био свјестан својих „седам смртних гријеха“ који га „осуђују у пако“ и „међу“ у „листу заточеника“: „Најпрви ми је гријех што сам Србин; други је, што сам уредник *Дубровника*; трећи је, што сам толико пута ишао у Србију и по Србији; четврти је, што сам одликован од Краља Петра; пети је што су аустријске власти сигурне, да ми Србија даје грдне паре; шести је, што сам тим истим властима грдно препреден и лукав, јер имам доста везе и познанства са српским официрима, те сам

[14] K. P. Dominković, *Piljci i kržine. Uspomene i refleksije iz taoštva i internacije 1914–1917*, K. P. Dominković, Dubrovnik, 1922, 26, 31–33.

са њима у некој грдној завјери на штету монархије, али, ето, знам да јој вјешто држим тајну страну, седми је што сам се одрекао нашега цара.“[15]

Још истог дана (26. јула) уручен му је допис Котарског поглаварства у Дубровнику са потписом поглавара др Алберта Ренкина да се под хитно („безодвлачно“) јави у Хотел *Бијели дворац* (данас Хотел *Лапад*). Идентичан позив на сличан начин добили су и многи други угледни Дубровчани. Котарски поглавар је тако спровео хапшења угледних Дубровчана у тишини, врло перфидно, по чему се разликовао од котарских поглавара у другим дијеловима Далмације, и уопште Царства, који су имали задатак да ураде исту ствар. Како сам Доминковић пише, то је био хотел „првога реда, недавно грађен“ на полуострву Лападу, наспрам пристаништа у Гружу. Специфично заточеништво у угледном дубровачком хотелу за Доминковића је отпочело у соби коју је дијелио са Димитријем Митом Пушибрком, уредником *Српске зоре*, другог важног српског листа који је тих година излазио у Дубровнику. Они тада нису могли знати да је акција хапшења свих оних који су властима били сумњиви спроведена синхронизовано, диљем Далмације. Сви они су хапшени као „опасни по државу“ (staatsgefährlich) или „политички сумњиви“ (politischverdächtig). Са прозора хотела у мирној љетњој дубровачкој ноћи ослушкивали су, а помало и гледали, мобилисане младиће који су се јављали на службу у аустроугарским оружаним снагама.[16]

У *Бијелом дворцу* те вечери нашла се елита Дубровника и околине, наравно српска или прој ugословенска. Ту је било укупно 25 људи: дум Анте Анић, парох у Жупи Дубровачкој; Душан Бабић, трговац; Луко маркиз Бона, биљежник; Димитрије Бубало, трговац; Кристо Доминковић, уредник *Дубровника*; Ђорђо Драшковић, трговац; Марко Гојић, правник; Иво племенити Грисогоно, савјетник покрајинског суда; Боже Хопе, поштански виши чиновник; Антун Јакшић, чиновник; Иво Јелић, трговац из Сланог; Ерменеђилдо Јоб, грађевински предузетник; Мато Кесовија, посједник из Жупе Дубровачке; др Стијепо Кнежевић, адвокат; др Франо Кулишић, секретар Матице српске у Дубровнику; Иво Кунеш, чиновник; Ђуро Марић, секретар Савеза српских земљорадничких задруга; др Јово

.....

[15] Isto, 34–35.

[16] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 38–39, 47, 63; J. Beroš, „Dubrovčani – taoci i veleizdajnici za vrijeme prvog svjetskog rata“, *Dubrovnik*, 4 (1966), 73–98; М. Гулић, „Далмација у освит Великог рата“, 443–444; M. Gulić, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat“, *Istorija 20. veka*, 1 (2016), 31–54.

Милић, љекар; Марин Папи, посједник; Мита Пушибрк, уредник *Српске зоре*; Мелко Радуловић, професор; Мато Шишић, правник; Мише Видак, судија; Иво конте Војновић, књижевник; и Ђорђо Вулетић, посједник. Међутим, они нису били једини који су ухапшени тога дана и те вечери у Дубровнику. Остатак ухапшених био је смјештен у касарни Свете Марије.[17]

Први сати притвора у луксузном хотелу, уз храну, шампањац и добра атмосфера, изазвали су код притворених Дубровчана такво расположење да су хотел у шали називали тамницом, а себе некаквим „српским генералштабом“, како је то говорио Марин Папи. Међутим, наоружани стражари, посјете породица под строгим надзором и вијести о приликама у граду унијели су неспокој међу њих. Сазнали су да читав град прича о њима, назива их издајицама и шири разне верзије о њиховој судбини, од тога да ће им судити пријеки суд, преко тога да ће бити стрпани у подземне тамнице или чак повјешани, па до тога да су пронађени документи који свједоче о томе да су били учесници завјере против државе и да су, штавише, они узрок рату. Још већи проблем је био у томе што је „нахуцкана и фанатизирана маса“ малтретирала чланове њихових породица. У Дубровнику је, писао је Доминковић, а то је важило и за друга мјеста диљем Краљевине Далмације, „оним најпростијим и најпроблематичнијим особама у граду дата потпуна слобода и власт, те су удесили прави лов на свакога за кога знаду да је Србин или да Србина сматра братом, те их хватају и затварају.“[18]

Послије два дана проведена у хотелу на Лападу, од 25 затворених, тројица су пуштени кућама, а 22 отпремљени за Шибеник 28/29. јула лађом *Дубровник* на коју је претходно укрцано и 12 ухапшеника заточених у касарни Свете Марије. У питању су били: Ђуро Берић, трговац; Митар Берић, трговац; Милан Цвијановић, приватник; Иво Глухоња, посједник; Игњат Јоб, студент; Лесо Куртовић, банкарски чиновник; Кристо Лаптало, приватник; Иво Матић, чиновник *Српске зоре*; Васо Пипер, приватни чиновник; Антун Суђа, банкарски чиновник; Лујо Шолетић, комисионер; и Едуард Трс, канцеларијски радник. За све њих је котарски поглавар у Дубровнику др Ренкин јавио Намјесништву у Задар да их „треба држати (у затвору, прим. аут.) дијелом као изравне

[17] Хрватски државни архив (ХДА), фонд Царско и краљевско Министарство унутарњих послова (75), Далматински списи, кутија 37, *Verhaftungenin Dalmatien*; K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 81–83.

[18] K. P. Dominković, *н. д.*, 89–90; М. Ж. Живановић, *н. д.*, 284.

пропагаторе и пријатеље великосрпских идеја, а дијелом као вође српске националне струје у Дубровнику, која је показивала посљедњих година растућу иредентистичку боју“. Одмах по доласку на шибенску обалу имали су прилике видјети и чути са колико се радости далматинска младеж ставља под царев барјак и одлази на фронт: „Са шибенске обале допире до нас јака вика неке велике масе. То доводе момчад у великим четама, јер је Шибеник зборно мјесто војске сјеверне Далмације колико за пјешадију толико и за морнарицу. Испремијешано пјевање, урлање и потцикивање, разлијегало се преко пространог шибенског пристаништа и давало знака да је ова маса опијена и фанатизована.“[19]

У Шибенику су били смјештени у тамницама у згради Окружног суда. У ћелији број 59 са Доминковићем су се нашли Димитрије Бубало, Ђорђо Драшковић, Иво Глухоња, Марко Гојић, Иво Јелић, Кристо Лаптало, Лујо Шолетић, Ерменеђилдо Јоб и Игњат Јоб. Шибенске судбене тамнице, у које смјестише угледне Дубровчане, биле су модерне и уређене по свим „хигијенским захтјевима“. Свјеж ваздух и освјетљење у свим ћелијама, вода за пиће, тушеви са топлом и хладном водом, болница, амбуланта и апотека, а уређене су чак и двије мале капеле, једна за притворенике римокатолике, а друга за православне. Међутим, како је и сам Доминковић примјетио, „уза све ово модерно уређење, уза сву чистоћу и ред, опет је ово тамница и ништа друго“. И ту у Шибенику, као и претходно у Дубровнику, затворенички режим је према њима био врло благ. Храна и пиће су стизали из спољашњег свијета, дружење је било стално, а шетње између ћелија могли су правити када год су то хтјели. Са друге стране, такву слободу у истој тамници нису имали др Мелко Чингрија, дубровачки начелник, др Антун Пуљези, доначелник, и православни свештеник Сава Барбић који су ухапшени у Задру на пароброду *Ловријенац* који је пловио ка Ријеци.[20]

Већ 1. августа до њихових затворских ћелија допирали су чудни гласови из самог града: „Чудна дрека и вика мјешавине ситних и крупних гласова правила је неку врсту хуке, при којој се чинило као да се све ломи и крши, па је утјецала језовито.“ Знатижељу затвореника да сазнају шта се то догађа у граду задовољио је затворски чувар чија је предусретљивост према Дубровчанима била управо фасцинантна.

[19] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 107, 112–113; J. Beroš, „Dubrovčani – taoci“, 86; J. Beroš, „Dalmacija pod terorom posljednje austrijske, Attemsove administracije“, *Zadarska revija*, 6 (1964), 562–577.

[20] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 123, 125–126; М. Ж. Живановић, *н. д.*, 285.

Наравно, од те предусретљивости имао је и он користи. Улетјевши у ћелију у којој је било више заточених Дубровчана машући рукама објаснио је какви су то чудни гласови та врева: „У граду је читав пако! Војска страшно демонстрира против Срба. Навалила је на њихове дућане па чак и у неке куће. Велика трговина г. Скочића потпуно је девастирана. Јадни Срби морају да се крију, јер би друкчије тешко прошли. Маса је управ подивљала. Утекао сам да не гледам неке бруталности, које су с једне стране одурне а с друге улијевају страх.“[21] Такав извјештај улио је неспокој. Добро су они памтили како је рушилачка антисрпска маса протутњала Дубровником који дан раније, док су још били слободни.[22]

Њихове нове муке отпочеле су 3. августа када су одређени за таоце који ће пратити војне транспорте и својим животима гарантовати за њихову сигурност. Ова информација надвила је мрачну копрену смрти над Домниковића и затворске другове: „И ми стекосмо увјерење, да смо осуђени на смрт без икакве оптужбе, суђења и пресуде.“ Већ 7. августа на Доминковића је дошао ред. Својим животом је гарантовао за војнички жељезнички транспорт од Шибеника до Сплита, а затим за бродски транспорт од Сплита до Гружа. У Гружу му је саопштено да, након гаранције за та два транспорта, заједно са Митом Пушибрком, БожомХопеом и др Матом Грацићем, предсједником Српског соколског друштва *Душан Силни* постаје стални гарант за барутану на Лападу. Доминковић, Пушибрк, Хопе и др Грацић су смјештени у просторије домобранске касарне у Гружу.[23]

Ту је Доминковић доживио нарочити лични ударац. Један од војника који их је чувао са оружјем на готовс био је Доминковићев млађи брат, мобилисан онога дана када је Кристо затворен у хотелу на Лападу. Штавише, млађи Доминковић, као наредник у трећем позиву, давао је упутства војницима како да се опходе према таоцима и имао наредбу да им

[21] У извјештају Котарског поглаварства у Шибенику стајало је да је у питању била манифестација „какове се многи старији људи не сјећају“: „Све што се је могло мицати у Шибенику похрлило је да манифестира.“ Носећи царске заставе и бакље манифестанти су шетали Шибеником. Поскидали су више ћириличних натписа на које су наишли, а затим су то исто покушали урадити са радње још једног Србина. Међутим, на њих је из куће бачена столица, након чега је разјарена маса полупала прозоре и врата на тој и неколико сусједних кућа чији су власници, такође, били српске националности (ХДА, фонд 75, кут. 24, *Манифестације у Шибенику*).

[22] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 138–139; М. Гулић, „Далмација у освит Великог рата“, 448.

[23] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 143–144, 153; М. Ж. Живановић, *н. д.*, 286.

сугерише да у њих хладнокрвно пуцају у случају да било шта ураде. Браћа су се у једном тренутку, иако на удаљености, погледала и Кристо је у братовљевом оку видио да је у њему „нешто страшно кипјело“. Како се у таквој игри живота осјећао најбоље говоре ови редови: „У један трен све то разумјех и, за час, не осјетих ни љутњу ни бијес, већ ме подузе неки чудни осјећај хладнокрвног убојице, готов да мирне душе најпростије убијем онога, ко је два рођена брата у овај грозни душевни положај довео. Страшно, са неком јаком и подмуклом боли осјетих се под суровом пажњом бајунете свог рођеног брата, који трпи једнако, а можда и горе него ја. Оваково расположење осјетих сваки пут кад би се угледали, окрећући један од другог главе и готово се кријући да се не видимо, јер нас је грдно бољело.“[24]

Као талац у Гружу Доминковић је пратио и војничке транспорте на прузи Груж–Ускопље. Ускопље је било железничко чвориште гдје су се укрштали возови који су долазили из Гружа и Зеленике. Доминковић је на том правцу возове пратио данима, а некада и по два пута дневно. Држало га је то у родном граду, али у исто вријеме и далеко од њега. Заједно са Доминковићем на истој релацији често су „путовали“ и поменути Мато Грацић, Мита Пушибрк, Боже Хопе, као и трговац Антун Вујновић. Када им је наређено да прате транспорте на жељезници омогућено им је да, о свом трошку, изаберу и други, бољи смјештај у којем ће, наравно, бити под строгим надзором. Захваљујући томе, поново су се смјестили у хотел, али не онолико луксузан као *Бијели дворац*. Заточеништво у дубровачком хотелу *Аустрија* омогућило им је да понеки глас из спољашњег свијета ипак добију, да сазнају неку информацију са ратишта на Дрини или о аустроугарским успјесима на Источном фронту и побједи код Лавова која се прослављала на градским улицама. Доминковић је о томе свједочио на основу онога што је у хотелској соби могао чути: „Једног јутра, одмах негдје првих дана одкада смо у хотелу, извјешавају се заставе, ките куће а музика удрила у свирање маршева и повукла за собом родољубиву масу, да се сита навиче свега и свачега. На кућама извјешано готово само црно-жуте и државне заставе. Ево за час се пометла и народна тробојка хрватска, а српска је, за сада, и онако осуђена на смрт, па ти тако цијело мјесто изгледа као да је састављено од самих канцеларија власти. Тако је у Гружу, тако је

[24] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 167–168; М. Гулић, „Далмација у освит Великог рата“, 444.

и у Дубровнику. Јадни Дубровниче!...“[25]

У дубровачком хотелу и у праћењу транспората до Ускопља Доминковић је дочекао и септембар и прве јесење кише и пад температуре. Ноћивање по хладним вагонима у ишчекивању повратка узело је данак и он је добио упалу плућне марамице (pleuritis). Због тога је 8. септембра о свом трошку прешао у Покрајинску болницу у Дубровнику. У болници је имао стражу пред болесничком собом у току ноћу, а честе обиласке преко дана. Посјете породице биле су дозвољене ријетко, а дописивање оскудно, са строгом цензуром. Осим тога, није му било дозвољено да комуницира са другим пацијентима, међу којима су била и два угледна Новљанина – Јефто Гојковић, градски начелник, и Мирко Комненовић који је стајао на челу Српске соколске жупе на Приморју. У болници је провео 43 дана прије него што су га два војника, још недовољно опорављеног, вратила у хотел гдје је затекао још само Грацића и Пушибрка, пошто је Хопе такође био у болници, а Вујновић отпремљен у тамницу под оптужбом да је годину дана прије избијања рата држао „велеиздајнички говор“ приликом вечере са два србијанска официра који су се у Дубровнику налазили на опоравку.[26]

Од Доминковићевог одласка у болницу ни остали таоци више нису упућивани да прате транспорте од Гружа до Ускопља. У наредним данима Грацић је био пуштен, а Пушибрк оцијењен способним за војску и послат на фронт, док се Доминковићево здравствено стање погоршало, па је на Божић 25. децембра поново смјештен у болницу. У болници, под строгим режимом у којем није могао да комуницира са другим болесницима нити да прима посјете и размјењује писма, остао је више од мјесец дана до 27. јануара 1915. године када је упућен за Мостар. У Мостару је био смјештен у бараку са неколико пропалица, психичких болесника и једним мостарским Србином који је осуђен на четири године затвора због пјевања српских пјесама у припитом стању, а смјештен је ту откако је „пропљувао крв“, тј. добио туберкулозу. У хладној бараци у граду на Неретви провео је девет дана, а затим је враћен у Дубровник.[27]

Међутим, у Дубровнику је исте вечери по доласку бачен у праву тамницу, чувену *Кармен*. Из руку војних, предат је у руке цивилних власти. Како је сам за тај туробни простор записао: „Куд год се окренеш свуда го камен. Камени зидови, камене преграде, камени сводови и камена

[25] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 179.

[26] Isto, 184–186.

[27] Isto, 196–198, 201–204.

плоча по поду.“ У дубровачкој тамници дијелио је собу са двојицом осуђених за проневјеру, једним за крађу и једним за тучу, али како сам Доминковић записа: „Прама мени су доста учтиви, није им ни на крај памети да се простачки владају.“ Иако му је речено да ту остаје кратко, дани су пролазили а он је био на истом мјесту и размишљао: „О мени као да нико не води рачуна, већ ме препустише да живим болестан у овим несретним тамницама и међу овим простим осуђеницима.“ Ипак, њему је као богатом дубровачком посједнику омогућено да храну добија из оближњег ресторана, чиме је и у тим тешким условима ипак био повлашћен.[28]

У дубровачкој тамници је провео осам дана, а тек је 12. фебруара 1915. године добио обавијест да ће бити пребачен у болницу шибенског Окружног суда, истог оног у којем је био неколико мјесеци раније. Знајући за добре услове у Шибенику, одакле је пребачен седам мјесеци раније, тој вијести се итекако обрадовао: „Знам за шибенске тамнице, знам за згодну болницу у њима, па ми чисто мило што идем и по други пут у ту тамницу, само да се што прије курталишем овог гроба.“ Штавише, омогућено му је да вече прије поласка посјети свог другог брата, иначе тешко болесног. Лађом *Дубровник* испловио је из грушке луке 13. фебруара у шест сати изјутра. У шибенском затвору затекао је само двојицу земљака – Иву Војновића и Стијепа Кобасицу, уредника сарајевске *Српске ријечи*, а осим њих и др Будислава Гргура Анђелиновића, др Иву Крстеља, Динка Сировицу, Марка Стојића, Паву Роцу, Франа Маруна, Петра Билића, а касније и др Мату Дринковића. У женском одјељењу била је учитељица Маја Нижетић из Сплитске на Брачу која је оптужена за велеиздају јер је „за вријеме балканскога рата много причала дјеци о Србима“.[29]

Из дана у дан шибенским затвореницима су умањиване привилегије које су раније имали. Посјете су биле све ријеђе и уз присуство неког од државних чиновника, ћелије су затваране раније увече све док постепено нису потпуно затворене. Преписка је строго цензурисана, па је тако Иви Војновићу у једном писму које му је послала мајка остао само њен потпис, а све друго је цензурисано. Очигледно, ни Шибеник више није био оно што је био претходне године. Зато је Доминковићу и позив за регрутацију био прихватљив. Када је Аустроугарска подигла старосну границу за оне које позива у војску, стигло се и до Доминковићевог

[28] Isto, 221, 227–228.

[29] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 232, 240–242.

годишта. Оцијењен је као способан и регрутован. Прије него што је 15. маја 1915. године требало да отпочне његова војна служба у држави чији је грађанин и која га је већ више мјесеци без икакве оптужбе држала затвореног, добио је дозволу за женидбу са својом вјереницом која је као учитељица радила у Задру. Вјенчање је требало обавити у затвору шибенског суда 9. маја, а кумови да буду конте Војновић и др Крстељ. Међутим, увече 8. маја стигла је вијест да га шибенски суд, по наредби дубровачког Поглаварства, пушта на слободу.[30]

Без обзира на то, Доминковић се 9. маја вјенчао у катедрали Светог Јакова у Шибенику сграђеној у XV вијеку, а његови кумови су били гостионичар Никола Блажевић, који је током 1914. године и сам био талац, и Крсто Маргетић, такође хапшен на почетку рата. Један кум је био Хрват, а други Србин, један католик, а други православац. Како записа сам Доминковић: „Два кума два таоца, један Хрват други Србин, један католик други православни. Да сам удешавао, боље удесити не би могао.“ Још исте вечери упутио се за Дубровник преко Сплита и Метковића. Међутим, већ у Метковићу Доминковић је поново ухапшен по наређењу које је стигло из Задра. Ново хапшење је било оправдано тиме да је планирао бјекство. Није му помогло ни то што се државним органима у Шибенику, Сплиту и Метковићу уредно пријављивао, што је од њих добијао важеће пропуснице, као ни то што је имао војничку легитимацију и, штавише, положио заклетву. До Херцег Новог, у којем се имао пријавити у војску, није ни стигао.[31]

Након осам дана проведених у Метковићу, уз војну пратњу, отпремљен је у Херцег Нови. Тамо је, међутим, процијењено да његово здравствено стање не задовољава и да због тога није способан да иде на фронт, па је упућен у Дубровник. Увече, 18. маја обрео се поново у свом родном граду и послије скоро годину дана био у својој кући. Сутрадан изјутра затекао је свој град и његове становнике у грозничавом ишчекивању да им се рат опасно не приближи ако Краљевина Италија приђе силама Антанте и примијетио да је највећи број представника власти управо из тог разлога напустио град. У Градском поглаварству речено му је да се може вратити кући, али да не смије нигдје излазити, никога примати и ни са ким се дописивати. Лажирајући озбиљност свог здравственог стања и представљајући га горим но што је уистину било, а у исто вријеме користећи се паником која је завладала услијед могућности

[30] Isto, 254–257, 267–269.

[31] Isto, 272, 276, 281–282.

напада италијанских снага на саму Далмацију, Доминковић се коначно ријешио затвора и тамница и прешао у кућни притвор.[32]

Ипак, није могао бити сасвим спокојан. Није прошло ни недјељу дана које је провео у кућном притвору, а полицијски службеници су упали у кућу Доминковића са намјером да заплијене портрете краља Петра и краља Николе који су красили зид породичне куће ове угледне дубровачке фамилије. Као да је то очекивао, Доминковић је неколико дана раније поменуте портрете извукао из рамова и добро сакрио. Полицијским службеницима који су претресали кућу запала је за око и слика крунисања цара Душана у Скопљу, која је остала на зиду, али су одустали од покушаја да схвате о чему се ту ради након што је Кристин брат рекао да ни сам није сигуран шта слика представља и да претпоставља да се ради о отварању неке задужбине. Доминковић је проводио дане на свом великом дубровачком имању радећи у врту и пишући своје „успомене и рефлексије из таоштва и интернације“. Међутим, врло често су га, користећи се бесмисленим изговорима, посјећивали припадници полицијских снага само како би се увјерили је ли у кући и ради ли нешто због чега би га поново могли ухапсити. О томе какав му је режим кућног притвора намјенила власт говори и то што му чак није било дозвољено да оде до гробља када му је 18. септембра 1915. године преминуо рођени брат Иво.[33]

У првој половини октобра поново је прегледан како би се оцијенило је ли способан за војску и поново је отпуштен као неспособан. У наредним недјељама добио је информацију да му се одобрава да помало и излази из куће, али уз препоруку „да не залази у друштво“. Међутим, све и да му је и то било дозвољено огромна већина људи је зазирала од контакта са њим. Осим тога, настојао је да не буде на оку онима од којих је очекивао да га измишљеним оптужбама поново ставе „иза браве“. Због свега тога је из куће излазио врло ријетко. Јуна 1916. године и по трећи пут је прегледан у војсци и по трећи пут отпуштен као неспособан. Пошто га нису могли послати на фронт, аустроугарске власти одлучују да га ипак удаље из Дубровника, па му 19. новембра 1916. године наређују да се упути у Холабрун како би био конфиниран. Ипак, молба да се тога поштеди због здравственог стања и тешких материјалних прилика на крају је уродила плодом па се он није морао упутити у тај град у Доњој

[32] Isto, 305.

[33] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 306–307.

Аустрији.[34]

Марта 1917. године по четврти пут је позван на преглед за регрутацију. Дознавши да ће га тог пута прегледати љекарска комисија „која готово све редом купи и узимље“ одлучио је да једноставно не оде на преглед. Остао је кући прикован за постељу. Тај ризичан потез прошао је без посљедица. Јула 1917. године, као знак добре воље новог цара удијељена је амнестија свим политичким кривцима, донијета одлука о распуштању логора за интернирање, и омогућено да се сви који су конфинирани могу вратити својим кућама. Добра воља цара Карла била је више очајнички потез државе која је упала у велике проблеме у свјетском рату који је сама изазвала. Одлука од 15. јула односила се и на Кристу Доминковића о чему је званично информисан тек 19. октобра 1917. године. Ова царева одлука учинила је да Кристо Доминковић послије три године и три мјесеца поново постане слободан човјек, а да у међувремену ни за шта није ни оптужен ни осуђен. Међутим, слобода од политичког гоњења није значила и слободу од обавезе ступања у војску јер је Аустроугарска и даље крварила на европским фронтовима. Како би избјегао могућност да га пошаљу на фронт, он је остао у кућној изолацији и наставио да се претвара болеснијим него што је уистину био. У томе је видио и нешто добро: „Срећа да сам присиљен да сам себе и даље конфинирам, па тако нијесам свједок многим невољама глада и јада.“[35]

Кућни притвор, што онај који му је држава наметнула, што овај који је наметнуо сам себи, искористио је и да настави рад на својим „успоменама и рефлексијама из таоштва и интернације“. Надовезао се на рукопис који је почео настајати у шибенском затвору. Његови мемоари су тако писани „под свјежим утицајем самих доживљаја, када је с једне стране буктио бијес на мучитеље а с друге стране спутавао страх испред тих мучитеља“.[36] Објављени су свега неколико година након Првог свјетског рата (1922) као његова друга књига под насловом *Пиљци и кржине* и представљају драгоцјено свједочанство о ратној хистерији, репресији власти и тешком положају Срба који су били грађани Аустроугарске монархије.[37]

Пуну слободу Доминковићу је донио слом Аустроугарске монархије

[34] Isto, 312–313, 315–316, 319–321.

[35] Isto, 321–323.

[36] K. P. Dominković, *Piljci i kržine*, 3.

[37] С. Недељковић, „Срби на Приморју у борби за уједињење“, *Добровољачки гласник*, 32 (2008), 206–211.

октобра 1918. године. Упркос свим недаћама дочекао је тако нестанак мрске му државе чије је држављанство имао, као и одлазак Хабзбурга са балканских простора. Почевши од 29. октобра 1918. године када је Хрватски сабор прогласио раскид свих државно-правних веза Хрватске, Славоније и Далмације са Аустроугарском монархијом и Краљевином Угарском Дубровник је послије више од једног вијека престао да буде дио државе Хабзбурга. Праву слободу донијела је васкрсла Србија чија је војска 13. новембра 1918. године стигла у Дубровник и на чијим је жртвама, крви и муци, спроведено југословенско уједињење. У новој, југословенској држави „заслужни национални радник“ Кристо Доминковић био је управник и економ Државног опоравилишта на Локруму (1919–1926), а сарађивао је у више српских културних друштава. Био је близак Народној радикалној странци и писао је у њиховом дубровачком листу који је током 1922, 1923. и 1925. године излазио под именом *Дубровник* и који је јасно подсјећао на славног Фабрисовог имењака, али није представљао његовог настављача. Исте године када је објавио сјећања из времена Првог свјетског рата објавио је и своју трећу књигу под називом *Дубровник и околица* која је представљала „згодан домаћи пратиоц за посјетиоце Дубровника“. Радило се о краћем историјском и етнографском водичу кроз Дубровник.[38] Објављивао је радове *Слетском вјеснику* Мостарске соколске жупе, *Народној одбрани* из Београда, часопису за националну пропаганду под називом *Чувајте Југославију* из Београда, листу за националну и културну акцију у народу под називом *Дачићеве народне новине* који је излазио у Београду и др.[39]

Фебруара 1937. године обновио је излажење *Дубровника*, а издавао га је све до доласка ратног пожара на југословенске просторе. Мотив за поновно покретање листа најбоље видимо у овим редовима уводника првог броја обновљеног *Дубровника* од 2. фебруара 1937. године: „У нашем настављању рада руководиће нас тврда вјера у непоколебивост народног јединства, у недјељивост склопа данашње нам миле Југославије и братска љубав са свима који истински воле и раде за Краља и отаџбину. Високо држећи овај свој барјак и поносећи се својим српским родом и именом, увијек ћемо се руководити с љубављу прама хрватском имену и Хрватима, молећи их за истинску сарадњу у очувању крвљу стечене сло-

[38] К. П. Доминковић, *Дубровник и околица*: *згодан домаћи пратиоц за посјетиоце Дубровника*, Књижара Ј. Тошовића, Дубровник 1922.

[39] Ј. С. Радојчић, *Биографије. Срби западно од Дунава и Дрине*, I, Прометеј, Нови Сад, 2009, 1016–1017.

боде и народног уједињења.“ Лист је био близак политици Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) и њеног лидера др Милана Стојадиновића.[40] Средином новембра 1938. године Доминковић је једне вечери пред поноћ нападнут од стране припадника Хрватске грађанске заштите, оружане формације Хрватске сељачке странке (ХСС) др Влатка Мачека. Било је то напето вријеме уочи парламентарних избора заказаних за 11. децембар када је Доминковићев *Дубровник* отворено „држао страну“ Милану Стојадиновићу и његовом ЈРЗ-у, а нападао Мачеков ХСС, називајући самог Мачека „непријатељем Југославије бр. 1“. Уз повике „Доље Јереза! Доље *Дубровник*! Доље Влада!“ Мачекови симпатизери су са неколико ударача оборили Доминковића на земљу, а затим се разбјежали.[41]

Након пада Стојадиновићеве Владе почетком фебруара 1939. године лист је био суздржан, усмјеривши своју пажњу на преговоре о рјешењу „хрватског питања“. Споразум између Драгише Цветковића и Влатка Мачека поздрављен је као својеврсно олакшање.[42] Иако су у међуратној југословенској држави прилике биле битно другачије него у Аустроугарској, Доминковић је наставио свој самозатајни рад, па текстове углавном није потписивао. У једном је ипак било сличности, писање *Дубровника* је и у југословенској држави долазило на удар цензуре, па су бјелине у тексту биле честе. Посљедњи број овог листа објављен је 29. марта 1941. године када је одушевљено дочекан пуч од 27. марта и поздрављено преузимање власти од стране краља Петра II.[43]

Проглашење Независне Државе Хрватске затекло га је у Дубровнику, гдје је наставио да живи и у вријеме постојања те квислиншке творевине. Током 1944. године ухапшен је од стране усташа, али је дочекао крај рата. Умро је у Дубровнику 20. октобра 1946. године, добивши ту ријетку привилегију да умре тамо гдје је и рођен. Одликован је Орденом Светог Саве.[44]

.....

[40] „Nastavljamo...“, *Dubrovnik*, 2. februara 1937, 1; I. Perić, „Pregled razvoja dubrovačke periodike između dva svjetska rata“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, XIX–XX (1982), 291–467; Ј. Д. Митровић, *н. д.*, 258–265.

[41] „Razbojnički napadaj na našeg urednika“, *Dubrovnik*, 19. novembra 1938, 3;С. Недељковић, „Срби католици у Дубровнику између два светска рата“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 124 (2008), 109–126; С. Недељковић, „Срби католици на Приморју од уједињења до Априлског рата“, 12 (2008), 167–190.

[42] „Odjek sporazuma u Dubrovniku“, *Dubrovnik*, 6. maja 1939, 1.

[43] „Živio kralj!“, *Dubrovnik*, 29. marta 1941, 1.

[44] Д. Гавриловић, „Доминковић, Кристо П.“, 347–348.

Извори:
Хрватски државни архив, Загреб
Царско и краљевско Министарство унутарњих послова, *Далматински списи*

Штампа:
Dubrovnik, Дубровник
Istorija, Београд

Мемоари:
Dominković Kristo P., *Piljci i kržine. Uspomene i refleksije iz taoštva i internacije 1914–1917*, K. P. Dominković, Dubrovnik, 1922.

Литература:
Beroš Josip, „Dalmacija pod terorom posljednje austrijske, Attemsove administracije“, *Zadarska revija*, 6 (1964), 562–577.
Beroš Josip, „Dubrovčani – taoci i veleizdajnici za vrijeme prvog svjetskog rata“, *Dubrovnik*, 4 (1966), 73–98.
Борак Светозар, *Срби католици*, Српско друштво *Др Јован Рашковић*, Српско културно друштво *Зора*, Нови Сад, 1998.
Vojnović Lujo, *Kratka istorija Dubrovačke republike*, Marica Schidlof-Vojnović, New York, 1962.
Vojnović Lujo, *Istorija Dubrovačke republike*, Ars Libri, Neven, Beograd, 2005.
Гавриловић Дарко, „Доминковић, Кристо П.“, *Српски биографски речник*, III, Матица српска, Нови Сад, 2007, 347–348.
Гулић Милан, „Далмација у освит Великог рата“, *Први светски рат*, *Србија*, *Балкан и велике силе*, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015, 427–452.
Gulić Milan, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat“, *Istorija 20. veka*, 1 (2016), 31–54.
Dominković Kristo P., *Sličice sa sela iz dubrovačke okoline*, K. P. Dominković, Dubrovnik, 1906.
Доминковић Кристо П., *Дубровник и околица*: *згодан домаћи пратиоц за посјетиоце Дубровника*, Књижара Ј. Тошовића, Дубровник, 1922.
Engel IvanHristijanvon, *Povjest Dubrovačke Republike*, Srpska Dubrovačka Štamparija A. Pasarića, Dubrovnik, 1903.
Живановић Милан Ж., *Дубровник у борби за уједињење*, Историјски

институт, Београд, 1962.

Жутић Никола, „*Српски соколи* и Сарајевски атентат 1904–1914.“, *Србија и политика великих сила 1914–2014*, Београд, 2014, 231–260.

Југословенска штампа. Реферати и библиографија, Српско новинарско удружење, Београд, 1911.

Кићовић Мираш, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Народна библиотека, Београд, 1960.

Милутиновић Коста, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914.“, *Зборник о Србима у Хрватској*, I, Београд, 1989, 33–90.

Mitić Ilija, „Međunarodno-pravni položaj Dubrovačke republike početkom XIX stoljeća“, *Pomorski zbornik*, 19 (1981), 327–339.

Митровић Јеремија Д., *Српство Дубровника*, Српска књижевна задруга, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992.

Недељковић Саша, „Културно деловање Срба у Приморју“, *Братство*, 8 (2004), 201–204.

Недељковић Саша, „Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 122 (2007), 165–178.

Недељковић Саша, „Срби католици у Дубровнику између два светска рата“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 124 (2008), 109–126.

Недељковић Саша, „Срби на Приморју у борби за уједињење“, *Добровољачки гласник*, 32 (2008), 206–211.

Недељковић Саша, „Срби католици на Приморју од уједињења до Априлског рата“, 12 (2008), 167–190.

Радојчић Јован С., *Биографије. Срби западно од Дунава и Дрине*, I, Прометеј, Нови Сад, 2009.

Perić Ivo, *Dubrovačka periodika 1848–1918*, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1980.

Perić Ivo, „Pregled razvoja dubrovačke periodike između dva svjetska rata“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, XIX–XX (1982), 291–467.

Rehak Eta, „Dominković, Kristo P.“, *Hrvatski biografski leksikon*, III, Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, Zagreb, 1993, 500.

Stulli Bernard, *Povijest Dubrovačke republike*, Arhiv Hrvatske, Časopis *Dubrovnik*, Dubrovnik–Zagreb, 1989.

Stulli Bernard, *Studije iz povijesti Dubrovnika*, Konzor, Zagreb, 2001.

Tolja Nikola, *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude*, vlastita naklada,

Dubrovnik, 2011.

Cvjetković Božo, *Povijest Dubrovačke Republike*, I, *Od najstarijih vremena do 1205*, Svećenička književna Družba, Dubrovnik, 1917.

Čučić Vesna, *Posljednja kriza Dubrovačke republike*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Matica hrvatska, Zagreb–Dubrovnik, 2003.

Summary

KRISTO DOMINKOVIĆ: CITIZEN OF DUBROVNIK IN THE WHIRLPOOL OF THE GREAT

Kristo Dominković was one of the most important Catholic Serbs in Dubrovnik in the years before the First World War. He cooperated with several newspapers that have been published in Dubrovnik and edited and published two of the most important newspapers in history of Dubrovnik – *Dubrovnik* and *Srđ*. He cooperated with famous Catholic Serbs from Dubrovniksuch as Antun Fabris, Luko Zore etc. He was active in the establishing and work of Sokol Society in Dubrovnik during 1907 and, in general, was averse toward Austro-Hungarian monarchy. Few times he visited Serbia and met a king Peter in Belgrade. At the beginning of the Great War *Dubrovnik* Journal was banned, and Dominković soon found himself in internment. He spent the war years in internment throughout the monarchy (1914–1917), or under house arrest in his Dubrovnik (until liberation). Its rich testimonies from that period contribute to the knowledge of the tragedy that the Great War brought to the Slavic population in the far south of the Austro-Hungarian monarchy. After the First World War he was not particularly active. He was close to the People's Radical Party in the twenties and to Yugoslav Radical Community in thirties. In 1937 he renewed a *Dubrovnik* newspaper and published it until Second World War. During the occupation he was arrested by Ustasha authorities, but survived that period. He died in his birthplace Dubrovnik soon after liberation.

Стеван Бугарски[1]
Самостални истраживач, Темишвар

ЕЛИТА СРБА СА ДАНАШЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ РУМУНИЈЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: Неопходно је да се назначи географски обим рада, јер је територија Румунија услед Великога рата претрпела огромне промене, тако да је Србе рат затекао у Аустроугарској, а мир у Румунији. На делу територије данашње Румуније на којем су Срби поглавито живели, елита се већ беше знатно проредила: старо племство се гасило, а наследници некадањих чувених породица живели су по европским метрополама; елиту су још сачињавали ретки адвокати и лекари, а највећим делом свештеници и учитељи. Њихово учешће у рату углавном је остало неистражено. У немогућности да се одједном састави потпуна синтеза, у раду је изложено неколико карактеристичних судбина, више као назнака и подстрек за даље истраживање.

Кључне речи: Велики рат, територија Румуније, Версајски мировни споразум, Срби у Румунији, Православна српска епархија темишварска, Темишвар

***

На територији Румуније пре Великога рата Срба је било сасвим мало: појединци и остаци насељеника на некадањим поседима Обреновића и Карађорђевића. Као знатна етничка група, Срби су се затекли у Румунији после повлачења граница националних држава на тлу бивше Аустроугарске; поглавито их је било у Банату и у Поморишју. Стицајем

[1] e-mail: adrianasida@yahoo.com

историјских околности, на тој територији, на којој су Срби некада били чувени, већ под крај XIX а још више почетком XX века, елита је била проређена: времена племенитих Чарнојевића, Текелија, Нака, Маленица, Николића, Георгијевића, Остојића, Ђуричка, Дамаскина, Демелића, Стојановића, Манасија, Вуковића и њима равних – била су прошлост, нешто због гашења њихових породица, нешто због исељавања у друга подручја, нешто и због однарођавања. Српску елиту чинило је неколико лекара, неколико адвоката, свештенство и учитељство.

До сада није састављен целовити преглед учешћа те елите – колико је ње још било – у Великом рату, па и овај покушај мора остати само делимичан.

Учешће представника наше елите, као углавном и учешће овдашњега живља уопште, није равномерно ни јединствено. Као поданици, они су мобилисани у аустроугарску војску и ратовали су на разним фронтовима; неки су на бојиштима оставили животе, срећнији су само рањавани; неки су пали или су се предали у руско заробљеништво; неки су тамо суделовали у прикупљању добровољачких одреда за борбу уз војску Краљевине Србије и у образовању Прве српске добровољачке дивизије, у оквиру које ће учествовати у жестоким окршајима у Добруџи 1916; неки су са војском Краљевине Србије стигли на Крф, доспели у Африку, били пребачени у Француску и Швајцарску...

По престанку ратних операција углавном су се враћали својим редовним пословима и током провизоријума предњачили у покрету за присаједињење Темишвара и Баната Србији. Они међу њима који су после толиког жртвовања остали уз народ изван граница Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, заслужују дубоко поштовање и грех је што им до сада нисмо посветили достојну пажњу.

Њих више нема међу живима и ненадокнадиво је што нисмо забележили бар њихова казивања. Накнадни ход њиховим траговима не може да буде целовит, али вреди да буде предузет. То се овде покушава, хронолошки, по години рођења.

Учитељ *Душан Берић*, рођен у Борчи 1857, свршио је Реалку у Панчеву и Учитељску школу у Сомбору 1877. Радио је као вероисповедни учитељ у Делиблату, а од 1885. године у Темишвару (Граду). Будући већ у годинама, 1914. није мобилисан али је мобилисан његов син Милоје. Када је под крај 1915. стигла вест да му је син на бојишту рањен и да му је ампутирана рука, доживео је нервни слом и окончао живот скоком кроз прозор са другога спрата црквеноопштинске куће у којој је становао.

Њега се с љубављу и сетом, као свога некадањега доброг учитеља, у својим написима сећао Милош Црњански.[2]

Јеромонах *Герман (Милошевић)*, рођен у Гаду 1865, свршио је основну школу. Замонашен је у манастиру Фенеку 1888. и рукоположен у чин јеромонаха 1889. За време Светског рата боравио је као избеглица у Француској и као војни свештеник у Африци. О томе је оставио мемоарске списе: *Бизерта 1918–1919. год.* и *Школовање наших ученика избеглица 1915–1918. године у Француској*, који су објављени у темишварском епархијском периодику „Гласник. Црквени, школски и друштвени лист“. После рата вратио се у завичај, примљен је у Темишварску епархију и причисљен братству манастира Светога Георгија на Брзави; по потреби служио је на парохијама: Гад 1923–1930, Торња 1930–1933. и Петрово Село од јуна 1933. до новембра 1934, када је упућен у свој манастир, где је и умро 1939. године.[3]

Доктор медицине *Миливој Стефановић*, рођен у лекарској породици у Темишвару 1877, дипломирао је и докторирао на Медицинском факултету у Будимпешти. У Великом рату учествовао је као лекар хирург; остало је неколико фотографија како оперише рањенике у условима болничких барака и шатора. После рата вратио се у Темишвар, бавио се медицином и био активан у културном животу Срба. Умро је у Темишвару 1942. године.[4]

Доктор права *Андрија Мартиновић*, рођен у Великом Семиклушу 1877, мобилисан је, рањен код Засавице у Србији 10. септембра 1914; пренет у болницу у Сремску Митровицу, умро је сутрадан, 11. септембра 1914. године. Пренет је и сахрањен у родном месту, Великом Семоклушу. За њим је остала удовица са четворо незбринуте деце.[5]

Учитељ *Михајло Предић*, рођен у Немету у свештеничкој породици 1878, свршио је Сомборску учитељску школу 1897. Био је учитељ

[2] Домовни протокол Градске парохије у Темишвару; Матични протокол умрлих Саборне цркве у Темишвару (Граду) 1911–1928, упис 121/30.12.1915; К. Т. Костић, *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад, 1938, 96; М. Црњански, *Итака и коментари*, Београд, 1959, 22.

[3] Сл. Костић, *Шематизам Православне српске епрахије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину* (у даљем тексту: *Шематизам*), Тимишоара, 1925, 38; Гласник. Црквени, школски и друштвени лист, Темишвар, колекција 1924–1934; надгробни натпис.

[4] D. Götz, *Die Temeswarer Familie Stephanovici steht seit 150 Jahren im Dienste der Medizin*, Neue Banater Zeitung (14. 2. 1974); С. Илић, *Прилог о хорској делатности Срба у Темишвару и Банату (1868–1944)*, Букурешт, 1978, 76–77, 82, 85, 110, 123.

[5] Љ. Степанов и др., *Срби у Великом Семиклушу.* Књига прва (до 1975), Темишвар, 2016, 246–247.

у Српском Семартону. Мобилисан у Великом рату, пао је у руско заробљеништво. Тамо је, у официрском чину, порадио на образовању Прве српске добровољачке дивизије у Одеси. После рата вратио се на своју учитељску дужност. По уласку војске Краљевине Србије у Банат и Темишвар 1918/19. био је активан у покрету за припајање Темишвара и околине Србији. По казивању његових ученика, одређен је за једнога од двојице банатских Срба који би у Паризу сведочили докле је српска етничка граница. Наводно, не будући благовремено обавештен, запрежним колима је отпутовао у Велики Бечкерек, а одатле возом у Париз; тамо га нико није узео у обзир, и он се разочаран вратио у своју школу. Последица је била да му је Румунска краљевска влада актом бр. 1786/22.09.1919, издатим у Сибињу, забранила боравак на територији Румуније, наводно због тога што је, као српски добровољац и официр, положио заклетву краљу Србије. Силом прилика, 16/29.09.1919. поднео је оставку на учитељско место, прешао у Србију; умро је у Великом Бечкереку 1943. године.[6]

Јеромонах Георгије (Драгић), рођен у Сараволи 1881, свршио је Монашку школу у манастиру Хопову 1899, Државну економску школу у Пожеги 1901. и Богословију у Рељеву 1910. Монашки постриг примио је у манастиру Гомјеници 1904, а рукоположен је у чин јеромонаха 1907. Током Светског рата мобилисан је 19 месеци као војни свештеник. Након повлачења граница националних држава на тлу бивше Аустроугарске остао је у Румунији. Као учесник у Светском рату, одликован је Свештеничким крстом за заслуге II реда. По потреби служио је на парохијама. У старости се повукао у родно село и умро у родитељском дому 1960.[7]

Свештеник *Слободан Костић,* рођен у Бачком Фелдварцу (сада Бачко Градиште) 1884, свршио је Богословију у Сремским Карловцима 1907. Рукоположен исте године, постављен је за администратора парохије у Малом Бечкереку; 1909. поверена му је и парохија у Темишвару (Мехали), где је после изабран за пароха и остао до 1928. године. Био је члан Епархијске конзисторије од 1908. године и обављао разне дужности

[6] Архив Православне српске црквене општине у Српском Семартону, Фонд Ш, својеручна оставка Михајла Предића; Фонд Записници, Записник од 17/30.09.1919; *Темишварски весник*, 966 (1944).

[7] Пантелејмон (Дошен), Белешке о братству и манастиру Бездину, рукопис; Сл. Костић, *Шематизам*, 40; Ст. Бугарски, *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918–1947*, Темишввар, 2007, 429–431; надгробни натпис.

у Епархијској канцеларији.

Током Светскога рата мобилисан је и био војни свештеник при Окружном заповедништву ваљевском 1916–1918. По окончању рата, као опуномоћеник темишварских Срба, учествовао је у раду Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, у Новом Саду 12. новембра 1918, на којој је одлучено припајање Краљевини Србији. По разграничењу националних држава на тлу бивше Аустроугарске остао је у Румунији; од 1928. био је парох у Темишвару (Граду) и окружни протопрезвитер темишварски. У тешким политичким и друштвеним приликама, у посебним околностима када је темишварски владичански престо би упражњен (правно од 1932. а чињенички од 1918), стојао је на челу Епархије темишварске као епархијски бележник и архијерејски заменик до 1947. Умро је у Темишвару (Граду) 17/30. септембра 1956. године.

Док је био на војној служби у Ваљеву, имао је приступ у тамнице и он се тим правом користио да би тешио сужње. Сем тога, њему је пало у дужност да буде у последњем часу уз осуђене на смрт.

Судило се по кратком поступку: преки суд. Смртна казна је извршавана вешањем. Од априла до децембра 1916. године био је сведок вешања многих невиних људи. Кривице због којих су изрицане смртне казне биле су различите: врећање владара (Стана Лазић, 45 година), неодазивање позиву за мобилизацију (Павле Маринковић, 32), покушај убијства (Благоје Брдаревић, 23; Душан Маринковић, 23), а најчешће – скривање оружја (Теофил Ивановић, 60; Станко Петровић, 66; Ружа Радојчић, 35; Живка Гођевац, 78; Петар Ивановић, 55).

Изложене овако, сувим судским речником, кривице су добијале у размерама, али чињенице су биле друге. Пишући о томе, Слободан Костић исправља званична тумачења, разоткрива неоснованост десетина судских докумената прописно регистрованих по неумољивом поретку аустроугарске окупаторске администрације, на основу којих су недужни људи слати у смрт. Јер злочин увреде „Његовог царског и краљевског величанства Фрање Јосифа“ није био друго, до сочни израз говорљиве сељанке, онако узгред, док је с комшиницама воду захватала. А позиву за мобилизацију није се могао човек одазвати, јер је већ годинама живео ван Аустроугарске, и у међувремену променио држављанство. Покушај убијства почињен је у самоодбрани, и то над издајником који је сељаке предавао окупаторским властима. Оружје су људи тајили и свесно и несвесно, и то из разних побуда: неко због народног обичаја, тек да

кућа не остане без оружја (Теофил, Живка), неко – привремено и силом прилика, пошто је жандармеријска станица била далеко (Петар), а мати (Ружа) задржала је неисправни револвер онако, за успомену на сина, који је насумце одведен и затим умро у злогласној Арадској тврђави; само је један од осуђеника (Станко), ћутљив и мргодан, затајио или можда баш сажео своје разлоге речима: „Да сам боље сакрио, не би нашли...“

Слободан Костић није могао да опише патње свих затвореника, али није могао да оћути муке ових људи. Можда су сви они очекивали да ће бити помиловани; да ће, пре но што им џелат намакне омчу, дотрчати гласник и рећи... То је доживела само Ружа. Њен нови плач огласио је радост. За кратко. Смртна казна јој је замењена са десет година тешке тамнице.

Куку, *децо*, *шта ће с вама бити*!

Одведена је затим у Вац и Илаву. „Не знам да ли се икад кући вратила“ – напомиње Слободан Костић, дајући тиме и оцену хабсбуршког милосрђа.

Слободан Костић се вратио из рата опседнут сећањем на те људе, које је с правом назвао мученицима, на њихове последње жеље, поруке и опоруке; прво што је написао било је о њима, 1919. године, најпре у темишварском листу *Слога*, затим и у засебној књижици, насловљеној *Ваљевски мученици*. То је његова исповест, језива тим више, што је изложена крајње мирно и уздржано. Могла би се назвати летописом смрти, јер то и по садржини, и по облику јесте: наслов сваког поглавља носи име и презиме особе и датум када је обешена.

На корици је крупно означио: „Сав чист приход намењује се вароши Ваљеву, за подизање споменика овим мученицима“. Није познато је ли аутор стигао да штогод пошаље у Ваљево, нити да ли је од књиге уопште било чистог прихода.

Истом предмету вратио се 1925. године написом *Разбојници. Слике из окупације Ваљевског округа*, објављеним у Темишвару, у епархијском *Гласнику*. У време тешке трогодишње окупације, када је „живот [...] био страх, неизвесност, брига и жалост и борба за животни опстанак [...] шпекуланти су [...] на финији начин мучили и кињили грађанство. Један део пак је грубом силом постизавао сврху”. За разбојништво од преко 1.000 динара била је предвиђена смртна казна. Током боравка Слободана Костића у Ваљеву, Окружни војни суд је изрекао неколико смртних пресуда, нажалост над мање-више набеђеним разбојницима. То су били такозвани разбојници: Станоје Радосављевић (22 године),

Јанићије Јанковић (29), Алекса Милутиновић (30), Драгомир Југовић (45).

И њих је прота Слободан Костић пратио под вешала. И није стао на становиште да их правда. Он је само покушао да их сагледа као људе и да објасни њихове поступке и поводе. Посебно је истакао потресну чињеницу: нико од шпекуланата, иако су они многима одузели више од 1.000 динара, није обешен.

За време док је био у Ваљеву, јереј Слободан Костић је, више по морању, пошто није било других кадрова, радио и на култус-реферату, то јест био је нека врста стручног саветника за верска питања при Окружном заповедништву ваљевском. У том својству добијао је и отправљао разне акте и долазио до извесних података о животу Цркве и становништва на окупираној територији.

По завршетку рата, у приликама насталим распадом Аустроугарске, добар део тих докумената остао је код њега, и он их је донео кући у Темишвар, а касније, 1921. све предао Југословенском посланству у Букурешту.

На основу те документације, саставио је синтезу свога рада на култус-реферату, „уверен да ће у своје време свака ствар из окупације добро доћи ономе који буде радио на историји Шабачке епархије“. У жељи да рад буде што потпунији, а у исто време приступачан, забележио је и своја лична запажања.

Све је то укључено у књигу *Српска црква у Округу ваљевском за време окупације 1916–1918. године. Прилог историји православне српске Епархије шабачке*, издату 1925. године. Она садржи: директиве војних власти за решавање црквених питања у окупираној Србији 1916–1918 (ограничење црквеног живота на минимална богослужења, с тим што ће војна власт „строго али с тактом надзиравати“ рад свештенства); кратки опис сваке цркве и парохије у округу; податке о свештеницима који за време окупације нису били на служби; податке о свештеницима који су за време окупације били на служби; о интернирању свештеника, о наплати свештенства, верски живот (укључујући грађанско стање, прописе за склапање бракова, за брачне испите, за дивље и мешовите бракове, за разводе итд); о предавању веронауке у школама; о административно-управним приликама: језик, писмо (до 1917. била је забрањена употреба ћирилице у администрацији, али је задржана у богослужењу и настави веронауке), печати, званичење у црквеној администрацији (сви дописи су слати посредством среских заповедништава, да би се могли проверавати);

инвентар црквене имовине и руковање иметком; процену штете нанете црквеном иметку за време окупације: оштећење зграда, скидање звона (реквирирано је око 13.000 кг звона), одузимање и оштећење књига и других предмета, сечење шума, одузимање готовине.

По садржини и намени ова књига употпуњује сазнања о Великом рату; издајући је о сопственом трошку, аутор је разборито крунисао бреме својих успомена из немилих ратних дана.[8]

Новинар *Мирко Цветков*, рођен у Чанаду 1886. у земљорадничкој породици, био је самоук. Године 1914. примљен је у поданство државе Србије. Учествовао је Великом рату од 1914. и стигао на Крф; ту је 1916. разрешен војне дужности и упућен у Женеву у Српски пресбиро. У Женеви је повремено сарађивао са листом *La Serbie* и крфским листом *Српске новине*. После рата вратио се у Србију. Бавио се углавном новинарством и превођењем. Умро је у Београду 1973. године.[9]

Јеромонах *Дамаскин* (мирско име: Драгомир Рацков), рођен у Батањи (Мађарска) 1888, свршио је Грађанску школу у Темишвару 1909. Замонашен је у манастиру Светога Георгија на Брзави 1910. и рукоположен у чин јеромонаха 1917. Током Светскога рата служио је као војни свештеник (махом у темишварским болницама и логору) и одликован је Свештеничким крстом, Златном колајном и Карловим труплим крстом. После рата остао је на територији Румуније. Као манастирски сабрат, по потреби је служио на парохијама и умро, стар и болестан, у Фенлаку 1973. године.[10]

Свештеник *Урош Ковинчић*, рођен у Модошу (сада Јаша Томић) 1889, свршио је гимназију у Новом Саду 1909. и Богословију у Сремским Карловцима 1913. Рукоположен је 1913. Са парохије у Малом Бечкереку мобилисан је и као војни свештеник служио 1915 –1918. Из рата се вратио и био на парохији у Араду. Ту је саставио списак умрлих Срба заточеника у Арадском концентрационом логору а сахрањених на Доњем гробљу (садањи назив: Pomenirea); списак се налази у Историјском архиву Србије у Београду. Умро је у Араду 1939. године.[11]

.....

[8] Ст. Бугарски, *Књижевни рад проте Слободана Костића*, Темишвар, 2006, 13–24, 58–73; надгробни натпис.

[9] D. Petrović, *Cvetkov*, *Mirko*, Leksikon pisaca Jugoslavije, I, A–DŽ, Novi Sad, 1972, 468.

[10] Пантелејмон (Дошен), Белешке о братству и манастиру Бездину, рукопис; Сл. Костић, *Шематизам*, 40; Ст. Бугарски, *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918–1947*, Темишввар, 2007, 437–440; надгробни натпис.

[11] Д. Остојић и др., *Три века Текелијине цркве*, Темишвар, 2002, 223–225; надгробни натпис.

Учитељ *Божидар К. Јовановић*, рођен у Српском Семартону у трговачкој породици 1894, свршио је Учитељску школу у Сомбору 1913. и био учитељ у Кларији (сада Радојево). По избијању рата мобилисан је 1914. и, као аустроугарски војник, у Карпатима пао у руско заробљеништво 1916. Тамо се уписао у добровољачки одред с којим је прешао у Србију и ратовао као припадник војске Краљевине Србије. На положају „Два брата" источно од Врањске Бање рањен је и пао у заробљеништво. Кријући се под лажним именом Богдан Јанковић, како се не би дознало његово аустроугарско држављанство, избегао је смртну казну. Лечен је у Врњачкој Бањи и Сомбору, затим је, као војник Краљевине Србије, доспео у логоре: Ашау, Браунау и Болдогосоњ. По ослобођењу вратио се на учитељску дужност. Умро је у Врањеву 1940. године.[12]

Књижевник *Бошко Токин* је рођен у Чакову 1894. Своје учешће у Великом рату сам је сажео овако:

„Јануара 1914. прелази у Београд, где у мају исте године почиње његова новинарска каријера у *Пијемонту*, листу Црне руке. Кад је избио рат, био је прво добровољац и кратко време на фронту, а после, до октобра, тј. до повлачења 1915 – у Ратном пресбироу Српске врховне команде. Шеф Пресбироа био је Слободан Јовановић [...] За време повлачења, са заштитним полубатаљоном Врховне команде (отуд му и Албанска споменица), нашао се поново са Воркапићем и Крстићем, и преко Црне Горе и Албаније стижу до Драча, где су се укрцали. Преко Италије, у фебруару 1916. стижу у Француску, где је у Екс ле Вену видео прве филмове Чарли Чаплина, што је имало необичног дејства. Неко време је у Тулону, Греноблу и Ворецу, и почетком маја долази у Париз, где остаје до децембра 1919. са кратким прекидима и путовима у Монтекарло, Ница, Мантон, Марсеј, Барселона, Лондон, Брисл, Холандија итд."[13]

Сачуван у рату, доживео је страдања у миру: осуђиван је и затваран. Умро је у Београду 1953. године.

Радивој Фенлачки, рођен у Фенлаку 1896. у земљорадничкој породици, свршио је нижу гимназију у Новом Саду и аустријску Војну школу за

[12] *Ko je ko u Jugoslaviji*, Zagreb–Beograd, 1928, 58; К. Т. Костић, *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад, 1938, 142; *Читуља*, Политика, 11.706 (1941), 19; *Божидар К. Јовановић*, Дан, 2 (1.693), VII (1941), 5; Васа Стајић, *Божа Јовановић*, Дан, 3 (1.694), VII (1941), 2.

[13] Г. Тешић, *Антологија песништва српске авангарде 1902–1934*, Нови Сад, 1993, 558–559.

резервне официре у Орадеји 1915. У Светском рату учествовао је као припадник аустроугарске војске на Талијанском фронту од новембра 1915. до јуна 1916, а затим и на Руском фронту у Карпатима за време офанзиве генерала Брусилова, када се предао Русима. У заробљеништву је свршио вишу гимназију и руско Пешадијско војно училиште у Одеси. Под крај јуна 1916. ступио је у Прву српску добровољачку дивизију и као њен припадник ратовао у Добруџи. На дан 6. септембра задобио је три ране, те је упућен у Одесу на опоравак, а децембра 1917. вратио се као потпоручник у свој добровољачки батаљон.

Ратујући, трудио се, како је могао, да памти и бележи догађаје, да води неку врсту дневника. Две деценије по свршетку рата (1938) објавио је своје записе у *Темишварском веснику* под насловом: „Из ратних бележака“.

Дирљив је опис борби Прве српске добровољачке дивизије на Добруџанском фронту: Рени, Меџидија, Текедереси, Добрич, Кара Синан, Девеџикјој... У Добруџи су доживели ватрено крштење, па и јуриш и борбу прса у прса.

„Оклевања нема: или прећи преко мртвих телеса, па скочити у ров, или дочекати гранату, па остати са њима. Од суза не видех ништа; прекрстих се, згазих једном на руку, другом на груди, трећем можда и на главу, и скочих у ров.“

Само шест дана касније, „Цео се дан бије бој. Падају мртви, рањени силни... Чује се и команда: ’Напред’ [...] Већ смо близу, још 20–30 корачаји, па ћемо опет да се кољемо. Хура, Хура!“. На несрећу (или на срећу, како се узме) „нешто пуче“, и њему „одоше ноге у страну“, те паде. Неки војник Лаза поможе му да се донекле устрани од паљбе и привеза му рану на нози. Док је лежао чекајући санитарце, опет га нешто удари у леви кук и отвори се нова рана. А „несрећна кугла“ погоди Лазу у главу, и он паде мртав.

Ту стају његове ратне белешке.

Све је то доживљено и приказано непосредно, тако дирљиво, да се очитује људска душа, сасвим различито од послератних историја, које, ионако, по свом нахођењу, пишу победници.

За војне заслуге одликован је Златним орденом за храброст „Милош Обилић”, руским „Крстом Светога Георгија” IV степена и румунским Орденом „Фердинанд”.

На Учитељској школи у Сомбору матурирао је 1919, затим је похађао и Виши педагошки течај у Новом Саду. У условима који су се стекли по

окончању Светског рата, рукоположен је за свештеника.

Године 1926. тела ратника Прве српске добровољачке дивизије погинулих широм Добруџе пренета су у Меџидију и на православном гробљу положена у заједничку гробницу, над којом је подигнута пирамида од шумадијског мермера из Венчаца. Свештеник Радивој Фенлачки је био присутан на свечаности и касније је, годинама заредом, заједно с темишварским окружним протопрезвитером, путовао у Меџидију и служио годишњи парастос својим саборцима.

Умро је у Темишвару 14. марта 1964. године.[14]

Резиме

Најпре је дефинисана територија коју рад обухвата, пошто је Румунија ушла у Велики рат са једном, а по закључењу мировних преговора у Француској изашла са другом, двоструко већом територијом. На тој новој територији, управо на делу који је Румунији припао на рачун бивше Аустроугарске, затекао се и известан број Срба. Затим је кратко приказана тада постојећа елита: у насталим историјско-друштвеним условима, елиту Срба на поменутој територији сачињавали су углавном свештеници и учитељи.

Судбина те и такве елите у Великом рату не само да није систематски изучена, него је великим делом остала непозната а добрим делом сада већ и недокучива. Углавном мобилисани у аустроугарску војску, ратујући на разним фронтовима и злопатећи се по заробљеништвима, Срби су се великим делом као добровољци прикључили војсци Краљевине Србије или једној од двеју Српских добровољачких дивизија, заснованих у Одеси 1915/16.

По окончању рата, преживели су се залагали за присаједињење Темишвара и околног дела Баната Србији; када то ипак није уследило, остали су на територији Румуније и били предводници верскога и националног живота Срба у послератним условима. Начисто с тим да је сада тешко, можда и немогуће, целовито дочарати догађаје и оживети ликове, сам рад делимично васпоставља учешће елите овдашњих Срба у рату, наводећи судбину свештеника: Германа (Милошевића), Георгија (Дражића), Слободана Костића, Дамаскина (Рацкова), Уроша Ковинчића; учитеља: Душана Берића, Божидара Јовановића, Радивоја Фенлачког;

[14] Ст. Бугарски, *Радивој Фенлачки између позива и задатка*, предговор књизи Р. Фенлачки, *Живот кроз казивања*, Темишвар 2010, 7–18; надгробни натпис.

писаца: Мирка Цветкова и Бошка Токина; правника Андрије Мартиновића и лекара Миливоја Стефановића. О сваком од њих наведени су основни биографски подаци, као и послератна делатност.

Доктора права Андрију Мартиновића пренели су у ковчегу у родно место; иако је умро на територији потоње Србије, за његове је то била туђина. О учитељу Душану Берићу, пореклом са територије Србије, остала је тужна прича како није преживео нервни слом и остао је да почива у Темишвару кап у својевременој туђини. Од јеромонаха Дамаскина (Рацкова) остали су уписи смрти по темишварским болницама. Од др Миливоја Стефановића сачувано је неколико фотографија како оперише под шаторима и у импровизованим условима. Највише је пак података остало од проте Слободана Костића и тадањега учитеља Радивоја Фенлачког.

Слободан Костић је, непосредно по повратку из рата, објавио неколико написа, накнадно сабраних у две књиге, о историјским условима у којима је, као војни свештеник, провео две године рата под аустроугарском окупацијом у Ваљевском округу, приморан да прати у смрт невине људе осуђене преким судом на вешала. Његови написи су не само утисци и доживљаји, него и документима доказани поступци којима је окупатор прибегавао.

Радивој Фенлачки је нешто касније објавио своје успомене из времена када је као припадник Прве српске добровољачке дивизије ратовао у Добруџи, дочаравајући рат из равни појединаца, људи на чијим се леђима и воде ратови.

Кратким навођењем њихових текстова рад се окончава као позив и као подстрек потенцијалним истраживачима да обраде теме Великога рата са сличнога становишта и да што пре приону.

Summary
THE ELITE OF THE SERBS FROM THE TERRITORY OF PRESENT-DAY ROMANIA IN THE GREAT WAR

The author starts by delineating the territory envisaged in the work, in view of the fact that Romania entered the war with one territory, and came out, as a consequence of Peace treatises, with a doubly extended one. On this doubled territory, more precisely in the part of it acquired at the expense of former Austria-Hungary, happened to live a certain number of Serbs. Next is described in brief the elite envisaged: in the new historic and social circumstances, the elite of Serbs living on the territory concerned consisted mainly of priests and school teachers. The destiny of these elite not only has not been systematically investigated, but has remained for the most part unknown and is nowadays practically unrecoverable.

Mobilized for the most part in Austro-Hungarian army, fighting on several fronts and suffering adversities in prisoner camps, Serbs in great numbers joined, as volunteers, either the army of the Kingdom of Serbia, or one of the two Serbian volunteer divisions created in Odessa in 1915/16.

After the end of the war, some of the survivors acted in favor of annexation of Timişoara and the surrounding part of Banat to Serbia; when this striving of them failed to materialize, they remained on the territory of Romania and took up the leadership of the religious and national life of Serbian population in the post-war circumstances.

Aware that it is of nowadays difficult, perhaps impossible, fully to account for the events and to resuscitate the human figures of yore, the work tries to partially reconstitute the participation of the Serbian elite of this region in the war and evokes the life histories of the priests German (Milošević), Georgije (Dražić), Slobodan Kostić, Damaskin (Rackov), Uroš Kovinčić; the school-teachers Dušan Berić, Božidar Jovanović, Radivoj Fenlački; the writers Mirko Cvetkov and Boško Tokin; the lawyer Andrija Martinović and the physician Milivoj Stefanović. For each of them basic biographical data are cited, as well as the post-war activity.

The lifeless body of Doctor of Laws Andrija Martinović was transported in a coffin to his birthplace; although he had died on the territory of the future Serbia, for his kinsmen this meant a foreign country. Of the school-teacher

Dušan Berić has remained the sad story of a native of Serbia who did not survive a nervous breakdown and remained to repose in Timişoara, once a foreign land for him. About the hieromonach Damaskin (Rackov) there remained death-entries in hospitals of Timişoara. From dr. Milivoj Stefanović a few photographs have been preserved showing him during surgical operations effected under tents and in off-hand conditions. The most substantial data, however, have been left from the priest Slobodan Kostić and the then school-teacher Radivoj Fenlački.

Slobodan Kostić, next to his coming back from the war, published several texts, subsequently collected in two volumes, about the historical circumstaces in which he, as a military priest, spent two years of war under Austro-Hungarian occupation in Valjevo district, where he was compelled to assist with church service innocent people sentenced by emergency courts to death by hanging. His papers contain, besides his private experiences and impressions, documentary evidence of crimes perpetrated by the occupant.

Radivoj Fenlački, somewhat later, published memories of the days when he, as a soldier of the First Serbian voluntary division, was taking part in the Dobrudja battles; he is depicting the war from the standpoint of individual people on whose back the weight of wars lies for the most part.

After a few brief quotations from these texts, the work concludes with an injunction addressed to potential researchers, to resume the topic of the Great war from new and personal points of view.

Др Александра Колаковић, научни сарадник
Институт за политичке студије

САРАДЊА ФРАНЦУСКИХ И СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА 1916. ГОДИНЕ[1]

Сажетак: Велики рат је мобилисао интелектуалце свих зарађених страна да се укључе у одбрану нације и државе. Сарадња између француских и српских интелектуалаца, која је имала утицаја на француско-српске односе још од анексије Босне и Херцеговине (1908), била је посебно важна од 1914. године у сврху придобијања подршке савезника српским националним циљевима. Српски интелектуалци (Јован Жујовић, Миленко Веснић, Јован М. Јовановић, Гргур Јакшић) изградили су снажне везе са групом француских интелектуалаца (Ернест Дени, Виктор Берар, Огист Говен, Емил Оман). Резултат њиховог заједничког рада били су чланци, књиге, јавни говори, организација Српског дана у француским школама и прикупљање хуманитарне помоћи Србима. Рад анализира домете сарадње француских и српских интелектуалаца 1916. године током исцрпљујућег рововског рата, организовања опоравка Срба и српске војске након преласка Албаније, као и распламсалог пропагандног рата, оснивања француске пропагандне агенције *Maison de la Presse* [*Кућа штампе*]. Посебна пажња биће усмерена на постојање и улогу организације *La Nation Serbe en France* [*Српски народ у Француској*] и часописа *La Patrie Serbe* [*Српска отаџбина*].

Кључне речи: интелектуалци, елите, Француска, Србија, 1916.

[1] Рад је настао у склопу истраживачког рада аутора на пројекту: *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција* (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

година

Иако је још од афере Драјфус улога интелектуалца у друштву запажена, ипак Велики рат је значајно изменио домет утицаја образованих људи у друштву јер је мобилисао професоре, новинаре и публицисте свих зараћених страна да своје знање, контакте и везе укључе у одбрану нације и државе. Тако су елите сукобљених држава водиле битке ван фронтова, а у којима су интелигенција, знање, научни аргументи и писана реч имале снагу топова.[2] Овај рат вођен иза линије фронта не само да је усмеравао јавно мњење и дипломатске офанзиве, већ је посредно утицао и на ратишта. У поменутом контексту одвијала се и сарадња француских и српских интелектуалаца у Великом рату (1914–1918).

Корени интелектуалног додира учених људи француске и српске средине сежу од периода револуционарне Француске, стварања Наполеонових провинција, устаничке Србије и школовања прве генерације Срба на Сорбони 40-тих година 19. века, али су темељи развијене сарадње, у оквиру које се могу уочити заједнички интереси, постављени на прелазу из 19. у 20. век. Тада су Милован Миловановић, Андра Николић, Јован Жујовић, Миленко Веснић, Јован М. Јовановић, Гргур Јакшић успоставили сарадњу са француским интелектуалцима Албером Малеом (Albert Malet), професором српског краља Александра Обреновића, Шарлом Лоазоом (Charles Loiseu), дипломатом и публицистом и зетом породице Војиновић, Огистом Говеном (Auguste Gauvain), уредником *Le Journal des debats* и универзитетским професорима Виктором Бераром (Victor Bérard), Ернестом Денијем (Ernest Denis) и Емилом Оманом (Emile Haumant).[3] Први резултат сарадње ове неформалне групе, која је директно подржана од стране српске државе био је протест француских интелектуалаца против анексије Босне и Херцеговине 1908. године. Док званична Француске није протестовала Мале, Берар, Дени, Лоазо, Говен и Оман одржали су преко 100 предавања у Паризу и свим већим градовима Француске, осудили анексију и подржали права Срба.[4] Упоредо су се одвијале и

[2] О. Јанц, 1914, Београд, 2014; Ch. Ridel, "Propaganda at Home (France)", у: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (ур. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones и др.), Berlin 2014-10-08. http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10359. (20.10.2016).

[3] А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци*: *сарадња и утицаји (1894–1914)*, Београд, 2015. (докторска дисертација).

[4] М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата", *Изазови српске спољне политике*, Београд, 2007, 399.

акције публиковања текстова о Србији и Србима у француској штампи, што је настављено и у периоду балканских ратова (1912–1913), када је Гргур Јакшић захваљујући својим везама у редакцијама угледних париских листова постао неформали аташе за штампу српске владе у Паризу директно одговоран Николи Пашићу.[5] Истовремено, француски дописници са балканских ратишта, међу којима је најпознатији у српској јавности Анри Барби (Henry Barby), у редакције париских листова слали су извештаје у којима су описивали ток борби и дивили се храбрости српских војника, а потом су описе борби и јунаштва публиковали у оквиру посебних књига. Кроз сарадњу интелектуалаца, дакле, у предвечерје Великог рата формирала се слика Србије и Срба у француској јавности, а контакти и везе између интелектуалаца показаће се значајне и у наредном периоду.

Када су ратне 1914. прокламовани ратни циљеви Србије и када је започето слање интелектуалаца у специјалне мисије у савезничке земље у Француској је већ формирана група „српских пријатеља". За српске интересе посебно је значајно да су поједини француски интелектуалци постали чланови државних институција које су имале за циљ да научним аргументима објасне узроке и циљеве рата. Међу члановима *Études et documents sur la guerre. Comité du publication* (Проучавање и документовање рата. Одбор за публиковање) основан 1914, је био и Ернест Дени.[6] Поред редовних дипломатских активности српског посланика Миленка Веснића и веза Гргура Јакшића у уредништвима тиражних париских листова, значај за српску пропаганду у Француској имао је и долазак некадашњег француског ђака Јована Жујовића 1915. године.[7] Као специјални изасланик српске владе у Паризу односно „посланик за интелектуалне одношаје" Жујовић је заједно са Веснићем

[5] НБС, Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913; Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913", *Мешовита грађа – Miscellanea*, XXXIII (2012), 413–432; A. Kolaković, "Grgur Jakšić, Serbian Scholar: Case Study of Scholarly Network and Scope of Influence", саопштење са конференције: *Balkan Worlds III*: *Power Networks in the Imperial and Post-Imperial Balkans* (18th – 20th), the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia, Thessaloniki, 6th – 8th October 2016.

[6] М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914", *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665–674.

[7] Ј. Жујовић, *Дневник*, 2, ур. Д. Тодоровић, Београд 1986, 157–159; Ј. Жујовић, „Ернест Дени", *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање", *Изазови српске спољне политике* (1791–1918) *огледи и расправе*, Београд, 2007, 409.

и Јакшићем настојао да реши проблем цензуре, која је била последица настојања Антанте да укључи Италију и Бугарску у рат на својој страни.[8] Сарадња француских и српских интелектуалца 1915. године иако је наилазила на препреке имала је резултате. Организован је *Српски дан* у свим француским школама, Виктор Берар, један од организатора поменуте манифестације, написао је брошуру *Србија. С*арадња је била делом подржана и од француске државе, посебно у сегменту истицања српске храбрости која је требала да подигне ратни морал у Француској и ојача идеју политике *светог јединства* коју је спроводио Поенкаре (Raymond Poincaré).

Иако је веза интелектуалаца била снажна и пре 1914. године, ипак ратне 1916. године две географски удаљене средине нису се довољно познавале. Јавност Француске, чак и она образована Србе је посматрала кроз одјек романтизма.[9] Србија је била и даље мистерија француске јавности, а идеја о уједињењу Јужних Словена мало позната чак и у дипломатским круговима, стога је и било потребно ојачати српску научну пропаганду. Јован Јовановић, архитекта српске пропаганде у Великом рату о овоме је писао: „У 1916. тешко је било разуверити Западне силе да би опстанак посебне Хрватске и Србије успоставио раздор између њих и помагао немачки империјализам у његовој политици. Југословенски Одбор још није био ни познат ни признат, те је његова акција била у почетку више информативног карактера. Државници Француске, Енглеске, Америке, па и многи други политичари, нису ништа знали о целоме овом питању, требало их је учити, обавештавати и упућивати“. Иако за Јовановића, некадашњег француског ђака, није било дилеме да посебну пажњу заслужује српска пропаганда у Француској, ипак није био задовољан њеним дометима. О овоме је писао: „У Паризу је требало да се најлакше ради; Французи су и Србију и Југословенско питање требали најбоље познавати. У Паризу је, међутим, ишло доста тешко. Са професорима је ишло врло добро; међу њима Денис, Ајземан, Оман, Леже, Берар, билу су одмах за нашу тезу, али други, политичари, нису. Једни су били противу цепања Аустрије, други су били за то да Србија

[8] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*: *1914–1920*, Београд, 1987, 47–51; 137–141.

[9] О недовољном познавању Срба у Француској илустративан је податак о наставнику цртања из Бретање, ангажованом да осмисли насловну страну српског часописа. Предложио је амблем на основу српске новчанице од сто динара са елементима: вила у народној ношњи, панорама Београда у прскозорје и гусле. (Д. Иконић, *У изгнанству*, приредио Александар Пејовић, Београд, 1993, 19).

уступи Бугарима Мађедонију“.[10]

Постојање француско-српске сарадње у ранијем периоду ипак није било довољно да се 1916. године остваре све замисли српских интелектуалаца. Интереси Француске и њена званична политика још увек нису одговарале реализовању југословенских идеја. Очигледно је да се сарадња интелектуалаца развијала, али да је са српске стране било тешко придобити француске политичаре и државнике. Оваквим оценама допринео је и наставак строге цензуре у Француској.[11] Јован Јовановић је сматрао да цензура часописа *Journal de Debats* и листа *Le Temps* смета плановима српске владе.[12] Додатни проблем настао је када је на основу идеје Аристида Бријана основана *Maison de la Presse* [Кућа штампе] почетком 1916. године.[13] Приватна иницијатива и деловање појединаца у „пропагандним борбама” индиректно су усмеравани кроз постојање ове институтције у Француској. Централизовање француске пропаганде процес пласирања просрпских и пројугословенских информација додатно је чинило комплексим. У лето 1916. године и односи између српских интелектуалаца у Француској били су поново у специфичној фази. Посебан анимозитет владао је према Гргуру Јакшићу, који је још од периода балканских ратова био у сукобу са Миленком Веснићем. Истовремено, брат Гргура Јакшића оптуживан је за штампање једног панфлета против српске владе, као и да служи интересима Аустроугарске.[14] Положај и акције Гргура Јакшића у Паризу стога су током 1916. године биле ограничене и променљивог успеха.

Ратни извештачи, чланови мисија и дипломате које су заједно са Србима прешле Албанску Голготу публиковали су већ 1916. године своје дневнике, сећања, извештаје и белешке у којима и до детаља описали догађаје кроз које су прошли не само државни врх и војска, већ и цивилно становништво Србије. Највећи одјек у јавности имала су описи српског страдања које су забележили Анри Барби, Огист Боп и Луј Томсон.[15] Француски дипломата Боп започео је крајем 1916. године

[10] J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба*, *Хрвата и Словенаца*, књ. 3, Београд, 1930, 82–83.

[11] P. Alber, *Istorija štampe*, Beograd, 1996, 76–80.

[12] J. M. Јовановић, *Дневник 1896–1929*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Београд, 2015, 157.

[13] O. Forcade, “Censure, secret et opinion en France de 1914 à 1919”, *Matériaux pour l’histoire de notre temps*, № 58, Le secret en histoire, R. Frank (ур.), Paris, 2000, 45–53.

[14] J. M. Јовановић, *Дневник 1896–1929*, 149–152.

[15] L. Thomson, *La Retraite de Serbie*: (octobre-décembre 1915), Paris, 1916; H. Barby,

објављивање својих сећања на исте догађаје у листу *La Revue des Deux Mondes*,а наредне године их је уз подршку француске државе штампао и као књигу.[16] Угледна издавачка кућа Librairie militaire Berger-Levrault у оквиру едиције La guerre – les récits des témoins изабрала је да француским читаоцима презентује сведочанство о српском повлачењу преко Албаније из пера Анрија Барбија, извештача који је писао о Србији и Србима још од балканских ратова. Поред чланака, међу којима су били и Рајсови (Rodolphe Archibald Reiss) из 1915. године[17], фотографије публиковане у штампи или штампане на разгледницама сведочиле су о страдању Срба у току рата, а посебно на путу ка Крфу у зиму 1915/16. године. На основу фотографија Ристе Маријановића организована је и изложба *Documents historiques Serbes* у Паризу.[18]

Значајно је да су сведочанства савременика подржали ауторитети у науци Емил Оман, Виктор Берар и Ернест Дени. Они су усмерили емпатију јавности коју су стварала сведочанства савременика ка политичким и дипломатским питањима. У предговору књиге Луја Томсона, који је у оквиру лекарске мисије прошао повлачење, Дени је нагласио и „једним делом“ одговорност Француске за слом Србије 1915. године: „иако се не може ни најмање говорити о дволичности, или пак равнодушности, ипак, кроз трагичан редослед неспоразума и спорости; ми смо Србију заваравали обећањима која нисмо могли испунити; ми смо јој наметнули стратегију која није одговоарала њеним изворним средствима; ми смо јој диктирали план ратовања који ју је водио у опкољавање и у катастрофу“.[19]

Критика француске политике, као и доноса других савезника према Србима, стварала је 1916. године основу за помоћ – хуманитарну, дипломатску, економску и војну Србима и Србији. Слике страдања Срба

.....

L'épopée Serbe: *l'agonie d'un peuple*: avec 20 illustrations hors texte et 1 carte, Paris, 1916; A. Boppe, *A la suite du Gouverment Serbe*, Paris, 1917.

[16] M. Pavlović, *Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918*, Belgrade, 1988, 156–165.

[17] R. A. Reiss, *Comment les Austro-Hongrois ont Fait la Guerre en Serbie*: *observations directes d'un neutre*, Paris, 1915.

[18] R. Marianovitch, *L'exode du peuple Serbe*, *Documents historiques Serbes*, № 5, Paris, 1916; R. Marianovitch, *A Burial service at Guchevo = L'enterrement des soldats a Goutchevo*, Paris, 1916; R. Marianovitch, *En Albanie*: *les derniers blessés des derniers combats*, Paris, 1916.

[19] Е. Дени, „Предговор“, у: Л. Томсон, *Повлачење из Србије* (октобар–децембар 1915), Београд, 2016, 17.

организовале су француске интелектуалце и њихове породице да започну прикупљање хуманитарне помоћи и бригу о српским избеглицама, а пре свега ђацима и студентима од којих је део остао и без породице. Јануара 1916. године у Латинском кварту у дому Виктора Берара основана је организација *La Nation Serbe en France* (*Српски народ у Француској*).[20] Поред Виктора Берара, у удружењима су били активни већ поменути француски интелектуалци и угледни професори Универзитета Емил Оман, Жан Брин (Jean Brunhes) и Ернест Дени. Француско-српски одбор је сакупљао новчане прилоге, храну, одећу, лекове и другу медицинску помоћ. У његовом раду ангажовале су се и супруге француских интелектуалца.[21] Постојање и деловање организације *Српски народ у Француској* превазилази оквире хуманитарног рада. Активности чланова ове организације у току 1916. године допринеле су афирмацији српских победа и стицању симпатија у светској јавности за Србе, што је индиректно подржавало српску дипломатију.

Сарадња француских и српских интелектуалаца настављена је организовањем Српског дана 25. јуна 1916. године, као и публиковањем чланака у француској штампи, књига на француском језику од стране Француза или превода српских аутора. Српски дан организован је у Француској 1916. године по други пут, а уз истицање храбрости наглашено је и страдање Срба.[22] Ово је био декор за унутрашњу француску политику јединства, а потом је искоришћен кроз говоре интелектуалаца обе средине и у сврху пропагирања идеје уједињења. Појавили су се и нови преводи српских јуначких песама и текстови о значају ових дела за развој српског патриотизма.[23] Пол Лабе, секретар Нормандијског географског друштва, који је 1908. године обишао Србију, наставио је сарадњу са српским интелектуалцима и у периоду рата, када је настала књига *L'effort serbe: la Serbie fidèle*, коју је у едицији L'hommage français: publications du Comité «L'effort de la France et de ses alliés» штампала издавачка кућа Bloud & Gay.[24] Виктор Берар је 1916. године написао предговор за књигу пропагандно-политичког карактера о судским

[20] R, "La Nation Serbe en France", *La Patrie Serbe*, № 6, 1/14 avril 1917, 271–275.

[21] Алис Берар, супруга Виктора Берара је припремала пакете за Србе на Крфу и организовала прикупљање помоћи за Србе у Француској ("Mesdames E. Haumant et V. Bérard", *La Patrie Serbe*, № 8, 1/14 juin 1917, 364–265).

[22] *La Nouvelle Serbie – Нова Србија*, бр. 10, 6 jullet 1916/ 23. јуни 1916.

[23] L. D'Orfer, *Chants de guerre de la Serbie* : *étude – traductions – commentaires*, préface de Milenko R. Vesnitch, Paris, 1916.

[24] P. Labbé, *L'effort serbe*: *la Serbie fidèle*, Paris, 1916.

процесима у Аустроугарској против Словена који су прихватили идеју југословенства, а упоредо је писао и о германској пропаганди.[25] Овим су расветљени положај Срба и посредно пружена подршка уједињењу.

Критици става Француске према Србији 1915. године придружује се и Пјер Лани, ратни дописник из времена балканских ратова. Истовремено, Лани је публиковањем књиге *Југославија*, са предговором угледног писца Пола Адама, подржао и стварање заједничке државе.[26] Непостојање пуне подршке Србима 1915. године у току 1916. године постепено је прерастало у неку врсту искупљивања исказану кроз подршку југословенској идеји у интелектуалним круговима Француске. Почетком августа 1916. године српски интелектуалци су настојали да покрену научну библиотеку у којој би биле штампане студије Ернеста Денија о српско-бугарским односима, на чијој би изради аутору помогао Гргур Јакшић, а планирано је и публиковање историје Срба, Хрвата и Словенаца.[27] Док су о југословенском питању до 1915. године штампани чланци од 1916. године започело је и штампање књига на француском језику. Угледни француски издавачи Éditions du Foyer Plon, Nourrit & C покренуо је библиотеку Les Questions Yougoslave, а публиковане су књиге и чланци заговорника југословенског уједињења Хинка Хинковића, Гргура Јакшића, Љубомира Леонтића и Владислава Фабијанчића.[28] Публиковане су књиге на француском језику о југословенском програму, земљи и народу, историји, књижевности, науци и уметности. Емпатије за српско страдање послужиле као подршка научној публицистици за стварање повољнијих услова реализовања српских ратних циљева, а посебно уједињења. Иако је решавање југословенског питања било далеко, стварање повољније атмосфере за афирмацију српских интереса омогућила је српска трагедија, као и сарадња француских са српским интелектуалцима, а уз подршку српске владе. Француски интелектуалци су следили своје српске колеге јер су у реализовању идеје југословенског уједињења видели брану француских интереса на Балкану.

Оснивање часописа на француском језику или двојезичних француско-српских такође је био део сарадње француских и српских

[25] V. Bérard, *Les persécutions des Yougoslaves*, Paris, 1916.

[26] P. de Lanux , *La Yougoslavie*: *la France et les Serbes*, avec une préface de Paul Adam, Paris, 1916, 35.

[27] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*: *1914–1920*, 141.

[28] H. Hinković, *Les Yougoslaves*: *leur passé*, *leur avenir*, Paris, 1916; G. Yakchitch, *La Bulgarie et les alliés*, Paris, 1916.

интелектуалаца. Иако је било више оваквих часописа као што су *Гусле* и *Нова Србија* ипак се по значају истиче *La Patrie Serbe*: *revue mensuelle pour la jeunesse serbe en exil* (*Српска Отаџбина*: *месечна ревија за српску омладину у изгнанству*). Покретач часописа био је Драгомир Иконић, професор и васпитач групе српских ђака и студената упућених на школовање у Витре у Бретањи.[29] Уз помоћ Јаше Продановића и Јована Жујовића, Иконић је добио подршку министра просвете Љубе Давидовића, а међу сарадницима часописа били су и: Милан Грол, Миленко Веснић, Гргур Јакшић, Александар Арнаутовић, Коста Кумануди, Михаило Ибровац, Риста Одавић, Јован Радонић, Богдан и Павле Поповић. Као сарадници листа ангажовани су Французи: Едмон Ростан, песник; Жерар Варе, ректор Академије у Рену, Емил Оман, Ернес Дени и Жан Брин.[30] Публиковање часописа *La Patrie Serbe* превазишло је приватну иницијативу и постало начин националне борбе коју подржавају државне структуре Србије. Намена часописа *La Patrie Serbe* да помогне васпитање омладине у иностранству прерасла је у средство представљања Србије у Француској.[31]

Париз је у току Великог рата постао центар српске пропаганде захваљујући везама интелектуалца које су успостављене у периоду пре 1914. године. Ратне околности наметнуле су изазове које су интелактуалци морали да превазиђу да би успели у својим намерама да заштите интересе својих отаџбина. Борба против заједничког непријатеља спајала је француске и српске интелектуалце, као и њихов рад. Ипак, домети сарадње француских и српских интелектуалца 1916. године и даље су ретко излазили из оквира подршке интелектуалних кругова и залазили, само повремено, и то пре свега са француске стране, у оквире утицаја

[29] М. Дрманац, „Др Драгомир Иконић – мисонар српских изгнаника у Великом рату“, *Глас библиотеке*, бр. 20 (2014), 143–146. http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/gb20/141-162-gb20-mirko-drmanac.pdf (23.07. 2015).

[30] НБС, Р 612/III/5, Е. Оман – Д. Иконићу, 5. новембар 1916; НБС, Р 612/III/10, Е. Оман – Д. Иконићу, 27. новембар 1916; НБС, Р 612/III/35, Е. Оман – Д. Иконићу, 20. август 1917; НБС, Р 612/III/46, Е. Оман – Д. Иконићу, 27. септембар 1917; НБС, Р 612/III/100, Е. Оман – Д. Иконићу, без датума; НБС, Р 612/III/101, Е. Оман – Д. Иконићу, 20. новембар (без године); *La Patrie Serbe*, t. I, du 20 octobre 1916 à fin décembre 1917, p. 6 ; D. Iconitch, «Aux Jeunes Gens Serbrs», *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, p. 48 ; *Политика*, 20. 9. 1919, 1; Ј. Жујовић, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209.

[31] Снажну поруку слао је чак и изглед насловне стране часописа – Србија као жена у ропству која чини напоре да се ослободи (Д. Иконић, *У изгнанству*, 19; М. Дрманац, „Др Драгомир Иконић – мисонар српских изгнаника у Великом рату“, 146).

на доносиоце политичких или дипломатских одлука.

Ангажовање у рату за француске интелектуалце била је одбрана слобода и универзалних вредности јер су веровали да Француска „није нација као друге“.[32] Заједничи интереси препознати од неформалне групе француских интелектуалаца, и поред њиховог угледа у друштву, споро су и ограничено продирали међу политичаре. Србија и Срби као пример храбрости и издржљивости уз истицање француског покровитељства над Србима коришћени пре свега како би се у Француској ублажиле последице дугог и исцрпљујућег рововског рата. Почетком септембра 1916. године и Огист Боп је саветовао српске интелектуалце да „треба што пре имати одређено гледиште у погледу Југословена и што пре саопштити га владама савезника”.[33] Стога је са српске стране сарадња била пут разумевања српских интереса и уједињења. Посматрајући поменуту сарадњу са дистанцом од сто година у француско-српским односима 1916. година била је пресудна као година покретања дискусија око југословенског питања и кључна у грађењу култа „вечитог пријатељства“ Француза и Срба. Ернест Дени, један од оних чије је дело уткано у нити идеје „вечитог пријатељства“ два народа тада је написао да верује у савезништво Француза и Срба:

„У свечаном часу свођења рачуна, Србија ће наћи Француску на својој страни. За њу смо учинили, ако не све што смо желели, у најмање што су нам дозволиле наше снаге. Тако је са нашим топовима Крезо извојевала своје прве победе; за време ужасних епидемија које су десетковале њено становништво, наше санитетске мисије супроставиле су се напасти и зауставиле пустошење од тифуса, наши авијатичари су били најоданији помоћници њеног Генералштаба; да је отргне од пропасти која јој је претила, генерал Сарај је ишао у својој смелости готово до граница неопрезности и не може му се замерити што није отворено повлачење њеним армијама преко Битоља и Вардара. Ми смо снабдели, опремили и опоравили њену војску на Крфу; ми смо је превезли, реорганизовали и васкрсли, у Солуну. У сузама и крви, између Србије и Француске, учврстила се једна од оних братских спона, оног побратимства који има за темељ потпуну реципрочну вредност, оданост за свако искушење и потпуну лојалност“.[34]

.....

[32] Ch. Prochasson, A. Rasmussen, *Au nom de la patrie les intelelectuels et la première guerre mondiale* (1910–1919), Paris, 1996, 9.

[33] Ј. М. Јовановић, *Дневник 1896–1929*, Београд, 2015, 157.

[34] Л. Томсон, *Повлачење из Србије* (октобар–децембар 1915), 23.

Извори и литература:

Народна библиотека Србије
Хартије Гргура Јакшића

La Nouvelle Serbie – Нова Србија
La Patrie Serbe
Политика

P. Alber, *Istorija štampe*, Beograd, 1996.
H. Barby, L'épopée Serbe : l'agonie d'un peuple: avec 20 illustrations hors texte et 1 carte, Paris, 1916.

V. Bérard, *Les persécutions des Yougoslaves*, Paris, 1916.
A. Boppe, *A la suite du Gouverment Serbe*, Paris, 1917.

М. Војводић, *Изазови српске спољне политике*, Београд, 2007.

М. Дрманац, „Др Драгомир Иконић – мисонар српских изгнаника у Великом рату", *Глас библиотеке*, бр. 20 (2014), 143–146. http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/gb20/141-162-gb20-mirko-drmanac.pdf (23.07. 2015).

М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914", *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665–674.

Ј. Жујовић, *Дневник*, 2, ур. Д. Тодоровић, Београд, 1986.

Ј. Жујовић, „Ернест Дени", *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209.

Д. Иконић, *У изгнанству*, приредио Александар Пејовић, Народна библиотека Србије, Београд, 1993.

G. Yakchitch, *La Bulgarie et les alliés*, Paris, 1916.

О. Јанц, 1914, Београд, 2014.

Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба*, *Хрвата и Словенаца*, књ. 3, Београд, 1930.

Исти, *Дневник 1896–1929*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Београд, 2015.

А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, Београд, 2015. (докторска дисертација);

Иста, "Grgur Jakšić, Serbian Scholar: Case Study of Scholarly Network and Scope of Influence", саопштење са конференције: *Balkan Worlds III: Power Networks in the Imperial and Post-Imperial Balkans* (18th – 20th), the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia, Thessaloniki, 6th – 8th October 2016.
P. Labbé, *L'effort serbe: la Serbie fidèle*, Paris, 1916.

P. de Lanux , *La Yougoslavie: la France et les Serbes*, avec une préface

de Paul Adam, Paris, 1916.

R. Marianovitch, *L'exode du peuple Serbe*, *Documents historiques Serbes*, № 5, Paris, 1916.

Исти, *A Burial service at Guchevo = L'enterrement des soldats a Goutchevo*, Paris, 1916.

Исти, *En Albanie*: *les derniers blessés des derniers combats*, Paris, 1916.

L. D'Orfer, *Chants de guerre de la Serbie : étude – traductions – commentaires*, préface de Milenko R. Vesnitch, Paris, 1916.

M. Pavlović, *Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918*, Belgrade, 1988.

Ch. Prochasson, A. Rasmussen, *Au nom de la patrie les intelelectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*, Paris, 1996.

R. A. Reiss, *Comment les Austro-Hongrois ont Fait la Guerre en Serbie*: *observations directes d'un neutre*, Paris, 1915.

Ch. Ridel, «Propaganda at Home (France)», у: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (ур. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones и др.), Berlin 2014-10-08. http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10359. (20.10.2016).

Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913“, *Мешовита Грађа – Miscellanea*, XXXIII (2012), 413–432.

Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*: *1914–1920*, Београд, 1987.

L. Thomson, La Retraite de Serbie: (octobre-décembre 1915), Paris, 1916.

Л. Томсон, *Повлачење из Србије* (октобар – децембар 1915), Београд, 2016.

O. Forcade, "Censure, secret et opinion en France de 1914 à 1919", *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, № 58, Le secret en histoire, R. Frank (ур.), Paris, 2000, 45–53.

H. Hinković, *Les Yougoslaves*: *leur passé*, *leur avenir*, Paris, 1916.

Summary
COOPERATION BETWEEN FRENCH AND SERBIAN INTELLECTUALS IN 1916

The Great War mobilized intellectuals of all warring sides to engage in the defense of the nation and the state. Cooperation between French and Serbian intellectuals that had influence on the French-Serbian relations since the annexation of Bosnia and Herzegovina (1908) was particularly important in 1914 for acquiring the Allies support of Serbian national aims. Serbian intellectuals (Jovan Žujović, Milenko Vasnić, Jovan M. Jovanović, Grgur Jakšić) built profound ties with the group of French intellectuals (Ernest Denis, Victor Bérard, Auguste Gauvain, Emile Haumant). The result of their common work were articles, books, public speeches, organization of *the Serbian day* in French schools and preparation of humanitarian aid to Serbs. Books of Barby, Boppe and Thomson were particularly important. French intellectuals emphasized the Serbian sufferings as an example of bravery in order to motivate their compatriots for further combat. Along with their contacts in the circles of French officials, French intellectuals indirectly provided support for interests of the Serbian government and Serbian people. Additional support to cooperation of French and Serbian intellectuals was provided by organization *La Nation Serbe en France* [*the Serbian nation in France*] and journal *La Patrie Serbe* [*Serbian Homeland*], incurred by private initiative and then supported by the states. Achievements of cooperation between the French and Serbian intellectuals in 1916, during the exhausting trench war, organization the recovery of the Serbs and the Serbian army after retreated through Albania and enflamed propaganda war, as well as establishing of French propaganda agency *Maison de la Presse* [*Press House*], reflected on definition and organization of the Serbian propaganda activities, highlighting the Yugoslav issue and making the final form of the alliance of the French and Serbs through the term “eternal friendship”.

Мср Мирослав Јаћимовић[1]
Архив Војводине, Нови Сад

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА, ОДНОС ЕЛИТА У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Током 2016. године, Европу су као и пре стотину година затресле многе политичке и економске промене. Референдум у Великој Британији из јуна 2016. отворили су поново питање о пресудној улози елите у том процесу, тврдећи чак да је одлука о томе донесена од стране елита у Лондону, можда и Вашингтона, или је пак била реч о личном интересу тадашњег премијера Британије.[2] Анализирајући дешавања од пре сто па и више година, може се наћи веза и утицаји између интереса садашње и ондашње највеће политичке и економске елите Лондона али и Београда. Доста поремећени односи Србије и острва стварали су осцилације у међусобној политици па чак и кад су биле савезнице. Како су енглески политичари (са посебним освртом на Лојда Џорџа) видели однос са Србијом пре и током Првог светског рата и други подаци су представљени у овом раду. Односима Србије и Велике Британије бавили су се и други историчари, међу њима најпознатији је свакако покојни академик Драгољуб Живојиновић који је истраживао највише од свих и који је међу реткима имао прилику да анализира грађу британских архива. Александар Растовић је одбранио дисертацију *Британско-српски односи 1837–1914. године* а капитално је издање и Љубодрага П. Ристића, *Велика Британија и Србија* (1856–1862) из 2008. године.

.....

[1] Мирослав Јаћимовић, историчар и архивиста у Архиву Војводине, Нови Сад, Република Србија; miroslav.j@arhivvojvodine.org.rs; miroslavjacimovic0@gmail.com;

[2] Референдум о изласку из Европске уније.

Кључне речи: Први светски рат, Велика Британија, Србија, историја, Лондон, елите, Дејвид Лојд Џорџ, премијер

Посматрајући историју дипломатских односа две државе, може се рећи да је и прошлост њихових међусобних односа веома упитан. Почев од средине 19. века, њихови односи су доносили бројне успоне и падове, које си ушле до граница прекидања дипломатских односа. Није спорно да су Енглези у свом погледу на Балкан, Србију виделе као „Малу Русију“ а Србе као „Мале Русе“.[3] С друге стране Енглези су за Србе крајем 20. века постали продужена рука Сједињених Америчких Држава и њене политике глобализације и ширења западне Војне алијансе.

Иначе, своју балканску, а самим тим и српску политику у деветнаестом веку, али и касније британска влада је темељила на својеврсној русофобији. Њена опседнутост Русијом и страх од руског присуства на Балкану почели су да захватају британско друштво тридесетих година деветнаестог века, преламајући се кроз политику лорда Палмерстона, а нарочито ће доћи до изражаја током и после завршетка Кримског рата, да у суштини никада не би престала осим што је привремено обустављена у периоду 1941–1945. године.[4]

Историја њених дипломатских односа креће од 5. јуна 1837. године када је Велика Британија успоставила први британски генерални конзулат у Крагујевцу. Пуковник Хоџес (*George Lloyd Hodges*) је предао своје акредитиве кнезу Милошу.[5] Доласком страних дипломата, Србија јача статус аутономије али стране дипломате доприносе и међународној потврди једне земље. Већ тих година се примећивала отворена политика против било каквог савеза са Русијом, али и друго мешање у унутрашњу и спољну политику Србије. Другим речима, њихово присуство је ишло до те мере, да се сматра да су можда имали утицај и на самог Гарашанина приликом писања *Начертанија*. После Хоџеса, мисију су имао и Томас Грениј де Фонбланк. Током свог боравка, Србију је добро упознао и није му се баш свидела. Разлози за то су: Политичари су му били одвратни,

.....

[3] Наступ режисера Емира Кустурице на једном политичком скупу у Београду из 2015. године, који је поменуо однос две државе изазвао је незадовољство британског амбасадора у Србији који је убрзо по писању тадашње штампе и напустио скуп. *Правда*, 17.10.2015.

[4] А. Растовић, *Британско-српски односи 1837–1914. године. научни рад*, Универзитет у Нишу, 2012, 3. У раду се наводе и гледишта М. Екмечића.

[5] Ч. Антић, *Велика Британија*, *Србија и Кримски рат 1853–1856*. *Неутралност као независност*, 2004, 3.

кнежеви су били марионете Руса и Аустријанаца, задесила га је болест у Србији, Срби су ратовали против британских миљеника, Мађара у Револуцији 1848/49. године. У правцу Британије и Форин офиса је слао садржаје које су знатно критиковале Србе. Свој живот је окончао несрећно, после инцидента са турским стражарима. [6]

Однос Велике Британије и Србије, такође је носио велику пажњу и током Кримског рата (1853–1856) и током Велике источне кризе (1875–1878). Током првог од наведена два, Британија се углавном бавила будућим држањем Србије и Срба, и све карте је бацала на свог савезника у Цариграду, чиме је гледала да Србија заузме политику не мешања у рат. Одредбе Париског мировног уговора потврдиле су вазалност Порти али и је и превео протекторат из руске у заштиту европских гарантних сила међу којима је била и Британија. Бежећи од руског напада, Турска се бацила у наручје Британије, чиме је друга постала заштитница прве.[7] Током другог споменутог рата, прилике су још се дубље мењале, нарочито за интерес Србије.[8]

Против наглог пораста утицаја Русије у том региону су се највише бориле управо Аустроугарска и Велика Британија на Белинском конгресу (1878). Зато је и утицај Британије да се Турској а на штету Србије што више направи уступака био посебно расположен британски представник на Конгресу.[9]

Велика промена у односима двеју земаља, десила се након убиства краљевског пара Обреновић у Београду. Да ствар буде гора, учесници завере против краљевског пара су осим ликвидације, тела бацила па је слика тим горе била гнуснија. После тог инцидента Велика Британија је решила да замрзне било какав однос са Србијом. Мајски преврат 1903. године и сурово убиство брачног пара Обреновић још више је погоршао углед Србије у очима британског политичара, али и обичног грађанина. Догађаји у Београду су згрозили тамошње јавно мњење и учврстили га у уверењу да је Србија земља убица, варвара, а научницима, новинарима,

.....

[6] Исто, 8.

[7] Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд, 2008, 271.

[8] Велики утицај на политику према Србији у том периоду имао је и Дејвид Еркарт (1805–1877), британски политичар, дипломата и политички писац. Учествовао је у Грчком рату за независност и двема политичким мисијама у Истанбулу, 1831. и 1833. године.

[9] Берлински конгрес је у крајњој линији регистровао резултате руско-енглеског двобоја на Блиском Истоку, двобоја који се није завршио потпуном победом или поразом једне стране.

медијима и путописцима дали повода да убеде своју јавност да је Србија заиста земља у којој су оружје и убиства основна средства комуникације међу људима.[10] Не толико давно, ситуација око слике Србије у Британији се почела знатно поправљати. Разлог за то су били, долазак крајем деветнаестог века и поново велико интересовање британских путописаца за Србију. Многи од њих тих година походили су српску Краљевину и њену престоницу Београд. Најопширнија сведочанства о Београду је оставио Херберт Вивијан у књизи *Servia. The Poor Man's Paradis.* Он је Београд посетио у зиму 1895. а затим и у време обележавања петсто седме годишнице Косовске битке у лето 1896. године. Србија је почетком двадесетог века у британској јавности и даље сматрана далеком и непознатом земљом.[11]

С друге стране, треба истаћи и једног нашег дипломату. Један од најпознатијих српских дипломата, политичара и економиста друге половине XIX и почетка XX века Чедомиљ Мијатовић, познати англофил, био је посланик Краљевине Србије у Великој Британији три пута: 1884–1886, 1895–1900. и 1902–1903. године. Током ових боравака у Британији, Мијатовић је настојао да јавним наступима и објављивањем новинских чланака прикаже Србију и српски народ у што позитивнијем светлу. Посебно је значајно његово ангажовање у периоду од 1895. до 1900. године. Његови чланци које је објављивао у енглеским новинама имали су политичке и привредне циљеве. У политичком смислу имао је бранити српске интересе и претензије а у економском требало је да привуче британски капитал и подигне вредност српско-британске трговинске размене. Посланик Краљевине Србије у Великој Британији Чедомиљ Мијатовић је веома добро познавао енглеску политичку сцену и интересовања тамошње јавности. Несумњиво тачно проценивши да су знања у Енглеској о Србији, њеној географији, историји, природним богатствима, држави и политичком животу више него скромна настојао је, на све могуће начине, да где год је могао пише или говори о Србији. Циљ његових настојања није било пуко упознавање британске јавности са једном далеком, малом и младом државом већ формирање слике о држави и народу који су заслуживали интересовање британских политичара и британског капитала. Резултати његових напора нису били велики али

[10] Можда је и енглеска јавност до тада већ заборавила убиство свог премијера Spencer Percevala, који је убијен 1812. године.

[11] Аутор наводи још и Хари де Виндт и Џон Фрејзер. А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1901–1914*, Београд, 2005, 25.

је несумњиво да је успевао да привуче пажњу енглеске јавности и да, колико-толико, исправља погрешну представу о Србији која је постојала чак и у образованим круговима Енглеске. Мијатовић је касније написао чланке о Србији, српским владарима (Карађорђе, Милош Обреновић, Михаило Обреновић и Александар Обреновић) и о значајним личностима (Илија Гарашанин, Вук Караџић и Иван Гундулић) за десето и једанаесто издање Енциклопедије Британике (1902, 1910–1911). Овим одредницама у Британици које су прештампаване и у каснијим издањима, Мијатовић је, ипак, оставио најдубљег трага у британској свести о Србији.[12]

***

Историчар А. Л. Мортон у својој књизи *Историја Енглеске* истиче да је Сарајевски атентат у Енглеској био примљен без неког нарочитог интересовања. За обичног човека атентат је представљао само још један пример балканског дивљаштва, док је влада изгледа била сувише заузета кризом у Ирској да би могла правилно да оцени његов значај. Како су дани пролазили након атентата и претње се ратом повећавале, велики део енглеског народа је остао равнодушан. За њих је Србија била далека земља и непозната, и било је тешко уверити некога да је због ње потребно ратовати.[13]

Постоји занимљиво издање под називом *War speeches by British ministers*, *1914–1916 by Asquith*, *H. H.* (*Herbert Henry*), *1852–1928*; *Grey of Fallodon*, *Edward Grey*, *Viscount*, *1862–1933*. издата у Лондону 1917. године, а у којој се могу пронаћи изјаве и говори британских политичара. Један део се односи и на савезницу Србију или земље са Балкана и препоручују се за даљу анализу. Међу говорима се налазе и они које су поред Греја и Асвита, званично изрекли и Лојд Џорџ, Черчил али и други британски политичари. [14]

За време трајања Великог рата, Британију су водиле две личности на месту премијера. Први је Херберт Хенри Асквит рођен 12. септембар 1852. године.[15] Служио је као либерални премијер Уједињеног Краљевства од

[12] Љ. Ристић, „Чедомиљ Мијатовић и енглеско јавно мњење (1895–1900)“ *Историјски часопис*, Београд, 2011, 481–482.

[13] А. Л. Мортон, *Историја Енглеске*, Сарајево, 1955, 327.

[14] Исто.

[15] Herbert Henry Asquith, 1st Earl of Oxford and Asquith (Први гроф од Оксфорда и Асквита).

1908. до 1916. До 5. јануара 1988, био је премијер са најдужим стажом у XX веку. Асквит је као премијер водио своју Либералну странку кроз низ домаћих реформи, укључујући социјално осигурање и смањење моћи Дома лордова. Предводио је своју државу на почетку Првог светског рата, али низ војних и политичких криза је довео до његове замене Дејвидом Лојдом Џорџом крајем 1916. године.

Пре свог премијерског мандата Асквит је служио као министар унутрашњих послова (1892–1895) и као канцелар благајне (1905–1908). Био је познат као Х. Х. Асквит пре свог уздизања у *перство* (1925), када је постао гроф од Оксфорда и Асквита. Аксвитова достигнућа у мирнодопским условима су у сенци његових слабости за време рата. Многи историчари га сматрају као особу нечињења, неспособног да представи у јавности потребни имиџ акције и динамичности. Други наглашавају његову сталну високу административну способност, и тврде да је многе од највећих реформи које се везују за Лојда Џорџа као „човека који је добио рат“ заправо спроводио Асквит. Доминантна историјска оцена је да су постојала два Асквита: урбан и помирљив Асквит, који је био успешан мирнодопски лидер, и оклевајући и уморни Аксвит, који је водио политику конфузије и кашњења током Великог рата. Преминуо је 15. фебруара 1928. године.[16]

Дочек информације о убиству краљевског пара у Сарајеву и ултиматуму упућених Србији, енглеска јавност дочекала је рекло би се изненађено. Томе сведочи и време када се током премијерске функције Херберта Хенри Асквита на позицији министра спољних послова и шефа дипломатије се налазио још сер Едвард Грej (1862–1933) који је читајући 24. јула ултиматум Србији одмах пренео царско-краљевском амбасадору грофу Менсдорфу а записано је и у писму послато свом амбасадору у Бечу, сер Бунсену. Записано је да је то најужаснији документ који је једна држава икад уручила некој другој држави. Посебно указао на тачку пет која директно угрожава независност једне државе.[17]

Асквитов наследник на позицији премијер, Дејвид Лојд Џорџ (David

[16] *War speeches by British ministers*, 1914–1916. by Asquith, H. H. (Herbert Henry), 1852–1928; Grey of Fallodon, Edward Grey, Viscount, 1862–1933, London, 1917.

[17] *Collected diplomatic documents relating to the outbreak of the European War*, *by Great Britain. Foreign Office*; Giolitti, Giovanni, 1842–1928; Bethmann Hollweg, Theobald von, 1856–1921; France. Ministère des affaires étrangères; Russia. Ministerstvo inostrannykh del; Belgium. Ministère des affaires étrangères; Serbia. Ministarstvo inostranikh dela; Germany. Auswärtiges Amt; Austro-Hungarian Monarchy. Ministerium des K. und K. Hauses und des Äussern, 1915, 13.

Lloyd George) родио се у Манчестеру 11. 1. 1863. године. Због преране смрти оца, ујак је био тај који је његов пут усмерио у правцу политичког али и практичног живота. Положио је адвокатски испит 1884. године и упоредо је улазио у политику. Прво је изабран за члана окружног већа а прослављa се као поборник келтског национализма. У Доњем дому се брзо пробио због своје борбености, вештине у полемици и несумњивог говорничког дара. Био је министар трговине, па финансија где га је затекао и Велики рат. Као либерал, мишљења је био да се Енглеска не меша у рат, све док повреде британских интереса не дођу у питање. Тај моменат је за њега био напад Немачке на Белгију, када се са људима који нису напустили владу залаже за тзв. *савезничку ствар*. Став новог британског премијера Лојда Џорџа према Источном фронту почео постепено мењати под утицајем генерала Робертсона[18], који је остао на истом месту и после смене Асквитове владе.[19]

Када је реч о разлозима за рат, он своје сећање сеже у 10 година пред почетак Великог рата. Сегмент са насловом „Припремање буре“ нас враћа на однос Енглеске и Француске, и међусобни споразум. Већ тада се Енглеска дубоко забринула због јачања немачке морнарице. Сигурно је Енглеску бринуло то што је већ постојао Тројни савез али не и комплетна Антанта (фалио је савез са Русијом). У овом сегменту којих се присећа, наведена је и преписка немачког кајзера и амбасадора у Лондону (П. Метерниха), по њој се јасно види, неповерење које влада међу две стране.

О догађајима након убиства у Сарајеву, Лојд Џорџ истиче: „Аустријски и Немачки владари и државници су жудели за малим ратом против једног маленог суседа, кога би брзо и лако сами победили. Он би се брзо свршио, престиж Аустроугарске био би повраћен показивањем овакве њене неодољиве силе, а Немачка би се још једном показала као несумљиви господар Европе [...]. Централне силе су осетиле да морају спалити *зољино гнездо* (Србију) [...] није било ниједног гласа, ни на једној страни, на стражи, да викне: стој!“[20]

Лојд Џорџ наводи у својим мемоарима како је као члан Ратног Савета био заговорник идеје да се изврши искрцавање Савезничких снага у Солуну још почетком 1915. године али објашњава разлоге зашто

[18] Field Marshal Sir William Robert Robertson, после рата је награђен и српским одликовањем и то краљевским Орденом Белог орла.

[19] Дејвид Лојд Џорџ, *Ратни мемоари*, књига прва, Београд, 1937, 6–7.

[20] Исто, 53–54.

се то одуговлачило иако је било све начелно прихваћено од стране Француза и Енглеза. Ове одлуке су у суштини кочиле и будуће држање Бугарске, Румуније и Грчке. „Французи су били најупорнији у свом ставу, ако Румунија и Грчка објаве рат, ми пристајемо да пошаљемо једну дивизију.“[21]

Следећи његов осврт на Србију је био у време предконачног напада Централних сила на Србију и пред повлачење српске војске у Грчку.[22] Он спомиње да је Ратни савет, на једној од познијих седница једнодушно успео да прихвати предлог лорда Киченера који би предвиђао поправку превозног средства од Солуна до Ниша (путеви и пруге), али нажалост ништа није учињено на томе. Стога, је помоћ Савезника прикљештеној Србији, био готово немогућ, иако су Савезници већ 12 месеци у Солуну били смештени. Велики апел да се помогне Србији, стиже у то време и од познатог историчара Џорџа Травелиана (негде Тревелијан)[23] који је био на пропутовању по Балкану са стручњаком за балканску политику Ситоном Ватсоном. Свој апел послао је сер Франсис Окланду у ком стоји: „[...] Ми смо данас телеграфисали Грају и препоручили да се учини сваки могући дипломатски и војнички напор да се Србија спасе и спречи уништење нашег утицаја на Блиском истоку, до чега би свакако дошло ако би Србију задесила несрећа.“ „[...] Ваља имати на уму да су Срби живахан народ, премда имају толико чврстине у себи. Они би могли почети да се повлаче, чак и у нереду и у очајању, али ако би се нешто учини, или нешто деси да им поврати храброст, могу чинити чуда “.[24]

Лојд наводи да је по нападу Централних сила на Србију, француски генарал Жофр предао лорду Киченеру (британском министру војном) меморандум који садржи план који предвиђа неколико начина да се сачува српска војска. Он предвиђа Солун као базу за српску, енглеску и француску војску; држати пругу Скопље–Солун; штитити десно крило српске војске са ангажовањем 150.000 људи. Замерка би била на план

.....

[21] Исто, 53–54.

[22] Мисли се на почетак октобра 1915. године.

[23] Џорџ Маколи Тревелијан (*George Macaulay Trevelyan*, *1876–1962*). Професор са Оксфорда. Био је члан Српског потпорног фонда (СПФ, енгл. The Serbian Relief Fund, 1914–1921) које је било приватно и независно хуманитарно друштво, које је требало да пружи материјалну, медицинску, организациону и другу помоћ становништву Србије у време Првог светског рата и у послератном периоду. СПФ основан је у Лондону, 23. септембра 1914, од стране пријатеља и симпатизера српског народа у Уједињеном Краљевству.

[24] Исто.

што је предвиђао само једнострано војно ангажовање, не и заједничко деловање. Лојд на овај меморандум у својим мемоарима истиче: „Овај меморандум садржи предлоге који толико наличе на оне које сам у више махова заступао у влади да се осећам у праву да обратим пажњу на ту сличност. Једина разлика је у датуму – што је кобно. Да је овај план састављен три или бар два месеца раније, и да је одмах по њему поступљено, Балкан не би пао у немачке руке и испунило би се пророчанство лорда Киченара о победи у 1917. Години“. [25]

С друге стране, чврсте критике на рачун Енглеза и њене помоћи у годинама најтежих по Србију је изнео и дивизијски ђенерал Мил. Ј. Николајевић у књизи *Србија и њени савезници*, *догађаји са јесени 1915. године* а која је штампана 1923. године. Он се налазио на месту војног изасланика Србије у Лондону, одакле је: регрутовао обвезнике у Енглеској и Канади, слао материјалну помоћ војсци у виду хране и другог материјала и вршио слање официра за Солун. Он истиче да је Лорд Киченер изјавио у новембру 1915. године следеће: „Солунска експедиција је искључиво француска иницијатива; Енглези су је подржали из пријатељске лојалности, да их не би оставили саме“. Објашњавајући говор, Николајевић увиђа то као велику грешку Енглеза и Италијана, који су Македонско ратиште сматрали за мртав фронт. Фронт који није пресудан, већ одвлачи непријатеља са других фронтова. Он преноси да је генералу Сарају, Врховна команда стално одбијала слање помоћи на Македонском фронту и кад је постојала савезничка војска у Солуну, и пред крај 1916. године.[26]

Из овог дела сам издвојио и следеће текстове које се односе на

.....

[25] Треба истаћи да је Аристид Бријан, француски министар правде, први предложио, средином новембра 1914. године да Француска и Велика Британија пошаљу у Солун четири стотина хиљада војника, како би заштитиле Србију и приволеле тада неутралне земље (Грчку, Румунију и Бугарску) да прићу Антанти и војно се супротставе Аустро-Угарској. Бријаново решење нашло је своје присталице, али и велике противнике у војним и политичким врховима. Његовом предлогу супротстављале су се присталице Западног фронта, међу којима се највише истицао генерал Жозеф Жофр, командант француске армије, који је сматрао да се победа може остварити само на западном ратишту и отуда није желео да шаље трупе на периферне фронтове. Живојиновић, исто тако, помиње план генерала Д' Епереа да се крајем 1914. помогне Србији и план генерала Галијенија да Солун постане база за продор ка Цариграду, са којима се Жофр није слагао и није пристајао да се крене са њиховом реализацијом. Д. Л. Џорџ, *Ратни мемоари*, књига прва, Београд, 1937, 205–207.

[26] М. Николајевић, *Србија и њени савезници*, *догађаји са јесени 1915. године*, 1923, 6–8.

држање Енглеза приликом повлачења из Србије. Депеше пуковника Лешјанина: „Између Француза и Енглеза нема заједништва. Ђенерал Сарај не командује енглеским трупама. Оне зависе од команданта на малти и од Владе у Лондону. Према ономе што видим и чујем изгледа да Французи намеравају мостобран пред Солуном“ (новембар 1915).

На крају, Николајевић своје ставове завршава чланком Ситона Ватсона који је публикован у *English Rewiev* – под насловом: *The Faillure of Sir E.Gray*, ком критикује енглеску политику и министра лично. Сматра да он није имао склоности да разуме Балкан и значај за Британију. „У почетку рата се са Србијом поступало као савезником, са свим привилегијама њеног таквог положаја, а Србијин успех у новембру 1914. год је произвео запрепашћење у Foreign office. Сер Едвард Греј није био енергичан, јер ако му се бугарска помоћ чинила као неизоставна, он је требао да пријатељски форсира Србију на уступање, и оно што се могло учинити у јануару 1915. год, узалуд је покушавао у августу исте године“. „Својим саветима је одвратио Србију да прва нападне Бугарску пре него се она мобилише и изврши концентрацију својих трупа“. [27]

***

Однос Енглеза према Србима и Србији у току Првог светског рата, истраживао је и Драгољуб Живојиновић и у књизи „Невољни ратници/велике силе и Солунски фронт (1914-1918)“ у којима озноси своје ставове.[28] Истинске савезнике он види у Француској посебно и правог савезника, делом у Русији, док према Великој Британији износи веома критичне ставове. Тврди да Велика Британија је, под притиском Француза, била невољни савезник Србије, бојећи се да би престанак сарадње са Француском био крајње опасан по њене сопствене границе. Српској влади су због условљавања савезника биле везане руке и износи хипотезу да је 1915. ипак требало превентивно напасти Бугаре и обезбедити евакуацију војске и народа преко Скопља до Солуна. О томе пише и у књизи, оптужујући Лондон и Париз да су својим колебањем и одбијањем запечатили судбину Србије. [29]

[27] Исто, 130–132.

[28] Д. Гајић, Приказ књиге: Драгољуб Р. Живојиновић: *Невољни ратници/велике силе и Солунски фронт* (*1914–1918*), Нова српска политичка мисао, Београд, 2009, 18.

[29] Д. Живојиновић је приступио критичкој интерпретацији бројних записника са министарских састанака, скупштинских седница, анализи различитих меморандума и преписке најутицајнијих личности, њихових мемоара и коментара у стручној литератури.

Киченерово непристајање да пошаље појачања и намере британских политичких и војних кругова да не пруже помоћ Србији, она је онемогућена, а могло се помоћи. Почетком децембра 1915. савезничке трупе су биле на грчкој територији а ситуација на Балкану је у то време била алармантна. Могло се више помоћи јер су са Сарајевим доласком у Солун француске трупе стигле до Криволака, а британске снаге заузеле положаје на Дојранском језеру (територије Македоније, Јужне Србије). Галијени је ипак 12. новембра 1915. наредио Сарају да војску повуче назад у Солун.

Најтежа критика за најтежи тренутак, је била када су српске власти тражиле од Британаца финансијску помоћ од 800.000 фунти у виду кредита за обнову наоружања, лекова и санитетског материјала. Одговорили су уценом – *добићете зајам под условом да се одрекнете своје територије у источној Македонији у корист Бугара*, децидно је одбијен тај ултиматум. Енглези су хладно одговорили – „онда вам не дамо кредит". Србији није одобрен кредит. [30]

Под плаштом реорганизације, тражено је од наше команде да се српска војска распореди у шест дивизија и да се оне пошаљу не на Солунски, већ на западни фронт свака за себе. Наравно, и та подвала и тај паклени план је одбачен, а Енглези су буквално побеснели. Њени генерали током читаве 1916. године слали су у Лондон најружније извештаје о српској војсци, називали је најпогрднијим именима. Енглески генерали непрестано су радили против Србије и на Солунском фронту. Минирали су свако кретање у офанзиву, сваки покушај напада на непријатеља. Стално су уцењивали и претили да ће повући своје трупе. Током читаве 1917. године непрестано су радили иза леђа Србији. Радили на очувању Аустријске монархије, подржавали Италијане око Далмације и Истре, подстрекавали Румуне да узму Банат, Бугаре да узму српске територије северно од Македоније. А када је Русија изашла из рата, изгледало је да Србији нема спаса. Но, тада је дошло до француског заокрета. На челу њене војске долазе одлични познаваоци балканских прилика Клемансо,

.....

Према његовој оцени, у српској и југословенској историографији ретко ко је дубље сагледао и проучио позадину и стварне мотиве државника, политичара, владара и војника приликом доношења њихових одлука, као што је још мање истражено ко су били прави савезници Србије у Првом светском рату, колико су били заинтересовани за Балкан и шта су намеравали на њему да остваре.

[30] Тај документ први је открио академик Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, *велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Завод за уџбенике Београд, 2008, 402.

Гиом и Депере и исход је био убрзо познат.[31]

Ни британско јавно мњење није било превише узнемирено судбином Србије, вероватно због последица пораза у Дарданелима и страха да би се то исто могло десити и на балканском ратишту. Међутим, нови француски премијер није намеравао да свој војни контингент повлачи из Солуна, убеђен да ће то охрабрити Грчку и Румунију да се приклоне Антанти.

Интересе Велике Британије, Живојиновић открива и у разговору Греја и Виктора Флериоа, саветника француске амбасаде, вођеном 4. новембра 1915. године. Реч је о очувању Империје, јер је успостављање директне везе између Берлина и Цариграда угрожавало Источно царство, Египат и Индију. Довођење тога у питање због упућивања трупа на Балкан, било би по Грају крајње погрешно. Приоритет су представљали Западни фронт и империјална подручја. По прогону српске војске на Косово, генерал Мери, начелник Империјалног генералштаба, залагао се за напуштање Солуна, док је Киченер тражио да се Француској запрети повлачењем трупа и са њене територије, ако се не сложи са евакуацијом Солуна. Премијеру Асквиту, Киченер је претио оставком ако Британци не напусте Солун, а будући премијер Лојд Џорџ уколико се то деси.

На конференцији у Калеу, 4. децембра 1915, Бријан је пристао на британске захтеве о напуштању Солуна, али је само дан касније морао од тога да одустане, после чега је Асквит увидео да ће чврст британски став принудити Бријана на оставку. На седници владе, 6. децембра 1915, Бријан је чак својеручно морао да мења записник из Калеа, како би испало да је француска делегација само примила к знању британску намеру да се напусти Солун, али да је није и прихватила.

Осим Киченера, у британском политичком врху било је још противника Солунског фронта. Живојиновић наводи меморандум посланика Џемса Кинга, који је у децембру 1915. писао лорду Роберту Сесилу да би због претрпљеног пораза најбоље решење за Србију и савезнике био њен сепаратни мир са Централним силама. Србија би тиме избегла даља страдања, мада би остала без Македоније, док би савезници могли да своје трупе упућују на друга ратишта, а не на балканско. Живојиновић оштро критикује Кингово размишљање, јер иза маске хуманости подржава задовољење бугарских и аустроугарских претензија на штету Србије, као и због тога што не говори о краху савезничке политике на Балканском полуострву и британској одговорности за оно што је снашло српску

[31] Исто.

војску и народ. Кингов меморандум осудио је и историчар Опачић. [32]

Однос Британаца према Србији, академик илуструје односом *Трубриц-Карсон.* Трубриц је, као човек склон сарадњи са Србијом, био запањен Карсоновим ставом из јуна 1917. да је он увек био за то да Срби закључе сепаратни мир са Аустријанцима. Живојиновић напомиње да су те речи дошле од политичара који је у јесен 1915, заједно са Лојдом Џорџом, оптуживао Асквита и Киченера због оклевања да Србији упуте помоћ, па је зато поднео и оставку у влади. „Карсон је, дакле, сматрао да је за његову земљу корисно да Србија буде део прекомпоноване Аустро-Угарске".[33] За разлику од Карсона, Филип Кер и Дејвид Дејвис, најближи сарадници Лојда Џорџа, залагали су се за подршку Србији, помоћ Венизелосу, уклањање Сараја и покретање већих војних операција на Балкану. Сматрали су да се Србија не сме оставити на цедилу. Дејвис је имао разумевање за постојање једне снажне југословенске државе као бране пред немачким експанзионизмом, тако да је страховао од сепаратног мира који би Србија евентуално склопила, баш као и Кер. Разочаран премијеровом политиком, Дејвис је напустио свој положај, оптуживши Лојда Џорџа за издају српског народа и српске војске.[34]

***

Коначно, савезнички представници су, 3. августа у Версају, прихватили да до офанзиве дође у октобру и да генерал Д' Епере одреди почетак операције, али под условом да се не захтева пребацивање тру-

[32] Д. Р. Живојиновић, н.д., 300–350.

[33] На питање: ко је био Едвард Карсон, пријатељ Србије или интригантан политичар треба у будућности дати бољи одговор? Човек који је због неиспуњења обавезе према савезници Србији, поднео оставку, заслужује нешто више пажње наше јавности и историографије. Едвард Карсон је у Великој Британији био изузетак, јер је дао оставку у влади због тога што је његова земља одбила да притекне Србији у помоћ. Рођен је 9. фебруара 1854. године у протестантској породици у Даблину. Постаје један од познатијих адвоката тог времена. Живео је и радио у Ирској док није стекао неповерење ирских сепаратиста. Био је противник политике премијера Асквита, нарочито због наметања *Irish Home Rule bill* система. За време рата је био у влади Асквита, ког напушта збо неслагања али се враћа убрзо по доласку на премијерско место Лојда Џорџа, као Лорд адмиралитета. Убрзо је замењен кроз једну годину али наставља политику са места министра без портфеља. Умро је 1935. године.

[34] С друге стране, **Трубрич** је био проверени пријатељ Срба. Командовао је малом групом поморaца и маринаца који су дошли да бране обале Дунава код Београда, заједно са српском војском. Престолонаследник Александар тражио га је касније за свог личног саветника и помоћника.

па са Западног фронта. Генерал Вилсон није успео да наметне своје противљење будућој офанзиви, јер је Лојд Џорџ пристао на учешће британских дивизија ако Италијани у исто време нападну аустроугарске трупе. После Гијомине посете Лондону, са отпочињањем офанзиве сагласио се и генерал Вилсон, што је Клемансо јавио Д' Епереу. Командант Источне армије наредио је да артиљеријска припрема почне 14, а пешадијски напад у српском сектору 15. септембра 1918. године. Кад је офанзива отпочела, Вилсон је давао обавештења Ратном кабинету о њеном успешном току, пропустивши да каже да су за то заслужне српске дивизије.

То потврђује и састанак који је одржан између Лојда Џорџа, Сесила и Вилсона а који преноси у својим мемоарима британски премијер. Били су свесни да Бугари јесу изиграни за потребе Немаца и Аустроугара па им се смањио мотив за рат и у томе видели прилику за балканску офанзиву. Ипак, да не буде све тако бело потрудио се Хенри Вилсон који је изјавио на том састанку: „...али ми нећемо ступати у борбу пре него што Срби постигну успех. Ако српски напад не успе, ми нећемо пустити да се помоћу нас поправе ствари". [35] Права је срећа да Лојд Џорџ није послушао свог помоћника, већ да је наредио да се напад изврши на целој линији фронта (Лојд Џорџ и Балфур су подржали идеју Клемансоа и Д' Епереа у намери да се Бугарска прва порази). [36]

Неизоставно је тумачити и ставове историчара Опачића, међу којим су и изјаве српског премијера Николе Пашића, о односу према Британцима током боравка српске владе и Грчкој после повлачења из Србије и касније. Пашић говори о томе да постоји велика жеља да српска влада тежи да продужи сарадњу са Британијом и да нова влада стекне поверење у Србију. Он жели да негује пријатељство као са моћном савезницом и државом али је знао да ће јој требати због будућих односа

[35] Д. Л. Џорџ, *Ратни мемоари*, књига друга, Београд, 1937, 742–744.

[36] Живојиновић у Вилсону види његову сујету која није могла да се помири са успесима на ратишту од кога он ништа значајно није очекивао (мислећи на Балкан). Мишљење је да су британске трупе у завршним операцијама на Балкану биле само сапутник француским, српским и грчким дивизијама. Треба рећи да су врло брзо је постигнут и политички договор по коме ће Француска успоставити своју доминацију у Србији, Бугарској и Румунији, док је Велика Британија дошла до превласти у Отоманској империји, што је за њене интересе на Блиском истоку било изузетно важно. Насупрот њима, Клемансо је имао визију која је одредила даљи историјски ток на Балкану. Присуство Француске у Подунављу и средњој Европи било од кључне важности за стварање Краљевине СХС, чије границе је подржавао и Ернест Дени, водећи географ Француске.

на Јадрану, у Албанији и по питању српско бугарских односа. Једино је по питању односа према бугарима био убеђен у већу подршку и то безусловну, бугаској страни. Он истиче: „Држање Србије, мора бити увек пријатељско и исправно у сваком погледу“. [37]

За разлику од Француске, Британија показује сталну врсту резервисаности за и отпорности у најкрупнијим питањима српске спољне политике. Опачић у свом делу показује први пут преокрет у британској политици према Србији, која је доласком Дејвида Лојд Џорџа на место премијера постала знатно боља по Србију и далеко олакшана, него је то било под владом Асквита и Греја, које се по анализама које ја представљам, подударају. Значајан је план о штетности британског колебања према Србији и Балкану, изнео је Филип Кер (доцније лорд Лотијен) 1. јуна 1917. године пред Дејвида Лојда у меморандуму. Он је образложио значај који Србија има и да неподршка може значити крај целе савезничке ствари са неуспехом или падом британске владе. Кар потврђује речи Лојда Џорџа: „Били сте потпуно у праву и септембру 1914, фебруару и јуну 1915. Када сте били за помоћ Србији. Морате се ове политике држати до краја. Ако желите да победите, морате тако учинити...Не смемо напустити Србију па ма шта се догодило“. [38]

Пашић био у потпуности свестан тешког положаја војске и државе, о чему сведочи његово писмо војводи Путнику, начелнику Врховне команде, од 26. септембра 1915, где Пашић наводи да ће Румунија задржати неутралност, да је Грчка неспремна да помогне, да су савезници убеђивали његову владу да Бугарска неће напасти Србију и да велике силе нису одобриле превентивни напад на Бугаре. Пашићев закључак је био да је Србија препуштена самој себи, али и да тако усамљена треба да се брани од Бугарске. Врховна команда се одлучила за дефанзиву на северу и истоку, с намером да сачува војску док не стигну савезничке трупе. „Обећана помоћ никад није стигла, иако су је очекивали како војници, тако и цивили.“ У Великој Британији је Лојд Џорџ захтевао да се Србији упути помоћ, али то није довело до промене у ставовима и уверењима заговорника Западног фронта. Оклевање Велике Британије да пошаље трупе у Солун и појача Сарајеву Источну армију, утицало је на пад владе у Француској. Вивијанија је заменио Аристид Бријан, док је нови министар рата постао генерал Галијени. И један и други су били тзв. „источњаци“.[39]

[37] П. Опачић, *Србија*, *Солунски фронт и уједињење 1918*, Београд, 1990, 57–58.

[38] П. Опачић, н.д., 56.

[39] Д. Р. Живојиновић, н.д., 402.

Свакако личност чију улогу у односима Србије и Велике Британије, треба истражити је и улога амбасадора британске круне у Београду. Оно што је познато је да је британски амбасадор током Првог светског рата у Београду је био Чарлс Луис де Грац (Charles Louis des Graz). О њему нема пуно обрађених података. Био је секретар посланства у 1888. год у Атини, после и у Хагу (1891–1894). Од 1894. до 1901. радио је у Санкт Петерсбургу. Од 1901. до 1903. био је секретар посланства у Техерану. Затим следи дужност у Риму. Од 1906. године био је отправник послова у Цетињу. Акредитације је предавао још до доласка у Београд, у државама Перу и Еквадор. Пре доласка у Србију, боравио је и у Грацу. Именован је за представника у Београду – Србији и практично се задржао на овој функцији пет година, од 1914. до 1919. године, када га је наследио сер Албан Јанг (*Sir Alban Charles Young*).

Резиме

Посматрајући историју дипломатских односа две државе, може се рећи да је и прошлост њихових међусобних односа веома упитан. Почев од средине XIX века, њихови односи су доносили бројне успоне и падове. Далеко бољи односи кренули су са Првим светски ратом, пре свега јер су земље као савезнице у рату биле упућене једна на другу. Посебно је српски интерес био да се добије помоћ Британаца. Током владе Х. Х. Асквита, Србија је имала доста благу подршку, нарочито је фалило оне савезничке војне подршке, приликом напада Централних сила 1915. године. Доласком на премијерску функцију Лојда Џорџа, ствари су се кретале знатно повољније по српске положаје, јер је Лојд Џорџ био заговорник солунске експедиције и помоћи српској држави као правој и искреној савезници. Критичке ставове на рачун држања Британаца током Великог рата износи покојни академик Драгољуб Р. Живојиновић. Моје виђење је да су доласком Лојда Џорџа јачи утицај имале струје које су заиста хтеле помоћи Србији, уз наравно задржавање интереса британске круне. Међу њима су поред Лојд Џорџа, Филип Кер, Дејвид Дејвис, Ернест Трубриџ и други. Свакако треба истаћи да су Британци били изузетни политичари тог времена, нису журили са одлукама и кад је то требало и кад није. Свакако занимљива личност чију улогу у односима Србије и Велике Британије, треба истражити је и улога амбасадора британске круне у Београду, Чарлса Луис де Граца.

Summary
GREAT BRITAIN AND SERBIA – THE RELATIONSHIP OF ELITES DURING THE FIRST WORLD WAR

Because of its most important geostrategical, and political position the Balkan peninsula was attracting the attention of the Great Powers as well as Great Britain. The relationship between Great Britain and Serbia from 1837, when the first British consul arrived in Serbia in 1903, when the mutual diplomatic relations broke out was passing through a few up or down phases. the knowledge of Serbiain Great Britain and vice versa was virtually null. Tragic murder of the last representatives of the Obrenović dynasty in May 1903, was a turning point in London to break out mutual diplomatic relations with Serbia. During the First World War relationship between Serbia and Great Britain was much better. Serbia has got ally in war. During the government of Prime Minister H. H. Asquith, Serbia had a lot of commodity support, especially those lacking allied military support during the attack of the Central Powers in 1915. With the arrival of the prime minister Lloyd George, things are moving much more favorable for Serbian positions, because Lloyd George was protector of Salonika expedition and for helping Serbian state as true and sincere allies. Critical positions at the expense of keeping the British during the Great War is deceased academician Dragoljub R. Živojinović. My view is that the arrival of Lloyd George as Prime Minister had a stronger impact electricity that really wanted to help Serbia with a natural interest in retaining the British crown. Beside Lloyd George there are even: Philip Kerr, David Davies, Ernest Troubridge and others. It should be pointed out that the British were non pareil politicians of the time, no hurry with the decisions and when it is needed and when it is not. Certainly interested person whose role in the relations between Serbia and Great Britain, should investigate the role of the British Crown Ambassador in Belgrade Charles Louis des Graz.

Мр Маја Николова, музејски саветник
Педагошки музеј, Београд

ЕЛИТА КОЈА ЈЕ СТВАРАЛА ЕЛИТУ СРПСКИ ПРОФЕСОРИ И ФРАНЦУСКИ ЂАЦИ

Сажетак: За време Првог светског рата више од три хиљаде младих Срба провело је своје школске дане у француским основним и средњим школама и на факултетима. О њиховом школовању бринула се француска влада, Министарство просвете и Краљевине Србије као и врсни професори београдских и других гимназија. У процесу васпитања и образовања главну улогу је имало Министарство просвете са министром Љубомиром Давидовићем на челу. Ово дело јединствено у историји, односно школовање ван граница отаџбине, није било могуће без професора и учитеља који су имали деликатан задатак – да пренесу ученицима знање, али и моралне норме које се стичу у породици. Боравак српских ђака у Француској оставио је дубок траг у њиховом личном и професионалном животу. Са избегличких стаза враћена је цела послератна универзитетска генерација, а од ње се много очекивало. Ђаци су у отаџбину понели не само знање већ и манире који су тридесетих година XX века дали обележје социјалним дешавањима – у моди, исхрани, у организовању журева, а главни носиоци модернизације међуратне Србији били су баш ти некадашњи француски ђаци. Овај рад има за циљ да укаже на значајна имена, или елиту, српског школства која је својим радом, током Првог светског рата, формирала будућу генерацију елитних стручњака у свим областима привредног и друштвеног живота.

Кључне речи: Први светски рат, школовање у Француској, Министарство просвете, професори

Увод

Посебну карактеристику Првог светског рата чини образовање српске младежи у изгнанству, које се, у највећем броју, одвијало у Француској.

Крајем 1915. године с војском су, како не би пали у заробљеништво, из Србије били повучени и младићи у узрасту од четрнаест до осамнаест година, као и млађи ученици и ученице. Они су школовање наставили ван домовине. Већина њих била је бродовима пребачена у Француску, док је мањи број послат на школовање у Африку, Енглеску, Швајцарску, Русију, Италију и Грчку.

Хроничари времена били су свесни пресудне улоге Министарства просвете и црквених послова Србије у очувању и образовању српске младежи, као и савезничке помоћи. Према речима професора Јована Кангрге […] *поред реорганизације војске, просвета је без сумње била она грана државног живота, која се у туђини прва организовала и чији је рад у туђини довео до најпозитивнијих резултата. Још крајем новембра 1915. године почиње Министарство просвете радити на прикупљању ученика и незапослених наставника. То се отпочело у Солуну, Скадру и Драчу, а завршило на Крфу. Сва омладина шаље се под вођством средњошколских наставника у Француску, а нешто мало у Енглеску и Швајцарску и тако се распоређује по школама, у које се са нашим ученицима шаље и по један наставник.*[1]

Највећи број ученика током Првог светског рата школован је у Француској. Резолуцијом француске Скупштине од 26. новембра 1915. било је предвиђено да се прихвати 500 ученика из Србије, а прва група, 766 ђака, стигла је у Француску већ крајем децембра те године.[2]

Њихово школовање ишло је на терет француског Министарства просвете, које је било у сталној вези с Министарством просвете и црквених послова Србије. Поред тога, и многа хуманитарна друштва пружала су помоћ у одећи, обући или школском прибору. Јануара 1915. у Паризу је, на иницијативу супруга француских политичара и научника, основан *Француско-српски комитет*, који је крајем 1915. променио назив у *La nation Serbe en France – Српски народ у Француској*. Та организација окупила је преко осамдесет угледних политичара, научника

[1] Ј. Кангрга, М. Костић „Увод“, *Наставник 1914–1919*, (XXVII), 2.

[2] Љ. Трговчевић, „Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916. године“, *Зборник радова Историјског института*, Београд, 1987, 262.

и личности из јавног живота, међу којима је био и Огист Боп (August Borpe), опуномоћени министар Француске у Србији.[3]

Велику помоћ српским ђацима пружио је и *Универзитетски одбор за српску омладину*, основан 7. децембра 1915. у Паризу.[4] На челу те организације, с француске стране, били су председник Луј Лијар, председник Париског универзитета, и секретар Куле, директор Националног бироа из области основног, средњег и универзитетског образовања. Са српске стране представници су били Ђорђе Станојевић, ректор Београдског универзитета, и Милета Новаковић, професор Правног факултета.[5] Њиховим заједничким радом била су сакупљена средства која су у много чему помогла у школовању српских ђака и студената.

Рад Министарства просвете

Чланови Министарства просвете и црквених послова, као и чланови других министарстава, били су принуђени да напусте земљу и да, преко Призрена и Скадра, са српском владом у јануару 1916. дођу на Крф. Примарни задатак тог министарства у избеглиштву био је да се окупе избегли ђаци и да им се омогући наставак школовања у савезничким земљама. Министарство, међутим, није могло са Крфа да размешта и надзире све ученике и студенте који су напустили земљу, па су зато, као његова заступништва, установљена просветна одељења у Француској, Енглеској, Италији и Швајцарској.

Тако је при Посланству у Паризу установљено посебно одељење које је радило на распоређивању, школовању и васпитавању српске младежи у Француској. На његовом челу био је Јован Жујовић, председник Српске краљевске академије, који је одлуком министра просвете с Крфа 5. марта 1916. постављен за шефа Просветног одељења у Паризу.[6] Поред њега, Просветно одељење чинили су: начелник Мирко Поповић, инспектор за вишу наставу Ђорђе Станојевић, референт за вишу наставу Чедомир Митровић, референт за средњу наставу

[3] Љ. Трговчевић, „Два документа о школовању српске младежи 1917. године“, *Историјски гласник*, Београд, 1983, 104.

[4] *Исто*, 104.

[5] *Исто*, 104.

[6] В. П. „Рад Министарства просвете“, *Наставник 1914–1919*. (XXVII), 116.

Драгомир Обрадовић и секретар Коста Петровић.[7] У септембру 1918. спроведене су неке промене, па је за шефа после професора Саве Урошевића, изабраног у јулу 1916, поново постављен Јован Жујовић, док је Мирко Поповић остао начелник, а Драгомир Обрадовић и даље је обављао посао референта за средњу наставу. За референта за вишу наставу постављен је Хенрик Лилер, шеф економата био је Михаило Бобић, а помоћник референта за средњу наставу Милан Банић.[8]

Рад Министарства просвете и просветних одељења за време Првог светског рата није био нимало лак. Поред сталних организационих тешкоћа, било је и оних које су се односиле на садржај наставе. У почетку је било потребно да се организују курсеви француског језика како би ученици могли да прате наставу, а касније да се број часова и наставни програми усагласе с нивоима претходног образовања ученика. У том циљу Министарство просвете донело је два важна законска акта: *Конвенцију о школовању српских студената универзитета и ученика и ученица учитељских школа у Француској*, потписану на Крфу 28. октобра 1916, и *Уредбу о школовању и васпитању српске омладине у Француској*, коју је Министарство просвете одобрило 7. октобра 1917. године.

Проблеми око материјалне помоћи просветним радницима били су стални, па је Министарство просвете у неколико махова доносило одлуке о повишицама месечних принадлежности. Од јануара 1918. шефовима и васпитачима ђачких група у Француској, поред тога што су имали обезбеђен стан и храну, исплаћивана је сума од 60 франака месечно.[9]

Једно од најважнијих питања које је Министарство просвете током рата решавало било је питање војних обвезника, то јест ученика и студената који су били у војсци или оних који су подлегали војној обавези. Ученици који нису регрутовани до почетка рата, а били су у Француској, нису слати на фронт, већ им је било омогућено да наставе школовање. Поред тога, Министарство је стално инсистирало на томе да се из војске повуку они који су раније били регрутовани и да се, као и њихови вршњаци, упуте на даље школовање. Због тога је министар просвете Љубомир Давидовић 31. марта 1916. упутио молбу министру војном да се из војске у Универзитетски батаљон пошаљу сви студенти и ученици рођени 1897. године. Министарство војно прихватило је тај

[7] *Исто*, 116.

[8] *Исто*, 116.

[9] Н. Н, „Додатак шефовима и васпитачима ђачких група у Француској“, *Учитељ*, (6), 27.

предлог и 9. маја 1916. донело одлуку да се студенти и ученици неборци отпусте из војске и да се ставе на располагање Министарству просвете ради наставка школовања, а да се борци упуте у Универзитетски батаљон у Жозјеу.[10]

Захваљујући залагању Министарства просвете, током маја и јуна 1917. многи ученици рођени 1897. проглашени су за неборце, а до краја 1917. из војске је отпуштено још 300 бораца, од којих је 150 упућено у Битољску гимназију у Волосу, док су студенти послати у Француску и Италију.[11] Министарство војно је због великог броја погинулих на фронту стално захтевало да се број војника повећа и да се ученици, уместо у школе, шаљу на фронт. Неслагање између војних и просветних власти било је сасвим разумљиво, али је ипак, захваљујући преданом раду Министарства просвете, многим ученицима и студентима било омогућено да током рата наставе школовање: *Министар Просвете је, међутим, стално заступао гледиште, да, из државних разлога, а с обзиром на многе губитке у интелигенцији у току ратова и на велику потребу у школованим људима, који ће се јавити по нашем повратку у отаџбину, – не треба допустити да ниједан студент или ученик средњих и стручних школа који се затекао у школи у Француској прекида своје школовање, и да, стога, ове ђаке не треба узимати у војску, већ по могућству, упутити из војске у школу што је могућно већи број студената и ученика*.[12]

Поред проблема у свакодневном раду, Министарство просвете пред собом је имало веома озбиљан задатак – организацију школства у Србији после ослобођења. Поводом тога Милан Рабреновић је забележио: *Када се вратимо у ослобођену отаџбину, треба да се позову сви наставници и учитељи који не раде, поставити надзорника, оправити школске зграде, да се уџбеници штампају о државном трошку, у почетку само буквар и читанка, да се даје бесплатно писаћи материјал, да се што пре ураде нови наставни планови*.[13]

На иницијативу министра просвете Љубомира Давидовића, већ средином 1916. на седницама Министарског савета расправљало се о уређењу школа и просвете у ослобођеној Србији, па су 14. маја 1916.

.....

[10] В. П, н. д., 122.

[11] *Исто*, 124.

[12] 12 *Исто*, 123.

[13] М. Рабреновић, „Један важан просветин документ“, *Учитељ*, (9–10), 620.

донети следећи закључци:[14]

– да се после ослобођења из државног буџета издвоје материјална средства за обнову школских зграда и школског намештаја, за штампање уџбеника и набавку папира за ђачке свеске;

– да се сачини списак учитеља и професора како у земљи тако и оних у иностранству да би се, по потреби, они одазвали позиву ради одржавања наставе у земљи;

– да се одмах након ослобођења отворе учитељске школе у Скопљу и Призрену и да се при гимназијама оснују припремни течајеви на којима би ученици који су пре рата завршили трећи и четврти разред основне школе обновили градиво из рачуна и српског језика.

Годину дана касније послове око припреме наставе након ослобођења на себе је преузело Одељење за припремне радове, основано 22. маја 1917, које је, поред осталог, имало задатак:

– *да припреми и брине о издавању уџбеника за све средње*, *стручне и основне школе и о свим другим публикацијама Министарства просвете*;

– *да се брине о изради наставних планова и програма за средње*, *стручне и основне школе*;

– *да припрема све што треба за извођење одредаба Закона о регулисању школског рада због рата и његових последица и извођење потребних реформи у средњим стручним и основним школама*.[15]

Да би се проблем око будуће организације школовања што успешније решио, од свих истакнутих професора и педагога затражено је мишљење о реформи наставних планова и програма и њиховој примени у послератним условима. Поред тога, сакупљани су подаци о раду школа у Енглеској, Француској и Италији, о њиховом уређењу, одликама и особеностима које би постале основ за корениту реформу школства у ослобођеној Србији: *Данашње прилике*, *тако кобне по друге стране нашег живота*, *па и по школовање наше омладине*, *у много чему ће помоћи да се*, *нешто још у току рата*, *а нешто по његовом свршетку*, *много брже приведе крају ово питање*, *које би се у миру много спорије свршило*.[16]

Током Првог светског рата рад Министарства просвете, с Љубомиром

.....

[14] И. Димник, „Љубомир Давидовић и наша просвета“, *Споменица Љубомиру Давидовићу*, Београд, 1940, 121.

[15] В. П., н. д., 136.

[16] *Министарство просвете и црквених послова. Преглед рада у 1916. и 1917. години*, 86.

Давидовићем на челу, био је добро огранизован и необично плодан. Био је усмерен у два основна правца: на решавање текућих питања, то јест организовање и прикупљање ученика и студената ради наставка школовања ван Србије и на реформу целокупног система школства и наставе у ослобођеној Србији.

После ослобођења, Министарство просвете и црквених послова наставило је са уобичајеним радом, али и с радом на прикупљању података о школовању српских ђака у Француској.

Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица на француским универзитетима и учитељским школама

Ради организовања наставе и издржавања српских ученика и студената у Француској 28. октобра 1916. на Крфу је потписана конвенција између српске и француске владе, а француски Парламент у потпуности ју је усвојио 7. јуна 1917. *Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица на француским универзитетима и у учитељским школама* садржавала је шест тачака, а била је закључена на три године и по потреби се могла обновити.

На основу те конвенције француске мушке и женске учитељске школе биле су у обавези да сваке године приме на школовање известан број српских ђака. Одлуку о упису, која се доносила у јулу за наредну школску годину, потписивали су представник француског Министарства просвете и шеф Просветног одељења Србије.[17] Било је предвиђено да у свакој француској учитељској школи која прими српске ученике буде постављен, о трошку српске владе, професор који би предавао српски језик, књижевност и националну историју, а у исто време био би и васпитач. Француска влада је једним делом на себе преузела издржавање ученика у интернатима.

У оквиру високошколског образовања конвенцијом је било предвиђено да један број српских студента буде ослобођен уписнине и државних такси, као и да Министарство просвете Француске одређеном броју успешних студената обезбеди стипендије. Високошколци су при упису били у обавези да покажу диплому о положеном испиту зрелости у француским или српским средњим школама, а они који су имали само

[17] *Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица на француским универзитетима и учитељским школама*, Крф, 1916, 1.

српску диплому морали су да пруже доказ о познавању француског језика.

На сваком француском универзитету који је примио српске студенте било је и неколико српских професора који су, уз одређену надокнаду, предавали српски језик, књижевност и националну историју.

Уредба о школовању и васпитању српске омладине у Француској

Други законски акт који је регулисао школовање српских ђака у Француској за време Првог светског рата била је *Уредба о школовању и васпитању српске омладине у Француској*, која је потписана на Крфу 7. октобра 1917. године. Министар просвете и црквених послова овластио је, у договору с Просветним одељењем у Паризу, министра Милоша Трифуновића да пропише уредбу ради утврђивања законских односа у школовању српске омладине у Француској, као и ради утврђивања права и дужности управних органа, службеника, наставника и ученика. Уредба, која је обухватала десет тачака, била је објављена 31. октобра 1917. године у *Српским новинама*, штампаним на Крфу.

Први део уредбе регулисао је рад Просветног одељења, које је, као одељење Министарства просвете, установљено у Паризу. Његов задатак био је да води послове у вези са школовањем, васпитавањем и физичким јачањем српске омладине у Француској током Првог светског рата.

Уредбом су били регулисани права и обавезе студената, то јест сваког ученика који је положио виши течајни испит и уписао се као редовни студент на универзитет, у техничку школу или на припремни курс за техничаре.[18] Трошкове школовања студената, на основу *Конвенције о школовању српских студената*, *ученика и ученица*, преузела је француска влада, уз финансијско учешће Министарства просвете Србије, а известан број техничара образовао се о трошку хуманитарног друштва *Српски народ у Француској*.

Посебно место међу српским студентима заузимали су техничари, чије се образовање у француском систему школовања разликовало од оног на Београдском универзитету. У високе школе, као што су биле Школа за мостове и путеве (*École des ponts et chaussées*) и Школа за уметност и занате (*École centrale des arts et manufactures*), примани су кандидати који су, после положеног вишег течајног испита, *бакалореата*, завршили двогодишњи математички течај у лицејима интернатског типа.[19]

.....

[18] *Уредба о школовању и васпитању српске школске омладине у Француској*, 14.

[19] Исто, 26.

Српска гимназија у Ници и Болијеу

Током школовања српске младежи у Француској посебно место заузимале су српске гимназије у Ници и Болијеу. После неколико одржаних матурских течајева сва српска омладина старија од осамнаест година била је окупљена у две гимназије – прво у Ници, а затим, када је број ђака порастао толико да су капацитети те гимназије постали недовољни, у Болијеу. Настава се одвијала по посебно донетим наставним плановима и програмима, у складу с ратним условима. Скраћени курсеви, чије је трајање зависило од претходног школовања ђака, пружили су ученицима могућност да наставе школовање на француским универзитетима, а оним млађим да се по повратку домовину врате у школске клупе. У образовању великог броја ђака учествовали су истакнути професори, који су својим стручним и педагошким радом за релативно кратко време много постигли. Иако није било уџбеника, као ни наставних средстава, и иако је интернатски начин живота захтевао период навикавања, свим *ничанцима* и *болијевцима* то су били незаборавни дани. Њихова касније забележена сећања указују на то да је уз искрене напоре и племенит рад могуће савладати и велике тешкоће.

Интернат Српске гимназије био је смештен у неколико зграда, међу којима је била и петоспратна *Асторија*, један од најлепших хотела у Ници. Од интерната до трпезарије с двадесетак столова стизало се за око десет минута. Иако су ученици имали обезбеђене све оброке – доручак, ручак и вечеру – а четвртком и недељом уз њих и мало воћа и колача, често су се жалили на лошу храну.[20] Али, с обзиром на ратно време, праћено проблемима са струјом и недовољно топлим собама, смештај српских ђака био је задовољавајући. Једино је привикавање на интернатски начина живота представљало потешкоћу за ђаке, као и строга дисциплина која је налагала уљудно понашање: *Неопходно је потребно да у овој школи почне*, *од првог дана уласка ученика*, *владати потпуни ред и тачност у испуњавању дужности и од стране ученика и од стране наставника*, *да француске власти и грађани Нице*, *који су нас много задужили већ самим тим што су нас примили у своју средину наше ученике*, *ни једног тренутка ни у једној прилици не нађу повода да*

[20] Ученици су добијали: за доручак 0,250 л. беле каве; за ручак: претходно јело (horse d'oeuvre) и једно јело са месом, а за вечеру: супу (potage) и једно јело са месом. Четвртком и недељом добијали су о ручку мало воћа или колача. Хлеба је имао сваки читав килограм на дан. Ј. Кангрга, *Српске школе у Ници*, 39.

буду незадовољни владањем и понашањем ученика.[21]

Када се говори о српским ђацима школованим у Француској за време Првог светског рата, потребно је указати и на проблем недостатка уџбеника. С обзиром на то да је већина српских ђака морала да се образује на страном језику, сасвим је разумљиво што се тих ратних година појавио већи број примерених уџбеника као помоћ за учење француског језика. Штампани су следећи уџбеници:[22] Давид Акалај, *Практични уџбеник француске конверзације у вези с граматиком* (Женева 1917), Давид Алкалај, *Практичан уџбеник француске конверзације у вези са граматиком*, *удешен за самоуке* (Женева 1918), Драгутин Дероко, *Најпотребнији разговори и речник за Србе на француском језику* (Рома 1916), Драгутин Дероко, *Најпотребнији разговори и речник за Србе на француском језику са тачним изговором француских речи* [Париз (Рома) 1916], Аранђел Јотић, *Потпуна граматика француског језика. Морфологија – етимологија* (Париз 1918), Жика Томић, *Први корак ка француском језику* [Солун (без године издања], Алекса Станојевић, *Практични учитељ француског језика. Вежбање из граматике. Разговори. Речник. За Србе у Француској* (Марсељ 1916), Веселин Чајкановић, *Извод из француске граматике* (Бизерта 1916), Урош Џонић, *Кратак преглед историје српске књижевности* (Ница 1917).

У школама у избеглиштву за потребе наставе матерњег језика, националне историје и географије аутографисана су предавања, то јест рукописи српских професора и наставника, а у школама на Крфу, у Солуну и Волосу коришћено је нешто заосталих уџбеника из Битоља. Пред крај рата Министарство просвете покренуло је питање издавања скраћених уџбеника, а за потребе широких маса издало је у 100.000 примерака *Буквар за основне школе*, док је *Читанка* била у припреми. Децембра 1916. изашао је *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* Стеве Чутурила, који је штампала Државна штампарија на Крфу.[23]

Српске ђаке распоређене по француским колеџима и лицејима често су посећивале виђеније личности из политичког и друштвеног живота Француске. Поред њих, бригу о младима водили су и српски професори, па чак и сам престолонаследник Александар Карађорђевић, који је 16.

[21] АС, МПс Крф, ПО Париз, 1916, г/17: допис министра просвете Љубомира Давидовића упућен управи Српске гимназије у Ници, Крф, 8/21. април 1916.

[22] В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Београд, 1992, 310.

[23] В. П., н. д., 137. Овај *Буквар*, који је био у употреби у свим српским школама, први пут је штампан 1892.

марта 1916. обишао колеџ у Фонтенблоу.[24] Затим, Љубомир Давидовић, министар просвете и црквених послова, који је 20. априла 1917, после посете свим школским центрима у којима су се школовала српска деца, упутио телеграм захвалности француском народу и влади: *У тренутку, када напуштам вашу лепу земљу, допустите да Вама изразим своју дубоку и искрену захвалност на старању, што га племенита Француска и нарочито Ви указујете омладини наших школа. Одлично здравље наше деце и њихови постигнути успеси сведоче још сада, да ће она, када се врате у своју напаћену Отаџбину, са узвишенијим осећањима и потпунијим образовањем, моћи корисно послужити остварењу великих светских идеја, за које Француска вековима подноси многобројне и драгоцене жртве.*[25]

Неколико недеља касније следио је телеграм са следећим речима: *У трагичним данима које преживљавамо, српска деца која су се нашла у Француској наишла су на незабораван матерински пријем. Влада републике и сав француски народ такмичили су се у племенитости да би им ублажили горчину изгнанства. Ступајући ојађене душе на Ваше тло, наша деца нашла су другу отаџбину која је умела да утре њихове сузе и она се сада ту припремају да би сутра била генерација достојна жртава својих очева. Следећи племениту традицију Ваше велике отаџбине, Ви сте учествовали у једном делу јединственом у историји и ја имам ту част да Вам, у име Краљевине Србије изразим искрену захвалност родитеља осталих у Србији који ће, знајући да су њихова деца заштићена, са више наде носити свој крст патњи. 10. мај 1917, са Крфа.*[26]

Француски ђаци

Школовање и боравак српских ђака у Француској оставили су дубок траг на њиховом *личном и професионалном животу*. Ђаци су у отаџбину понели не само знање већ и манире који су тридесетих година XX века дали обележје социјалним дешавањима – у моди, исхрани, у организовању журева. Тих првих послератних година од својих другова који су време окупације провели у Србији разликовали су се и по одевању

[24] Овај податак забележен је на дописној карти из Фонтенблоа, Педагошки музеј, Београд, Збирка фотографија, инв. бр. 2299-II-1020.

[25] *Српске новине*, бр. 48, Крф, 22. април 1917, 3.

[26] Љ. Самарџић, *Ходочашће на Крф*, Београд, 2004, 43.

у којем су се препознавали француски дух и култура. Српска списатељица Мирјана Јаковљевић у свом дневнику је забележила: *После ратника поче да долази бежанија из Француске и ђаци из француских и енглеских колеџа. Ђаци су дочекани најсрдачније ... лепи, симпатични, лепо обучени, они донеше знање француског језика и елеганцију француских одела и шешира. Одмах су падали у очи поред својих другова који су остали под Шумадијом, јер ови беху поцепани, ослабили, у ципелама поткованим плочицама, а млади и лепи Французи како их прозваше девојчице, очараваху своје колегинице.*[27]

Тадашњим српским властима било је сасвим јасно да без образованог појединца нема модерне државе, па је школовање у Француској искоришћено за формирање комплексних и креативних личности. Многи од матурских задатака написаних у Српској гимназији у Ници и Болијеу указују на висок степен образовања, зрелости и оригиналности у постављању и решавању проблема. У писменом задатку из српског језика који је 1919. на вишем течајном испиту у Болијеу написао ученик Витомир Павловић стоји:[28] *Није то само формалност што се Историја дели на векове. Велики догађаји политички или који други, на пример културни, који измене јако дотадашње стање једног света или целог човечанства, јесу критеријум за то. Може ли се Двадесети век узети за почетак једног века у Историји? ... Ако се баци поглед на појаве, које су се догодиле у овом веку одмах ће се увидети да је довољан велики рат и његове последице да се узме Двадесети век за почетак века у Историји.*

Сигурно је оваква подела времена у писменом задатку В. Павловића била изазвана тешкоћама које је ученик доживљавао, али је занимљиво то што је неколико деценија касније познати историчар Ерик Хобсбаум у делу *Доба екстрема* писао о *кратком двадесетом веку*, веку од избијања Првог светског рата до распада Совјетског Савеза.

Знање француског језика и елеганција француских шешира нису били једина обележја живота *француских ђака*. Њихови успеси у свим областима природних и друштвених наука сведоче о томе да је образовање стечено у француским лицејима и на колеџима или матурским течајевима имало далекосежан утицај на њихов професионални живот и они су, као

.....

[27] М. Јаковљевић, *Изданци Шумадије*, Београд, 2009, 253.

[28] АС, МПс Крф, ПО Париз, 1919, Ф XLI, р/1: писмени задатак Витомира Павловића, ученика Српске гимназије у Болијеу, рађен на матурском испиту јануара 1919, под насловом *Нек се овај вијек горди над свијема вјековима / Он ће ера бити страшна људскијема кољеним.* П. П. Његош.

такви, постали симбол једног времена и историјских дешавања. Тако се ни друштвена историја Србије не може комплексно сагледати без утицаја који су *француски ђаци* имали на свакодневни живот обичних људи или на друштвенополитичка збивања у међуратној Србији.

Французи су као војни савезници и као савезници који су прихватали и школовали српску омладину током Првог светског рата остварили *видан утицај* на послератни друштвенополитички живот Срба. Уосталом, то им је и била намера, што потврђује писмо Леона Поенкареа упућено 23. септембра 1916. председнику француске Скупштине. У писму се, поред осталог, наводи: *Сматрам, као и Ви, да постоји виши интерес за бржи развој нама склоне интелектуалне елите Србије, којој ћемо дати печат француске културе*.[29] Француска влада није тежила само томе да збрине децу и омладину већ и да кроз процес образовања омогући остваривање својих дугорочних интереса у Србији, односно у Југославији.

Послератни француски утицај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а касније и у Краљевини Југославији, показивао се у свим видовима друштвеног живота, у политици, науци, култури и образовању. Поред осталог, циљ ширења француске културе и учења француског језика било је и умањивање немачког утицаја, као и стварање друштвених веза којима је требало омогућити укључивање личности с Балкана у француску политичку и културну елиту.

Један од најширих и најјачих утицаја остваривао се учењем француског језика, чиме је, поред осталог, требало омогућити формирање млађег нараштаја у традицијама француске културе. За учење француског језика од великог значаја било је оснивање Француско-српске школе *Saint Joseph* у Београду. Та школа стекла је право рада декретом Министарства просвете у августу 1926. године.

Очигледно је да је исказана солидарност у области школовања оставила далекосежан утицај на каснију делатност *француских ђака*, али и на нека политичка, културна и привредна дешавања у међуратној Србији.

Закључак

Посебан значај школовања српских ђака у Француској за време Првог светског рата огледа се у остваривању континуитета у образовању српске младежи током XX века. Онај део омладине који је остао у

[29] Љ. Трговчевић, н. д., 268.

окупираној Србији, у којој већина основних и средњих школа није радила, нередовно школовање наставио је по законитостима политике образовања аустроугарског Војног генералног гувермана. За разлику од њих, они који су напустили земљу имали су прилике да наставе школовање у француским школама или у оквиру матурских течајева. Због неусаглашености школских система Србије и Француске и због ратом изазваног заостатка у образовању српске деце Министарство просвете Србије организовало је рад матурских течајева, а касније и гимназија у Ници и Болијеу.

Када се разматра школовање српских ђака у Француској, треба указати и на чињеницу да су њих током боравка у тој земљи пратили искусни професори из Србије, који су стручним и педагошким радом за релативно кратко време много постигли. Професори и учитељи који су пратили ђаке у школама и интернатима имали су веома деликатан задатак – да пренесу ученицима знање, али и моралне норме које се стичу у породици. Тако је пред професорима стајао изазов који је подразумевао подизање нових генерација, то јест будуће српске интелигенције, кроз општедруштвени и национални вид васпитавања. Организујући ђачке свечаности у духу православља, попут светосавских прослава, и поштујући културу домаћина, учитељи и професори из Србије формирали су генерацију *француских ђака*, који су у послератном периоду били спремни да елементе западне културе унесу у стварање нове државе.

Поменућемо само само део професорске елите – министар просвете Љубомир Двидовић, професор др Ђорђе Станојевић, представник у *Универзитетском одбору за српску омладину*, председник Српске краљевске академије Јован Жујовић, шеф Просветног одељења у Паризу, нешто касније касније и академик Сава Урошевић; директор Српске гимназије у Болијеу био је др Светолик Стевановић, а управа над учитељском школом била је поверена др Алекси Станишићу; предавали су Јован Кангрга, Миладин Шеварлић, Риста Карљиковић, Владан Ђорђевић; на учитељским течајевима радили су и др Павле Чубровић, а неки од писаца уџбеника били су Веселин Чајкановић, *Извод из француске граматике* и Урош Џонић, *Кратак преглед историје српске књижевности*.

Током ратних година многе истакнуте личности из Србије и Француске посећивале су српске ученике који су своје школске дане проводили с француским друговима, а међу њима био је престолонаследник Александар Карађорђевић, који је 16. марта 1916. обишао колеџ у

Фонтенблоу.

Како се рат ближио крају тако су наде у срећан повратак кући бивале све веће. Али срећа није била једино осећање. Пред младима је била и велика одговорност. Са избегличких стаза враћена је читава послератна универзитетска генерација, а од ње се много очекивало. И стварно, њихови успеси у свим областима природних и друштвених наука сведоче о томе да је образовање стечено у француским лицејима и на колеџима или матурским течајевима имало далекосежан утицај на њихов професионални живот и они су, као такви, постали симбол једног времена и историјских дешавања. Тако се ни друштвена историја Србије не може комплексно сагледати без утицаја који су француски ђаци имали на свакодневни живот обичних људи или на модернизацију, односно на друштвенополитичка збивања у међуратној Србији.

Извори и литература:

Архив Србије, Београд, Фонд Министрство просвете на Крфу.

Педагошки музеј, Београд, Фонд Школовање наших ђака у Француској за време Прог светског рата.

– В. П, Рад Министарства просвете, *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919, 116–138.

– Димник И., „Љубомир Давидовић и наша просвета“, *Споменица Љубомиру Давидовићу*, Главни одбор Демократске странке, Београд, 1940, 119–126.

– Јаковљевић М., *Изданци Шумадије*, Београд, 2009.

– Кангрга Ј, „Српске школе у Ници“, *Наставник 1914–1919*, књ. XXVII, Београд, 1919, 31–41.

– Кангрга Ј., Костић М., Увод, Наставник *1914–1919*, књ. XXVII, Београд, 1919, 24.

– „Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама“, *Српске новине*, бр. 30, Крф, 31. октобар 1917.

– *Министарство просвете и црквених послова. Преглед рада у 1916. и 1917. години*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918.

– Н. Н, „Додатак шефовима и васпитачима ђачких група у Француској “, *Учитељ*, бр. 6, Париз ,1918, 27.

– *Правила Удружења бивших ученика француских школа*, Београд,

1935.

– Рабреновић М. „Један важан просветин документ “, *Учитељ*, бр. 9–10, Београд, 1940, 617–622.

– Самарџић Љ., *Ходочашће на Крф*, Театрон, Београд, 2004.

– *Српске новине*, бр. 48, Крф, 22. април 1917, 3.

– Станисављевић В., *Два века српских уџбеника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992.

– Стевановић С. „Српска школа у St. Jean Cap Ferrat и у Beaulieu “, *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919, 42–,49.

– Трговчевић Љ., „Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916. године“, у: *Зборник радова Историјског института*, *Београд*, књ. V, Београд, 1987, 261–269.

– Трговчевић Љ., „Два документа о школовању српске младежи 1917. године“, *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд, (1983), 99–107.

– *Уредба о школовању и васпитању српске школске омладине у Француској*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1917.

Summary

ELITE THAT CREATED ELITE – SERBIAN PROFESSORS AND FRENCH STUDENTS

Serbian pupils received a very warm welcome in French towns and villages. The distinguished persons from these places greeted the famished and frostbitten children with full honours. Children and professors were accommodated in monasteries, hotels or houses of French families, as well as in hospitals were they received necessary medical care. The Serbian government and French Ministry of Education carried out the accommodation of the newly arrived youth in cooperation with the Educational Department in Paris. Owing to the allies' aid, by the end of June 1916, the majority of Serbian pupils were accommodated, spending the summer holidays in French families or pupils' colonies located in smaller French places and learning the French language. When we discussed about the education of Serbian students in France, we should point out the fact that, during their stay in the country, they were guided by experienced professors from Serbia, who were, with professional and educational work, for a relatively short time achieved

a lot. Professors and teachers had a very delicate task – they had to transfer the knowledge to students and moral norms that they were acquired in the family. After the liberation of Serbia, the majority of pupils came back from France in 1919. They had finished grammar schools, educational, trade or other technical schools. Having arrived in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the graduates of French universities left an indelible mark in Serbia in the fields of medicine, architecture, law, and philosophy. Owing primarily to the benevolence of the French government and the well-organised educational system, Serbia entered the post-war period with a new generation of highly skilled experts who contributed

Нада Петровић[1]
историчар, архивски саветник

АМЕРИЧКА ЕЛИТА ЗА СРБИЈУ У ВЕЛИКОМ РАТУ ДР ЕДВАРД РАЈАН, ЏОН ФРОТИНГАМ И ДАРИНКА ГРУЈИЋ

Сажетак: За време Првог светског рата (1914–1918), многобројне стране добротворне и медицинске мисије боравиле су у Србији и несебично помагале српском народу. Знатан број Американаца долазио је у Србију организовано преко америчке владе или индивидуално у жељи да помогну. Међу њима су били др Едвард Рајан, шеф Америчке медицинске мисије Црвеног крста, Џон Фротингам, хуманиста, добротвор који је основао неколико домова за ратну сирочад и финансирао њихов рад, као и Даринка Грујић, која је годинама живела у Америци, а када је почео рат сакупљала је добровољне прилоге за Србију. Тако је упознала Џона Фротингама, који је финансирао Дом за ратну сирочад чија је управница била Даринка. Три светле личности које су, свака на свој начин, спасавали људе и српску децу у време рата.

Кључне речи: Велики рат, Америчка медицинска мисија Црвеног крста, др Едвард Рајан, Џон Фротингам, Даринка Грујић, Дом за ратну сирочад, Солун, Ница Сремска Каменица, Београд.

***

Исцрпљена у Првом и Другом балканском рату, Србија је недовољно

[1] nada.petrovic49@outlook.com

спремна дочекала почетак Првог светског рата. Српском војном и цивилном санитету било је потребно време да се опорави од претходних губитака и страдања. Суочена са таквим проблемима, српска влада је почетком јесени 1914. преко српског Црвеног крста потражила санитетску помоћ од међународног Црвеног крста. Једна од првих држава која се одазвала позиву и упутила санитетску и хуманитарну помоћ биле су Сједињене Америчке Државе.

Тако су током Великог рата у Србију стигли многи Американци да у ратном вихору помогну српском народу. Сједињене Америчке Државе су на почетку рата биле неутралне и њихова неутралност помогла је у многоме окупираној Србији. Прво је дошла Америчка мисија Црвеног крста на челу са др Едвардом Рајаном, затим Даринка Грујић, позната и као мама Грујић, која је скупљала српску сирочад и бринула о њој, као и Џон Фротингам, амерички индустријалац, хуманиста, оснивач и финансијер Дома за ратну сирочад и добротвор српског народа. Ова имена забележена су великим словима у српској историји. Њихова хуманост, пожртвовање и помоћ коју су пружили српском народу, а посебно српској ратној сирочади, нешто је на чему треба да и после сто година будемо захвални.

Др Едвард Рајан је први дошао у Србију, већ 1914. године. Августа 1914. Амерички црвени крст почео је да регрутује медицинско особље за рад у Европи, професионалне хируршке екипе са медицинском опремом и лековима. Међу бројним лекарима, болничаркама и медицинским сестрама, као добровољац пријавио се и др Едвард Рајан. Медицински материјал обезбедио је од Хелене Хатли Џенкинс која је већ била позната по великим донацијама Колумбији универзитету и сарадњи са Михајлом Пупином. Америчка медицинска мисија кренула је за Србију 9. септембра 1914. редовном линијом трговачког парног брода из Њујорка за Пиреј, а затим до Солуна. Преко Ниша у Београд мисија је стигла 16. октобра 1914. године. О саставу мисије писала је *Политика* од 13. октобра 1914. у тексту „Американци у Србији“, са поднасловом „Ко је др Рајан и остали чланови мисије“. Лист наводи:

„Одељење које је амерички Црвени крст упутио у Србију састављено је од три хирурга и три школоване болничарке. Они су дошли под управом др Едварда В. Рајана.

Др Рајан, као и два друга хирурга исте мисије (др Џемс Донован и др Виљем Ахери) свршили су медицински факултет Фордхам универзитета у Њујорку који се сматра као један од најбољих у Сједињеним Државама.

По свршеним студијама др Рајан је провео дуже време на пракси по првим болницама у Њујорку (између осталог у болници Св. Винцента) као и у болници Св. Породице у Бруклину. Он се специјализовао у Градској болници у Њујорку, као и болници Њујоршке општине и другим клиникама, које стоје у вези са Њујоршким универзитетом.

По свршетку клиничке праксе, др Рајан је отишао у Мексико, где је за време револуције 1913. године учинио врло много у погледу лекарске помоћи. Тада је наименован за представника Министарства спољних послова и америчког Црвеног крста. Том приликом пропутовао је цео Мексико, водећи бригу о америчким поданицима које је револуција затекла на мексичком земљишту.[2] Налазио се на самом бојишту и присуствовао биткама код Тореона (првој и другој), Гомез-Мелазија, Сан Педра, Салтила, Монтереја, Лерда и других мање значајних места. У многим приликама он је био једини лекар који се налазио у борбеној линији. У Мексику је провео скоро пуне две године, после чега се вратио у Америку. Када је искрснуо Европски рат, и када је амерички Црвени крст решио да пошаље своју помоћ разним зараћеним државама, др Рајан је био први човек кога су позвали под америчку заставу Црвеног крста. Пошто су му затражили да изабере земљу у коју жели да иде, др Рајан је одговорио да је изабрао Србију.

Др Џемс Донован је такође завршио праксу у болници Њујоршке Општине, Фордхамове болнице и болнице Св. Винцента. Др Донован је радио у најразноврснијим болницама: Градској Њујоршкој, Њујоршкој, Харлему, Линколну, Гонаинеру, Бет Израелу, Сан Франциску. Једно време је имао приватну праксу на Стели – Острву са врло великим успехом. Када се одатле вратио, кренуо је у почетку овог рата да са Црвеним крстом помогне хиљадама рањеника. Његови су се пацијенти растали с њим врло срдачно, жалећи што их напушта.

Др Виљем Ахери, други лекар ове мисије, човек је од велике будућности као хирург. И он је провео дуже време на пракси по

[2] Мексичка револуција (шп. *Revolución mexicana*) је израз којим се описују политичка превирања, пучеви и серија грађанских ратова у Мексику који су оквирно трајали од 1910. до 1920. године. Отпочела је као настојање мексичких либерала на челу са Франсиском Мадером да се свргне вишедеценијски аутократски режим председника Порфирија Дијаза; године 1911. Дијаз је био присиљен да одступи, те је нови председник постао Мадеро. Његово оклевање да спроведе популарне социјалне и економске реформе изазвало је нове побуне радикалних револуционара, а почетком 1913. догодио се пуч, у коме га је свргнуо и убио генерал Викторијано Уерта. Meksička revolucija, http://www.mltranslations.org/serbcroat/prmexico.htm, приступљено 11. 11. 2016.

поменутим болницама. Специјализовао се у болници Св. Јосифа.

Треба напоменути да су се сва три лекара школовала у Њујорку, који се сматра као центар свега што је добро у Сједињеним Државама. Сви су они радили под руководством чувених лекара, као што су: Вилијем П. Хела, декан медицинског факултета Фордхам универзитета, др Џорџ Стјуарт, најчувенији специјалиста у Њујорку за болести рака, Александар Николс, др Јосеф Хигинс, један од првих њујоршких оператора и други.“[3]

Др Рајан и његова екипа су стигли 16. октобра и одмах преузели војну болницу у Београду, тада препуну рањених српских војника. Постоје бројна сведочења из тог времена о раду Америчке медицинске мисије које је истражила и навела у свом раду др Снежана Вељковић: *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918)*; *Дневник медицинске сестре Агнес Гарднер*, *Сећања главне медицинске сестре мис Гледвин и Дневник др Славке Михајловић*. Сам др Рајан у извештају упућеном Националном штабу Црвеног крста у Вашингтону наводи: „...Стигли смо 16. октобра и одмах преузели велику болницу. Од кад смо стигли нисмо имали времена ни за шта друго сем за рад и спавање. Многи од повређених нису били превијени неколико дана. Како имамо око 150 тешких рањеника, а потребно је да их превијамо сваког дана, завршавамо рад после 11 сати увече, а некад и касније... Нови случајеви стижу сваког дана и бићемо препуњени за веома кратко време. Хирурзи су овде ретки, а како има око 50.000 рањених широм целе земље, јасно видите какви су нам услови.“[4]

По доласку, прво је прекрио зграду америчком заставом, јер је болница била под сталном претњом артиљеријске ватре. „Др Рајан је постао прави херој у Србији, и разлог што је ишта остало од Београда је тај што је он ставио америчку заставу на болницу“, изјавила је медицинска сестра Емили Симондс листу *New York Times* 15. јануара 1915. године. Исти лист је 31. јануара објавио интервју са Мејбел Данлоп Грујић, супругом српског дипломате Славка Грујића, под насловом „Амерички лекар спасио Београд“. „Мислим да је др Рајан, у ствари, спасао Београд од уништења“, пошто се српска војска повукла из Београда, остао је једина „власт“ у Београду. Употребом америчке заставе и заставе Црвеног крста

[3] *Политика* 13. октобар 1914.
http://www.digitalna. nb. rs/wb/NBS/novine/politika/1914/10/13#page/0/mode/1up

[4] С. Вељковић, „Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918) “, Саопштено 20. септембра 2012. на редовном састанку Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, у Београду. Доступно на: http://www.rastko.rs/rastko/delo/14674, сајту приступљено 11. 11. 2016.

територија болнице означена је као територија неутралне земље. САД је тада била неутрална земља, а према Конвенцији о правима и дужностима неутралних сила и лица у случају рата на копну (V Хашка конвенција из 1907. године).[5]

Током прве окупације Београда др Рајан је преузео одговорност за све болнице у граду, наименован је за генералног директора војне и цивилне болнице 17/30. новембра 1914, а два дана касније аустријске трупе ушле су у напуштену престоницу (19. новембра/2. децембра 1914). Сам др Рајан наводи да се под његовом одговорношћу од 25. новембра налазило пет болница смештених у око четрдесет зграда, а „помагало ми је девет српских лекара и око сто педесет сестара, а бринули су се за око хиљаду и две стотине пацијената. Преузео сам одговорност за болницу за умоболне, цивилну болницу, хируршку болницу и грађанску болницу у граду“.[6]

Прва аустријска окупација трајала је две недеље. Српска војска ушла је у Београд 2/15. децембра 1914. године. Др Рајан је једно време био и аустроугарски заробљеник. Пошто су га брзо ослободили, наставио је да руководи болницом. Током 1915. године, епидемија пегавог тифуса погодила је и Београд одневши животе хиљаде људи. Пегавац је покосио и двојицу његових колега, др Ернеста Пендлтона Магрудера и др Џејмса Френсиса Донелија. Друга окупација Београда која је почела од пада Београда, октобра 1915, донела је још већи ангажман др Рајану. Поред епидемије тифуса, током боравка и рада у Београду са својом екипом је урадио преко 8000 хируршких операција. У Београду је остао до краја 1915. године. Наредних година рата радио је на прикупљању и слању помоћи Србији преко Америчког црвеног крста.

Умро је 1923. у Техерану од малигне маларије од које се инфицирао још на Солунском фронту. Имао је 39 година. Чикашка штампа у некрологу посвећеном др Рајану бележи да је „умро лекар који је широм света познат по свом раду у борби против епидемија“. Сахрањен је 11. фебруара 1924. у Скрентону, Пенсилванија.[7]

Џон Фротингам, Американац кога треба да се сетимо са великим

[5] Према члану 1 Конвенције: „Територија неутралних сила је неповредива. Конвенција о правима и дужностима неутралних сила и лица у случају рата на копну (V Хашка конвенција из 1907).

[6] С. Вељковић, „Живот и рад“.

[7] В. Антић, „Др Едвард В. Рајан – лекар спасилац Београда“, саопштено на 15. *Студеничкој академији 800 година српске медицине*, у манастиру, Студеница, јун 2010. Доступно на: http://www.rastko.rs/rastko/delo/13965, приступљено 11. 11. 2016.

пијететом. Како је српско страдање утицало на Фротингама, најбоље сведочи примаријус др Милорад Драгић[8], савременик и учесник Великог рата. Џон Фротингам (на фотографији), правник по образовању, рођен у Бруклину, волео је музику и преко балканске музике дознао је о судбини словенских народа. Са својом сестром и ујацима 1914. године, када је чуо о судбини Србије, потражио је начин како да помогне.

Преко Михајла Пупина и америчког удружења „Српска жена“, Фротингам добија потребна обавештења. Председница удружења „Српска жена“ била је Српкиња која је живела у Америци. Фротингам је приликом првог сусрета са Даринком Грујић[9] и првих информација о стању у Србији, одмах донирао 10.000 долара. Тај сусрет био је само увод за даљи однос и везу Фротингама са Србијом. Чим је добио потпуна обавештења о стању у Србији, Фротингам одлучује да у Србију пошаље једну опремљену болницу. Већ новембра 1914. на броду који је саобраћао из Њујорка за Солун налазила се и болница коју су опремили Џон Фротингам, његова сестра Елизабета и ујаци. Уз болницу, упућена су четири лекара, четири лекарске помоћнице и две болничарке. Поред велике количине завојног материјала, лекова и хируршких инструмената, опремљено је 200 кревета са постељином и по 25.000 комада рубља. Вредност болнице износила је 200.000 долара.

Потом Фротингам доноси одлуку да у Србију упути додатну помоћ. С обзиром да није имао повратну информацију о судбини болнице коју је послао, добио је пристанак од председнице удружења „Српска жена“ да она лично оде у Солун са још два лекара, две болничарке и са новим материјалом и да га о свему обавести. Даринку Грујић је у Солуну дочекао

.....

[8] Примаријус др Милорад Драгић (1891–1986), лекар, пријатељ, следбеник и лекар др Јована Цвијића. Из поштовања према Цвијићу, првобитно је студирао на Филозофском факултету групу за андрагогију са физичком географијом, етнологију и етнографију, историју српског народа и археологију. После апсолвирања, под Цвијићевим утицајем уписује медицину на Берлинском универзитету, да би лакше могао да се бави антрополошким научним истраживањима. Балкански и Велики рат прекинули су његово студирање. После рата наставља студије у Прагу, а по завршетку враћа се у Београд и ради као неуролог. Бави се научним радом, посебно изучавањем здравствених прилика у Тимочкој крајни. Написао је и прилог „Сећање на медицински рад у Првом светском рату“, прилог сећања на рад Џона Фротингама.

[9] Даринка Грујић-Радовић (1878–1958). На почетку Великог рата отишла је у Америку код брата Антонија, где се упознала са Џоном Фротингамом. Током и после рата радила је на прикупљању помоћи и отварању домова за ратну сирочад. Одликована је орденом америчког Црвеног крста. Т. Ераковић, *Огледало душе*, Дечије село, Сремска Каменица–Нови Сад, 2005.

др Војислав Суботић, потпредседник Српског друштва црвеног крста. У то времен у Београду је радила болница Америчког црвеног крста, док је болница Енглеског црвеног крста била у Крагујевцу, а у Скопљу болница Леди Пеџет, супруге тадашњег енглеског посланика у Србији. Због тога је др Суботић саветовао да се болница Џона Фротингама подели на два дела, с тим да обе примају рањенике и болеснике којима је потребна дужа нега. Прихваћен је предлог др Суботића да једна болница буде у Скопљу, а друга у Ђевђелији.[10] Због аустријске офанзиве на Србију Даринка Грујић се једно време задржала у Скопљу. После доласка у Београд са др Едвардом Рајаном се упутила за Шабац, прошли су целу Мачву и Јадар, Колубару и Ваљево и дошли до Ужица. Током пута пратили су их стравични призори краткотрајне аустријске офанзиве и окупације: трагови стрељања, вешања, масовних убистава жена и деце, спаљена и разорена села. Др Рајан у свом извештају наводи да је у Шапцу, Мачви, Јадру и срезу Поцерском убијено 1300, рањено 116 и некуд одведено 562 лица. Побијено је 306 жена и 87 деце. Многа села су порушена и спаљена. У овом ужасу појавила се и беда изгладнеле, осиротеле и напуштене деце.[11]

Рат у Србији показао је да не постоји само проблем помоћи рањеницима и оболелим на фронту већ и помоћи народу, а нарочито беспомоћној деци, на коју се исто тако сручио вихор ратних злочина и пустошења. Уз незапамћено свирепе трагове ратних злочина и опште ратне невоље, војску и народ Србије захватила је и епидемије тифуса, која се ширила страховитом брзином. У тим данима, Даринка Грујић одлази у Америку и подноси Фротингаму извештај о ситуацији у Србији.

После пријема обавештења Фротингам, његова сестра Елизабета и ујаци Брајтови са својим пријатељима и Михајлом Пупином отпочињу хитне припреме за спасавање српске ратне сирочади. Ускоро, било је све спремно: постеље, шатори, одећа, обућа, храна и друге потрепштине. Све у великим количинама и у вредности од 2,5 милиона тадашњих српских динара у злату.[12] Нова помоћ Србији коју је обезбедио Џон Фротингам кренула је бродом 25. августа 1915. године. На броду су биле добровољне

.....

[10] М. Драгић, „Сећање на медицински рад у Првом светском рату, прилог сећања на рад Џона Фротингама“. Зборник необјављених радова саопштених у секцији, књ. 2. *У спомен педесетогодишњице Албанске Голготе*, Српско лекарско друштво, Секција за историју медицине и фармације, Београд, 1965.

[11] Исто.

[12] Исто.

болничарке са својим аутомобилима и нудиље за ратну сирочад. Тога дана Даринка Грујић почела је да врши мандат шефа отвореног Дома за ратну сирочад. Долазећи преко Грчке у Србију, Американке су се суочиле са масовним збеговима народа, жена и деце, становништвом застрашеним ужасним злочинима које су извршили аустроугарски војници у Мачви, Јадру и Поцерини.

Даринка Грујић са својим помоћницама седа у последњи воз који је саобраћао у правцу севера. Воз стиже само до Младеновца. На станици избезумљене избеглице улазе у воз, пењу се на кровове вагона и чекају да воз крене. Велики број деце, напуштене, заборављене доведене до Младеновца постаје брига Даринке Грујић. У Нишу је ситуација слична, било је деце која су успут изгубила родитеље или су они погинули. По доласку у Скопље, деца су смештена у просторије једне школе. То је био крај 1915. године када је почело повлачење српске војске. Даринка Грујић проналази волујска кола и са децом креће ка Битољу. У Битољу добијају још петоро деце од 4 до 7 година, коју су успут нашли војници. Из Битоља крећу за Ђевђелију, коју је запосео један француски батаљон. Дом који је водила Даринка Грујић смештен је у основној школи. Избеглице су и даље стизале, а војници и избеглице доводили су своју и туђу децу. Из Скопља су такође упућивана изгубљена и залутала деца. Из Ђевђелије су били приморани да крену за Солун. По доласку у пренатрпани град, деца су смешена под шаторе које су донели из Америке. И по Солуну се наставило прикупљање напуштене деце. Пронађена деца била су у још јаднијем стању него она прва: израњављена, вашљива, потпуно запуштена. Дом за сирочад Џона Фротингама је тако у ратним условима почео са радом.

Дом није могао дуго да се задржи у Солуну, него се премешта у Атину. Тамо се смешта у Фелеро у Пирају, а генерал Сарај одобрава да део његових војника пресели Дом. Деца су у Пирају смештена по вилама, а била је отворена и школа. Даринка Грујић је редовно обавештавала Џона Фротингама о раду Дома. „Оно што сте досад урадили толико је сјајно, да не налазим речи да вам се захвалим. Продужите даље и известите ме кад вам шта треба... да тај дом подижу и други, па и цео амерички народ. Сами сте ми рекли, да сте добили огромне помоћи од Црвеног крста. Сами знате, да су дечији велики добротвори и други. Најбоље је да усвојите мој предлог“. На захтев Фротингама „Дом Џона Фротингама“ мења име у „Српско-амерички дечији дом“.[13] Даринка Грујић одлази у

[13] Од 1915. године назив *Дома за ратну сирочад* се временом мењао. Првобитно

Америку са пет девојчица из Дома, да би лично известила Фротингама о раду Дома (Орфелината).[14] Из Америке се враћа са великом количином хране, одеће и обуће. У међувремену се политичка ситуација променила (савезничка окупација Грчке, Грчка објављује рат Немачкој и Бугарској) па је Дом морао да напусти Грчку. Француским бродом „Девон“ деца су са Даринком Грујић кренула у Француску за Тулон. Из Тулона су се упутили у Ницу где је Дом смештен у вили „Алхамбри“. Ту су деца била сасвим заштићена и збринута. За њихове потребе отворена је основна школа, у којој су учили енглески и француски језик. За млађу децу било је отворено забавиште. Деца су имала и цркву – капелу, па је Даринка Грујић, као директорка Српско-америчког завода за српску децу, упутила извештај о рату и молбу Његовом високопреосвештенству господину Димитрију, архиепископу београдском и митрополиту целе Србије, на Крф, да изволи „...послати нам Ваш свети благослов, у коме ћемо саосећати морални подстрек и гаранцију за лепшу будућност. Веру и наду у милосрђе Божје за наш скори повратак у Домовину стално гајимо и зато се у нашем скромном Храму узносе топле молитве. Молитве излазе из невиних душица. Њихове склопљене ручице и овлажене очице свакодневно се упиру пут неба за прекраћај мука распете Србије...“.[15] Она уједно обавештава да је у цркви основан Црквени одбор, на челу са Светиславом Жујовићем, протојерејом као црквеним старешином, а да су „...најнужније потребе за св[ету] службу, добивене од овд[ашње]. руске цркве, благодарећи пажњи Високопречасног јереја г. С. Љубимова“.[16]

У одговору митрополит Димитрије пише: „Ваш извештај, да сте у школи Вашој отворили капелу примили смо к знању. Похваљујемо и ово ваше добро дело и дајемо свој благослов да се у капели може служити св. Служба Божја, на којој ће се приносити и топле молитве за што скорији повратак у Отаџбину нашу. Саглашавамо се и са молбом свештенства, које је изабрано да у капели служи Службу Божју и надаље да ће оно свесрдно делати у свему што је потребно да би остварило дужности својој. Ово саопштите и дотичним свештеницима“.[17]

Доласком у Ницу, настаје нова улога Српско-америчког дома. До тада

.....

је био *Дом Џона Фротингама*, затим *Српско американски дечији дом*, затим *Српско американска установа*, *Српско американски завод* (*институт*) и др. У тексту назив је уједначен: Српско амерички дом.

[14] Орфелинат (гр. сироче, фр. Orphelinat), дом за сирочад.

[15] Архив Српске православне цркве, фонд Митрополија српска на Крфу, 1917.

[16] Исто.

[17] Исто.

је основни циљ био сакупити децу ратну сирочад, како би се спасила глади, зиме и других недаћа, као и омогућити да заврше основну школу. Даља брига Дома била је да децу оспособе за самосталан живот, упуте на даље школовање или на изучавање заната. У Енглеску је из Дома упућено 28 дечака који су завршили основну школу и девет девојчица на даље школовање.

Џон Фротингам, финансијер Дома, долази у Европу 1917. године када су и Сједињене Америчке Државе ушле у рат. Прво је у Ници обишао штићенике Дома, а затим одлази у Солун и на Крф, где се састао и са др Рајаном. Прикупљање деце – ратне сирочади настављено је и 1917. године. Тако је у Солуну прикупљено шездесеторо деце, а у Битољу и околним селима деветнаесторо, од беба до старијих узраста. У Француску је послато деветнаесторо деце. Када је пробијен Солунски фронт, Фротингам се налазио у Битољу помажући рањеницима. Српска влада га је због његових заслуга према српском народу одликовала Карађорђевом звездом са мачевима и орденом Белог орла са мачевима.

Џон Фротингам је отворио Дом за ратну сирочад и напуштену децу и у Врању. Бринуо се да свако од њих заврши неки занат и школу, како би се оспособили и осамосталили за живот. Финансирао је отварање фонда за обнову занатских радњи у Скопљу. Представнику занатске коморе је поручио: „Кажите председнику, да ћу дати 200.000 динара као прилог да се отвори један фонд из кога ће се занатлијама давати кредити за обнову њихових радионица. Мислим, да ће та сума бити довољна за оне који су највише страдали, а кад они почну позајмицу враћати, даваће се другима“. За радничке школе „Женског друштва“ набавио је 80 шиваћих машина, које су телефонски наручене у Солуну.[18] Кроз Дом у Врању, који је радио пуних 13 година, од оснивања 1919. до 1923. прошло је преко 600 штићеника.

После завршетка рата, Даринка Грујић са Домом и 175 деце долази у Београд 1919. године. Остала деца су била по лицејима и колеџима. Одмах су позвани родитељи који су преживели и који су 1915. године негде изгубили своју децу да их дочекају. Многе, међутим, није имао ко да сачека. Српско-амерички дом је привремено био смештен у Кошутњаку. С обзиром на обавезе које је преузео Џон Фротингам, да ће Дом радити

[18] М. Драгић, „Сећање на медицински рад у Првом светском рату, прилог сећања на рад Џона Фротингама“. Зборник необјављених радова саопштених у секцији књ. 2. *У спомен педесетогодишњице Албанске Голготе*, Српско лекарско друштво, Секција за историју медицине и фармације, Београд, 1965.

док се и последње његово дете не оспособи за живот, почела је потрага за простором у који ће се сместити штићеници. Пронађен је дворац у Сремској Каменици, чији је власник пре рата био гроф.[19] Дворац је током рата био напуштен, па су реновирање и оправку финансирали Џон Фротингам и његови ујаци Вајтови. По неким изворима, тада је уложено преко 500.000 динара за реновирање. Пресељено је 185 деце. Џон Фротингам одлази у Париз да се демобилише, а затим у Америку. Обавезао се да ће сваког месеца слати 1.000 долара за трошкове Дома.

Даринка Грујић је настојала да се у Београду изгради наменска зграда за дечији дом. Као директорка Српско-америчке установе у Сремској Каменици водила је опширну преписку са Општином града Београда о уступању земљишта за градњу нове зграде. У свом захтеву приложила је и Историјат Српско-америчке установе од 1915. до 1923. године, када је упутила допис.[20] У циљу даљег збрињавања и школовања деце, Орфелинат моли Општину града Београда да помогне уступањем општинског плаца на Топчидерском брду, ради изградње једне зграде. На захтев Београдске општине шаље се списак деце која су налазе под заштитом установе. Даринка Грујић је имала и пројекат будућег дома на Топчидерском брду за који каже да би „имао бити један од најмодернијих установа у престоници са свим потребним стајама и забавиштима за децу.

.....

[19] Дворац грофа Карачоњија састојао се од две зграде са око двадесет соба и две велике сале. Дворац није поседовао водовод ни купатила, па је први задатак Даринке Грујић био да се уведе водовод и сагради купатила. У првој згради било је пет великих соба које су претворене у спаваонице за женску децу на спрату, а у приземљу су опремљене учионица, мања трпезарија, соба за госте и канцеларија. Остале собе добило је наставно особље. У другој, новијој згради налазила се спаваоница за дечаке. Велика трпезарија је морала да се дозида, јер је управница Даринка Грујић инсистирала да деца приликом обеда и предавања буду увек заједно. Г. Костић, *Да се не заборави*, Београд, 1954.

[20] Историјат је написан на меморандуму Српско-америчке установе (Serbian American Institute). Председник Српско-америчке установе био је Џон В. Фротингам (John W. Frothingham), донатори Елизабет В. Фротингам (Elisabeth W. Frothingham), Алфред Т. Вајт (Alfred T. White), Нилсон Винтроп (Nilson Winthrop), директор Даринка Грујић, секретар Божидар Урошевић. Кроз установу је прошло преко 1500 деце, ратне сирочади, а нека од њих су послата у Енглеску ради даљег образовања и студија. Орфелинат је 1919. године прво био смештен у Кошутњаку у Београду, а касније пресељен у Сремску Каменицу, на имање грофа Карачоњија. Прилог: Списак деце у Српско-американском орфелинату у Каменици. Списак садржи имена 154 детета, са подацима о датуму рођења, родитељима и школовању, у случајевима када су деца то знала. Постоје и имена деце без података, која су пронађена при повлачењу 1915. године. Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), Општина града Београда (ОГБ), инвентарни број 51, фасцикла 20, предмет 128/1923.

По предвиђеном плану нашега архитекте за потребе једног модерног и угледног дома ове врсте потребно је око 10 хиљада квадратних метара простора.“

Џон Фротингам је неколико пута долазио у Београд, а од 1923. када је Даринка Грујић упутила молбу Београдској општини дом је радио још 10 година док га последњи питомци нису напустили. Фротингам је дао много новца за издржавање дома, школовање деце, стипендије, а према др Драгићу на тај начин спасио је животе 2250 деце, ратне сирочади. Захваљујући њему Србија је добила велики број инжењера, професора, лекара и школоване елите. Његова везаност за Србију добила је и породичну димензију када се оженио Српкињом Јеленом Лозанић, ћерком Симе Лозанића, професора универзитета.[21]

Дом у Сремској Каменици је престао да ради и претворен је у Домаћићку школу, а Српско-амерички дом (институт) на самом почетку 1933. године прелази у Београд у Дом „Чарлс Дикенс“, дечије забавиште у Крунској улици 14, које је основала Даринка Грујић још 1915. године у Солуну.[22] Обновљено дечије забавиште „Дом води г-ђа Едит Јанковић, а оснивач је г-ђа Даринка Грујић, свима нама позната као мама Грујић, која је још од почетка Светског рата почела радити на заштити деце, и до данас прикупила и збринула један велики број остављене и напуштене деце у избеглиштву. Па и данас, када своју мисију није још завршила, јер један део девојака, ратне сирочади, налази се још под окриљем Маме Грујић Радовић (док не заврше школу и не добију позив у руке), она даље ради и мисли како ће учинити које добро више за нашу земљу, коју као ретко примерна и искрена патриоткиња воли изнад свега и жртвује се за њу...“.[23] Исте године југословенска штампа бележи да је Српско-амерички орфелинат у Дому „Чарлс Дикенс“ прославио своју славу Свети Ђорђе, подсећајући да је прва слава обележена у Фалеру крај Атине 1916. године. Ђурђевдан је узет као слава због тога што је приликом доласка у Фалеро Орфелинат добио први пут сигуран кров над главом, јер се дотле живело и спавало под шаторима. Приликом прве

[21] Јелена Лозанић (1885–1972), удала се за Џона Фротингама 1921. са којим је добила ћерку Ану. До 1935. живи са мужем и ћерком на југу Француске. После смрти Џона Фротингама 1935. сели се са ћерком у Америку. *Српски биографски речник*, књ. 5, Матица српска, Нови Сад, 2011, 614–615.

[22] Дом „Чарлс Дикенс“, у коме се налази и Енглеско-америчко-југословенско дечије забавиште, које је обновило рад јануара 1933, основан је у Солуну 1915. *Време*, 6. мај 1933.

[23] *Правда*, 14. јануар 1933.

дечије славе у Фалеру, било је много угледних гостију „међу којима г. Венизелос, и тадањи битољски владика наш патријарх Српски Његова Светлост Варнава“.[24]

Даринка Грујић је била иницијатор да велика делегација посети гроб Џона Фротингама, који је умро 1935. године и сахрањен у Бијарицу у Француској.[25] Годину дана касније, 1936, образован је Одбор у Скопљу од највиђенијих представника Јужне Србије који је имао задатак да прикупи прилоге за венац и споменик Џону Фротингаму, „највећем добротвору и пријатељу нашег народа из времена Великог рата“.[26] У октобру 1937. делегација на челу са Даринком Грујић положила је венац на Фротингамов гроб. Урађен у дуборезу, венац је био висок 3 и широк 2,5 метра. У средини венца израђен је лик Фротингама, уоквирен ловоровим листовима на којима су исписана имена друштава, организација и установа које је Фротингам стално или повремено помагао од почетка Великог рата до своје смрти. Венац је био рад скопских уметника и представљао је ремек-дело.

Даринка Грујић (на фотографији) је била активна и пред сам Други светски рат. Као чланица Београдског женског друштва, била је иницијатор за организовање резервне болнице са 200 постеља. Београдско женско друштво се међу првима друштвима у Београду одазвало на апел председнице Црвеног крста кнегиње Олге Карађорђевић за помоћ Црвеном крсту у случају рата. Чланице друштва су под руководством Даринке Грујић сашиле опрему за 200 болничких кревета, исплеле и сашиле велики број комада мушког рубља, рукавица, чарапа, поткошуља, доколеница и другог. Даринка Грујић је у име управе Друштва обилазила градове по Србији и прегледала куће које би дошле у обзир за болницу у случају рата. Уједно, чланице Друштва обавезале су се да ће у случају рата оне водити болницу, бити болничарке, медицинске сестре, кувати и водити економију.

Подаци о Даринки Грујић за време Другог светског рата нису пронађени као ни за период после њега. Из литературе се зна да је умрла 1958. године. Покушај да се пронађе њен гроб на Новом гробљу у Београду није уродио плодом. На сајту Новог гробља у коме су евидентиране знамените личности сахрањене на овом гробљу по категоријама

[24] Исто.

[25] Бијариц (*Biarritz*), град у Француској, у региону Аквитанија, департман Атлантски Пиринеји.

[26] *Време*, 17. октобар 1937.

(професори, књижевници, историчари, глумци, политичари, војсковође, уметници, архитекте, научни радници, композитори, музичари, новинари, официри, сликари, вајари, остали), није евидентирано име Даринке Грујић-Радовић.[27]

Можда је дошло време да се Даринка Грујић, после 100 година уврсти у ред значајних личности и хуманиста која је задужила српски род, чувајући и бринући за његов подмладак.

Резиме

Стране медицинске и хуманитарне мисије пружиле су велику помоћ Србији у страдалничким данима Великог рата 1914–1918. Исцрпљена борбама у Првом и Другом балканском рату, Србија је са захвалношћу прихватала медицинске мисије, хуманитарне раднике и појединце који су пружали помоћ, а неки од њих и сами постали жртве рата и епидемије тифуса која је харала Србијом.

Сједињене Америчке Државе су ушле у рат тек 1917. године, али су од самог почетка помагале Србији. Први је, већ октобра 1914, стигао хирург др Едвард Рајан са својом медицинском мисијом. У престоници је остао до краја 1915, за то време био директор пет болница у граду и са својом екипом обавио огроман број операција спасавајући српске и друге рањенике.

Изузетно важан је био хуманитарни рад и допринос америчког индустријалца Џона Фротингама и његове породице, који је уз помоћ Даринке Грујић-Радовић, председнице удружења „Српска жена“, основао и до краја постојања финансирао два дома за српску ратну сирочад. Први је био Српско-амерички дом, који је са огромном преданошћу и залагањем водила Даринка, позната као мама Грујић. Дом је прошао цео ратни пут од Београда, преко Битоља, Солуна, Атине, Нице, поново Београда и на крају Сремске Каменице где је постојао док и последњи питомац није ишколован и отиснут у живот. Други је био Дом у Врању кроз који је прошло око 600 питомаца.

У време када обележавамо 100 година од Првог светског рата прилика је да се сетимо ових људи, иначе готово заборављених, њиховог доприноса и помоћи коју су несебично пружили српском народу. Не заборавимо и да су неки чланови Америчке медицинске мисије оболели од тифуса и умрли у Србији.

[27] http://www.beogradskagroblja.rs/default.sr-Latn-CS.htm

Summary
AMERICAN ELITE FOR SERBIA IN THE GREAT WAR DR. EDWARD RYAN, JOHN FROTHINGHAM, DARINKA GRUJIĆ

Foreign medical and humanitarian missions have provided great assistance to Serbia during the suffering days of the Great War 1914–1918. Exhausted by fighting in the First and Second Balkan War, Serbia gratefully accepted medical missions, humanitarian workers and individuals who provided help, and some of them have become victims of war in Serbia and epidemics of typhus themselves.

The United States of America entered the war in 1917, but they helped Serbia from the beginning. The first one to arrive in October 1914 was surgeon Dr. Edward Ryan with his medical mission. He stayed in the capital until the end of 1915. During that time, he was the director of five hospitals in the city and conducted a huge number of operations with his team, saving Serbian and other wounded.

The humanitarian work and contribution of the American industrialist John Frothingham and his family was extremely important. He, with the help of Darinka Radović-Grujić, president of the association "Serbian Woman", established and fully funded two homes for Serbian war orphans. The first was a Serbian-American home, which, with immense devotion and dedication Darinka, known as the mother Grujić, led, has passed a war road from Belgrade, via Bitola, Thessaloniki, Athens, Nice, again Belgrade and, at the end, Sremska Kamenica, where it existed until the last cadet was educated and sent off to live. The other is a House in Vranje, about 600 cadets passed through it.

The time when we mark 100 years since the First World War, is an opportunity to remember these people, almost forgotten, their contributions and assistance they generously provided to Serbian people. Let's not forget that some members of the American Medical Mission suffered from typhus and died in Serbia.

Dr Zoltan Mesaroš (Mészáros Zoltán)[1]
Istorijski arhiv Subotica

PROMENA POLITIČKIH ELITA U UGARSKOJ KAO REZULTAT DOGAĐANJA U PRVOM SVETSKOM RATU

Sažetak: U Ugarskoj pre Prvog svetskog rata nije postojala jednoobrazna politička elita. Postojale su duboke pukotine u njoj u zavisnosti od odnosa prema revoluciji 1848. i nagodbe 1867. godine. U parlamentu se nisu isticale ideje socijalizma i građanska ideologija nalik zapadnoj, zbog visokog cenzusa, pa je ona uglavnom delovala izvan parlamenta. Postojala je radikalna građanska ideologija i razne vrste socijalizma. Rad parlamenta, ideje koje će se javiti, visoki cenzus i još mnoge stvari će se promeniti do kraja i na kraju „Velikog rata“.

Ključne reči: Mađarska/Ugarska, Prvi svetski rat, raspad Austro-Ugarske, Trijanon, konsolidacija zemlje

1. Uvod

Političke elite u Mađarskoj/Ugarskoj imaju veoma duboke korene,[2] koji dosežu u srednji vek. Klasična feudalna elita, nije imala nacionalni karakter, tako su ugarski/mađarski plemići mogli da budu i Srbi, i Nemci i sinovi ostalih naroda koji su dospeli do te titule doprinevši ugarskom/mađarskom kralju nekom zaslugom.

U devetnaestom veku, pre revolucije 1848/49. su već postojale

.....

[1] mzolta3@gmail.com

[2] http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/archived/7054_0_Alkotmanyozas_Magyarorszagon_III_3.pdf.pdf 15. 10. 2016.

„protostranke“[3], koje su već načele pitanja koja će biti aktuelna i posle Prvog svetskog rata. Ipak u funkcionisanju političkih stranaka je 1867. godine preokret jer je Austro-Ugarska nagodba donela suštinske promene. Habzburška monarhija je ušla u fazu države ustavnog karaktera, jer je sama nagodba bila podloga svih prava unutar državne zajednice.[4] Ugarska/Mađarska je imala vladu, a državni sabor je imao neke ingerencije na nivou čitave Austro-Ugarske države, a u mađarskom delu tog carstva je njena politička elita zakonima uređivala društvo. Vođenje spoljne politike, i vojna pitanja su bila zajednička (i njihovo finansiranje). Vojna i spoljnopolitička pitanja će postati veoma važna krajem Prvog svetskog rata što će biti kobno za Ugarsku/Mađarsku. Međutim, funkcionisanje Dvojne monarhije u miru je pružalo čak i bolje uslove za mađarski deo Monarhije.[5]

Parlamentarizam je rekonstruisan od vremena pre revolucije i imalo je dva nivoa odlučivanja: Gornji i Donji dom. Istorijski je gornji dom bilo mesto za aristokraciju dok je donji dom predstavljao niže slojeve. Već od Revolucije se smanjuje uticaj Gornjeg doma, a 1848. se realizovala ideja, da u principu u zavisnosti od cenzusa svaki građanin može da glasa. Tada su se pojavili kandidati, koji su bili izglasani u zavisnosti od toga koliko je s njima zadovoljno biračko telo. To je tada bilo moderno, ali su se stvari u Evropi brže menjale, i Ugarski/Mađarski sistem je postao zaostao i retrogradan.

2. Problemi u predstavničkom sistemu

Sistem koji je nastao 1867. godine, iako je veoma dobro osmišljen, nije doneo srazmerno predstavničko telo u parlamentu. U parlamentu se nije oslikavalo stanovništvo Ugarske. Sledeća karakteristika ovog sistema je bila, da su birači vodili računa o predstavnicima koji su njihovim glasom ušli u parlament, tako da im ideja stranaka nije bila simpatična, jer bi zbog opšteg interesa mogao da se zapostavi interes birača tj. uže zajednice koja delegira predstavnika. U to vreme su stranke nastajale u parlamentu, nakon, a ne pre izbora.

Problemi Mađarske/Ugarske uglavnom su poticali iz političkog sistema, čiji je srž bio loš predstavnički sistem. U parlamentu su sedeli poslanici koji nisu predstavljali većinu žitelja Ugarske/Mađarske.

.....

[3] I. Vida (Edit), *Magyarországi politikai pártok lexikona* (1846–2010). I kötet, Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011, 19.

[4] J. Galántai, *A Habsnurg-Monarcia alkonya*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 9.

[5] J. Galántai, n. d., 159.

2.1. Problemi u radu parlamenta

U parlamentu je bilo dve velike grupacije. Oni koji su bili za nagodbu zvali su se 67-aši (67-esek), a oni koje su bili protiv 48-aši (48-asok). Unutar tih stranaka je nastao još jedan politički rascep, među liberalima i konzervativcima. U međuvremenu su nastale i stranke koje su predstavljale neke slojeve društva, koji nisu mogli da artikulišu svoje interese u parlamentu zbog cenzusa. Zastareli model iz 1867. godine nije niko hteo menjati, jer promenom jednog dela bi se otvorio čitav niz pitanja, tako da nisu našli alternativu zaostajanju političkog sistema. Vreme nižih slojeva u parlamentu dolazi tek posle 1918. godine.

Parlamentarci su veoma često menjali svoja opredeljenja, i bili u različitim strankama, zbog toga je politička elita prilično bila jednoobrazna u smislu da su se stalno ista lica pojavljivala, a u isto vreme je bila uzburkana, jer su se odnosi između stranaka brzo menjali. Uz napredne odluke Ugarska elita je imala propust koji će biti jedan od kobnih, naime ona je bila u demokratskom deficitu, jer je glasačko telo bilo malo. Ona je određena oko 1848. godine, i posle Nagodbe je ostala ista, a sistem, nekada moderan i napredan, nije već funkcionisao početkom 20. veka. Reforma koju su sproveli 1913. godine nije donela bitnu promenu, jer je samo 20–25% muškog stanovnika imalo glasačko pravo.

Među novinama je značajna i prepoznatljiva bila *Nepsava* (Népszava) koja je jasno bila opredeljena prema levici, i koja je upozoravala na moguće posledice rata.[6] Uz nju su izlazile konzervativne i zabavne novine, koje nisu bile toliko jasno opredeljene.

Iz svega ovog proizilazi, da je dobar deo stvarnih problema ostao van vidokruga predstavnika u parlamentu.

2.2 Nacionalno pitanje

Pošto je predstavnički sistem bio problematičan, predstavnici raznih nacija nisu mogli dobro da artikulišu svoje interese u parlamentu.[7] Jedan čudan aspekat nagodbe je bio i to, što su nacionalna pitanja, i njihovo rešenje prebačeni na teret mađarske političke elite, koja to nije uzimala u obzir dosta ozbiljno. Istina je da je Ugarska/Mađarska imala velik broj manjina, ali je

[6] M. Ćorović, *Admiral na belom konju*, Narodna knjiga, Beograd, 1981, 17.

[7] M. Ćorović, n. d., u svojoj knjizi (npr. na stranici 13) često naglašava šovinizam, što je preterivanje. Mađarska politička elita je bila zainteresovana da integriše nacionalne manjine, pri čemu im je model bio francuski, koji se ostvario već oko 1789. godine. Šovinizam će se tek pojaviti u Drugom svetskom ratu, i ne u svim slojeva društva. Ono što je bilo prisutno oko raspada Mađarske/Ugarske je neizmeran bol i srdžba, koja će dati dinamiku politici sledećih godina i decenija.

među njima najveći bio broj Rumuna (između 14 i 15%), dakle manjine posmatrajući ih odvojeno, nisu bile brojne.[8] A u parlamentu su mislili, da su problem manjina rešili zakonom iz 1868. godine

Sve u svemu nije najveći problem u Mađarskom/Ugarskom parlamentu bio problem nacionalnih manjina, ali je on u „Velikom ratu" postao najkobniji izazov, jer je jedan od principa podele teritorija Ugarske/Mađarske upravo bio vezan s manjinama, mada su tom principu dodavani i drugi, tako da je Mađarska izgubila teritorije na kojima su u velikom broju, čak i u većini živeli Mađari. Parlamentarna politička elita je tokom rata načinila i veći promašaj, jer je zakonski regulisala da se srpsko i ukrajinsko stanovništvo (brojno u Austrijskom delu carstva) tretira tzv. „Posebnim zakonom".[9] Da bi se ovo pitanje bolje sagledalo, treba reći, da ni većinski narod, Mađari nisu bili zadovoljni političkim sistemom. I dobar deo njih je isto želeo promenu, mada nisu imali toliko jasan stav kao manjine, čiji se cilj mogao lako definisati – želja ujedinjenja sa zemljom maticom. Ciljevi Mađarskog naroda su se mogli izneti na mnogo komplikovaniji način kao što su i problemi u austrougarskoj državi bili kompleksniji.

2.3 Problem radničke klase

Ugarska/Mađarska je bila u brzom razvoju krajem 19. i početkom 20. veka. Proizvodnja industrije je rasla na 120%, međutim taj razvoj se ostvario tako što su radnici bili veoma iskorištavani, a 1905. godine je bilo 100.000 nezaposlenih.[10] To je značilo duboko siromaštvo, i velik broj loše plaćenih radnika. Oni će biti oslonac socijalista i komunista.

Radnici su organizovali i proteste, među njima je najzapaženiji onaj iz 1905. i iz 1912. Te demonstracije su bile masovne, a ove druge se nazivaju „crveni četvrtak", zbog prolivene krvi, naime, 4 demonstranata je ubijeno.

2.4 Problem sela

U ugarskoj je zemljišni fond bio u čudnom stanju, naime dešavalo se umanjenje prosečnog poseda. Tako je početkom 20. veka ogroman broj seljaka živelo na rubu egzistencije, u kućama veoma niskog konfora (zemunice), a osim intelektualaca koji su uočili problem niko se nije brinuo o njima. Oni su bili podložni bilo kojoj ideologiji koja im je nudila deobu zemlje. Mnogi od njih (a i radnika) napušta zemlju i seli se uglavnom u SAD.

Politička elita je probleme sela ignorisala još više nego probleme radnika. Ali su neke stranke, pogotovo Stranka malih posednika (Kisgazda Párt)

.....

[8] J. Galántai, n. d., 167.

[9] J. Galántai, n. d., 301.

[10] M. Ćorović, n. d., 12.

počeli to da artikulišu.[11]

Problem sela i radničke klase su bili izvor najvećeg dela društvenih problema iz kojih vuku dinamiku ostali problemi, i događaji, većim delom dvadesetog veka.

2.5 Problem Jevreja i zemljoposedničkog plemstva

Specifičan je bio problem Jevreja u Mađarskoj. Naime, u nekim intelektualnim zanimanjima, a i u zanimanjima koja su vezana za industriju i novčana ulaganja, daleko su prednjačili u društvu, dok je sa druge strane bilo sve više plemića bez značajnijih zemljišnih poseda, koji su mnogo skromnije živeli. Između ta dva sloja je postojala velika netrpeljivost. Neki političari su zbog toga nastupali antisemitski, dok su drugi podržavali jevrejsku zajednicu, naglašavajući njihov doprinos državi.[12]

3. Kraj prvog svetskog rata, i promene političke elite (Revolucija jesenjih ruža – građanska demokratska revolucija)

„Mir, demokratija, nezavisnost"[13]

Ugarsko/mađarsko društvo je, ne puno posle početka rata, shvatilo, da su u ratu žrtve neminovne, i da će to uništavati ne samo direktno žrtve, nego i na indirektan način njihove porodice. Dakle, euforija koju su uspeli da stvore tadašnji političari i mediji, brzo je splasnula. Posle toga su došle mučne godine. Rat je poprimio dimenzije „totalnog rata", dakle, osim rata na frontu i „rat ekonomija" i iskorištavanje svake manjkavosti je uzelo maha. Kraj Prvog svetskog rata, i raspad društveno-političkog i ekonomskog sistema, i revolucionarni pokret je rezultirao ostavkom vlade Vekerlea (Wekerle Sácndor) da da ostavku. Pre njega su već bili smenjeni Ištvan Tisa (Tisza István)[14] na insistiranje od strane vladara, a i Moric Esterhazi (Esterházy Móric) Koji nije mogao da ima stabilnu vladu. Tisa je bio klasični predstavnik veleposedničkog plemstva, sa velikim zemljišnim posedom.[15] Dakle u rukovođenju Mađarske/Ugarske je nastao problem brzih ostavki, koji je nagovestio pad dotadašnje političke elite. I Mihalj Karolji i Ištvan Tisa su

[11] I. Romsics, *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 2000, 82.

[12] Isto, 72.

[13] Slogan Karoljijevih istomišljenika, *Magyarország Története 1918/19*, *1919–1945*, 8/1, Akadémiai kiadó, Budapest, 1988, 41.

[14] Tisa je bio protiv ulaska u rat, ali je Konrad fon Hetzendorf (Franz Conrad von Hötzendorf) imao na umu početak rata, kao odmazdu za sarajevski atentat, a još pored toga viziju o zadobijanju novih teritorija. Tisa je bio i protiv proširenja, zbog toga što bi tako broj Slovena prevagnulo u stanovništvu Habzburške monarhije. I. Romsics, *A 20. század rövid története*, Rubicon Könyvek, Budapest, 2007, 173.

[15] I. Romsics, Magyarország története a XX. században, 69.

izjavili da su rat izgubili.[16] To je označavalo početak jednog burnog perioda, novog za mađarsku državnost. Građani nisu bili obavešteni o događajima na Balkanskom frontu. O probijanju Solunskog fronta su prve informacije sigle skoro sa dve sedmice zakašnjenja.[17]

U mađarskom parlamentu je postojalo jedno nepisano pravilo, da se o ratu ne diskutuje tj. da se vlada ne napada zbog toga. Na početku rata, čak i sindikati i levičarske stranke nisu otvarali to pitanje.[18] Međutim, zbog poteškoća, i što Mađarska nije imala ratne ciljeve, od 1916. godine radikalna opozicija počinje sa napadima na vladu. Nju su činile stranke Za nezavisnost i 48-ška (Karoljijeva) stranka (Függetlenségi és 48-as (Károlyi) párt), Državna građanska radikalna stranka (Országos Polgári Radikális Párt), i Mađarska socijaldemokratska stranka (Magyar Szociáldemokrata Párt). A već je i formirano Mađarsko nacionalno veće 23–24. oktobra 1918. godine (u 12 tačaka su sumirali svoj program).[19] Stanovništvo se nadalo boljitku svog života. Ali su se na tlu Ugarske/Mađarske formirala i druga nacionalna veća. Već se naveliko raspravljalo o podeli zemljišta seljacina i o formi države. Mađarska država je doživela duboku krizu, koja je bila u toliko velika, da se može nazvati i krizom identiteta.

Karolyi je od namesnika vladara Jozefa (József Nádor) dobio nalog 31. oktobra da formira vladu, istog dana kada su ubili Tisu. Jozef je nastupao u ime mađarskog kralja. Mađarska tada više nije u ratu, ali se ne bi moglo reći ni to da je u miru.[20] Karolyi nije imao državničkog iskustva. Ubrzo posle toga dva doma zakonodavstva prestaju da funkcionišu (Donji dom je doneo odluku o svom raspuštenju, a Gornji dom je prestao sa radom). To je dakle bio kraj političke elite, koja je uvela Mađarsku/Ugarsku u „Veliki rat“. Posle toga je Mađarsko nacionalno veće proglasilo da je Mađarska nezavisna republika (16. novembra 1918. godine, to je tzv. Prva mađarska republika). Tako su prekinuli tradiciju kraljevstva koje je bilo temelj mađarskog/ugarskog uređenja i pravnog sistema od skoro jednog milenijuma, a takođe je prekinuta tradicija vladavine Habzburgovaca od skoro četristo godina. Ali to nije bilo teško u Budimpešti, jer je javno mnjenje, već i pre ovih događanja

.....

[16] П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, CLIO, Београд, 2002, 530.

[17] *Magyarország Története...* 39.

[18] Balogh i dr., Magyarország a XX. században, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 57.

[19] I. Romsics (ed.), *Magyarország története*, Akadémiai kiadó, Budapest, 2007, 775.

[20] M. Ormos, *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 24.

bilo veomao antimonarhistički raspoloženo.[21]

U to vreme su manjine unutar Mađarske održavali svoje sabore na kojima su deklarisali nezavisnost.[22] Tako da po tom pitanju nije bilo nade za uspeh bilo koje vlade.

Horti (Horthy Miklós) ima veoma loše mišljenje o Karoljiju. U svojim memoarima kaže da je on defetista, i da se kao mladić posvetio neodgovornom životu tražeći zadovoljstvo na različite načine, i da se konačno okrenuo protiv svog staleža, otvorivši vladu raznim neisprobanim kadrovima iz redova socijalistički orijentisanih osoba.[23] Karolji je zaista brzopleto započeo i imovonsku reformu, koju zbog brzopletosti nije bilo moguće ostvariti. Cilj mu je bio i da se odvoji od Austrije, i tako da se rasformira Austro-Ugarska. Zbog toga se trudio da potpiše prekid vatre, kao predstavnik Mađarske/Ugarske, ali je to imalo svoju cenu, Franš Depere (Louis Franchet d'Espèrey), i Viks (Fernand Vix) su nudili sve lošije uslove. Zapravo je Viksov dokumenat (1919, februar 29) bio zadnji udarac, koji je srušilo vladu Karoljija.

Karolji je imao radikalno desničarski pokret kao opozicija (MOVE – Magyar Országos Védegylet) Mađarski državni savez za odbranu. Koji su zahtevali da se zaštite granice Ugarske/Mađarske.

U tim mesecima su promene u strankama bila dinamične. Javljaju se nove stranke, neke nastaju razdvajanjem starijihih stranaka, negde se one prekombinuju. Ne može se znati u kom pravcu bi se razvijala Mađarska/Ugarska, jer ubrzo, posle Viksovoih tačaka (od 20. marta 1919) ujedinjuje se iza leđa Karoljija i osvaja vlast Mađarska socijaldemokratska stranka (Magyar Szociáldemokrata Párt) i Stranka komunista mađarske (Kommunisták Magyarországi Pártja) 26. aprila. Socijaldemokrati su bukvalno iz zatvora oslobodili svoje političke partnere. Irealna nada im je bila, de će ih Sovjetski savez pomagati u ostvarenju njihove politike. Nova elita se svrstala u Socijalističku-komunističku stranku radnika mađarske (Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja). Njihov je deklarisani cilj bio da sruše kapitalistički poredak. Vladu su zvali Vlada revolucionarnog veća (Forradalmi Kormányzótanács). Za vreme Karoljijeve vlade su znatno proširili broj glasača, donet je zakon o podeli oranica, i garantovali su samoopredeljenje Slovaka, Rusina i Nemaca.

Karoljijev sistem se nije mogao održati, jer je sam bio krhke građe, a u

.....

[21] I. Romsics, *Magyarország története a XX. században*, 70.

[22] A. Siklós, *A Habsburg-Birodalom felbomlása*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 240–271. detaljno opisuje svaki događaj svake nacionalne zajednice.

[23] M. Horthy, *Emlékirataim*, Európa História, Budapest, 1990, 115–116.

Evropi su se tada dešavali strašno veliki „potresi društava“. Tada nije bilo moguće da se reše gorući problemi, zbog kojih je počela revoucija jesenjih ruža, a nervoza i nestrpljivost stanovništva se nije smanjivala. Karolji je morao da napusti političku pozornicu kao i njegovi najbliži saradnici.

Najveća tragedija Karoljija, a i za čitavu državu je bilo to što sile Antante, predvođene Francuskom, nisu uopšte uzimali u obzir vladu Karoljija, koji je bio oduševljen njima. [24]

4. Nova komunistička elita (Revolucija)

Komunistička partija je preuzela vlast 21. marta 1919. godine. Njeni rukovodioci su proveli izvesno vreme u Sovjetskom savezu.[25] Socijalistička revolucija je po prvi put zahvatila jednu čitavu zemlju. Ona je donosila popularne, ali i brzoplete odluke (menjaju se uprave, naciolaizuje se velik deo privrede). To je bila diktatura proletarijata. Bela Kun (Kun Béla) je bio izvanrednih sposobnosti, bio je dobar govornik, umeo je da radi puno, a bio je u vezi i sa Lenjinom.[26] Komunisti su ubrzanim tempom menjali državu. Nit vodilja im je bila program, koji je napisan u Moskvi.[27] Iz Moskve su se vratili i komunisti manjinskih naroda.[28] Nova (komunistička) vlast je proširila pravo glasa na 50% stanovništva, ukinula je stare organe vlasti i uvela svoje, pokušavši da popravi životni standard radničkoj klasi.

Nova elita Sovjetske republike Mađarske (Tanácsköztársaság) nije želela da sebe sputava parlamentarnim procedurama, doduše nije ukinula stranke, ali je rad u parlamentu sveden na minimum, tek da se izglasa ustav Sovjetske republike Mađarske. Ona je na nižim nivoima promenila sistem i sudstvo, a postojale su i naoružane grupacije koje su sprovodile tzv. crveni teror u čemu su mnogi intelektualci i klerikalna lica stradala. Sam Ištvan Tisa tada već nije bio živ. Naoružani pojedinci pod vođstvom Tibora Samuelija (Szamuely Tibor), su se pojavljali u selima i ubijali nevine ljude, pogotovo tamošnje intelektualce. Taj teror je bio veoma brutalan. A njemu je kao povod poslužio

.....

[24] Balogh i dr., n. d., 79., u knjizi П. Рокаи и др., n. d., 532–533. se kaže da je Karolji imao uticaja na Zapadu. Događaji pokazuju da nije imao uticaja. Zapravo niko u Mađarskoj/ Ugarskoj nije imao uticaja, poraz je ujedno i značio ranjivost. A ekstremne nacionalističke snage će se ojačati upravo zbog promašene Karoljijeve politike. Jedino su SAD i Velika Britanija htele pravedniji mir u etničkom smislu, ali to nije bio njihov strateški cilj, pa je prevagnula želja francuske diplomatije.

[25] M. Ćorović, n. d., 19.

[26] I. Romsics, *A 20. század rövid története*, 187.

[27] A. Siklós, n. d., 279.

[28] Isto, 287.

i napad na Mađarsku/Ugarsku u čemu su prednjačili Rumuni.[29]

Sovjetska republika Mađarske, je osetila da državu treba braniti, i nije verovala u Antantu kao Karolji. Na početku su postizali uspehe, ali je njihov problem i dalje bio, da se Mađarska nije mogla braniti bez veće organizovane vojske i naoružanja, doduše uspeli su mobilizirati radnike, pa je broj vojske porastao sa 25–40 hiljada na 200 hiljada. Ali odbrana zemlje nije bila moguća. Velesile su najavile nove granice prema Rumuniji i Čehoslovačkoj (iako je postojala i Slovačka sovjetska republika.)[30]

Paralelno sa sovjetskom, pogotovo posle neuspeha republike, javili su se i naoružani pripadnici starog sistema, koji su sprovodili tzv. beli teror. Neki od njih su branili granice, na primer prema Austriji, ili ka novonastaloj Čehoslovačkoj republici, ali i oni su imali malo uspeha na nekim perifernim mestima.

Komunistika republika Mađarska je završila svoju burnu i kratku istoriju 1. avgusta 1919. godine. Nije mogla da izdrži strani pritisak, a i u zemlji je raslo nezadovoljstvo. Komunistička elita, koju je predvodio Bela Kun[31] je treća politička elita koja propada zbog nerešivih problema. Doduše, imali su malo vremana za to, ali ni uslovi nisu bili pogodni za jedan komunistički pokušaj. Kun i njegovi saradnici beže u Beč, gde dobijaju azil. A novu vladu, tzv. vladu sindikata (szakszervezeti kormány) formira Đula Peidl (Peidl Gyula) socijaldemokratski političar. Ova vlada nije imala nikakvu podršku[32]. Nije želela prihvatiti mirovni predlog zapadnih sila pa njega zamenjuje hrišćanski socijalist Ištvan Fridrih (Friedrich István) državnim udarom, nakon što su Rumuni zauzeli Budimpeštu. Pošto je bilo bezvlašće Rumuni su sistematski prevozili u svoju zemlju sve što je vredelo i što su mogli.[33] Fridriha velike sile nisu priznavale, jer ga je imenovao bivši namesnik, koji je već tada na intervenciju Beneša bio izgubio to pravo. U Mađarskoj/Ugarskoj nije mogao

[29] M. Horthy, n. d., 121.

[30] I. Romsics, *A 20. század rövid története*, 187, 193.

[31] A. Veljić, *Mikloš Horti* (*Nekažnjeni Zločinac*), Metaphysica, Beograd, 2009, 9–10. naglašava antisemitizam pošto su vođe komunističkog pokušaja bili jevrejskog porekla. Inače je ovaj autor tendenciozan, ne poznaje dovoljno termine o kojima govori, jedini mu je cilj da Hortija predstavi kao najvećeg zločinca. Ne poznaje dovoljno ni odnos Hortija i (sic!) Gomboša (Gömbös tj. na srpskom Gembeš), niti odnos Hortija i Hitlera. Čitav period posmatra iz aspekta zločina iz 1942. godine, iako Hortija velesile nisu optužile, a počinioce genocida su predali Jugoslaviji gde je izrečena i izvršena smrtna kazna nad njima. Čak je i Sombathelji Ferenc pogubljen, koji nije izdao naredbu za genocid.

[32] Balogh i dr., n. d., 110.

[33] L. Kontler, *Povijest Mađarske* (*Tisuću godina u srednjoj Evropi*), Srednja Europa, Zagreb, 2007, 345.

da bude namesnik član porodice Habzburgovaca.

Misija Klerka (George Russel Clerk), je svojim delovanjem smanjila tenzije, sa nekih zauzetih teritorija Mađarske/Ugarske su počele su da se povlače rumunske i češke trupe. Novi premijer od 24. novembra je bio hrišćanskodemokratski političar Karolj Husar (Huszár Károly), koji je bio učitelj po zanimanju, on je rukovodio zemljom do parlamentarnih izbora 25–26. januara 1920 godine. U Husarovoj vladi su dominirali konzervativni članovi. Novi izbori su održani po zakonu koju je vlada Fridriha prihvatila, tako se broj velikih i srednjih posednika smanjio sa 30 na 15% u parlamentu. Pripreme za izbor nisu bile fer. Hortijevi sledbenici su nesmetano vodili propagandu, i nezakonito su uticali na birače, zastrašujući ih dok drugi to nisu, a Hortija je još i Antanta podržala, jer su bili protiv povratka kralja.

5. Admiral na belom konju – smirivanje situacije i nastajanje postojanije političke elite (Protivrevolucija)

Od ostavke Vekerlea, Mađarska/Ugarska je promenila čak sedam vlada. Antanti je bilo važno, da se konačno smiri situacija.

Mikloš Horti nije planirao da učestvuje u politici, povukao se na svoje imanje, kada je stigla do njega molba Đule Karoljija, koji je organizovao protivvladu (ellenkormány) 13. marta 1919 godine. On je pozvao Hortija da organizuje nacionalnu vojsku, za „borbu protiv boljševizma“.[34] Sledeći korak je bio da bude pušten u Segedin, što je postignuto posle dugih pregovora sa Francuzima. Pregovarao je sa iskusnim Telekijem (Teleki Pál) uz sebe i sa Stojanom Protićem, predsednikom srpske vlade, koji ga je podržavao u borbi protiv komunizma. Počele su da se skupljaju vojne jedinice oko Hortija. Horti ulazi u Budimpeštu 16. novembra 1919 godine. Tada je održao žestoki govor, snažno kritizirajući stanovnike Budimpešte, rekavši da su u blato gazili krunu i trobojku, ljudi obučeni u crvene krpe.[35] Pitanje namesnika je bilo ozbiljno pitanje, naime, Franjo Josip umire 1916. godine, a novi mađarski/ugarski kralj nije bio ustoličen. Glavna linija podele je bila podržavanje Karla IV ili da namesnik bude neki „istaknuti Mađar”. Sile Antante nikako nisu želele Habzburgovce. Tada se, kao što sam Horti kaže[36], desilo ono što on nije nikako hteo, da bude uvučen u politiku. Prvog dana marta 1920. godine Horti je postao namesnik, sa obećanjem, da će mu se ingerencije proširiti. Logičan kraj toga je to što se morao povući namesnik Jozef, koji je bio popularan među Mađarima, a i ostavio je iza sebe praznu stolicu namesnika.

.....

[34] M. Ćorović, n. d., 29.

[35] I. Romsics (edit), *Magyarország története*, 791.

[36] M. Horthy, n. d., 133.

Horti je preuzeo rukovodstvo zemlje, kao namesnik (Zakon broj 2 1920. godine, 1920. évi II. törvénycikk)[37] u veoma lošem i nedefinisanom stanju. Nije se znalo gde su njene granice, strane vojske su veoma duboko prodrle u Mađarsku/Ugarsku. Niko nije verovao da se to može desiti. Mađarsko/ugarsko društvo je bilo u šoku.

U novonastaloj situaciji nije bilo povratka u stari režim, ali se i put ka komunizmu pokazalo neizvodljivim. U zemlju su pristizale izbeglice, koji su oterane sa svojih „ognjišta", izgubivši posao i egzistenciju, iz različitih službi koje su bile povezane sa nekadašnjom državom koja je bila u raspadu, što niko nije mogao zaustaviti. U državi do Hortija nije bilo legitimne vlasti. Vlada Fridriha i Husara nije bila stabilna. Jedino je Horti raspolagao sa odanom vojskom od oko 30.000 vojnika. Horti je bio izvanredan vojskovođa,[38] a u tom momentu se Mađarska mogla organizovati na način kao da se pacifikuje neka uzburkana teritorija. Horti je uz pomoć i blagoslov Antante sistematski razoružao polumilitantne formacije bilo kojeg ekstremizma. Posle izbora 1. marta 1920. parlament ga je izglasao za namesnika. Pored sebe je imao izvanrednog diplomatu Pala Telekija, koji je dobio mandat da formira vladu. Tokom mandata ove vlade će se potpisati Trijanonski ugovor, što će paradoksalno čak i ojačati Hortijevu vlast. Mađari su potpis dočekali u crno obučeni i sa zvonima sahrane, demonstrirajući na ulicama.[39] Osećali su se beznadežni, i nezasluženo kažnjeni. Posle potpisivanja Trijanonskog mirovnog ugovora i previranja koja ssu se dešavala krajem rata, nova umanjena država je bila u tražanju identiteta.[40] Horti je bio svestan, da nije političar, da nema dovoljno smisla za tu vrstu rukovođenja. Na primer: suviše je otvoreno govorio u raznim razgovorima.[41] Zato je posle Telekija potražio Ištvana Betlena (Bethlen István), čiji su preci vekovima bili u politici, a i on sam je bio veoma nadaren političar. Za svega nekoliko godina Mađarska, iako je pretrpela ogromne gubitke, uspela je opet da se organizuje i postala je država koja funkcioniše, a koja je umela čak i da se razvija.

Novi sistem je bila čudna mešavina demokratije i diktature. Neke od prvih odluka su bile usmerene protiv Jevreja (tzv. Numerus Clausus) da na fakultetima svi etniciteti budu prisutni u postotku na kojem su prisutni u

[37] http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7417 29. 9. 2016.

[38] Svoja dela je opisao u svojim memoarima.

[39] Balogh i dr., n. d., 123.

[40] L. Kontler László, n. d., 329.

[41] T. Sakmyster, *Admirális fehér lovon* (*Horthy Miklós*, *1918–1944*), Helikon kiadó, Budapest, 2001, 9.

društvu. Takođe je Teleki pokušao da sprovede agrarnu reformu[42], ali ona nije rešila srž problema. Ona će trajno remetiti društvenu ravnotežu umanjene Ugarske/Mađarske.

6. Pokušaj promene Hortijevog sistema

Kralj Karlo IV je želeo da zadrži presto u Mađarskoj, pošto u Austriji nije mogao. Horti je bio lojalan Habzurgovcima, ali ne i Karlu IV. Zapravo je već nastao sistem „regenta bez kralja, sa admiralom bez mora".

Kralj je marta 1921. godine prvo došao u Mađarsku/Ugarsku vozom, a u oktobru avionom. Ni Horti ni Antanta nisu bili zainteresovani za dolazak kralja. Vojska je objavljivala svoju privrženost Hortiju, čak je bilo i pucnjave između kraljeve pratnje i vojske. Posle neuspelog drugog pokušaja da dođe do prestolja Britanci su preuzeli brigu o njemu, i na kraju su ga smestili na ostrvo Madeira, gde je preživeo ostatak svog života. To znači da nove promene političke elite nije bilo, a tada se još nije znalo da će hortijevski sistem potrajati sve do 1944. godine. Doduše, taj sistem je pretrpeo neke korekcije, ali Hortijeva vlast nije osporavana.

7. Zaključak

Ugarska/Mađarska je krajem Prvog svetskog rata dospela u situaciju, da je bila na rubu potpunog raspada. Stara imperija[43] nije mogla da izdrži moderan rat. Za svega nekoliko godina, od Vekerlea do Hortija, Mađarska/Ugarska je promenila sedam vlada i tri političke elite, a konačno je četvrta elita mogla da je stabilizuje.

Problemi koje je sa sobom nosila, i ratni teret, nisu bili rešivi, ni za političku elitu koja je bila na vlasti dok je trajao rat. Nisu ih mogli rešiti ni revolucionarna opozicija, predvođena Karolji Mihaljem, a ni komunisti koji su nakratko dospeli na vlast.

Klasična politika feudalnog porekla reformirana posle 1867. godine, je zbog svojih a i sistematskih manjkavosti, a najviše zbog rata, propala. Vlada Karoljija je bila nesposobna da formuliše svoje strateške ciljeve, a sam Karolji nije imao državničkog iskustva. Uspostavljanje komunističkog režima je bio čin koju nije mogao podržavati ni Sovjetski savez, jer je u njemu još trajao građanski rat, a zapadne zemlje su se protivile tome.

Tako se na kraju Hortijeva vlada i Hortijevski sistem pokazao kao stabilan, njega su prihvatali sile sa zapada, pogotovo što je bio antisovjetski raspoložen (u tome je veoma sličan bio srpskom kralju). Horti je bio garant mira u državi. U tom momentu je to odgovaralo zapadnim silama, ali su sa

[42] I. Romsics (edit), *Magyarország története*, 794.

[43] M. Ormos, n. d., 9.

Hortijem doveli na vlast i revizionizam, a i konzervativni[44] nacionalizam. Nacionalizam je bio prisutan i u novonastalim državama. Hortijev režim posle vojnih operacija 1919–1920. godine je umirio vrenja u državi, uz blagoslov sila Antante.

Režim u Ugarskoj/Mađarskoj je bio veoma čudan. Bila je to kraljevina bez kralja, sam Horti je onemogućio dva puta Habzburškog prestolonaslednika Karla IV da bude krunisan, da bi vladao kao namesnik. I naravn, Horti je bio admiral bez mora. Parlamant nije nikada povratio svoj uticaj, naime o suštinskim pitanjima je Horti odlučivao, ali ne otvorenom diktaturom, nego preko mehanizama iza leđa parlementa. Novi režim je bio autoritativan, sa elementima demokratije i parlementarizma. On će težiti da promeni trijanonski mir koji je 1920. godine morao prihvatiti, zbog političke i vojne nemoći.

Hortijeva ličnost je veoma interesantna i kontraverzna. Bio je veran saradnik Franje Josipa, Džejms Džojs (James Joyce) ga je učio engleski, smatrali su ga najžešćim antisemitom iako je uspeo da zaštiti velik broj Jevreja tokom Drugog svetskog rata, tako što je usporavao i sabotirao plan Ajhmana (Eichmann) o brzom sakupljanju Jevreja. Sarađivao je ali se i suprotstavio Hitleru.[45] I naravno, za srpskog čitaoca je poznat zbog masovnih ubistva u jugoistočnoj Bačkoj i Novom Sadu, koje on nije naredio, nego zaustavio. Bez obzira na to, on se i danas smatra najvećim krivcem za genocid. I ne samo za to.[46]

Literatura:

– Balogh-Gergely-Izsák-Jakab-Pritz: Magyarország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, 1985.

– Ćorović Miloš: Admiral na belom konju. Narodna knjiga Beograd, 1981.

– Galántai József: A Habsnurg-Monarcia alkonya. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.

– Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa História, 1990.

– Kontler László: Povijest Mađarske (Tisuću godina u srednjoj Evropi), Srednja Europa, Zagreb, 2007.

– Magyarország Története 1918/19, 1919–1945. Akadémiai kiadó, Budapest 1988. 8/1

– Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

[44] L. Kontler, n. d., 2007, 333. čak govori i o postfeudalnoj strukturi koja je opstala.

[45] U svojim memoarima se i žali, jer su informacije o njemu plasirane od strane Hitlera, M. Horthy, n. d., 5.

[46] http://www.betekinto.hu/2012_4_gellert_turbucz 28. 09. 2016.

– Rokai-Đere-Pal-Kasaš: Istorija mađara, Clio, Beograd, 2002.
– Romsics Ignác: A 20. század rövid története. Rubicon Könyvek, 2007.
– Romsics Ignác (edit): Magyarország története. Akadémiai kiadó, Budapest, 2007.
– Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 2000.
– Sakmyster, Thomas: Admirális fehér lovon (Horthy Miklós, 1918–1944). Helikon kiadó, 2001.
– Siklós András: A Habsburg-Birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
– Vida Istvaán (Ed.): Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I kötet. Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest 2011.
– Veljić, Aleksandar: Mikloš Horti (Nekažnjeni Zločinac): Metaphysica, Beograd, 2009.
9. Izvori sa interneta
http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7417 (pogledan 29. 09. 2016)
http://www.betekinto.hu/2012_4_gellert_turbucz (pogledan 28. 09. 2016.)
http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/archived/7054_0_Alkotmanyozas_Magyarorszagon_III_3.pdf.pdf (pogledan 15. 10. 2016.)

Summary

THE CHANGE OF POLITICAL ELITE IN HUNGARY AS A RESULT OF EVENTS IN THE FIRST WORLD WAR

At the end of the first world war, Hungary became a totally unorganized country. The old empire could not endure the modern war. In a few years from Wekerle to Horthy, Hungary has changed seven governments, and four political elites, and finally the fourth has stabilized the situation.

The problems of the system and the burden of the war could not be solved by a political elite that ruled at the time of the war, nor by the revolutionary opposition led by Mihalj Karolyi, and the short term communist government was also not able to solve them.

The classical politics with feudal roots, renewed after 1867, has fallen

because of systematic problems, but most of all because of the war. The government of Károlyi was not able to formulate its strategic goals. Károlyi himself had no experience in leading a country. The establishment of a communist regime happened when the Soviet Union had no power to help it, because of its civil war, and the powerful western states were against it.

That is how the leadership of Horthy became stable. He was accepted from the west, especilally because he was anti-communist (as was the Serbian king). Horthy guaranteed peace in the state. At that moment it was good for western powers, but with Horthy they installed a regime with revisionism and conservative nationalism. Nationalism was common in the newly established states. Horthy managed to reassume the state and to maintain peace after the military operations in 1919 and 1920, with the agreement of the powers of Entente.

The regime in Hungary was really strange. It was a kingdom without a king. Horthy himself stopped two times the Habsburg Charles IV to come in Hungary and to be crowned, so he could rule as a governor. And, of course, Horthy was an admiral without a see. The parliament has not regained its influence because Horthy was deciding about the main issues, but it was not an open dictatorship because he had mechanisms behind the back of the parliament. The new regime was authoritative, with elements of democracy and parliamentarian system. He will try to change the treaty of Trianon, which he had to accept because of military and political weakness. Horthy as a person is very interesting and controversial. He was a loyal associate of Franz Joseph, James Joyce taught him to speak English. He was considered to be a most severe antisemite, but he succeeded to save many Jews in a way that he sabotaged the plan of Eichmann about their fast aggregation. He collaborated with Hitler, but at the same time he opposed him. And for the Serbian reader he is significant because of the mass murdering in the southeast of Bačka/Bácska and in Novi Sad/Újvidék, although he did not order it, but actually stopped it. Regardless, he is even today considered as the biggest culprit for genocide, and not just for that.

Зоран Стевановић, архивиста
Архив Војводине

ТЕОРИЈЕ ЕЛИТА И ДРУШТВО У АУСТРО-УГАРСКОЈ

Сажетак: О елитама се данас говори нејасно, непрецизно и вишезначно. Већ прве теорије елита показују да основу елитизма чине ирационални корени. Они се не могу превазићи, већ само мање или више рационализовати кроз друштвене односе. Од тога зависи да ли је једно друштво конзервативније или прогресивније. Историја показује да се у друштвеној пракси елитизам често заснивао на веома конзервативним становиштима. Аустроугарско друштво је најбољи пример ирационализма и конзервативизма елита и властите анахроности. То се јасно уочава уколико разматрамо слојеве аустроугарске елите: аристократију, племство, бирократију, крупну буржоазију, војну и клерикалну елиту. Нарочито је уочљива повезаност ових елитних слојева са екстремним национализмом и клерикализмом. На оваквим претпоставкама је аустроугарска елита водила Велики рат, који је довео до њеног пада и слома државе.

Кључне речи: теорије елита, аустроугарска елита, конзервативизам, национализам, аристократија, племство, бирократија, крупна буржоазија, војна елита, клерикална елита, националне елите, Велики рат.

Елита

Веома је тешко да се јасно и једнозначно дефинише шта је то друштвена елита, иако је овај појам већ дуго предмет науке. Сама реч

елита је у предтеоријској употреби од 16. века у француском језику[1] у значењу бирања и изабраног, затим и робе изузетног квалитета и финоће, а потом се значење проширило и на врхунске војне јединице и високе друштвене слојеве.[2] Претечу теорија елита чине још антички покушаји изналажења најбољег облика државног уређења, односно друштвеног слоја који би требало да има водећу улогу у друштву. Теорија друштвених елита је настала у Европи крајем 19. и првих деценија 20. века и од тада је одређен предмет њеног разматрања: *високи*, *односно владајући друштвени слојеви*. Током времена се развило много теоријских концепција о овим слојевима, о њиховој природи, карактеру, положају и улози у друштву. Зато је појам елите изузетно широк и растегљив.

Проблем усложњава чињеница да су друштвене елите предмет многих расправа, које не доприносе грађењу и расветљавању појма, већ његовој противречности, релативизацији и још већој нејасноћи. Појам елите се често употребљава без чврстих поставки, често тек у предтеоријском значењу, метафорички, сликовито и флуидно, понекад са одушевљењем и у узвишеном тону, понекад пејоративно, али у великом броју случајева као нешто наводно саморазумљиво, док у ствари он остаје нејасан не само читаоцима и слушаоцима, већ и онима који о њему пишу и говоре. Према томе, наш је задатак, када говоримо о друштвеним елитама, да најпре расветлимо средишња и фундаментална значења овог појма у друштвеној теорији. Неке од теорија елита посматрају само један тип друштава или једно конкретно друштво у одређеном времену. Насупрот томе, ми ћемо покушати да препознамо оне поставке и тезе у најважнијим и најуспешнијим теоријама елита које могу важити шире и универзалније, односно и за аустроугарско друштво које ћемо затим детаљније анализирати. Дакле, закључке до којих будемо дошли разматрањем теорија елита довешћемо у везу са историјским чињеницама о Аустро-Угарској (1867–1918). Филозоф Сидни Хук (Sidney Hook) је врло убедљиво објаснио да је „историја без друштвене теорије слепа", док је ова „без историје празна".[3]

Порив елитизма

Да би смо рашчистили могуће предрасуде започећемо најпре од ак-

[1] Élite од лат. *eligere* = бирати, изабрано.

[2] T. Botomor, *Elite i društvo*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2008, 15.

[3] S. Hook, „Pareto's Sociological System", у: *The Nation*, New York, 1935. June 26, 747.

туелног тренутка, свакодневице и масовне културе, која посредством медија непрестано врши велики утицај на друштвену свест. Наиме, једна од српских старлета пева у свом промискуитетном споту да њен „вољени" јесте криминалац, односно „крем и елита", а да је она „принцеза". Даље се надовезује, да су они врло опасни и рискантни и да од њих „пролази језа", при чему се упире на то да их управо ове особине чине познатим и успешним, да их издвајају из масе и уздижу у елиту. Критеријум селекције који је овде примењен је у непосредној повезаности са основном инстанцом човекове личности и уједно његовом најслабијом тачком. Фројд (Sigmund Freud) је именује као ид,[4] а мисли се на неспутани порив, разуздани нагон, слепи зов живота који не зна за стеге и границе и у којем се корени свака воља. За Ничеа (Friedrich Nietzsche) је то воља за моћ, сирови порив који увек хоће боље и више, још снаге, још силе, још простора, још материје, још моћи, још власти, још од свега. То је гола снага која ради самозадовољења не бира пут и која пред собом руши све вредно и постојеће, те стално изнова и себично поставља нове (квази)вредности које јој служе само као средства за њу саму. Вољу за моћ, Ниче је назвао „јеванђељем будућности". Тако, крајем 19. века, он наговештава: „Ово што износим представља историју следећа два века. Ја описујем оно што долази, што не може више другачије бити: *победу нихилизма*. Ова се историја већ сада може испричати: јер сама нужност ту дејствује да тако буде. Ова будућност већ проговара стотином наговештаја [...] Цела наша европска култура већ се одавно креће у мукама напетости, која из деценије у деценију бива све већа, као да иде у сусрет катастрофи: немирно, насилно, нагло; као бујица која хита *крају*, која више не премишља."[5]

Понекад се о елитама говори потпуно афирмативно и са одушевљењем, док напротив ми сматрамо да су погрешна схватања која елиту везују за врлину и морал. Чини нам се да је порекло оваквих схватања у давно заметнутој представи о племству и аристократији, традиционалним облицима високих слојева друштва, а потом је ово погрешно поимање неоправдано повезано са појмом елите. Најпре треба да разјаснимо да су племство и аристократија настали и први пут теоријски тематизовани у Античкој Грчкој, два и по миленијума пре сваке теоријске свести и искуства о елитама и скоро исто толико пре језичке употребе овог термина.

[4] S. Freud, *Das Ich und das Es*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig – Wien –Zürich, 1923, 18–30.

[5] Ф. Ниче, *Воља за моћ*, Просвета, Београд, 1976, 207.

Разлог томе је што су „источњаци знали само то да је *један* слободан, грчки и римски свет пак да је *неколицина* слободна, док *ми* знамо да су по себи слободни сви људи, тј. да је човек као човек слободан."[6]

У Старој Грчкој, сматрани су племенитима скоро сви слободни грађани, мушкарци. Тврдило се, да њихово више порекло проистиче из природе која их издваја од робова, варвара и жена. Између себе, племство се разликовало према личним вредностима, на основу чега су појединци учествовали у власти или нису. Тако се под појмом аристократије мислило на идеалан тип државног уређење у којем би владали најбољи међу племићима. Овде се није мислило само на етичке врлине, тј. понашање заснована на обичају, навици и карактеру, што карактерише сваког човека, чак и роба у извесној мери, већ више на спознајне врлине и у првом реду на разборитост деловања и живљења у друштвеној заједници, у полису.[7] Међутим, за разлику од Платона, Аристотел се није заустављао код идеје праведне државе, већ је тражио реалну меру времена. Он је недвосмислено показао да је аристократија неодржива, да пропада услед неминовног гажења начела правде и да се врло брзо преображава у власт богатих узурпатора, у олигархију.[8] Осим тога, антички грчки списи и документи нам врло често сведоче о племству које је разуздано, себично, сујетно, превртљиво, лакомо, сурово, уплетено у смицалице и злочине, склоно ратовању из страсти и због жена. Шта више, најчеститијег међу племићима грчко друштво није могло да истрпи. Сва трагичност Сократове судбине лежи у томе да му није опроштено то што је био узор врлине, достојанства, знања, мудрости, опхођења, држања и речитости. И баш због тога, неправедно је оптужен да хули на богове и да квари омладину, те је осуђен на смрт.[9]

У Старом Риму, слој племства је био ужи, јер се слободно становништво додатно раслојило на патриције и плебејце. Племенити слој су сада чинили патрицији, богати појединци и породице, који су друштвену моћ уједно базирали и на наследном праву владања. Веровало се да патрицији потичу од првих становника Рима и од чланова првобитног римског сената, док плебејци, у недостатку племенитог порекла, нису могли да добију ниједну магистратску функцију. На тај начин је и појам

.....

[6] G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1966, 24.

[7] Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb, 1988, 1259b 38–1260a 4, 1277b 15–30, 1279a 33–38, 1286b 2–7, 1293b 2–8.

[8] Исто, 1268b 13–17, 1289a 37–1289b 13, 1307a 5–21.

[9] K. Jaspers, *Ljudi sudbine. Sokrat, Budha, Konfucije, Isus*, AGM, Zagreb, 2008, 18–22.

аристократије добио реалнији садржај, јер се сада везивао не толико за врлину, колико за друштвену моћ. Стварни политички живот је показивао сву снагу порива. Племство је злоупотребљавало високи друштвени положај и власт. Патрицији су манипулисали скупштинама и судовима, а огромне дугове плебејаца су искоришћавали да их продају у робље. С друге стране, плебејци су одговарали сецесијама, што је подразумевало организовано исељавање из града, остављајући малобројне патриције на милост и немилост варварима. У позној римској републици, када су нивелисане разлике између патриција и плебејаца, високи слојеви ове две стране су формирале заједнички друштвени слој, нобилитет, који је преузео вођство у друштву.[10] Ово ново племство и аристократију карактерисала је и даље злоупотреба моћи, узурпација државе, блискост са римским диктаторима који су се неретко преображавали у тиране, те су ово били узроци све чешћих завера, устанака, побуна робова и грађанских ратова.

У време римских царева, друштвена моћ, снага, сила, ауторитарност, тоталитаризам и суровост су били све израженији. Цареви су имали неограничену власт, а њихови најближи сарадници су називани једним старим називом са новим значењем, проглашавани су патрицијима. Међутим, истинска моћ цара није лежала у вези са племством и аристократијом, већ у војним овлашћењима која је имао. Моћ врховног господара је поново сведена на голу сили, као у време раних римских краљева. Својевремено, победа аристократско-олигархијске замисли републике је изазвала рушење краљевског достојанства, а сада су цареви пореметили републиканску равнотежу власти, која је била утемељена на једнакости унутар аристократије. Сукоб царева и старе аристократије се завршио пропашћу многих аристократских и племићких породица, чија је имања цар заплени. Цар је постао најкрупнији поседник, а уздигнут је и у божанство.[11]

Кроз целокупну историју Старог Рима, племство је заступало политику освајања и ратовања. Најпре се радило о ширењу државе на одабране просторе који су већ били културни, а потом је освајање прерасло у праву

[10] O. Špengler, *Propast Zapada*, IV, Književne novine, Beograd, 1990, 165–166, 179–180; S. Mesihović, ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju rimske civilizacije), autorsko elektronsko izdanje, Sarajevo, 2015, 234–246, 255–257, 426–428.

[11] T. Kuljić, *Oblici lične vlasti. Sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 84–85, 87–88, 91, 94–95.

колонијалну политику и империјализам безграничне воље за моћ.[12] То је подразумевало пљачку, поробљавање, насиље, уништавање и убијање. У свакодневном животу, племство је било раскалашно, разуздано и перверзно, склоно оргијању, пијанчењу, ласцивности, родоскврњењу, приношењу људских жртава кроз гладијаторство, убиствима из користи и страсти. Империјализам се показао као типични систем пропадања. Нарастајућа декаденција, све више је слабила културу, друштво и државу.

Богатство као основни услов за признавање племенитог порекла је постало посебно важно у средњем веку. Мерило се величином земљишних поседа, те се на тај начин племство раслојавало. Феудалци су рангирани палетом племићким титула: кнез, барон, гроф, маркгроф, маркиз, виконт, војвода, надвојвода, краљ, лорд, деспот, севастократор, аутократор, цар и остали. Временом, за највише племиће се издвојио назив аристократе, а за њихов слој аристократија. Систем вредности који је био наметнут у средњовековном друштво признавао је аристократама изузетност, а владарима „божанско право" да владају. Ови ленски господари нису признавали границе, јер би то значило „исто што и понижење њиховог владарског достојанства."[13] Због тога су непрестано полазили у походе, заједно са својим вазалима који су имали обавезу верности, пратње и привржености господару.

Племићи су нарочито могли да се одликују као витезови. Ти оклопљени коњаници су морали да буду довољно ситуирани да би издржавали коња и могли самостално да набаве ратничку опрему. У почетку, статус витеза је могао да стекне свако ко је имао довољно материјалних средстава, те је приступање овом сталежу уједно било пут за стицање племства. Од краја 13. века, витешки статус се добијао рођењем, тј. витезови су представљали наследно племство. Под витештвом се подразумевала стална склоност ка врлини, а витезови су имали свој кодекс части пред којим су се заклињали и који је подразумевао честитост, храброст, одважност, снагу, вештину, верност, праведност, отменост, углађеност, учтивост. Ова витешка идеологија је такође имала свој свети карактер и тесну везу са хришћанским моралом, а црква је витезове прихватила као ратнике и браниоце хришћанства. „Дубоко преображавање значења у кругу хришћанских представа"[14] прожело је приче о култу витештва снажним естетским обликовањем, легендама

[12] O. Špengler, *Propast Zapada*, I, 1989, 76–78; исто, II, 1990, 210–211.

[13] Исто, 52.

[14] Исто 282–283.

и приповедањем о „племенитим ратницима", који су свој углед стицали једнако на витешким турнирима и ратним поприштима, као и на дворовима и пред дамама. Од 14–15. века, витешка идеологија губи на духовним и религијским нотама, те још више постаје поетизовани израз ратничког доказивања, пустоловносности, љубавних подухвата и вештина писања, рецитовања и свирања. Наличје идеала витешке врлине чинили су користољубље, похлепа, насилништво, пљачке, отмице, убиства и друга злодела. „Потребан је само један корак, па да витез постане витез-пљачкаш."[15] Легендарне приче и ренесансни заноси служили су да улепшају слику стварности и прикрију сав ужас верских ратова, освајачких похода, политичких сукоба између витешких редова, гушења сељачких буна, инквизиције и других зала. Ипак, нека од ренесансних дела су успела да демистификују и разобличе живот витезова, *Велеумни племић Дон Кихот од Манче* на пародичан и комичан начин, а *Владалац* сасвим озбиљно.

У новом веку, ратовање је остало веома важан део живота племства и аристократије, било да се радило о верским сукобима или политичким међу једновернима. Сваком згодном приликом владари би се лаћали мача, односно све више ватреног оружја које је временом постајало разорније. На дворовима је владала раскош, али и неморал који се манифестовао кроз сплетке, интриге, прељубе, оргијање, инцесте, завере, заточеништва, мучења, убиства. На многима су се одигравале праве хамлетовске, магбетовске или донкарлосовске драме.

Разни облици апсолутизма били су на сцени од раног до позног новог веке. Владари су своју власт правдали божијом милошћу, али је све више простора заузимало и учење о просвећеном апсолутизму, чији је прокламовани циљ био благостање и напредак поданика. Због тога је јачање државе било праћено јачањем права на приватну својину. То је у првом реду одговарало земљопоседничком племству. Међутим, применом апсолутистичких стега, владари су успели да развласте многе феудалне снаге и делимично задовоље захтеве буржоазије. Ове околности, разликовале су западноевропске монархије од источноевропских и од источњачких деспотија, где није постојао спој интереса буржоазије и племства, а слобода приватних интереса слабо развијена. Када више нису могли да се одупру духу времена и распаду феудализма, западни апсолутисти су постали реакционарни, желећи да ојачају племство, а масу врате у традиционални сељачки зависни положај. Ово су били уз-

[15] O. Špengler, *Propast Zapada*, IV, 102.

роци крвавих буржоаских револуција.[16] Након револуционарних успеха, у жељи да истакне своју моћ и значај у друштву, крупна буржоазија је настојала да наликује на традиционалне носиоце друштвене моћи, почела је да се назива аристократијом и да купује племићке титуле. Свакако, буржоаски интереси капитала и нове аристократије нису могли да буду блиски врлини и моралу. Постреволуционарне државе постале су уставне, али су владари заједно са аристократијом успевали да намећу своју вољу и да спроводе личну власт.

Са оваквим појмовним и искуственим наслеђем у вези са племством и аристократијом суочила се теорија елита у самом свом зачетку. Веза је била двострука, језичка и историјска. Најпре, један од оснивача теорије елита Парето (Vilfredo Pareto), именовао је њен основни појам употребом два термина и двојезично. Једном као елита (élite), у латинско-француској језичкој традицији, а други пут као аристократија (aristocrazia), што је италијанска рецепција изворно грчке речи, с тим да јој је у италијанском такође призната улога еквивалента и синонима за реч елита. Потом, историјски осврти који су покушавали да за теорију елита пронађу њене предтеоријске друштвене корене и претпоставке, могли су у претходних две и по хиљаде година да виде само племство и аристократију, који су за све то време у различитим друштвима и епохама били облици високих и владајућих слојева.

Међутим, поједини реципијенти теорија елита су значајно сузили историјско искуство у вези са традиционалним облицима високих и владајућих друштвених слојева. Искуство је сведено на идеализоване, естетизоване и романтичне слике о племству и аристократији, о најбољима и најчеститијима који владају и управљају друштвом, о племенитом сојy храбрих витезова, дивних принцеза и принчева, поштених и праведних великаша, мудрих краљева, отменог, образованог и узвишеног племства. У појединим теоријским круговима, овај манир афирмативног сликања и описивања високих друштвених слојева повезиван је са појмом елите, док су у исто време занемарене и заборављене изворне поставке највећих ауторитета у области теорије елита. Свему томе је допринео и делимични повратак на предтероријску употребу речи елита, у значењу бираног, изабараног, одабраног, што се углавном везивало за добар квалитет, односно нешто добро и пожељено. „Индивидуално време и културне представе времена заснивају се на добром

[16] T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*…, 246, 252–253.

економисању заборављањем и памћењем",[17] тако да је човеково „добро памћење" често производ конструкције, прикривеног заборава, нетачног и окрњеног сећања. То је наша психичка структура и наш живот.[18] У овом раду, наше памћење полази од претпоставке да је у ирационалној основи, пориву, вољи за моћ, укорењена тежња за елитизмом. Потврду не налазимо само у слици из наше свакодневице коју смо најпре описали, нити у анализи традиционалних облика високих друштвених слојева коју смо уз то спровели, већ понајвише код ауторитета као што су Парето, Моска, Милс, Ботомор и остали.

Међу теоретичарима друштва, Парето је први употребио појам друштвене елите, премда се он позива на историчара Тена (Hippolyte Taine), који је овај појам користио још пре њега.[19] Парето објашњава да је елита друштвени слој сачињен од појединца који су најуспешнији у делатности којом се баве и уједно представљају богати део становништва, људе од моћи и вршиоце власти.[20] Он је сматрао да припадност елити произилази из природне предодређености. Наиме, рационалне људске акције су изузетно ретке, већ су у највећој мери засноване на најнепосреднијој животној основи, на ирационалним елементима. Према томе, не може бити добрих и лоших акција, тако да у успешне људе, у елиту, спадају и преваранти, лопови, криминалци који вешто избегавају казне, али и жене које успеју да залуде неког човека од моћи и врше преко њега утицај.[21] Паретова теорија је свакако конзервативна,[22] али су њени конзервативни елементи препознатљиви и у савременом друштву.

.....

[17] Ž. Lerider, „Pamćenje i zaboravljanje. Sigmund Frojd i 'izlečenje kroz pisanje'", у: *Polja*, год. LIV/ бр. 459, Културни центар Новог Сада, Нови Сад, 2009, 119.

[18] О томе видети: Ф. Ниче, „О користи и штети историје за живот", у: Ф. Ниче, *Несавремена разматрања*, Плато, Београд, 2006; S. Freud, „Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten" у: *Gesammelte Werke*, Bd. X, Imago Publishing Co., London, 1949, 125–136; S. Freud, „Konstruktionen in der Analyse" у: *Gesammelte Werke*, Bd. XVI, S. Fisher Verlag, London, 1861, 41–56.

[19] V. Pareto, *Cours d'Économie Politique professé a l'Université de Lausanne*, tome premier, F. Rogue, Pichon, Duncker & Humbolt, Lausanne – Paris – Leipzig, 1896, 234; H. Taine, *Les Origines de la France Contemporaine*, II, *La Révolution*, tome III, *Le Gouvernement Révolutionnaire*, Hachette, Paris, 1885, 406–407.

[20] T. Botomor, *Elite i društvo*, 16–17.

[21] V. Pareto, *The Mind and Society*, Vol. I, *Non-logical Conduct*, 75–170, Jonathan Cape, London, 1935; исто, Vol. III, *Theory of Derivations*, 1422–1424.

[22] Термин *конзервативан* се у овом тексту употребљава у значењу ретроградног, реакционарног, назадног, застарелог, некритичког, и као супротност у односу на постулате модерног грађанског и демократског друштва и државе.

Други оснивач теорије елита социолог Моска (Gaetano Mosca), иако је користио термин политичка класа, у ствари је први направио систематску разлику између елите и масе.[23] Он је развио модел структуре моћи, према којем је политичка класа (елита) организована мањина супериорних индивидуа, која на основу заједничке воље и импулса влада над неорганизованом народном масом. Према томе, Моска је, као и Парето, био на чврстом конзервативном становишту. Њих двојица су били оштри противници младе парламентарне демократије, премда је Моска касније променио становиште. Међутим, он није веровао у снагу устава, већ је сматрао да независно од њега организована мањина увек влада већином. Ни Моска ни Парето нису били одушевљени модернистичким токовима, те су критиковали негативне последице индустријске револуције, бескрупулозну борбу за тржиште, презасићеност, кризе, сукобе, радничке бунтове и слично. Заступајући оваква становишта, Парето и Моска су прозвани новим макијавелистима, а приписана им је и интелектуална одговорност за настанак и развој фашизма.[24]

Уз Ничеову филозофију антиинтелектуализма, воље за моћ, натчовека, аријевца, нихилизма, превреднавања и одбацивања морала, теорије елита су заиста биле главна инспирација за екстремне, диктаторске и тоталитарне идеологије и режиме, за фашизам, нацизам и стаљинизам. Штавише, трећи оснивач теорије елита, немачки социолог Михелс (Robert Michels) је у својој раној теоријској фази био убеђени социјалиста и марксиста, те је критички дефинисао „гвоздени закон олигархије", односно тенденцију ка формирању олигархије којој подлеже свака организација и друштво.[25] Међутим, након пресељења у Италију и под директним утицајем Моске и Парета, постао је теоријски заговорник фашистичког друштва.[26] Такође, Француз Сорел (Georges Sorel), социјалиста, заговорник синдикализма и антиелитиста, залутао је у елитизам и фашизам подржавши вођу. Сорел је сматрао да су људска воља, борба и насиље једини услови опстанка друштва, а у Мусолинију

.....

[23] G. Mosca, *The Ruling Class*, McGraw-Hill, New York, 1939, 50–69.

24 V. Pavlović, „Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije", у: *Godišnjak*, god. V/ br. 5, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011, 12–13.

[25] R. Michels, *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji*. *Istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina*, Informator, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1990, 20–21, 292–323.

[26] D. Beethem, „Od socijalizma do fašizma. Odnos teorije i prakse u delu Roberta Michelsa", у: *Marksizam u svetu*, god. 4/ br. 9, Komunist, Beograd, 1977.

је видео личност која може да оствари ове захтеве.[27]

„Образовани елитизам”

Осим класичних теорија елита где су на површину избили ирационални елементи, постоје и такозване нове теорије елита које су покушале да објасне елитизам рационалним обрасцем. Ове теорије су у први план истакле образоване слојеве становништва. Међутим, веома је упитно да ли се они могу сматрати високим слојевима, и да ли су у друштву признати као елита; односно не употребљава ли се појам елите у вези са образованим слојевима више метафорички и у предтеоријском значењу, тј. као разлика тек средњих друштвених слојева у односу на ниже. Друштвена пракса је показала да образовани слојеви често нису слободни, већ су подређени другим друштвеним слојевима. Код њих такође значајну улогу игра ирационална основа. Стога су и неке од теорија „образованих елита” уградиле у своје учење ирационалне елементе, а неке су завршиле у конзервативизму.

Теорија интелектуалне елите има своје корене још код Моске, с тим да његова теорија не даје потпуно јасно објашњење односа интелектуалаца и елите. Чини се, да су код њега интелектуалци схваћени као посреднички слој између елите и масе, односно слој који се састоји од претендената на елиту, али тако да у власти увек већ има и интелектуалаца.[28] На Москином трагу, Манхајм (Karl Mannheim) наглашава да је улога интелектуалаца у савременом друштву све већа, пошто елите регрутују своје чланове из оних друштвених слојева којима је приступачно образовање у престижним установама. Интелектуалци су, према његовом мишљењу, онај друштвени слој који спаја у себи све „импулсе који прожимају друштвени простор”. То је један „релативно бескласни слој” као заступник интереса целине, чији су припадници повезани сфером образовања, духовним медијем, а не пореклом, богатством или учешћем у производном процесу. Међутим, многобројни су и они који се прикључују некој посебној друштвеној групи, слоју, класи, политичкој партији.[29]

Ми не смемо заборавити ни интелектуалце који су подржавали

[27] J. L. Talmon, *Die Geschichte der totalitären Demokratie*, Bd. III, Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2013, 567.

[28] T. Botomor, *Elite i društvo*, 19–20, 76.

[29] K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, 126–131.

харизматичне и „предодређене" вође, односно конзервативне и злогласне режиме. Неке од њих смо већ помињали. У негативном контексту, такође можемо споменути и искуство квази-интелектуализма у друштвима постсоцијалистичке транзиције, које Манхајм није могао да претпостави. Дакле, нагли пораст броја приватних факултета, инфлација диплома, њихово нелегално стицање и плагирани докторати. Чак ни друштва код којих није у току промена друштвено-политичког система, нити друштва са изузетно дугим континуитетом универзитета и најугледнијим образовним установама нису имуна на плагијате, те је таквих случајева било и код њих, међу представницима власти.

Теоријске поставке о бирократској образованој елити заснивају се на Веберовим (Max Weber) текстовима, према којима је бирократија најрационалнији и најефикаснији облик вршења власти. Она је настала у Европи још у позном средњем веку, најпре у областима финансија, права и војске, а развијала се усложњавањем друштава и повећавањем захтева за управљањем. Високи друштвени положај бирократије се огледа у томе, како мисли Вебер, што квалификовано чиновништво заузима најодговорнија места у администрацији, док се политичари пред оваквим експертима све више показују као дилетанти са формалним функцијама.[30] Насупрот томе, не можемо заобићи чињеницу да је бирократија тесно повезана са слојевима састављеним из реда политичара и имућних људи, те она најчешће заступа њихове интересе, а не своје као једног засебног слоја.

Познате су и теорије о технократско-менаџерским елитама које у приватној економији и инжењерским струкама иступају у први план у односу на власнике великих корпорација. Галбрајт (John Kenneth Galbraith) сматра да се овде ради о промени извора моћи, од личности и власништва ка организацији, тако да у индустријском друштву иза организованог знања стоје анонимни технократи и менаџери.[31] Код ове „церебралне аристократије", како је назива Лаш (Christopher Lasch), знање и образованост се често срозавају на пуко средство за друге циљеве. У борби за друштвену моћ, технократе и менаџери релативизују основна начела и захтеве струке и науке, те своје професионалне анализе, експертизе, консултације и друге апстрактне концепте кроз

[30] M. Weber, *Grundriss der Sozialökonomik*, III Abt., *Wirtschaft und Geselscahft*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922, 671–672.

[31] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970, 79–80, 104–105, 157.

које манипулишу информацијама[32] подешавају према прилици и индивидуалној користи.

Бернамова (James Burnham) концепција описује технократско-менаџерске елите конзервативним обрасцем. Бернам себе убраја у макијавелисте, заступајући тезу да је воља за моћ полазиште сваке политике и друштвеног деловања. Пут успона технократије, он види у менаџерским револуцијама, као и у менаџерским идеологијама у које убраја: фашизам-нацизам, лењинизам-стаљинизам, идеологију Њу дила и идеологију технократије.[33]

Критички елитизам

У Милсовој (Wright Mills) критичкој теорији, елиту чине међусобно повезане крупне политичке, привредне и војне институције. Оваква структура омогућава припадницима елита једноставнији прелаз из једне у другу институционалну сферу, и лакше спровођење демагогије о хармонији друштвених интереса. Расправљајући о друштвеној равнотежи, Милс се обазире на склоност елите да једно стање у друштву прогласи равнотежним само зато што јој оно обезбеђује продужетак моћи и доминације. Милс критикује ову ирационалну склоност, као уосталом и демократско друштво иза чијег декора се успоставља нова елита моћи.[34]

Узимајући у обзир Милсову теорију, на снази губе теорије о „образованим елитама". Наиме, Милс је јасно одредио друштвено биће елита и заокружио њихове непроменљиве особине, а то су власт, богатство и институционалност. Једноставно речено, **елите се препознају по високом степену политичко-економске моћи у друштву**. Ботомор је такође прецизирао да ниједна од група, интелектуалци, бирократе, технократи и менаџери, немају неку властиту доктрину, која би им омогућила високи друштвени положај независно од овог троструког корена моћи.[35]

У историји су забележени многи образовани људи, који су својим делима и идејама дали изузетан допринос у развоју свог народа, државе и друштва, односно човечанства. За њих се често метафорички каже да

.....

[32] К. Лаш, *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996, 11–39.

[33] Ž. Koenen-Iter, *Sociologija elita,* Clio, Beograd, 2005, 95–97; V. Pavlović, „Teorije elita u političkoj sociologiji...", 33–34.

[34] R. Mils, *Elita vlasti*, Plato, Beograd, 1998, 297–326, 347–351.

[35] T. Botomor, *Elite i društvo*, 91.

су припадали „образованој” или „интелектуалној елити”, док заправо нису припадали високим друштвеним слојевима. Прихватљиве правце кретања друштва, одувек су одређивали властодршци и олигарси, према својим интересима. Понекад би се то поклопило са замислима образованог слоја и општим интересима друштва, али би се врло често радило о правцима који се косе и супротстављају. Због тога су, до сада много пута, образовани људи предводили против елите остале слојеве друштва.

С друге стране, образоване групе и појединци често бивају инструменти високих друштвених слојева и заступају првенствено њихову идеологију и интересе. У историографији се овај део образованог слоја обично назива зависном интелигенцијом. Слично, неки делови образованих слојева успевају да наметну своју вољу за моћ и да постану битан део елите. У оба случаја, они мењају тада свој наратив и улогу у друштву, занемарују властита начела, губе своју интелектуалну независност, одустају од позиције корективног фактора у односу на државу и друштво, односно напуштају аутентичну доктрину којом су се руководили док су им интереси струке и науке били на првом месту. Често је тај прелаз танан, прикривен, тешко уочљив, те може бити упитно да ли и у којем степену су нека образована група и појединац напустили своја полазишта. Пуно пута је интелектуалац био налик Фаусту који не одолева Мефисту.

Елита у Аустро-Угарској

Након Револуције 1848. године, у Аустријској монархији је пробијена чаура нововековног апсолутизма, те започиње епоха са грађанством као важним друштвеним фактором. Старе, обичајне установе су модернизоване и либерализоване. Започео је жесток развој на чврстим вредностима рационалног права и естетске културе. Међутим, у Аустро-Угарској се недуго потом могло приметити посустајање, опадање и пропадање друштва и државе, до чега је дошло услед пуцања нагомиланих конфликата у кључалом плурализму рационалитета и ирационалитета, личности и група, идеја и политика. Били су потиснути грађанско друштво, слободно тржиште и равноправно надметање. Широко надгледање и контрола свих друштвених збивања, односно учешће грађана у управљању друштвом су остали само празни идеали. Друштво и привреда су били ететизовани и картелизовани. Елита је свој положај оправдавала и бра-

нила пореклом, богатством и национализмом. Речи Паретове ученице Колабинске (Marie Kolabinska), које гласе: „основни појам садржан у термину елита је супериорност”[36] су на најбољи начин доказане у Аустро-Угарској. Веза аристократије, богатства, племства, национализма, политике, војске, аграра и индустрије је чинила конзервативну елиту тог друштва. Међутим, ово није била једна компактна елита, већ је сваки појединачни слој настојао да заузме што бољи друштвени положај. Ова борба за појединачне интересе обухватала је смерове који су желели извесне промене постојећег система вредности, али смерове који су једним делом вукли уназад, на старо које је превазиђено и прегажено, а другим делом у празно, бесциљно, бесмислено, бесперспективно. Та пренапрегнутост конзервативизма и нихилизма је рушила све стубове друштва, а државу потпуно избацила из равнотеже, те је дошло до њеног слома у Великом рату.

Милитаристичке струје у елити су наметнуле слику, коју су прихватили сви друштвени слојеви и партије, да не преостаје ништа друго него да се реагује на општу руску мобилизацију и да се брани. На то су насели и аустроугарски, као и немачки социјалдемократи, према властитој идеологији неелитисти и декларисани пацифисти, али овог пута несигурни по питању рата. Социјалдемократи су непосредно након организовања протеста за мир широм Европе ипак прихватили „одбрамбено стање”, односно улазак у рат. Делили су мишљење да је руска елита конзервативна и деспотска и да је њена држава без икаквих шанси за демократски развој. У ствари, (не)свесно су подржали увођење ратне диктатуре у својој држави. У Аустро-Угарској су најпре укинута уставом загарантована права на слободу штампе, јавног окупљања и говора, а затим су уведена средства жестоке репресије. А када су у држави наступили глад и оскудица и када је бесмисленост борби била све очевиднија, аустроугарски социјалдемократи су постали жестоки противници Великог рата, тј. владе и елите која га је водила. Окупили су измучену и гладну масу и организовали штрајкове и протесте.[37]

Аустроугарска елита је била под перманентном стрепњом од маса још од времена Револуције 1848/49. године, иако је у овој држави маса била успавана све до пред крај Великог рата. Показало се да главну претњу

[36] M. Kolabinska, *La circulation des élites en France*, наведено према: T. Botomor, *Elite i društvo*, 26.

[37] G. Sander, *Sozialdemokratie in Oesterreich. Von den Anfängen der Arbeiterbewegung zur moderner Sozialdemokratie*, Karl-Renner-Institut, Wien, 2012, 17–19.

за Аустро-Угарску није представљала „побуна маса”, већ неодговорна елита. Очигледно је да на овом месту правимо паралелу са мишљењем Ортеге и Гасета (José Ortega y Gasset), које је он формирао у оквиру шпанског друштва непосредно пред пад монархије. Ортега и Гасет је критички посматрао нестајање традиционалних елита и јачање маса, за које је карактеристично да су добиле замах у Европи у време Великог рата, а пуну снагу у периоду након рата. Он објашњава: „Изненада је светина постала видљива. Гомила је заузела најбоља места у друштву. Ако је и раније постојала, била је незапажена, на дну друштвене лествице. Данас се померила навише и постала главни лик. Нема више правих протагониста: ту је само хор.”[38] На тај начин се још један од теоретичара елита, који је најпре био социјалиста, преобратио у конзервативца и противника демократије. Проучавајући елите и масе, Ортега и Гасет је покушао да их појми не као друштвене слојеве, већ према врлини и личним квалитетима. Међутим, то није одрживо нити у теорији, нити у пракси. Стога је на послетку и сам признао односе политичко-економске моћи и на њима засновано раслојавање друштва.

Уместо успона маса, Ортега и Гасет је писао о потреби једне нове елите, примату мисаоне, духовне елите, „духовне аристократије”, која је, како је тврдио, једина способна да изгради јако, стабилно и здраво друштво. Чини нам се да је ова мисао утопистичка, израз друштвено ангажоване свести и залагање за промене које су у нашој епохи немогуће. Заправо, колико год је у друштву јачала маса, у својој просечности, једноличности, хомогености и униформности, увек и изнова се на друштвени врх пењала издвојена мањина која је била најодговорнија за судбину друштва. Међутим, то никада није била „духовна аристократија”, већ елита заснована на гвозденом закону олигархије и вољи за моћ. Образовани слој, никада кроз историју није успевао да у друштву надвлада ову сурову снагу која се вечно враћала, већ је од ње често страдао, односно приклањао јој се, или јој се склањао са пута како би избегао инструментализацију и сачувао, колико је могуће, независност.

Ни припадници бечке модерне нису досегли даље, него да се у најбољем случају дистанцирају од династије и државе, а захваљујући царевој одлуци да се према интелектуалцима односи уздржано, још од времена када је својим критикама проузроковао самоубиство архитекте Ван дер Нила (Eduard van der Nüll). Бечка модерна је представљала толико интензиван и широки процват културе (архитектуре, технике,

[38] H. Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, Branko Kukić, Gradac K, Čačak–Beograd, 2013, 34.

индустрије, науке, уметности, филозофије), какав хабзбуршка држава није никада пре или касније имала, нити га је Беч доживео у целокупној својој историји. Она је израсла из реакције на аустроугарски конзервативизам и имплицирала је ерозију устаљених структура, институција и норми. Ипак, показало се да велики материјални прогрес није пратила задовољавајућа конструкција нових социјалних, политичких и моралних форми.[39] Модерна је развила индивидуалну креативност, посебност, засебност, различитост, плуралитет, који су поткопали конзервативни универзализам Монархије. Међутим, то је модерну и аустроугарско друштво довело до амбивалентности између напретка и кризе. Створен је осећај изгубљене оријентације, бескомпромисности, расцепљености, нервозе, аморализма, резигнације, песимизма, „светског бола", декаденције, нихилизма. Овај кризни простор је врло брзо освојио национализам, који је постао важан социјални и политички фактор. Њега је користила постојећа елита, као средство опстанка апсолутистичких и империјалних тежњи, које су такође биле партикуларизоване према слојевима елита. Тако су се бечки модернисти врло брзо нашли у вихору Великог рата, те су неки завршили на фронту, као Витгенштајн (Ludwig Wittgenstein), а неки су постали корисници социјалне помоћи, као Вагнер (Otto Wagner).

Уколико посматрамо степен политичко-економске моћи, у Аустро-Угарској можемо разликовати шест високих друштвених слојева. Наиме, у елиту су спадали: аристократија, племство, бирократија, крупна буржоазија, клерикална елита и војна елита.

Аристократија.[40] Највиши друштвени слој у Аустро-Угарској је представљала аристократија. Она је била племенитог порекла и веома богата. Имала је огромне земљишне поседе, које је у новим производним условима претворила у велика капиталистичка предузећа. Аустроугарски државни систем је био не само конзервативан, већ и анахрон.[41] Иако су већ одавно прокламована грађанска права и слободе, у пракси је доминирало становиште да држава треба да се заснива на аристократском наследном праву. Власт аустроугарске аристократије се није само поклопила са временом настанка првих теорија елита, већ је представљала

[39] W. Mantl, „Modernisierung und Dekadenz", у: J. Nautz, R. Vahrenkamp (Red.), *Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse, Umwelt, Wirkungen*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Graz – Böhlau, 1996, 90–95.

[40] Већ смо закључили да је појам аристократије вишезначан. На овом месту, мисли се на највиши слој племства, које је имало највише позиције власти и било најбогатије.

[41] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn", у: J. Nautz, R. Vahrenkamp, *Die Wiener Jahrhundertwende...*, 777.

и потврду њихових основних поставки: предодређености и супериорности високих друштвених слојева, као и гвозденог закона олигархије.

У централизованој аустроугарској држави, посебну улогу је играла аристократија Цислајтаније на челу са династијом Хабзбурговаца. Она је доминирала двором и парламентом и заузимала је све најважније функције у управи, дипломатији и војсци. У заједничким министарствима двојне монархије учествовала је мађински и угарска аристократија. Међутим, за њу су, пре свега, била резервисана места у угарској влади и парламенту. Високи друштвени положај су заузимали и појединци који су били блиски са аристократијом, тј. они који су јој се дословце додворили пословним контактима или интимним везама. Ту је било место и женама о којима је писао Парето, које су удајом у високим друштвеним круговима постајале елита и стицале позиције моћи и утицаја. Тако је и царев син војвода Рудолф имао жену неплеменитог порекла, док је престолонаследник надвојвода Франц Фердинанд узео за супругу племкињу која није потицала из владарске породице.

Племство. У Аустро-Угарској, која је у значајној мери све до краја Великог рата још увек била аграрна, племство које није имало положај аристократије је полагало право на висок друштвени положај на основу порекла и земљишних поседа. Племство је стајало у супротности ка аристократији и династичком центру и са сетом је призивало повратак феудалног уређења. Овде је очита, не само разлика у богатству, него и подела аустроугарске елите према учешћу у власти. Потпуно у складу са Паретовом теоријом елита, у којој је по први пут јасно дефинисана подела друштвене елите на владајућу и невладајућу.[42]

Посебан положај је имало ненемачко племство, нарочито у Угарској, али и у Галицији, Бохемији и Моравској. Нагодбе и договори на које је бечки двор пристао су више снаге дали националним аутономијама и старој идеологији племићких нација, него што је остварен савез и интеграција.[43] Ненемачко племство је добило позиције у националним парламентима и министарствима, али не и повратак феудалних односа. Ипак у Босни и Херцеговини је држава учинила уступак агама и беговима, те се тамо феудализам задржао до Великог рата у виду читлучког аграрног система. У осталим крајевима, племство је тежило феудализму. Сматрало је да би на тај начин био ослабљен централизам и да би се више слободе дало регионалним племићким нацијама, што је свакако био

[42] V. Pareto, *The Mind and Society*, Vol. III, *Theory of Derivations*, 1423–1424.

[43] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn", 778.

анахронизам. С друге стране, видели смо већ да је и сама аустроугарска држава напустила основне грађанске постулате. Све то је допринело разарању Аустро-Угарске у Великом рату.

Бирократија. Кичму државног апарата је чинила бирократија, састављена од образованог грађанског слоја којег је карактерисала научно-техничка рационалност, односно знања и вештине из области права и економског рачуна. Према имовинском положају, бирократију је највећим делом чинило малограђанство. Упркос томе, овај слој је сматран елитом с обзиром на своје учешће у власти, односно у доношењу и, много више, спровођењу одлука од друштвеног и државног значаја. Видели смо већ да се Моска у својој теорији елита двоумио у вези са друштвеним положајем образоване бирократије. Слична подвојеност је била присутна и у Аустро-Угарској, те се под елитом нису подразумевали било који чиновници, већ само слој високих чиновника који је имао блиске везе са аристократијом и њено поверење. Они су службовали на двору, у министарствима, парламенту и другим врло важним институцијама. Овакав положај бирократије је привидно задовољавао један од најважнијих грађанских постулата, да грађанство активно учествује у власти. Ипак, бирократија је радила у ауторитарним условима. Није било поделе власти, колегијалног одлучивања, а ни у парламенту се већ одавно није одлучивало већином. Уместо тога, бирократија је напредовала у ономе што је Милс означио основном склоношћу елите, тј. у развоју стратегија за очување статуса кво. Тако се аустроугарска бирократија нашла на линији конзерватизма, односно повратка на просвећени апсолутизам. Због тога су аустроугарски чиновници подсећали на старе јозефинске службенике, и шта више опонашали су изглед и начин живота нижег племства. Аустроугарска бирократија је, стога, називана и младим племенитим слојем.

Ово је одличан пример за потврду Ботоморових теоријских поставки о образованим слојевима, да они на основу свог аутентичног положаја не могу заузети положај у друштвеној елити. Гурвич (Georges Gurvitch) се такође питао да ли се у друштвеној структури бирократија може рачунати независним слојем, јер је она увек служила другим слојевима.[44] Слично је Милован Ђилас, бивши југословенски дисидент, говорио о специјалним слојевима бирократа, који се разликују од државних функционера и административаца у строгом смислу те речи. Овај специјални

[44] G. Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, tome II, *Antécédents et perspectives*, Presses universitaries de France, Paris, 1963, 432–434.

слој се истиче политичким способностима и вештином спровођења политичких идеја и задатака, а не толико бирократском службом. „Творци најкрућег бирократизма и централизма, сами нису бирократи нити спутани правним нормама.” Дотле су остали службеници само апарат под контролом ових функционера.[45]

На сличан начин се и Аустроугарска бирократија приклонила аристократији и само као њен инструмент је ушла у елиту, а за шта је платила цену. Наиме, хабзбуршки двор није могао да прихвати значајније парламентаризовање државног кабинета, те је стога онемогућаван улазак бирократије у парламент. Наиме, бирачко право је било антидемократско, раскољено по куријама у којима су биле раскинуте веза са малограђанством.[46] Бирократија, према томе, није била задовољна. Иако је заузимала елитни друштвени положај, осећала се недовршеном. Недостајали су јој имовина, професионална аутономија и политичке слободе.

Крупна буржоазија. Још један грађански слој у елити је била крупна буржоазија, која је држала претежни део капитала у држави. Она је црпела своју друштвену моћ из Михелсовог гвозденог закона олигархије. Међутим, као млади слој елите, крупна буржоазија је настојала да опонаша традиционалне елитисте. Куповала је племићке титуле и земљишне поседе и заиста почела да личи на племство и аристократију. То се одвијало у складу са Милсовом теоријом елита, која говори о лаком прелазу припадника елита између повезаних сфера. Нисмо ли већ уочили да је и аристократија на неки начин била побуржујена, јер је своје поседе унела у индустрију и капиталистичку производњу.

Крупној буржоазији су припадали велики индустријалци, велетрговци и банкари. Међутим, ове привредне гране су у аустроугарском друштву сматране страним и „безавичајним”, с обзиром на француски и немачки капитал који је доминирао, док су значајним делом биле и „пројеврејене”. Зато друштвено-економски импулси никада нису успели да се као обликовна снага пробију без ограничења. Овај јаз је остао пресудан и код свих конјунктурних колебања за време Великог рата.[47] Ипак, индустрија и банкарство су били не само корисни и исплативи, већ и врло утицајни. Представљали су извор аустроугарског економ-

[45] M. Đilas, *Nova klasa. Kritika savremenog komunizma*, Feniks knjiga, Zagreb, 2010, 46, 88–90.

[46] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn”, 782.

[47] Исто, 783, 786.

ског империјализма, који је радио „на претварању балканских земаља у јефтину сировинску базу своје индустрије и уносно тржиште за своје производе, намећући им, у разним споразумима, полуколонијалне пљачкашке услове.”[48] Освајачке тежње су нарочито дошле до изражаја у Великом рату, када је Аустро-Угарска покушала да своје копнене границе прошири према југу до Солуна. У основи, радило се о немачком империјализму, о његовој експанзији под паролом „продор на Исток (Drang nach Osten)”, о тежњама да се преко Балкана и Турске избије до Африке, Ирака и Индије. Почетком 20. века аустроугарска буржоаска елита је запала у финансијску зависност од Немачке и њене богате елите. Године 1914, немачке инвестиције у Аустро-Угарској су за 50% премашиле француске.[49] Сукоб две елите се одвијао тако да је Аустро-Угарској намењена улога претходнице у продору на исток, те је бодрена на кампање и освајања. Немачка је имала за циљ царинску унију са Аустро-Угарском, што би подразумевало економско и политичко утапање, односно аншлус, пре Хитлера.

Клерикална елита. Католичка црква је имала веома велики утицај у аустроугарском друштву. Горњи слој свештенства је свој висок друштвени положај заснивао, прво на високим приходима од црквених поседа, наликујући тако на племство, а друго на политичком утицају и врло блиској вези са династијом. Аустро-угарска држава је стајала у чврстој католичкој традицији и понашала се као заштитник католичке цркве и папства. Видели смо већ да је Паретова теза о предодређености припадника елите била актуелна у аустроугарском друштву, али је она осим тога, у случају владара, добила и дубоко религијско утемељење. Шта више, владар је до последњих дана Монархије носио титулу царског и апостолског величанства, а придев апостолски му је додељен непосредно од папе још у 18. веку. С друге стране, цар је имао „ексклузивно право”,[50] односно право вета при избору папе, чега се црква ослободила тек неколико година пред Велики рат. Клерикална елита у Аустро-Угарској је настојала да редефинише стари јозефински државно-црквени систем и да постигне више аутономије за католичку цркву.

[48] С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књига прва, *Узроци и припреме рата*, Војноисторијски институт, Београд, 1968, 19.

[49] Исто, 14.

[50] M. Stickler „Die Herschaftsauffassung kaiser Franz Josephs in den frühen Jahren seiner Regierung”, у: H. H. Brandt (Hg.), *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2014, 48.

Специфичност Аустро-Угарске се огледала у томе да је била католичка држава, али и мултиконфесионално Царство. Више од 40% становништва у Угарској и суседним круновинама нису били католици. Стога је веза са државом пружала одличне могућности клерикалној елити у остваривању вековних тежњи, тј. безграничног ширења католичке вере. Ипак, Цар Франц Јозеф I није био „клерикални интегралиста"[51], као његов наследник Карло I или престолонаследник Франц Фердинанд. Спроведене су мере за слабљење последица верске поларизације и јачање толеранције. Државним законима су били регулисани односи у протестантским, муслиманским и јеврејским заједницама. Католичка клерикална елита није са благонаклоношћу гледала на јачање других вероисповести. Она је била најоштрији противник страног капитала, а нарочито се противила утицају Немачке, која је већински била протестантска држава.

Жеље клерикалне елите да у оквиру аустроугарске државе постигне што већи утицај, резултирале су политичким католицизмом. Странка коју је водила клерикална елита добила је многа места на двору, у влади и парламенту. Ова политика је била нарочито популарна у годинама непосредно пред Велики рат, а на крају рата је одлучивала о судбини државе.

Војна елита. Војска је била подељена на три дела, аустријски (Landwehr), угарски (Honvédség) и заједнички који је био распоређен по читавој територији Аустро-Угарске. С обзиром на тројну поделу и војна елита је била раскољена. Делови војске су имали различите заповеднике и одговарали су различитим војним министарствима. Цар и краљ Франц Јозеф I (од 1916. Карло I) је био врховни заповедник свих оружаних снага у Аустро-Угарској, којима је руководио преко заједничког министарства војске[52] и Генералштаба. Престолонаследнику Францу Фердинанду је поверена инспекција над војском. Он је имао посебан војни кабинет из којег је водио латентну опозициону политику против цара, с обзиром на то да је био веома нестрпљив по питању преузимања трона. Све до краја Великог рата, међу заједничким војним министрима није било ниједног Мађара, а више од три четвртине генералштапских официра су чинили Немци.[53]

.....

[51] Исто, 50.

[52] Сваки део Двојне монархије је имао своју влада, а уз то су постојала и три заједничка министарства: финансија, спољних послова и војске.

[53] П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, CLIO, Београд, 2002, 468; L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn", 781.

Официри Генералштаба су били врло утицајни. Код њих је такође била очигледна Милсова покретљивост чланова елите кроз различите сфере. Наиме, официри су добијали племство према служби или су већ потицали из племићких породица, а из редова генерала су бирани и војни министри. Ипак, према имовинском стању, већина од њих је стајала у рангу са малограђанством. Нису имали лена и били су слабо плаћени. „Блистава беда" и „дужан као штапски официр" су изреке које су најбоље описивале положај официрске елите.[54] Уопште, војска је била психолошки негована и материјално занемарена, те због тога врло агресивна. Официри Генералштаба су непрестано заговарали нове ратове. Њихова стратегија није била логична и смишљена, већ деструктивна. Упорно су тражили проширење своје силе над било којом облашћу. Код овог слоја аустроугарске елите се најбоље могла уочити сила воље за моћ и ирационалних побуда. Чак је и велики рационалиста Хегел прихватио да се у историји ништа велико не збива без страсти, без посебних и појединачних интереса који најчешће избијају инстинктивно.[55] У том смислу, он се посебно обазирао на војсковође у чијим кампањама се остваривао светски ток историје.

У Аустро-Угарској монархији, најратоборнији је био начелник Генералштаба Хецендорф (Conrad von Hötzendorf), који је користио сваку прилику да отворено заговара покретање рата. „Генерал Конрад је био најупорнији бранитељ тезе о потреби једнога превентивног рата Аустро-Угарске против Србије, као и 'решења' јужнословенског питања путем војне силе. Он је веровао да будућност Монархије и њен даљи опстанак зависе искључиво од једног таквог рата. Временом је Конрадов утицај ојачао."[56] Цар га је опомињао да на аудијенцијама не би смео тако чврсто да наступа. Међутим, необуздани темперамент овог официра водио је сваки његов поступак и сваку реч, те је он објашњавао: „Велико оперативно вођење у рату, то што се обично назива стратегијом, није нека тајна наука, већ владајућа људска делатност којој у основи лежи једноставан принцип: борба."[57] С обзиром на то, Хецендорф је остао забележен као једна од светско-историјских личности која је покренула Велики рат и допринела неминовном распаду Аустро-Угарске.

.....

[54] Исто.

[55] G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, 25–43.

[56] В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, 242.

[57] Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. IV, Rikola Verlag, Wien – Leipzig –München, 1923, 262.

Елита је била подељена по питању рата. Династија и политички врх су били рационалнији од Генералштаба. Њима је у првом плану била ефикасност државе. Ипак, и они су непрестано тежили проширењу властитог суверенитета, те су повремено одобравали војне акције, као у случају окупације Босне и Херцеговине, док су код Царинског рата са Србијом и анексионе кризе одустали од оружаних сукоба. Цар је био против рата који би Аустро-Угарску проширио на Балкан. То је у будућности могло да угрози хегемонију владајућих народа, јер је већ тада 50% становништва било словенског порекла. С друге стране, Франц Фердинанд је чешће давао подршку Хецендорфу. Престолонаследник, који је у „елитном" лову широм света убио, по властитој рачуници, више стотина хиљада комада дивљачи,[58] сваким даном је све ближи био ставу да треба да се запуца и међу људима. Својим идејама, отворено се супротстављао цару Францу Јозефу, док је са царем Вилхелмом II ковао планове о заједничкој војсци и прекрајању граница Европе.[59] Судбина је хтела да Франц Фердинанд не доживи Велики рат, а да га аустријски цар и династија поведу. Такође, Сарајевски атентат је дао снагу Вилхелму II да ућутка критике и недоумице у немачкој политици. Тако је савез милитаристички оријентисаних елита створио атмосферу, у којој су немачки политичари и генерали наметнули своју вољу за рат, како би Немачкој обезбедили статус светске силе. На том путу, прво је требало потчинити елиту у Аустро-Угарској. Од почетка рата, аустроугарска војска је низала неуспехе, те јој је немачка војска пружала „спас". То је у ствари значило да немачка елита и династија преузимају војно, али и политичко руководство Аустро-Угарском. Немачки генерали и заповедници су водили кампању, а аустроугарски помоћне трупе. Ипак, ни једни, ни други нису могли да избегну пораз.

Милс је у својој теорији елита посебно нагласио пораст моћи војне елите, која је велики искорак учинила у светским ратовима. Шта се тада дешавало у Свету описао је најбоље амерички председник Вилсон (Woodrow Wilson) у интервјуу који је дао 1917. године. Водити рат, по његовом мишљењу, значи реконструисати мирнодопску цивилизацију по војним стандардима, тако да када се рат заврши неће више бити

[58] M. Bazdulj, „Beli lovac, crno srce", http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1208155, 29. новембар 2016; R. Höfer (Hg.), *Imperial Sightseeing: Die Indienreise von Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este*, Museum für Völkerkunde Wien, Wien, 2010, 76.

[59] В. Дедијер, *Сарајево 1914*, 237–267.

мирнодопских стандарда за рад, већ само ратних.[60] Поред владара, политичара и капиталиста, одједном су и генерали стекли веома велику моћ да утичу на доношење најкрупнијих друштвених одлука. Индустрија и привреда су се све више усмеравали ка интересима војске, која се претворила у главног управљача научног и технолошког развоја.[61] Тако је настао војноиндустријски елитизам који је својим интересима подредио многе значајне групе пореклом из образованог слоја друштва.

Све до 20. века, војна елита у Аустро-Угарској је у знатној мери била подређена политичкој и привредној елити. Међутим, инсистирање на рату јој је донело побољшање друштвеног положаја. Непосредно пред Велики рат, у Аустро-Угарској је започето са формирањем модерне флоте, у чему је одлучујућу улогу одиграо престолонаследник Франц Фердинанд.[62] Поред бродоградње, у току рата је замах добила и авио-индустрија, јер су војни успеси у многоме зависили од нових родова војске. Захтеви војне елите за наоружањем, опремом, војним објектима, превозним и комуникационим средствима, покренули су металну, хемијску и грађевинску индустрију. Научне и техничке иновације су доносиле предност на фронту, те су високе школе и факултети добили нову оријентацију. Универзитетски професори су стављени у службу војних захтева.

Аустроугарска елита – екстремни национализам и клерикализам

У Европи је још од 18. века напредовао национализам, а обликовале су га и шириле првенствено елите. Утицај елита је био неизмерно већи у односу на националне идеје које су потицале из нижих друштвених слојева. Национализам нижих слојева је првенствено био заснован на сродству, то јест заједничком језику и пореклу. Дотле су елите овај примарни облик надградиле свешћу о припадности политичкој целини, која има програм за будућност. У клерикалним круговима се често тумачило да припадност политичкој целини подразумева и истовремену припадност одређеној верској заједници. Национализам и клерикализам су служили елитама као средство за остваривање

[60] W. O. Douglas, O. N. Bradley, „Should we fear the military?", у: *Look*, Des Moines, 1952. March 11.

[61] R. Mils, *Elita vlasti*, 248–277.

[62] В. Дедијер, *Сарајево 1914*, 255–256, 261–262.

рационалних интереса, али и за подмиривање ирационалних порива за моћ. То што су елите користиле нацију и веру за остваривање политичке и материјалне власти, то спада у „нихилистичке последице политичког и политичко-економског начина мишљења, где сва 'начела' просто спадају у глуму".[63] У конзервативној Аустро-Угарској, творци национализма и клерикализма су били аристократија, племство и католичка црква, с циљем да очувају позиције власти, друштвеног положаја и утицаја. Сасвим конзервативно и насупрот грађанским идејама, на национализам је пристала и крупна буржоазија како би осигурала свој нагли успон у друштву. Патриотска осећања војне елите су била плодна подлога за ницање и раст национализма, а инструментализована бирократија се приклонила општем стању у друштву и националистичким тенденцијама.

У Аустро-Угарској је постојало више различитих национализма, те се може говорити и о националним елитама. Наиме, високи друштвени слојеви формирани према степену политичко-економске моћи су се додатно раслојавали с обзиром на различите националне идеологије. И обрнуто, једна национална елита је у своје редове истовремено укључивала представнике аристократије, племства, бирократије, крупне буржоазије, клерикалне елите и војне елите. У својој теорији елита, Филд (Lowell Field) и Хигли (John Higley) посебно наглашавају да се елите могу посматрати према степену интеграције и сагласности око вредности.[64] То се може применити и на аустроугарску елиту, узимајући у обзир укрштање националних идеологија и степена политичко-економске моћи. Стога су слојеви унутар себе били више или мање уједињени, односно разједињени. Различите националне идеологије су разграђивале политичко-економске слојеве, док су на унутрашње јединство националних елита утицале разлике у нивоима политичко-економске моћи њених припадника. Националне идеологије су биле веома јак интегративни фактор, те су националне елите биле затвореније и разграниченије, а прелаз из једне у другу мање вероватан. Дотле су, како смо уочили и потврдили Милсовом теоријом елита, политичко-економски слојеви елите били отворенији и повезанији, а прелаз из једног у други слој једноставнији.

Аустријски национализам. У аустроугарској држави је званично прокламована политика о многонародном Царству. Међутим, било је очигледно да су у стварности Немци много привилегованији у односу

[63] Ф. Ниче, *Воља за моћ*, 403.

[64] Ž. Koenen-Iter, *Sociologija elita*, 144.

на друге народе. Декларативно, све бројнија екстремна националистичка стремљења нису имала подршку цара Франца Јозефа I, али су нека од њих нашла отвореног истомишљеника у личности престолонаследника. Франц Фердинанд је без скривања мрзео Мађаре,[65] али и Италијане, Пољаке, Србе и многе друге који нису били Немци. Његов национализам се с једне стране позивао на немачко етничко порекло, а с друге, и још више, на културно и државно јединство Аустријанаца и очување њихове католичке сржи. *Аустријски национализам је подразумевао посебан сентимент према католичанству, али су то били конзервативни елементи епохе која се завршавала. Наиме, Ниче се усудио да узвикне „Бог је мртав”*[66] *и констатује да је у Европи наступила „смрт Бога”. Дошло је до растућег нагласка на вредностима које истичу човека и људску страну живота. Одједном се тражила нова снага, нова интеграција, а замена је пронађена у нацији.*[67] *С друге стране, аустријски национализам је изгледао модерно, јер се није позивао на етницитет, већ на припадност држави. Ипак, првенствено је подразумевао Немце. Ови раскољени сентименти између немства и аустријанства, представљали су опасност да Аустро-Угарска буде потчињена Немачкој.* Јак аустријски национализам, сматрао је престолонаследник, осигурао би опстанак аустријске државе и династије Хабзбург. Воља за моћ династије нашла је потпору у остацима времена које је пролазило, те се Аустро-Угарска представила као чувар католичанства насупрот опасаном протестантизму који претио из Немачке.

Аустријском државном идентитету су претњу представљали такође и остали народи. С друге стране, једино њихово јачање могло је да обузда пангермане. Међутим, са односима народа морало је да се поступа врло пажљиво. Беч је пристао на дуализам и хегемонију мађарске елите у Угарској, док чешка елита није могла да се избори за триализам или неко друго преуређење државе које би јој одговарало. То јој није пошло за руком ни за време Великог рата, али јесте професору филозофије пореклом из радничке породице, демократи Масарику (Tomáš Garrigue Masaryk). Дотле је пољска елита била врло задовољна,

[65] В. Дедијер, *Сарајево 1914*, 250–251.

[66] F. Niče, *Vesela nauka*, Grafos, Beograd, 1989, 133, 146–147, 241–242; F. Niče, *Tako je govorio Zaratustra*, Knjiga, Beograd, 2001, 7, 8, 66, 74, 202, 229, 247, 257.

[67] A. J. Motyl, „The Modernity of Nationalism: Nations, States and Nation-States in the Contemporary World”, у: *Journal of International Affairs*, vol. 45/No. 2, New York 1992, 314–315. Превод на: https://atorwithme.blogspot.rs/2013/05/modernost-i-nacionalizam-nacije-drzave.html, 10. октобар 2016.

јер је добила посебно министарство за послове Галиције и самосталну управу покрајином. „Тако су Пољаци били најлојалнији Аустријанци.”[68] Пољска елита је подржала улазак Аустро-Угарске у Велики рат, а чак је формирана и Пољска легија под хабзбуршком командом. У позадини, Пољаци су маштали о самосталној држави.

Немачки национализам. Пангермански екстремисти су имали снажну подршку национално оријентисане елите у Немачкој. Они су на Немачко царство гледали као на једину снагу која може да уједини све Немце у једну државу. Пангерманski покрет је био јак и у Аустро-Угарској, те су Хоенцолерни имали значајан утицај у представничком дому. Тако је аустријски парламент постао место сукоба две династије. Против утицаја Хоенцолерна, Хабзбурговце су у Аустро-Угарској подржали само социјалдемократи[69] – једна (не)приниципијелна коалиција монархиста и антимонархиста, односно елитиста и неелитиста. Пангермани су Велики рат дочекали са одушевљењем, као пут за остваривање властитих тежњи.

Иако су били изразито конзервативни, пангермани су себе сматрали изданцима и весницима Модерне.[70] Ово име им је лепо звучало и потпуно одговарало, јер су сматрали да је цивилизацијски напредак немачки спецификум, насупрот затуцаној култури Словена. У друштвеној теорији је често мишљење да модернизација производи друштвене слојеве који су социјално мотивисани и идеално припремљени за уздизање своје нације или промовисање њених вредности и интереса.[71] Ми смо их препознали као образоване слојеве друштва, чије групе, опет, неминовно бивају инструментализоване и надвладане од виших друштвених слојева. У Аустро-Угарској, шта више, бечка модерна је била нагрижена властитом кризом, јер уз силан материјални напредак није успела да понуди нову сигурну друштвену оријентацију, те је ову празнину у друштву попунио национализам. Тако је пангерманска елита преузела „минули рад” Модерне и њена висока остварења укључила у своју идеологију. Одједном, конзервативци су се издавали за модернисте. Заговарали су тезу да се свет може опоравити само на немачкој култури и да је то једини пут да касно изграђене нације и државе буду прихваћене. Немци у Аустрији и Угарској су сматрали себе „спољном службом” Немачке,

.....

[68] А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустроугарске царевине и Аустроугарске*, CLIO, Београд, 2001, 169.

[69] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn”, 783.

[70] Исто, 787.

[71] A. J. Motyl, „The Modernity of Nationalism...”, 321.

са задатком да на истоку испуне културну мисију. Само би светски рат могао, тврдили су пангермани, да води ка преузимању немачког државног и културног модела.

У току Великог рата, после сваког пораза, Аустро-Угарској је у помоћ пристизала Немачка, што је значило да немачка елита преузима дириговање Аустро-Угарском. Не само војска, већ су и аустроугарска привреда и политика били апсорбовани од Немачке. Цар Франц Јозеф и династија су изгубили самосталност и замало да буду смакнути са престола. Пангермански покрет је оснажио. „Многи аустријски Немци су се раније залагали за сарадњу међу народима, али су сада такве идеје ишчезле."[72] Позивали су се на програм из Линца 1882. године и захтевали су немачки централизам. Шта више, били су задовољни практично већ оствареним припајањем Аустро-Угарске Великој Немачкој, али су им сметали покушаји династије да се поново осамостали. Нови цар Карло I је мислио да ће реконструкцијом и реорганизацијом државе успети да се ослободи утицаја Немаца. Међутим, народима аустроугарске није могао да понуди оно што су желели. Угарска се спремала на независност, јачали су југословенски покрет, чехословачке тежње, пољски захтеви за самосталношћу, русинске амбиције итд. Неке од ових политика су пристајале уз Немачку, а неке су призивале комадање Угарске. Династија је погубила све конце и крај државе је био близу.

Клерикализам. Посебно место су заузимали хришћански социјалисти, које је основао Лигер (Karl Lueger), градоначелник Беча. То је била популистичка политичка оријентација чији се социјализам и антикапитализам брзо растопио у „нејасним догмама католичког социјалног учења."[73] Дакле, један корпус политичког католицизма чудног састава, којег је подржавала клерикална елита, а поред ње картелни савез католичких студентских заједница и конзервативна сељачка маса. Хришћански социјалисти су се дистанцирали од пангерманске политике пристајући уз аустријски национализам, чиме су добили подршку двора. Посебне везе су имали са Францом Фердинандом и надали су се да њихово време тек долази под његовим режимом. Од самог оснивања, идеологија хришћанских социјалиста је подразумевала дубоко укорењен антисемитизам. Јевреји су оптуживани за огроман утицај на масе и да спроводе посебан тероризам кроз штампу и крупни капитал, који су великим делом били у њиховим рукама. Оваква гледишта су

[72] А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*..., 266.

[73] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn", 784.

била плодно тле и инспирација за каснији настанак расне политике и националсоцијализма. Хришћански социјалисти су захтевали да се хришћани ослободе превласти јеврејства и у томе су имали подршку својих политичких супарника, Шенерера (Georg von Schönerer) и пангермана.

У време Великог рата, хришћански социјалисти су подржавали аустроугарску владу и њене ратне операције. Међутим, пред крај рату су учествовали у стварању Републике Немачке Аустрије, која је проглашена одмах након потписивања примирја, а потом се залагали за њено прикључење немачкој републици. Занимљиво је да су приликом стварања нове државе хришћански социјалисти нашли саговорнике у социјалдемократама. Штавише, новом државом је руководила коалициона влада ова два политичка правца на челу са социјалдемократом Ренером (Karl Renner), која је подржала оно што су пангермани одувек желели, аншлус Аустрије Немачкој.[74] Ипак, овог пута се радило о републици и тежњама ка социјалистичкој држави.

Мађарски национализам. Екстремни национализам у Угарској се нарочито очитовао у односу Мађара према немађарским народима. Мађарска национално оријентисана елита је била конзервативна. Загледана у прошлост призивала је времена када је Угарска била независна и када је потчињавала многе народе. Племство је уз то очекивало још и обнову феудалних односа. Одмах након преуређења државе у Двојну монархију обновљене су старе кошутовске идеје, које су једном већ пропале, да на територији Угарске постоји само мађарски политички народ. Политичко биће других народа и локална самоуправа засебних народних идентитета нису били могући. Мађарска министарска аристократија, подржана у парламенту од племства и богате грађанске елите, је предано приступила процесу озакоњења мађарског национализма.[75]

Мађаризација је спровођена на политичком и, још више, културном плану, а временом је била све израженија. До краја Великог рата,

[74] G. Sander, *Sozialdemokratie in Oesterreich*..., 20–26.

[75] В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, 288–291; Ж. Мезеи, *Министарство вера и просвете Краљевине Угарске* (*1867–1918*), Аналитички инвентар, XIX/1, Архив Војводине, Нови Сад, 2016, 20–24; R. W. Seton-Watson, *Corruption and Reform in Hungary*. *A Study of Electroral Practice*, Constable & Co. Ltd, London, 1911, 1–80; S. Telke, *Hogy magyarositsuk a vezetékneveket*, Pesti könyvnyomda részvénytársaság, Budapest, 1898; Gy. Lelkes: *Magyar helységnév-azonosító szótár*, Balassi Kiadó, Budapest, 1992.

изборни систем је остао непропорционалан етничком саставу. У јавним службама и у просвети је све више ограничавана употреба народних језика у корист службеног мађарског. Израђена је посебна техника мађаризовања народних имена и презимена у службеним документима. Непосредно пред почетак Великог рата је започето са масовним мађаризовањем топонима. Језички фетишизам, који је био карактеристичан за романтичарски национализам у раном 19. веку, када би језик којим говори елита био изабран за предмет заноса и оличења духа нације, појавио се у облику мађарског екстремног национализма крајем 19. и почетком 20. века. Насупрот образложењима, ствар је отишла „много даље од потребе за инструментализацијом заједничког идиома за све грађане, поједностављења и рационализације администрације и лаке комуникације међу субјектима."[76] Под притиском мађаризације асимилован је велики део становништва. Нарочито снажан утицај је био на оне који су имали велико богатство и који су могли да откупе свој „грех" немађарског порекла. Куповали су велике поседе, стицали племићке титуле и на тај начин се асимиловали у мађарску елиту, па су „одевали мађарску свечану ношњу и носили почасни мач у свечаним пригодама".[77] Имућни и утицајни појединци који се нису одрекли свог порекла су често показивали своја патриотска осећања, те су подржавали националне интересе и донирали властиту културу. Међутим, они нису могли да формирају довољно јаке и бројне слојеве који би представљали националне елите и носиоце националних идеја.

Код Хрвата, који су једини одржали извесни степен аутономије у оквиру Угарске, ситуација је била мало боља. Они су сачували властити национални идентитет у високим друштвеним слојевима, а имали су и своје политичке институције као простор за деловање националне елите. Ипак, и код њих је мађаризација имала огромног утицаја, те је хрватског бана „постављала и смењивала угарска влада, а Хрватска дијета је имала само традиционалну функцију узалудног противљења и приговарања […] У ствари, као и остале националности у Угарској, и Хрвати су зависили од воље Мађара."[78] Стога је хрватска елита заокретала своју политику, од сарадње са Србима у циљу отпора према мађаронима и

[76] V. Karady, „Symbolic Nation-Building in a Multi-Ethnic Society – The Case of Surname nationalization in Hungary", у: *Ethnizität*, *Moderne und Enttraditionalisierung*, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, 2002/XXX, Wallstein Verlag, Göttingen, 2002, 92.

[77] P. Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 1995, 183.

[78] А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*..., 155.

мађаризацији, до непризнавања „србежи” и њихових права сваки пут када би се поново приближила Бечу и Будимпешти, односно када би упадала у замку лажних обећања да ће јој бити допуштено припајање Босне и Херцеговине и да ће добити већу аутономију кроз преуређење Аустро-Угарске у тријалистички систем.[79]

У танком грађанском слоју немађарских народа на подручју Угарске било је доста оних који су заузели средњи пут. Нити су се одрекли свог националног порекла, нити су желели да буду опозиција званичној политици. Многи од њих су имали уносне индустријске, трговинске и друге пословне везе са Бечом и Будимпештом, те су радо сарађивали са мађарском елитом и на тај начин заузимали високе друштвене положаје. Они су се уједно налазили у тесној вези са оним делом образованог слоја из редова сународника, који је остваривао егзистенцију на основу високих положаја у државној служби. Тај друштвени чинилац, састављен од предузетника и чиновника, карактеристичан за различите националне средине у Угарској, „се у потпуности прилагодио постојећем друштвено-економском и политичком систему и пре [је] био спреман да ради на његовом учвршћењу него слабљењу.” Од стране својих противника, овај чинилац је у српском друштву иронично и поспрдно назван „нотабилитети”.[80] Овим латинизмом, Срби су у другој половини 19. века критиковали образованост која је из каријеристичких побуда изгубила своју аутентичност, друштвени идентитет и независност, што је Ботомор век касније описао као универзалну друштвену појаву.

Све до краја Великог рата, а у недостатку националних елита, носиоци тежњи немађарских народа у Угарској припадали су независном делу образованог слоја, којег су чинили учитељи, професори, уметници, студенти, правници, чиновници, лекари, филозофи, свештеници, политичари и други. Иако је у аустроугарском друштву образовани слој често именован господом, он је у ствари представљао тек средњи слој друштва. Високо господство, елита, никада није прихватила ниједан из лепезе средњих слојева као равног себи.[81] Средњим слојевима је

[79] В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, 86–565; В. Ђ. Крестић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа* (*студије, чланци, расправе и есеји*), БИГЗ, Београд, 1994,270–275.

[80] В. Крестић, „Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској”, у: *Сентандрејски зборник*, 1, САНУ, Сентандрејски одбор, Београд 1987, 91–111.

[81] P. Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, 182; M. Unger, O. Szabolcs, *Magyarország története. Rövid áttekintés*, Gondolat, Budapest, 1965, према преводу: M. Unger, O. Sabolč, *Istorija Mađarske*, 161–162, на: http://www.forumliber.rs/pdf/books/Unger-Sabolc%20

недостајало порекло, довољно богатства и учешће у власти. Поврх тога, код невладајућих народа, велики део образованог слоја је био тесно повезан са нижим слојевима, описмењавао их је, ширио међу њима културу и оживљавао народна осећања. Одатле је већ јасно зашто је инструментализација образованог слоја од стране елите, о којој је говорио Ботомор, била у овом случају много тежа. Код мањинских народа је значајан део образованог слоја представљао народно вођство са чврсто утемељеном националном идеологијом. Јаз према идеологији владајућих народа коју је подржавала елита је био изузетно велик.

За мађарску елиту, прваци мањинских народа су били дисиденти, те је она силом сузбијала њихове активности. Филозоф, социолог и историчар Тојнби (Arnold Joseph Toynbee) је веома сликовито описао шта се дешава ако елементи једне културне целине не стоје у складу, а елите изгубе меру за очување цивилизацијских творевина: „када елите престану да воде, њихова власт се претвара у злоупотребу; масе тада почињу да се буне, док власт тежи да успостави ред драстичном акцијом. Орфеј који је изгубио своју лиру или заборавио како се на њој свира узима тада у руке Ксерсков бич, а исход је стравичан неред.”[82] На тај начин су у Угарској гашени мањински национални листови и удружења, следили су судски процеси, казне затвора и убиства. Време Великог рата је посебно обележено суровом одмаздом угарских војних јединица према српском образованом слоју, али и нижим друштвеним слојевима Срба. Они су интернирани, мучени, пљачкани, понижавани, убијани.[83] Осим тога, првих година рата, мађарска елита је покушала и са ситним уступцима у школству и парламенту како би придобила немађарско становништво.[84] Међутим, образовани слојеви мањинских народа су припремали становништво за време када ће се створити услови за националну независност и смену елита.

Упркос национализму, Мађари су према друштвеном положају и привилегијама били тек други народ у Аустро-Угарској, после Немаца. Пошто су Немци били подељени у националној опредељености, Угарска

.....

ISTORIJA%20MADJARSKE.pdf, 16. октобар 2016.

[82] А. Тојнби, *Проучавања историје*, ЦИД, Подгорица, 2002, 241.

[83] В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 477–479, 481–482, 485.

[84] *Magyarországi rendeletek tára*, 48/1914, Magyar Királyi Belügyministerium, Budapest, 1914, 114.000/1014; *Školsko obrazovanje u Banatskom Novom Selu*, на: http://www.bnselo.rs.sr/skola_nekad.htm, 18. октобар 2016; A. E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania*, Department of Historry, Stockholm University, Stockholm, 2014, 173.

је била поприште борбе три владајуће национално оријентисане елите, мађарске, аустријске и немачке. Ипак, код њих је постојало и међусобно признавање у доминацији над другим народима, те је Аустроугарска нагодба, поред осталог, служила и очувању мађарске повлашћености. С друге стране, сталне расправе и неправде у заједничким пословима између два дела Монархије заоштравале су националне супротности. Све до краја Великог рата, у Угарској је било много национално опредељених противника двојне монархије. Иако се однос према Нагодби стално мењао, чак и код једних истих политичких струја, може се ипак оцртати у широким потезима расположење високих друштвених слојева у Угарској по овом питању. Племство, које је било и најбројније у политичком чланству, се поделило за и против заједничке државе. Целокупна војска је била под снажним утицајем цара и династије, те је војна елита подржавала дуализам. Богата грађанска елита је мањим делом била против, а већим за Аустро-Угарску. Аристократија је за рачун своје доминације у угарској влади и парламенту изналазила у свакој прилици договор са бечким двором. Једино је клерикална елита била неопредељена по овом питању, јер је била заокупљена проблемом одвајања цркве од државе, те није могла лако да прихвати грађанско вођење матичних књига и грађански брак.[85]

Програм мађарске националне елите је био да се Угарска обезбеди од немачког и руског експанзионизма. Пошто су Руси важили за већу опасност, превагнуло је мишљење да Аустро-Угарска мора да се сачува као велика сила. Ово становиште је посебно подржавао гроф Тиса (Tisza István), припремајући се уједно за рат великих размера, који је у будућности сматрао неизбежним. Међутим, на позицији угарског премијера, 1914. године је био против покретања рата, јер је био убеђен у лош међународни положај двојне монархије. Уједно се плашио и утицаја Немаца у Банату и Трансилванији. Ипак, после притиска аустријске и немачке политичке и војне елите је променио мишљење.[86] У току Великог рата, мађарска елита се припремала за независност. Она је искористила позицију контроле извоза житом и повезала се са немачком елитом, те су заједно себи подредили хабзбуршку династију за рачун Велике Немачке и Велике Мађарске.[87]

[85] M. Unger, O. Sabolč, *Istorija Mađarske*, 140–143, 156; П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 472–481.

[86] Исто, 489–490, 524; P. Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, 201–202.

[87] А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*..., 266–267.

Како то увек бива, рат је врло брзо донео кризу, немаштину и глад. „Дуга и често узалудна чекања у редовима, хладне собе, деца одевена у поцепане војничке униформе и бујица богаља који су просили са мржњом је гледала на 'ратне милионере' који су пунили елегантне ноћне локале."[88] На угарским улицама се све гласније чуло да се рат води за немачке интересе. Због тога је у угарском друштву од 1916. године био све уочљивији политички утицај социјалдемократа, неелитиста. Ипак, масе је окупио либерал племићког порекла Карољи (Károlyi Mihály), под чијим вођством је до краја Великог рата срушена стара угарска елита.

Закључак

Аустро-Угарска је била далеко удаљена од солидарности, политике окупљања и идеје вишенационалног Царства. Штавише, хетерогеност конзервативизма је владала друштвеним и политичким животом. Конзервативна елита и њени слојеви су продуковали све друштвене супротстављености. Сваки нови проблем је доприносио да се неки од старих релативизује, те је био добродошао. Немцима су претили Мађари, Чеси и Пољаци; Пољацима Русини; Мађарима Немци, Словаци, Румуни, Срби и Хрвати. Немци нису били сигурни да ли им се националитет темељи на етницитету или на држављанству. Племство је било дистанцирано од аристократије и династије, бирократија је била под утицајем аристократије, а истовремено је стрепела од права обласних грофова; магнати су били непријатељски настројени према џентријима; постојао је сукоб између аграраца и меркантилиста; либерална буржоазија је била угрожена од клерикалне елите, популиста и сељака. Међутим, сви они су били сагласни у одбацивању „друштвено опасних стремљења социјалдемократије". „Политика окупљања је добила тле, ипак само жилаво, и даље угрожено и крајње нејединствено."[89] Друштвена дисонанца је била све драматичнија. Стога је аустроугарски конзервативизам био срастао са нихилизмом. Изузетно тешки и нерешиви проблеми водили су у бесперспективност, а очајничка потрага за решењем нудила је катастрофална решења.

Другу тачку окупљања аустроугарске конзервативне елите представљала је јединствена одлука да се поведе Велики рат. Елита је

[88] M. Unger, O. Sabolč, *Istorija Mađarske*, 174.

[89] L. Höbelt, „Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn", 784.

тако сурвала државу и друштво у катастрофу, а самој себи припремила крај. Можда би и овде добро одговарао наслов књиге Мирка Ковача, који гласи: *Елита гора од руље*.[90] У сваком случају, елите су пролазне и то је нужност историјског тока. Парето је заслужан што је у теорију увео концепт циркулације елита. Он каже: „Осим у кратким временским интервалима, људима увек влада елита. Употребљавам реч елита (италијански *aristocrazia*) у њеном етимолошком смислу, значећи најјаче, најенергичније и најспособније – за добро или зло. Међутим, због важног физиолошког закона, елите не трају. Отуда – историја човека је историја непрестаних замена извесних елита: како се једна успиње, друга опада. Таква је стварна појава, премда нам се она често може појавити у неком другом облику."[91] „Историја је гробље аристократија."[92]

Једно од полазишта теорија елита је и реакција на Марксову теорију класа. Дошло се до закључка да се друштвени сукоби не могу свести само на две антагонистичке класе. Свака класа је већ унутар себе раслојена према степену богатства и учешћу у власти и институцијама. У друштву увек постоји мноштво група од којих могу да се формирају слојеви. Слојеви елита су најодговорнији за стање у друштву и његов опстанак. У аустроугарском друштву, нижи слојеви нису били довољно снажни и организовани. Дотле су елитни слојеви желели да превазиђу међусобне супротстављености проналажењем заједничких непријатеља. У томе нису успели.

Summary
ELITE THEORIES AND SOCIETY IN THE AUSTRIA-HUNGARY

Nowadays, elites are referred to in ambiguous, multi-meaningful and imprecise terms. The first elite theories have shown that the foundation of elitism lies in its irrational roots. They cannot be surmounted but only rationalised to a lesser or greater extent through social relations. Whether a society is more conservative or progressive depends upon the previous. History has shown

[90] M. Kovač, *Elita gora od rulje*, Fraktura, Zagareb, 2009.

[91] V. Pareto, *Uspon i pad elita. Primjena teoretske sociologije*, Feniks knjiga, Zagreb, 2011, 29.

[92] V. Pareto, *The Mind and Society*, Vol. III, *Theory of Derivations*, 1430.

that as far as social practice is concerned, elitism was often based on highly conservative attitudes. The Austro-Hungarian society is the best example of the elite irrationalism and conservativism as well as its own anachronism. It is evident if we look upon different classes of the Austro-Hungarian elite: aristocracy, nobility, bureaucracy, haute bourgeoisie, military and clerical elite. Coherence between these classes of the elite and extreme nationalism and clericalism is particularly noticeable. The Austro-Hungarian elite waged the Great War on these assumptions, which later led to its fall and collapse of the country.

Љиљана Дожић, виши архивист
Архив Војводине, Нови Сад

БАЛКАНСКА АВАНТУРА ДАГЛАСА ДОЛДА

Сажетак: У Архиву Војводине у оквиру *Збирке докумената др Николе Коче Јончића о Михајлу Пупину* чува се и копија рукописа *Авантура на Балкану*, *1915* аутора Дагласа Мериведера Долда. Оригинал рукописа се чува у Библиотеци Колумбија универзитета у Њујорку. Даглас Долд је био свршени студент медицине Колумбија универзитета и као члан Колумбија експедиције за помоћ боравио је у Босни и Србији током лета и јесени 1915. године.

Колумбија експедицију за помоћ Србији покренуо је Михајло Пупин. Експедиција је имала за циљ да помогне у снабдевању свих делова Србије храном, медицинском опремом и лековима. Такође, експедиција је требала до донесе у Србију велику количину пољопривредних алатки, семена и др. које је обезбедио Српски одбор за пољопривредну помоћ из САД, као и да подстакне избеглице да се из пренасељених градова врате у њихове напуштене домове и помогну им у подизању нових усева.

Даглас Долд је током рада у пољској болници у Добруну (Босна) готово у потпуности изгубио вид и био је упућен у Ниш на лечење. Ту га је затекла Бугарска објава рата Србији. Рукопис представља сведочанство о тешким данима Ниша у новембру 1915. године: разарању од стране одметничког пука српске војске, уласку бугарске војске и предаји града бугарској држави, проласку немачких трупа, страдању становништва од стране окупатора. Даглас Долд није био само посматрач ових догађаја, већ је био и активни учесник, што је касније детаљно описао у рукопису. Заједно са Владиком Доситејем предао је Ниш бугарској војсци молећи за безбедност незаштићеног становништва, а заједно са својим америчким пријатељима био је често посредник између становника

Ниша и окупационих власти. Због све већих проблема са очима Даглас Долд је крајем новембра 1915. године напустио Ниш и вратио се у САД.

Кључне речи: Први светски рат, Србија 1914–1918, Ниш 1915, Даглас Мериведер Долд, Douglas Meriweather Dold, Колумбија експедиција за помоћ, Columbia Relief Expedition

Увод

Поред великог броја драгоцених докумената, Архив Војводине у својим депоима чува и *Збирку докумената др Николе Коче Јончића о Михајлу Пупину*. Већи део грађе збирке се односи на обележавање 125-огодишњице рођења Михајла Пупина. У склопу обележавања ове годишњице у Новом Саду и Идвору је од 4. до 7. октобра 1979. године одржан научни скуп *Живот и дело Михајла Идворског Пупина*.[1] Током припрема за одржавање скупа спроведено је и истраживање о архивској грађи која се односи на великог српског и америчког научника. Тако су се у овој збирци нашле и копије драгоцених докумената који су настали од 1912. до 30-их година XX века, а чији оригинали се чувају у одељењу за ретке књиге и рукописе Библиотеке Колумбија универзитета, Рукописном одељењу Матице српске и Архиву Србије. Један од ових докумената је и рукопис *Авантура на Балкану*, *1915* (*Adventure in the Balkans*, *1915*) аутора Дагласа Мериведера Долда (Douglas Meriweather Dold). Рукопис је на енглеском језику и писан је писаћом машином. Оригинал рукописа се чува у Библиотеци Колумбија универзитета, одељењу за ретке књиге и рукописе, у оквиру *Докумената Михајла Идворског Пупина*, *1800–1995*.[2] Ова библиотека је 1962. године добила рукопис од Библиотеке Вирџинија универзитета која је била посредник између Грок Мики (Grocke Mikey), власнице рукописа, и њујоршке библиотеке.[3] Библиотека Вирџинија универзитета у оквиру својих збирки чува и *Документе породице Долд*, *1915–35*,[4] а међу њима и изворни рукопис *Авантура на Балкану*, *1915*. У

[1] *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina – zbornik radova naučnog skupa*, *Novi Sad – Idvor*, *4–7. oktobar 1979*, Novi Sad, 1985.

[2] Michael Idvorsky Pupin papers, 1800–1995, http://www.columbia.edu/cu/lweb/archival/collections/ldpd_4079580/, 16. новембар 2016.

[3] Архив Војводине, Ф. 542 Збирка докумената др Николе Коче Јончића о Михајлу Пупину, 1912–1985, кутија 2, 47. (даље у тексту АВ, Ф. 542, 47).

[4] Papers of the Dold family [manuscript] 1915-35, https://search.lib.virginia.edu/catalog/u3901273, 16. новембар 2016.

овом рукопису је начињено неколико исправки које никада нису унете у примерак који се налази у Библиотеци Колумбија универзитета.[5]

Није познато када је рукопис настао. Даглас Долд наводи да му је у писању и присећању догађаја много помогао дневник његовог брата Елиота Долда (Elliott Dold), који је он водио за време експедиције на Балкану и који је сплетом срећних околности сачуван од строгих прегледа немачких граничних власти током путовања браће од Ниша до Ротердама крајем новембра и почетком децембра 1915. године.[6]

Даглас Мериведер Долд рођен је 7. фебруара 1888. године у Њујорку, у породици угледног психијатра Вилијама Елиота Долда (William Elliott Dold). Пратећи породичну традицију, 1915. године дипломирао је медицину на Колумбија универзитету. Одмах по дипломирању, као члан Колумбија експедиције за помоћ (Columbia Relief Expedition), стиже на ратом захваћени Балкан. Током боравка у Босни и обављања лекарског посла у једној пољској болници готово је у потпуности изгубио вид[7] и био је упућен у Ниш на лечење. Ту га је затекла Бугарска објава рата Србији. По повлачењу српске војске и већине становништва из Ниша, заједно са још петорицом својих америчких пријатеља, остао је у граду и био је сведок уласка бугарске и немачке војске у ратну престоницу Србије. Недуго затим напушта Србију и враћа се у САД. На жалост, оштећења вида су постајала све већа и постепено је постао слеп. Међутим, то га није спречило да се бави уредничким послом (уређивао је два часописа, претпоставља се уз помоћ брата) и да публикује низ научно-фантастичних прича. Умро је 6. маја 1931. године.[8] За санитетске заслуге у Првом светском рату одликован је постхумно Крстом милосрђа од стране југословенске државе 1935. године.[9]

[5] АВ, Ф. 542, 47.

[6] На граничном прелазу између Немачке и Холандије царинска контрола је била врло детаљна. Цариници су отварали целокупан пртљаг и одузимали сав писани и штампани материјал, као и фотографије и филмове. Детаљно су претресани и сами путници. Одузети материјал је прегледан и касније је, ако није био од војног значаја, враћан путницима. Дневник Елиота Долда је био завијен у пиџаму и само сплетом срећних околности немачки цариници га нису открили. – АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, 1915, 67–68.

[7] Није тачно познато шта је довело до знатног оштећења вида Дагласа Долда. Он каже да се све десило одједном и да су највероватнији узроци били велики физички напор и глад којима је свакодневно био изложен.

[8] Dold, Douglas, http://www.sf-encyclopedia.com/entry/dold_douglas, 18. новембар 2016; Douglas M. Dold, http://www.isfdb.org/cgi-bin/ea.cgi?19051, 18. новембар 2016.

[9] Papers of the Dold family [manuscript] 1915–35, https://search.lib.virginia.edu/catalog/

Колумбија експедиција за помоћ

Иако је прву ратну годину завршила као победник, Србија је на почетку 1915. године била исцрпљена због огромних људских губитака и великих ратних разарања којима је била изложена. Тешкоће су биле вишеструко увећане појавом заразних болести, нарочито избијањем епидемије пегавог тифуса која је оставила несагледиве последице на српску војску и становништво. Епидемије су широко харале већ крајем 1914, врхунац су достигле у фебруару и марту 1915. након чега, услед предузетих санитарних и медицинских мера, долази до њиховог постепеног смиривања и престанка. Већ од краја 1914. и нарочито почетком 1915, из иностранства је у Србију почела стизати велика помоћ у медицинском особљу, средствима и новцу, а пошиљаоци су биле владе, националне организације Црвеног крста, различита добротворна удружења и појединци.[10] Са циљем пружања хуманитарне помоћи у Србију је у јулу 1915. стигла и Колумбија експедиција за помоћ.

Колумбија експедицију за помоћ Србији покренуо је Михајло Пупин, професор Колумбија универзитета и почасни конзул Краљевине Србије у Њујорку, велики научник у угледни члан америчке заједнице. Користећи свој углед, по избијању Првог светског рата је интензивирао свој национално-политички рад у САД. Био је врло активан у прикупљању и слању добровољаца у Србију и сакупљању прилога за помоћ српском Црвеном крсту. У америчкој штампи дао је многе изјаве о Србији и њеној борби које су наишле на широк одјек у САД. Један од основних задатака Пупина била је агитација у јавности да се у Србију упуте разне мисије (преко америчког Црвеног крста), створе потпорни одбори (Одбор за помоћ Србији – Serbian Relief Comitte) и хуманитарна друштва за помоћ деци (Удружење за збрињавање српске сирочади – Serbian Child Welfare Association). Све ове организације су деловале током рата са запаженим успехом.[11]

Колумбија експедиција за помоћ требала је да ради под супервизијом америчког Црвеног крста и имала је за циљ да помогне у снабдевању свих делова Србије храном, медицинском опремом и лековима.

u3901273, 16. новембар 2016.

[10] А. Митровић и др. *Историја српског народа*, књ. 6, *Од Берлинског конгреса до уједињења*: *1878–1918*, том 2, Београд, 1994, 79.

[11] D. Živojinović, „Nacionalno-politički rad Mihajla Pupina u Sjedinjenim američkim državama 1914–1915“, *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina – zbornik radova naučnog skupa*, *Novi Sad – Idvor*, *4–7. oktobar 1979*, 360–361.

Такође, експедиција је требала до донесе у Србију велику количину пољопривредних алатки, семена и др. које је обезбедио Српски одбор за пољопривредну помоћ из САД (Serbian Agricultural Relief Committee), као и да подстакне избеглице да се из пренасељених градова врате у њихове напуштене домове и помогну им у подизању нових усева.[12] Због недостатка превозних средстава у Србији, било је предвиђено да се из Америке допреме и аутомобили којима би хуманитарна помоћ била дистрибуирана широм земље.[13] Велики део финансијских средстава за овај подухват обезбедио је амерички Одбор милосрђа (Committee of Mercy) који је за ове сврхе донирао 10.000 долара,[14] док су остале хуманитарне организације и појединци сакупили још 15.000 долара.[15]

Први позив волонтерима за хуманитарни рад у Србији у оквиру Колумбија експедиције за помоћ објављен је 26. априла 1915. у дневном гласилу Колумбија универзитета, *Columbia Daily Spectator*, а потом и 30. априла у *Њујорк тајмсу*.[16] У позиву се наводи да је експедиција организована од стране Михајла Пупина, те се позивају волонтери, студенти са свих америчких универзитета, да се пријаве за хуманитарни рад у Србији током летњег распуста. Посебно је наглашено да заинтересовани студенти треба да поседују или да знају да управљају аутомобилом. Наведено је и да ће све бити учињено да се чланови експедиције заштите од ратних опасности – да неће бити излагани ратним дејствима и да ће бити предузете високе мере заштите

[12] АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 1. Професор Пупин, јуна 1915. године, наводи да се у јужној Србији налази око 600.000 избеглица из северозападних делова земље који живе збијени у градовима у нехигијенским условима, без средстава за живот и довољно хране. Идеја је била да се ово становништво врати у своје домове и да поново покрену пољопривредну производњу. – „Амерички студенти у Србији“, *Политика*, Београд, број 4062, 18. јун 1915, 1.

[13] Србија је 1915. године имала великих проблема са саобраћајницама и превозним средствима, те је комуникација била знатно отежана. Путеви су били оштећени, пруга ка Солуну, главна саобраћајница Србије у том периоду, била је преоптерећена, није било довољно вагона и локомотива. Владала је несташица бензина, а за потребе војске је била реквирирана готово сва расположива стока за вучу. – А. Митровић и др., *Историја српског народа*, књ. 6, *Од Берлинског конгреса до уједињења*: *1878–1918*, том 2, 76–77.

[14] „Appeal Issued for Red Cross Volunteers“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 159, 26 April 1915, 1; „Calls for Autos for Serbia“, *The New Yourk Times*, April 30, 1915.

[15] „25 Columbia Men to Help Serbians“, *New-York Tribune*, June 02, 1915, 5.

[16] „Appeal Issued for Red Cross Volunteers“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 159, 26 April 1915, 1; „Calls for Autos for Serbia“, *The New Yourk Times*, April 30, 1915.

против заразних болести, у првом реду против пегавог тифуса. Средства добијена од Одбора милосрђа требала су да буду утрошена за опремање специјалног кампа чија би најсавременија опрема обезбедила потпуну заштиту чланова експедиције од могућих заразних болести.

Професор Пупин је 14. маја 1915. године на Колумбија универзитету одржао састанак са студентима заинтересованим за хуманитарни рад у Србији у оквиру Колумбија експедиције за помоћ.[17] Том приликом је објаснио шта су задаци експедиције, које безбедоносне мере које ће бити предузете да би се спречила евентуална зараза чланова експедиције[18] и позвао је све заинтересоване да се што пре пријаве. У оквиру припремних акција за организовање експедиције Пупин је на Колумбија универзитету организовао и предавање Јелене Лозанић о приликама у Србији.[19]

Колумбија експедиција за помоћ испловила је из њујоршке луке паробродом Темистокле 26. јуна 1915. и упутила се ка првој одредници, највећој грчкој луци, Пиреју. Експедицију су чинила 24 студента, углавном са Колумбија универзитета,[20] и 26 америчких Срба који су ишли у својству преводилаца и који су требали да остану у Србији и након повратка експедиције у САД те јесени.[21] Експедиција је требала да исплови десет дана раније, али је неколико дана пре поласка датум пута померен.[22] Аутомобили потребни за експедицију, њих 24 посебно набављених за ове потребе, послати су пут Европе ранијим паробродом.[23]

Чланови експедиције су безбедно стигли у Пирej и после кратког

.....

[17] „Prof. Pupin Tells of Serbian Relief“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 176, 15 May 1915.

[18] Једна од превентивних мера је требало да буде и вакцинисање чланова експедиције новооткривеном вакцином против тифуса, али и вакцинама против других заразних болести.

[19] „Serbias's Condition Vividly Disclosed“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 181, 26 May 1915, 1.

[20] E. Colbi, G. R. Bell, E. E. Childs, A. J. Cokefair, D. M. Dold, W. E. Dold, W. W. Eaton, G. K. Eads, A. E. Evans, A. M. Frantz, E. H. Jesup, P. F. Jones, L. L. Little, G. B. Logan, D. S. McChesney, W. H. Mallory, D. Peters, W. Pritchett, P. H. Ryan, G. Sanders, P. G. R. Smith, N. A. Tanock, D. D. Warner, M. Banitah. – „Students Going to Serbia“, *The New Yourk Times*, June 24, 1915; „Columbia Men Sail to Relieve Serbs“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 185, 5 July 1915, 1–2.

[21] АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 1; „Columbia Men Sail to Relieve Serbs“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 185, 5 July 1915, 1–2.

[22] АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 1.

[23] „Students Going to Serbia“, *The New Yourk Times*, June 24, 1915.

предаха наставили су пут бродом за Солун, где су стигли 16. јула 1915. године.[24] У Солуну су остали неколико дана и потом су возом наставили пут до Ниша, где стижу 24. јула.[25] Прве две недеље, чекајући аутомобиле и опрему за камп, чланови експедиције су били смештени у нишкој Другој резервној војној болници.[26] У међувремену су помагали у хуманитарном раду у Нишу, а са активностима због којих су и дошли су почели тек крајем августа. Према сведочењу члана експедиције Гилберта Сандерса (Gilbert Sanders), тада је део експедиције упућен на југ Србије и у Македонију, са циљем провере спровођења прописаних санитарних мера у борби против тифуса и евидентирања оболелих од заразних болести. Они су аутомобилима обилазили забачена планинска села и засеоке, често ризикујући своје животе на стрмим, тешко проходним планинским путевима. Епидемиолошка ситуација у тим местима била је добра, заразних болести готово да није било. Становништво, углавном жене и деца, враћало се свакодневном животу. Други део експедиције био је послат на север Србије, у регион Смедерева и Пожаревца, где су имали задатак да транспортују кукуруз у складишта или до најближе железничке станице. Такође, кукуруз је достављан и становништву. Сви пољопривредни радови и транспорт су обављани ужурбано, јер се очекивао скори напад немачке и аустријске војске.[27]

Крајем септембра и током прве половине октобра 1915. године, по окончању експедиције, у Сједињене Америчке Државе вратило се десет чланова, док су остали чланови наставили са хуманитарним радом у Србији и Босни. Међу онима који су остали био је и Даглас Долд, стациониран у болници у Добруну као лекар.[28]

Балканска авантура Дагласа Долда

По повлачењу српске војске и већине становништва из Ниша, Даглас

[24] „Columbia Party Reaches Greece“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 212, 11 August 1915, 1.

[25] „Columbia Volunteers in Stricken Serbia“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 20, 20 October 1915, 5; „Eye Witness' Account of War Conditions in Serbia“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 54, 2 December 1915, 7.

[26] „Columbia Volunteers in Stricken Servia“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 22, 22 October 1915, 5.

[27] „Columbia Volunteers in Stricken Servia“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 24, 25 October 1915, 5.

[28] „Columbia Students Safe“, *The New Yourk Times*, October 19, 1915.

Долд је заједно са још петорицом својих америчких пријатеља остао у граду. По расформирању Колумбија експедиције за помоћ, у Нишу су поред Дагласа остали његов брат Елиот Долд, Л. Л. Литл (Little), Елмер Е. Чајлдс (Elmer E. Childs), Глен Р. Бел (Glen R. Bell) и Николас Неоковић (Nickolas Neockovitch). Даглас Долд је претходно боравио у Добруну, у Босни, где је радио као лекар у пољској болници и где је готово у потпуности изгубио вид. Ради лечења вратио се у Ниш, где га је затекла бугарска објава рата Србији.[29] Током овог периода браћа Долд нису имала контакт са САД, те су се у једном моменту, у децембру 1915, у америчкој штампи појавиле вести о њиховом заробљавању од стране Бугара.[30] Интересантно је да је Даглас Долд 24. новембра 1915. послао писмо министру САД у Атини у којем га је обавестио да су бивши чланови Колумбија експедиције у Нишу и да су наставили свој рад под окриљем Бугарске, али је то писмо до америчке јавности стигло тек 19. децембра.[31]

Рукопис *Авантура на Балкану* почиње описом догађаја који су се збили 6. новембара 1915. године, дана када су у Ниш ушле бугарске трупе.[32] Већина становништва које је остало у Нишу биле су жене, нешто старијих и мноштво деце. Сви су били у великом страху и сматрали су да ће бити убијени чим Бугари уђу у гард. Међутим, те ноћи између 5. и 6. новембра, Ниш је страдао од Двадесетог пука српске војске, пука који је био састављен од затвореника који су били пуштени из затвора и регрутовани у војску. Дан пре тога, у Белој Паланци, у овом пуку је избила побуна и град је опљачкан и запаљен од стране побуњеничке војске. Под дејством алкохола побуњеници су се упутили у Ниш. Проваљивали су у куће и продавнице, пљачкали су и уништавали све што би се нашло испред њих. Локали у главној улици су били потпуно уништени, а роба коју нису однели лежала је разбацана и изгажена по блатњавој калдрми. Током дана, побуњеници су се обрушили и на складишта у којима је

.....

[29] АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 5.

[30] „In Hands of Bulgars“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 59, 8 December 1915, 6; „Columbia Boys Prisoners“, *The New Yourk Times*, December 12, 1915.

[31] „Columbia Men, Held by Bulgars, Safe in Nish“, *New-York Tribune*, December 19, 1915.

[32] У рукопису се наводи да је то 5. новембар 1915, али након консултовања стручне литературе утврђено је да се ради о 6. новембру 1915. године.

чувана хуманитарна помоћ[33] причинивши знатну материјалну штету.[34]

У тој атмосфери бугарска војска се приближила Нишу. Бојећи се за животе становника града, Нишки владика Доситеј Васић[35] је затражио помоћ од бивших чланова Колумбија експедиције да заједно са њим дочекају бугарске снаге, надајући се да ће америчка неутралност и утицај у Бугарској спасити становнике од страдања. Тако је америчка делегација, у саставу Даглас Долд, Литл и Николас Неоковић, кренула заједно са владиком Доситејем у сусрет бугарској војсци. *Поворка је била сачињена од малог дечака обученог у црквену одору који је ишао на челу и носио белу заставу на штапу. Владику са градоначелником с једне, и са мном, с друге стране, носили су неки људи из града у великим столицама; одмах иза нас су ишли Ник, како би ми преводио, док је Литл ишао са стране* [...] *Иза је текла поворка грађана која је наставила са кукњавом, врло сличној оној која се могла чути у погребним поворкама. Свештеници у својим најсвечанијим одорама су окружили Владику* [...], наводи Долд описујући предају Ниша Бугарима.[36] Предајући град непријатељу, Владика је одржао говор молећи их да у град уђу тихо и без употребе силе. Говор је одржао и Долд. Он је објаснио разлог останка Американаца у граду, замолио је бугарске војнике да не дозволе никакво насиље према незаштићеном становништву, као и да чувају складишта са хуманитарном помоћи. На то је високи бугарски официр одговорио да Бугарска не долази као освајач, већ као заштитник и да становништво не треба да се плаши било каквог насиља. *Ниш се напокон предао. Време од којег су страховали је наступило, али уместо потпуног масакра, за који су људи чврсто веровали да ће се десити, ове трупе су мирно маршириле освојеним улицама на путу ка Саборној цркви како би обавиле молитву захвалницу. Све је било толико другачије од очекиваног да је било тешко схватити да је град освојен и да је уместо српског постао*

.....

[33] Заједно са српском војском и становништвом, из Ниша се повукла и већина чланова страних хуманитарним мисија. Међутим, било је немогуће да са собом понесу и хуманитарну помоћ којом су управљали. Тако је Нишу остало низ складишта пуних хране, медицинске и друге робе. Нека од њих су у овим данима била под управом бивших чланова Колумбија експедиције за помоћ.

[34] AB, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 2–4, 6–7, 13–15.

[35] У рукопису се не наводи име владике, оно је утврђено на основу литературе. – Владимир Китановић, *Ниш у Првом светском рату 1914–1918*, Ниш, 1985, 363.

[36] AB, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 9.

бугарски, сведочи Долд.[37] О овим догађајима, предаји Ниша Бугарима, писала је опширно и америчка штампа.[38]

Даглас Долд, говорећи о бугарској окупацији Ниша, највише говори о приликама у нишким болницама и стању са залихама хуманитарне помоћи за коју су Американци били задужени. За бугарску окупациону управу наводи да се према њима готово у свакој прилици односила добро. Литл, један од бивших чланова Колумбија експедиције, био је дописник *Њујорк трибјуна*. Задовољни његовим чланком о предаји Ниша, Бугари су га објавили у свим бугарским новинама и од њега су захтевали да сваки дан напише по један нови. Долд сматра да је та чињеница највише допринела стабилности положаја бивших чланова Колумбија експедиције у Нишу.[39]

Стигла је зима, у граду је владала несташица хране, огрева, бензина, српски папирни новац је проглашен безвредним, а сребрном динару је смањена вредност. У Нишу је заведен полицијски час, становништво се морало пријавити бугарским властима ради пописа, наређена је предаја свог оружја и муниције. Многи становници Ниша, забарикадирани у својим кућама, нису чули за ова наређења те нису ни поступили по њима. Бугарски војници су претраживали куће у потрази за оружјем и муницијом која није предата, те су многи становници Ниша били ухапшени. Долд и остали чланови експедиције су покушали да посредују између преплашеног становништва и бугарских власти и помогну несрећним људима. Такође, сматрали су и да је дошао тренутак да се залихе хране из хуманитарне помоћи којом су они управљали поделе гладном становништву Ниша. Ове планове је осујетио улазак немачке војске у град.[40]

Тог поподнева, око један сат, војска је саопштила да је преко 80.000 војника промаршировало улицама Ниша и испод тријумфалне капије, по-

[37] Исто, 11.

[38] Када су се браћа Долд вратила у САД, велики број америчких медија је објавио причу Дагласа Долда о предаји Ниша бугарској војсци. – „Serbs Sack in Flight from Bulgarians“, *New-York Tribune*, December 19, 1915, 10; „Nish Surrendered by an American“, *The New Yourk Times*, December 25, 1915; „American Surrendered Nish to the Bulgars“, *Evening Star*, December 25, 1915, 11; „New Yorker Gave Up Nish to Bulgarians“, *The Washington Times*, December 25, 1915, 2; „American Yields Serb City to Bulgars“, *El Paso Herald*, December 25, 1915; „All Depended on a Blind American“, *The Ocala Evening Star*, December 25, 1915, 1; „He Gave Up Nish“, *The Topeka State Journal*, December 25, 1915; „American Surrendered Serb Capital“, *The Hartford Republican*, December 31, 1915.

[39] АВ, Ф. 542, 47, Douglas Meriweather Dold, *Adventure in the Balkans*, *1915*, 26.

[40] Исто, 32–35.

дигнуте за дочек престолонаследника Бугарске, *где их је примио генерал Бојађев и немачки Шварг*, *коњица*, *артиљерија*, *пешадија*; *пољске кухиње у којима се кувало током марша*; *кола за поправку*; *пољски телеграф и телефон*; *бициклистички корпуси*; *болничке јединице*; *велики камиони*; *ковачке радионице на точковима – тог дана је покретни град прошао кроз Ниш* [...][41] Сва ова војска је те ноћи смештена по кућама у Нишу. Те ноћи, владајући се без икаквих стега, немачки војници су починили низ разбојништава, деструкција и зверстава. Под дејством алкохола, бахатог понашања, пљачкали су и уништавали све што би се нашло испред њих. Ови војници су сутрадан напустили Ниш, али су дошли други, по речима Долда, са још горим понашањем. *Извештаји из читавог града су бивали све гори и гори. Неколико жена је починило самоубиство*; *сви су се бојали најгорег и били су спремни да почине исто. Чуле су се гласине да су Немци сместили коње у Саборну цркву и пребили два бугарска жандара који су покушали да их натерају да оду.* [...] *У малој цркви изван града*, *Немци су исцепали и исекли иконе и оскрнавили целу грађевину.*[42] Оваква ситуација је потрајала неколико дана, све док су немачке трупе пролазиле кроз Ниш.

Крајем новембра, браћа Долд су одлучила да напусте Ниш и да се врате у САД, првенствено јер су Дагласови проблеми са очима бивали све већи. Са њима је на пут кренуо и доктор Пајл (Pyle), који је радио у оквиру америчке хуманитарне мисије у војној болници у Нишу. Литл је отишао на фронт и требало је да извештава из бугарске војске, док су Бел, Чајлдс и Ник требали да остану у Нишу још неко време и да се постарају да расподела хуманитарне помоћи којом су управљали протекне у најбољем реду. Потом је било планирано да Бел и Чајлдс крену за браћом Долд, а да Ник остане у Нишу и сачека Литлов повратак са фронта.[43]

Браћа Долд и Пајл су путовали десет дана од Ниша преко Софије, Будимпеште, Беча, Берлина до Ротердама. Европа је била у рату, могућности превоза много лошије него у мирнодопско време, а потребна документа за пут није било лако набавити. Из Ротердама за САД су испловили 10. децембра, а у њујоршку луку су стигли 23. децембра 1915. године.[44] Тиме је балканска авантура Дагласа Долда била завршена.

.....

[41] Исто, 36.

[42] Исто, 41.

[43] Исто, 42–45.

[44] Исто, 46–71.

Рукопис *Авантура на Балкану* никада није публикован у целости. Објављен је део рукописа преведен на српски језик у четири издања.[45] Надамо се да ће овај драгоцени извор за проучавање Првог светског рата на територији Србије бити објављен у целости наредне године у издању Архива Војводине.

Извори и литература:

Архив Војводине, Ф. 542 Збирка докумената др Николе Коче Јончића о Михајлу Пупину;

А. Митровић, П. Ивић, Д. Живковић, П. Палавестра, Д. Медаковић, Р. Самарџић, В. Тешић, *Историја српског народа*, књ. 6, *Од Берлинског конгреса до уједињења*: *1878–1918*, том 2;

В. Китановић, *Ниш у Првом светском рату 1914–1918*, Ниш, 1985;

Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina – zbornik radova naučnog skupa, *Novi Sad – Idvor*, *4–7. oktobar 1979*, Novi Sad, 1985;

D. Živojinović, „Nacionalno-politički rad Mihajla Pupina u Sjedinjenim američkim državama 1914–1915“, *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina – zbornik radova naučnog skupa*, *Novi Sad – Idvor*, *4–7. oktobar 1979*, 359–370;

Д. М. Доло, „Валпургијска ноћ“, *Ратна престоница Ниш*: *1914–1915*, Ниш, 1996, 271–279;

Д. М. Доло, „Валпургијска ноћ“, *Ратна престоница Ниш*: *1914. и 1915*, Ниш, 2014, 334–343;

D. M. Dolo, „Valpurgijska noć“, *Niš u delima putopisaca*: *od IV do XX veka*, Niš, 2001, 296–303;

Д. М. Доло, „Авантура на Балкану (1915)“, *Градина*: *часопис за књижевност*, *уметност и друштвена питања*, број 6–8, 1995, 101–110;

„Амерички студенти у Србији“, *Политика*, 18. јун 1915, број 4062, 1;

„Appeal Issued for Red Cross Volunteers“, *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 159, 26 April 1915, 1;

„Prof. Pupin Tells of Serbian Relief“, *Columbia Daily Spectator*, Volume

[45] Објављени су преводи дела рукописа који се чува у Библиотеци Вирџинија универзитета. – Д. М. Доло, „Валпургијска ноћ“, *Ратна престоница Ниш*: *1914. и 1915*, Ниш, 2014, 334–343; D. M. Dolo, „Valpurgijska noć“, *Niš u delima putopisaca*: *od IV do XX veka*, Niš, 2001, 296–303; Д. М. Доло, „Валпургијска ноћ“, *Ратна престоница Ниш*: *1914–1915*, Ниш, 1996, 271–279; Д. М. Доло, „Авантура на Балкану (1915)“, *Градина*: *часопис за књижевност*, *уметност и друштвена питања*, број 6–8, 1995, 101–110.

LVIII, Number 176, 15 May 1915, 1;

„Serbias's Condition Vividly Disclosed", *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 181, 26 May 1915, 1;

„Columbia Men Sail to Relieve Serbs", *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 185, 5 July 1915, 1–2;

„Columbia Party Reaches Greece", *Columbia Daily Spectator*, Volume LVIII, Number 212, 11 August 1915, 1;

„Columbia Volunteers in Stricken Serbia", *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 20, 20 October 1915, 5;

„Columbia Volunteers in Stricken Servia", *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 22, 22 October 1915, 5;

„Columbia Volunteers in Stricken Servia", *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 24, 25 October 1915, 5;

„Eye Witness' Account of War Conditions in Serbia", *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 54, 2 December 1915, 7;

„In Hands of Bulgars", *Columbia Daily Spectator*, Volume LIX, Number 59, 8 December 1915, 6;

„Calls for Autos for Serbia", *The New Yourk Times*, April 30, 1915;

„Students Going to Serbia", *The New Yourk Times*, June 24, 1915;

„Columbia Students Safe", *The New Yourk Times*, October 19, 1915;

„Columbia Boys Prisoners", *The New Yourk Times*, December 12, 1915;

„Nish Surrendered by an American", *The New Yourk Times*, December 25, 1915;

„25 Columbia Men to Help Serbians", *New-York Tribune*, June 02, 1915, 5;

„Columbia Men, Held by Bulgars, Safe in Nish", *New-York Tribune*, December 19, 1915;

„Serbs Sack in Flight from Bulgarians", *New-York Tribune*, December 19, 1915, 10;

„American Surrendered Nish to the Bulgars", *Evening Star*, December 25, 1915, 11;

„New Yorker Gave Up Nish to Bulgarians", *The Washington Times*, December 25, 1915, 2;

„American Yields Serb City to Bulgars", *El Paso Herald*, December 25, 1915;

„All Depended on a Blind American", *The Ocala Evening Star*, December 25, 1915, 1;

„He Gave Up Nish", *The Topeka State Journal*, December 25, 1915;

„American Surrendered Serb Capital“, *The Hartford Republican*, December 31, 1915;

Michael Idvorsky Pupin papers, 1800–1995, http://www.columbia.edu/cu/lweb/archival/collections/ldpd_4079580/, 16. новембар 2016;

Papers of the Dold family [manuscript] 1915–35, https://search.lib.virginia.edu/catalog/u3901273, 16. новембар 2016;

Dold, Douglas, http://www.sf-encyclopedia.com/entry/dold_douglas, 18. новембар 2016;

Douglas M. Dold, http://www.isfdb.org/cgi-bin/ea.cgi?19051, 18. новембар 2016.

Summary
DOGLAS DOLD'S BALKAN ADVENTURE

Dr. Nikola Koča Jončić's collection of documents of Mihajlo Pupin is part of Archives of Vojvodina's repository of records and includes copy of the manuscript named Adventure in the Balkans by Douglas Meriweather Dold. The original of the manuscript is being kept in Columbia University's libraries, New York. Douglas Dold was Columbia University's medical graduate and as a member of Columbia Relief Expedition, he resided in Bosnia and Serbia during the summer and autumn of 1915.

Columbia Relief Expedition was organized by Mihajlo Pupin. The expedition's primary goal was to provide all regions of Serbia with food, medical equipment and supplies. Also, this expedition was supposed to bring a considerable amount of farming implements, seeds, etc., which was provided by the Serbian Agricultural Relief Committee, as well as to prompt refugees to move from the overcrowded cities to their abandoned homes and help them plant new crops.

During his work in a field hospital in Dobrun, Bosnia, Douglas Dold almost completely lost his eyesight and was sent for treatment in Niš. That is when the Bulgarian declaration of war upon Serbia happened. The manuscript represents a testimony about the difficult days in Niš during November 1915: the destruction done by the Serbian army's renegade regiment, the entry of Bulgarian army, city's surrender to the Bulgarian state, passage of the German troops, people's suffering caused by the occupiers. Douglas Dold wasn't just

a mere observer of these events, but an active participant, which he later on described in the manuscript. Together with bishop Dositej, he surrendered Niš to the Bulgarian army, imploring them for safety of defenseless people. Together, with his American friends, he was often a mediator between the people of Niš and occupation authorities. Due to the increasing problem with his eyesight, Douglas Dold left Niš and returned to USA by the end of November 1915.

Софија Божић[1]
Институт за новију историју Србије

БРАЋА ПРИБИЋЕВИЋ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: Четворицу браће Прибићевић, Валеријана (1870–1941), Светозара (1875–1936), Милана (1877–1937) и Адама (1880–1957), историја памти као најистакнутије српске прваке у Хрватској, како у периоду пре Великог рата, тако и после његовог завршетка, у првој југословенској држави. Највећи успех у политици остварио је Светозар, вођа Српске самосталне странке у Хабзбуршкој монархији и први човек Хрватско-српске коалиције, а касније министар унутрашњих послова и министар просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и, затим, лидер Самосталне демократске странке. Његова три брата такође су активно учествовала у јавном животу, иако никада нису били на самом врху, на највишим позицијама власти. У раду ћемо пратити искуства и активности Прибићевића током ратних година, када су и они доживели судбину већине Срба у Хрватској: били су или хапшени, или слати на фронт да се боре за ратне циљеве Монархије или су ратовали на страни Србије. За разлику од Милана, који је, као официр српске војске једини ратовао за Србију, остала браћа због хапшења, интернације и упућивања на бојиште у првим годинама рата нису била у могућности да се ангажују на плану ослобођења Срба и других југословенских народа. Пред крај рата и уочи распада Монархије Прибићевићи су узели активно учешће у решавању југословенског питања путем отцепљења Срба, Хрвата и Словенаца и њиховог ургентног уједињења са Србијом, без претходних договора о унутрашњем уређењу заједничке државе. Милан Прибићевић је предводио Српску војну мисију која је међу

[1] sofijamisa@yahoo.com

југословенским исељеницима у Америци прикупљала добровољце за Солунски фронт. Светозар Прибићевић је постао један од најмоћнијих и најутицајнијих политичара међу југословенским народима умируће Монархије и то је остао све до њене коначне пропасти. Његова улога у процесу уједињења које се припремало у последњим данима Аустро-Угарске била је од највећег значаја, а последице свог деловања у том периоду Светозар је сносио све до краја своје политичке каријере.

Кључне речи: Велики рат, Светозар Прибићевић, Адам Прибићевић, Милан Прибићевић, Валеријан Прибићевић, Срби у Хрватској, Хрватско-српска коалиција, Народно веће, Држава СХС, југословенска држава

Сарајевски атентат био је окидач за почетак погрома против Срба у Хрватској, као и на територији целе Хабзбуршке монархије. У Загребу, Вараждину, Осијеку, Сиску, Петрињи, Ђакову, Задру, Сплиту, Дубровнику и другим местима, франковци и клерикалци нападали су српске куће, радње, просторије српских друштава и организација, цркве и гробља, палећи и пљачкајући српску имовину па чак и убијајући њене власнике.[2] Почела су и хапшења и затварања угледних Срба, а први ухапшен Србин у Хрватској био је Адам Прибићевић. Заузимањем његовог брата Валеријана, Адам је убрзо био ослобођен и допуштено му је да оде у Катинце код зета свештеника. Али, због потказивања присталица Стјепана Радића, који је у то време водио интензивну кампању против Срба, најмлађи Прибићевић био је поново ухапшен и одведен у Дарувар. Ту је са њим поступано на благ и цивилизован начин јер је „котарски предстојник“ био Адамов пријатељ Богдан Цвијановић који је, уз то, добио наређење великог жупана да се према ухапшеном пажљиво опходи.[3] Пошто је Прибићевић био смештен у једну посебно припремљену канцеларију, уместо у затвор, и третиран с уважавањем, острашћени србофоби су га поново потказали и он је упућен у затвор Судбеног стола у Осијеку. Ту је провео седам месеци у самици, у знатно

[2] Упечатљиво сведочанство о дивљањима острашћених србофоба оставио је Иван Рибар: I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb, 1965. Вид. и: В. Крестић, *Срби у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991, 560–562; М. Патковић, „Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године“, *Зборник о Србима у Хрватској* 2, уредник В. Крестић, Београд, 1991, 281–308; Ž. Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43 (2011), 255–291.

[3] А. Прибићевић, *Мој живот*, Загреб, 1999, 42–44.

тежим условима.[4]

Занимљива су Адамова искуства из заточеништва. У Осијеку је његов тамничар, франковац родом из Лике, затворенику испричао о свом познанству с једним повратником с фронта из Србије који се хвалио пуном торбом „одсеченог прстења и минђуша“. Згрожен таквим нељудским поступком свог сународника Хрвата према недужним српским цивилима, франковац се потпуно променио и, до тада хладан и уздржан према Прибићевићу, постао је оличење љубазности и предусретљивости.[5] Адам није пропустио да забележи ни своја сећања на понашање Срба који, вероватно у страху за сопствени живот, нису смогли храбрости да му олакшају затворске дане посећујући га и доносећи му књиге и храну. Посебно је због тога био огорчен на осијечког велепоседника и народног посланика Васу Муачевића, док је један од ретких изузетака био адвокат из Сремске Митровице др Гига Араницки који је без икакве бојазни пришао Прибићевићу када је пролазио кроз град идући у пратњи стражара на саслушање у полицију.[6]

Марта 1915. Адам, који је до тада у затвору држан без икакве оптужнице, упућен је као резервиста у Карловац, а одатле у Балаш-Ђармат у северној Мађарској. Тамо је добро упознао припаднике мађарског народа, спријатељио се с многима од њих и из основа изменио своје мишљење о Мађарима, претворивши се од мађарофоба у мађарофила.[7] Пријатеље је имао и међу Русима унијатске вере и Јеврејима. Према сведочењу А. Прибићевића, вишенационални састав војске Хабзбуршке монархије умногоме је допринео њеном поразу, јер њени борци нису били заинтересовани за ратовање и нису пружали отпор противнику.[8] Маја 1915. Адам је упућен на Источни фронт, у Галицију, одакле су немачке и аустроугарске трупе успеле да протерају руске снаге. Постепено напредујући – захваљујући пре свега одлучности и борбености немачке војске – немотивисане, изгладнеле услед слабог снабдевања, руској ватри стално изложене аустроугарске трупе су трпеле велике губитке, готово се топећи. Најмлађи Прибићевић имао је план да се, чим му се укаже прилика, преда Русима, али му то никако није полазило за руком. Видећи да Руси не прелазе у противофанзиву, која би

[4] Исто, 44–48.

[5] Исто, 45.

[6] Исто, 46–47.

[7] Исто, 48–53.

[8] Исто, 53–56.

омогућила извођење његовог плана, а не желећи да се бори за интересе Хабзбуршке монархије, Адам је најзад одлучио да изврши самоубиство. Међутим, покушај самоуништења завршио се саморањавањем, тако да се Прибићевић нашао у болници у Лавову.[9] Одатле је премештен у болницу у Капошвару, па у Загреб, у војну болницу, а затим у болницу милосрдних сестара. Када се опоравио, одлучио је да, попут многих других Југословена који нису желели да учествују у рату на страни Централних сила, симулира душевну болест и тако избегне војни суд. Правећи се како је скренуо памећу, по наређењу суда Адам је ишао од града до града, из болнице у болницу, на посматрање. Најпре га је прегледао специјалиста за менталне поремећаје др Фрај у Будимпешти, одакле је послат на арбитражу у Балаш-Ђармат. Пошто је успешно играо своју улогу, А. Прибићевић је проглашен за неспособног и отпуштен. Ипак, како је међу његовим пријатељима било и оних који су знали да је он потпуно здрав човек, та информација некако је допрла и до надлежних, па је Адам поново послат на испитивање, овог пута у Беч. Испитивање је било озбиљно, поједини лекари су посумњали да је пацијент симулант, али је Прибићевић на крају ипак упућен у санаторијум за душевне болести на Штајнхофу, где је провео скоро годину дана. И када је 1917. године коначно отпуштен, Адам је решио да више не ризикује, већ је још неко време наставио да се претвара како је болестан и, чак, преко брата Светозара успео да издејствује да буде поново смештен у болницу милосрдних сестара у Загребу. Тек када је почео пробој Солунског фронта, када је постало јасно да се ближи крај Аустроугарске и да више не прети никаква опасност, он је престао да глуми и, на изненађење чак и својих најближих, поново постао онај стари, разумни и луцидни Адам Прибићевић.[10]

Један од ретких људи који су знали да Адам нема никакве менталне проблеме био је његов брат Светозар, с којим је најмлађи Прибићевић успевао да одржи контакт током рата, посећујући га и 1916. чак и станујући код њега у Будимпешти. Почетак рата Светозар је дочекао као први човек Хрватско-српске коалиције, владајуће политичке организације коју је водио у југословенском правцу, у складу са својом идеологијом о Србима и Хрватима као једном јединственом народу. Своје противнике у Хрватском сабору, који су га оштро нападали, Прибићевић је поделио на четири групе: једну су чинили Томашић и његове присталице, другу

[9] Исто, 57–62.

[10] Исто, 63–73.

Стјепан Радић и Хрватска пучка сељачка странка, трећу група око *Обзора* и четврту представници Хрватске странке права, франковци. Најострашћенији су били франковци, изражавајући незадовољство што је реч једног Србина одлучујућа у владајућој коалицији и Сабору. Расправе и свађе, вика и галама присутних посланика, њихове међусобне оптужбе и напади обележили су саборска заседања у предвечерје Великог рата, а србофобија која се све време осећала кулминирала је после Сарајевског атентата. На првој седници после убиства Франца Фердинанда, 30. јуна 1914, франковци су наступали агресивно, онемогућавајући нормалан рад сабора прављењем нереда, врећањем и говором мржње против присутних Срба и српске заједнице уопште. Иако је престолонаследникову насилну смрт изазвао само један човек, у очима хрватских екстремиста крив је био цео српски народ, па су се они свом жестином оборили на његове представнике, позивајући чак на обрачун са српством у Хрватској. Мета њихових вербалних напада био је и сам Светозар Прибићевић, српски првак, као и цела породица Прибићевић.[11]

Пошто је рат најзад почео, Светозар је на неколико година нестао из загребачког јавног живота. Извесно је да је ратну епоху провео највећим делом у Будимпешти, али је и даље загонетка да ли је он у мађарску престоницу доспео као штићеник угарске владе или не. Светозарев биограф Адам Прибићевић изнео је верзију по којој је његов брат, иако члан два представничка тела, и Хрватског сабора и Угарског парламента, ипак ухапшен чим је Аустроугарска насрнула на Србију и четири месеца држан у самици војног затвора. За то време, власт је покушала да од њега добије изјаву лојалности Францу Јозефу, али без успеха: давање такве изјаве Светозар је сматрао нечасним и неморалним. Да би сачувала форму, која није дозвољавала хапшење човека кога штити двоструки посланички имунитет, угарска влада је издала саопштење „да је он додељен на службу неком надлештву“.[12] Осим чињеница које је понудио Адам Прибићевић, досадашња историографија користила је и податке из пера хрватског политичара правашке оријентације Драгутина Хрвоја, по којима је мађарски министар председник гроф Тиса издао налог да се Светозар Прибићевић доведе у Пешту и смести у једну вилу у околини града, где ће бити заштићен од бечке војне

[11] B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*: *hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989, 71–82.

[12] Архив Југославије (АЈ), 88–1, Адам Прибићевић, *Светозар Прибићевић*, 82.

олигархије која му је угрожавала живот.[13] Хрватски историчар Богдан Кризман забележио је још једну информацију, добијену од инжењера Богдана Шафарића, а која се односи на другу ратну годину: маја или јуна 1915, када се Б. Шафарић налазио у Загребу, у својству официра 25. домобранске пешачке пуковније, човек који се представио именом Светозара Прибићевића дошао је у ађутантуру да се пријави као ратни добровољац; после консултовања Шафарићевог заповедника с Министарством домобранства у Будимпешти, његов захтев је прихваћен, он је положио заклетву и добио свој ратни распоред.[14] Међутим, код млађег Прибићевића нема ни помена о Светозаревом учешћу у рату. Адам, напротив, истиче да је за његовог брата било незамисливо да се придружи браниоцима црно-жуте монархије, те да је, како би избегао такву судбину, узимао само минималне количине хране, тек колико је неопходно за биолошку егзистенцију. Вођа Срба у Хрватској гладовао је пуне три године, колико је, према братовљевим речима, боравио у главном граду Угарске, нарушивши здравље до те мере да му је претила опасност од туберкулозе. Поред бриге о породици која је све време била заједно са њим, он је и даље био политички активан у оквиру Хрватско-српске коалиције, иако није учествовао у раду Хрватског сабора и Угарског парламента.[15]

Без обзира на то да ли је у мађарску престоницу доспео као човек који је уживао наклоност грофа Тисе или је заиста био ухапшен, извесно је да је речи његовог најмлађег брата Адама како се Светозар уздржавао од хране да не би био регрутован у аустријску војску потврдио академик Милутин Миланковић који је за време рата такође живео у Пешти и био у прилици да упозна чувеног политичара: српски научник светског гласа оставио је у својим мемоарима сведочанство да је Светозар Прибићевић током година проведених у мађарској престоници био „мршав до костију“,[16] што је заиста могло да буде разлог због кога би војни лекари одбили да дају зелено светло за његов одлазак на фронт. Професор Миланковић био је сведок и Прибићевићевог великог незадовољства због неучествовања у припремама за уједињење али и огромног одушевљења када је коначно,

[13] B. Krizman, н. д., 110; H. Matković, *Svetozar Pribićević*: *ideolog – stranački vođa – emigrant*, Zagreb, 1995, 44.

[14] B. Krizman, н. д., 99–100.

[15] AJ, 88–1, Адам Прибићевић, *Светозар Прибићевић*, 83–84.

[16] М. Миланковић, *Успомене*, *доживљаји*, *сазнања из година 1909 до 1944*, Београд, 1952, 87.

1917. године, добио дозволу да се врати у Загреб.[17]

Поновно ступање на јавну сцену Светозар Прибићевић је започео говором у Хрватском сабору 17. децембра 1917.[18] У то доба, покрет за уједињењем и ослобођењем Срба, Хрвата и Словенаца већ се јасно профилисао у виду Мајске и Крфске декларације, а затим и Загребачке резолуције, али Прибићевић је по том питању, држећи се савета српских званичника добијених уочи избијања рата, још извесно време био уздржан, како би спречио распуштање Хрватског сабора у коме се налазио на челу већинске странке и увођење ванредног стања које би пружило прилику франковцима да се устреме на Србе и да спрече доношење одлуке о отцепљењу и ступању у нову заједницу.[19] Остале су запамћене његове речи изговорене у Сабору које сведоче о тој опрезности и промишљености: „Ми морамо бити на чисто с тим, да је народна коцентрација само једно средство за нашу политику, да би концентрација имала да буде само једна метода и једна тактика, јер може бити и друге тактике, друге методе у нашој политици, методе подјеле улога и у нашој јавности није још расправљено питање, да ли је боља метода подјеле улога или метода концентрације.“[20] Ипак, чињеница је да је Прибићевић одржавао везе с политичким круговима у емиграцији интересујући се, преко посредника, код чланова Југословенског одбора у ком тренутку би требало да се и Коалиција ангажује у правцу уједињења.[21] Познато је, такође, да је босански политичар Данило Димовић, његов повереник, два пута ишао у Беч да се, по Прибићевићевом налогу, у владајућим

.....

[17] Према Миланковићу, када му је Прибићевић саопштио да се враћа у Загреб, „изгледао је као препорођен. Очи му се светлуцале новим сјајем, а место апатичног сужња стајао је преда мном фанатични борац.“ Исто, 92.

[18] B. Krizman, н. д., 150–151.

[19] Свом пријатељу, историчару Владимиру Ћоровићу Прибићевић је износио бројне аргументе у прилог вођењу опортунистичке политике: „Зар је било мало српских жртава досад? [...] Зар би било боље да Коалицију замене франковци и да почну с новим српским прогонима? Загреб је постао сад велико уточиште за све вас који се склањате. Зар би то могао бити да Коалиција није на влади? Зар би неко други дозвољавао ваша састајања, путовања и овакво писање штампе? Ко би други у овој мери помагао исхрану наше оголеле сиротиње и наше гладне деце из Херцеговине и Босне? Врло је лако бити радикалан и популаран. Али ко може примити одговорност за толике нове жртве, и то непотребне?“ В. Ћоровић, *Портрети из новије српске историје*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1990, 259–260.

[20] B. Krizman, н. д., 202.

[21] B. Krizman, „Povjerljive veze između ’Jugoslavenskog odbora’ i domaćih političara za I svjetskog rata“, *Historijski zbornik* (*HZ*) 15 (1962), 226.

структурама распита како ће се Монархија држати према Србима после рата. Први пут је то било у другој половини 1917. године, када је гроф Чернин, аустроугарски министар спољних послова, био врло оштар и одбојан, а други пут почетком 1918. године, када је Чернин био много љубазнији и када је изјавио да ће Монархија штитити и подржавати интересе српског народа.[22] Данило Димовић је, такође на основу Прибићевићевих инструкција, написао меморандум (18. IX 1918) за грофа Тису, као одговор на Тисине предлоге за решење југословенског питања, у коме је стајало да Срби, Хрвати и Словенци треба да се национално осамостале и, на основу начела самоодређења народа, формирају своју, југословенску државу.[23]

Како се Хабзбуршка монархија ближила крају, бројећи последње дане, тако је Прибићевић иступао све отвореније, очекујући остварење свог младалачког идеала – југословенског уједињења. Прилика за предузимање конкретних потеза у том правцу указала се када је основано политичко представништво Словенаца, Хрвата и Срба у Аустроугарској, Народно веће.[24] Уочи оснивања Народног већа, 4. октобра 1918. године, Прибићевић је позвао коалиционашког дисидента Срђана Будисављевића, присталицу „националне концентрације“, на разговор у председништву Хрватског сабора о предстојећем оснивачком састанку. Одазивајући се позиву, Будисављевић је обавестио Прибићевића и Душана Поповића, народног посланика Хрватско-српске коалиције који га је такође дочекао у Сабору, да ће на предстојећем састанку бити донета одлука о оснивању Народног већа и о начину његовог организовања, као и о томе да се очекује приступање Коалиције Народном већу. Прибићевић је тражио одлагање решења о оснивању Народног већа све док Коалиција не донесе своју одлуку о могућем уласку у Народно веће. Будисављевић је одговорио како сматра да одлагање није вероватно, те да ће предложити Мати Дринковићу и Антону Корошецу да сутрадан, 5. октобра пре подне, непосредно пред оснивачки састанак, посете Прибићевића и Поповића, ради даљих преговора. У преговорима са Дринковићем и Корошецем утврђено је да се на оснивачком састанку поднесе предлог да се пре доношења коначне одлуке о Народном већу Коалиција позове

.....

[22] Исто, 217.

[23] B. Krizman, „Die politische Tournee Stephan Tiszas im Herbst 1918“, *Der Donauraum* 4 (1968), 223–234.

[24] Опширније: B. Krizman, „Osnivanje ’Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu’ 1918“, *HZ* 1–4 (1954), 23–32.

на приступање.[25] На оснивачком састанку донета је одлука о „раду за оживотворење потпуно самосталне, суверене и независне слободне државе свега народа Словенаца, Хрвата и Срба на цијелом непрекинутом етничком територију тога народа“ и изабран је седмочлани одбор за преговоре с Коалицијом.[26] Сви чланови одбора упутили су се у Сабор, где их је дочекао Прибићевић са још двојицом представника Коалиције (Гвидо Хрељановић и Већеслав Вилдер). Прибићевић је истакао да, с обзиром на озбиљност политичке ситуације, ниједна странка не може сама да представља народ и на себе преузима одговорност, те да се Коалиција слаже с предлогом о концентрацији свих народних странака. Иако се нада најбољем (односно уласку Коалиције у Народно веће), он не жели да да дефинитиван одговор делегатима док надлежна тела Коалиције не донесу одлуку, у најкраћем року. Прибићевић није имао ништа против да се у међувремену настави рад на оснивању Народног већа.[27] Убрзо је саборски клуб Коалиције донео одлуку о уласку у Народно веће и у наредним данима настављени су преговори с другим странкама, у којима је учествовао и Прибићевић. Пошто је утврђен његов састав, Средишњи одбор Народног већа састао се 17. октобра и изабрао председника и двојицу потпредседника, од којих је један био Прибићевић. Заузевши тај положај и предводећи групу која је у Народном већу имала највише представника, Светозар Прибићевић је постао најмоћнији и најутицајнији политичар међу југословенским народима умируће Монархије – нарочито после одласка председника Антона Корошеца у Женеву, и то је остао све до њене коначне пропасти. Ступање у Народно веће заиста је представљало, као што закључују неки аутори, прекретницу у Прибићевићевој политици. До тада, у првој фази, она је била резервисана, уздржана, опрезна и опортунистичка, да би потом, када је наступила друга фаза, Прибићевић преузео иницијативу и постао доминантан политички лидер код Словена на југу Монархије.[28]

Пошто је у разговору с баном Михаловићем 22. октобра стекао утисак да се бан не би противио одлуци Хрватског сабора о прекиду свих

[25] S. Budisavljević, *Stvaranje države Srba Hrvata i Slovenaca*: *povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, Zagreb, 1958, 122.

[26] B. Krizman, „Zapisnici središnjeg odbora ’Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba’ u Zagrebu“, *Starine* 48 (1958), 333.

[27] *Narodno vijeće Slovenaca*, *Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919*: *Izabrani dokumenti*, izabrali i priredili M. Štambuk-Škalić, Z. Matijević, Zagreb, 2008, 95–96.

[28] H. Matković, „Svetozar Pribićević u 1918. godini“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 6 (1968), 245–256.

државноправних веза с Угарском,[29] Прибићевић је на састанку Средишњег одбора 25. октобра инсистирао на сазивању Сабора, као легитимног хрватског представништва које би раскинуло Хрватско-угарску нагодбу.[30] Средишњи одбор поново се састао 28. октобра и прихватио предлоге које је дао управо Светозар Прибићевић, а које је требало поднети на седници Хрватског сабора, заказаној за сутрадан. То је предлог о раскидању државноправних односа краљевине Хрватске, Славоније и Далмације с Угарском и Аустријом и о проглашењу Далмације, Хрватске и Славоније с Ријеком независном државом према Угарској и Аустрији, која на основу народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба ступа у заједничку државу на целом етнографском подручју тог народа без обзира на државне границе у којима ти југословенски народи тренутно живе.[31] Формулација по којој се Далмација, Хрватска и Славонија с Ријеком проглашавају независном државом према Угарској и Аустрији, а не независном уопште, дала је повод сумњи да је то једна од Прибићевићевих манипулација, јер се разликује од става који је заступао Стјепан Радић. Вођа хрватског сељаштва је, наиме, био за отцепљење од Аустроугарске и проглашење самосталне хрватске државе, при чему би то била два одвојена акта, а проглашење хрватске државе имало универзално значење, а не само у односу на Аустрију и Угарску.[32] Нема сумње како је Прибићевић формулацијом у којој се наглашава самосталност само у односу на Угарску и Аустрију желео да правно онемогући снаге које су биле за хрватску независност, а против уједињавања са Србијом, али не треба изгубити из вида да су хрватски политичари били свесни незавидног положаја у коме би се нашла самостална хрватска држава, којој је претила опасност да, припадајући табору поражених, трајно нестане с политичке карте југоисточне Европе као плен суседних земаља. Коначно, на седници Хрватског сабора 29. октобра, поново је баш Светозар Прибићевић поднео предлоге прихваћене претходног дана на седници Средишњег одбора, додајући да се они не темеље на принципу легитимитета, него на начелу народног самоопредељења, те да се, у смислу тих предлога, „наша независна потпуно суверена држава протеже на читавом нашем народном територију од Соче тамо

[29] B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 230.

[30] Исто, 233.

[31] *Narodno vijeće Slovenaca*, *Hrvata i Srba*, 115.

[32] Lj. Boban, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1992), 51–52.

до Солуна“. Прибићевићев предлог прихваћен је једногласно, а затим је Сабор признао врховну власт Народног већа, на чему је први човек Хрватско-српске коалиције, такође, инсистирао претходног дана.[33] Он је потом изашао пред окупљену масу која је испред Хрватског сабора очекивала расплет, и прочитао историјску одлуку Сабора.[34]

Као човек чија је реч у Народном већу, врховном органу власти, имала највећу тежину, а самим тим и најмоћнији човек у новоствореној Држави СХС, Светозар Прибићевић је сада могао све своје снаге да усмери ка једном циљу: уједињењу Југословена на Балкану. О преданости с којом се посветио остварењу тог задатка убедљиво сведоче речи Владимира Ћоровића: „Није се штедео ни часа. Јео је скоро с нога, одмарао се колико је најнужније, а скоро цело боговетно време проводио је у кабинету за рад. То су били његови најбољи дани.“[35]

Светозар Прибићевић одмах се окренуо Србији. Пошто је Држава СХС била у веома тешкој ситуацији због Италије која је полагала право на делове њене територије, због напете унутрашњополитичке ситуације, због бунтовнички расположених маса исцрпљених вишегодишњим мукотрпним ратним стањем и због недостатка већих оружаних снага које би могле да гарантују мир и сигурност, Народно веће је одлучило да у Београд упути представнике који би успоставили везу са српском владом и Врховном командом ради договора о даљем раду на стварању заједничке државе. У делегацији су били др Лаза Поповић, мајор Драгутин Перко и Прибићевићев брат Валеријан. Најстарији Прибићевић, од маја 1914. године народни посланик Вргинмоског среза у Хрватском сабору, био је на почетку рата ухапшен и конфиниран у Загребу. Пошто је ослобођен, заједно са Срђаном Будисављевићем, а вероватно у договору са Светозаром, иступио је из Коалиције 13. јула 1917. године, у време Крфске конференције. Тај поступак двојица дисидената образлагала су неслагањем с владином опортунистичком политиком, односно чињеницом да влада подржава Нагодбу и државну заједницу с Угарском, што онемогућава остварење јединственог захтева целог словенског југа за уједињење земаља у којима живе Словенци,

.....

[33] B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 308–309.

[34] У тим тренуцима „лице му се“, каже један Прибићевићу ненаклоњен савременик, „све претворило у уста“. J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900 – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb, 1984, 137.

[35] В. Ћоровић, н. д., 243–263.

Хрвати и Срби у слободно и независно државно тело.[36] Прелазећи у опозицију, Валеријан Прибићевић и Срђан Будисављевић ступили су у сарадњу са Старчевићевом странком права будући да је она повела нову политику, засновану на програму Мајске декларације Југословенског клуба у Бечу и признала јединство Словенаца, Хрвата и Срба. Валеријан Прибићевић је са Срђаном Будисављевићем био и међу главним покретачима загребачког дневника *Глас Словенаца, Хрвата и Срба* који је од првог броја, објављеног 1. јануара 1918. године, заступао политичку линију интегралног југословенског уједињења.[37]

Пре поласка делегације Народног већа за Србију, Светозар Прибићевић се посебно консултовао са Лазом Поповићем и дао му упутство да у његово име тражи да српска војска наступа што више на запад. Другим речима, Прибићевић је од Поповића захтевао да се не обазире на акт повереника Народног већа за народну одбрану Мате Дринковића, којим је српска војска позвана да помогне Народном већу у заштити Срема и источне Славоније слањем својих чета до линије Осијек–Шамац.[38]

Прешавши Саву, делегација је путовала преко Шапца, Ваљева и Обреновца. У Београд је стигла 8. новембра и разговарала с војводом Бојовићем и министром грађевина Момчилом Нинчићем. Изасланици су војводи Бојовићу предали Дринковићеву представку Народног већа, а Лаза Поповић и Валеријан Прибићевић су у разговорима са представницима Србије молили, сходно Светозаревом налогу, да српска војска дође у Загреб и Ријеку. Сутрадан је Поповића и Прибићевића примио регент Александар и они су поновили захтеве које су изнели војводи Бојовићу и министру Нинчићу. Валеријан Прибићевић именован је за конзуларног представника Народног већа при српској влади, па је преко њега с једне стране, и генералштабног потпуковника Душана Симовића који је 13. новембра стигао у Загреб по налогу Врховне команде српске војске с друге стране, Светозар Прибићевић одржавао везе са српским државним и војним врхом. Захваљујући томе, регенту Александру и српској влади било је познато да је већина Народног већа и владе, на челу са Прибићевићем, заузела став о потреби успостављања

[36] B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 114–115.

[37] О *Гласу СХС* вид. подробније: D. Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija”*, Zagreb, 1991, 197–212.

[38] B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, 153.

нераздвојне и недељиве државе Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевић. Тиме је одлука о опозивању Женевске декларације, која је предвиђала уједињење Србије и Државе СХС по конфедералном принципу, односно успостављање дуалистичке државе по моделу Аустроугарске, добила снажан ослонац. Отуда и закључак на који се наилази у научној литератури о овом питању: да је стварање југословенске државе на начин који је одговарао Београду управо Прибићевићева заслуга.[39] Уистину, он је у данима који су претходили 1. децембру предузимао све могуће кораке да сузбије отпор противника заједнице са Србијом и да убрза уједињење. Његова упорност најзад је донела резултате: Народно веће је 24. новембра донело одлуку о уједињењу Државе СХС са Краљевином Србијом и Црном Гором. На тај начин, после испуњена претходна два политичка задатка, а то су очување добрих српско-хрватских политичких односа у Хрватско-српској коалицији и њено одржање на власти, те заштита српског народа у Хрватској, испуњен је и трећи, последњи политички задатак Светозара Прибићевића за време Првог светског рата: стварање југословенске заједнице.[40]

У то време, после проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, четврти брат, Милан Прибићевић, официр српске војске, послат је у Загреб, као шеф Српске војне мисије при Народном већу. Он се истакао већ у балканским ратовима а затим и у Првом светском рату, у борбама на Церу, Гучеву, Јадру. Његове трупе биле су последња заштитница, од Књажевца до Валоне, која је омогућила повлачење српској војсци преко Албаније. Српска влада га је потом послала у Америку на челу Српске војне мисије која ће међу исељеницима прикупљати добровољце за Солунски фронт. Милан Прибићевић је путовао широм Америке, држао предавања, врбовао и отпремао добровољце, углавном их налазећи међу Србима. У ангажовању добровољаца наилазио је на бројне тешкоће. С једне стране, Хрвати и Словенци нису веровали у слом Аустроугарске нити их је заносила југословенска идеја, а налазећи се под великим утицајем католичког свештенства и аустријских агената врло су се слабо одазивали. С друге стране, његову акцију ограничавали су односи унутар српске заједнице у Америци и сукоби између два савеза, Слоге и Србобрана. Како су се у друштву Србобран углавном налазили Срби из

[39] H. Matković, „Svetozar Pribićević u danima postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993), 243.

[40] Д. Гавриловић, „Однос југословенства и српства: идеолошка матрица Светозара Прибићевића у време Првог светског рата“, *Политичка ревија* 4 (2011), 307–332.

Хрватске, Милан Прибићевић се управо по земљачкој линији приклонио том друштву и од његових чланова, на које је имао највећи утицај, регрутовао добровољце за српску војску. Са Михајлом Пупином, који се налазио на челу савеза Слога и заступао српски концепт уједињења, био је у сукобу и покушавао је да умањи његов углед, али без успеха. На крају свог боравка у Америци, Милан Прибићевић је закључио да је његова мисија била неуспешна јер му није пошло за руком да води југословенску политику, а као главног кривца за неуспех мисије означио је М. Пупина.[41]

Као што видимо четворица браће Прибићевић били су, сваки од њих на свој начин, врло активни у Великом рату, дајући свој допринос рушењу Хабзбуршке монархије, победи Србије и Срба и стварању нове, југословенске државе у којој су се под истим кровом нашли и Срби из Србије и Срби из Монархије, заједно са другим југословенским народима из Аустроугарске, Хрватима и Словенцима.

Извори и литература:

Необјављени извори:

Архив Југославије, Збирка Адама Прибићевића, 88–1, Адам Прибићевић, *Светозар Прибићевић*;

Објављени извори и литература:

Lj. Boban, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1992).

S. Budisavljević, *Stvaranje države Srba Hrvata i Slovenaca: povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, Zagreb, 1958.

Д. Гавриловић, „Однос југословенства и српства: идеолошка матрица Светозара Прибићевића у време Првог светског рата“, *Политичка ревија* 4 (2011), 307–332.

Ž. Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43 (2011), 255–291.

В. Крестић, *Срби у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991.

B. Krizman, „Zapisnici središnjeg odbora ’Narodnog vijeća Slovenaca,

[41] О Прибићевићевој мисији у Америци и односима с кругом око М. Пупина вид.: М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево–Београд, 2014, 147–197. и М. Пупин, *Национално-политички рад 1908–1935*, приређивач Д. Р. Живојиновић, Београд, 1998.

Hrvata i Srba' u Zagrebu", *Starine* 48 (1958).

B. Krizman, „Die politische Tournee Stephan Tiszas im Herbst 1918", *Der Donauraum* 4 (1968).

B. Krizman, „Osnivanje 'Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu' 1918", *Historijski zbornik* 1–4 (1954).

B. Krizman, „Povjerljive veze između 'Jugoslavenskog odbora' i domaćih političara za I svjetskog rata", *Historijski zbornik* 15 (1962).

B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977.

B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989.

H. Matković, *Svetozar Pribićević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, Zagreb, 1995.

H. Matković, „Svetozar Pribićević u danima postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993).

H. Matković, „Svetozar Pribićević u 1918. godini", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 6 (1968).

М. Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања из година 1909 до 1944*, Београд, 1952.

М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату* (1914–1918), Ново Милошево–Београд, 2014.

Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919: Izabrani dokumenti, izabrali i priredili M. Štambuk-Škalić, Z. Matijević, Zagreb, 2008.

М. Патковић, „Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године", *Зборник о Србима у Хрватској 2*, ур. Василије Крестић, Београд, 1991.

А. Прибићевић, *Мој живот*, Загреб, 1999.

М. Пупин, *Национално-политички рад 1908–1935*, приређивач Д. Р. Живојиновић, Београд, 1998.

I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb, 1965.

D. Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija"*, Zagreb, 1991.

В. Ћоровић, *Портрети из новије српске историје*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1990.

J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb, 1984.

Summary
PRIBIĆEVIĆ BROTHERS IN THE GREAT WAR

Four brothers Pribićević, Valerian (1870–1941), Svetozar (1875–1936), Milan (1877–1937) and Adam (1880–1957), history remembers as the most prominent Serbian leaders in Croatia, in the period before the Great War and after its completion, in the first Yugoslav state. The greatest success in politics achieved Svetozar, leader of the Serbian Independent Party in the Habsburg monarchy and the first man of Croatian-Serbian coalition, and later Minister of Interior and Minister of Education of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and then the leader of the Independent Democratic Party. His three brothers were also actively involved in public life, but have never been at the top, at the highest positions of power. In this paper, we follow the experience and activities of Pribićević brothers during the war years, when they suffered the fate of most of the Serbs in Croatia: they were either arrested or sent to the front to fight the war aims of the Monarchy or fought on the side of Serbia. Unlike Milan who, as an officer of the Serbian army fought only for Serbia, the other brothers because of the arrest, internment and referral to the battlefield in the first years of the war were not able to engage in their plan to liberate Serbs and other Yugoslav peoples. Towards the end of the war and on the eve of the dissolution of the monarchy Pribićević brothers actively participated in resolving the Yugoslav question by the secession of Serbs, Croats and Slovenes and their urgent union with Serbia, without prior agreement on the internal organization of the common state. Milan Pribićević led the Serbian military mission that was among the Yugoslav emigrants in America collecting volunteers for the Thessaloniki front. Svetozar Pribićević has become one of the most powerful and influential politicians among Yugoslav peoples of the dying monarchy and remained until its final collapse. His role in the unification process that prepared in the last days of the Austro-Hungarian Empire was of the utmost importance, and the consequences of his activities during this period Svetozar bore until the end of his political career.

Александар Лукић
Институт за новију историју Србије, Београд[1]

ЈАША ПРОДАНОВИЋ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ[2]

Сажетак: Публициста, књижевни критичар и политички радник Јаков Јаша Продановић (1867–1948) био је један од најистакнутијих бораца за политичке слободе и остварење идеја социјалне правде у Краљевини Србији (после и у Краљевини Југославији). Прогањан у режиму последња два Обреновића због социјалистичких и републиканских идеја и опозиционарства, под владавином краља Петра Карађорђевића је био један од првака Самосталне радикалне странке. У Великом рату је прве две године следио, као и остали самосталци, политику Владе, да би последње две ратне године у егзилу осудио руководство Николе Пашића и раскинуо са монархијом због Солунског процеса 1917. године и стрељања официра црнорукаца. Тада је раскинуо и са монархијском струјом Самосталне радикалне странке опредељујући се за успостављање републиканског облика државног уређења будуће југословенске државе. Рад је настао на основу извора и релевантне историографске литературе.

Кључне речи: Јаша Продановић, Први светски рат, Самостална радикална странка, републиканске идеје, Солунски процес, Краљевина Србија

Јаша Продановић, рођен у Чачку 1867. године, завршио је у

[1] Александар Лукић, истраживач сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, Република Србија; alukic85@gmail.com.

[2] Рад је део пројекта Института за новију историју Србије: *Срби у југословенском и међународном контексту*: *унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (бр. 47.027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

родном граду основну и средњу школу. Филозофски факултет свршио је у Београду на Великој школи. Већ као гимназијалац ступио је у социјалистички покрет и упознао се са списима Живојина Жујовића, Драгише Станојевића и Светозара Марковића. Као студент активно је учествовао у дружини „Побратимство“ и био један од главних редактора при објављивању сабраних списа Светозара Марковића 1888. године.[3]

Почетком последње деценије деветнаестог века Јаша Продановић је покренуо лист *Српска Мисао* за области књижевности, науке и друштвеног живота. Лист је излазио као орган једне социјалистичке групе на Великој школи, у којој су поред Јаше Продановића били Настас Петровић, Милорад Митровић и други студенти левичарски оријентисани. Изашао је у свега четири броја, али се убрзо угасио; Јаша Продановић је онда покренуо *Народну Мисао*, која је била нешто дужег века. Након завршеног факултета 1890. године радио је као наставник гимназије по разним местима у Србији, те често био премештан или отпуштан по казни због опозиционарства режиму последњег краља из династије Обреновића. У време Ивањданског атентата отпуштен је из службе наставника, на коју се за кратко вратио током министровања Павла Маринковића. Коначно је дао оставку на положај наставника 1902. године, када је постао главни уредник *Одјека*, органа Самосталне радикалне странке.[4]

У време Мајског преврата 1903. године Јаша Продановић је, с обзиром на то да је питање о облику владавине у Краљевини Србији било, барем у теорији отворено, покушао са још неколико самосталаца републиканаца неке кораке у корист проглашења републике у Србији. У науму нису успели, због непостојања дубље републиканске традиције у Србији, и неповољних спољнополитичких околности – у оно време Европа је била углавном континент великих монархија.[5] У једном разговору

[3] Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 44. рукопис похрањен у Архиву Српске академије наука и уметности, 14.329.

[4] Н. Станаревић, *н. д.* , књ. I, 44–45.

[5] Сутрадан по атентату једна група млађих самосталних радикала објавила је у *Дневном листу* чланак у којем је захтевала успостављање републике. Чланак је написао Јован Скерлић и био је већ сложен, када су, после појаве првих бројева новина српски војници, предвођени једним подофициром, упали у штампарију *Дневног листа* и запленили све остале бројеве. Јован Скерлић, Божидар Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић, Јаша Продановић и други присутни републиканци отишли су у официрски Дом „где је заседао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана

са краљем Петром I Карађорђевићем недуго после Мајског преврата, Јаша Продановић је, на краљево питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео Љубомира Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубомира Живковића, Михаила Полићевића, Пантелију Туцаковића, Љубомира Давидовића, Радомира Путника, Будимира Буду Раденковића и Мику Банковића. Републиканци су такође били Милан Грол и Божидар Марковић.[6]

Јаша Продановић је наредних десет година водио главну реч у органу самосталних радикала, те се посебно прочуо због „бескрајне“ полемике око питања политичких и грађанских слобода са Стојаном Протићем, идеологом Радикалне странке. Током периода 1903–1912. године редовно је биран за народног посланика Самосталне радикалне странке. Попут свог пријатеља и сарадника Љубе Стојановића, и Јаша Продановић се у то време нерадо „примао“ за министра – није учествовао у самосталској влади 1905–1906. године. Постао је министар народне привреде тек у коалиционој влади Стојана Новаковића 1909. године.[7]

Почетком Првог светског рата Јаша Продановић претрпео је велики губитак у личном животу. У последњим борбама на Сави средином септембра 1914. године погинуо му је син Зоран, резервни потпоручник.[8] Када је тројна офанзива Централних сила на Србију 1915. године приморала српску војску, политичко и војно руководство и део народа на повлачење из земље преко Албаније, повукао се и Јаша Продановић.

Није познато колико је чланова Самосталне радикалне странке напустило Србију повлачећи се 1915–1916. године пред најездом

.....

пресечен је“. Када је војска прогласила и скупштина изгласала монархију и династију, није им остало ништа друго до да се примире до повољнијег момента. Монархију нису унели у програм Самосталне радикалне странке. У ствари „народ, кршен и ломљен обреновићевским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, закључили су самосталски републиканци (Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 13; М. Грол, „Републиканска демократија“, *Мисао*, књ. III, свеска 1–2, Београд, 1920, 969; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007, 65–67.

[6] М. Грол, *н. д.*, 969; Ј. М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр. 10, Загреб, 1923, 288; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд, 1990, 88; М. Радојевић, *н. д.* , 67–69.

[7] *Споменица Јаше М. Продановића*, Београд, 1958, 149–152.

[8] „†Зоран Ј. Продановић“, *Политика*, 12. IX 1914, 2.

Централних сила; подаци којима се располаже односе се на страначко вођство и посланике из партијских редова. Међу њима налазио се и Јаша Продановић. Већина их се налазила у Ници, у Француској, где су 11. и 18. марта 1916. године одржали седнице клуба, одређујући се том приликом према питању осигурања рада Народне Скупштине и њеном уставном положају, затим према влади, Радикалној странци, улози Самосталне радикалне странке у околностима избеглиштва и појавама проистеклим из такве ситуације. Окупљени самосталци захтевали су од својих представника одговорно понашање у питањима државности, одбране демократије и уставности и партијских начела у односима са старим радикалима у влади. Осетили су се поново сложно и одлучно, као у време оснивања Самосталне радикалне странке. Међутим, ако је доиста и постојала, „самосталска идила кратко је трајала“, и убрзо су биле испољене све слабости, поготово међусобне нетрпељивости и разлике у погледима самосталских првака на одређена суштинска питања, попут оног о опредељивању за монархијски или републикански облик владавине будуће државе.[9]

Током заседања посланичког клуба Самосталне радикалне странке на Крфу с јесени 1916. године показало се колико је јединство партије било слабо. Отворен сукоб је избио између Љубе Давидовића и Милорада Драшковића са једне стране, а Јаше Продановића и Велисава Вуловића са друге. Иако начелног карактера, у њему је било и неких личних нетрпељивости и обнављања старих расправа. Приликом разговора о чувању уставности, продужењу скупштинског мандата, међународним односима, стању војске, избеглица и омладине, ситуацији у окупираној Србији показало се опет неслагање између Јаше Продановића и Милорада Драшковића. Јаша Продановић предложио је да се Народној скупштини дају указом уставне и законске форме најдуже до истицања посланичких мандата 8. септембра 1916. године. Предложио је, такође, да се спроведе принцип коалиције у скупштинском председништву, иначе сачињеном од самих радикала. Његове предлоге подржали су Велисав Вуловић, Михаило Радивојевић, Драгољуб Јоксимовић, Ива Павићевић, Милан Марковић, Давид Симић, Благоје Илић и Милован Лазаревић. Међутим, Милорад Драшковић је сматрао да питање о продужењу мандата народним посланицима није требало покретати, с обзиром на то да не Народна скупштина постојала „по сили околности“. Питање продужења скупштинских мандата је остало нерешено у клубу

[9] М. Радојевић, *н. д.*, 213–216.

самосталаца, али је Јаша Продановић на седници Народне скупштине дао изјаву у духу својих погледа, што је потом било тумачено као мишљење самосталског клуба и изазвало је забуну. Због тога су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић тражили да он и Велисав Вуловић буду искључени из партије.[10]

Милорад Драшковић је захтев себе и Љубе Давидовића образлагао чињеницом да је Јаша Продановић изјавом у Скупштини непосредно дискредитовао њих двојицу, да је својим поступцима истерао из странке Љубомира Живковића и Љубу Стојановића, и да је напослетку наставио и у изгнанству да гони партијске шефове. Јаша Продановић је, бранећи се од оптужби, такође продужавао старе спорове. Сматрао је да су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић у политику уносили личне симпатије, те да је Милорад Драшковић још био одговоран за злоупотребе у пословању партије („банкократија“). У жучној расправи која је настала странци је запретио расцеп, али је превагом помирљивијих међу завађенима „ствар заглађена, али није сасвим свршена“ била.[11] Односно, неизбежан раздор само је био одгођен. Пишући средином 1917. године о самосталским првацима, Милан Грол, самосталац на задатку у Женеви при Српском новинарском бироу, је опажао да најбоље међу њима, попут Јаше Продановића, догађаји нису додиривали. Занимајући се скупштинским пословницима, нису видели да су много крупније ствари биле на дневном реду српске политике, те да догађаји у Европи нису најављивали ништа добро. За Милана Грола сам Јаша Продановић био је „начелан и исправан, али наиван, слабог критеријума о људима и узан у идејама“, а најгоре од свега, био је „сав заузет чисто партијском борбом, без ширег хоризонта у данашњој ситуацији општој, и нашој националној“.[12]

*

Фебруарска револуција у Русији лишила је Краљевину Србију моћне подршке у спољној политици, оличене у царској династији Романових. Председник српске владе Никола Пашић није се више осећао сигурним у погледу остварења планова које је српска Народна Скупштина децембра 1914. године прокламовала у Нишкој декларацији: решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у једну заједничку државу. Како се у рано пролеће 1917. године није могао

[10] М. Радојевић, *н. д.*, 216–217.

[11] *Исто*, 217.

[12] М. Радојевић, *н. д* , 221.

ослонити ни на подршку других двеју чланица Антанте, Француске и Велике Британије, морао је Никола Пашић, зарад прибављања веће и шире подршке циљевима Нишке декларације и њиховој афирмацији у иностранству, потражити, између осталог, и виднију подршку Југословенског одбора. Свака помоћ и подршка у насталој ситуацији била му је добродошла, због чега је дошло до одржавања чувене Крфске конференције од 17. маја до 17. јуна 1917. године, између представника Југословенског одбора, предвођених његовим председником Антом Трумбићем, и представника српске владе предвођених Николом Пашићем. Резултат конференције био је доношење Крфске декларације, у којој су у начелу били истакнути основни принципи будућег југословенског уједињења и стварања југословенске државе. Будућа југословенска држава дефинисана је, између осталог, по облику државног уређења као парламентарна уставна монархија са династијом Карађорђевића на челу.[13] Оваква одредба озбиљно је сужавала рад будуће југословенске Уставотворне скупштине, лишавајући је права да одлучује у име народа о облику државног уређења – у ствари, није јој дозвољавала да постане Конвент.

Од раније познати републиканци међу српским самосталским политичарима и научницима нису прихватили закључак Крфске декларације у погледу облика државног уређења, као ни део студената републиканаца. У исправност републиканске идеологије још више их је уверио истовремено вођен, у суштини својој политички, Солунски процес против официра припадника тајне организације *Црна рука*. Све израженије недемократско понашање регента Александра Карађорђевића током Солунског процеса 1917. године и после њега, те регентово ослањање у вођењу унутрашње политике на тајну официрску организацију *Бела рука* насупрот кадровски и стручно много вредније *Црне руке* у политичком животу Краљевине Србије, били су једни од кључних момената у јавном иступању и залагању српских републиканаца за идеју републиканизма и успостављања републиканског федеративног облика будуће државе југословенских народа.[14]

Драгољуб Јовановић, један од потоњих првака Земљорадничке

[13] Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд, 1967, 252–264; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, Београд, 2015², 396–402; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* II, Београд 1989, 791–794.

[14] Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 19; Д. Јанковић, *н. д.*, Београд, 1967, 67–73; А. Митровић, *н. д.*, 246–253; М. Екмечић, *н. д.*, 776–778.

странке, сећао се да је Солунски процес утицао на многе српске политичаре да се одрекну монархизма (прагматичног или искреног) и окрену републиканству. Вођа Самосталне радикалне странке Љуба Давидовић се такође „пржио на солунском роштиљу“, остао „морално читав, али се смртно замерио“ будућем југословенском краљу Александру Карађорђевићу говорећи му: „Не у крв, Височанство“. Остао је уз монархију из државотворних разлога, иако је „изгубио свог шефа и своје најбоље сараднике: Јована Жујовића, Јашу Продановића, Милована Лазаревића. Мало је фалило да се, са Гролом и Куманудијем, определи за републику са академцима, у Женеви“.[15]

И док се Крфска конференција приводила крају јуна 1917. године, вође самосталаца Љуба Давидовић и Милорад Драшковић дали су оставку у влади, противећи се на тај начин осуди пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и његових другова на смрт од стране преког суда.[16] У историји је остала запамћена чувена аудијенција Љубе Давидовића и Милорада Драшковића код регента Александра поводом пресуда преког суда над окривљенима, којом приликом је Рудничанин лупио и песницом о сто, упозоравајући на „судско убиство“ осуђених.[17]

Поред Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, у аудијенцију је одвојено био примљен и Јаша Продановић. Већ од почетка разговора с регентом Александром, оштро се успротивио Солунском процесу и начину на који се принц разрачунавао са до тада моћном Црном руком. Покушао је да га убеди у неправилност и неправедност смртне пресуде над осуђеним српским официрима. Регент Александар га је, између осталог, упитао и о републиканизму, који је Јаша Продановић све отвореније испољавао током Солунског процеса и све извеснијег трагичног епилога главних вођа Црне руке.[18] Без околишења самосталац му је рекао да републику у околностима које су се стварале Солунским процесом неће довести чиста теоријска пропаганда републиканских начела. Републике су се јављале онда када су монархије „дозлогрђивале“ народима, а српска монархија, односно будућа југословенска била је, према мишљењу Јаше Продановића, на путу да својим поступцима омрзне свима – и српском и југословенским народима. „Народна маса може много да трпи“, говорио

.....

[15] Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, 89.

[16] А. Митровић, *н. д.*, 253.

[17] М. Радојевић, *н. д.*, 218.

[18] A. Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“ у: Zbornik radova *Intelektualci i rat 1939–1947*; *Zbornik radova s* ’Desničinih susreta 2012’, Zagreb, 2013, 379–380.

је самосталски првак републиканац, „али кад ‚пређе дара меру‘, јављају се буне, револуције и завере“.[19] Лекција светске историје упућивала је, дакле, да принц влада „како треба“, а у супротном само је могао да ојача републикански покрет. После аудијенције Јаша Продановић више се никад није видео с регентом и будућим југословенским краљем Александром Карађорђевићем. Незадовољан и огорчен смртним пресудама и прогоном официра црнорукаца, постао је један од најупорнијих и најдоследнијих противника будуће југословенске монархије Карађорђевића.[20]

Солунска афера је утицала на унутар-српске политичке односе и подстакла групна и појединачна одређивања према великим проблемима унутарње и спољне политике. Опозицију хомогеној радикалској влади Николе Пашића повела је Самостална радикална странка, истакнувши Милорада Драшковића као најпродорнијег супарника шефу Радикалне странке.[21]

Будуће вође Републиканске странке Љубомир Стојановић и Јаша Продановић, уверени да је Солунски процес била „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе“, нису се, за разлику од Љубе Давидовића и Милорада Драшковића, више двоумили око питања монархије или републике. Већ у току Солунског процеса Љубомир Стојановић је сматрао да је монархију у Србији требало уклонити, као и „зликовачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим“ који ју је подржавао, а све у циљу правилног и практичног решења великог проблема будућег југословенског унутрашњег уређења. Драгољуб Јовановић приметио је касније да је Љуба Стојановић „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала и основао Републиканску странку“.[22]

Тако се непосредно после Крфске декларације створила се једна омања, али по личностима снажна група научника и политичара која је будућу југословенску државу видела као федеративну републику. Поред Љубомира Стојановића, вође групе, неколицина српских научника и

[19] *Споменица Јаше М. Продановића*, 185.

[20] *Исто*.

[21] М. Радојевић, *н. д.*, 219.

[22] Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића 10.713/1–4, Писмо Љубомира Стојановића Николи Стојановићу од 29. XI/12. XII 1917. и 15/28. VII 1918; *Споменица Јаше М. Продановића*, 184; Д. Јовановић, *н. д.*, књ. III, 87. Односно новог прекомбиновања и устројавања политичких снага и центара моћи унутрашње политике србијанске монархије у оно време је постала крилатица: „црнорукци у затвору, белорукци у Солуну, а неутралци на фронту“ (Архив САНУ, 14.329, Н. Станаревић, *н. д.* , књ. I, 24–25).

политичара такође је током рата развила одређене републиканске погледе на облик уређења будуће државе југословенских народа. Међу њима су се издвајали Јован Цвијић и више првака Самосталне радикалне странке: Јован Жујовић, Јаша Продановић, Божидар Марковић, Милан Грол.[23] Сматрали су да је Пашићева влада морала поднети оставку због великог ослонца на царску Русију, због уочљиве неефикасности, „али и због неразумевања наших спољних послова".[24] Јован Цвијић писао је у априлу Љубомиру Стојановићу да је „промена толико у ваздуху, да ја сваки дан ишчекујем вест да је влада пала".[25] Међутим, обојица нису ништа конкретно предузели у том правцу, а поред постојећих уставних фактора ни један ни други нису ни имали практичних политичких могућности.

Близак федеративном републиканском уређењу будуће југословенске државе био је и самостални радикал, по струци правник, Божидар Марковић. Због својих другачијих погледа на извођење југословенског уједињења сукобио се са хомогеном радикалном владом Николе Пашића, због чега се морао повући са места шефа Новинарског пресбироа у Женеви почетком 1918. године.[26] Једна група федералиста окупила се око удружења *Југославија* у Паризу и истоименог удружења студентске омладине у Женеви. Њихови идејни вођи били су Коста Кумануди и Милан Грол.[27] Јаша Продановић је први дошао у везу са студентском групом у Паризу, и узео активног учешћа у њеном организовању, нарочито у њеном идејном усмеравању. У француском главном граду основан је 1917. године студентски републикански клуб од стране Добривоја Бранковића, Момира Николића, Божа Павловића, Михаила Илића, Драг. Тодоровића. У исто време су у Швајцарској српски студенти, окупљени око Милослава Стојадиновића, образовали републиканску организацију и захтевали формирање будуће југословенске државе у облику федеративне републике. Наводно је, према сећању Николе Станаревића, оснивање ових републиканских клубова било иницирано од стране Драгутина Димитријевића Аписа, који је по Мустафи Голубовићу послао новчана средства за организовање републиканаца

.....

[23] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986, 218–221, 260–265.

[24] *Исто*, 219.

[25] *Исто*.

[26] М. Радојевић, *н. д.*, 287–297.

[27] *Исто*, 322–326; Љ. Трговчевић, *н. д.*, 237–241.

међу студентима.[28] Веза са студентском омладином републикански оријентисаном користила је Јаши Продановићу касније приликом окупљања и организовања српских републиканаца у Републиканску странку током 1919. и почетком 1920. године.[29] Јаша Продановић је у Паризу, после Солунског процеса и раскида са монархијом, говорио и Јовану Цвијићу, Слободану Јовановићу, Кости Кумануду и Милану Гролу о потреби стварања једне републиканске странке после окончања рата.[30]

Последњих дана Великог рата догађаји су се одигравали брзо у погледу оснивања југословенске државе. Између осталог, српска опозиција и део југословенских политичара из Југословенског одбора је захтевао другачије уређење будуће државе, што је нешто касније углавном добило облик у Женевској декларацији. У том смислу је почетком новембра 1918. године Јаша Продановић тражио од Љубе Стојановића да заједно са Милованом Лазаревићем и Слободаном Јовановићем дођу у Париз, где је „ствар“ ишла путем који су они желели. Јаша Продановић је истакао да се „још првих дана“ ових разговора био изјаснио да је остао веран самосталском програму од 1902. године: *нација изнад свега и свакога*. Није полагао много наде да ће представници Југословенског одбора и српске опозиције успети да на нешто касније одржаној Женевској конференцији натерају Николу Пашића и регента Александра да прихвате да општејугословенска Конституанта одлучује не само о политичком

[28] Н. Станаревић, *н. д.* , књ. I, 21–22; Архив Србије, Лични фонд Јована Жујовића, 60, 8–9.

[29] B. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925) “, *Istorija XX veka*, br. 2 (1985), 8–9.

[30] Д. Јовановић, *н. д.* , 223. Јован Н. Томић је 1921. године објавио књигу *Југославија у емиграцији*, у којој је приказао политичке тежње дела југословенске и српске емиграције током Првог светског рата, са посебним освртом на њихово залагање да будућа југословенска држава буде успостављена као федеративна република. Књигу је написао са изразито монархистичких позиција и представио „старије“ српске републиканце негативно – као политичке опортунисте, лажне демократе и антипатриоте, те их оптужио да су својим залагањем за југословенску републику ишли против српских интереса у будућој југословенској држави. Српска републиканска омладина у Швајцарској и Француској се, према писању Јована Томића, спојила са југословенским омладинцима републиканцима, чије се незадовољство такође манифестовало у републиканству. „Сви скупа“, писао је Јован Томић, „већ представљају једну групу, која иде правцем који јој дају старији политичари од заната, Србијанци и Југословени, окупљени око СН Бироа и одсека Југословенског одбора у Женеви. Одатле потиче директива, а омладинци су просто оруђе у рукама старијих“ (J. Н. Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд, 1921, 16, 37–42, 45–75).

систему будуће југословенске државе, већ и облику њеног уређења, чиме је у ствари требало да прерасте у Конвент. Односно, Љуби Стојановићу је писао да их чека борба, због чега је требало „радити и у Србији и на страни: најпре овде (у Србији – прим. А. Л.), па после тамо“. Јаша Продановић није сумњао у успех уколико би одмах радили „пуном паром“, те је долазак Љубе Стојановића прижељкивао сваког тренутка, будући да је сматрао да би његово држање „електрисало непоуздане елементе“. „Не остани неактиван“, писао му је, „него дођи одмах“.[31]

Обавештавајући јануара 1919. године Драгомира Иконића у Паризу о приликама у Србији непосредно по ослобођењу 1918. године, Јаша Продановић је, образлажући због чега није могао дуго да му се јави из Београда („нема где људски да се седне, а камоли да се пише“), написао да писмо пише „у кући шефа републиканске странке г. Љ. Стојановића“.[32] Идеја Јаше Продановића о оснивању републиканске партије у југословенској држави, сазрела током последње две године Првог светског рата, почела је да се реализује непосредно по окончању ратних дејстава. Међутим, политички пут српских републиканаца предвођених Љубом Стојановићем, Јашом Продановићем и Јованом Жујовићем, у победничкој монархији Карађорђевића од самог почетка беше трновит.

Литература:

Branislav Gligorijević, *Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)*, *Istorija XX veka*, br. 2/1985.

Милан Грол, *Републиканска демократија*, *Мисао*, књ. III, свеска 1–2, Београд 1920.

Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990.

Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918 II*, Београд 1989.

Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967.

Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд 2008.

[31] Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.957/2, писмо Ј. Продановића Љ. Стојановићу од 21. X/2. XI 1918.

[32] Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Р 612/II/146, писмо Ј. Продановића Драгомиру Иконићу од 30. I 1919. године.

Aleksandar Lukić, *Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu*, zbornik radova *Intelektualci i rat 1939–1947.* Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“, Zagreb 2013.

Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, Београд 2015[2].

Јаша М. Продановић, *Југословенска Републиканска Странка*, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, Загреб 1923.

Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

Споменица Јаше М. Продановића, Београд 1958.

Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921.

Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.

Summary

JAŠA PRODANOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR

Publicist, literary critique, and politician, Jakov Jaša Prodanović (1867–1948) was one of the most prominent political freedom fighters and supporters of the idea of social justice in the Kingdome of Serbia (and afterwards in the Kingdome of Yugoslavia). Persecuted by the regime of the last two Obrenovićs because of his socialist and republican ideas and his oppositionist stance, under the rule of King Peter Karađorđević Jaša Prodanović was among the leaders of the Independent Radical Party. During the first two years of the Great war he and other independent radicals had followed the political course of the Serbian Government, but afterwards, while being in exile, he condemned the leadership of Nikola Pašić. He distanced himself altogether from the monarchy after the Thessaloniki trials in 1917 and the execution of the officers who were members of the organization Black Hand. At the same time, by choosing to support the establishment of the republican type of government in the future Yugoslav state, Jaša Prodanović severed all ties with the monarchist group inside the Independent Radical Party.

Павле Јовић
Бојан Грујичић
Православно-богословски факултет, Београд

СРБИ О МИСИЈИ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА 1915–1919.

Сажетак: Доктор теологије и филозофије Николај Велимировић је после успешно обављене дипломатске мисије у Америци и Енглеској (1914–1918) стекао велики углед у иностранству, али и међу српским народом. О заслугама Николаја Велимировића најпре су писали представници српске елите из иностранства: научник и професор на Колумбија универзитету Михајло Пупин (1919) и дипломата Чедомиљ Мијатовић (1920). О успеху у иностранству једног од највећих српских теолога представници српске цркве у Србији су ћутали. Први, али кратки записи о Николају Велимировићу и његовом раду у иностранству појављају се из пера професора београдске Богословије Војислава Јанића (1919) и Радослава Грујића (1926).

Кључне речи: духовна елита, Николај Велимировић, дипломатска мисија 1915–1919, Енглеска, Америка, Велики рат

Увод

Дипломатска мисија јеромонаха Николаја Велимировића у Америци и Енглеској 1914–1919. била је веома успешна. Успео је да упозна западни свет са страдањем српског народа за време Великог рата и са праведном борбом коју је Србија водила за своје ослобођење. Доктор теологије и филозофије Николај Велимировић је на тај начин стекао велики углед

у иностранству, али и међу српским народом. [11]

Осврћући се на своју мисију у Америци у току Првог светског рата, јеромонах Николај, који ће ускоро бити хиротонисан за епископа жичког, писао је: *Тада сам био послат од Српске владе да посетим многобројне југословенске колоније у овој земљи, те да нашем народу објасним значај титанске борбе коју је водила малена Србија са великом Аустријском царевином.*

О успешној мисији Николаја редовно су извештавали инострани, а у мањој мери и домаћи листови и новине. [22]

Нас је занимало каква је била рецепција тог духовног великана Николаја међу српском елитом, културном и духовном. У разматрање смо узели међуратни период од две деценије (1920–1940).

Најранији записи о Н. Велимировићу настали су из пера српске културне елите, српских књижевних историчара и критичара који су одмах запазили његов списатељски дар. То су били Јован Скерлић (1913); Станислав Винавер (1920); Велибор Глигорић (1921); Бранко Лазаревић (1924).

У време када се јеромонах Николај Велимировић прочуо као одличан беседник и теолог Српска црква је била успавана, конзервативна и бирократизована, одбијала је од себе интелектуалце и омладину.[33]

По повратку из иностранства, где је одбранио два доктората: из теологије (Берн 1908) и филозофије (Оксфорд 1909), јеромонах Николај је одржао беседу у Саборној цркви у Београду. Културна и интелектуална елита је била импресионирана, како садржајем беседе, тако и ораторским умећем беседника, али су му замерили да беседа није у православном духу, да је сувише модерна, да уноси у православну цркву дух протестантизма и западњаштва.[44] И касније је Н. Велимировић је био критикован од стране конзервативних и клерикалних кругова у цркви. Било је и оних из редова српске православне цркве који су му оспоравали вредност.[55]

[1] С. Вуковић, „Николај Велимировић“, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Крагујевац–Каленић, 1996, 375–377.

[2] П. Маркичевић, „Рад Николаја Велимировића у Енглеској и Америци“, *Српска црква*, Сарајево, 1919, 4, 116.

[3] Љ. Ранковић, „Свети Владика Николај: живот и дело“, *Глас Цркве*, Шабац, 2013, 38.

[4] Исто, 35.

[5] Т. Димитријевић, „Црквена лица о Николају“, *Исток са висине*, Жича, 1940, 32.

О заслугама Николаја Велимировића за време његове мисије најпре су писали представници српске интелектуалне елите из иностранства: научник и професор на Колумбија универзитету Михаило Пупин (1919) и дипломата Чедомиљ Мијатовић (1920).

Михаило Пупин је осврћући се на рад Н. Велимировића у Енглеској изјавио: *Оно што је у средњем веку за Србију учинио Свети Сава пред иностранством*, *то је ових дана учинио Николај пред Англосаксонцима.* Пупин је говорио о заслугама др теологије Николаја приликом његовог устоличења за епископа жичког.[66]

Исте године на свештеничкој конференцији у Сарајеву говорио је професор београдске Богословије Војислав Јанић (1890-1944) о посебним заслугама др Николаја за време рата, нарочито у Енглеској. [77]

Дипломата Чедомиљ Мијатовић је 1920. године у дневном листу *Политика* посебно похвалио говор који је одржао доктор теологије Николај у катедрали Светог Павла у Лондону и описао је какав утисак је оставио на Енглезе. [88]

Знаменити српски теолог и историчар цркве Радослав Грујић (1878-1955) је 1920. године објавио уџбеник *Православна српска црква*, а у поглављу Српска црква за светског рата дао је основне биографске податке о Николају Велимировићу.[99] После рата, када је почела да излази наша прва енциклопедија под називом *Народна*, у њој се могао прочитати кратак Грујићев текст о животу и делу Николаја Велимировића.[1010]

Митрополит Краљевине Србије Димитрије (Павловић), а касније патријарх српски (1920–1930), који је подржавао школовање и даље усавршавање Николаја Велимировића, није оставио ниједан писани траг о епископу жичком. Узгред буди речено, патријарх Димитрије се могао сматрати представником српске интелектуалне елите пошто је стекао темељно филолошко образовање и радио на пољу књижевности (у Француској, на универзитету у Монпељеу слушао је три године књижевност).[1111] Као и епископ Николај био је члан Англиканско-

[6] „Устоличење др Николаја, епископа жичког“, *Преглед цркве Епархије жичке*, Чачак, 1919, 1, 4–7.

[7] В. Јанић, „Заслуге др Николаја за време рата“, *Српска црква*, Сарајево, 1919, 1, 18.

[8] Ч. Мијатовић, *Политика*, 4283, 3. I 1920, 1–2.

[9] Р. Грујић, „Српска црква за Светског рата“, *Православна српска црква*, Београд, 1920, 173–175.

[10] Р. Грујић, „Велимировић Николај“, *Народна енциклопедија*, I књига, 1925, 335.

[11] С. Вуковић, „Димитрије (Павловић) “, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Крагујевац–Каленић, 1996, 163.

источног друштва основаног у Лондону за сједињење Источне и Англиканске цркве.[1212]

Разлог за то што српска елита о светом оцу Николају није више писала у раздобљу између два рата треба тражити у чињеници што је дело овог српског великана многим нашим умним и најумнијим људима остало скривено, загонетно и недокучиво.

Највеће интересовање међу српским књижевницима је пробудило објављивање његове студије *Религија Његошева* (1911), која представља аутобиографију религиозне и филозофске душе Св. Николаја Велимировића.

Summary
SERBS ABOUT DIPLOMATIC MISSION OF NIKOLAJ VELIMIROVIĆ 1915–1919

After successfully completed of the diplomatic mission in the United States and England (1915–1919), Serbian doctor in Theology and Philosophy Nikolaj Velimirović gained a great reputation abroad, but also among the Serbian people. Pepresentatives of Serbian elite from abroad were the first wrote about N. Velimirović`s merits. They were the scientist and professor at Columbia University M. Pupin (1919) and diplomat Čedomilj Mijatović (1920, Representatives of Serbian Orthodox Churche were silent about success in the diplomatic mission one of the greatest Serbian theologians. The first, but short records on N. Velimirović's work abroad written by the professors of Theological Seminary in Belgrade Vojislav Janić (1919) and Radoslav Grujić (1926).

[12] „За уједињење цркава“, *Преглед цркве Епархије жичке*, Чачак, 1919, 2, 61.

Pavle Jović
Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Beograd

NEMAČKI INTELEKTUALCI KAO PRIJATELJI SRPSKOG NARODA U VELIKOM RATU

Sažetak: U radu su predstavljeni nemački intelektualci koji su u godinama Velikog rata stali na stranu Srbije i koji su izuzetno zadužili srpski narod. To su: novinar i književnik Herman Vendel (Hermann Wendel, 1884–1936), slavista Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann, 1888–1948), kriminolog Arčibald Rajs (Rudolf Archibald Reiss, 1875–1929) i Katarina Šturceneger (Catharina Sturzenegger, 1854–1929), koja je u toku rata bila u službi Crvenog krsta. Njihova podrška nije samo moralna, već i neposredna: izveštavali su sa ratišta, išli su sa srpskim narodom i vojskom, neki su bili bolničari i svi su ostavili pisano svedočanstvo o stradanju srpskog naroda tokom Prvog svetskog rata. Njihove zasluge za srpski narod nisu zaboravljene, ali smo dugo čekali na prevode njihovih dela o Velikom ratu u Srbiji.

Ključne reči: Prvi svetski rat, nemački intelektualci, nemačka elita, prijatelji Srbije

Uvod

O Podršci nemačkih intelektualaca srpskom narodu za vreme Velikog rata kod nas dugo se nije znalo niti pisalo. Ipak, deset godina po završetku Velikog rata, kada je počela da izlazi *Narodna enciklopedija*, u njoj se mogu naći osnovni biografski podaci o nemačkim intelektualcima, o kojima će biti reči u ovom radu. To su Herman Vendel, Gerhard Gezeman, Rudolf Arčibald Rajs i Katarina Šturceneger.

Doprinos ove nemačke elite stradalnom srpskom narodu je mnogostran,

ali mi ćemo našu pažnju usmeriti na pisana svedočanstva o Velikom ratu (knjige) koja su nam ostavili ovi kulturni delatnici. Neka dela su nastala dok je rat još trajao, a neka su objavljena deset godina posle završetka rata van granica naše zemlje. U svakom slučaju, knjige nemačkih intelektualaca o Velikom ratu, u kojima su oni opisali svoj lični doživljaj rata imaju veliku vrednost, pogotovo što su takva dela u našoj istoriografiji veoma retka.

Prvo delo, koje govori o srpskoj diplomatskoj prepisci pred izbijanje rata, izašlo je u četiri knjige.[11] Obimno delo o ratnim događajima i bitkama Velikog rata objavio je Glavni Generalštab posle deset godina od izbijanja rata u 32 knjige, tokom deset godina (1924–1934).[22]

Nemci iz Bavarske o Velikom ratu

Herman Vendel (Hermann Wendel, 1884–1936), istoričar, publicista, književnik, završio je studije filozofije i istorije na Univerzitetu u Minhenu. Još na studijama priključio se radničkom pokretu, delujući kao urednik i saradnik raznih socijalističkih listova i časopisa Sa 27 godina ulazi kao predstavnik Socijaldemokratske stranke u Rajhstag.[33]

Iako je bio najmlađi poslanik, imao je hrabrosti da u toku Prvog svetskog rata osudi postupke okupatorske uprave u Srbiji. Po završetku Prvog svetskog rata napušta politiku i potpuno se posvećuje pisanju. Nakon Hitlerovog dolaska na vlast emigrirao je u Francusku (19330). [44]

Herman Vendel je pokazao izuzetnu naklonost i interesovanje za Jugoslovenski pokret i probleme jugoistočne Evrope.[55] Svoje znanje zasnivao je na iscrpnom korišćenju građe i literature i čestim putovanjima po južnoslovenskim oblastima. Godine 1921. osnovao je u Frankfurtu na Majni Nemačko-jugoslovensko društvo za približavanje ova dva naroda.

Među delima iz istorije južnoslovenskih naroda izdvaja je obimna sinteza o stvaranju Jugoslavije под насловом *Der Kampf der Suedslawen um Freiheit*

.....

[1] *Српско-аустријски и европски рат*: *дипломатски и други документи*, четири књиге, Ниш, Државна штампарија Краљевине Србије, 1914.

[2] Главни Ђенералштаб, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба*, *Хрвата и Словенаца*, Београд, 1924–1934.

[3] Ђ. Бубало, „Вендел Херман“, *Енцикопедија српске историографије*, Београд, 1997, 301.

[4] В. Берић, „Вендел Херман“, *Српски биографски речник* 2, В–Г, Нови Сад, Матица српска, 2006, 143–144.

[5] Д. Ајдачић и др., *Јужнословенска истраживања на немачком језику у 20. веку*, Београд, Универзитетска библиотека, 2003, 34.

und Einheit (Frankfurt 1925), koja je iste godine prevedena na srpski jezik.[66] Ova Vendelova knjiga nedavno je kod nas doživela još dva izdanja (1991, 2010). Vendel je bio najbolji poznavalac istorije Južnih Slovena među stranim istoričarima. Dopisivao se sa našim istoričarem Stanojem Stanojevićem. Pred kraj života, povodom dvadesetogodišnjice od nemačke ofanzive na Srbiju, Vendel je iz Pariza pisao o tragičnim posledicama Evropskog rata objavljujući feljton.[77]

Ugledni nemački intelektualac Herman Vendel nije zaboravljen kod Srba, po završetku Prvog svetskog rata ušao je u našu prvu enciklopediju ali i u ovu poslednju u izdanju Matice srpske koja je i dalje u pripremi (2006). Njegovi članci i knjige su aktuelni i u današnje vreme.[88]

Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann, 1888–1948) slavista, etnolog, studirao je germanistiku, slavistiku i etnologiju u Minhenu, Berlinu i Kilu, gde je doktorirao (1913). U Berlinu se upoznao i oženio Marijom Magom Magazinović. Predavao je od 1914. godine u Beogradu nemački jezik u Prvoj muškoj gimnaziji.[99] Prvi svetski rat ga zatiče u Srbiji i on umesto da se vrati u Nemačku, ostaje u Srbiji, postaje bolničar i neguje ranjenike u Kragujevcu i Vranju, gde je preležao pegavi tifus. Gezeman sa srpskom vojskom dobrovoljno prelazi Albaniju, o čemu je i pisao u svom dnevniku koji je naslovio *Die Flucht*: *aus einem serbischen Tagebuch*, 1935.[1010] Knjiga je prevedena tek posle pet decenija pod naslovom *Sa srpskom vojskom kroz Albaniju*[1111] i nedavno, sa nešto drugačijim naslovom: *Bežanija*: *iz jednog srpskog dnevnika 1915. i 1916. godine.*[1212] Posle rata odlazi u Švajcarsku, gde se leči od tuberkuloze.

Godine 1920. postaje profesor slovenske filologije na Univerzitetu u

.....

[6] Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд, Просвета, 1925.

[7] H. Wendel, *Zum zwanzigsten Jahrestag der deutschen Offensive gegen Serbien*, Paris 1935.

[8] Д. Поповић, „Вендел Херман“, *Народна енциклопедија*, I књига, Загреб, Лексикографски завод, 1926, 337.

[9] Д. Ајдачић и др. *Јужнословенска истраживања на немачком језику у 20. веку*, Београд, Универзитетска библиотека, 2003, 15.

[10] G. Gesemann, *Die Flucht*: *aus einem serbischen Tagebuch*, Muenchen, 1935.

[11] Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију* (превод Радосав Меденица), Београд, Српска књижевна задруга, 1984.

[12] Г. Геземан, *Бежанија*: *из једног српског дневника 1915. и 1916. године* (превод Томислав Бекић), Београд, Equilibrium, 2014.

Minhenu, 1922. godine izabran je za vanrednog profesora Nemačkog univerziteta u Pragu, a 1923. za redovnog. Posle brutalnog napada Nemačke na Čehoslovačku pokušao je da pređe u Beograd. Krajem 1939. godine osnovao je i bio upravnik Nemačkog naučnog instituta (Deutsches Wissenschaftliches Institut), koji je imao dva odeljenja, jugoslovensko i nemačko.

Pred početak Drugog svetskog rata zbog svog prijateljstva prema Srbima odbija ponuđeno mesto poslanika u Nemačkom poslanstvu u Beogradu. Zbog toga je bio u nemilosti nemačkih vlasti i ceo rat je proveo u kućnom pritvoru u Pragu. Gezeman je bio jedan od najboljih znalaca južnoslovenskog narodnog stvaralaštva, posebno srpskohrvatske narodne pesme. Tokom jeseni i zime 1915. i 1916. godine vodio je dnevnik, u kome je opisao šta je sve video i proživeo sa srpskom vojskom i narodom 1915. i 1916. godine. Uz istoričara Vendela bio jedan od najvećih prijatelja koje su Srbi imali u nemačkom kulturnom prostoru u prvoj polovini XX veka.

Nemci iz Švajcarske

Arčibald Rajs (Rodolphe Archibald Reiss, 1875–1929), kriminolog, doktor hemije, univerzitetski profesor i publicista, nemačkog porekla. Posle završetka studija hemije u rodnom gradu, Lozani, otišao je u Pariz da usavrši svoje znanje.[1313] Prvi svetski rat je načinio prelom u njegovom životu. Srpska vlada ga je posle bitke na Ceru pozvala kao priznatog stručnjaka da dokumentuje i prikaže svetu zverstva Austrijanaca u Srbiji. Već 1915. godine Rajs je objavio brošuru na francuskom jeziku: *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie* (Kako su Austro-Ugari vodili rat u Srbiji).[1414] Sledeće godine je taj Rajsov tekst objavljen u Odesi na srpskohrvatskom jeziku[1515] i iste godine je preveden i objavljen na ruskom jeziku u Petrogradu.[1616]

Sledeće godine dr Rajs je objavio na engleskom svoj poznati dokumentovani izveštaj o zverstvima Austro-Ugarske,[1717] koji je preveden na srpski

.....

[13] M. Миленовић, „Рајс Арчибалд“, *Народна енцикопедија*, књига III, 1928, 660.

[14] R. A. Reiss, *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie* : *observations directes d'un neutre*, A. Colin, Paris, 1915.

[15] R. A. Reiss, *Kako su Austro-Mađari ratovali u Srbiji* (prevod s francuskog M. Krstic; sa predgovorom Franka Potočnjaka), Tipografija Južno-ruskog dioničarskog društva, Odesa, 1916.

[16] В. Кублицкій – Піоттухъ, *Какъ Австро-Венгры вели войну въ Сербіи/разслѣдованія, произведенныя на мѣстахъ подданнымъ нейтральной державы профессоромъ Лозанскаго университета Р. А. Рейсъ*, Скобелевскій комитеть, Петроградъ, 1916.

[17] R. A. Reiss, *Report upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army*

jezik tek nedavno. [1818] Po završetku rata objavljena je još jedna za nas važna publikacija Arčibalda Rajsa pod naslovom *Одговори на Аустро-Угарске оптужбе против Срба.*[1919] Godine 1928. Rajs je objavio i posebno delo, u kome je opisao šta je video i proživeo u godinama Velikog rata u Srbiji.[2020] Ova Rajsova brošura je doživela još jedno izdanje (1991).

Katarina Šturceneger (Catharina Sturzenegger, 1854–1929), u službi Crvenog krsta Švajcarske i novinar, dolazila je dva puta u Srbiju: prvi put u vreme balkanskih ratova (1912–1913), a drugi put za vreme Prvog svetskog rata (1914–1915). Bila je veliki poštovalac i sledbenik Anri Dinana, osnivača Međunarodnog Crvenog krsta.[2121] Došla je dobrovoljno u Srbiju kao bolničarka i posle okupacije Srbije vratila se u Švajcarsku i nastavila svoju aktivnost za dobrobit srpskog naroda, držeći predavanja i objavljujući svoje knjige o Srbiji sa mnoštvom izvanrednih snimaka koji imaju izuzetnu kulturnu vrednost.

O svom boravku u Srbiji, o svojim utiscima, rukovođena prevashodno željom da pomogne napaćenom srpskom narodu, Katarina Šturceneger objavila je više knjiga na nemačkom jeziku sa mnoštvom izvanrednih snimaka koje imaju izuzetnu istoriografsku i kulturnu vrednost: *Serbien im europäischen Kriege 1914/15.* [2222] Neposredno pošto je Austrougarska objavila rat Srbiji Šturcenegerova je došla u Srbiju, gde joj je prvo mesto boravka bio Niš, tada druga prestonica Srbije. Zatim je u tri maha išla u Kragujevac, pa u Beograd. Ona posebno ističe da je srpska vlada strogo poštovala sve međunarodne obaveze prema ratnim zarobljenicima. Na žalost, pomenuta knjiga Katarine Šturceneger dugo nije bila prevedena. Do toga je došlo tek nedavno (2009) u prevodu germaniste Tomislava Bekiča.[2323] Takođe, treba

during the first invasion of Serbia / submitted to the Serbian government, Simpkin, Marshall, Hamilton, London, 1916.

[18] P. A. Pajc, *Извештај поднесен српској влади о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог упада у Србију* (превод са енглеског Александра Милић), Војна штампарија, Београд – Дечје новине, Горњи Милановац, 1995.

[19] P. A. Pajc, *Одговори на Аустро-Угарске оптужбе против Срба*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918.

[20] A. Pajc, *Шта сам видео и преживео у великим данима*: *саопштења једнога пријатеља из тешких времена*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.

[21] *Deutsche biographische Enzyklopedie*, *Band 9*, K.G. Saur , Muenchen, 2008, 820.

[22] C. Sturzenegger, *Serbien im europäischen Kriege 1914/15* : *Nach Briefen*, *Dokumenten und Erlebnissen mit 100 Originalaufnahmen*, Zürich, 1916.

[23] К. Штурценегер, *Србија у европском рату* 1914–1915. (превод Томислав Бекић),

pomenuti još dve njene knjige, koje govore o ratnim godinama u Srbiji: *Serbien 1915/16*: *Dunkle Tage*[2424] i *Licht in die Wirren des Balkans.* [2525] Pored toga, Šturcenegerova je objavila neke spise o Srbiji i na francuskom (La Serbie en guerre 1914–1916: épisodes vécus et illustrés de 120 photographies par une suissesse allemande au service de la Croix rouge, Paris 1916).

Po završetku Velikog rata Švajcarkinja nemačkog porekla Katarina Šturceneger nije zaboravljena, spomenuta je u našoj Narodnoj enciklopediji 1929. godine od strane književnog istoričara i univerzitetskog profesora Miodraga Ibrovca.[2626] Zadugo posle toga, pala je zaborav, dok na nju u svojoj studiji o nemačkim putopisima o Srbiji nije ukazao germanista Zoran Konstantinović 1960. i istoričar Vladimir Stojančević 1988. godine.[2727]

Na kraju ovog rada o odnosu Nemaca prema Srbima u Velikom ratu treba pomenuti i neka sačuvana svedočenja o humanom odnosu pojedinih nemačkih lekara prema srpskim vojnicima i ranjenicima.

U Vendelovoj knjizi *Борба Југословена за слободу и јединство* zapisano je da je srpski lekar dr Boža Nikolajević pričao kako je bilo slučajeva za vreme okupacije, *da su Nemci otimali iz kandži svojih saveznika žrtve koje su već bile dovedene na gubilište.*[2828]

Drugo svedočenje potiče od dr medicine Dimitrija Antića, koji je bio očevidac ratnih zbivanja u toku Velikog rata (posle rata profesor na Medicinskom fakultetu u Beogradu). On je veoma upečatljivo opisao zločine koje su počinili pripadnici austrougarskih trupa: *greh koji je neprijatelj za vreme okupacije i specijalno u Mladenovcu sa nama učinio*, *toliko je veliki i strašan*, *da se ne da pokajati*, *te i sam Dante u svojem Paklu ne bi mogao pronaći muke*, *koje je neprijatelj za to zaslužio. Hiljade naših interniranih iz raznih krajeva behu u Mladenovcu zatvoreni u ogradu sa bodljikavom žicom*, *kao marva*: *izmešani zdravi sa koleričnima*, *ostavljeni prirodnim nepogodama*: *zimi*, *snegu i kiši*, *bez hrane bez vode! Slika je morala biti grozna*, *da su se čak i neprijateljski lekari grozili i osuđivali takav postupak. Za pohvalu je rad*

.....

Академска књига, Нови Сад, 2009.

[24] C. Sturzenegger , *Serbien 1915/16*: *Dunkle Tage*, Zürich, 1916.

[25] C. Sturzenegger, *Licht in die Wirren des Balkans. Eine histirische Studie*, Zürich, 1917.

2626 М. Ибровац, „Штурценегер Катарина“, *Народна енциклопедија*, IV књига, Лексикографски завод, Загреб, 1929, 1083.

[27] В. Стојанчевић, „Швајцаркиња Катерина-Клара Штурценегер у служби Црвеног крста у Србији“, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918.* Лесковац, 1988.

[28] Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, Народна просвета, Београд, 1925, 654.

nemačkog hirurga-konsultanta, *koji je i dobrovoljno obilazio naše bolnice*, *vršio preglede*, *nameštao gipsane zavoje i vršio operacije nad našim teško ranjenim vojnicima.*[2929]

Summary
GERMAN INTELLECTUALS AS FRIENDS OF THE SERBIAN PEOPLE IN THE GREAT WAR

This paper presents the German intellectuals who were on the side of Serbia during the Great War and have extremely indebted Serbia. They are the journalist and writer Hermann Wendel (1884–1936), slavist Gerhard Gesemann (1888–1948), criminologist Rodolph Archibald Reiss (1875–1929) and a women, Catharina Sturzenegger (1854–1929), the journalist and employee of the Red cross. Their support was not only moral, but also practical: they were reporting from the battlefields, they mixed the Serbian people and the army, some had the role of the hospital staff, and all have left a lasting testimony to the years of war in Serbia 1914–1918. Their merits are not forgotten, but has been a long time since their works on the Great War in Serbia were translated.

[29] Д. Антић, „Лекарска искуства у Србији за време окупације 1915–1918. године “, *Српски архив за целокупно лекарство*, 23, 3–4 (1921), 137–145.

Александар Д. Стаматовић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју, Пале

ДРЖАВНИЧКА И ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ АНДРИЈЕ РАДОВИЋА (1916–1918)

Сажетак: Андрија Радовић потицао је из угледне главарске породице из Бјелопавлића. Завршио је војно-инжињеријске студије у Италији. По повратку у Црну Гору 1902. године оженио се кћерком војводе Божа Петровића, блиског рођака књаза Николе, а уједно и тадашњег предсједника Владе, што му је омогућило да се потпуно приближи црногорском двору, и постане високи државни чиновник, маршал двора, министар, и предсједник Владе. У том периоду показао је потпуну лојалност књазу Николи. По почетку парламентарног живота у Црној Гори постаје један од оснивача Народне странке, и убрзо долази у конфронтацију са књазом Николом. Бива оптужен у тзв. Бомбашкој афери, и осуђен на петнаест година тешког затвора. Послије завршетка Првог балканског рата је помилован од стране тада већ краља Николе, и убрзо опет добија високе чиновничке положаје. У току Првог свјетског рата обављао је важне државне послове у снабдијевању Црне Горе и њене војске. Крајем 1915. године улази у Владу Лазара Мијушковића као министар финансија и грађевина. Дио ове Владе напустио је заједно са краљем Николом у јануару 1916. године Црну Гору пред налетом аустроугарских трупа. По краљевом доласку у Француску, у априлу исте године бива постављен за предсједника Владе. Послије неколико мјесеци почиње да врши притисак на краља да абдицира у корист свога унука,

[1] Вијенац косовских јунака бр. 3 – Подгорица, Црна Гора

регента Александра Карађорђевића и изјасни се за уједињење. Како је краљ у више наврата пролонгирао извршење овог Радовићевог наума, у јануару 1917. године подноси оставку. Убрзо у Паризу организује Црногорски одбор за народно уједињење, а у Женеви покреће лист *Уједињење*, те се потпуно разилази са краљем Николом, и постаје пропагатор безусловног уједињења Црне Горе са Србијом.

Кључне ријечи: Андрија Радовић, Црна Гора, Србија, уједињење, унитаризам

Осврт на животну, политичку и државничку биографију Андрије Радовића

Андрија Радовић рођен је 1872. године у селу Мартинићи, у брђанском племену Бјелопавлића, од оца сердара Јагоша Радовића. Припадао је угледном црногорском главарском братству. На Цетињу је завршио основну школу и три разреда гимназије, када је као питомац књаза Николе послат на војно (артиљеријско) – инжињеријско школовање у Италију у периоду 1890–1894. године. По повратку са школовања, иако је добио чин италијанског инжињеријског потпоручника, није наставио каријеру у војсци, него се бавио инжињерским пословима, у чему није остварио нарочите резултате. Из извора се не може наслутити зашто се поново вратио у Италију у периоду 1901/02. године, но највјероватније је то било опет у вези неког стручног усавршавања. У сваком случају у Риму се у том периоду често обраћао црногорском генералном конзулу Евгенију Поповићу за новчану потпору.[2]

Убрзо по повратку у Црну Гору 1902. године, оженио се кћерком војводе Божа Петровића, блиског рођака књаза Николе, који је био дугогодишњи предсједник Владе. Ово је била уобичајена појава у Црној Гори тога доба, да се склапају бракови из угледних главарских кућа, чиме се добијала обострана потпора у авансовању ка руководећим положајима у држави. То Радовићу омогућује улазак у круг повјерљивих дворских људи, те бива секретар Војног савјета, маршал двора и начелник Министарства финансија. Послије доношења Устава 1905. године Радовић постаје министар финансија и грађевина у Влади Лазара Мијушковића, а потом и предсједник Владе 1907. године. У овом периоду

[2] Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе, фонд Заоставштина Андрије Радовића (1901/ 2) , бр. XXXIII.

показао је потпуну сервилност према двору и књазу, у толикој мјери, да су у бројној мемоаристици и сјећањима из тог доба, забиљежене ријечи књаза Николе да је Радовић његов „ четврти син“ . И сам Радовић се у том смислу тада хвалио том чињеницом.

У новим политичким околностима Радовић се убрзано удаљава од књаза, и бива један од оснивача Народне странке, прве и једине странке у Црној Гори до 1918. године. Режим књаза Николе потом жели да се обрачуна са опозицијом и присталицама уједињења са Србијом. Он пројектује тзв. Бомбашку аферу у којој је један од главнооптужених био и Радовић, који је осуђен на петнаест година строгог затвора. Помилован је по завршетку Првог балканског рата 1913. године од стране, тада већ, краља Николе. Недуго потом, постављен је за државног савјетника, што му по положају вирилног посланика омогућава и улазак у Скупштину. Од почетка Првог свјетског рата обавља одговорне послове заступника набавке хране, муниције и осталих потрепштина за Црну Гору и њену војску. У доба расула Црне Горе крајем 1915. године, усљед налета аустроугарских трупа, поново улази у Владу Лазара Мијушковића као министар финансија и грађевина. Убрзо са дијелом Владе и краљем Николом напушта у јануару Црну Гору, и преко Италије доспијева у Француску, гдје Мијушковићева Влада наставља рад.

По оставци Мијушковићеве Владе у периоду од 29. априла 1916. до 4. јануара 1917. године бива предсједник Владе, а уједно покрива и министарске послове два ресора. У више наврата краљу Николи је подносио меморандум, по коме ће он абдицирати у корист свог унука регента Александра Карађорђевића, и прогласити уједињење Црне Горе са Србијом. У другој опцији предлагао је рјешавања династичког питања, тако што би се мандатно представници двије владарске куће мијењали на положају. Како је краљ Никола одуговлачио и обесмишљавао одговор на Радовићеве захтјеве, Радовић подноси оставку на предсједнички положај, и коначно се разилази са краљем Николом, и постаје његов непомирљиви непријатељ.

Убрзо у Паризу, у уској координацији са српском Владом, оснива Црногорски одбор за народно уједињење. У склопу тога у Женеви покреће лист *Уједињење*, који пропагира безусловно уједињење Црне Горе са Србијом и води активну пропаганду против краља Николе и његове Владе. По проглашењу одлука Скупштине у Подгорици о уједињењу, и детронизацији краља Николе, средином децембра 1918. године враћа се у Црну Гору и активно ради на спровођењу уједињења,

крећући се од Црне Горе до Београда и натраг. У првој половини 1919. године улази у делегацију Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају, као шеф Црногорске секције, тј. експерт за Црну Гору и њена питања. И даље кореспондира са Владом у Београду у циљу спровођења уједињења. Крајем 1919. године разилази се са Пашићем по питању Скадра, јер се залагао да он по праву црногорске државности припадне новој држави. Догађаји уједињења и подјеле у Црној Гори доводе га у ситуацију да му отац бива убијен од зеленашких комита а кућа запаљена, док му је таст војвода Божо Петровић, као главни предводник интереса краља Николе завршио у затвору.

Већ током 1919. године Радовић настоји да се активно укључи у политички живот нове државе, те постаје један од оснивача Демократске странке из Црне Горе. На изборима за Уставотворну Скупштину Краљевине СХС крајем 1920. године успио је да избори посланички мандат.[3] Но, већ на изборима 1923. године доживљава фијаско. На парламентарним изборима 1927. године поново је изборио посланички мандат.[4] Те године је именован у Управни одбор Народне банке, да би сљедеће био постављен за вицегувернера, када напушта дефинитивно политику, а након неког времена бива пензионисан.[5] Ово именовање сматрало се одуживањем дуга за заслужне ујединитеље из Црне Горе. У изворима постоје неке посредне назнаке да је Радовић у годинама пред Други свјетски рат покушавао да се политички активира на парламентарним изборима у Црној Гори, али до тога није дошло. Од пензионисања Радовић живи у Београду, гдје наставља и живот у току Другог свјетског рата потпуно незапажено. Умире у Београду 1947. године.

Активност Андрије Радовића од 1916. године до подношења оставке на положај предсједника Владе у јануару 1917. године

Рута кретања дијела црногорске Владе као и краља Николе усљед расула пред аустроугарским трупама била је углавном иста: од Подгорице до Скадра, од Скадра до Медове, и одатле на Бриндизи у Италији, а потом кроз Италију до Француске. Неко се кретао прије, а неко послије. У сваком случају Радовић је прије краља Николе стигао у Бриндизи и ту га дочекао 23. јануара. Краљ се потом преко Рима упутио за Француску

[3] *Народна ријеч*, кроз бројеве 52–54/ 24. новембар–18. децембар 1920.

[4] *Народна ријеч*, кроз бројеве 38–40/ 9. септембар–25. септембар 1927.

[5] „Андрија Радовић – вицегувернер Народне Банке“, *Народна ријеч*, бр. 30, 15. септембар 1928, 3; О Радовићевој животној и политичкој биографији до почетка 20-их година XX вијека Вид.: П. Јововић, *Црногорски политичари – портрети*, Време, Београд, 1924, 5–7.

и прошао врло брзо кроз Италију, практично демонстративно хтјевши да покаже да је Италија крива за капитулацију Црне Горе, јер није довољно и благовремено снабдијевала Црну Гору и њену војску.[6]

Краљ Никола примио је оставку Мијушковићеве Владе, и за новог предсједника поставио Радовића. Поред премијерског мјеста, Радовић је покривао ресоре иностраних дјела, и финансија и грађевина. Министар војни био је бригадир Мило Матановић, унутрашњих дјела и правде Јанко Спасојевић, док је Перо Вучковић био министар просвјете и црквених послова. Мандат ове Владе трајао је у периоду од 29. априла 1916. до 4. јануара 1917. године. Може се сматрати да је Радовић у односу на своје насљеднике на премијерском мјесту био прилично успјешан. То је констатовао и Нико Хајдуковић [7] у својим мемоарима: „ Из биланса рада владе Радовића види се, да је она постигла знатне резултате у спровођењу државне политике. Она је радила искрено, предано и на задовољство Краља, осталих државника политичара и избјеглица грађана из Црне Горе.“[8] Краљевска Влада је испрва била смјештена у Бордоу, а краљ у дворцу у Мерињаку до 1. јула. Савезници су показивали прилично неповјерење према краљу, усљед информација да је имао тајне преговоре са Аустроугарском око склапања сепаратног мира, капитулације Црне Горе итд. Сматрало се да је краљ у Мерињаку у некој врсти изолације.

Радовићу успијева да издејствује краљев пријем код предсједника Француске Поенкареа 27. јула. Као посљедица ове посјете јавља се и краљева идеја да посјети фронт у Француској, и то је обављено 3. августа на фронту у Амијену у Шампањи. Почасна чета француске војске на челу са генералом Гуроом поздравила је краља, који је био у пратњи Радовића. Радовићевој Влади је успјело да се премјести у само срце догађаја, тј. у Неји код Париза, а у Париз се премјешта и краљ Никола. Ова Влада успијева и да од црногорских избјеглица, Херцеговаца и Бокеља организује и један батаљон црногорске војске на Солунском фронту, око којег се са Србијом и Француском развила читава дипломатска перипетија, и који је на крају распуштен. Радовићу је успјело

[6] И. Ф. Јовановић-Бјелош, *На двору краља Николе*, ЦИД, Цетиње, 1998, 134–135.

[7] Нико Хајдуковић (1882–1954), високи државни чиновник Краљевине Црне Горе, министар у владама Евгенија Поповића и Јована Пламенца послије Радовићеве оставке. Послије уједињења прилагођава се новим околностима и сарађује са представницима Краљевине СХС на Версајској конференцији. Враћа се у земљу 1925. године, добија пензију и настањује у Београду.

[8] Н. Хајдуковић, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица, 2000, 265.

и да стабилизује финансије црногорске Владе добијањем помоћи од Француске, а покренут је и *Глас Црногорца* као гласило црногорске Владе, тј. настављено је његово излажење у егзилу.[9]

За овај рад суштинско је питање оставке Радовића. Он је два пута, у септембру и новембру 1916. године подносио краљу Николи меморандуме, по којима је краљ требало да абдицира у корист свога унука регента Александра Карађорђевића и прогласи безусловно уједињење са Србијом. У оба меморандума провијавала је као алтернативна идеја, да се на престолом мандатно смјењују припадници обје династије, тј. да црногорски престолонасљедник Данило, буде престолонасљедник Александров.[10] Према свједочењу Илије Јовановића-Бјелоша, краљевог тјелохранитеља и неке врсте незваничног секретара и слуге, у првом случају краљ је Радовићу дао да детаљније уради такав меморандум. Са новим меморандумом Радовић се појавио у новембру, али је краљ нашао оправдање да мора добро да га проучи. Он је тада позвао свог престолонасљедника Данила, који је боравио у Кап Мартинију, да чује његово мишљење. Данило се није противио тој идеји. Но, краљева кћер Ксенија, која је тада већ увелико почела да се мијеша у државне ствари, и утиче на краља била је одлучно против тога.

Јовановић је тај моменат описао овако: „Краљ га прима у свом салону и одбија му програм који је Радовић саставио, са ријечима. Андрија ти си доста на овом програму радио, али треба да знаш да док сам ја жив моја круна са моје главе ни на чију неће се ставити и сад можеш ићи. Радовић се дигао и Краљу дао оставку, на чем му је Краљ одговорио. Примам је са задовољством.“[11]

Сличну верзију има и војвода Симо Поповић[12] у својим сјећањима.

.....

[9] Државни архив Црне Горе (у даљем тексту ДАЦГ), фонд ЕВКЦГ, кроз ресоре и кутије 1916/ 17. године до оставке Радовићеве Владе; И. Ф. Јовановић, н. д., 135–137.

[10] Данило Петровић (1871–1939), најстарији син и престолонасљедник краља Николе, рођени ујак регента Александра Карађорђевића.

[11] И. Ф. Јовановић, н. д., 141.

[12] Војвода Симо Поповић (1846- 1921) рођен је у Товарнику у Срему на аустријској територији. По позиву књаза Николе долази у Црну Гору 1871. године, и у наредне три деценије обавља низ високих чиновничких положаја, а био је и министар просвјете и црквених послова. И по пензионисању 1903. године остао је краљев близак пријатељ и политички интимус. У вријеме расула 1916. године, код Скадра краљ Никола га је нашао путем и укрцао у свој аутомобил, и тако је доспио до Француске. По Радовићевој оставци био је у опцији да преузме предсједничко мјесто али је то одбио. По повратку у земљу вратио се у Улцињ гдје је до рата и живио, јер је ту послије 1879. био гувернер, и умро је и сахрањен 1921. године код цркве у Улцињу. Интересантно је да га је приликом

Само што он тврди да је Радовић хтио да се краљева абдикација и пристајање на уједињење пошаљу руском цару као гарант да ће краљ Никола испунити своје обећање. По њему, Радовић га је увјеравао да ће се ако тога не буде, краљ уз помоћ италијанске војске вратити у Црну Гору на свршетку рата, и уз помоћ својих људи и поткупљивања народа осујетити уједињење. Прво одбијање краљ је пролонгирао тиме што је кренуо у обилазак италијанског фронта у пратњи министра војног Матановића, а окупљенима је рекао да Радовићев меморандум не сматра озбиљним. Краљ се насмија и рече: „ Андријина посла. Знам ја Андрију. Њему долазе наступи. Прође га то, па послије као да ништа није било.“[13] Међутим, у другом одговору краљ је сматрао Радовићеву иницијативу као плод његове амбиције: „Опет навалио, рече ми краљ да му потпишем оно писмо руском цару. Хоће човјек да уједини Српство и да се њему броји. Неда му Кавурова слава спавати. Не, не могу више ово трпјети. Поднио ми је оставку. Примићу је.“[14]

Нико Хајдуковић у мотивима Радовића за подношење меморандума о абдикацији и уједињењу краљу Николи, види утицај два фактора. Први је утицај групе Црногораца која је такође била у Француској, на челу са бившим народним послаником Јованом Ђурашковићем, и бившим министром иностраних дјела Петром Пламенцем. Даље Хајдуковић о томе коментарише: „Посредством њиховим Радовић је дошао и ступио у пријатељство са Миленком Веснићем послаником Србије у Паризу и другим истакнутим државницима Србије. Ови су оцијенили праву вриједност карактера Радовића, на име: да је Радовић човјек пун себичности, слаб, површан, са амбицијом више него што је способан, несталан у политици и прилично материјалиста. За овај посљедњи порок, он је дао довољно доказа, када је за вријеме голготе Срба у Албанији, слао тамо неколико пута Бора Ђурашковића капетана барског пристаништа, да за његов рачун код несретног народа Србије, купује по јефтиној цијени златнике за италијанске лире.“[15]

Свакако да се Радовић у подношењу меморандума о абдикацији и уједињењу краљу Николи руководио са неколико мотива и утицаја.

бјежаније из Црне Горе почетком 1916. године кћерка једноставно напустила, и отишла са сином познатог србијанског политичара др Владана Ђорђевића, коме је по свој прилици била љубавница.

[13] С. Поповић, *С краљем Николом из дана у дан (1916–1919)*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица, 2012, 143–145.

[14] Исто, 163–164.

[15] Н. Хајдуковић, н. д., 266.

Хајдуковић је у више наврата потенцирао Веснићев утицај, објашњавајући то овако: „Веснић и други увидјели су да је Радовић згодна личност, преко које ће моћи да руше и дискредитују код Срба односно Југословена династију Петровић Његош и преко ње збрисати сувереност Црне Горе.“[16] Нијесу искључене ни Радовићеве личне амбиције, да у преломном историјском моменту издигне себе од једног суштински само високог државног чиновника краља Николе, у неку историјску личност. Тако се Хајдуковићеве констатације поклапају са Поповићевим, чим Хајдуковић наглашава: „Међутим, гоњен славољубљем, неукротивом амбицијом и фантастичним идејама, Радовић је овај вјешто подметнути маневар прихватио за свој и замислио да ће овим чином у Српству одиграти улогу сличну оној коју је Кавур одиграо у Италији, то јест, да ће постати ујединитељ Срба, као што је Кавур постао ујединитељ Италијана.“[17]

Хајдуковић међутим даје нове детаље око ових меморандума, тј. да их је Радовић дао на преглед и мишљење руском посланику при црногорској Влади Иславину, а овај их је опет прослиједио свом министру Сазонову. За нову 1917. годину, краљ Никола је добио честитку руског цара Николаја II, па је Радовић одржао китњасти говор пред званицама на рачун краља Николе, покушавајући да га одобровољи за свој наум.[18] У Хајдуковићевим мемоарима, истина, нема детаља о посљедњој Радовићевој аудијенцији код краља, него је само констатовао, да је „Краљ без одлагања и устезања уважио оставку владе Радовића и понудио војводи Симу Поповићу да образује владу.“[19] Свакако да све ове Хајдуковићеве констатације о Радовићу треба примити са критичком резервом, јер је Хајдуковић управо од Радовићеве оставке у наредне двије године доживио врхунац своје чиновничке каријере. У сваком случају, краљ Никола је у формалном смислу уважио Радовићеву оставку 17. јануара 1917. године.[20] Посебно питање је и садржај Радовићевих меморандума које је подносио краљу Николи.[21]

[16] Исто.

[17] Исто, 267.

[18] Исто, 267–268.

[19] Исто, 270.

[20] „Службени дио“, *Глас Црногорца*, бр. 1, 22. јануар 1917, 1.

[21] Кроз грађу фонда ЕВКЦГ док је Радовић био предсједник Владе, нијесмо успјели да пронађемо ове Радовићеве меморандуме. Радовић их је међутим званично објавио у првом броју листа *Уједињење* од 2. априла 1917. године, на страницама 2–3, који је покренуо убрзо послије своје оставке.

Одговор краља Николе на Радовићеву оставку, који је суштински био одговор на његове меморандуме, био је чисто демагошки. Краљ није одбијао уједињење. Подсјетио је да је још 1866. године, тј. прије Радовићевог рођења склопио уговор са Србијом о уједињењу, те да: „ Нико живи у Српству не може и неће рећи да је прије мене био фактички покретач тога мога и народнога идеала. То сте ми и ви признали у вашем писму од августа прошле године.“ Но, краљ је тврдио да се мало ко може сложити са Радовићем, да томе питању треба приступити „управо данас, и то без свакојег одлагања.“ „Подсјетио је да су Србија и Црна Гора окупиране, и да смо сви далеко од домовине, али и да је побједа савезника сигурна, те да су они „ јасно и гласно објавили“ да мира може бити тек када се успоставе слободна Белгија, Србија и Црна Гора, те да „ тај велики и срећни дан треба чекати са поуздањем и стрпљењем.“ Он ће тада бити вредан труда и чекања. [22]

Да је Радовић већ углавном и рачунао да ће краљ Никола одбити његове предлоге, и припремао даљу политичку акцију, и без ангажмана са црногорском Владом и краљем Николом, и имао контакте са југословенски опредијељеним људима у Француској, види се и по томе, да је 13. јануара добио обавјештење од предсједника друштва „Југославија“ са сједиштем у Паризу, да је два дана раније друштво изабрало пет чланова на својој сједници, па је од њега тражило да пошаље свог делегата „да организују заједничку акцију свих народних снага у циљу националне пропаганде.“ Предсједник овог друштва био је Илија Мартинац, а секретар В. Стојановић. Радовић је одговорио да не може послати свог делегата, јер се за сада нико од његових „другова“ не налази у Паризу.[23] Не може се одгонетнути зашто је Радовић избјегао да пошаље свог делегата на сједницу, тј. да ли из стварних разлога који су наведени, или је већ у потпуности имао предвиђен план самосталног дјеловања, који се не би везивао за било какве одборе и друштва оваквог типа.

У сваком случају Радовићев државно-политички пројекат, чинио је велику прекретницу у рјешавању питања уједињења унутар црногорског државно-политичког миљеа. То се види и по чињеници, да је и Влада након Радовићеве била кратког вијека. Наиме, убрзо по Радовићевој оставци, краљ Никола је за новог предсједника именовао бригадира Мила Матановића, дотадашњег министра војног у Радовићевој Влади. Но,

[22] „Службени дио“, *Глас Црногорца*, бр. 38, 4. фебруар 1917, 1.

[23] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 5, 13. јануар 1917.

Матановићева Влада трајала је само до 29. маја, и поднијела је оставку из истих разлога као и Радовићева. Матановић се убрзо послије оставке придружио Радовићу, а заједно са њим и др Станиша Илић, министар из Матановићеве Владе, мада обојица у каснијем току догађаја нијесу заузимали важнију улогу међу Радовићевим сарадницима.

Активност Андрије Радовића у Црногорском одбору за народно уједињење

Недуго послије подношења оставке на мјесто предсједника Владе Радовић отпочиње самосталну политичку акцију, оснивањем Црногорског одбора за народно уједињење (ЦОНУ) 27. марта у Паризу. Узимајући у обзир чињеницу да је у Француској дјеловала и црногорска Влада, Радовић се одлучио да званично сједиште Одбора, као и издавања званичног листа овог Одбора буде Женева у Швајцарској, како се одређени државно-политички кругови у Француској наклоњени Радовићу не би доводили у неугодан положај. Радовић је међутим током рада одбора углавном боравио у Паризу, гдје је имао и званичну канцеларију. Чланови одбора били су: Андрија Радовић, предсједник; Перо Вучковић (бивши министар просвјете и црквених послова, бивши ректор Богословије на Цетињу) – члан; Јанко Спасојевић (народни посланик, бивши министар правде и бивши члан Великог суда) – члан; бригадир црногорске војске Данило Гатало (бивши министар војни, бивши инспектор Министарства војног, главни интендант црногорске војске до капитулације почетком 1916) – члан; Милош Ивановић (бивши члан Обласног суда) – члан. [24]

У првом броју гласила одбора *Уједињење*, поред објаве о свом формирању и саставу, Одбор је објавио и званичан Програм и Проглас, иза кога су били поименично потписани чланови Одбора. У Програму се Одбор поред осталог осврнуо и на моменат ослобођења, и навео да „на дан тог ослобођења Србија и Црна Гора постижу циљ за који су се вјековима борили и треба да ступе у једну државну цјелину којој се имају поред осталих српских покрајина придружити према заједничким тежњама и жељама, хрватске и словеначке земље [...] Руководећи се жељама цјелокупног нашег народа и његовим неизмјерним жртвама у прошлости садашњости, а тврдо вјерујући у коначну побједу савезника, а с погледом на узвишени циљ који су они себе поставили водећи овај страшни рат: Црногорски Одбор за Народно Уједињење, свјестан да је

[24] *Уједињење*, бр. 1, 2. април 1917, 1.

рад званичних представника Црне Горе уперен против завјетних идеала те земље, те убијеђен да изражава жеље и вјековне тежње народа у Црној Гори – досљедно мотивима и разлозима оставке владе г. Радовића – тражи да се Црна Гора уједини са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну једину независну државу.“[25]

На крају Прогласа који је Одбор издао стоји: „Под барјак општег уједињења. Сви лични обзири треба да нестану. Приступите нашој организацији; образујте одборе, купите прилоге за нашу биједну браћу у Црној Гори и Аустро-Угарској, ступајте у што већем броју заједно са југословенским соколовима у редове српских витезова и заједно са њима и с храбрим савезницима ослободимо наше огњиште. Под барјак нашег уједињења!“[26]

Свакако да је ова Радовићева акција морала да изазове контрареакцију црногорске Владе и краља Николе, као и свих оних Црногораца који су у Западну Европу доспјели као избјеглице, или су се затекли на раду и школовању а били су под утицајем краља и његове Владе. Заправо, од почетка Радовићеве акције отпочеће права борба за остварење утицаја на овај црногорски избјеглички корпус, као и њему близак: Херцеговце и Бокеље. Она ће бити како политичка тако и материјална, тј. преко материјалне помоћи настојаће се да се оствари и политички утицај.

То је примијетио и Љубомир Крутић, који је 2. априла из Женеве Радовићу у Паризу јавио да је штампање листа завршено, и да почиње његово растурање, као и о другим техничким детаљима. На крају је примијетио: „Према свима знацима судећи, ни Црногорци у Швајцарској неће остати скрштених руку. Већ се осјећа подвајање и можда у кратком времену одговориће Вам се, можда читавим једним насловом са идејом федеративне Југославије, у којој ће двије српске Краљевине бити изједначене потпуно, рачунајући овдје и досадашње династије, од којих, ако би само једна нестала, Југославија не би могла постојати.“[27]

Већ првих неколико мјесеци рада одбора, Радовићу је стигло на десетине разних писама подршке од Црногораца, Херцеговаца, Бокеља, Срба из других српских покрајина, Хрвата, Словенаца, па чак и припадника других народа. Писма су углавном апологетског карактера према Радовићу, и у њима се изражава подршка уједињењу. Већ до краја 1917.

[25] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 11 (ручно писана верзија); *Уједињење*, бр. 1, 2. април 1917, 1.

[26] *Уједињење*, бр. 1, 2. април 1917, 2.

[27] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 12, 2. април 1917.

године тај број попео се на неколико стотина. Како је већ назначено, формирање Одбора означило је и почетак борбе за привлачење присталица како једне стране – ујединитељске, тако и црногорске Владе. ЦОНУ настојао је да веже и што већи број присталица материјалном подршком. Тако се у грађи Одбора могу наћи неколико стотина обраћања за материјалну помоћ или добијање стипендија за школовање. Бројни су примјери да су многи Црногорци, Херцеговци и Бокељи – црногорски држављани, прекидали примање стипендије и помоћи од црногорске Владе и обраћали се Одбору у истом смислу, мотивишући се најприје идеалистичким побудама, али и чињеницом, да је Одбор давао већа примања. Одбор је очигледно већ од почетка рада имао значајна материјална средства од српске Владе, и одређених државно-политичких кругова у Француској, који су му незванично давали средства. Тако се нпр. већ на почетку рада Одбора, Радовићевој канцеларији у Паризу 6. априла обраћа Данило Тунгуз- Перовић.[28] У писму он Радовића обавјештава да је до тада као студент из Црне Горе примао стипендију црногорске Владе од 200 франака мјесечно, али да то прекида, и обраћа се одбору да му додијели стипендију. Назначава да је прочитао Програм одбора и да се у потпуности слаже са њиме.[29]

Радовић је у име Одбора, као његов предсједник истом послао наређење 15. маја, у коме је навео одређени број лица којима треба дати новчану помоћ, а била су црногорски држављани. Пошто се Одбору обраћало све више особа за новчану помоћ, Радовић је разграничио исте на црногорске држављане, и црногорске штићенике. И једни и други међутим, нијесу могли добити помоћ, ако претходно не дају изјаву о солидарности са уједињењем, те да од српске Владе од 1. јуна немају никакву потражњу за помоћ. Такође, црногорски штићеници као недржављани Црне Горе, макар и некада имали црногорско држављанство, а узели су друго, нијесу могли учествовати у јавном раду на пропагирању уједињења. Они су могли само то чинити, ако би основали посебну организацију. Сви држављани и штићеници црногорски, могли су бити упућени у српску војску ако то желе, и претходно дају изјаву о томе.[30]

ЦОНУ прихватио је 11. августа Декларацију донесену на Крфу 20.

[28] Данило Тунгуз-Перовић, потомак породице херцеговачких устаника која је послије 1878. године преселила у Црну Гору. У међуратном периоду има запажено мјесто у развитку црногорске историографије, нарочито пишући чланке и расправе историјске тематике у цетињском часопису *Записи.*

[29] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 18, 6. април 1917.

[30] Исто, омот 39, 15. мај 1917.

јула. У потпису су били чланови Одбора на челу са Радовићем. По овим потписима види се да су чланови Одбора постали још публициста Лука Пиштељић, и народни посланик Јован Ђурашковић.[31] Како је већ назначено, све ове активности Радовића и одбора, изазвале су кампању против њих од стране црногорске Владе и њених присталица. Тако се *Гласу Црногорца* обратио адвокат Владимир Поповић[32], иначе црногорски држављанин, јер га је контактирао француски лист *La France*, коме је дао интервју, поводом критика које је Радовић упутио у француској штампи, уопште на рачун краља Николе, и једном дијелу својих бивших колега, министара и политичара који су остали лојални краљу. Овај интервју дат именованом листу, у цијелости је пренио *Глас Црногорца*. У тексту поред осталог стоји: „ Згрозио сам се на поступак г. Андрије Радовића, који не показује ништа друго но, да се у њега – најблаже речено – пореметила морална равнотежа [...] Али што је много срамније и на што се поштен човјек мора згрозити, јесте то, што г. Андрија Радовић клевета своје личне пријатеље, своје политичке једномишљенике, људе којима је био сарадник за сво вријеме овога рата и, као такав, и за дуго вријеме њихов поузданик и изасланик у Риму, Паризу, Лондону. У овом часу поменута је сума од 500.000 франака коју је примио Радовић за свој рад.“[33]

Чињеницу да је Радовић примио суму од 500.000 франака за антицрногорску и унитаристичку пропаганду, црногорска Влада и кругови наклоњени њој у наредним годинама су често рабили за пропаганду против Радовића и уједињења. Наиме, суштински се радило о наведеној суми, коју је ставио на располагање Радовићу још 18. фебруара Пасквал Бабурица, богаташ из Чилеа, иначе родом из околине Дубровника. Он се тада обратио Радовићу и ставио му ту суму на располагање, да је троши по сопственом нахођењу. У писму Радовићу он је констатовао

[31] „Декларација“, *Уједињење*, бр. 10, 30. август 1917, 1.

[32] Владимир Поповић (1884–1928), правник и касније адвокат, високи државни чиновник Краљевине Црне Горе до капитулације, а касније и министар у позним емигрантским владама. Велики присталица краља Николе, а послије уједињења и васпоставе црногорске државе. Написао је бројне дипломатске меморандуме и политичко- правне расправе. Познат је и као први црногорски синеаста, јер је написао сценарио за дугометражни филм *Воскрсења не бива без смрти*, инспирисаног на тему црногорске борбе против аустроугарског окупатора и касније српских трупа. Овај филм је први пут емитован у римским биоскопима 1922. године. Никада се није вратио у земљу, већ је преминуо у Ници 1928. године као непомирљиви непријатељ уједињења.

[33] „Слободна говорница“, *Глас Црногорца*, бр. 22, 12. август 1917, 2.

да када је нестало клина између двије српске државе у Санџаку, то је означило и наду за све остале Југословене. Тврдио је да му је „ држање црногорског Владара у задње доба било сумњиво „ , па је зато са највећим одушевљењем поздравио Радовићеву оставку, као и формирање одбора. [34] Из грађе ЦОНУ види се да је Радовић још неколико пута одржавао кореспонденцију са Бабурицом, и да је он био један од промотера ујединитељске идеје међу југословенским исељеницима и Јужној Америци. Међутим, црногорска Влада и кругови око ње, у наредним годинама углавном су тврдили да је новац до Радовића долазио преко Миленка Веснића, српског посланика у Паризу и да је то био новац српске Владе и одређених француских политичко- државних кругова који су подржавали уједињење.

Кампања против Радовића преко *Гласа Црногорца* одвијала се интензивно. Тако је народни посланик др Филип Добречић [35] написао опширан одговор преко овог листа у броју од 9. септембра Радовићу, поводом Радовићеве јавне критике на Добречићеву књигу *Le Montenegro nel Conflitto Europeo*. Добречић је поред осталог написао о Радовићу и ово: „Некада се у Црној Гори Андрија Радовић градио великим демократским апостолом слободних идеја, поборником модерних политичких принципа – али је својим радом показао да сасвијем обратно од тога и мисли и осјећа, јер чим се дочепао жуђене власти тада нико није видио човјека охолијег и надувенијег од истога Андрије Радовића. Као министар предсједник у Бордоу и у Неји, зар није разгонио наше држављане, избјеглице и чиновнике који су молили за помоћ и заштиту црногорску!“[36]

Један од видова Радовићевог политичког рада, огледао се и у извјесном броју предавања, на којима је пропагирао идеју уједињења. Тако је 4. октобра одржао предавање о Црној Гори у Француско- словен-

.....

[34] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 181, 18. фебруар 1917.

[35] Филип Добречић-Станишић потицао је из породице покатоличених Црногораца родом из околине Бара. Био је високи државни чиновник Краљевине Црне Горе до капитулације, а потом и у владама у егзилу и емиграцији. Његов рођени брат био је др Никола Добречић, постављен за надбискупа барског милошћу краља Николе у договору са Ватиканом 1912. године, јер је за разлику од свог претходника Шимуна Милиновића, родом Далматинца, био домицилни Црногорац. За разлику од Филипа, Никола је као надбискуп био човјек свих режима. Године 1918. подржао је уједињење, током Другог свјетског рата је практично колаборирао са италијанским и њемачким окупатором, а био је и надбискуп у комунистичко вријеме и преминуо је 1955. године.

[36] „Слободна говорница“, *Глас Црногорца*, бр. 25, 9. септембар 1917, 2.

ском друштву у Паризу, укоме је кратко изнио њен историјат и развитак, потребу за уједињењем, и образложење уједињења у политичком смислу. На крају је одговарао на питања француских новинара и политичара, који су тражили од њега да им детаљније образложи неке своје тезе. Судећи по репортажи о овоме предавању, коју је урадило *Уједињење* од 11. октобра, предавање је било добро посјећено. [37]

Радовић и његов одбор били су под појачаним темпом критике црногорске Владе и кругова блиских њој, нарочито послије Крфске декларације, која је донесена без икаквих консултација са краљем Николом и његовом Владом. То је значило да су они избачени из тока политичких догађаја и било каквог одлучивања. *Глас Црногорца* од 8. Октобра објавио је Изјаву Црногораца у Паризу, поводом признавања акта Крфске декларације од стране Радовића и његовог одбора. У њој је поред осталог наведено: „Ствар је дакле чиста и јасна: нападнута је Црна Гора, нападнута је њена част као државе. Одбор А. Радовића и другова му, прихватајући у цјелини Крфску Декларацију, хоће да преда Црну Гору, као прћију без њена знања и без њена учешћа.“[38]

Врло брзо по оснивању, ЦОНУ је настојао да пропагира своје идеје код бројне црногорске исељеничке групације у Сјеверној Америци, тј. САД и Канади, а нарочито САД. Убрзо је одбор почео да у тим крајевима организује мјесне одборе. На рад у САД Радовић је послао члана одбора Милоша Ивановића и Ђура Вукмировића. Судећи по акту о именовању за рад од 4. јула Ивановићу је за трошкове издато 8.000, а Вукмировићу 4.000 франака. Они су требали да посјећују хотеле и угледније ресторане, у које су долазили Црногорци и остали Југословени, и да у њима пропагирају уједињење, купе прилоге и организују мјесне одборе.[39] Већ у другој половини 1917. године Радовићу се почеле да стижу на десетине писама од наших исељеника у САД и Канади, са обавјештењима да су основани мјесни одбори. У њима углавном превладава апологетика према Радовићу, подршка уједињењу, и кађење краља Николе и његове Владе. Радовић је 12. јануара 1918. године упутио писмо Луки Булатовићу из Кристофера у Илиноису, који је био предсједник тамошњег локалног Одбора, у коме је поред осталог констатовао: „Докле је у Црној Гори синова који тако дубоко могу да осете њене болове и да схвате њене тежње, а да нема чега да се боје за своју будућност. Земља која је кроз

[37] „Конференција о Црној Гори“, *Уједињење*, бр. 13, 11. октобар 1917, 2–3.

[38] „Изјава Црногораца у Паризу“, *Глас Црногорца*, бр. 29, 8. октобар 1917, 2.

[39] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 1/1917, омот 109, 4. јул 1917.

векове подносила непрекидне жртве и водила херојску борбу за народну слободу и уједињење са поносом ће бити примљена у нашу општу заједницу и са признањем ће сачувати имена бораца које ништа није могло застрашити у борби за свето дело.“[40] Истог дана, Радовић је упутио писмо и Кости Ђ. Радуловићу, у коме га је обавијестио да је примио његово писмо и да му је одвећ мило „чути свачије мишљење а нарочито кад долази од здравог елемента нашег народа као што су наши радници који су виђели што се ради у просвијећеном свијету.“[41] Међу десетинама писама које је од црногорских исељеника у САД Радовић добијао, је и оно од 22. фебруара 1918. године, које му је из Сијетла у Вашингтону послао црногорски држављанин Никола Р. Перковић. Он је наравно подржавао уједињење и Радовићев рад. Тврдио је да већ десет година потпуно одбија „сваку моју мисао која би ме водила и близу признања Династије кује Петровића. Данас као и заувијек ја се гнушим и презирем рад и по српство црну политику Николе М. Станина Петровића.“[42]

Два дана касније Радовић је обавијестио Јанка Тошковића да „рад у Америци иде добро“ , те да „још има Црногораца којима није лако одвојити краља од Црне Горе.“ Тошковићу је дао информацију и да међу црногорским интернирцима у логору Карлштајну у Аустрији владају велике подјеле по питању уједињења, те да је дошло до свађе између Митра Мартиновића[43] и Јока Јовановића. Наиме, Јовановић је рекао, да ко је поштен човјек, ићи ће данас да пије у здравље краља Николе, а Мартиновић је рекао да то није истина, те је дошло до свађе у којој је Мартиновић ударио Јовановића. Послије тога, од групе од 150 интернираца, да попију у име здравља краља Николе, отишло их је тринаест. Тошковићу који је био у Солуну, Радовић је препоручио да би било добро да неко у Скупштини Србије у Солуну похвали народ и војску црногорску, и истакне „како су хтјели да нас заваде усљед проласка кроз Црну Гору али то нијесу успјели. Црногорци и Србијанци су једно. Ово

.....

[40] Исто, кутија 6/1918, омот 15, 12. јануар 1918.

[41] Исто, омот 14.

[42] Исто, омот 160, 22. фебруар 1918.

[43] Митар Мартиновић (1870–1954) , дивизијар (генерал) црногорске војске. Потицао је из породице орођене са династијом Петровић, те је због тога био фавориозован од краља Николе. Био је министар војни и предсједник Владе. У доба расула Црне Горе крајем 1915. и почетком 1916. године дошао је у конфликт са краљем Николом због слома фронта на Ловћену. Године 1918. подржао је послије краћег тактизирања уједињење. Преведен је у нову војску Краљевине СХС са чином дивизијског ђенерала, и послије неког времена пензионисан. Након тога живио је и умро у Београду.

треба да запуши уста свим неваљалцима.“[44]

Послије оставке Матановићеве Владе круг људи који су напуштали краља Николу се проширио. Он је на располагању имао све мање политички релевантних људи да би образовао Владу. Тако је био упућен да сљедеће владе саставља од безначајних државних чиновника или његових интимуса у трећем животном добу, који су чак и за црногорске прилике били анахрони политичари. Тако је на мјесту предсједника Владе послије Матановића поставио Евгенија Поповића, [45] који је био његов школски друг из Трста. Радовић је покушавао да дискредитује у политичком смислу Поповића, у намјери да дискредитује уопште концепцију нејиске Владе, као слијепог политичког оруђа краља Николе. Тако је 24. фебруара јавио српском посланику у Риму Антонијевићу, да се у Црној Гори сматра да је Поповић италијански држављанин, те да стога не би ни могао бити црногорски предсједник Владе. О томе је податке требало добити у општини у Риму, тако што би се нашао неки Италијан, који би платившн таксу, прикупио податке о Поповићевом статусу. Радовић је навео, да зна да је још од 1896. године Поповић био италијански поданик, када је постављен за генералног конзула Црне Горе у Риму.[46] Ови се подаци Радовића могу довести у везу са његовим боравком у Риму 1901/02. године, када се Поповићу обраћао за новчану потпору.

Радовић је 27. фебруара обавијестио Светозара Томића[47] који је

.....

[44] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 6/ 1918, омот 68, 24. фебруар 1918.

[45] Евгеније (Еуген) Поповић (1842–1931), родом из Рисна у Боки, по рођењу аустријски држављанин. Поријеклом је његова породица била из Куча из Црне Горе. У Трсту је био школски друг краља Николе. Завршио је право и докторирао у Болоњи, а бавио се и адвокатуром, те је постао италијански држављанин. Био је сљедбеник Гарибалдија током уједињења Италије, а 1876/78. ратни извјештач са фронта у Црној Гори и Херцеговини, гдје је и рањен. Од 1896. године био је црногорски генерални конзул у Риму. Предсједник црногорске Владе био је до 17. фебруара 1919. године. Један дио политичара из окружења краља Николе, међу којима је касније предњачио Јован Пламенац, који га је и наслиједио на мјесту предсједника Владе, тумачио је његово пасивизирање послије одлука Подгоричке скупштине чињеницом да је био масон, и да је масонерија подржавала нестанак црногорске државе. Умро је у Трсту 1931. године.

[46] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 6/1918, омот 69, 24. фебруар 1918.

[47] Светозар Томић (1878–1938), родом из племена Дробњака у Црној Гори, по рођењу црногорски држављанин. Завршио је велику школу у Београду 1898. године и службовао као професор гимназија у Скопљу, Солуну и Битољу, гдје је био и директор ниже гимназије, а био је и школски инспектор у Србији. Због службовања у Краљевини Србији узео је српско држављанство. Крајем 1916, бива у Солуну постављен за шефа „Црногорског одсека“ при Министарству иностраних дела Србије. Овај одсек требао ја да се бави активним пропагирањем уједињења међу Црногорцима у избјеглиштву.

био у Солуну, да „наш рад овђе иде добро, ових дана држао сам једно предавање о Црној Гори. Нарочито сам преко политичког питања третирао економско стање земље и доказао немогућност самосталног опстанка Црне Горе. Публиковаће ју једна књижара у једној колекцији.“ У овом писму Радовић је још обавијестио Томића да има добар контакт са црногорским интернирцима, и да се и тамо агитација одвија. [48]

Да је Радовић имао и одређених затегнутости са својим најближим сарадницима, свједочи и једно писмо које му је 14. августа упутио из Париза Јован Ђурашковић. Он је Радовића извијестио да је добио информацију од особе која ради при нејској Влади краља Николе, да су француске власти забраниле уношење на француску територију *Уједињења* и *Билтена*. Радовић му је истог дана одговорио, да га чуди Ђурашковићев тон писања, те да му је то могао рећи и лично, и да није његова дужност да га тражи по Паризу, већ да треба да долази у канцеларију Одбора, и тамо достави податке које је чуо. Уз то, требао је да достави име особе која му је ту информацију дала, јер по његовим контактима са француском Владом, такве информације није добио, а она би му их свакако писмено доставила.[49]

Слутећи да се расплет догађаја приближава, а настојећи да онемогући Радовићеву активност, нејска Влада је 17. августа послала Радовићу званичан допис, у својству министра на располагању, да се према рјешењу министра унутрашњих послова Мила Вујовића на основу чланова 88, 89 и 90 Кривичног закона, против Радовића има повести кривични поступак код надлежног обласног суда „по рестаурацији Црне Горе“. Радовић је у року од 48 часова требао да се изјасни, које мјере ће предузети на основу члана 110 Устава, који му то омогућава као министру на располагању, јер се Влада жели придржавати законских одредби. Уколико се Радовић

.....

У августу 1917. године у Солуну постаје члан новообразованог Одбора за уједињење Црне Горе и Србије. Одбор уско је сарађивао са Радовићевим одбором и растурао лист *Уједињење.* Одбор и Томић пратили су српске трупе приликом продора преко Метохије и Црне Горе, и представљали су прве органе власти на ослобођеној територији. Одмах по ослобођењу Црне Горе основан је Централни извршни одбор за уједињење Црне Горе и Србије, чији је задатак био да припреми одржавање Скупштине о уједињењу. У овом послу Томић је на организацији те скупштине која се одржала у Подгорици одиграо кључну улогу. Евидентно је да му је Пашић дао предност у односу на Радовића, али се не може одгонетнути да ли из практичних разлога што је ишао са српским трупама или других? Томић је касније објавио неколико врло значајних етнографских и географских радова, а 1929. и полумемоарски рад *Десетогодишњица уједињења Црне Горе и Србије.*

[48] ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ – ЦОНУ, кутија 6/1918, омот 33, 27. фебруар 1918.

[49] Исто, кутија 7/1918, омот 359, 14. август 1918.

у назначеном року не би изјаснио, Влада је имала право да његов будући положај одреди по сопственом нахођењу. [50] Овим је нејиска Влада хтјела да покаже да је она легитимни заступник Црне Горе и да ће свакако црногорска држава бити обновљена. Радовић међутим, није дао никакав одговор на овај допис.

Из писма које је Радовић послао 14. октобра, не може се видјети коме га је он послао. Но, у њему је он детаљно разрадио сценарио спровођења уједињења у Црној Гори. Констатовао је да краљ Никола не жели улазак српских трупа у Црну Гору, него да се нада у италијанске трупе. Прије савезничких трупа у Црну Гору су требали да уђу Црногорци организовани у комитске чете. Задатак ових чета је био да у земљи припреме терен за уједињење, како би се савезници нашли пред свршеним чином. Ако не би нашли земљу у побуни, имали су да је помогну и организују покрет за уједињење по племенима. У свему томе било је нужно да се води рачуна о осјетљивости Црногораца, са којима би четници морали поступати обазриво, и избјећи насиља и убиства.

Они који би ушли у земљу, морали су да буду истих мисли и послушни. Требало је избјегавати људе који би могли радити на своју руку и тако створити забуну. Ради једнообразности у акцији Одбор је послао Јанка Спасојевића који се имао о свему договарати са надлежним српским властима. Док не би дошао Спасојевић, најбоље би било да га заступа Одбор из Солуна. Радовић је сматрао да ће улазна тачка бити у Васојевићима. Четници су одмах требали да нађу бившег министра Милосава Раичевића и друге угледне људе. Добро би било када би у покрет ушли и старији људи попут војводе Лакића Војводића, попа Николе Симовића, Саве Лазаревића и других. Од користи би могли бити и друге народне вође, у Кучима поп Перо Ивановић, у Подгорици: Саво Церовић[51] и Милош Радовић, у Херцеговини Мујо Сочица, Данило Радојичић, Сава Ковачевић и други. Покрет се имао раширити од Васојевића по цијелој Црној Гори. Од чланова Одбора из Солуна, могли су нпр. Косовић и Михаило Божовић остати уз Врховну команду српске војске, а остали ићи са четницима. Потом је Радовић навео и имена групе официра црногорске војске које је требало ангажовати у послу око уједињења. Ако се уђе у земљу прије него дође Спасојевић, требало је бити обазрив у постављању власти, истичући важније људе

.....

[50] Исто, омот 368/1–3, 17. август 1918.

[51] Саво Церовић ће убрзо бити изабран за предсједника Подгоричке скупштине која је прогласила уједињење.

загријане за уједињење. Четници су требали да имају новчана средства за своје издржавање, да не би били на терет народу. Радовић је на крају овог писма јавио да је Спасојевић кренуо синоћ из Марсеља за Солун, а да студенти треба да крену ових дана.[52]

Иако Радовићево писмо заступнику предсједника српске Владе Стојану Протићу у Крфу није датирано, да се претпоставити да је оно написано када је српска војска ушла у Београд, и поводом тога му је у име одбора честитао. Даље је у писму Радовић навео: „Дјелу ослобођења сљедује наше народно уједињење. Ослобођена од домаћих и страних окова, Црна Гора у пуној својој слободи и оданости према српској народној мисли пада у загрљај својој браћи бришући трагове и потоњих вјештачких граница и препрека уједињења са Србијом на основу Крфске декларације у једну Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, она ће у стапању свих дјелова нашега напора наћи остварење свога вјековнога идеала и своју најбољу срећу. Сјајну улогу Србије и њених умних управљача помињаће покољења с дивљењем и благодарношћу.“[53]

Из документа датираног 14. новембра не може се одгонетнути ко га и коме шаље. Овај документ даје само Радовићево саопштење. То је већ било вријеме када су српске и савезничке трупе ушле у Црну Гору. Савезничке трупе нијесу залазиле дубље у Црну Гору (првенствено француске и италијанске) него су биле стациониране у Боки која није ни улазила у састав црногорске државе, а један мањи број у Бару и Вирпазару. У унутрашњости Црне Горе биле су само трупе Другог југословенског добровољачког пука. То је већ било и вријеме повратка црногорских интернираца и избјеглица, међу којима је било и доста присталица краља Николе.

Тако је Радовић јавио да пошто преговори о миру убрзо почињу, неопходно је што прије ријешити судбину Црне Горе и уједињења једним плебисцитом, и спријечити да краљ Никола и његова Влада заступају Црну Гору на мировној конференцији. Због тога би у Црној Гори требало организовати једну привремену Владу, која би послије плебисцита прогласила уједињење. Та би Влада спријечила интриге краља Николе и његових људи, и дјеловала у оквиру Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији. [54]

На крају одржавања Велике Народне Скупштине српског народа у

[52] Исто, омот 469, 14. октобар 1918.

[53] Исто, кутија 8/1918, омот 703.

[54] Исто, омот 568.

Црној Гори у Подгорици, крајем новембра, Радовић је предсједнику исте послао поздравни телеграм у име ЦОНУ, и даље написао: „Уједињењем Црне Горе са Србијом и збацивањем краља Николе и његове династије није само одужен дуг према светињи народне мисли, него је високо уздигнута част овога народа, који је у току једне мрачне владавине био стално гажен и најпослије недостојно изневјерен.“ Радовић је назначио да се одлукама Скупштине у Подгорици завршава скоро двоипогодишњи рад ЦОНУ, а телеграм је завршио: „Живјела српска и народна Црна Гора, нека нам је сретно наше уједињење!“[55] У истом смислу Радовић је упутио и телеграме краљу Петру и престолонасљеднику Александру.[56]

Радовић је недуго послије доношења одлука Скупштине у Подгорици доспио у Црну Гору средином децембра француским војним бродом укрцавши се у Тулону, а искрцавши се у Котору. До краја године он ће боравити у Црној Гори и у Београду, координишући послове уједињења које је проглашено, да заживи у пуном капацитету. Но још прије повратка у Црну Гору, Радовић ће се дотаћи и скадарског питања, тј. залагаће се да послијератној југословенској држави припадне и Скадар, на основу државног права Црне Горе. Он је у телеграму упућеном Пашићу из Париза 9. децембра назначио важност скадарског питања, и информисао га, да са ким је год био у контакту од релевантних фактора, добио је увјерење, да би Скадар могао припасти југословенској држави, ако се становништво скадарског краја изјасни да то жели.

Пошто би међу скадарским становништвом већ могло доћи до агитације у супротном смјеру, Радовић је молио Пашића да српска Влада проведе снажну агитацију у том крају. Требало је послати што већи број агитатора са свим потребним средствима. Католицима је требало скренути пажњу да им је много већи интерес бити у слободној и великој југословенској држави гдје има велики број католика, него у муслиманској Албанији. У том погледу требало би се повезати са францисканцима у Босни, који би развили агитацију код скадарских католика. Са доста новца и рада могли би се придобити главари горње Албаније до Дрима, а исто тако и Скадрани, којима би требало указати на велике добробити уласка у југословенску државу. У том погледу Скадар би био полазна тачка велике трансбалканске жељезнице. Остане ли у Албанији одсјечен од празне унутрашњости он ће само стагнирати. Од Црногораца за пропаганду би се у Скадру могао употријебити Саво

[55] Исто, омот 592.

[56] Исто, омот 728.

Церовић, бивши предсједник суда у Скадру, а можда и бивши канцелар Алекса Мартиновић. Потребно је стога што прије кренути у рад, не жалећи средства, која ће се вратити вишеструко, ако Скадар уђе у састав наше државе.[57]

Радовић ће неколико мјесеци касније ући у састав делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају као шеф Црногорске секције која се бавила црногорским питањима. У свом раду он ће значајно потенцирати скадарско питање. Но, са друге стране, неке велике силе у првом реду Италија, која је била заинтересована за Скадар онемогућиће реализацију овог његовог наума. И сами државни врх Србије на челу са Пашићем ради других питања није желио радикализацију скадарског питања, што ће коначно довести до укидања Црногорске секције крајем 1919. године, и Радовићевог разлаза са Пашићем.

Резиме

Андрија Радовић је несумњиво једна од најзначајнијих личности црногорског политичког живота у прве двије деценије XX вијека. Није имао конзистентан политички став, јер је прошао пут од миљеника књаза Николе и дворског политичара, до непомирљивог владаревог непријатеља. Он је још у доба књаза Николе сасвим озбиљно схватио доношење Устава 1905. године, и његово значење у смислу давања политичких и економских слобода у Црној Гори. То се наравно косило са анахроном владарском концепцијом књаза Николе, који је владао аутократски, и који је државу и њене интересе изједначио са собом и својима. Тако је Радовић као предсједник црногорске Владе био централна личност у тзв. Бомбашкој афери. Његовим суђењем требало је од стране режима књаза Николе не само дискредитовати сваку помисао за демократизацијом црногорског друштва, него и идеју уједињења са Србијом, чије остварење не би могло проћи без остварења династичких и владарских интереса црногорског суверена. Послије изласка са робије, Радовић опет постаје повјерљиви дворски човјек, са високим чиновничким постављењима, да би током прве фазе рада црногорске Владе у егзилу био и њен предсједник. Он је већ тада схватио, да су се околности сасвим промијениле, и да краљ Никола има ограничену контролу догађаја, а још мањи утицај на општи процес југословенског и српског уједињења. Схватио је да је уједињење неумитан и безал-

[57] Исто, омот 729, 9. децембар 1918.

тернативан процес. Давањем оставке на мјесто предсједника Владе, те образовањем Црногорског одбора за народно уједињење, он је у политичком смислу ставио краља Николу ван могућности субјективних пројекција тог процеса. Дефинитивно, са Радовићевом акцијом, дошло је до прелома у црногорском политичко државном вођству, и покренуте су ствари које се нијесу могле ревидирати. Стога су име и дјело Андрије Радовића незаобилазан симбол учешћа Црне Горе у српском и југословенском уједињењу. Кроз проток историјске анализе догађаја, и њихове рефлексије у данашњој Црној Гори, може се разумјети покушај дискредитације лика и дјела Андрије Радовића од одређених група црногорских квази историчара.

Литература:

Извори (необјављени):

Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе – Цетиње (АБОНМЦГ)

Фонд Заоставштина Андрије Радовића (1901/ 2) XXXIII

Државни архив Црне Горе – Цетиње (ДАЦГ)

Фонд Емигрантска Влада Краљевине Црне Горе (ЕВКЦГ) 1916/ 17, кроз ресоре

Подфонд Црногорски одбор за народно уједињење 1917/18.

Штампа:

Глас Црногорца – Неји код Париза

Уједињење – Женева

Народна ријеч – Цетиње

Публикације:

Јовановић Ф. Илија – Бјелош, *На двору краља Николе,* ЦИД, Цетиње, 1998.

Поповић Симо, *Са краљем Николом из дана у дан (1916–1919)* , Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица, 2002.

Хајдуковић Нико, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица, 2000.

Јововић Пантелија, *Црногорски политичари – портрети*, Време, Београд, 1924.

Summary
STATESMANLIKE AND POLITICAL ACTIVITY OF ANDRIJA RADOVIĆ (1916–1918)

Andrija Radovic is undoubtedly one of the most important figures in Montenegrin political life in the first two decades of the twentieth century. He did not have a consistent political attitude, because it went from being a favourite of Prince Nicholas I of court politicians, to the irreconcilable enemy ruler. He was in the time of Prince Nicholas quite seriously adopted the Constitution of 1905 and its significance in terms of providing political and economic freedom in Montenegro. This, of course, lunch with the anachronistic concept of royal Prince Nicholas, who ruled autocratically, which is a country and its interests identified with him and his interests. So Radovic as a President of the Montenegrin Government was a central figure in the so-called. *Bombaškoj affair.* His trial was supposed by the regime of Prince Nicholas not only to discredit any notion of democratization of the Montenegrin society, but also the idea of unification with Serbia, whose achievement could not pass without achieving dynastic and imperial interests of the Montenegrin sovereign. After release from prison, Radovic again becomes a trusted man of the court, with a high clerical appointments, and during the first phase of the Montenegrin government in exile he was its President. Radovic then realized that the circumstances completely changed, and that King Nikola has limited control of events much less impact on the overall process of Yugoslav and Serbian unification. Radovic realized that unification was an inevitable process without alternative. Giving resignation as president of the Government, and by educating Montenegrin Committee for National Unification, he was politically put King Nikola possibilities out of subjective projection of the unification. Definitely with the Radovic action, there was a break in the Montenegrin political leadership of the state, and the things that were not able to be revised, were initiated. Therefore the name and the work of Andrija Radovic were indispensable symbol of Montenegro's participation in the Serbian and Yugoslav compound. Through historical analysis of the flow of events, and their reflections in Montenegro today, one can understand the attempt to discredit the character and deeds of Andrija Radovic from a certain groups of Montenegrin quasi-historians.

Др Боривоје Милошевић
Филозофски факултет Бања Лука

СРПСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА НА БАЊАЛУЧКОМ ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ 1915–1916. ГОДИНЕ

Сажетак: У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више „велеиздајничких“ судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет. Непосредни циљ ових судских поступака био је у вези пребацивања одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини које су наводно у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије. Зато су и саме оптужнице биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата. Најзначајније мјесто међу судским процесима одржаним током Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915. – 22. април 1916).

Кључне ријечи: српска интелигенција, Први свјетски рат, Бања Лука, Босна и Херцеговина, Велеиздајнички процес, Васиљ Грђић

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више велеиздајничких судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.[1] Непосредни циљ ових процеса

[1] M. Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 23.

био је пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини које су у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије. Зато су и оптужнице на неким процесима биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата.[2]

У затвору се на дуже или краће вријеме нашла готово сва активна српска интелигенција у Босни – књижевници, учитељи, свештеници, јавни и културни радници и многи ђаци. Уништењем институција које су изњедриле српску интелигенцију власти су настојале обезглавити српски народ и уништити онај слој који га је политички и национално предводио. Репресивне мјере власти, посебно усмјерене према интелигенцији, провођене су са намјером да се Срби застраше и деморалишу како би се спријечио народни устанак у позадини фронта од чега су власти страховале. Велеиздајнички процеси били су дио оркестриране и добро осмишљене аустроугарске ратне пропаганде против Срба и њихових националних институција.

Послије суђења Гаврилу Принципу и друговима власти су пожуриле да задају коначан ударац свим српским националним организацијама у земљи и њиховим представницима. Први на удару били су ђаци средњошколци – симпатизери Младе Босне, којима је суђено на процесима у Бањој Луци, Сарајеву, Травнику и Бихаћу. Услиједили су удари на старију генерацију српских интелектуалаца међу којима је напад на породицу Кашиковић донио једну од најокрутнијих пресуда изречених током рата – да мајка гледа вјешање свог сина.[3]

Најзначајније мјесто међу више судских процеса одржаних током Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес[4] (3. новембар 1915. – 22. април 1916) против сто педесет и шест српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.[5] Међу оптуженима су се налазиле и двије жене: Даринка Малић и Драгица Видаковић. Процес је циљано почео у јесен 1915. када се Србија

.....

[2] Исто, 28.

[3] *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци* (1915–1916), Бањалука, 2015, 58.

[4] Званично: Процес против Василја Грђића и других; Прим. Б. М.

[5] Овај број укључује 112 ожењених мушкараца чије су породице имале укупно 335 дјеце; 12 мушкараца је имало петоро дјеце, девет мушкараца је имало шесторо дјеце, тројица мушкараца су имала седморо и још тројица осморо дјеце, један оптуженик је имао деветоро, а један 11 дјеце; *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916*, London, 1916, 49.

налазила у тешком политичком и војном положају изложена здруженој аустроугарско-њемачко-бугарској агресији. Процес у Бањој Луци имао је иста обиљежја као и многи други судски процеси усмјерени против покрета за југословенско уједињење и Србије као центра јужнословенског окупљања. Циљ аустроугарских власти био је да докаже како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених осумњичена је да су били чланови и повјереници „Народне одбране“.[6] Ова организација се помиње и аустроугарском ултиматуму Србији од 23. јула 1914. када је затражено њено трајно распуштање.[7] Пред судом у Бањој Луци поновљене су аустроугарске оптужбе изречене не само у јулском ултиматуму већ и у каснијем ратном Манифесту цара Франца Јозефа којим је Србија оптужена за „злочиначко роварење“, „поткопавање темеља државног поретка“ и „подстрекивање омладине на велеиздајничка дјела“.[8] Тужиоци су сматрали да је „Народна одбрана“ под „маском културног подизања својих сународника“ тровала народ и учинила га велеиздајницима.[9] Суд је установио да је циљ „Народне одбране“ био ослобођење Јужних Словена и њихово државно, политичко и културно уједињење у једну државну заједницу основану на слободним демократским принципима. Организација је имала задатак јачати националну свијест Срба ма гдје живјели, а за њене идеје требало је енергичном пропагандом придобити што више људи.

Истражиоци су били недосљедни у анализи рада ове организације; иако се стварање демократске и слободне јужнословенске државе сматра за њен примарни циљ, повремено се наводи да је „Народна одбрана“ ставила себи у задатак формирање „Велике Србије“ под династијом Карађорђевић.[10] Покушавајући да оправдају агресију на Србију, власти су истицале рад „Народне одбране“ као продужене руке српске спољне политике и највећег кривца за унутрашња сплеткарења и пропаганду чији је циљ било урушавање Монархије. Настојало се доказати како су све српске културно-просвјетне и хумане организације из Босне и

[6] M. Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914“, 29–30.

[7] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2014, 60.

[8] *Sloga*, Karlovac, br. 30, 2. kolovoz 1914; *Nezavisnost*, Bjelovar, br. 36, 1. kolovoz 1914; *Karlovac*, Karlovac, br. 124, 1. kolovoz 1914.

[9] S. Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 193.

[10] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo, 1916, 47.

Херцеговине радиле по наредбама „Народне одбране“ која је означена као центар револуционарних активности усмјерених против Аустроугарске. Тужиоци су игнорисали чињеницу да, иако је повремено имао подршку званичног Београда, српски национални покрет у Босни и Херцеговини није увезен из Србије, већ је самоникао, настао је и развијао се у Босни и Херцеговини у специфичним историјским околностима. Трагајући за корјенима тзв. великосрпске пропаганде тужиоци су доказивали како је Србија већ од половине XIX вијека међу Србима у Босни и Херцеговини почела будити националну свијест и уједно распиривала мржњу против османских власти. Таква пропаганда посебно је ширена по српским школама, манастирима и црквама.[11] Сви судски процеси вођени током рата у Босни и Херцеговини, а довођени у везу са „Народном одбраном“, прецјењивали су значај ове организације чиме је тенденциозно занемаривана аутохтоност српског националног покрета у покрајинама.[12]

Суђење у Бањој Луци личило је у појединим моментима на Кочићеву приповјетку *Суданија* али са неупоредиво трагичнијим исходиштем.[13] Окривљени су се сјећали лика циничног судије који не суди него пресуђује.[14] Активно чланство у било ком српском националном удружењу повлачило је за собом у ратним околностима оптужбу за велеиздају.[15] Чак и сасвим безазлена путовања у Србију ради лијечења и посјете родбини или везе са ондашњим јавним, културним и политичким радницима представљали су додатни терет оптуженима. Као свједоци оптужбе на суђењу појавили су се многи полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.[16] Ријечи „српска народна свијест“ поновљене су безброј пута на страницама *Оптужнице* из чега се јасно разазнаје примарна мета коју је требало уништити. На питање судије: „Шта знате о завјетној мисли“, Јефто Дучић из Требиња лаконски је

.....

[11] *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916)*, 79.

[12] В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992, 588.

[13] M. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 205.

[14] *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916)*, 80.

[15] Dž. Čauševič, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 379.

[16] *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916*, 69.

одговорио: „Чуо сам за то као дијете, јер сам Србин и Србин остајем“.[17] Недуго потом је гостионичар Спасо Алексић из Жегара код Бихаћа окупацију Србије коментарисао ријечима: „Ја остајем Србин, иако је Србија пропала“.[18] Овакве и сличне изјаве дате у тренуцима пропасти српске државе и масовних прогона цивилног становништва иза линије фронта јасно свједоче да су српска национална свијест и понос остали нетакнути упркос искушењима које је наметало вријеме.

Оптужени су најприје били затворени у Сарајеву, али су потом доведени у Бању Луку како би се процес несметано могао одржати у унутрашњости земље, посебно након што је Италија ушла у рат на страни Антанте.[19] Оптужбу су заступали јавни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, док су оптужене бранили адвокати Данило Димовић, Владо Андрић и Јосип Соукал, судски савјетник. Првооптужени на процесу био је Васиљ Грђић, коме је оптужница стављала на терет да је у намјери да се покрајине насилно отргну од Монархије и припоје Србији приступио „Народној одбрани“ и био њен вођа и главни заштитник. Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су биљешке и дневници мајора Косте Тодоровића из војног округа у Лозници пронађене по аустроугарском освајању тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране“. Тодоровићево име спомиње се више пута на страницама оптужнице. На основу заплијењеног материјала генерал Стјепан Саркотић израдио је нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ и Тодоровић,[20] иако су дневнички записи често пружали оскудне и нејасне податке.[21] Стицајем околности, Тодоровић и његови списи представљали су крунски доказ суда иако је он у вријеме суђења био мртав. Како би ублажили снагу судских доказа окривљени и они који су познавали Тодоровића настојали су обезвриједити његов карактер и личност. Представљан је као пијаница, коцкар и женскарош склон поткрадању државног новца.[22] Упозоравали

[17] П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука–Београд, 2013, 93.

[18] Архив Републике Српске (=АРС), Бања Лука, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, K. 203/1916.

[19] *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 305, 12. јануар 1934.

[20] Архив Босне и Херцеговине (=АБиХ), Сарајево, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3/2. Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ те командант граничног региона мајор Коста Тодоровић у Лозници, састављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који потичу од руке мајора Косте Тодоровића, Сарајево, 3. V 1915.

[21] M. Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914“, 25.

[22] *Glas*, Banjaluka, br. 4.628 – 4.642, 5–21. februar 1986.

су да је Тодоровић у свој дневник често преписивао имена из штампе, календара, шематизама и других публикација.[23]

Окривљујући народну интелигенцију за противдржавно дјеловање полузванични лист *Босанска пошта* писао је да су српски интелектуалци изведени пред суд за своју домовину могли учинити много да су своје способности употријебили да граде, а не разарају. „Они су тешки злочинци као велеиздајници према монархији којој припадају, а још тежи злочинци према властитом народу“, објавио је лист.[24] Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногобројнији.[25] „Главни подбуњивачи велеиздајничког расположења међу Србима били су српски опозициони саборски клуб, разна српска друштва и свештеници“, наводи се у једном аустроугарском документу из јула 1914.[26] Српском свештенству су још уочи рата приписиване квалификације попут „великосрпски агитатор“, „радикални Србин“ или „српски пропагандиста“.[27] Власти су већ крајем августа 1914. затражиле да се због злочина ухођења поведе истрага против више лица међу којима се налазило неколико српских свештеника јер су наводно од 1908. до 1914. уходили стање војне силе у Босни и Херцеговини, њене позиције и кретање, стање тврђава и војних утврђења у Сарајеву и на граници уз Дрину са намјером да такве податке доставе Србији.[28] У недостатку доказа, власти су поједине свештенике теретиле због чланства у српским културно-просвјетним друштвима или путовања у Србију, што формално није било забрањено. Трагајући за доказима у циљу осуде ухапшених, Окружни суд у Сарајеву је од окружних и котарских власти затражио податке о националној и политичкој дјелатности оптужених, њиховом ранијем истицању у политичком животу и раду у српским културним и просвјетним друштвима. Приликом испитивања оптуженика понављана

[23] Dž. Čaušević, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima“, 377.

[24] Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука, 1995, 412.

[25] Детаљније о страдању српског свештенства током Првог свјетског рата код: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград–Вишеград, 2016.

[26] В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 592.

[27] Овакви термини могу се пронаћи и у једном списку сумњивих лица из Босне и Херцеговине и Далмације које су власти сачиниле уочи рата. На списку се налазе имена 18 српских свештеника из Босне и Херцеговине; Архив САНУ (даље у тексту АСАНУ), Београд, Историјска збирка, бр. 14.588. Попис сумњивих лица из Босне и Херцеговине и Далмације.

[28] АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3, бр. 3.470.

су иста питања: „Јесте ли били члан неког српског друштва“?, „Јести ли икада путовали у Србију“?, „Да ли у Србији имате пријатеље“ и сл.[29] Осим чланства у српским културним, политичким и просвјетним организацијама, поједини свештеници су сумњичени за уроту ради подизања устанка у аустроугарској позадини. Најзвучније име међу српским свештеницима био је Матија Поповић, народни посланик из Милића, коме је у оптужници дато много простора обзиром да се његово име често спомињало у списима капетана Тодоровића. Означен је као „млад и одушевљен Србин, потпуно одан ствари“. Тужилац је тврдио како је „Народна одбрана“ у његовом крају била веома добро организована.[30] Поповић је именован као „неискрени човјек“ и нелојални грађанин чијој се одбрани не може вјеровати.[31] За поједине свештенике наводи се и њихова политичка дјелатност из времена борбе Срба за црквено-школску аутономију. За сарајевског проту Косту Божића каже се да је био снажно ангажован у том покрету те је 1900. наговарао травничке бегове да се дигну против владе, по угледу на Србе, а у интересу заштите својих школа.[32] Као доказ тужилаштва пред судом је прочитана резолуција донијета на митингу у Шапцу септембра 1908. којом се протестује против анексије Босне и Херцеговине. Резолуција је 1914. пронађена у архиви шабачког епископа Сергија. Околност да је таква резолуција нађена код једног црквеног великодостојника за суд је била доказ како су сви кругови у Србији, па и православна црква, гајили аспирације према сусједној земљи.[33]

.....

[29] *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916*, 54.

[30] Поповића је на суђењу тешко теретио свједок Салих Османовић, који је марта 1915. пред судом пренио ријечи које је чуо од Јована Момчиловића из сребреничког котара: „Нас су позвали попови на договор и поп Матија из Милића цркве држао је говор, те нам рекао: Браћо, да Вам кажем, што сам Вас сазвао. Срби су ударили, ја сам Вас звао да будете на устанку против Швабе, да се овдје договорите и пред поповима закунете, да ћете бити на устанку против Шваба, наш је брат близу и сада ће на Швабу ударити, огледајте се у Турску, шта од ње слога уради, тако ћемо и ми сви сложно на Швабу ударити“; Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд, 1989, 118–122.

[31] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 188.

[32] Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka, 2011, 289.

[33] Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд, 1970, 76.

Највећи „грешник“ међу српским учитељима био је Коста Гњатић, осуђен на смрт јер је у Тодоровићевим биљешкама означен за најбољег и најактивнијег пропагатора идеја „Народне одбране“.[34] На оптуженичкој клупи нашао се и гимназијски професор Васо Глушац.[35] Иако су његово име и радови често помињани на процесу у Бањој Луци међу оптуженима није био Ристо Радуловић само зато јер је као интернирац умро у Араду осам мјесеци прије почетка суђења.[36] У *Оптужници* се помиње и директор бањалучке Гимназије Коста Крсмановића који се у вријеме процеса већ налазио иза решетака зеничке казнионице.

Сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком, попут „Просвјете“, „Сокола“, „Побратима“ и других распуштена су и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност „Просвјете“ оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су најприје Василј Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.[37] Генерал Оскар Пођорек је непосредно по сарајевском атентату у телеграму министру Билинском поручио како се у Босни и Херцеговини може очувати мир само „ако се предузме енергична акција на подручју спољне политике“.[38] Билински је препоручио најстроже поступање са српским националним организацијама, у првом реду „Просвјетом“, за коју наводи да су у њеним оквирима сједињени сви Срби без обзира на страначку припадност. Сматрао је да „Просвјета“ мора хитно прећи у руке људи вјерних држави.[39] Земаљска влада је септембра 1914. предложила Заједничком министарству финансија да се имовина друштава „Соко“ и „Побратимство“ не преда „Просвјети“ нити црквено-школској самоуправи, него да се с обзиром на њихов злочин велеиздаје заплијени и са њом надокнади штета држави. Министарство

[34] G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 223.

[35] Васо Глушац је ухапшен 26. јула 1914. Тога дана „у свим местима у Босни и Херцеговини похапшена је била готово сва српска интелигенција и проглашена таоцима“, забиљежио је Глушац. Даље наводи: „Мора човек казати барем своје најгласније утиске из тога времена, када си на сваком кораку сретао непријатељско расположење свију оних који не беху Срби. Сви су нас из дна душе мрзили и гледали у свакоме од нас по једног Принципа“; В. Глушац, *Рад без наслова о страдању српског народа у Босни и Херцеговини за Првог свјетског рата*; АСАНУ, Београд, 14.581/II–А–2.

[36] G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci”, 239.

[37] M. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916“, 205.

[38] *Политика*, бр. 7.769, 20. децембар 1929.

[39] Исто, бр. 7.770, 21. децембар 1929.

се сложило са овим приједлогом.[40] Влада је 26. децембра 1914. издала наредбу о спречавању сваког даљег ширења предмета који су на себи имали ознаке „Просвјете“ попут школских пера за писање, чиме су власти настојале да из јавног живота избришу сваки траг постојања „Просвјете“ и њених активности.[41] Наредба о распуштању „Просвјете“ ступила је на снагу 31. јануара 1915.[42]

Тужиоци су сматрали да су „Просвјетине“ покретне библиотеке, умјесто просвјећивања народа, служиле за ширење великосрпске пропаганде, а отежавајућа околност била је чињеница да су садржавале поједине „превратничке књиге“ попут властима омраженог Кочићевог *Лазавца пред судом*, те књиге Алексе Шантића, Станоја Станојевића и поједине календаре, иако многи од тих наслова нису били забрањени. „Народна одбрана“ је према слову *Оптужнице* усмјеравала дјеловање „Просвјете“ при чему тужиоци нису уважавали чињеницу да је „Просвјета“ основана седам година прије „Народне одбране“. У контексту сарадње са „Просвјетом“ у *Оптужници* су помињани Стојан Новаковић и Јован Скерлић, оба именовани као великосрпски агитатори, а Скерлић и као југословенски националиста. Темељно су анализирани његови чланци објављивани на станицама листа и календара *Просвјета*.[43] За радове Стојана Новаковића речено је да немају никакве културне вриједности.[44] Изрицањем смртне пресуде Васиљу Грђићу уједно је пресуђено организацији у којој је радио више од деценије.[45] Власти нису заборавиле када је у вријеме тзв. изнимних мјера 1913. са саборске говорнице довикнуо генералу Оскару Пићореку: „Жари, пали, удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи“.[46] Како би га додатно понизили пред смрт за Грђића је било предвиђено да буде објешен посљедњи и да

[40] АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1529, 10. IX 1914.

[41] АБиХ, ЗВ. през. бр. 16.555, 26. XII 1914; *Српска ријеч*, Сарајево, бр. 94, 15. мај 1920.

[42] Као разлози распуштања друштва наводе се њена протузаконска дјелатност у великосрпском духу против интереса државе, тајне везе са „Народном одбраном“ и српским друштвима у Америци и Србији, слање студената и ђака на школовање у Србију, субверзивна дјелатност Васиља Грђића и друго; Б. Маџар, *Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука–Српско Сарајево, 2001, 180.

[43] *Glas*, Banjaluka, br. 4.628–4.642, 5–21. februar 1986.

[44] Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, 227.

[45] M. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916“, 207.

[46] V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, knj. I (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka, 2015, 355; *Споменица Васиља Грђића*, Сарајево, 1935, 94.

претходно гледа муке својих 15 претходника на вјешалима.

За Владимира Ћоровића, једног од тројице руководилаца „Просвјете“, наведено је да се у политичком животу истицао још током студија у Бечу као члан српског академског друштва „Зора“. Тужиоци су сматрали да је Ћоровић издавањем и ширењем „Просвјетиних“ публикација и одржавањем јавних предавања подбуњивао народ против власти.[47] Суд је ишао толико далеко да је Ћоровићу замјерено што у „Просвјетином“ *Календару* из 1911. није било никаквог помена о доласку цара Франца Јозефа 1910. у Босну и Херцеговину. Са друге стране, „Просвјетина“ издања обиловала су сликама чланова династије Карађорђевић и српске војске у Балканским ратовима.[48] Против Ћоровића је свједочио и Коста Херман, директор Земаљског музеја у Сарајеву, теретећи га за везе са српским опозиционим интелектуалцима.[49] Тужиоцима није промакла ни чињеница да је Ћоровић био ожењен сестром Јована Скерлића. Ћоровић је најприје осуђен на пет, а потом је казна увећана на осам година затвора.

Пред судом се нашао и бивши саборски посланик Атанасије Шола, сарадник мостарске *Зоре*, пјевачког друштва „Гусле“ и један од оснивача листа *Народ*. Шола је именован као један од покретача српске соколске идеје у покрајинама, српски иредентистички националиста и огорчени противник анексије Босне и Херцеговине.[50] Од 156 Срба којима је суђено на овом процесу, њих 38 били су чланови соколских друштава.[51] Вођа херцеговачких сокола Чедо Милић, кога тужиоци називају фанатизованим поборником соколске идеје, осуђен је на смрт вјешањем, а остали на вишегодишње затворске казне. Милића су власти прогониле још током Балканских ратова јер је упућивао народ да је задаћа „Побратима“ да се на страни Србије боре против Аустроугарске.[52] Соколски првак Стеван Жакула је третиран као духовни отац омладине чије је име најуже

[47] Đ. Mikić, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 69; Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, 294–295.

[48] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 285.

[49] Б. Маџар, *Просвјета*, 186.

[50] С. Илић, *Атанасије Шола – прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад, 2011, 119–120.

[51] Б. Милошевић, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату“, *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, Бања Лука, 2014, 241–253.

[52] *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, Banja Luka, 1915, 231.

везано за историју предратног српског соколства.[53] Власти су Жакулу теретиле као члана Уједињеног српског соколства, што је објављивао чланке у многим соколским листовима, те друговао са „деструктивним елементима“ Мишком Јовановићем, Вељком и Бранком Чубриловићем и другима.[54] Окривљеном су се на терет стављали чак и ђачки излети у Србију са тузланским гимназијалцима.[55] Једном од најистакнутијих српских соколских радника Војиславу Бесаровићу, осим активног рада у соколским листовима, на терет је стављано и то што од друштва „Просвјета“ обезбједио редовну материјалну помоћ српским соколима и стипендирање ђака – чланова соколских друштава.[56] На суђењу је предочен податак да је Соколска жупа Босне и Херцеговине имала око 3.000 чланова повезаних идејом српског јединства под паролом: „Да Српски соко буде један, као што је српски народ један“.[57] Тужиоци су сматрали да је рад „Сокола“ и „Побратимстава“ у Босни и Херцеговини био тек маска за дјеловање „Народне одбране“. Рад соколских друштава био је према слову оптужнице потпун одраз рада „Народне одбране“ према чијем су програму и наређењима „Соколи“ дјеловали. Цитирајући правила овог друштва, тужилаштво је навело како је један од њених главних задатака био да што више омладине, која не потпада под војну обавезу, упише у соколске дружине те да се у случају рата употријебе за оружану акцију.[58] Према наводима оптужнице, српски соколи су требали своје чланове одгојити као будуће борце у намјери да се отргну југословенске покрајине Аустроугарске и припоје Србији, па је стога улога соколства означена велеиздајничком.[59] У пресуди се наводи како су соколска друштва имала циљ да подржавају редовну српску војску по боковима и непријатељској позадини.[60]

[53] *Календар СКПД Просвјета*, Сарајево, бр. 22, 1940, 65–68. Од коликог је значаја био рад Стевана Жакуле најбоље свједоче ријечи Мишка Јовановића, који је у истражном затвору рекао: „Пре доласка брата Жакуле нијесам имао смисла ни за какав национални рад, бавио сам се само пијанком, а брат Жакула је и мене и моје друштво потпуно преобразио“; Хисторијски архив Сарајево (у даљем тексту ХАС), Сарајево, Лични фонд др Војислава Бесаровића, BV–66–21. Улога „Српског сокола“ у Сарајеву.

[54] П. Д. Павловић, *Физичка култура српског народа у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Пале, 1998, 207.

[55] *Optužnica državnog odvjetništva*, 226.

[56] Исто, 222.

[57] *Glas*, Banjaluka, br. 4.628–4.642, 5–21. februar 1986.

[58] *Optužnica državnog odvjetništva*, 222.

[59] Исто, 199.

[60] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i*

Све оптужбе изнесене против „Сокола“ поновљене су и у случају „Побратимства“. По узору на сродна друштва у Србији, „Побратимство“ је као најважнију тачку свог програма издвојило рад међу омладином.[61] Тужиоци су нагласили како је идеја „Побратима“ била идентична соколској идеји, а оба друштва стајала су под окриљем „Просвјете“ унутар које је био концентрисан рад свих српских организација у земљи.[62] „Побратимства“ су према наводима оптужнице стајала у блиској вези са „Савезом трезвене омладине“ у Србији, за који се тврдило да је био потчињен витешкој секцији „Народне одбране“. Као најагилнији пропагатор „Побратимства“ у Босни и Херцеговини означен је Милош Ђуран. Тужиоци су закључили како су „Просвјета“, „Соколи“ и „Побратими“ чинили јединствени покрет који је имао за циљ да прожме српски народ у Босни и Херцеговини жељом и тежњом да се Босна и Херцеговина сједини са Србијом.[63] Занимљиво је да су се тужиоци током суђења трудили да прикрију доказе о заједничкој сарадњи српских и хрватских сокола у земљи. Власти су брижљиво криле чињеницу да су још 1912. у Прагу српски и хрватски соколи одлучили да под истом заставом, заједно са Словенцима, наступе на великом соколском слету планираном за 1913. у Љубљани.[64]

Већина осуђених проглашена је кривим што су у намјери да насилним путем изврше сједињење Босне и Херцеговине и Србије у раздобљу од 1911. до 1914. приступили организацији „Народна одбрана“ и радили као њени повјереници. За првооптуженог Васиља Грђића наводи се да је као секретар „Просвјете“ ширењем писаног материјала и јавним предавањима подбуњивао српски народ и у њему будио жељу за политичким јединством.[65] У пресуди се каже како је главни задатак „Народне одбране“ јачање српске националне свијести, што представља идеју заједнице свих Срба којом сваки Србин треба бити прожет.[66] Доказ да је „Народна одбрана“ пустила дубок коријен у друштву биле су десетине пресуда, махом сељацима, прочитаних пред

.....

drugi, 125.

[61] *Optužnica državnog odvjetništva*, 201.

[62] Исто, 203.

[63] Исто, 211.

[64] *Политика*, бр. 11.412, 9. март 1940.

[65] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 5.

[66] Исто, 71.

судом, а изречених од анексије до почетка рата.[67] Према пресуди, убиство престолонасљедника Франца Фердинанда у Сарајеву било је карика у „ланчаном низу предузећа, која су имала за сврху, да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске монархије и припоје Краљевини Србији под владањем Карађорђевића“.[68] Суд се на овом мјесту позвао и на аустроугарску *Црвену књигу*, збирку дипломатских исправа којим се доказују узроци почетка рата, али и на пресуду у процесу Гаврилу Принципу и друговима.[69] Одмјеравајући казне суд је нагласио да су осуђеници својим дјеловањем нанијели већем дијелу свијета, нарочито Аустроугарској, огромну штету, а рад оптужених био је један од узрока избијања свјетског рата. „Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети“, наводи се у пресуди.[70]

На казну смрти вјешањем 22. априла 1916. осуђено је 16 лица, иако је тужилац тражио смртне казне за свих 156 оптуженика. Суд је изрекао затворских казни у трајању од укупно 859 година. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Изрицање пресуде уочи Васкрса није пољуљало морал оптужених. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда осуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће“ припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке.[71] Врховни суд у Сарајеву је почетком фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска

[67] Исто, 72─78.

[68] Исто, 19.

[69] У *Црвеној књизи* се међу осталим наводи да „откад је Карађорђевића династија засјела на окрвављено пријестоље посавске краљевине и откад се окружила завјереницима на живот краља Александра – ишла је Србија постојано, иако различитим путовима и промјенљивом интензивношћу, за главним циљем, како би подровала непријатељском пропагандом и револуционарним коварством крајеве Аустроугарске монархије, које настањују Југославени, па их онда кад свјетски положај буде повољан за остварење великосрпских основа – откине од монархије“; *Austro-ugarska Crvena Knjiga - Diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata godine 1914*, Zagreb, 1915.

[70] *Osuda*: *u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 301.

[71] М. Поповић, *Из тамнице*, Тузла, 1926, 39.

раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више“, додаје се у чланку.[72]

Данило Димовић, један од адвоката бранилаца, био је мишљења да би већина смртних пресуда била извршена да је процес био одржан почетком рата када је у јавности владало „прво ратно бјеснило“. „У првом ратном заносу људи су у дивљачком уништавању невиних суграђана били гори од звери. Тај луди занос знатно се смањио, када је аустријска војска добила прве батине у Србији и на руском фронту“, записао је Димовић. Извршење смртне казне требало је, према Димовићу, бити застрашујуће упозорење за будућност. Димовић је наивно вјеровао у честитост судија и био је убијеђен да неће бити изречених смртних казни, док ће затворске казне бити поништене оног тренутка када рат буде завршен.[73]

Већина осуђених казну затвора издржавала је у Зеници, гдје су услови живота били веома тешки. Почетком 1917. глад у затвору попримила је масовне размјере. Хљеб је био величине песнице, а састојао се од мекиња и кромпира. Многи затвореници су претурали по ђубришту у потрази за храном. Чак су и затворски чувари јели траву како би преживјели. Када су се неки затвореници пожалили управнику на глад, он им је одговорио: „Били сте спремни да умрете за вашег краља Петра и сада вам се пружа прилика да цркнете“.[74] Свештеник Матија Поповић се сјећао како су затвореници, измучени од зиме и глади, изгледали попут авети.[75] Осуђеници су намјерно били измијешани са „најобичнијим зликовцима“ чиме их је власт настојала понизити и убити у њима свако људско достојанство.[76] Док су у болници осуђене убице вршиле дужности болничара и један несвршен гимназијалац послове апотекара, дотле су кажњени љекари др Ристо Јеремић и др Војислав Кецмановић морали

[72] *Српске новине*, Крф, бр. 39, 1. април 1917.

[73] *Правда*, Београд, бр. 12. 125, 18. јул 1938.

[74] С. Стојановић, *Исповести*, Београд, 2014, 72–74; *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 306, 13. januar 1934.

[75] М. Поповић, *Из тамнице*, 49.

[76] В. Ћоровић, *Црна књига*, Сарајево, 1920, 212. Сретен Стојановић се сјећао како је у казниоици радио и један учитељ који је имао задатак да преваспитава затворенике, бира им литературу за читање и код њих подстиче љубав и лојалност према Монархији. Стојановић му је једном приликом рекао да само будала може вјеровати да ће неко послије десет година тешке робије моћи да воли Аустроугарску; С. Стојановић, *Исповести*, 68–69. Сличне успомене оставио је Јездимир Дангић: „Окупаторски просветитељи хтели су да нас убеде да смо синови некаквог босанског народа и да говоримо босански језик, а још прадедови наши столећима и ми сада зовемо се и осећамо Србима“; Ј. Дангић, *Глад и тамница*, Београд, 1940, 158.

плести корпе као и Атанасије Шола, Војислав Бесаровић и поп Матија Поповић. Стеван Жакула и Василь Грђић радили су као кројачи, Симо Мирковић као књиговезац, прота Коста Божић и Владимир Ћоровић као резбари. Присјећајући се прилика у зеничком затвору Димовић је записао како су затвореници држани у строгој изолацији, па је тек уз помоћ једног стражара Хрвата успио да ступи са њима у везу. „Стање њихово је било очајно. Спавали су у кафезима као животиње, храна је била веома лоша, многи су малаксавали и тужили се да им већ ноге отичу“, забиљежио је Димовић. Он је уз помоћ посланика југословенског клуба у парламенту у Бечу успио 19. јула 1917. договорити пријем код цара Карла. Димовић је аустроугарском владару изложио прогоне којима су били изложени Срби у Босни и Херцеговини, инсистирајући на бесмисленој забрани ћириличног писма. Карло је наивно одговорио да је то учињено како се Срби из покрајина не би споразумјевали са сународницима из Србије „у велеиздајничке сврхе“. Димовић се током разговора заложио за ослобађање и помиловање политичких осуђеника. Карло је на Димовића оставио утисак доброг, али интелектуално слабог човјека, растрзаног између послушности Берлину и савјета супруге Зите.[77]

Босанско-херцеговачка емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су послије суђења дипломатске мјере како би били помилована лица осуђена на смрт. Само неколико дана по изрицању првостепене пресуде група српских политичара и јавних радника, политичких емиграната, упутила је *Проглас* Србима у Америци молећи их за помоћ и уједно описујући прогоне цивилног становништва у Босни Херцеговини. У *Прогласу* се помињу Велеиздајнички процес у Бањој Луци и четири ђачка судска процеса.[78] У корист осуђених на смрт ангажовани су Папа Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Међународна парламентарна унија, Лига швајцарских жена и многе друге организације. Интервенција преко шпанског двора била је вишеструко корисна. Ова земља била је званично неутрална у рату и са добрим везама на многим европским дворовима. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити Монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута заложио за помиловање осуђених.[79] Интервенције у корист осуђеника из Шпаније и Ватикана изазивале су велику пажњу

[77] *Политика*, бр. 5.013–5.015, 7–9. април 1922.

[78] П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, 119─120.

[79] АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 245, 3. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустроугарске Иштвану Буријану.

аустроугарских власти.[80] Важну улогу у агитацији за ослобођење тзв. велеиздајника имао је адвокат и некадашњи посланик у Сабору Босне и Херцеговине Никола Стојановић који се у вријеме рата налазио у емиграцији. Као један од оснивача Југословенског одбора и близак пријатељ неколицине осуђених, Стојановић је пажљиво пратио дешавања у Бањој Луци. Желећи да помогне осуђенима, Стојановић је Окружном суду у Бањој Луци упутио писмену изјаву којом је на себе преузео сву одговорност за везе са Србијом, што суд није уважио.[81] Стојановић се због интервенције код папе обраћао и италијанској краљици, кћерки црногорског краља Николе Петровића. Пропагандни рад у корист осуђеника развио је и Хинко Хинковић, адвокат и публициста, који је бањолучки процес називао „правосудном лакрдијом“ која представља „ударцем маљем против српских интелектуалаца у Босни.“[82]

Свеукупно лоша политичка ситуација у Монархији, смрт Франца Јозефа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.[83] Цар Карло је 29. марта 1917. обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђенике на смрт у Бањој Луци. Васиљу Грђићу, Кости Гњатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђи Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замјењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.[84] Полицијска дирекција у Сарајеву је недуго потом извјестила да је помиловање осуђених, посебно Васиља Грђића, код православних

.....

[80] АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 282, 12. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустро-Угарске Иштвану Буријану.

[81] Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918*. (приредио: М. Станић), Београд, 2015, 216.

[82] Н. Б. Поповић, „Одјек Бањалучког велеиздајничког процеса у пропаганди југословенског покрета“, *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914–1917*, Лакташи, 1996, 130.

[83] D. Živojinović, „Pomilovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916–1917. godine“, *Banja Luka u novijoj istoriji*, Banja Luka, 1978, 192.

[84] *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 90, 31. mart 1917.

изазвало велику радост, а код осталих конфесија незадовољство.[85] Поруке захвалности шпанском краљу упутили су Никола Пашић, те у име цјелокупног српског народа у Босни и Херцеговини Никола Стојановић.[86]

Недуго потом амерички новинар Самјуел Кацин детаљно је у *New York Tribunu* писао о процесу у Бањој Луци називајући га „ужасним злочином над правом и правдом". Кацин је нагласио како се у центру суђења налазила српска интелектуална елита, чувар српског националног духа, која се залагала за еманципацију од хабзбуршке државе. Аутор је упозорио да је у Босни и Херцеговини током рата вођено више велеиздајничких процеса, али да је онај бањолучки био другачији од осталих због броја оптужених и њиховог јавног значаја.[87]

Велеиздајнички процеси нису феномен везан само за Босну и Херцеговину. Аустроугарске власти су и прије суђења у Бањој Луци, и уопште почетка Првог свјетског рата, често прибјегавале организовању таквих суђења чиме су се настојале обрачунати са националним покретима унутар Монархије.[88] У јеку Анексионе кризе, када се наслућивао рат са Србијом, власти у Загребу покренуле су парницу против 53 Срба чланова Хрватско-српске коалиције на бази лажних докумената и свједочења агента Ђорђа Настића. Службени Беч је овим процесом настојао оправдати анексију Босне и Херцеговине и Србе и Краљевину Србију пред свјетском јавношћу приказати као реметилачки фактор на Балкану.[89] Својеврсни продужетак загребачког суђења био је Фридјунгов процес у Бечу. Оба процеса изазвала су скандал широких размјера и морални пораз Аустроугарске пред европским јавним мијењем.[90] Упоредо са суђењем у Бањој Луци у Загребу је крајем 1915. и почетком 1916. вођен велеиздајнички процес соколским првацима Лази Поповићу и друговима. Оптужба је била готово идентична оној из Бање Луке. Међутим, умјесто да суђење у Бањој Луци буде инструмент оправдања аустроугарске политике на Балкану и започињања рата 1914. процес се претворио у супротно. Постао је добар повод југословенској пропаганди да на очигледном примјеру дискредитује аустроугарску власт, а Монархију

[85] Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, 311–312.

[86] Р. Гаћиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси", *Strani pravni život*, br. 1, Beograd, 2014, 133.

[87] *New York Tribune*, New York, No 25.970, December 23, 1917.

[88] M. Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914", 38.

[89] Р. Гаћиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси", 125.

[90] Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, 31–38.

прикаже као окрутну државу која се безобзирно обрачунавала са политичким противницима.[91]

Једна од првих одлука Народног вијећа по преузимању власти у Босни и Херцеговини била је да се ослободе тзв. велеиздајници из зеничког затвора. Дана 1. новембра 1918. управник казнионице саопштио је осуђеницима да им је остатак казне опроштен, молећи их да опросте онима који су их прогонили током рата. „Господине директоре, српски народ који је издисао на коцу и конопцу и поднео толике жртве, знаће великодушно праштати својим душманима због великог дела нашег ослобођења и уједињења“, одговорио му је Васиљ Грђић.[92]

Извори и литература:

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Процес Васиљу Грђићу и другима.

Архив Републике Српске, Бања Лука, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka.

Архив САНУ, Београд, Историјска збирка.

Хисторијски архив Сарајево, Сарајево, Лични фонд др Војислава Бесаровића.

Објављени извори:

Austro-ugarska Crvena Knjiga – Diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata godine 1914, Zagreb, 1915.

Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih, Banja Luka 1915.

Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi, Sarajevo, 1916.

Штампа:

Врбаске новине, Бања Лука, 1934.

Glas, Banjaluka, 1986.

Karlovac, Karlovac, 1914.

New York Tribune, New York, 1917.

[91] *Glas*, Banjaluka, br. 4.628–4.642, 5–21. februar 1986.

[92] *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 306, 13. јануара 1934.

Nezavisnost, Bjelovar, 1914.
Политика, Београд, 1922, 1929.
Правда, Београд, 1938.
Sarajevski list, Sarajevo, 1917.
Sloga, Karlovac, 1914.
Српска ријеч, Сарајево, 1920.
Српске новине, Крф, 1917.

Литература:

Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916, London 1916.

Bandžović, Safet, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu“, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Беатовић, Ђорђе, Милановић, Драгољуб, Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској, Београд, 1989.

Vulin, Miodrag, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915─1916“, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Гаћиновић, Радослав, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, Strani pravni život, br. 1, Beograd, 2014.

Дангић, Јездимир, Глад и тамница, Београд 1940.

Dedijer, Vladimir, Sarajevo 1914, knj. I (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka, 2015.

Ekmečić, Milorad, „Žalosna baština iz godine 1914“, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Епископ жички Василије, Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу, Београд, 1970.

Živojinović, Dragan, „Pomilovanje osuđenih u banjalučkom procesu 1916–1917. godine“, Banja Luka u novijoj istoriji, Banja Luka, 1978.

Илић, Снежана, Атанасије Шола – прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини, Нови Сад, 2011.

Календар СКПД Просвјета, Сарајево, 1940.

Маџар, Божо, Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949, Бања Лука–Српско Сарајево, 2001.

Mikić, Đorđe, Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918, Banjaluka, 2011.

Микић, Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука, 1995.

Mikić, Đorđe, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini“, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Милошевић, Боривоје, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату“, Први свјетски рат – узроци и посљедице, Бања Лука, 2014.

Милошевић, Боривоје, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград–Вишеград, 2016.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2014.

Павловић, Петар, *Физичка култура српског народа у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Пале, 1998.

Поповић, Матија, *Из тамнице*, Тузла, 1926.

Поповић, Никола, „Одјек Бањалучког велеиздајничког процеса у пропаганди југословенског покрета“, Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914–1917, Лакташи, 1996.

Слијепчевић, Перо, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука–Београд 2013.

Споменица Васиља Грђића, Сарајево, 1935.

Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916), Бањалука, 2015.

Стојановић, Никола, *Младост једног покољења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918*. (приредио: М. Станић), Београд, 2015.

Стојановић, Сретен, *Исповести*, Београд, 2014.

Subotić, Gavrilo, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci”, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Čauševič, Dženana, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima“, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987.

Ћоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992.

Ћоровић, Владимир, Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918, Сарајево, 1920.

Summary
SERBIAN INTELLIGENCE ON HIGH-TREASON PROCESS IN BANJA LUKA 1915–1916

During the World War I there were several so called "high treason" court proceedings in Bosnia and Herzegovina with purpose to destroy all political, cultural, educational and religious organizations that were basis for the Serb national movement. One of the key motives for organizing this and similar court proceedings was to transfer responsibility for war to the side of Kingdom of Serbia. The immediate objective of these process was linked to the transfer of responsibility for the outbreak of war to the Serbian national organizations in Bosnia and Herzegovina, which were in cooperation with the government in Belgrade preparing a violent separation of Bosnia and Herzegovina from the Monarchy. High-treason processes were part of a well-designed Austro-Hungarian war propaganda against Serbs and their national associations. During the war was arrested almost all active Serbian intelligence in Bosnia and Herzegovina, writers, journalists, public and cultural workers and many students. The government intended to destroy the social class which was a political and national leader of Serbs in Bosnia and Herzegovina. The most important among several court proceedings held during the First World War was Banja Luka high-treason process (November 3. 1915 – April 22. 1916) against 156 Serbian political, cultural and public workers, priests and peasants.

Зоран Вељановић[1]
Историјски архив Суботица

ЈОВАН МАНОЈЛОВИЋ – НАРОДНИ ТРИБУН И ВОЂ СУБОТИЧКИХ СРБА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: Јован – Јоца Манојловић,[2] адвокат, политичар, народни посланик у Угарском сабору, посланик у Привременом представништву Краљевства СХС и у Уставотворној скупштини Краљевине СХС, народни трибун и вођ суботичких Срба у Великом рату био је изданак чувене породице Манојловића која је дала више знаменитих личности не само за родну Суботицу већ и за српски национ и државу уопште. Испред Радикалне странке као народни посланик учествовао је на Угарском сабору у Будимпешти (1906–1910), где се супротстављао институционалној мађаризацији Срба. Био је један од најближих сарадника Јаше Томића и Мите Клицина, те је одмах по избијању Првог светског рата био ухапшен и интерниран у кечкеметску тамницу. По изласку из заточеништва и интернације, у последњој години Великог рата, био је међу истакнутим учесницима у организовању српског и буњевачког живља у одбрани националног бића у тадашњој хаотичној Угарској: организовању више тајних састанака, оснивању Српско-буњевачког народног одбора, Српско-буњевачке народне гарде, организовању Великог народног збора у Суботици и Велике народне скупштине у Новом Саду. Као изабрани делегат био је учесник Велике народне скупштине у Новом Саду 25. новембра 1918, која је изгласала отцепљење Барање, Бачке и Баната од Угарске и њихово присаједињење Краљевини Србији, односно

[1] **Зоран Вељановић**, историчар, виши архивиста, Одељење Музеја Војводине – Музеј присаједињења 1918. године, Република Србија; zoranveljanovic19@gmail.com

[2] Јован – Јоца Манојловић (Суботица, 31. V 1872 – Суботица, 21. IX 1956).

Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. године Краљевина Југославија). Након ослобођења и надаље је учествовао у јавном и политичком животу Суботице, али и у државним пословима. Обављао је низ одговорних дужности: био је изабран за народног посланика у Привременом представништву (1918), и у Уставотворној скупштини у Београду (1921). За банског већника Дунавске бановине у Новом Саду изабран је 1938. године. Поред тога, учествовао је у развојним банкарским и индустријским пословима, те је као истакнута личност учествовао на интернационалном трговачком конгресу народних посланика антантиних земаља у Бриселу 1919. године. Био је члан српског националног друштва Северна звезда, а није запостављао и општи друштвено ангажовање те је био часник или председник у више културно-просветних и добротворних друштава. Као адвокат заступао је СПЦО у њеним црквено-правним пословима.

У току мађарске окупације Бачке више пута је био привођен, тучен и хапшен, а имовина му је пљачкана. После ослобођења бавио се адвокатуром и црквено-правним пословима на заштити црквене имовине од пљачке и национализације новог режима. Живећи у три државе и претуривши преко главе два светска рата, мађарску окупацију и војну управу у успостављању комунистичког поретка који се базирао на „диктатури пролетеријата“, окончао је свој дуг и буран живот у деветој деценији живота.

Кључне речи: Први светски рат, Јован – Јоца Манојловић, Велика народна скупштина у Новом Саду, присаједињење 1918, Војводина, Краљевина Србија

У смирај дана, сада далеке 1956, године у породичној палати, у соби која му је од нове власти „одређена за коришћење“, упокојио се Јован – Јоца Манојловић. Без присуства родбине или драгих пријатеља који су се давно пре њега упокојили. Суботичка и војвођанска јавност, нова власт и ново време које је градило ново друштво и новог човека није имало времена за велике људе из прећашњег доба. Напротив, сматрани су за препреке које треба прескочити или уклонити са трасе новог пута. Без опроштаја оних за које се толико жестоко борио и за које је посветио сав свој живот. Није било ни опроштајних говора, ни испраћајне музике, ни појања црквеног хора. Само септембарска киша, два свештеника и ђакон у пратњи. Време је потом учинило своје. Отуда о

Јоци Манојловићу, земљопоседнику, адвокату, одборнику и политичару, културном и просветном делатнику, шира, па и научна јавност још увек не зна, колико тај врли и знаменити човек заслужује, с обзиром на то да је међу суботичким Србима представљао једну од маркантнијих личности свога времена, односно с краја 19. и током прве половине 20. века.

У својој широкој лепези деловања – адвокатској, политичкој, културолошкој, филантропској – имао је прилике да се сретне и да пријатељује са великим бројем људи. Круг његових пријатеља био је велики баш као и његова жеља за знањем и вечитим образовањем које је непрестано напредовало. Те је осим основног правничког, стекао и солидно музичко образовање, као и знање неколико страних језика. Они су му потом омогућавали да приступа различитим културама и пространствима које је као страствени аутомобилиста делом и обилазио. Осим тога, као и већина Манојловића, Јован је носио у себи осећај дубоког правдољубља и спремност да се бори и жртвује, те је деловао политички, јавно, гласно и снажно. Отуда, природом посла, али и политичким и јавним ангажовањем, сарађивао је и пријатељевао са најзначајнијим војвођанским јавним и политичким личностима свога времена: Јашом Томићем, Митом Клицином, Тихомиром Остојићем, Васом Стајићем, Јованом Цвијићем и другима. Велики је био његов утицај на савременике у формирању политичког става и потребе да се за њега бори у свакодневном животу са крајњим циљем бољитка породице и нације у крајњем циљу јер је „од главе до пете био сав Србин“.

*

Стручна и научна литература, односно историографија, до сада се није довољно бавила животом и делом Јована – Јоце Манојловића, а енциклопедијски томови, било општи или посебни, такође су заборавили на њега. Тиме нажалост показујемо не само недовољну заинтересованост, већ и немарност према овој значајној личности српске политике, културе и јавног живота уопште.[3] Свакако да је то у првом реду неприхватљиво због самог Манојловића, а затим и због историографије и културе сећања. Целовита биографија још није написана, па ни започета, дочим у савременој периодици или у другим публикацијама углавном наилазимо на ретке фотографије, нецеловите биографске податке који су каткад

[3] *Народна енциклопедија Српско-хрватска-словеначка*, Библиографски завод д. д. Загреб, *Мала енциклопедија*, Просвета, Београд; *Новосадска енциклопедија*, Нови Сад.

и недовољно прецизни, чак и погрешни. Ипак, споменућемо неке од њих: А. Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд, 1996, 45;[4] З. Вељановић, *Српска читаоница у Суботици 1862–1959*, Нови Сад – Суботица, 1998, 76, 86, 131;[5] Т. Сегединчев, *Браћа Владислав и Јован Манојловић*, Ex Pannonia 9–10, Суботица 2006, 17;[6] З. Вељановић, *Јован – Јоца Манојловић*, Српски биографки речник (ур. Ч. Попов), том V, Нови Сад 2011, 840–841;[7]

Када се у слободном и краљевском граду Маријатерезиопољу,[8] односно како су га варошки Срби називали Суботица, а Мађари Сабадка, родио Јован – Манојловић 31. маја 1872. године,[9] као други син богатог и угледног трговца Самуела – Самка,[10] и мајке Милеве рођ. Милосављевић,[11] у уснулој вароши на рубу огромног Аустријског царства живот је текао тромо баш као и Јасенички поток који је протицао

.....

[4] А. Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд, 1996, 45, 590, 606, 697. На више места спомиње Манојловиће па и Јована – Јоцу кога „меша“ са Јованом Манојловићем, дедом по оцу Јована – Јоце. Јован – Јоца се спомиње у два писма у преписци др Пачуа са братом Митом, где, да би га разликовао од деде Пачуа назива га „Јоца Шамикин“. Аутор апострофира Ј. Ј. Манојловића као „истакнуту политичку личност Војводине“.

5 Текст указује на Ј. Ј. Манојловића као једног од значајних часника Српске читаонице у Суботици.

[6] У раду је ауторка у општим цртама покушала да прикаже живот браће Манојловић али и неких других чланова породице, али без описа најбитнијег дела из њихових живота – политичког и јавног деловања.

[7] До појаве овог рада, текст у СБР, иако тек енциклопедијска одредница, је свакако био најпрецизнији и најпотпунији биографски текст о Ј. Ј. Манојловићу.

[8] По ослобађању од Османлија, насеље на благој узвишици звало се Војни шанац Суботица (oppidium militare), потом као трговиште Марија Терезија (Maria Terezia), а елибертацијом 1779. године Слободан и краљевски град Маријатерезиопољ (Маријатерезиополис). Од периода дуализма је Сабадка (Szabadka). По присаједињењу 1918, у Краљевини СХС је Суботица.

[9] Историјски архив Суботица (Даље у тексту ИАСу), Ф. 451, Матичне књиге рођених: Српска православна црквена општина при храму Св. Вазнесења Господњег, Суботица (Даље: СПЦО у Суботици), књ. 194; Матичне књиге умрлих, књ. 214;

[10] Самуел – Самко Манојловић (Суботица, 1844. – Суботица 1914), трговац, земљопоседник, културни делатник. Више: З. Вељановић, *Српска штампа у Суботици од 1864. до 1918*, Змај Друштво српских књижевника, новинара и уметника 1904–2014 (ур. М. Булут, Д. Његован), Друштво новинара Војводине, Мало историјско друштво, Нови Сад, 2015, 145–160; З. Вељановић, „Заборављени Суботичани чије име је (о)стало само на надгробном камену: Марија Карановић и Самко Манојловић “, *Ex Pannonia* 20, Суботица, 2016, 6–12.

[11] Милосављевићи су били богата трговачка и земљопоседничка породица из Тисе Иђоша.

кроз град, од баре до баре налазећи свој смирај у језеру на Палићу код властелинског села Александрова. Житељи града проводили су једноличне дане узгајајући крупну стоку и радећи у пољу. Без сталног позоришта, без властитих новина и листова, али лети са прашњавим а с јесени са блатњавим улицама без јавне расвете добрано (п)одељени по националним заједницама у којима су налазили одушка о празницима или неким већим светковинама: Немци, Мађари, Буњевци, Срби, Јевреји,[12] и на рубу града Цигани.[13] Мало су се разликовали по начину живота од житеља околних насеља, дочим, иако са мањим бројем становника немешка Сента и ђентријски Сомбор као центар Жупаније били су центри културе и политичких збивања, а самим тим и ривал којег треба достићи и престићи.

Преци породице Манојловић по предању потичу из Епира, из Ксеније (Сеније),[14] одакле се са именом Калијан (на турском језику у значењу *лула*) најпре селе на Косово и Метохију, па у Црну Гору. Из старог краја понели су презиме Хаџиемануеловић које су временом променили у Манојловић. Потом се крајем XVII столећа у Великој сеоби Срба досељавају према северу као трговачка породица, најпре у Банат (Вршац), а затим у Бачку (Суботица),[15] где су купили кућу на градском тргу, а потом су купили и изградили још неколико кућа.[16] Добивши од градског сената дозволу за бављењем трговином, за кратко време су се сврстали у ред богатијих варошких трговаца. Са богатством су стекли углед и моћ које су потврдили ородивши се са такође значајним суботичким српским породицама: Димитријевићима, Радићима, Стојковићима, Пачуима, Арадским, Лудајићима са којима стају на прамац националне лађе у

[12] Градска библиотека у Суботици, Збирка старе и ретке књиге, Рукописи, Ј. Шокчић, *Сто година штампе у Суботици 1848–1948* (Даље: Ј. Шокчић, *Сто година штампе*), 1. Шокчић пише: Суботица је у покретању првих листова личила на велику заосталу паланку.

[13] У прошлости, Цигани = Роми.

[14] ИАСу, Ф., Српска читаоница. Рукопис: П. Огњанов, *Грађанска заклада Душана Радића*, Суботица, 1947, 6. Аутор пише да је Јован Цвијић приликом боравка у Суботици код породице Манојловић 1918, тврдио да је порекло Манојловића српско, а не као што се причало да је грчко или цинцарско и да у Ксенији и Епиру, још дакле на почетку XX века има Срба. Суботички Манојловићи су се свим својим бићем осећали као Срби и као такви су дали велики допринос опстанку и напретку војвођанских Срба током пуна два столећа.

[15] З. Вељановић, С. Пајовић, „Стари српски натписи у Суботици од XVIII до прве половине XIX века “, *Луча* 2–3, Суботица, 1996, 56–59.

[16] Г. П. Вујновић, В. Алаџић, М. Грлица, *Градотворци*, Суботица, 2004, 66.

усковитланом мору неистоплеменика остављајући своме роду моралне и духовне примере, као и знатан низ основаних просветних, културних и добротворних друштава, те већи број задужбина.[17]

Током развојачења Војног шанца Суботице почетком XVIII столећа, у критичним тренуцима по српске житеље вароши, када је размимоилажење са дојучерашњом браћом и саборцима против Османлија, а сада „љутим" католицима, достигло врхунац, породица је одлучила да се не одсели са већином суботичких Срба у Нову Србију и Славеносрбију,[18] већ да остане и подели судбину са преосталим малобројним Србима и избори се за своје име и веру.[19] То су и дочекали 1918. године са уједињењем у југословенску заједницу, у чему су истакнуте личности из породице Манојловић били барјактари словенске слободе на северу Војводине.

У јавним пословима и у политици су за једно столеће успели да дођу до највишег положаја, односно подградоначелника и члана Економског већа у слободном и краљевском граду Маријатерезиопољу током постојања Војводства Србије и Тамишког Баната.[20] Такође, у

[17] З. Вељановић, „Обнављање рада Задужбине Душана Радића ", *Луча* 1, Суботица, 1995, 11–13; З. Вељановић, „Српска друштва у Суботици током XIX и почетком XX столећа ", *Архивска грађа као извор за историју* (ур. Н. Б. Поповић), Архив Србије, Београд, 2000, 491–508; Архив СПЦО у Суботици, Фонд Јована – Јоце Манојловића (Даље у тексту Архив СПЦО у Суботици, Ф. Ј. Ј. М), без инв. броја. У фонду, који је издвојен и формирали приликом архивистичке обраде архивске грађе СПЦО у Суботици током 2015/16, сачуван је известан број докумената који сведоче о значају породице Манојловић. Фонд је још увек у фази архивистичке обраде отуда су предмети без инв. броја или сигнатура.

[18] HKA, Hoff. Ungarn, rote Namer: 141 од маја 1777. Fol. 3; Г. Улмер, „Развојачење града и егзодус Срба ", *Pro memoria* 8, Суботица, 1990, 4–5.

[19] HKA, Hoff. Ungarn, rote Namer: 141 од маја 1777. Fol. 2; У борби за превласт и примат у вароши, у којој су се као у Војном шанцу Сомбор, градски капетани наизменично смењивали, када је дошао на ред православац, односно Србин Арсен Вујић, католички Буњевци су направили тајни договор са Калочком надбискупијом да их подржи у настојању да не деле власт са Србима, што је из Беча потврђено. Отуда је купљена царска повеља фаворизовала католике док су православци били обесправљени и постали грађани другог реда. Поред осећаја изиграности, немири и свакодневна убиства која су се догађала по суботичким улицама додатно су поткрепила одлуку православаца да напусте варош и потраже бољи живот у другој средини, што је и учинила већина њих. Део Срба који је остао покатоличио се, а други део, међу којима су и Манојловићи, наставио је да се бори за своје породице не попуштајући у својој вери све до 1918, и уласка српске војске у Суботицу када су постали део Краљевине Србије. Види: З. Вељановић, „Неколико слика из историје суботичких Срба ", *Луча* 2–3, Суботица, 1996, 50–56; Г. Улмер, н. д.

[20] Јован Манојловић, деда Владислава и Јована – Јоце, је био подградоначелник.

новој југословенској заједници обављали су значајне јавне и политичке функције, од већника до великог жупана.[21]

*

Јован, Јоца Манојловић, како су га од миља називали сродници у породици и блиски пријатељи,[22] у родном граду је завршио основно школовање, односно Српску народну вероисповедну школу која се налазила у порти храма Св. Вазнесења Господњег.[23] Потом је завршио потпуну велику гимназију на мађарском језику.[24] Још као гимназијалац почео је да објављује песме у *Невену*, *Стармалом*, *Јавору*, а потом у *Летопису Матице српске*. Књижевне а потом и политичке текстове објављивао је и у *Невену*, *Суботичким новинама* и *Бачванину*.[25]

[21] Душан Манојловић, брат од стрица Јована – Јоце, је био градски велики капетан (1920–1921) и велики жупан (1927–1929).

[22] У „родослову" породице Манојловић уочава се да је најчешће име било Јован, односно Јоан у прво време. Да би се правила препознатљива разлика деца су од сродника добијала име од миља или надимке. Тако је и у случају Јована који је добио име од миља Јоца и које је носио цео свој живот. Под тим именом су га ословљавале само заиста блиске особе, док је за остале био и остао господин Јован.

[23] Д. Кириловић, *Српске основне школе у XVIII веку*, Сремски Карловци, 1929, 5; *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица* (приредили Т. Сегединчев, З. Вељановић), XVIII/2, Суботица, 2015. ИАСу Ф. 439, Државна ОШ „Свети Сава" VIII круга – Суботица (1710–1945), 277–278.

[24] *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица* (приредили Т. Сегединчев, З. Вељановић), XVIII/1, Суботица, 2012, 64–65. У почетку од оснивања 1852. године, суботичка гимназија имала је четири нижа разреда, да би од школске 1862/63. постала потпуна, „велика", са свих осам разреда. Наставни језик је био мађарски.

[25] Архив СПЦО у Суботици, Ф. Ј. Ј. М, без инв. броја. Део објављених текстова, које је сам Јоца сакупљао и хронолошки слагао, сачуван је у овом фонду: Већ са петнаест година објављивао је песме у листу за српску младеж *Голуб* (сарадник од 1886–1888). А потом и у *Стармалом* и *Јавору*. Поред литерарних објављивао је, с обзиром на то да је говорио неколико страних језика, преводе одабраних текстова. Један од њих је превод драмског текста од К. Трифковића на енглески језик *Школски надзорник*. У зрелим годинама објављивао је текстове и у *Летопису Матице српске*. У истом часопису водио је жестоку полемику са др М. Константиновићем, професором са Правног факултета у Суботици око намере измештања овог факултета из Суботице у Нови Сад. Био је сарадник *Subotičkih novina*, у периоду када их је уређивао М. Карановић (1897), и када се распламсала борба за „Велико коло" и буњевачку наставу у основним школама; писао је и за: *Neven*, zabavno-poučnom misečniku za Bunjevce i Šokce; *Жена*, часопис; *Бачванин*, органу Народне радикалне и Земљодилске странке. Као заљубљеник у књиге и власник узорне и импозантне кућне библиотеке, ангажован је на формирању Књижнице СПЦ општине (1910), а после Првог светског рата учествује у покретању

Право је студирао у Грацу, Будимпешти, Пожуну. Школовање је окончао у Клужу где је стекао диплому. Током школовања био је марљив и упоран иако „никада први, али никад ни последњи". Адвокатски испит је положио у Будимпешти 1901. године, а после тога је, уз „малу" помоћ оца Самка отворио адвокатску канцеларију у Суботици.[26] Поред адвокатуре бавио се банкарским и трговачким пословима. Увиђајући фаворизовање мађарских привредника и предузетника на штету словенског живља посебно Срба, а с обзиром на то да је имао смисла за финансије, одлучио је да у сагласју са својим знањем, капиталом и угледом покрене 1906, оснивање банке у Суботици чији је био директор. Као човек од адвокатског, финансијског и трговачког знања, угледа али и капитала учествовао је у покретању једног од највећих предузећа у Суботици, како по економској снази тако и по броју радника који су били упослени, метало-прерађивачког концрена, групације фабрика „Ферума" Суботица у којем је имао оснивачке деонице (Север д. д., Ливница Ферум а. д, Адис а. д.) где је био акционар са оснивачким улогом.[27]

*

Са школовања у родну варош ватрени јуноша Јоца је донео, поред дипломе у џепу свог капута, политичке идеје у глави и искристалисане националне идеје у срцу. Политичка клица којом се „заразио" током студија била је основа Уједињене омладине српске и идеје Светозара Милетића: просветом, односно образовањем и културом до циља – националног бољитка Срба у Аустроугарској монархији која је после

.....

рада Градске библиотеке (1924), а потоми Грађанске касине (1928). По окончању рада на тим пословима саставио је и штампао библиотечке каталоге; T. Kolozsi, *Szabadkai sajtó (1919–1945)*, Novi Sad, 1979, 19, 443; M. Cindori, E. Bažant, *Neven*, *zabavno-poučni misečnik za Bunjevce i Šokce (1884–1914)*, *Bibliografija*, Beograd–Subotica, 2008, 192, 239; Ј. Шокчић, *Сто година штампе.*

[26] Архив СПЦО у Суботици, Ф. Ј. Ј. М. Документи о национализацији без инв. бр. 1959. год. Канцеларија се налазила на углу Републиканске и В. Назора. И ова имовина, односно адвокатска канцеларија, била је одузета по ослобођењу града од мађарског окупатора и успостављања нове власти која није имала разумевања за „велике људе из славних прошлих времена", поготово Србе.

[27] Банка је имала за основу главницу милион круна и првенствено је била на услузи српском становништву, а затим и другима. После Великог рата Штедионица се претворила у филијалу Српске банке д. д. у Загребу. Непосредно после Другог светског рата 1946, Војна управа града филијалу је ликвидирала. Види: С. Мачковић, *Индустрија и индустријалци Суботице (1918–1941)*, Суботица, 2004, 179, 404.

Конференције у Великој Кикинди 1884, прерасла у опортунију политику према Мађарима и добрано еволуирала под вођством Јаше Томића и Лазе Нанчића који су предводили социјалистичко-радикалну групу и најпосле створили Српску народну радикалну странку.[28]

Узвишеним идеалима националне слободе до које се долази свеобухватним образовањем и едукацијом становништва и која би истовремено била чврста брана институционалној асимилацији која је некако у то време на прелазу столећа, узела велики замах у угарском делу двојне монархије.[29] На удару су се нашле бројне народности (Срби, Словаци, Румуни...) које је угарска влада кроз образовне институције намеравала да „претопи“ у јединствени политички мађарски народ.[30] Перјаница тој визији је био министар просвете гроф Апоњи.[31] Апоњијев

.....

[28] Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006. У оквиру завода за сиромашне студенте Пештанског универзитета тзв. Текелијанума основана је 1861. године „Преодница“. Она је била, и поред кратког века, једна од главних расадника омладинских идеала, где су се развијале многе идеје које су допринеле развоју српске књижевне и националне мисли. На њеним крилима а на позив једног другог омладинског студентског друштва из Беча „Зора“, 15–18. августа 1866. године, основала се у Новом Саду Уједињена омладина српска у којој је Светозар Милетић био централна личност; Л. Ракић, *Јаша Томић (1856–1922)*, Нови Сад, 1986, 233, 236.

[29] Аустро-угарска нагодба је постигнута 1867, у којој су подељена интересна сфера Немаца и Мађара. Мађари су добили одрешене руке у Угарској и одмах почели са мађаризацијом. Отуда су већ следеће године донели Закон о народностима. Милетић, који је до тада залагао за уставност у целој Угарској и „арондирање жупанија према народностима“ којим ће се осигурати национални и културни живот немађара, из корена је променио став и повео одлучну борбу против Мађара.

[30] Рачунало се да политиком „чврсте руке“ у образовању процес утапања народности у јединствени политички мађарски народ може бити завршен за 40 година. Број народности у Мађарској је прелазио преко 50% становништва, односно број Мађара у тадашњој Угарској је био испод 50%.

[31] Када је Диета прогласила мађарски језик државним, отпочела је унитаризација државе а са њоме и мађаризација немађарског становништва у Угарској. У вези са тим, дистриктски школски директори добили су упутства да се у све српске и румунске школе уведе обавезна настава мађарског језика. Да све буде још озбиљније, потрудила се одредба по којој након три године од објаве овог закона нико не може да обавља послове учитеља ако не влада мађарским језиком или како се то у упутству каже „језик отаџбине“. Потом од 1860, Мађарски савет је престао да именује школског инспектора, а школе је почела да надзире Школска комисија. Све ове радње мађарске администрације биле су увод у општу мађаризацију која је отпочела доношењем Закона о народностима 1868. године када је прокламована мађарска јединствена „политичка нација“. На основу тога Министарство просвете је израдило Закон о основним школама према коме је у школама народности повећан фонд обавезних часова учења мађарског језика. Отада су историја, земљопис, грађанска права и дужности уместо на матерњем предавана

закон о школству изазвао је жесток отпор у редовима немађарских народа којих је тада у Угарској било у укупном броју преко 50% становника. Широм Угарске организовани су зборови на којима се протествовало против овог закона. Срби, односно мајке ученика у северном Банату, Поморишју и Потисју сакупили су у знак протеста 10.000 потписа које је посланик на Угарском сабору др Јован – Јоца Манојловић однео у Будимпешту на скупштинску седницу и жестоко критиковао Апоњијеве намере.[32] Да би још више узбунио народ на отпор свој говор је штампао и делио.[33] Ипак, Апоњијев закон није имао већег успеха, бар што се тиче Срба. Окупљени око своје цркве, подупрети добрим учитељским кадровима који су били национално стабилни, одолели су притисцима жестоке мађаризације а број српске деце у школама није се смањио, напротив, повећао се.[34]

Његова политичка борба за „народу цељ“ није остала незапажена. У самој Суботици постао је један од страначких првака а потом и један од најближих сарадника Јаше Томића и Мите Клицина. Отуда не чуди што је, као такав, одмах по избијању Великог рата, већ 20. августа 1914. године, заједно са браћом Владиславом и Цветком, те Јованом

на мађарском језику. Уколико народне вероисповедне школе немају учитеља који испуњава новопостављене услове у такву школу могу се постављати Мађари. Државна мађаризација народности достигла је врхунац доласком на чело мађарског министарства просвете Алберта Апоњија. Доласком на положај министра, Апоњи је на основу сопственог предлога који је подржао Угарски сабор 1907. године енергично и ефикасно наметао мађаризацију по којој би и народносне школе добиле мађарско обележје. У крајњем циљу, рачунало се да ће за четрдесет година процес мађаризације бити окончан. Тиме би се од стварања јединствене „политичке нације“ дошло до стварања јединствене „мађарске етничке нације“ и потпуне асимилације народности. Према Апоњијевом закону свака школа, била она државна, комунална или вероисповедна, била је дужна да код ученика ствара свест о припадности мађарској домовини и мађарској нацији. Види: З. Вељановић, „ Школство Срба у Северном Банату током XVIII и XX века “, *Attendite* 7, Кикинда, 2010, 163–169. (даље у тексту З. Вељановић, *Школство Срба*).

[32] Архив СПЦО у Суботици, Ф. J. J. M , без инв. броја, две књиге прикупљених потписа као прилог говора др J. J. Манојловића, 1907. У ствари то су у корицама увезани листови са потписима жена који су се прикупљали по српским градовима и селима широм Баната и Бачке. Укупно је носио 30.000 потписа.

[33] Архив СПЦО у Суботици, Ф. J. J. M, без инв. броја. Штампана брошура говора др Јована – Јоце Манојловића. Фотографија брошуре као и текст говора у целости објављен је код: З. Вељановић, *Школство Срба…*, 163–169.

[34] *Рад Епархијске управе темишварске од 1909–1912. год*, Велика Кикинда, 1912, 163. Пред Велики рат у званично објављеном попису Епархије темишварске број црквених општина био је 80, док је број српских душа био око сто педесет хиљада. Дакле, у протеклих 25 година није се смањивао, већ напротив, незнатно се повећао.

Радићем био ухапшен и интерниран у кечкеметску тамницу. Тек на интервенцију Суботичанина, Иштвана Војнића, који је био у најужем руководству странке грофа Тисе пуштен је крајем следећег месеца.[35] Упркос томе, током тих бурних дана, као један од најугледнијих српских првака, заједно са својом браћом Владиславом, Душаном и Цветком, узео је учешћа, уз буњевачке прваке, у организовању словенског живља у одбрани националног бића у тадашњој хаотичној Угарској.

*

Пробој Солунског фронта изазвао је велику буру у Аустроугарској монархији. Војни бегунци и официри на одсуству, који су пролазили приликом пропутовања или пак долазили са разних бојишта у Суботицу преносили су разне вести често чак и противречне све док Радивој Миладиновић, официр на служби у Будимпешти није пренео прве аутентичне вести о слому царске војске и незадрживом напредовању српске војске по свим линијама фронта.[36] Уз то мађарски листови који су излазили у Суботици, иако су настојали да одрже „мађарски дух“ и писали о „аустроугарским победама“, почели су да објављују вести које су биле алармантне: гласине о абдикацији немачког цара због ратног неуспеха па и о оснивању самосталне Мађарске државе.[37] Потом је стигла вест о револуционарном расположењу у Мађарској, убиства грофа Тисе, па и оснивању самосталне Мађарске. Све то је допринело да се суботички српски и буњевачки прваци све чешће, тајно састају по кућама и разговарају о корацима који би требало да се предузму не би ли их догађаји претекли и затекли неспремне да одлучују о својој судбини.

.....

[35] М. Протић, *Златни дани Суботице. Од ослобођења 13. нов. 1918. до потписивања мира 4 јуна 1920*, Суботица, 1930, 12. (даље у тексту М. Протић, *Златни дани*); М. Грлица, „Догађаји у Суботици октобра – децембра 1918. године “, *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918* (ур. М. Смиљанић), Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1993, 233 (Даље у тексту М. Грлица, „ Догађаји у Суботици “).

[36] J. Šokčić, *Subotica pre i posle oslobođenja*, *Građa za istoriju Subotice*, Subotica, 1934, 87. (даље у тексту J. Šokčić, *Subotica pre i posle).* Др Радивој Миладиновић, је као аустроугарски официр у то време био у Будимпешти. О догађајима на Солунском фронту је сазнао у телефонском разговору са колегом у Софији (Бугарска), а потом је радосне вести пренео својима у Суботици.

[37] Délvidék, Bácsmegyei Napló i Bácskai Hirlap. Овај последњи је донео вест о абдикацији немачког цара.

Једна од таквих кућа је била и дом Јована – Јоце Манојловића.[38]

Током октобра и новембра 1918, одржано је више тајних састанака у кућама истакнутих Срба и Буњеваца. Први, са кога је остали писани трагови одржан је 2. октобра 1918. године где су учесници објавили „Резолуцију независних Срба и Хрвата Јужне Угарске". Састанке су одржали и 24. и 25. октобра, на којима је Резолуцију допунио Тихомир Остојић. Потом се она преко Петра Коњовића пренела Народном вијећу у Загреб.[39] На једном другом састанку који се одржао 20. октобра, где се свако од учесника понаособ изјаснио о стању и судбини Мађарске и дефинисан став о томе да је циљ суботичких Срба и Буњеваца отцепљење Суботице од Мађарске према Вилсоновим начелима, предложено је да жупник Блашко Рајић отпутује у Загреб и заступа интересе Суботичана на сабору где се очекује изгласавање издвајања Хрватске од Аустроугарске. Остали учесници су требали да шире усвојене ставове народу, посебно омладини. Међутим, да ли због страха од полиције или мањка организационих способности, скуп није прерастао у организационо или извршно тело. Формирање организационе целине догодиће се тек са појавом и деловањем браће Манојловић, Јована – Јоце и поготово Владислва.[40] Иако су српски и буњевачки прваци били под надзором мађарске полиције, они су на све начине и по свакојаким поводима изналазили могућност да се и надаље састају. Тако је и било када су се на иницијативу Мите Клициног и Јаше Томића у кући Јована – Јоце Манојловића 27. октобра 1918, састали, поред домаћина из Суботице, војвођански прваци који су се договорили о потреби организовања Народних одбора у Банату, Бачкој, Барањи и Срему, односно Војводини. У Граду ни Мађари нису седели мирно, већ су 31. октобра 1918, одржали у биоскопу „Корзо" народну скупштину на којој су основали Мађарско народно веће (МНВ) у Суботици а све са циљем преузимање политичке власти и успостављање реда и мира. У том циљу су покушали да приволе команданта града на заклетву и издали проглас који је штампан само

[38] Састајало се и у кућама Албе Малагурског, Јосе Малагурског, Кате Прчића, Винка Габрића, Петра Генцела, браће Миладиновић, и браће Манојловић, Владислава и Јована – Јоце, католичког свештеника Блашка Рајића. Вид.: М. Протић, *Златни дани*, 85.

[39] Ф. Шишић, *Документа о постанку Краљевине Срба*, *Хрвата и Словенаца*, Загреб, 1920, 168; Д. Јанковић, Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, Београд, 1964, 325–326.

[40] Учесници, у великој бојазни од полиције од које су били под сталном присмотром, да би одагнали сумњу на организовани састанак, појединачно су напуштали кућу Малагурског.

на мађарском језику.[41] Истовремено на рубовима града и по околним салашима све учесталије избијају нереди које полиција није успевала да обузда. Бивши војници и пијанци шенлучили су и пуцају по улицама насумице. Провале по дућанима и кућама ради пљачкања богатијих становника биле су све чешћа. Дешавала су се и убиства и напади на грађане по улицама. Отуда МНВ које је без престанка заседало донело је одлуку 1. новембра којом се оснива Мађарско војно веће, као и Грађанска и Радничка стража у циљу одржавања мира и реда у граду.[42] Српски и буњевачки прваци су се сутрадан састали у канцеларији Војислава Станковића где су коментарисали догађаје па и вести о збивањима у Будимпешти и посебно у Загребу. А када се сутрадан вратио из Загреба жупник Рајић, његов дом је постао место окупљања. Међутим, његова мисија је била разочаравајућа јер је добио одговор „идите и радите шта знате“.[43] Такође, он је потврдио гласине о општем расулу које је отпочело у Будимпешти се шири вртоглавом брзином по целој територији Мађарске. Увидевши да им ствари клизе кроз прсте Мађари оглашавају штампане прогласе у којима нуде народностима могућност да у оквиру Мађарске остваре своје народне тежње. У Суботици МНВ је отишло корак даље и почело свакодневно да дају понуде: да се у основним школама, како у граду тако и на салашима, у прва два разреда дозволи настава на матерњем језику, као и место школског надзорника. Поврх тога МНВ је донело одлуку да се приме у њено чланство угледни Срби и Буњевци: др Јован – Јоца Манојловић, Богдан Свирчевић, др Јосип Војнић Хајдук, Александар Рајчић, и др Јосо Прчић. Истовремено МНВ је преузело Градски сенат који им је положио заклетву исто као и официрски кор гарнизона у Суботици. Међутим нико од српско-буњевачких првака није прихватио ниједну понуду нових мађарских власти па ни учешће у МНВ где би требали да пропагирају нову мађарску ствар.

Четвртог новембра из Сомбора, где је присуствовао оснивању Српско-буњевачког народног одбора,[44] у Суботицу се вратио др

[41] За председника МНВ изабран је др Ш. Мукић. Види: М. Протић, *Златни дани*, 92–93; J. Šokčić, *Subotica pre i posle*, 92–93; M. Grlica, G. Vaš, „Subotica u Jugoslaviji “, *Pro Memoria* 7, Subotica, 1989, 3.

[42] Исто.

[43] М. Грлица, „Догађаји у Суботици“, 235. Колико је, и да ли је овај одговор допринео да се Суботичани одлуче за пут према Новом Саду и Београду није осветљено, тек, најкрупнији кораци су чињени у том правцу.

[44] Српски народни одбор у Новом Саду настао је из Средишњег одбора за Банат, Бачку и Барању, за прихватање и смештај деце из Босне и Херцеговине, који је деловао од

Владислав Манојловић, код којег су у његовој адвокатској канцеларији на Корзоу бр. 11,[45] окупили Срби и Буњевци прваци. Како је време летело договорили су се да сутрадан одрже конференцију са циљем да оснују Српско-буњевачки народни одбор. Такође, Јован – Јоца Манојловић је учествовао и на тајном састанку који се одржао и следећег дана, где су у кући његовог брата др Владислава петнаестак највиђенијих и најхрабријих Срба и Буњеваца Суботице,[46] после излагања др Владислава о сомборским догађајима и формирању Српски-буњевачког народног одбора у Сомбору, донели следеће одлуке: 1. Да се што пре оснује Буњевачко-српски народни одбор у Суботици, 2. за председника је изабран некадашњи војник од каријере, пензионисани пуковник Шиме Милодановић, 3. да се што пре оконча посао око формирања Српско-буњевачке народне гарде.

Договорено је да се сазове збор на коме би се основао Буњевачко-српски народни одбор (БСНО). Одлука је пала за недељу у 11. новембра где би се одржала прослава 40. година постојања Пучке касине, а сама прослава би била само формална. Истовремено, радње ка формирању Српско-буњевачке народне гарде су биле у току, а послове око тога водио је Андрија Мазић.[47] Приликом ступања у гардисте била је обавезно полагање заклетве која је садржавала оданост БСНО.[48]

.....

14. децембра 1917. године. Средишњи одбор је имао своје пододборе и у другим местима Војводине Српске. Временом он је претворен у политички орган под именом Српски народни одбор и почео да делује од новембра 1918. У његовом раду учествовале су све странке и групе, док су водећу улогу имали радикали као најбројнији и најутицајнији. Циљ одбора је био да сви Југословени у Угарској добију права на основу начела самоопредељења. Председник Одбора био је радикалски првак Јаша Томић.

[45] По присаједињењу, улица се звала по регенту и краљу Александру Карађорђевићу, данас поново Корзо.

[46] Јован – Јоца и Цветко Манојловић, жупник Блашко Рајић, Стипан Матијевић, Петар Огњанов, Јосо Прћић, Андрија Мазић, Лазар Орчић, прота Илија Кујунџић, Иван Војнић Тунић, Гаврa Човић, Јован Петровић, Јосо Војнић Хајдук, Албе Малагурски, Радивој Миладиновић, Богдан Свирчевић, прота Марко Протић, Петар Бајић, Ђурица Огњанов, Војислав Станковић, Тоша Сегединчев, Јован Огњанов-Северов.

[47] Мазић је људство поделио по квартовима, нпр. у Гату је организатор био А. Мазнић, у Александрову Н. Сувајџић, у „Српском крају“ М. Бешлин итд. За команданта гарде именован је пуковник Милан Виличић, а број гардиста је био 295 чланова, подељених у две чете, митраљеско одељење и испоставу у Александрову које је тада још увек било посебно насеље.

[48] Градски музеј Суботица, архива, инв. бр. 23. Текст заклетве: „Заклињем се Богу и своме Народу, свом душом и свим срцем на све моје и свети ми: 1. Да ћу се покоравати свим наредбама БСНО и својих старешина, 2. Да ћу уложити све своје силе за очување

Како је добијена дозвола за одржавање прославе Пучке касине, могло је да се легално приступи одржавању Великог југословенског збора, који је био сазван ради оснивања БСНО. Тачно у 10 сати, у Стакленој сали хотела „Хунгарија“ као и испред зграде, на улици, искупило се неколико хиљада грађана. Поздравну реч је изговорио Стипан Матијевић који је предложио Шиму Милодановића за председника збора. Милодановић је потом за бележника предложио Јосу Прћића а затим дао реч жупнику Блашку Рајићу. Он је говорио о рату и о положају словенског живља у наступајућем времену. Потом реч добија др Владислав Манојловић који се осврнуо на суседни Сомбор и Српско-буњевачки народни одбор у том граду и позвао збор да се изјасни у смислу Вилсонових начела. Затим је Јован Петровић прочитао резолуцију збора у којој се каже: „Буњевци и Срби града Суботице свесни свога словенског имена, крви и језика, а примајући и усвајајући начело цијелог културног свијета, по коме сваки народ има право сам одредити своју судбину, одлучују да би мјесни Буњевачко–српски народни одбор, који ће имати задатак да спреми све што ће бити потребно за одржавање Велике народне скупштине, која ће са Србима, Буњевцима и другим Југословенима Угарске имати преко својих заступника да решава о судбини наших народа у Угарској.“ Резолуција је акламацијом, уз одушевљењем присутних усвојена. За председника БСНО је изабран Шиме Милодановић, дочим су за потпредседнике били изабрани Блашко Рајић и Владислав Манојловић а за секретаре Јован Петровић и Јосо Прћић. Као истакнути српски првак у БСНО је изабран и Јован – Јоца Манојловић. Одбор је првобитно имао 41 члана, а касније још један број одборника. Затим је изабран Извршни одбор у који је изабран 21 члан. На крају је прочитан поздравни телеграм Српском народном одбору у Новом Саду у коме се извештава о оснивању Буњевачко-српског народног одбора у Суботици.[49]

*

Од тренутка када је било извесно да ће доћи до примирја са мађарском владом српска војска је запосела оне просторе у Банату, Бачкој и Барањи

.....

свачијег живота и имања без разлике и вере и народности и тога ради одржавати свуда најстрожи ред и мир и спречавати сваку крађу, пљачку и отимачину, 3. Заклињем се својим образом, поштењем, задајем своју словенску реч и тврду веру да нећу дирати туђе, ни другоме допустити да то чини, 4. Да ћу службу најтрезвеније вршити и клонити се опијања, 5. Да нећу никада, па ни у весељу ни један метак улудо испалити. Тако ми Бог помогао.“

[49] M. Grlica, G. Vaš, „ Subotica u Jugoslaviji “, *Pro Memoria* 7, Subotica, 1989, 4.

на линији разграничења успостављеним Војном конвенцијом. Тако су јединице српске војске,[50] на чијем челу је био потпуковник Анта Живуловић и мајор Михаило Боди, стигле у Суботицу 13. новембра 1918. године, у 18,35 где их је на железничкој станици дочекало мноштво народа као и представници БСНО на челу са Јованом – Јоцом Манојловићем и Шимом Милодановићем. Одмах по приспећу у град, српска војска, којој су се чланови Буњевачко-српске народне гарде придружили, почела је да запоседа виталне објекте. Током вечери организоване су патроле које су ради контролисања ситуације, шпартале улицама, али како је у граду владао ред официри српске војске су присуствовали свечаној вечери коју је БСНО приредио у њихову част у кафани „Златно јагње“. Главнина српске војске Осмог пешадијског пука на челу са командантом Михајлом С. Недићем и са новопостављеним командантом града пуковником Владиславом Крупежевићем стигла је у Суботицу, сутрадан 14. новембра. Некако у исто време је одржана Прва седница БСНО на којој је попуњен Одбор новим члановима, а за градоначелника предложен Јован – Јоца Манојловић. Међутим, он је одбио предлог сматрајући да у граду са већинским буњевачким живљем градоначелник треба да буде Буњевац. Већ 16. новембра, одржана је и друга седница БСНО на којој су одређени Стипан Матијевићи и Душан Манојловић да као делегати БСНО присуствују састанку Народног одбора у Новом Саду. Због низа радњи МНВ које су биле уперене директно против српске војске и њене управе у Суботици, те како је изостала очекивана сарадње и све учесталијих опструкција војних наредби, командант места је, по наређењу више команде Дунавске дивизије, развластио мађарску општинску управу. На њено место је постављена нова управа од Срба и Буњеваца. Потом је 19. новембра, разоружана Мађарска народна гарда и Радничка стража. Истог дана градска управа је прешла у руке БСНО на челу са др Стипаном Матијевићем, а којем је непосредно асистирао командант и помоћник команданта српске војске.[51] Тако је 20. новембра,

.....

[50] Исто, мађарска и немачка војска се пред њима повукла на север у Кишкереш, Кишкунфелеђхаз, Кечкемет и Цеглед.

[51] *Споменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад, 1929, 98–195; Д. Његован, *Присаједињење Срема*, *Баната*, *Бачке и Барање Србији 1918*. *Документи и прилози*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2001, 116, 123; З. Вељановић, *Југославија потреба или заблуда. Стварање Краљевине СХС 1918*, Историјски архив Кикинда, Кикинда, 2006, 183, 200 (даље у тексту З. Вељановић, *Југославија*); Д. Његован, *Присаједињење Војводине Србији*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, 218–282;

на трећој седници БСНО изабран Градски савет Суботице,[52] и на тај начин БСНО је потпуно преузео гласку власт и цивилну управу над градом. Вест о томе је снажно одјекнула код словенског становништва и врло брзо се проширила градом. Код већине житеља Суботице осетило се олакшање и следећи дани пружали су додатно радост. Четврта седници БСНО, одржана 23. новембра, била је сазвана са циљем да се донесе одлука о избору чланова делегације која ће на Великој народној скупштини у Новом Саду представљати Суботицу. Према Правилнику избора делегата, требало је да на 1.000 словенских душа буде изабран један. Пошто је утврђено да у Суботици живи око 70.000 Буњеваца и око 5.000 Срба тако се дошло до тога да ће 75 делегата представљати Суботицу. Такође, усвојена је одлука да међу делегатима буде заступљено четири-пет жена. Целом току седнице присуствовали су представници из новосадског Народног одбора Богољуб Оршић и Милан Кашанин. Они су скуп известили о предузетим активностима пред Велику народну скупштину.

Мада је Народно вијеће, чије одлуке нису биле обавезујуће, дан раније изгласало уједињење свих јужнословенских земаља бивше црно-жуте Монархије укључујући и Војводину Српску, о чему је писмом био обавештен Васа Стајић, Српски народни одбор у договору са осталим одборима у Војводини, а после спроведених избора по свим војвођанским општинама (одржаних током 18–24. новембра), 25. новембра 1918. године у Новом Саду у свечаној сали Гранд хотела отпочео заседање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи. Учешће у раду Скупштине узело је 757 делегата из 211 градова и сеоских општина Баната, Бачке и Барање и који су сачињавали представнике свих политичких странака и група. Срба је било 578, Буњеваца 84, Словака 62, Русина 21, Немаца 6, Шокаца 3, Хрвата 2 и Мађара један. Као гости Скупштини су присуствовали представници Срема, чланови Српске народне одбране из Новог Сада, те известан број српских и француских официра који су се затекли у Граду. Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи отворио

[52] Градски савет су чинили: др Стипан Матијевић, градоначелник, др Стипан Војнић Тунић, подградоначелник, др Јоco Прћић, главни бележник, др Милорад Мијатов, главни одветник, Инг. Иван Ивковић Ивандекић, велики капетан, Мате Дулић, шеф пореског звања, Душан Манојловић, главни благајник, Петар Генцел, главни рачуновођа, др Мирко Ивковић Ивандекић, економски саветник, Александар (Шандор) Рајић, финансијски саветник, Богдан Димитријевић, шеф Уреда за прехрану, и накнадно изабрани Мијо Мандић, школски надзорник.

је њен најстарији одборник по годинама прота Јован Храниловић, да би на предлог Мите Клицина у председништво Скупштине били изабрани: др Бабијан Малагурски (Суботица), Божидар Поповић (Вршац), Павле Тадић (Н. Сад), др Људевит Митачек (Н. Сад), др Игњат Павлас (Н. Сад), Јован Храниловић, прота Стеван Михалџић (Брањина) и др Славко Милетић, син Светозара Милетића (Вршац). Секретаријат Скупштине чинили су Мита Ђорђевић (Н. Сад), Душан Тушановић (Н. Сад), др Јован Латинчић (Н. Сад), и др Душан Бошковић (Панчево). По конституисању Скупштине председавање је преузео др Игњат Павлас који је предао реч Јаши Томићу као подносиоцу главне одлуке прикључења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, и друго постављење Великог народног савета и његовог извршног органа Народне управе. Затим се приступило гласању на коме су свих 757 посланика гласали за ове предлоге и Скупштина је изгласала прикључење Баната, Бачке и Барање Војводине Српске Краљевини Србији и прекид државно-правне везе са Угарском.[53] Да би саопштили одлуке, Велика народна скупштина је послала своје делегате Влади Краљевине Србије, Јашу Томића, и жупника Блашка Рајића, која их је прихватила. Истовремено је одредила др Јована – Јоцу Манојловића и Васу Стајића да стоје „на услузи“ Народном вијећу у Загребу сматрајући да ће српска влада са Народним вијећем остварити сан Југословена и створити заједничку државу.[54] Тим чином била је заокружена вековна борба војвођанских Срба за ослобођење и уједињење са матицом Србијом, а црвено-плаво-бели барјак слободе развијорио се над Српском Војводином.[55]

*

После само неколико дана, дакле 1. децембра 1918. године, у кући породице Крсманц на Теразијама у Београду, регент Александар

[53] *Споменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад, 1929, 98–195. Поред ових одлука изабран је и Велики народни савет (од 50 чланова), са функцијом да доноси потребне уредбе и наредбе и да поставља Народну управу као извршног органа Савата, као и да врши надзор над њом. Народну управу су чинили следећи одсеци на чијем челу су стајали народни повереници са замеником и потребним особљем: 1. Политички послови, 2. Унутрашњи послови, 3. Правосуђе, 4. Просвета, 5. Финансије, 6. Саобраћај, 7. Привреда, 8. Прехрана и снабдевање, 9. Социјалне реформе, 10. Народно здравље, и 11. Народна одбрана.

[54] Д. Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад, 1983, 23.

[55] З. Вељановић, *Југославија*, 179–186.

Карађорђевић, у име краља Петра прогласио је нову државу: Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.[56] У ту нову државну заједницу југословенских народа Банат, Бачка, и Барања су на основу одлуке Велике народне скупштине у Новом Саду ушле као саставни део Краљевине Србије.

Епилог

После ослобођења од црно-жуте тираније и присаједињења Војводине Србији др Јован – Јоца Манојловић је и надаље учествовао у јавном и политичком животу Суботице, али сада и у државним пословима. Обављао је низ одговорних дужности: Био је изабран за народног посланика у Привременом представништву (1918), и у Уставотворној скупштини у Београду (1921). Учествовао је на интернационалној трговачком конгресу народних посланика из свих Антантиних земаља у Бриселу 1919. Заједно са братом Владиславом био је домаћин др Јовану Цвијићу у својој кући 1919, када га је изаслала Париска мировна конференција ради решавања питања Бајског троугла. У Југословенској војсци је имао ранг судског капетана I класе. За банског већника Дунавске бановине изабран је 1938. године.

Као истакнуту јавну личност и овековеченог Србина који је активно учествовао у догађајима 1918, већ другог дана по мађарској окупацији Суботице, 13. априла 1941, окупаторска солдатеска „појачана“ и предвођена комшијама, суботичким Мађарима, упала је у његову кућу уз лом, преметачину и пљачку. Уз батинање спроведен је до Градске куће на испитивање, а после тога је био заточен у артиљеријској касарни на Палићком путу десет дана.[57] После Другог светског рата имовина му је више пута одузимана, а он доведен на ивицу преживљавања. Поново је отворио адвокатску канцеларију и правним путем је покушавао да дође до неправедно одузете имовине и аутомобила. У правним пословима у

.....

[56] М. Милошевић, „ Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Први назив Југословенске државе “, *Архив* 1, Београд, (2000), 97–111.

[57] ИАСу, Ф. 69, 319.5, Пријава ратне штете др Јован Манојловић „13. априла 1941, ступила су два мађарска војника са светином у моју кућу Александрова 8, изазвали ме у двориште, обасули су ме грдњама *бећар*, *све говно итд.*, тукли су ме песницама и кундацима, а светина је клицала што војници злостављају четника. Два пута сам се срушио на земљу под ударцима. Био сам сав крвав. Један војник ми је извукао златан швајцарски сат из џепа. После су ме војници отпратили у градску кућу, по путу су ме тукли и пљували на мене. У гр. кући су ме војници предали једном капетану који их је изгрдио *што сте довели*, *што га нисте убили*?!...“

спору са Војном управом, а потом комунистичким властима, око одузете имовине, заступао је по истом питању, одузете имовине, грађанство и СПЦО у Суботици.[58]

Уместо закључка

Да је којим случајем написана, као што није, књига о сто најзнаменитијих војвођанских Срба Јован – Јоца Манојловић свакако би био међу њима, баш као што би био уврштен и међу десет најзнаменитијих суботичких Срба, док би се на часовима завичајне историје његово име изговарало са посебним поштовањем. Овако, као што се пахуље снега топе када из небеског пространства досегну земаљску површину, тако и живот и рад овог народног трибуна и филантропа који је цео свој живот посветио општем добру, српском народу и присаједињењу Баната, Бачке и Барање Србији, пао у сивило свакодневице и заборав. По њему се ништа не памти, по њему се не зову школе и јавне установе, улице или тргови. Остали су само једва читљиви рукописи светлоплавог мастила на пожутелим страницама, који су неким чудом сачувани у црквеној архиви, на којима је Јоца Манојловић у позним годинама покушавао да отргне од заборава цртице о некада славним догађајима и људима са којима војевао за сан о слободној Српској Војводини уједињеној са Србијом.

Summary
JOVAN – JOCA MANOJLOVIĆ SPOKESMAN AND LEADER OF SERBS IN SUBOTICA IN THE GREAT WAR

Jovan Joca Manojlović (born 31 May 1872, in Subotica, – died 21 September 1956, in Subotica) lawyer, politician, Member of Parliament and spokesman, and leader of Serbs in Subotica in the Great War. He was the offspring of a famous family Manojlović which in history gave quite a few famous personalities, not only for Subotica, but for Serbian nation and country

[58] Није се женио и није иза себе оставио порода. Живео је у породичној кући у улици Краља Александра бр. 8. Сахрањен је на православном гробљу у Дудовој шуми у породичној гробници. Гробница је временом пропала. СПЦО ју је обновила почетком 2000.

in general as well. Representing the Radical Party as a Member of Parliament, he took part in the Hungarian Parliament in Budapest (1906–1910) where he opposed the institutional Hungarization of Serbs. He was one of the closest associates of Jaša Tomić and Mita Klicina, and as such, immediately after the outbreak of the First World War, he was arrested and interned in Kecskemét Prison. After his release from imprisonment and internment, during the last year of the Great War, he joined other prominent participants in the organization of Serbian and Bunjevac population, in the defence of their national identity in already politically distorted Hungary: organizing clandestine meetings, the establishment of the Serbian-Bunjevac National Committee, the Serbian-Bunjevac National Guard, organizing the Grand National Assembly of Subotica, and finally, the Grand National Assembly in Novi Sad.

As an elected delegate, he participated in the Grand National Assembly in Novi Sad (25th November 1918) which declared secession of Baranja, Bačka and Banat from Hungary and its unification with the Kingdom of Serbia, i.e. the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (since 1929 Kingdom of Yugoslavia). After liberation, he continues to be involved in public and political life of Subotica, but now in the state affairs. He has held a series of important posts: he was elected a deputy in the Provisional Representation (1918) and the Constitutional Assembly in Belgrade (1921). For the councillor of Danube Banovina in Novi Sad, he was elected in 1938. In addition, he participated in the development of banking and industrial affairs, and he also took part in the International Trade Congress of Entente Countries Deputies in Brussels in 1919, also as a prominent figure. He was a member of the Serbian National Society North Star, and was also engaged with other general social activities, and has been an officer (or chairman) of several different cultural and educational philanthropic societies. As a lawyer he was representing the local branch of the Serbian Orthodox Church in her legal affairs.

During the Hungarian occupation of Bačka, he has repeatedly been brought to Police Station, beaten and arrested, and his property was looted several times. After liberation, he worked in the private legal office, relevant to ecclesial-legal matters to protect church property from looting and the nationalization of the new regime. Living in three different states, and tumbling over his head two world wars, the Hungarian occupation with military regime, and then the establishment of new communist regime which was based on the 'dictatorship of the proletariat', he ended his longevity and turbulent life, in the ninth decade of his life.

Ванда Војводић Мицова, историчар, виши архивиста
Историјски архив Зрењанин

ДР ЕМИЛ ГАВРИЛА

Сажетак: Др Емил Гаврила рођен је 1861. године у Великом Бечкереку. Право и филозофију студирао је и завршио у Бечу, Бону, Будимпешти, Минхену, Берлину и Паризу. У Великом Бечкереку је 1890. уређивао први српски лист *Глас*. Био је адвокат верзиран за политичке процесе. Организовао је у Будимпешти 1895. Велики народни конгрес Срба, Словака и Румуна који је усвојио протестну резолуцију, због злоупотребе Закона о народностима. Сачинио је 1898. „Национално-верско-просветни меморандум“ којим је указао на неправде које је Аустро-Угарска чинила Србима на националном, верском и просветном пољу. Оптужен је за велеиздају и саучесништво у Сарајевском атентату 1914. године. Интерниран је у логор у Кишкунхалашу заједно са супругом Олгом. Први српски народни одбор формиран је на иницијативу др Славка Жупанског 31.10.1918. у Великом Бечкереку, а за почасног председника изабран је др Емил Гаврила. Изабран је за великог жупана Торонталско-тамишке жупаније 1920, а за сенатора Краљевине Југославије 1933. године. Умро је у Рогашкој Слатини 1933. године. Један је од најзначајнијих, а ако не и најзначајнији наш суграђанин крајем 19. и почетком 20. века. Заслужан је што су Зрењанин, Банат и Војводина данас у саставу Републике Србије. Изузетно значајан допринос дао је у друштвено-политичком, културном, правном и просветном животу не само нашег града већ и у другим крајевима насељеним јужним Словенима у Аусто-Угарској.

Кључне речи: Први светски рат, Српски народни одбор, Сарајевски атентат, Велики Бечкерек, ослобођење

Увод

Елиту Великог Бечкерека у време Великог рата чинили су адвокати, лекари, државни службеници, свештеници, официри, трговци, земљопоседници, књижевници.

Ђорђе Рашић Раша, др Миша Матић, др Славко Жупански, Драгутин Мојић, Живко Терзин, Ђока Мијуцин, Живојин Терзин, Станислав и Албина Обремски, Милош Стефановић, Милован Петровић, Тодор Манојловић, др Андрија Васић, Михаило Веиновић су неки од најзначајнијих. Целокупна српска елита тежила је истом циљу уједињењу са мајком Србијом. Интересантно је напоменути да су и неки припадници немачке, мађарске и јеврејске елите тежили истом циљу. Сем што су били врхунски стручњаци у својим областима ови људи били су активни у разним националним организацијама као што су Соколско друштво, четници, скаути, „Наша крила“, Јадранска стража, „Народна одбрана“, Матица српска и разна добротворна друштва.

У Банатском гласнику бр. 18 од 24. 4. 1931. године новинар М. Јевтић написао је следеће „Колевка нашег национализма, Банат, има данас на животу три велика човека: Михаила Пупина, Уроша Предића и Емила Гаврилу. А Банат јесте колевка нашег национализма, више него ма која друга покрајина. Ту се он родио у глави оног чудноватог сужња у Хебу, Ђорђа Бранковића. Њему, више него икоме другом, имамо да захвалимо што су досељеници из Старе Србије и Мађедоније, под Арсенијем Чарнојевићем, извојевали: да их Хабзбуршка монархија призна као посебан народ који има права и да за себе тражи земљу коју насељава и да себи бира своје власти.“

Др Емил Гаврила, рођен је у Великом Бечкереку 17. 4. 1861. године. Крштен је 18. 4. 1861. У матичној књизи Ваведењске цркве уписан је као Емилиан Гаврила, од оца Јована и мајке Лујзе.[1] Гимназију је завршио у родном граду, а право и филозофију студирао је у Бечу, Бону, Будимпешти, Минхену, Берлину и Паризу.[2] Био је стипендиста задужбине Нестора Димитријевића.[3] О његовом школовању у *Банатском гласнику* бр. 18 из 1931 године пише: „Као дете срећнијех родитеља, изабрао је пут школе. Иако школован по туђим школама, он је још за рана осећао у себи свест:

[1] Историјски архив Зрењанин (даље у тексту ИАЗ), Ф. 519 Збирка црквених матичних књига 1752–1955, Књига рођених Ваведењске цркве 1852–1872, књига бр. 9.

[2] М. Ђуканов, *Први Српски народни одбор 1918*, ИП Београд, Зрењанин, 2010, 29–30.

[3] *Српски биографски речник* 2, В–Г, Матица српска, Нови Сад, 2006, 564.

'да школа посвећује доброг Србина служби народу – као што манастир посвећује своје ђаке служби цркви и олтару.' Своју докторску диплому добио је на теми *Баријерна држава*." [4]

Сарадњу са разним српским и страним листовима почео је још у раној младости. Адвокатуром је почео да се бави 1890. године у Великом Бечкереку када почиње да уређује први српски лист *Глас* до његовог гашења 1893. године, када прелази у Нови Сад за директора листа *Застава*.[5] Као директор *Заставе* ублажавао је сукобе српских фракција које су биле окупљене око листова *Браник* и *Застава*.[6]

У Сремским Карловцима 1894. године организовао је Велики народни митрополијски збор против мађарских црквено-политичких реформи, чија је намера била да се ограничи и ликвидира српска црквено-школска аутономија.[7] О овом збору било је речи и у *Банатском гласнику* бр. 18 из 1931. који наводи да је „Пестер Лојд" у свом листу тврдио да је на збору било 15 до 20 хиљада Срба. Да су сви сазивачи, па и др Гаврила, по том мађарском листу, велики непријатељи мађарског народа. Исте године заједно са још три словачка адвоката бранио је 18 румунских првака оптужених за велеиздају на суду у Клаузенбургу у Ердељу.[8]

Организовао је у Будимпешти 1895. године велики „Народни конгрес Срба, Словака и Румуна" који је усвојио протестну резолуцију, због злоупотребе Закона о народности. Учесници конгреса захтевали су употребу матерњег језика у школама и локалној администрацији. Овај конгрес је чехословачки министар Милан Хоџа назвао претечом Мале антанте.[9] Овим конгресом пружио је најјаснији доказ о политичкој и националној свести српској.

Своју националну мисију наставио је у Босни и Херцеговини 1896. године, где је сарађивао са босанским Србима у борби за национална и верска права.[10] Александар Станојловић у књизи *Петровград* из 1938. године наводи да је 1896. године саставио Србима из Босне меморандум о националном, верском и просветном стању Срба у Босни, док се у Српском биографском речнику 2 наводи да је 1896. године прешао из

.....

[4] ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић (1908–1982), 1888–1982, кут. бр. 19, арх. бр. 2851.

[5] *Српски биографски речник* 2, 565.

[6] М. Ђуканов, *Први Српски народни одбор* 29–30.

[7] Исто, 105.

[8] *Српски биографски речник* 2, 565.

[9] М. Ђуканов, *Први Српски народни одбор* 29–30.

[10] *Српски биографски речник* 2, 565.

Босне у Беч где је саставио овај меморандум. Чак се и наводи да је 1897. саставио аграрни меморандум. О његовом раду Босни записано је у *Банатском гласнику* бр. 18, 1931. године. „Тада је први пут наша омладина схватила прави значај националне борбе у Босни и Херцеговини: да ту не треба ослобађати наш народ само од туђинске власти, него и од ага и бегова.“

Велику улогу имао је и у одржавању Петровградског сабора 1897. године који је донео манифест против реформе о грађанском браку. [11] Сачинио је 1898. године меморандум у одбрану народно црквене самоуправе Срба у Угарској, којим је указао на неправде које је Аустроугарска чинила Србима на националном, верском и просветном пољу. Српска влада га је 1901. поставила за правног референта генералног конзулата у Будимпешти да би наставио што боље да делује на националном плану.[12]

Први српски политички лист у Босни *Српска ријеч* покренуо је 1905. године. Уживао је поверење не само српских првака у Босни већ и муслиманских, па је уређивао и издао „Списе исламског народа Босне и Херцеговине у ствари вјерско-просветног уређења и самоуправе.“ Уређивао је Босанско-херцеговачки зборник у којем је објавио низ својих расправа. У Новом Саду издао је шест књига овог зборника. Са групом ентузијаста основао је и Српски соколски покрет у Босни.[13] Своје чланке и расправе објављивао је у разним часописима и новинама.[14]

У време затегнутих националних односа долази до Сарајевског атентата 28. 6. 1914. године. Након објаве рата Аустроугарска је прогласила увођење преког суда и тада почиње терор над српским становништвом и осталим слободољубивим људима у Великом Бекереку и околини. Похапшени су виђенији Срби, а већина њих је била ухапшена само због своје националне припадности. Хајка на поједине Бечкеречане почела је дан након сарајевског атентата. Двојица наших суграђана оптужена су за саучесништво у атентату. Др Емил Гаврила оптужен је за велеиздају само због тога што је један део живота провео у Босни.[15] Ухапсили су не само њега већ и његову супругу Олгу, која му је помагала у његовом политичком раду. Интернирали су их у Кишкунхалаш у Мађарској, где

.....

[11] *Банатски гласник*, бр. 18. 1931.

[12] М. Ђуканов, *Први Српски народни одбор* 29–30.

[13] *Српски биографски речник* 2, 565.

[14] Исто.

[15] М. Ђуканов, *Први Српски народни одбор* 29–30.

су провели читав рат. [16]

За присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији најзаслужнији су Бечкеречани. Први Српски народни одбор формиран је на иницијативу др Славка Жупанског у згради српске православне црквене општине 31.10.1918. године у Великом Бечкереку. Касније су исти одбори основани широм Баната, Бачке и Барање. Ово веће основало је деветоро истакнутих грађана Бечкерека: др Андрија Васић, прота Жарко Стакић, поп Драгутин Мојић, Живно Терзин, Милан Ракић, Паја Ристић, Светозар Исаковић, Јефта Вуков и др Славко Жупански. За председника био је изабран др Андрија Васићи, адвокат, а за почасног др Емил Гаврила. Слободу је дочекао новембра 1918. године.[17]

Српски народни одбор из Великог Бечкерека изабрао га је за делегата на Великој народној скупштини у Новом Саду 25.11.1918 године. На овој скупштини изабран је за члана Народне управе за Банат, Бачку и Барању. Велики жупан Торонталско-тамишке жупаније био је од 1. априла до 1. септембра 1920. године. Његовим залагањем 1920. године основана је Банатска трговачко-индустријска и занатска комора са седиштем у Великом Бечкереку. Почетком 1924. године преселио се у Београд где је радио у разним листовима и часописима.[18] Од 1931. године па до своје смрти 1933. године био је сенатор Југославије.[19] Његовом заслугом спречено је укидање Коморе и Трговачке академије у Петровграду. [20]

Био је члан скупштине епархије Бачке што се може видети из позива за седницу скупштине 1897. године.[21] Такође, био је члан Скупштине Матице српске 1929. године.[22]

Радио је на оснивању српских земљорадничких задруга. Био је председник Црквене општине нашег града и велики донатор „Јадранској стражи.“

Тешко је оболео 1931. године. Чак је и *Банатски гласник* извештавао о његовом здравственом стању у бр. 45 из 1931. године „Три лекара др Матић, др Пешић и др Ледерер, употребили су све своје знање да високом болеснику помогну у овом тешком часу. Захваљујући томе савесном

.....

[16] Исто.

[17] Исто.

[18] *Српски биографски речник* 2, 565.

[19] Исто.

[20] ИАЗ , Ф. 667, Драгољуб Чолић (1908–1982), 1888–1982, кут. бр. 19, арх. бр. 2851.

[21] ИАЗ , Ф. 43, Др Емил Гаврила (1861–1933), 1890–1933, кут. бр. 1, арх. бр. 158.

[22] ИАЗ , Ф. 43, Др Емил Гаврила (1861–1933), 1890–1933, кут. бр. 1, арх. бр. 188.

лекарском напору и изванредној сачуваној отпорној снази нашег великог човека др Гаврила пребродио тешку кризу и већ ових дана види се на нашим улицама да се користи овим лепим топлим сунцем, које нам је даровала ова благосна позна јесен.“

Био је ожењен Олгом Гаврила[23] која је у друштву била цењена као борбена и једна од ретких интернираних жена због рада на националном ослобођењу.

Поводом његовог седамдесетог рођендана уприличена је прослава у родном граду *Банатски гласник* из 1931. писао је о томе „Цвет родољубивог и интелектуалног света у нашем граду сабрао се у пространој дворани Дома Народне Одбране и достојно одао пошту дици и поносу Великог Бечкерека у једној спонтаној манифестацији осећања захвалности према великом раду његовом. Свечаном скупу присуствовало је 75 особа, међу којима је било присталица свих ранијих странака, бивших радикала бивших демократа, бивших самосталаца и бивших социјалиста. Гро су чинили доктори, али је било и трговаца и занатлија и чиновника и приватијера у лепом броју. Самим тим учињена је најлепша почаст човеку, који кроз цео свој велики живот мирио супротности и радио на слози Срба, па Југословена, па народности мањина.“[24]

Том приликом испричао је и анегдоту коју је забележио новинар Банатског гласника „Добио је понуду од црногорског председника владе, др Л. Томановића, да дође у Црну Гору и буде министар. Одбио је. Па је, када му је од Тисиног режима понуђена титула барона, преко његове добре покојне супруге, одговорио: када није примио титулу црногорског министра правде, не треба му ни титула мађарског барона.“[25]

Умро је 27. 8. 1933. године у Рогашкој Слатини за време ручка у кафани „Бел ви.“[26] Посмртни остатци пренесени су из Рогашке Слатине преко Загреба, Винковаца и Суботице у Велики Бечкерек.[27]

Ковчег је стигао 29. 8. 1933. године око три сата поподне и био је изложен у палати бивше Жупаније која је како се наводи у *Политици* од 30. 8. 1933. године била декорисана црним драперијама, венцима и цвећем. Сахрани су присуствовали представници Сената, Народне скупштине,

[23] Олга Гаврила рођена је 1860. године у Великом Бечкереку у познатој породици Поповић-Паци која је дала низ познатих личности у друштвеном, културном и економском животу града. Умрла је 1927. године.

[24] *Банатски гласник*, бр. 18 , 1931.

[25] Исто.

[26] *Политика*, 28. 8. 1933, 3.

[27] Исто, 29. 8. 1933, 2.

изасланик Дунавске Бановине, представници свих државних надлештава као и свих хуманитарних удружења у којима је покојни др Гаврила био члан. После молитве за упокојене ковчег је изнесен пред зграду где се у име Сената Краљевине Југославије и покојникових другова опростио Васа Глушац сенатор. Спровод је потом кренуо кроз Александрову улицу, па у Успенску цркву. Опело је обавио протонамесник Паја Милић уз саслуживање свештенства.[28] Сахрањен је у породичној гробници на Томашевачком гробљу.

Он је доказ да велики човек може бити пророк и у својој земљи, да човек не живи само за себе, већ за народ из којег је поникао.

На крају, цитат из *Банатског гласника* који о др Емилу Гаврилу пише: „Цео живот је био једна слава народу, коме је зрачио као кула светиљка на узбурканом мору.“[29]

Резиме

Од почетка каријере јавног радника др Емил Гаврила био је слободоуман и присталица прогреса. Много снаге уложио је у борбу за очување наше црквене аутономије јер је схватио њен национални и политички значај. Тежио је да одржи на окупу све наше народне снаге, да отклони све оно што раздваја поједине групе међу собом, да наш народ потражи пут и могућности да привредно ојача. Политичко начело му је било да увек води рачуна о најслабијима у друштву. Бринуо се да и они дођу до своје коре хлеба. Иако су га Мађари за време Првог светског рата немилице прогонили ипак је веровао да је мађарски народ сам по себи добар и племенит.[30]

Његов идеал живота био је да не буде ратова и немира у свету; ратова споља, немира унутра. До краја свог живота радио је на културном и националном пољу. Можемо рећи да није било ни једног културног или националног подухвата у коме он није посредно или непосредно учествовао. Био је искрени патриота, одличан радник и говорник. Увек је мислио на опште добро свога народа и својих ближњих. Био достојанствен и одмерен.

[28] Исто, 30. 8. 1933. 2.

[29] *Банатски гласник*, бр. 18. 1931.

[30] *Политика*, 30. 8. 1933, 2.

Summary
DR. EMIL GAVRILA

From the beginning of the career civil servant Dr. Emil Gavrila was a liberal and supporter of progress. A lot of power he invested in the fight for the preservation of our ecclesiastical autonomy because he realized its national and political significance. He aimed to hold together all of our national power, remove everything that separates certain groups among themselves, that our people seek time and opportunities to strengthen economics. The political principle, he was always taking care of the weakest in society. He made sure they earn their salary. Although the Hungarians during WWI relentlessly pursued him nevertheless he believed that the Hungarian people are inherently good and noble. His ideal of life was not to be wars and unrest in the world; wars outside, turmoil inside. By the end of his life he worked on cultural and national field. We can say that there was not a cultural or national enterprise in which he is not directly or indirectly involved. He was a sincere patriot, a great worker and speaker. He was always thinking about the common good of their people and their loved ones. He was dignified and steady.

Др Филип Крчмар[1]
Историјски архив Зрењанин

НА ПОГРЕШНОЈ СТРАНИ ИСТОРИЈЕ? РАТНИ АНГАЖМАН СРПСКЕ ЕЛИТЕ У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ 1914–1918.

Сажетак: Осим што је по својој природи био империјалистички, рат између Аустроугарске и Србије који је избио у лето 1914. и врло брзо попримио светске размере носио је и братоубилачки карактер. О томе убедљиво сведочи велики број Срба који се у редовима аустроугарске војске борио против својих сународника. И док су неки од њих дезертирали, одлазили да се као добровољци боре у редовима војске Краљевине Србије, ризикујући тако смртну казну, репресије према својим породицама и конфискацију имовине због почињене издаје, други су остајали одани Двојној монархији, подређујући тиме – вољно или невољно – припадност нацији којој су припадали осећању верности држави у којој су живели. Добар део српске политичке, друштвене и културне елите провео је рат стојећи чврсто на званичним позицијама аустроугарске политике, да би у јесен 1918. био суочен са њеним поразом и нашао се на губитничкој страни. У раду се разматра ратни ангажман представника овог дела српске елите на примеру Великог Бечкерека и његовог окружења, потенцијални мотиви за њихово опредељење у рату, као и третман који су после рата имали у новоформираној југословенској држави против чијег су се оснивања de facto претходно борили и међу сународницима против којих су до јуче ратовали. На тај начин прилог настоји да отвори осетљиво питање које је до данас остало успешно прећутано.

[1] Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин, Србија; kikazr@gmail.com.

Кључне речи: Први светски рат, Велики Бечкерек, Банат, Аустро-угарска, елите

Правећи осврт на досадашња сазнања и научну продукцију о Првом светском рату на подручју данашњег Зрењанина (некадашњег Великог Бечкерека) и средњег Баната као његовог непосредног окружења, лако се запажа једна дубоко укорењена, широко распрострањена и чврсто уврежена слика: представа Првог светског рата сведеног на уводне дане интернације, малтретирања и прогоне српских првака, те на јесен 1918. године и дане преврата у којима Српски народни одбор преузима власт и успешно припрема улазак српске ослободилачке војске. Корени такве представе налазе се у међуратном периоду, када је од стране победника брижљиво неговано сећање на Први светски рат, његове учеснике, жртве и споменике. На главном градском тргу је 1926. подигнут споменик краљу Петру I Карађорђевићу; у порти локалне Успенске цркве подигнуто је спомен-обележје посвећено погинулим добровољцима. Апотеоза великобечкеречких Срба који су у јесен 1918. извршили преврат, преузели контролу над градом и дочекали српску војску доживела је свој врхунац у свеобухватној монографији *Петровград* која је публикована 1938. године, поводом обележавања две деценије од стварања југословенске државе.[2] У њој су истицана страдања, прогон и интернација српских народних првака (Славка Жупанског, Емила Гавриле, Драгутина Мојића и др.), величане заслуге добровољачког покрета и банатских добровољаца, а акценат је чврсто стајао на првим и последњим данима рата. Четири ратне године у самом граду у потпуности су се нашле ван видног поља аутора, чија се пажња углавном преусмеравала на друге фронтове и догађаје (где су ратна дејства више долазила до изражаја), да би се у Велики Бечкерек вратила тек у јесен 1918. Историјске епизоде са преузимањем власти Српског народног одбора од Торонталске жупаније, обрачуном са мађарском Народном гардом и уласком српске војске у град микроскопски су анализиране, до најситнијих детаља и до те мере да су данас постали готово једина присутна, рекло би се чак и доминантна слика Великог Бечкерека у време Првог светског рата.

У таквом писању историје пренебрегнута је чињеница да је рат трајао од 1914. до 1918, те да је дубоко поделио српско друштво; локална историографија је одужила дуг оном његовом делу који се на крају рата

[2] А. Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград, 1938. Ова књига доживела је два репринт-издања 1997. и 2004. године.

нашао на страни победника, у потпуности пређутавши држање и судбине оних Срба који су се нашли на страни поражених. У питању је непожељна слика оног дела српске елите који је рат провео на страни Аустроугарске, подредивши тиме припадност српском етникуму верности хабзбуршкој држави; слика непожељна, неподобна и непријатна, у довољној мери да буде потиснута и табуизирана, али опет исувише значајна да би могла бити игнорисана, тим пре што је добар део те и такве елите у међуратном периоду играо веома запажену улогу у јавном и политичком животу Великог Бечкерека.

Деведесетих година прошлог века, са падом комунизма и увођењем вишестраначја, у Зрењанину је оживело интересовање за Први светски рат. Пробуђено занимање за његове учеснике, догађаје и појаве највише се манифестовало у променама назива улица[3], подизању и иницијативама за подизање споменика и спомен-обележја[4], обележавању значајних јубилеја и годишњица, у нешто мањој мери кроз писање историјских радова[5]. Све ове активности своје фактографско упориште су налазиле у

[3] Тако је нпр. улица Маршала Тита (главна градска улица), 1992. понела назив Краља Александра I Карађорђевића, а улица Максима Горког названа је по војводи Петру Бојовићу. Улица Југословенске народне армије преименована је у Краља Петра I, а 2002. године је улица 29. новембра добила назив Емила Гавриле, који је носила у међуратном периоду.

[4] Већ 1991. године у Зрењанину је покренута иницијатива за подизање новог споменика краљу Петру (стари је у међувремену био срушен од стране немачког окупатора 1941). Ова идеја је реализована тек 2006. године (N. Boroš – V. Majstorović, *Spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću u Zrenjaninu*, Zrenjanin, 2005). Осим тога, 1993. године је свечано откривена спомен-биста војводе Петра Бојовића (Б. Јајић, „Патриотска златна нит", *Зрењанин* 2167, год. XLII, 26. новембар 1993, 1–2), док је нешто раније поводом 75-годишњице присаједињења Војводине Србији, била откривена спомен-плоча на дому Српске православне црквене општине у Светосавској улици, где је 31. октобра 1918. основан први Српски народни одбор (Ф. Крчмар – Д. Воргић, „Спомен-обележја у порти Успенског храма у Зрењанину", *Рад музеја Војводине* 53, Нови Сад 2011, 201). Пет година касније (1998), на оближњој кући Славка Жупанског такође је откривена спомен-плоча (В. Зделар, „Прво српско народно веће у Војводини", *Зрењанин* 2423, год. XLVII, 30. октобар 1998, 4; Б. J., „За патриотизам и слободољубље", *Зрењанин* 2424, год. XLVII, 6. новембар 1998, 4).

[5] Од радова који су настајали у то време, а за своју тему имали Први светски рат у Великом Бечкереку, издваја се књига М. Ђуканова *Српски народни одбор у Великом Бечкереку* (Зрењанин, 1998), чије се друго, допуњено издање појавило 2010. године под нешто измењеним називом (*Први српски народни одбор 1918*). Њен садржај се у доброј мери ослања на монографију *Петровград* из 1938, која је у то време добила репринт-издање (1997), а настала је поводом обележавања 80 година од присаједињења Војводине Србији. Такође, тим поводом је у локалном недељнику *Зрењанин* покренут полугодишњи

поменутој монографији *Петровград* и тек донекле у усменој традицији. Тако је до данас практично на снази остало виђење Великог Бечкерека у Првом светском рату које су својевремено оставили његови учесници који су се нашли на победничкој страни. Из тог виђења стиче се утисак о непомућеном јединству, слози и заједничком наступу и судбини српске елите у граду током рата.

Међутим, сачувана архивска грађа, периодика и др. историјски извори причају другачију причу: они недвосмислено сведоче о озбиљној подели српског друштва и његове елите, која је видљива управо на примеру Великог Бечкерека. На супротној страни од интернираних српских првака и виђенијих интелектуалаца у граду нашли су се бројни угледни Срби, који су за четири ратне године давали подршку аустроугарском ратном напору. Њихова подршка била је различитог карактера и кретала се у распону од јавних манифестација верности хабзбуршкој династији и мађарској држави, преко новчаних и робних издвајања за потребе Црвеног крста и војске до мобилизације, одласка на фронт и физичког учешћа у ратним дејствима. О њиховим мотивима и разлозима за такво држање свакако се може спекулисати надуго и нашироко, од једног до другог појединачног случаја; међутим, прећуткивање њиховог ратног ангажмана (које је и данас актуелно) представља озбиљан пропуст локалне историографије и сужава могућности једног ширег историјског погледа на Велики Бечкерек у судбоносним годинама Првог светског рата.

Први случајеви пристајања српске елите уз аустроугарске власти забележени су непосредно након Сарајевског атентата[6]. Они су свакако

фељтон **Душана Топалова** о краљу Петру I (*Зрењанин* 2415–2439, год. XLVII/XLVIII, 4. септембар 1998–26. фебруар 1999), те нешто краћи пригодни фељтон **Владимира Зделара** посвећен Великом Бечкереку у Првом светском рату („Прво Српско народно веће у Војводини", *Зрењанин* 2423, 30. октобар 1998, 4; „Међународна дипломатија и акције Српског народног већа и гарде до ослобођења града", *Зрењанин* 2424, 6. новембар 1998, 4; „Луча слободе – 17. новембар 1918", *Зрењанин* 13. новембар 1918"; *Зрењанин* 2425, год. XLVII, 13. новембар 1998, 4). У новембру 1998. је у Народном музеју Зрењанин приређена изложба под називом „Ослобођење Зрењанина и добровољци из средњег Баната 1914–1918" (Сл. Милин, „Поводом празника општине Зрењанин. Добровољци средњег Баната", *Зрењанин* 2426, год. XLVII, 20. новембар 1998, 8), а откривено је и спомен-обележје посвећено бригадиру Драгутину Ристићу који је 17. новембра 1918. на челу српске војске ушао у Велики Бечкерек (М. Б., „Народ свом ослободиоцу", *Зрењанин* 2427, год. XLVII, 27. новембар 1998, 2.

[6] Поделу у српском друштву је правилно уочио **Милош Црњански**, који је рат провео на страни Аустроугарске, борећи се у Галицији као војник 29. ц. и к. пешадијског пука са седиштем у Великом Бечкереку. Пишући после рата о Гаврилу Принципу и Сарајевском атентату, он је приметио: *Његов* (Принципов – прим. Ф. К.) *акт одобравала је само*

делом били мотивисани и више него оправданим страхом од репресалија према Србима које су заиста и уследиле – не само у Великом Бечкереку већ и у другим срединама, али је било и другачијих примера. „Лојалност словенске популације Војводине све до пред крај рата била је остварена како у сегменту војне регулативе, тако и у административном контексту".[7]

На ванредној седници Муниципалног одбора Торонталске жупаније, сазваној 11. јула ради изјаве саучешћа Жупаније поводом смрти престолонаследника Франца Фердинанда, краљевски саветник **др Милош Ђорђевић**, угледни великобечкеречки адвокат[8], изјавио је *да угарски Срби чврсто и верно пристају уз мађарску отаџбину и да су испуњени љубављу и поданичком лојалношћу за краља и његову породицу.* Он је убеђен *да се његови српски суграђани са гађењем ограђују од злочиначких атентатора и мисаоних подстрекача овог недела*[9]. Два дана касније, градоначелник Великог Бечкерека, помађарени Србин **Золтан Перишић**, у својој беседи одржаној пред Градским већем, правдао је репресалије под којима су се Срби нашли након атентата[10].

У локалним реакцијама на догађаје у Сарајеву, великобечкеречки прота **Ђура Страјић** позвао је Градоначелничко звање да присуствује

.....

наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. На другом месту (*Коментар уз* „Здравицу") каже: *Сарајевски атентат значио је велику промену у историји нашег народа, па и појединаца који су том народу припадали* (...) *Принцип је први пут поделио наш народ на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе и омладина. Такозвани виши сталежи, буржоазија и црква, убиство нису одобравали.* Милош Црњански, *Изабрана дела*, Београд–Ваљево, 2007, 1079.

[7] С. Марковић, „Срби у Великом рату: национално између херојства и страдања", у публикацији: Д. Катић – М. Јаћимовић, Зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату", Нови Сад, 29–30. октобар 2015, Нови Сад, 2016, 114. – Исидора Секулић је у вези с тим забележила да су први дани рата били, вероватно, *одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској* (С. Марковић, *нав. дело*, 114).

[8] Родом из Кумана, Ђорђевић је био вођа Српске либералне странке у Великом Бечкереку и један од главних сарадника Михаила Полит-Десанчића; играо је значајну улогу у градској комуналној и жупанијској политици, био председник Српске православне црквене општине (1908–1914) и директор Српске штедионице, као и кандидат за посланика на Народном црквеном сабору (А. Станојловић, *нав. дело*, 183).

[9] „Die Trauer des Komitates für das Thronfolgerpaar", *Gr.-Becskereker Wochenblatt* (= *GBWb*) 28, 11. Juli 1914, 1. За пун текст његовог обраћања жупанијској скупштини в.: „Torontálvármegye gyásza a trónörökös-párért", *Torontál* 154. sz., 1914. julius 10, 1–2. o.

[10] „Városi közgyülés", *Torontál* 157. sz., 1914. julius 14, 2. o.

свечаном парастосу који је служио 5. јула у Светоуспенском храму за покој душе престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге. Сачувана позивница са израженим елементима жалости увелико и упадљиво превазилази сачуване изјаве жалости од месне католичке цркве.[11] Темишварски владика **Георгије Летић** – у време када је рат већ почео – упутио је посланицу својим верницима у којој их је *подстакао на љубав према отаџбини и испуњавање патриотских дужности*, *опоменувши сваког мађарског држављанина српског порекла да се покаже као верни син наше отаџбине*[12]. Владика Георгије је 31. децембра 1916. године присуствовао, заједно са осталим великодостојницима Српске православне цркве (Гаврило Змејановић из Вршца, патријаршијски намесник Мирон Николић) крунисању новог мађарског краља Карла, који је наследио Франца Јозефа. Након крунидбене свечаности, они су примљени у свечану аудијенцију код цара-краља и дали свечану изјаву непоколебљиве верности.[13] Касније, у међуратном периоду, владика Летић постао је први епископ Банатске епархије (настале након поделе Баната) и остао у доброј успомени као оснивач женског манастира посвећеног Светој Меланији Римљанки у Петровграду.[14] У складу са латинском крилатицом *de mortuis nihil nisi bene*, о његовом ратном ангажману и држању се након његове смрти ћутало.[15] И Страјић и Летић су у међуратном периоду остали упамћени као врли узори родољубља и симболи борбе за српску националну ствар.

Ипак, околност да је Српска православна црква дала огроман допринос ратним напорима Аустроугарске монархије и апеловала на своје вернике да искажу лојалност властима данас се објашњава као изнуђен потез тешком ситуацијом у којој се нашао српски народ када му је приписана колективна кривица за Сарајевски атентат, те се одбацује констатација

.....

[11] Историјски архив Зрењанин (у даљем тексту ИАЗ), Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918 (у даљем тексту Ф. 3, 1769–1918), „Позив Ђуре Страјића, великобечкеречког проте, на парастос за Франца Фердинанда и супругу", бр. 14003/1914. Такође в.: „Lokales. Die Trauer für das Thronfolgerpaar", *GBWb* 27, 4. Juli 1914, 4.

[12] „Tagesneuigkeiten. Serbischer Gottesdienst zum Wohle des Vaterlandes", *GBWb* 33, 15. August 1914, 2; Ф. Крчмар – А. Балинт, *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014, 474–475.

[13] Ј. Пејин, „Банат у Великом рату 1914–1918", у публикацији: М. Матицки – В. Јовић, *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд, 2010, 232.

[14] А. Станојловић, *нав. дело*, 126–129.

[15] Б. Магарашевић, „Епископ банатски д-р Георгије Летић 1872–1935", *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 9, св. 1–4, Нови Сад, 1936.

да је *сарађивала са режимом*[16]. Као разлог за овакво држање свакако се не сме занемарити ни чињеница да је председник мађарске ратне владе Иштван Тиса упозорио високо свештенство Карловачке митрополије да ће свака нелојалност српског живља бити сурово кажњена.[17] Отуда се лојалност Српске православне цркве аустроугарским властима, поред традиционалне упућености поглаварства верских заједница на државни врх, може задовољавајуће објаснити жељом да се заустави погром српског народа.[18]

Почетком јануара 1915, када је рат улазио у другу календарску годину, делегација састављена од тридесетак угледних Срба из градске четврти Граднулица учинила је подворење торонталском великом жупану и владином комесару за Јужну Угарску др Лајошу Делиманићу и, честитајући му Нову годину, искористила прилику да га увери у своју верност према мађарској отаџбини и династији, напомињући да је *свесна својих патриотских обавеза*[19].

Слична епизода одиграла се неколико месеци касније, у мају 1915, али је имала знатно јачи одјек: Срби-Граднуличани су том приликом, осим израза верности мађарској држави, великом жупану Делиманићу уручили и новчани прилог за Црвени крст у износу од 1.228 круна[20]. Велики жупан је о овој посети обавестио председника мађарске владе Иштвана Тису, који је нашао за сходно да се путем телеграма захвали српским

[16] П. М. Вајагић, „Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918", у: Д. Катић – М. Јаћимовић, Зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату", Нови Сад, 29–30. октобар 2015, Нови Сад 2016, 149–150.

[17] С. Бјелица, „Страдање Срба у Срему 1914", у публикацији: М. Јаћимовић – Д. Ћираковић (ур.), Зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату", Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 249.

[18] П. М. Вајагић, *нав. дело*, 149.

[19] Депутацију граднуличких Срба, предвођену Душаном Цвејановим, чинили су: **Теодор Радојчић, Душан Рокнић, Ђурица Турински, Жива Грубачки, Жива Рацков, Ђура Димитријевић, Сава Рацков, Мита Цветков, Младен Цвејић, Милан Јанкахидац, Пера Грубачки, Младен Грубачки, Стева Ерски, Стева Нићетин, Стеван Бурсић, Сава Ђаковачки, Љубомир Ђурић, Миша Дајић, Александар Стефановић, Жива Кирћански, Цвета Мађаров, Рада Радованчев, Светислав Бађин, Љуба Истрат, Жива Истрат, Стева Радић, Милан Радић, Пера Турински, Риста Ћурчин, Ника Миља, Душан Недић, Миливој Мартинов, Мита Гардиновачки, Жива Воргић, Миша Латовљев, Јоца Аћин, Цвета Дајић, Ника Велисављев, Кузман Радованчев, Сергије Крстић** и др. „Lokales. Serbische Deputation beim Obergespan", *GBWb* 2, 9. Januar 1915, 3.

[20] „Lokales. Patriotismus der hiesigen Serben", *GBWb* 21, 22. Mai 1915, 3.

паорима из Великог Бечкерека. Његов телеграм, упућен Делиманићу, гласио је: *Са искреном радошћу примио сам вест од Вашег благородства о лојалности нашој мађарској отаџбини коју је изразила депутација великобечкеречких српских земљорадника, као и о великодушном прилогу који је иста определила за тамошњу филијалу Црвеног крста. Молим Ваше благородство да поменутим земљорацницима у моје име ода признање за њихов патриотски наступ. Тиса.*[21]

Од самог почетка ратних операција и претварања оружаног сукоба у „конфронтацију светских размера", у Великом Бечкереку је, осим декларативне, приметна и материјална подршка истакнутих Срба у потпомагању аустроугарског ратног напора.

У септембру 1914, управник и учитељ српске православне вероисповедне школе у месту, Миливој Бугарски, послао је великобечкеречком листу *Torontál* новчани прилог у износу од 13 круна и 40 филера, који је прикупио међу својим колегама учитељима, уз напомену да ће сваки од њих уплаћивати 1% своје плате у хуманитарне сврхе.[22] Пивара Лазара Дунђерског приложила је у исто време 2.000 круна за великобечкеречки огранак Црвеног крста[23], за који су новчане прилоге дали и други Срби Великобечкеречани; махом се радило о супругама угледних грађана, од којих су неки били мобилисани, па чак и интернирани – удовица Милана Михајловића, удовица Софија Пејић, Олга Матејић, супруга др Теодора Станковића, др Арона Пешића, Павла Ристића, Ђоке Ристића, др Славка Жупанског (интернирца и касније председника Српског народног већа), Богдана Живковића, Саве Клеа, Емила Николића, Николе Купусаровића итд. Том приликом је прикупљено укупно 248 круна.[24] Нешто касније, апотекар Емил Николић дао је 25 круна, трговац Јулије Матејић и супруга Олга – 20, браћа

[21] Оригинални текст телеграма гласио је: „*Méltóságos Dellimanics kormánybiztos urnak Nagybecskerek. Igaz örömmel vettem a nagybecskereki szerb gazdaközönség küldöttségének magyar hazánkhoz való ragaszkodásuk érzetében Méltóságod előtt nyilvánitott hüségnyilatkozatát, valamint a Vörös Kereszt Egyesület ottani fiók részére átadott nemes adományok bejelentését. Felkérem Méltóságodat, hogy az emlitett gazdaközönségnek ezen hazafias megnyilatkozásért elismerésemet kifehezésre jutattni sziveskedjék. Tisza.*" („Hirek. A miniszterelnök elismerése a nagybecskereki szerb földmüves gazdáknak", *Torontál* 1915. május 21, 3. o. Такође види: „Lokales. Patriotismus der hiesigen Serben", *GBWb* 21, 22. Mai 1915, 3).

[22] „A nagybecskereki hazafias szerb tanitók", *Torontál* 212. sz., 1914. szeptember 19, 3. o.

[23] „Tagesneuigkeiten. Wohltätige Kriegsspenden", *GBWb* 37, 12. September 1914, 3.

[24] „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 214. sz., 1914. szeptember 22, 2. o. Слично је било и у Ченти, где су прилоге махом прикупили – Срби.

Краљев (власници штампарије) – 5, др Младен Панић – 3, штампар Сава Толицки, Милан Радић и Јован Смедеревац – 2,5 круне, Милан Стајић – 2 круне итд.[25] Међу приложницима су забележени и Српска православна црквена општина (200 круна)[26], Светоуспенски храм у центру града (12,5 круна), Ваведенски храм у Граднулици (12,5 круна), али и адвокат Андрија Васић (касније један од оснивача Српског народног већа), прота Ђура Страјић, др Милош Ђорђевић, Петар Субић и др. виђенији Срби у граду.[27]

Далеко важније од новчаних прилога било је учешће српске елите у ратним операцијама аустроугарских оружаних снага. У извештају о мобилизацији на подручју Торонталске жупаније који је поднео Муниципалном одбору, поджупан Агоштон Јанко навео је, између осталог: *...Нигде није било кашњења и на подручју читаве Жупаније нигде није било случајева да је неко на мобилизацију био приморан или да је редарство некога морало да приводи на силу.* ***Нарочито морам да истакнем да су војни обвезници српске националности без одлагања стали вољно под нашу заставу*** (подв. Ф. К.)[28].

.....

[25] „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 216. sz., 1914. szeptember 24, 2–3. o.

[26] У вези са овим давањима Српске православне цркве у Великом Бечкереку, занимљив је један новински чланак који се после рата појавио у локалном листу *Банатски гласник*, званичном гласилу Радикалне странке у Банату. У њему је сликовито приказано држање верских заједница за време рата: *Током прошлог рата стара мађарска влада често је закуцала на врата српске православне општине и завапила*: *„Дајте ми новаца да тучем Србијанце?" Какав је одговор добила? Питајте г. Цвеју Исаковића*, *ондашњег и садашњег председника српске православне црквене општине у Великом Бечкереку. Ви питајте њега*, *а ми знамо*: ***мађарска влада отишла је празних џепова из српске православне црквене општине...*** (подв. Ф. К.). *Током прошлог рата стара мађарска влада често је закуцала на врата католичке цркве и питала*: *„Дајте ми новаца да тучемо православне Србе?" Какав је одговор добила? Питајте жупника њиховог*; *њега питајте*, *а нас слушајте*: *католичка црква није одрицала помоћ мађарској влади... Исто би се дало испричати и за јеврејску цркву. „Дито" за калвинску цркву.... Током прошлог рата није било верске разлике кад је била реч – о држави...* („Што раде цркве у В. Бечкереку. Да ли нам дају пример родољубља?", *Банатски гласник* (= *БГ*) 193, 9. септембар 1921, 1).

[27] „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 218. sz., 1914. szeptember 26, 2. o. Такође види: „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 215. sz., 1914. szeptember 23, 2. o. „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 217. sz., 1914. szeptember 25, 2. o. „Hirek. Adományok a Vöröskeresztnek", *Torontál* 219. sz., 1914. szeptember 28, 2–3. o. итд.

[28] *Különösen ki kell emelnem*, *hogy a szerb nemzetisegü hadkötelesek is minden tétovázás*, *vagy késedelem nélkül*, *készségesen vonultak be a zászlók alá*. „Torontálvármegye és a háboru. Jankó Ágoston alispán jelentése", *Torontál* 198. sz., 1914. szeptember 2, 2 – 3. o. Такође в.: Ф. Крчмар – А. Балинт, *нав. дело*, 372, 376.

Неколико дана по објави рата, 29. ц. и к. пешадијски пук чија је база била у Великом Бечкереку и у који су регрутовани Банаћани са подручја Торонталске жупаније[29], полазио је у рат против Србије. Академик Богумил Храбак (и сам Великобечкеречанин по рођењу) забележио је занимљиву епизоду која се том приликом одиграла: једна млада сељанка пришла је строју и рекла војницима Србима: *да бог да се сви у Дунав утопе ако буду пуцали на Србе*[30]. Тиме је она недвосмислено скренула пажњу на братоубилачку природу рата у који су полазили – Срби су, такође према Храбаковим наводима – нешто раније (1908) чинили 35% људства 29. пука[31], да би се 1914. тај удео попео на 44%. Двадесет и девета (банатска) регимента ће у наредном периоду у више наврата бити похваљена од стране представника највиших војних кругова, за своје држање у борбама у Галицији против Руса.[32] Међу њеним војницима који су почетком августа кретали у рат против Србије налазио се двадесетогодишњи **Милош Црњански**, касније један од највећих српских књижевника. Црњански је читав рат провео борећи се под заставом Аустроугарске и касније је оставио драгоцене и веома занимљиве описе свог учешћа. У септембру 1921, путујући на војну вежбу у Пешадијском пуку бр. 31 у Мостару, у време када је већ формирана југословенска држава, увежбавао је команде у возу на српском језику, непрестано се плашећи да ће се пред стројем „излетети" и по навици продерати немачки, викнути аустријску команду.[33] У сусрету са надређеним официрима, сабљу и капу држао је непрописно, и даље

.....

[29] О 29. ц. и к. пешадијском пуку види: R. von Hödl, *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Nr. 29*, *für immerwährende Zeiten Gideon Ernst Freiherr von Loudon*, Temesvár 1906; Jelić, Gyula, *Aranylapok a cs. és kir. 29-ik „Báró Loudon" ezred történelméből az 1914–1917-és világháborúban*, Budapest, 1918, као и рад на српском новијег датума: Ф. Крчмар, *Лаудонова регимента. Историја 29. ц. и к. пешадијског пука „Барон Фон Лаудон"*, Зрењанин, 2015.

[30] B. Hrabak, *Dezerterstvo*, *zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad, 1990, 44.

[31] Исто, 19.

[32] Похвале на рачун 29. ц. и к. пука изнели су, осим самог команданта регименте („Lokales. Lob unserem Hausregimente", *GBWb* 39, 25. September 1915, 4) и истакнути генерали аустроугарске војске **Едуард Бем-Ермоли** („Lokales. Lob unseres tapferen Hausregimentes", *GBWb* 30, 24. Juli 1915, 3) и **Алфред Краус** („Lokales. Das Lob unseres Hausregimentes", *GBWb* 45, 6. November 1915, 3).

[33] М. Црњански, „Уз поему Стражилово", у: Милош Црњански, *Изабрана дела*, Ваљево, 2007, 1128.

„по аустријски".[34] Ратно искуство утиснуло је дубок печат на његово потоње књижевно стваралаштво, у ком је у више наврата писао и о другим истакнутим Србима који су се борили у редовима аустроугарске војске; међу њима су свакако најзвучнија имена **Светозара Бојевића**, истакнутог команданта на Италијанском фронту и генерал-пуковника **Павла Пухала** („фон Брлог")[35]. Ратовање против Србије доживео је крајње емотивно: послат на српско ратиште, оболео је од дизенетерије (или тифуса) и избегао борбе против својих сународника: *Оно што је главно*, *био сам поштеђен да идем*, *као аустријски каплар у Србију. Не верујем да бих то преживео*[36].

О учешћу и жртви коју су Срби из Великог Бечкерека, али и са подручја Торонталске жупаније платили Првом светском рату најубедљивије сведоче дуги прилози *Torontál*-а о рањеним и погинулим војницима, који су од јесени 1914. излазили у виду сталне рубрике овог листа под насловом *Мртви и рањени Торонталци* (*A háboru torontáli halottjai és sebesültjei*). Тако нпр. издање овог листа од 23. септембра 1914, на чијој је насловној страни освануо натпис *Уништење Србије* (*Szer-*

[34] Исто.

[35] О Бојевићу је Црњански забележио: *Аустријском војском у Италији командује Србин. Генерал Светозар Бојевић (Razza di mecenarii)* (Miloš Crnjanski, *Komentari poezije*, Beograd 2013, 49). О Пухалу је записао: *У Галицији*, *један од највиших положаја у војсци држао је Србин*, *шеф штаба*, *генерал Пухало* (*de facto* *име је било Пувало*), *који је*, *у Бечу*, *знао мог ујака Васу Вујића и долазио му у кућу*, *због моје ујне*, *Бечлијке*, *и српства. Пухало је добио племство*, *за ратне заслуге*, *а кад му је тражен предикат*, *узео је име села откуда је био пореклом*: *„von Brlog"! Није га се стидео* (Miloš Crnjanski, *Komentari poezije*, Beograd 2013, 29). И један и други су по завршетку рата поднели молбу да буду примљени у војску Краљевине СХС, али су били одбијени. Бојевић је остатак живота провео у Целовецу у беди, док је Пухалов статус изгледа био нерешен све до 1924. године, када је одлуком Министарства војске и морнарице Краљевине СХС пензионисан (ИАЗ, Ф. 97 Градско поглаварство Бечкерек–Петровград 1919–1941 (= Ф. 97 1919–1941), „Пензионисање официра *бивше* аустроугарске војске", бр. 4789/1924.

[36] М. Црњански, „Коментар уз песму *Траг*", у публикацији: М. Црњански, *Изабрана дела*, Ваљево, 2007, 1082. У свом делу *Код Хиперборејаца* приповеда о међуратном сусрету са једним Италијаном, у Абруцима, који му је причао о свом учешћу у рату, да би му се на крају пожалио: *Рат је све покварио. Аустријанци*, *проклете мизерије*, *поквариле су све*, *у првом светском рату.* На то му Црњански одговара (након што га је држао у незнању), да се борио на супротној страни: *Ја му онда понављам да сам и ја био тамо. – На страни Аустријанаца* (М. Црњански, *Код Хиперборејаца*, у: М. Црњански, *Изабрана дела*, Ваљево, 2007, 616). У *Ембахадама*, пак, Црњански се осврнуо, укратко, на своје ратне дане, када се *вукао по салцбуршким болницама*: *Тада сам туђег цара служио и то је*, *каткад*, *било*, *врло ружно* (M. Crnjanski, *Embahade* II, Beograd, 1984², 174 (prir. B. Radović).

bia pusztulása), доноси вести да су у борбама рањени каплар **Андрија Драгијевић** из Панчева, редов **Спиридон Јованов** из Старог Чанада и редов **Ђорђе Кајић** из Деске.[37] Почетком октобра, исти лист доноси вест да су погинули редов **Љубомир Грујић** из Башаида и резервиста **Јован Новаков** из Великог Бечкерека, обојица из 7. пешадијског домобранског пука; из исте јединице били су рањени **Јован Несторов** из Башаида, **Алекса Косанић** из Карачоњлигета (Соке), **Емил Писаров** из Фердинандфалве (данашњи Нови Козјак), **Лазар Бибин** из Меленаца и **Младен Петровчанин** из Араче.[38] **Миленко Димитријевић,** син општинског бележника у Турској Кањижи[39] Павла Димитријевића, са пребивалиштем у Великом Бечкереку, погинуо је октобра 1914. у борбама у Босни и уз војне почасти сахрањен у Зворнику; био је поручник 6. домобранског пука[40].

Великобечкеречка штампа не само да је бележила погибије српских војника у служби Аустроугарске, већ је истицала и њихово јунаштво: тако су се, нпр. браћа из Модоша[41] – **Миливој** и **Стеван Николајевић** – прославили у борбама: Миливој на Дрини, а Стеван у Галицији[42].

Gross-Becskereker Wochenblatt је 24. октобра јавио да је Великобечкеречанин **др Арон Пешић**, који је као помоћни лекар претходно додељен 6. домобранском пешадијском пуку из Суботице, *одликован Златним крстом за војне заслуге са круном на ленти*, *у знак признања за успешно деловање пред непријатељем*[43]. Годину дана касније, у октобру 1915, приликом уписивања трећег ратног зајма, Пешић је уписао огромну суму од 15.000 круна.[44] Овакво ратно држање није утицало на околност да је Пешић након рата играо истакнуту улогу у јавном и друштвеном животу Великог Бечкерека и Петровграда:

[37] „Hirek. A háboru torontáli halottjai és sebesültjei", *Torontál* 215. sz., 1914. szeptember 23, 2. o.

[38] „Hirek. A háboru torontáli hallotai és sebesültjei", *Torontál* 227. sz., 1914. október 7, 2. o.

[39] Данашњи Нови Кнежевац.

[40] „Lokales. Heldentod", *GBWb* 41, 10. Oktober 1914, 5.

[41] Данашњи Јаша Томић.

[42] „Hirek. A hős testvérek", *Torontál* 228. sz., 1914. október 8, 2. o.

[43] „Lokales. Auszeichnung", *GBWb* 43, 24. Oktober 1914, 5.

[44] „Lokales. Zeichnung für die Kriegsanleihe", *GBWb* 43, 23. Oktober 1915, 4. Међу виђенијим великобечкеречким Србима нашли су се још и **Ђорђе Дрндарски** 4.000 круна, **Мита Деспотов** и **Душан Грунчић** по 5.000, **прота Жарко Стакић** 3.200, **Аркадије Нићетин** 2.000, **Стеван Ерски** и **Никола Ламбић** по 1.000, **Стеван Нићетин**, **Љубомир Лукић**, **Стеван Пиварски**, **Сима Рушић** и **Стеван Смедеревац** по 500 круна.

ангажовао се на подизању и унапређењу амбуланте овдашњег Окружног уреда за осигурање радника и био члан Обласног одбора Јадранске страже у Петровграду[45].

Занимљив је и случај **Николе Стефановића**, сина пореског сенатора у Великом Бечкереку Јована Стефановића: у октобру 1915. он је јавно похваљен за своје држање пред непријатељем, као војник 26. домобранског пука[46]. Након рата, обављао је две године дужност градоначелника Великог Бечкерека (од 28. марта 1929. до 14. марта 1931)[47], био један од оснивача и први председник Југословенско-чехословачке лиге (1930)[48] и председник Управног одбора за подизање споменика Светозару Милетићу у овом граду[49]. Након одласка са места градоначелника бавио се адвокатуром[50], а неко време је био и председник Банатског сирочадског стола[51].

Поручник **Ђорђе Протић** унапређен је фебруара 1915,[52] да би *Wochenblatt* неколико месеци касније јавио да је *пао јуначком смрћу 20. маја на северном фронту*[53]. Деветнаестогодишњи **Душан Угринов** из Великог Бечкерека такође је страдао у Галицији, код Нимјаца, 28. октобра 1915. Припадао је 29. ц. и к. пешадијском пуку, пао је „јуначком смрћу" (*hősi halált halt*), а његова оставштина предата је родитељима – Светозару и Лијани Угринов у пролеће идуће године.[54] Слична судбина задесила је и Великобечкеречанина **Миладина (Миладоша) Стевановића**, који је страдао у Галицији у јесен/зиму 1917, чију је оставину преузела, у име сина Владимира, његова удовица Зорка (рођ. Табаков).[55] **Петар Пера Велисављев** умро је у руском ратном заробљеништву 25. фебруара 1917.

[45] А. Станојловић, *нав. дело*, 184, 411.

[46] „Lokales. Militärische Auszeichnung", *GBWb* 43, 23. Oktober 1915, 3.

[47] А. Станојловић, *нав. дело*, 306.

[48] Исто, 418.

[49] Исто, 402.

[50] „Gradski načelnik u penziji g. Nikola Stefanović, advokat, tužio advokata g. Dr. Jocu Mihajlovića zbog njegovih primedaba pred sudom", *Банатска пошта* 15, год. I, 27. јун 1936, 3.

[51] „Пензија г. Николе Стефановића", *Банатска пошта* 42, год. I, 25. децембар 1936, 3.

[52] „Lokales. Avancement", *GBWb* 9, 27. Februar 1915, 3.

[53] „Lokales. Heldentod", *GBWb* 24, 12. Juni 1915, 3.

[54] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Предаја личних ствари нађених код Душана Угринова и Јаноша Коларика, који су погинули у рату", бр. 6005/1916.

[55] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Оставинска ствар Стевановић Миладоша, погинулог у Галицији", бр. 24039/1917.

Имао је 58 година, био удовац, без деце, а његову оставину примио је брат у Великом Бечкереку, Стева Велисављев.[56]

Лекар у резерви 29. пешадијског пука, **др Љубомир Думић** јавно је похваљен за храбро и пожртвовано држање пред непријатељем.[57] У пролеће 1915, пишући о јуначким борбама 29. пука у Галицији, *Wochenblatt* је забележио да је 25. марта у дворишту великобечкеречке касарне „Царевић Рудолф" уприличена свечана додела одликовања воднику **Чедомиру Рајићу** и каплару Јозефу Флајшхакеру; ордење им је доделио командант станице, мајор **Јовановић од Анталфалве** (de Antalfalva)[58]. Након што им је срдачно честитао, војници у касарни су продефиловали пред одликованим саборцима.

У мају 1915, старији поручник 29. пука **Ђорђе Каћански** унапређен је у капетана.[59] Царском одлуком од јуна исте године, водник **Ђорђе Малински** из 41. пешадијског пука одликован је Сребрном медаљом за храброст II степена, а Бронзану медаљу за храброст добили су каплари **В. Лазић** и **Константин Савић.**[60] Месец дана касније, Сребрну медаљу за храброст II степена добили су заставник **Александар Ђурковић** и редов I класе **Александар Гавриловић**, а бронзану – наредник **Богољуб Невречан**, водник **Емил Ладичорбић** и редов **Дамјан Артуков.**[61] Православни свештеник при 29. пуку **Ненад Барачки** одликован је, у знак признања за *одличну и пожртвовану службу пред непријатељем*, Крстом за заслуге II степена са црвено-белом лентом.[62]

Трагичну поделу српског друштва у Првом светском рату можда најбоље осликава пример великобечкеречке породице Мојић. Локални мађарски лист *Torontál* јавио је марта 1917. да је **Петар Мојић**, каплар 29. ц. и к. пешадијског пука и син великобечкеречког православног свештеника **Драгутина Мојића**, погинуо „јуначком смрћу" у 22. години живота.[63] У време Петрове смрти, његов отац Драгутин се вратио кући у Велики Бечкерек из интернације, измучен и оронуо,

.....

[56] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Питање оставине Пере Велисављева, умрлог у Русији, а по извештају Црвеног крста из Беча", бр. 726/1918.

[57] „Lokales. Allerhöchste Anerkennung", *GBWb* 12, 27. März 1915, 3.

[58] „Lokales. Dekorierung", *GBWb* 14, 3. April 1915, 4. Анталфалва – данашња Ковачица.

[59] „Lokales. Avancement", *GBWb* 19, 8. Mai 1915, 4.

[60] „Lokales. Dekorierte Helden", *GBWb* 26, 26. Juni 1915, 3.

[61] „Lokales. Dekorierte Helden des 29. Infanterie-Regiments", *GBWb* 30, 24. Juli 1915, 4.

[62] „Hirek. Kitüntetés", *Torontál* 11. sz., 1916. január 14, 2. o.

[63] „Hirek. Hősi halál", *Torontál* 55. sz., 1917. március 8, 2. o.

тешко нарушеног здравља. Као један од виђенијих Срба у граду[64], био је ухапшен непосредно пред избијање рата (26. јула 1914), изложен јавном малтретирању и шиканирању разјарене руље коју су на такав третман охрабривале и војне и цивилне власти и спроведен у сегедински затвор Чилаг Бертен (касније је пребачен у Капувар).[65] Умро је 1926. године. У време погибије сина Петра, два његова друга сина – **Милорад** и **Иван** – већ су дезертирали из аустроугарске војске. Борили су се као добровољци српске војске на добруџком фронту, где се нарочито истакао Милорад, који је и пре, а и после рата важио за фанатичног српског националисту. У предратном периоду био је члан Сокола, а у међуратном периоду је основао и једно време председавао великобечкеречким Удружењем ратних добровољаца (Иван је обављао дужност секретара)[66]. *Summa summarum*: отац Србин страда због свог националног осећаја, док му синове раздваја рат; један од њих гине, на страни која ће у рату бити поражена.[67]

Суровост српске поделе и братоубилачки карактер који је Велики рат имао за српски народ пластично илуструју и потресне ратне успомене **Јована Павловића**, објављене у *Банатском гласнику* после рата:

„Дошла ми до руку мала биљежница у коју сам своједобно забележио

.....

[64] Ватрени родољуб, Драгутин Мојић је активно учествовао у политичком и друштвеном животу своје средине, борећи се за српску народно-црквену аутономију; покренуо је 1913. године лист *Бечкеречке новине* који је угашен, односно забрањен неколико месеци пре Сарајевског атентата, а сарађивао је и у новосадској *Застави.* У. Јовановић, *Национални борци за Југославију*, Велики Бечкерек, 1930, 23.

[65] А. Станојловић , *нав. дело*, 63.

[66] Исто, 415. Милорад Мојић је био и један од водећих људи Југословенског народног покрета „Збор" у Великом Бечкереку и уређивао је више партијских гласила која су била забрањивана због своје антисемитске реторике („Zbog izazivanja plemenskog razdora", *Банатска пошта* (=*БП*) 34, 31. октобар 1936, 2; „Jedan interesantan pretres", *БП* 37, 21. новембар 1936, 3; „Уреднику *Erwache* суди се данас", *БП* 38, 28. новембар 1936, 1; „Petrovgradski sud nalazi da Jevreji u Jugoslaviji nisu posebno pleme, već su oni Jugosloveni mojsijeve vere", *БП* 39, 5. децембар 1936, 2; „Данашњи број листа *Erwache* забрањен", *БП* 51, 6. март 1937, 4; „Због недозвољене садржине. Орган „Збора" на немачком језику „Ервахе" забрањен по трећи пут", *БП* 61, 15. мај 1937, 1). Мојић је погинуо крајем 1944, као командант 5. пука Српског добровољачког корпуса (Б. Жорж, „Милорад Мојић у спорту", *Нова искра* 87, Београд 2008, 25).

[67] Случај породице Мојић уп. са анегдотом о Славку и Богдану датом у: С. Марковић, *нав. дело*, 114: *Каже се да човек на сваком месту може да буде човек. Није истина!... Ето Славко и Богдан. Један српски, а други аустриски војник... Који од њих је на правом путу? Од чега то зависи? И ко је од њих прави син свога народа, и који од њих бегунац? Који од њих је прави мој син, и коме од њих ја чиним криво?*

главне моменте мог учествовања у светском рату.

Читам:

29. јула 1914. наруковао у Петроварадин 70. регементи.

Само оволико казују мртва слова, али у мени се пробуде све тужне успомене минулих грозних дана.

Остављајући за собом све мило и драго, седог оца интернираног у арадску тамницу, полазим да ратујем против Србије – браће своје. Мртва слова даље говоре:

2. августа. На предстражи дуж Саве код Прогара према Забрежју.

Не могу даље, бацим биљежницу и задубих се у мисли. Пред очима ми све у јаснијим бојама излази слика прошлости.

Пред очи ми излази командант чете, капетан М. В. који упрвши поглед у нас, наређује да „преко" и децу кољемо.

Згрозим се, зар ја, ког за 2–3 дана треба жена са малим анђелчетом да обрадује, зар ја да анђеле кољем?

Ха!!! капетане, зар се не сећаш да си још у мају говорио, да си добар Словен, Хрват коалиционаш.

Слика се мења. Видим се са својим водом, Срби и Хрвати, на подножију насипа, који брани да Сава не прелије ову обалу. Преко воде на 50–60 метара су сигурно они – Срби.

До мене Несрб каплар, који ми сваки покрет прати, не знам зашто, али он сигурно зна какво је наређење добио.

Преко се зачу песма:

„Ој, Србијо мила мати"!

С' ове стране се Срби згледнуше, у очима заблиста суза, па и нехотице одговорисмо тихо: „Радо иде Србин у војнике"...

Нисмо се више бојали. Као неком невидљивом силом вучени, изиђемо иза склоништа и станемо на врх насипа.

У један мах са српске стране запуцаше преко сто пушака, преко нас зазвиздаше танад, ми скочимо иза насипа, неколико избацише 2–3 метка у ваздух, па опет тишина.

Дођеш к себи. Боже! Да ли сам још жив? Је ли могуће да нас од преко сто српских стрелаца на ту малу даљину ни једно нису погодили?

Не! Одјекну ми у души, оно су прави Срби, који брату живот штеде.

И тог тренутка осетих силну неизмерну љубав и благодарност спрам Србије. Је ли им добри дух шануо, да су ти људи тамо браћа? Или су можда преко Саве чули одкуцаје наших срдаца која су им довикивала:

Браћо наша драга опростите нам!

Срце ми се још једном стеже, бол, огорчење као гвоздени обручи обухватише га, да после једног тренутка у потоку суза излије сав отров, а да се напуни светом љубављу спрам свег оног, што је српско. Као у полу-сну лежао сам у високој трави, усне ми шапутаху:

Љубим те Србијо!, а замном шапутаху и остали Срби.

Доцније дознасмо зашто су пуцали. Они су из далека опазили нашег команданта, који је долазио да нас прегледа, па су нас пуцњавом опоменули да се склонимо.

После 24 сата буде наша 70. регемента – сигурно као неповерљива, на руски фронт бачена..."[68]

Упоредо са борбама у Србији, Галицији, Италији и другде, иза фронтова у позадини остале су забележене судбине и држање аустроугарских Срба чије животе рат није могао мимоићи. У јулу 1915, градоначелник Великог Бечкерека Золтан Перишић ангажује се на предмету – молби Јелене Ђорђевић, удовице **Стевана Ђорђевића** из Великог Бечкерека који је као војник 7. домобранског пешадијског пука погинуо на Северном фронту, оставивши за собом троје деце – близанце Чедомира и Босиљку (рођ. 1912) и ћерку Радмилу (рођ. 1914).[69] Сачуван је низ сличних примера у којима се моли за новчану помоћ услед ратног ангажмана или жали на обуставу њене исплате.[70]

Среско начелство Велики Бечкерек обавештава градоначелника Великог Бечкерека 11. јула 1915. да се **Сави Туринском**, **Светозару Попову**, **Сави Ардељану**, **Васи Миркову**, **Цветку Цвејићу**, **Петру Перкићу**, **Михајлу Цвејанову** и **Вељку Димитријевићу** одобрава одсуство из војске ради жетвених радова.[71] Грађа Историјског архива Зрењанин сведочи да ова пракса међу српским војницима не само да је

[68] Ј. Павловић, „Успомене", *БГ* 215, год. III, 9. октобар 1920, 1. У Арадском логору је преминуло двадесетак Срба са презименом Павловић, међу којима је, могуће, и отац Јована Павловића. Види: С. Бугарски – Б. Панић (прир.), *Документи о умирању Срба заточеника у Арадском логору 1914–1915* (1916) године, Нови Сад, 2016, 206.

[69] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Помоћ породици Стевана Ђорђевића, палог у рату", бр. 16354/1915.

[70] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Молба супруге Миливоја Тодорова ради добијања припомоћи", бр. 00622/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Молба супруге Срданов Живе ради добијања припомоћи", бр. 03206/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Молба супруге Ламбић Мате ради добијања припомоћи", бр. 03207/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Жалба Александра Радивојевића због укинућа ратне помоћи", бр. 12112/1915. итд.

[71] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Ослобођење службе ради обављања жетвених радова Турински Саве и другова", бр. 14768/1915.

узела маха у току рата[72], већ и да им је ради обављања пољских послова уступана радна снага – руски ратни заробљеници из великобечкеречког логора.[73] Тако нпр. **Јован Мирков** 1915. године упућује допис којим моли да му се уступе руски заробљеници, како би могао да заврши пољске радове[74], а градски чиновник Шандор Напхолц у августу 1916. обавештава градоначелничко звање да су **Младен Грубачки, Сава Дунђерски, Обрад Гардиновачки, Васа Мирков, Иван Ћурчин, Илија Гећин** и **Вељко Рацков** вратили руске ратне заробљенике који су били код њих на раду и позива да им се врати уплаћена кауција у износу од 30 круна и 30 филера[75]. Ови примери поступања према заробљеним Русима илуструју одсуство традиционалне и прокламоване словенске/братске солидарности, иако би се могло нагађати о њиховим правим мотивима – да ли је у питању било руковођење чистим интересом, без икаквог обзира према словенској браћи или жеља да се под паролом помоћи око пољских радова на неки начин олакша њихов неповољни положај.

По завршетку рата, великобечкеречки Срби који су ратовали на страни Аустроугарске нашли су се на пораженој страни. Међу њима је било доста официра, па чак и оних који су у време рата били одликовани због заслуга на бојном пољу и држања пред непријатељем. Њихов статус је решаван у првим поратним годинама и то је био процес који се отегао до дубоко у међуратни период. Према наредби Министарства војске и морнарице Краљевине СХС, обласне власти морале су прикупљати и прослеђивати податке о војницима и официрима бивше аустроугарске војске на својој територији. Они су могли да задрже своје чинове и статус, али су морали поднети следеће податке: 1) Име и презиме; 2)

[72] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Ослобођење службе ради обављања жетвених радова за Јоцу Чобанова и Чедомира Кирћанског", бр. 14481/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Ослобођење службе Милана Цвеића ради жетвених радова", бр. 14 772/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Накнадно одобрење одсуства Душану Цветкову и друговима ради жетве", бр. 14119/1915; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Молба Петра Грубачког ради ослобођења од војне службе због пољских радова", бр. 9418/1916; ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Окружница да се известан број војника пусти на одсуство ради обављања пољских радова", бр. 21886/1918 итд.

[73] О руским ратним заробљеницима у Великом Бечкереку види: В. Вуковић, „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкереку", *Гласник музеја Баната* 11–12, Панчево, 2002, 229–231.

[74] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Молба Јована Миркова за заробљеничком радном снагом ради обављања јесењих пољских радова", бр. 21133/1915.

[75] ИАЗ, Ф. 3 1769–1918, „Уступање руских ратних заробљеника који су били на раду код Грубачки Младена и другова", бр. 17507/1916.

Чин у аустроугарској војсци и род оружја; 3) Место, дан, месец и година рођења; 4) Народност; 5) Име оца и мајке и очево занимање; 6) Степен образовања; 7) Датум ступања у војску и претходно занимање; 8) Датум добијања појединих чинова; 9) Брачно стање; 10) Да ли је осуђиван; 11) Подаци о одликовањима; 12) Тренутно место пребивалишта и занимање.[76] Сачувана грађа Историјског архива Зрењанин садржи неколико веома занимљивих аката, из којих се види да је међу истакнутим личностима града и околине у међуратном периоду било доста војника и официра бивше Аустроугарске монархије.

Тако нпр. списак пријављених официра и подофицира „бивше аустроугарске војске" на подручју Великог Бечкерека из јуна 1919. године, међу бројним мађарским и немачким, доноси и низ веома звучних српских имена и презимена. Овде су убележена чак тројица међуратних градоначелника Великог Бечкерека (од тога су двојица били ван војне службе у време рата): **Пера Ердељанов, Јован Стајић** и **Владимир Живковић**.[77] Поред њих, на списку су се нашли још и **Паја Крижанов** (интендант 3. пешадијског домобранског пука), **Жива Коларов** (пешадијски потпоручник), **Чеда Удицки** (резервни потпоручник 29. пешадијског пука) и др. – листом угледни Срби који су у међуратном периоду уживали углед великих родољуба.[78] Из маја

[76] ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, „Регулисање пријема аустроугарских подофицира", бр. 8902/1919; ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, „Услови за пријем бивших аустроугарских официра у војску", бр. 10097/1920.

[77] ИАЗ, Ф. 97, „Списак официра бивше аустроугарске војске који су се на основу издате наредбе пријавили", бр. 7695/1919.

[78] ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, „Списак официра бивше аустроугарске војске који су се на основу издате наредбе пријавили", бр. 7695/1919. **Паја Крижанов** се родио 1885. године у Великом Бечкереку, где је стекао основно и средње образовање. У својој *Аутобиографији* забележио је да су прота Жарко Стакић и Ђура Страјић имали пресудан утицај на његово патриотско васпитање. Учествовао је у Великом рату као војно-административни рачуновођа све до 1917, када је добио чин поднаредника и био упућен на Руски фронт. Пред крај рата добио је чин наредника и 1918. са својом батеријом отишао на Италијански фронт, где је био унапређен у заставника административне струке. Са овим чином упућен је као телеграфиста у Велики Варадин и Дебрецин, одакле се пријавио у Српску народну гарду у којој је играо важну улогу приликом ослобођења Великог Бечкерека. По завршетку рата радио је неко време као главни књиговођа Великог Бечкерека и финансијски стручњак у више локалних служби и звања. Умро је 1965. године у Зрењанину (В. Николић – Т. Милошевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007, 89). **Жива Коларов** родио се у Великом Бечкереку 1893. године, где је завршио гимназију. Након тога студирао је економију у Бечу, Грацу и Загребу. Учествовао је у Првом светском рату као официр.

1919. датира уверење о учешћу у рату већ поменутог доктора **Арона Пешића**: *Од стране Градоначелничког звања сведочи се да је др. АРОН ПЕШИЋ овдашњи стални становник заменик жупанијског главног физика стар 38 година као /регименсарџт/ војнички лекар у капетанском чину у бившој Аустро угарској војсци за цело време рата служио*.[79] Сачувана је и молба апотекара **Данила Панића**, који се одазвао на позив Министарства војске и морнарице Краљевине СХС да буде примљен у војску нове југословенске државе као бивши аустроугарски официр/подофицир. Панић је поднео пријаву 8. јуна 1920. године, навевши у њој податке који га ван сваке сумње сврставају у ред српске елите:

Потписани молим да ме као бившег аустро-угарског резервног леутнанта примите у војску краљевства С. Х. С., са чином резервног санитетског потпоручника.

Своје податке износим у следећем:

1) *Зовем се Данило Панић*

2) *Родио сам се у Великом Бечкереку (Банат) 12. маја 1894 год. Отац ми се звао Данило Панић, варошки саветник, мати ми се зове Јелисавета, рођ. Шал*

3) *Свршио сам 4 разреда основних школе, 6 разреда гимназије, у Вел. Бечкереку*, „Testimonium tirocinale" *у Будимпешту, и предиспит тамо. I. строги ригороз у Загребу*; „Magisterium" *за апотекара сада септембра ове године полажем у Загребу.*

4) *Ступио сам у војску као једногодишњи добровољац 12 децембра 1915 године, код 29. пешачког пука у Вел. Бечкереку и служио сам до 30 октобра 1918 године; (до преврата 1918).*

Пре ступања у војску био сам на Универзитету.

.....

После рата је дипломирао и добио звање инжењера, а 1925. године почео је да ради у великобечкеречкој Трговачкој академији. Био је неколико година директор ове школе и у том својству борио се против њеног намераваног укидања. Био је повереник Матице српске у Великом Бечкереку/Петровграду, секретар Одбора за подизање споменика Светозару Милетићу и секретар Одбора за прославу стогодишњице рођења књижевника Ђуре Јакшића. Бавећи се локалном историјом, учествовао је у писању монографије *Петровград* 1938. године, а писао је и за *Гласник Историског друштва у Новом Саду*. Током Другог светског рата био је хапшен због комунистичке делатности. Пензионисан је 1960. године као директор Економске школе. Умро је 8. августа 1974. године у Зрењанину. Његова писана заоставштина – документи, преписка итд. чува се у оквиру посебног фонда Историјског архива Зрењанин. В. Николић – Т. Милошевић, *нав. дело*, 102.

[79] ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, „Уверење др Арона Пешића о служби у аустроугарској војсци у чину капетана", бр. 6221/1919.

5) *Поједине чинове сам добио:*

за кадета аспирант фелдфебела 16 октобра 1916 год. а затим за фенриха.

6) *Служио сам од 1915–1918 год. у 29. пешачком пуку, ди сам и као заповедник вођен био и у санитетском оделењу присутан.*

7) *Свршио сам резервну официрску школу у Грану, и положио сам теоретски и практички испит октобра 12 1916 год.*

8) *Резервни сам официр.*

9) *Судски нисам суђен.*

10) *Неожењен сам.*

11) *Србин сам.*

12) *За време окупације нисам био у Србији.*

Вел. Бечкерек 8. јуна 1920.
Данило Панић
апотекар,
Крунска ул. бр. 19[80]

Ван сваке категорије је међутим случај **Богољуба Алексића** (1874–1944), Србина који је уочи и за време рата имао мађарско племство[81] и обављао дужности главног архивара Торонталске жупаније. У том својству активно је учествовао у културном животу Жупаније, па је тако непосредно пред рат сарађивао у писању њене свеобухватне монографије, за чије је потребе написао поглавље о њеној историји у периоду 1779–1867.[82] За време рата је обављао уредно дужност жупанијског архивара и у том својству је и забележен у жупанијским шематизмима.[83] За то време, његово држање није познато на основу писања локалне штампе

[80] ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, „Молба Данила Панића", бр. 9249/1920.

[81] Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest, 1911, 533.

[82] Исто, 429–476. Колико је била искрена његова оданост као Србина мађарској државној идеји довољно сведочи околност да му је додељен задатак научне обраде периода 1779–1867, који је укључивао и време Револуције 1848/49. године и српско-мађарских сукоба (прим. Ф. К.).

[83] *Hof- und Staats-Handbuch der österreichich-ungarischen Monarchie für das Jahr 1914*, Wien 1914, S. 1104; *Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1915*, Wien 1915, S. 1110; *Hof- und Staats-Handbuch der österreichich-ungarischen Monarchie für das Jahr 1916*, Wien 1916, S. 1058; *Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1917*, Wien 1917, S. 1088; *Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1918*, Wien 1918, S. 1147.

или архивских докумената, ако се остави по страни његово предавање *Ратови у старини* у организацији Слободног лицеја *Мађарског културног друштва Торонталске жупаније*[84], а које, по свему судећи, никада није ни одржао. Ипак, догађаји из међуратног периода и ондашњи политички сукоби износе на видело више информација о Алексићевом ратном ангажману. Наиме, по завршетку рата, он не само да се активирао на културном и просветном плану као професор Српске гимназије у Великом Бечкереку, старатељ Градског музеја[85] и члан Историјског друштва у Новом Саду[86] – већ и као политички делатник. Наводно је за потребе српске/југословенске делегације на Версајској мировној конференцији написао *Историју Баната* коју је др Славко Жупански[87] предао српском посланику у Паризу Миленку Веснићу. Међутим, далеко је значајнија чињеница да је Алексић био члан Демократске странке и да је у два наврата од 1921. до 1928. обављао дужност градоначелника Великог Бечкерека (уз краћи једномесечни прекид током 1924. године). У оба случаја када је био смењиван са ове функције, у првом плану налазило се његово држање за време рата. Уредник *Банатског гласника*, Милан Јевтић, беспоштедно је нападао Алексића: *Ево како изгледа један пунокрвни Нинчићев Мађарон* (мисли се на Момчила Нинчића, министра владе – прим. Ф. К.), *кога он силом намеће за градоначалника главног града у Банату*, *Великог Бечкерека*.[88] Како би поткрепио своје тврдње о Алексићевом мађарофилству, *Банатски гласник* је у два своја прилога у априлу 1928. објавио три документа који, између осталог, говоре и о његовом антисрпском деловању у предратним и ратним годинама;[89] они су претходно били обелодањени приликом судског процеса који је пред сресским судом против Алексића повео и водио Миша Матић, интернирац и члан Сокола.[90] Из њих се види, најпре, да је Алексић уочи рата, 1913. године, пожуривао мађарске власти да раде на оснивању Музеја Торонталске жупаније и ширењу **мађарске** (подв. Ф. К.) културе,

[84] „Lokales. Die heurigen Lyzealvorträge", *GBWb* 44, 30. Oktober 1915, 4.

[85] М. Петров, „Музеј Торонталске жупаније од оснивања до 1918. године", *Рад војвођанских музеја* 15–17, Нови Сад, 1966–1968, 201–208.

[86] А. Станојловић, *нав. дело*, 31.

[87] Председник Српског народног одбора у Великом Бечкереку и опуномоћеник српске владе, први поджупан Торонталско-тамишке жупаније (прим. Ф. К.).

[88] М. Јевтић, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 14, год. XI, 6. април 1928, 1.

[89] М. Јевтић, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 14, год. XI, 6. април 1928, 1, 4; Исти, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 15, год. XI, 13. април 1928, 2.

[90] ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, бр. 26702/1924; ИАЗ, Ф. 97 1919–1941, бр. 935/1924.

како их немађарске мањине (мисли се првенствено на Србе – прим. Ф. К.) не би у томе предухитриле.[91] Међутим, *Банатски гласник* се није ту зауставио, већ је објавио још „пикантерија" из његове прошлости: *Овај исти Богољуб Алексић*, *кога народ у овом граду неће*, *али би гг. Нинчић*, *Стојадиновић и Максимовић да му га наметну*, *раставља се са својом супругом и међу њима се развија спор око јединог детета које им је дошло из тог брака* (до развода је дошло 1915, у време рата – прим. Ф. К.). *Суд досуди да мајка има право недељно једном да то дете држи*... Исти лист даље преноси Алексићеву реакцију на одлуку суда: *Моја од мене растављена жена одржава везе са личностима*, *које су политички компромитоване (а то су били српски Соколи у Великом Бечкереку) и са њима се у своме стану састаје. Ја као МАЏАРСКИ ЧИНОВНИК*, *који своје дете у родољубивом духу желим да одгојим*, *не могу без надзора пустити дете на такво место*, *где би његова млада душа била изложена евентуалној ЗАРАЗИ.*[92] Иза овога је *Банатски гласник* констатовао: *Човека*, *који о васпитању свога јединца говори на овај начин онда када је свака србијанска мајка и последње дете своје гурала у онај свети и велики жртвеник 1915*, *данас брани и штити г. др. Момчило Нинчић*! У другом делу текста, објављеном у идућем броју, *Банатски гласник* је пренео садржај заклетве коју је Алексић, по сопственом признању на суду, положио 13. новембра 1918, у време када је српска ослободилачка војска већ била пред самим Великим Бечкереком; текст заклетве је гласио: *Заклињем се да ћу Маџарској Држави веран бити*, *да ћу њену пуну независност заштитити*, *да ћу свом снагом својом служити*

[91] У том смислу, Алексић је писао жупанијским властима: *Пошто сам дознао*, *да Матица српска у Новом Саду хоће да оснује етнографски музеј и да је намерна проширити скупљање и на територији торонталске жупаније*, *потребно је да се што пре сазида жупанијски музеј и етнографски материјал неодложно сабере да га не би народносне мањине испред нас УПЕЦАЛЕ. Дознао сам даље и то*, *да и београдски музеј путем својих агената већ врши скупљање на територији ове жупаније. Позната је ствар да није могуће силом и потискивањем пробудити и неговати родољубље и домољубље код народносних мањина*, *јер свака акција рађа реакцију*, *те према томе народносне мањине*, *које станују на територији ове жупаније можемо придобити за МАЏАРСКУ СТВАР само на тај начин ако овде на граници МАЏАРСКА КУЛТУРА буде довољно негована. О култури пак знамо што значи у животу народа. Ово су осетиле и НАРОДНОСНЕ МАЊИНЕ (дакле Срби – прим. Б. Г.)*, *и због тога журе да подигну своје културне установе. НАМА пак који смо ПОЗВАНИ ДА НЕГУЈЕМО И ШИРИМО МАЏАРСКУ КУЛТУРУ потребно је да журимо да не би НАРОДНОСНЕ МАЊИНЕ (читај*: *Срби!) нас предупредиле* (Милан Јевтић, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 14, год. XI, 6. април 1928, 1). Алексић је на суду признао да је аутор овог дописа.

[92] М. Јевтић, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 14, год. XI, 6. април 1928, 4.

на корист, *слободу и напредак МАЂАРСКОГ НАРОДА. Тако ми Бог помогао*! Завршавајући своју дефамацију Алексића и напад на Нинчића, *Банатски гласник* констатује: *Једино своје дете један српски отац у Банату*, *после оне славе српске од 1912*, *па 1913*, *па 1914. и оног гордог српског хода уз Голготу Српску од 1915*, *отима од српске – ЗАРАЗЕ!* (...) *ДР. МОМЧИЛО НИНЧИЋ пљује на образ свега српског поштења* (...) *и са ТИМ и ТАКВИМ несрећником држи ЗБОР НЕЧАСТИВИХ.*[93]

Ови напади на Алексића су уродили плодом и он је смењен. Том приликом је одбијен и његов захтев за дупло рачунање ратних година (будући да не само да се није налазио на ратишту, већ у канцеларијском, и то туђем – непријатељском – звању), а обелодањено је да је чак уместо архивске службе по граду вршио и полицијске послове и претресао српске домове са мађарском полицијом; наводно је вршио преметачине јаче и интензивније од самих полицијских органа, нарочито прогонећи припаднике Соколског покрета. По одласку у пензију, Алексић се посветио изучавању банатских старина и археолошким ископавањима.[94] Умро је 1944. године, у време немачке окупације.

На удару *Банатског гласника* били су и други припадници великобечкеречке елите међуратног периода. Међу њима се налазио и геометар, инжењер **Паја Пин**, који је вршио премеравање и расподелу велепоседа некадашњих мађарских магната у Банату. Њега је *Гласник* јавно прозивао: *Господине Пин*, *будите тако фин*, *па нам одговорите на поновно питање: Јесте ли ви били аустријски официр у прокупачком округу у време када је избила она трагична побуна нашег народа у том крају? Како сте се ви*, *том приликом*, *држали? Како сте могли*, *гледајући ону тужну несрећу српског народа*, *одржати се на положају аустријског официра?*[95]

Закључак

Пример Великог Бечкерека и његове српске елите у Првом светском рату никако не представља усамљену и изоловану епизоду – слични случајеви познати су и забележени и у другим срединама некадашње

[93] М. Јевтић, „Мађарони су са Нинчићем!", *БГ* 15, год. XI, 13. април 1928, 2.

[94] „Археолог г. Богољуб Алексић открио у близини Српског Елемира затрпан преисториски град из каменог доба", *Банатска пошта* 23, год. I, 22. август 1936, 1.

[95] „Браца Пин, бидни фин!", *БГ* 20, год. IV, 31. јануар 1921, 1.

Јужне Угарске у којима су живели Срби.[96] Па ипак, непуно столеће од краја Првог светског рата, историјски мозаик овог значајног догађаја остаје непотпун и недовршен без виђења рата, ратних искустава, страдања, прича и судбина оних Срба који су ратовали на страни Аустроугарске монархије. Отварањем овог питања пред домаћом историографијом отвара се широка, „неузорана ледина" и пут којим се ређе (или готово никада не) иде. Кренути њиме значи суочити се са непријатним и надасве осетљивим питањем поделе српског народа у Великом рату, које је упорно „гурано под тепих" и успешно прећуткивано, уз тек ретке случајеве када га је било немогуће избећи. Истраживати га значи налазити и исписивати на стотине, па и хиљаде српских имена и презимена чији су власници погинули, били рањени, обогаљени или на други начин пострадали у непријатељској униформи; испитивати разлоге и мотиве за њихово држање, лоцирати невидљиву границу коју су прегазила њихова браћа добровољци, дезертери аустроугарске војске, остављајући своје сународнике на супротној, непријатељској страни; утврђивати различите узроке и разлоге због којих је та граница за многе остала непремостива препрека; ишчитавати потресне приче о осећањима Срба који одлазе да ратују против своје браће, али и непријатна сведочанства о ситуацијама у којима су забележени као крвници и прогонитељи својих сународника; трагати за објашњењима српских ратних одликовања и похвала стечених за исказану храброст пред непријатељем на бојном пољу – додељених од аустроугарских војних инстанци; наћи се на трагу судбина ових Срба у међуратном периоду када су живели међу браћом коју су до јуче гледали преко нишана и у држави против чијег су се стварања – вољно или невољно, али *de facto* – борили; и напослетку – прихватити се незахвалног посла изрицања историјског суда о њима и улози коју су одиграли у збивањима 1914–1918. године.

[96] Тако је нпр. први бан међуратне Дунавске бановине **Дака Поповић** (1888–1967) из Новог Сада, рат провео на страни Аустроугарске, на Карпатима, *између Ердеља и Молдавије*, *где је као пионирски официр радио на оправци путева и мостова*, да би у пролеће 1918. његова пионирска јединица била пребачена на обалу реке Пијаве („Beleška o piscu", у публикацији: J. Drča (ur.), Daka Popović, *Srpski pokret u Vojvodini i Buna 1848–1849*, Novi Sad, 2009, 544). Истакнути сомборски адвокат **Јован Јоца Лалошевић** именован је 31. октобра 1918. за министра правде у мађарској националној влади грофа Михаља Кароњија („Megalakult a népkormány", *Torontál* 250. sz., 1918. november 1, 1. o.), а и млади кикиндски песник, **Душан Васиљев** (после рата назван „Песник пораза"), провео је 1918. године седам месеци на Италијанском фронту.

Summary
ON THE WRONG SIDE OF HISTORY? SERBIAN ELITE IN VELIKI BEČKEREK 1914–1918

Apart from being imperialistic by its nature, war between Austria-Hungary and Serbia that broke out in summer of 1914 also carried strong fratricidal features in terms of Serbian people. Such claim is easy to prove, when the number of Serbs who fought in Austro-Hungarian army against their compatriots is taken to consideration. And while some of them decided to defect and join the army of Kingdom of Serbia as volunteers (risking death penalty, reprisals towards their families and confiscation of their property by being condemned as traitors), others remained loyal to Dual monarchy, thus puting willingly or unwillingly their allegiance towards their homeland above the feeling of belonging to their ethnic group. As a result, massive part of Serbian political, social and cultural elite spent the war siding with Austria-Hungary against Serbia, only to be faced with defeat and carrying the burden of loser at the end. This paper sets out to explore the war engagement of this elite's members on a case study of Veliki Bečkerek, as well as their destiny in the interwar Yugoslavia, where they found themselves living surrounded by people against who they previously had to fight against. In the later period, their war record was considered undesirable, ideologically and politically ineligible and as such it has not been often discussed in Serbian historiography. Instead, focus was placed on Serbian intellectuals, prominent citizens, internees and volunteers fighting for Serbian army, who played the crucial role in the events that took place at the very end of the war. Up until today, their biographies and deeds dominate over the image and writings of WWI in Veliki Bečkerek, with their stories being constantly retold over and over again.

However, archival holdings and writings of the daily and weekly war press from Istorijski arhiv Zrenjanin clearly show that members of the Serbian elite in Veliki Bečkerek have supported Austro-Hungarian war effort, by publicly manifesting their loyalty to Austria-Hungary, donating money and food supplies to Red Cross, purchasing war bonds, fighting as soldiers on the front. The 29th imperial and royal infantry regiment from Veliki Bečkerek was comprised mostly of Serbs, including prominent writer Miloš Crnjanski, whose latter works were heavily inspired by his war experience in Galicia.

Some of his compatriots and comrades in arms held high ranking positions and were even promoted for display of courage on the battlefield. Many died in combat, got wounded or fell into captivity while fighting on the Northern front against Russians. At the same time, far behind the front lines, wartime Veliki Bečkerek witnessed such cases in which Serbs were persecuting Serbs, using Russian prisoners of war for manual labor or appealing to Hungarian authorities to settle their financial status due to their participation in war.

Raising the issue of Serbs fighting in Austro-Hungarian army means to face the sensitive facts concerning Serbian people's division during the Great War. Going further into this topic means to research and note down hundreds of Serbs who died, got wounded, remained crippled etc. while fighting under the enemy's flag; it means to question their motives, i. e. opportunities or lack of opportunities to defect; to try to locate invisible psychological point of no return that their compatriots dared to cross while leaving them on the opposite side; to read heartbreaking stories and memories of Serbs who had been sent to shoot at their brothers, as well as unpleasant and abhorrent testimonies in which they were seen as persecutors of their fellow-Serbs; to look for explanation of their war medals and merits, recognized by Austro-Hungarian war party; and finally – to undertake rather ungrateful duty of judging their involvement and historical role in the Great War from 1914 to 1918.

Блаженка Марковић, Љиљана Митровић
Градска библиотека у Новом Саду
Завичајна збирка – Нови Сад

ВЕЛИКОРАТНЕ ГОДИНЕ ДР МИЛИВОЈА КОВАЧЕВИЋА (АДА, 1884. – БЕГЕЧ, 1978)

Сажетак: У раду се говори о ратним годинама доктора правних и политичких наука Миливоја Ковачевића, почев од мобилизације у аустроугарску војску као резервног артиљеријског потпоручника, 1914. до коначног повратка у Нови Сад 1918. године. На почетку рада је дата кратка историја породице Ковачевић и биографија др Миливоја Ковачевића. Ради бољег сагледавања ратних прилика дат је препис дневника др М. Ковачевића који је он водио од августа до новембра 1914. године на фронту у Галицији. Рад употпуњују и сећања његовог сина Радивоја на очеве ратне приче. Непосредно након рата био је делегат у Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена за присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији и изабран је за члана Народне управе. Даје се и осврт на поратне године и на залагања др Миливоја Ковачевића за обнову и напредак новостворене државе. Као илустрације раду су прикључена лична документа и фотографије.

Кључне речи: Галиција, Нови Сад, др Миливој Ковачевић, рат, дневник

Породица Ковачевић

Породица Ковачевић се насељава у Аду у време сеобе под Арсенијем Чарнојевићем и то у другој фази. Ађански Срби су после развојачења

Војне границе потпали под Крунски потиски дистрикт, са управним седиштем у Старом Бечеју. Свака кућа добила је по једну сесију земље, која се састојала од 32 ланца ораница и осам ланаца ливаде.

Родоначелник аћанске лозе Ковачевића био је Иван, који је 1720, при насељавању Аде, био занатлија у Првој чети коњичког одреда потиских граничара.

Отац др Миливоја Ковачевића је Радивој (1857–1912), познатији као Радишка. Завршио је гимназију у Панчеву и трговачке школе у Сегедину и Пешти. Био је врло успешан у привредним и јавним пословима, а највише се бавио пољопривредом. У браку са Рахилом Остојић (1858–1920) добио је три сина: Душана, Миливоја и Радивоја.

Др Миливој Ковачевић

Рођен је у Ади, 2. августа 1884. године. Матурирао 1903, у Великој српској православној гимназији у Новом Саду. Исте године уписује се у Коложвару/Клужу, 9. септембра 1903, на студије права и завршава основне студије 19. јуна 1908. године. Титулу доктора правних и политичких наука стиче на истом факултету 1913/14. године. Ђачку војну обавезу служи у 21. години живота, од 1. октобра 1905. до 30. септембра 1906. године, у Школи за резервне официре аустроугарске војске у Темишвару, а батеријску службу у 7. Коњичкој артиљеријској дивизији у Kisszentmiklós-у код Арада. Официрски испит положио је 26–29. септембра 1906, у Школи за резервне официре у Темишвару и добио чин резервног артиљеријског кадета. У чин резервног артиљеријског потпоручника унапређен је 1. октобра 1912. године, у саставу Царско-краљевског 21. Топничког (артиљеријског) пука. Одликовање је издато у Лугошу, 1. јануара 1913. године, под редним бројем 1.

Миливој Ковачевић (Ада, 1884) жени се 17. новембра 1913. године Маргаритом (Нови Сад, 1892), кћерком новосадског адвоката др Павла Јанковића и Викторине пл. Ђурковић. Након венчања брачни пар се сели у Фенек, где је Миливој преузео руковођење манастирским имањем од преко 500 јутара, које је у закуп узео његов таст, Маргаритин отац. Миливој је показао велику умешност у руковођењу имањем. Подједнако успешно се бавио пољопривредним и мелирационим пословима.

Позив за мобилизацију је стигао 26. јула 1914. године. У позиву је стајало да Миливој Ковачевић, резервни потпоручник, има дужност да се одазове позиву и да у року од 24 сата крене из свог места боравишта како би ступио у војску, у војни топовски пук 8. Мађарско-краљевског војног

табора у Лугошу. У позиву су дате смернице и упутства за путовање.

Маргарита Рита Ковачевић је, након одласка супруга на ратиште, остала на имању у Фенеку, да води газдинство. Ратом захваћено погранично подручје било је лака мета за пљачку и пустошење. Рита, трудна, млада газдарица, није успевала да сачува имовину, али будући да је била образована и још при том кћи адвоката, саставила је допис Земунском поглаварству, у ком таксативно пописује штету коју јој је нанела војска од почетка рата до 14. новембра 1914. године. Након тога се вратила у породичну кућу у Нови Сад, а имање је остало на милост и немилост ратним олујама.

Ратни дневник др Миливоја Ковачевића

Дневнички записи су писани у нотесу величине 15,5 x 10 cm, са кожним корицама. Дневник је чуван у новчанику, заједно са сликом супруге, у унутрашњем џепу шињела. Писан је дрвеном оловком, читким рукописом. Садржи 47 исписаних дневничких страница и 8 страница са белешкама на крају нотеса, које су писане у обрнутом смеру у односу на дневник. Записи су писани од 22. августа до 28. новембра 1914. године. Дневник је вођен двојезично: од 22. августа до 29. септембра писан је мађарским, а надаље је писан српским језиком, ћириличким писмом. Код назива географских појмова употребљавао је и немачки језик. Будући да је био правник по струци, особености његовог стила су у складу са науком коју је изучавао, те можемо приметити да је свакодневно писао дневник, да је у извештавању био кратак, прецизан и тачан и да је заузимао имперсоналан приступ лишен патетике и личних опсервација. Редовно је записивао сатнице, буђења, спавања, марша, трајања битке итд. Бележио је топониме сваког места, кроз која су прошли, било града или села као и имена река, потока, брда, планина. Наведене особине су, судећи по дневнику и сећањима потомака, и део његовог карактера. Дневник је ауторка овог рада ишчитала, превела и прекуцала у изворном облику без промене правописа и интерпункције.

22. август 1914.

Полазак возом. Lugosz.[1]

25. август 1914.

.....

[1] Lugoj, Lugož, данашња Румунија, прим. ау.

Ујутро у 4 сата улазак у вагоне. У Halicson[2] наставак марша на коњу преко Bursztym[3] – Czahrowon[4] до Kolokolyn-ra[5]. Ноћење у Kolokolynrn.

26. август 1914.

Ујутро у 3 сата полазак из Kolokoyról и Bukaczowac[6] преко Martynowon[7]– Dorochow[8] и Seredne[9] за Wojnilow-ra[10]. Стигли у четири сата по подне.

27. август 1914.

Таборовање у Wojnulovon цели дан. Била је мирна ноћ, спавао са изувеним ципелама, у чарапама.

28. август 1914.

Покрет према Rohatyn[11], полазак у три сата долазак 29-ог, ујутро у три. Двадесет трочасовни, непрекидни марш.

29. август 1914.

Ујутро у 8:15 почиње битка. Битка је у току, у 12:30 су три руске гранате пале на други пешачки стуб. Велика паника, разилазе се, повлачење 800 метара уназад. Борба траје и даље. На линији Солун и Zalure[12], кота 331. После подне око 5 као да су наши топови ослабили. У 6 сати издата заповед: „ПАЗИ" и цела војска са барутом у страху се дивљачки повлачи. Од 6 сати увече до 6 сати ујутро марш до Chodorowig[13].

30. август 1914.

Марш Chodorow – Knihinicze[14]. У Knihinicze се оглашавају

[2] Halich, Галич, данашња Украјина, прим. ау.

[3] Bursztyn, Бурштин, данашња Украјина, прим. ау.

[4] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[5] Kolokolyn, Колоколин, данашња Украјина, прим. ау.

[6] Bukaczowce, Букачівці, данашња Украјина, прим. ау.

[7] Martynów, вероватно станція Мартинів, данашња Украјина, прим. ау.

[8] Dorozhiv, вероватно станція Дорожів, данашња Украјина, прим. ау.

[9] Seredne, Середнє, данашња Украјина, прим. ау.

[10] Wojnilow, Войнилів, данашња Украјина, прим. ау.

[11] Rohatyn, Рогатин, данашња Украјина, прим. ау.

[12] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[13] Chodorów, Ходорів, садашња Украјина, прим. ау.

[14] Knihynice, Княгиничі, данашња Украјина, прим. ау.

непријатељски топови према Wolczatyczere[15], на коту 333, и ту смо ручали. По подне у 5 сати марш ка Knihinicze. Пре него што смо стигли до тог места, добијамо заповест: „С обзиром на 34. пешачки пук, повлачење ка Dolyniany-felé”[16]. Долазак у Dolynianyra увече у 11 сати. Таборовање и спавање.

1. септембар 1914.

Полазак из Czartoriárol[17] у 6:30 пре подне, затишје. Прошли кроз Zydaczow[18] – Iwanowcze[19] – Turady[20] – Cuculovcze[21] – Pczanyra[22]. Овде чујем да се цела војска повлачи ка Lamberg felé[23].

2. септембар 1914.

Полазак у 7:30 у правцу запада ка Lisiatyczen[24] и прелазак на Лемберски пут. Марш ка северу. За време марша чујем од избеглица да је 1. септембра била битка. Идемо кроз Bilcze[25], Wolicza[26]. Од железничке станице Волиције до Rozwadow-ig[27]. Стижемо по подне у 2 сата. Полазак увече у 7. Долазак други дан ујутро у 4 у Narycere[28]

3. септембар 1914.

Ручак, полазак по подне у 3 из Naryceől. Krynica[29] – Medenice[30],

.....

[15] Wolczatycze, Вовчатичі, данашња Украјина, прим. ау.

[16] Dolyniany, данашња Украјина, прим. ау.

[17] Czartoria, Кам’яне, данашња Украјина, прим. ау.

[18] Zhydachiv, Жидачив, садашња Украјина, прим. ау.

[19] Iwanowce, Іванівці, садашња Украјина, прим. ау.

[20] Turady, Туради, садашња Украјина, прим. ау.

[21] Cuculowce, Вільхівці, данашња Украјина, прим. ау.

[22] Pczany, Пчани, садашња Украјина, прим. ау.

[23] Данашњи Лавов, садашња Украјина, прим. ау.

[24] Lisiatycze, Лисятичі, данашња Украјина, прим. ау.

[25] Bilcze, Бі́йничі, данашња Украјина, прим. ау.

[26] Wolica, Волиця, данашња Украјина, прим. ау.

[27] Rozwadów, Розвадів, данашња Украјина, прим. ау.

[28] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[29] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[30] Medenice, Меденичі, данашња Украјина, прим. ау.

Opary[31], Dohle[32], Slonsko[33] – Lipoviec[34]. Долазак увече у 11:30.

4. септембар 1914.
Полазак из Lipoviecről по подне у 2, стижемо у Dublanyra[35] ујутро у 2.

5. септембар 1914.
Полазак из Dublanyra пре подне у 11. Долазак у Koniuzsky Szemianovszkiere[36] по подне у 5.

6. септембар 1914.
Био сам дежурни официр у табору. Полазак из Koniuzsky Szemianovszkieről пре подне у 11, долазак у 1 по подне у Novosiolki-Goscinnere[37].

7. септембар 1914.
Полазак из Novosziolki Goscinneről пре подне у 8 и долазак у Kolbajoviczere[38] пре подне у 10. Данас смо добили месечно следовање новца. Данас сам ишао у команду трупне дивизије за отпремницу. У 7 увече смо дојахали нас двојица, а ујутро у пола 2 смо добили упутство.

8. септембар 1914.
Полазак из Kolbajoviczéről у 6 пре подне. Долазак у Koniuszkie-Tuliglowszkiere[39] у 8:15 пре подне. У 9 пре подне почиње битка против руских снага на источној страни потока Vereszicze[40]. Топовски напад је трајао до 3 после подне, после тога нисмо чули топове. Као што чујем Руси се повлаче у источном смеру. У 9 увече добијемо заповест за покрет кроз Tuliglowya[41] према Nowa Vies re[42]. Стижемо у 12 увече.

[31] Opory, Опори, данашња Украјина, прим. ау.
[32] Dovhe, Довге, данашња Украјина, прим. ау.
[33] Solon'ke, Солонське, данашња Украјина, прим. ау.
[34] Lipovets, Липовець, данашња Украјина, прим. ау.
[35] Dublany, Дубляни, данашња Украјина, прим. ау.
[36] Koniuszki Siemianowskie, Луки, данашња Украјина, прим. ау.
[37] Novosyolki-Gostinnye, Новосілки-Гостинні, данашња Украјина, прим. ау.
[38] Kolbajowice, Колбаєвичі, данашња Украјина, прим. ау.
[39] Koniuszki Tuliglowskie, Конюшки-Тулиголівські, данашња Украјина, прим. ау.
[40] Назив потока није разјашњен, прим. ау.
[41] Tuliglowy, Тулиголове, данашња Украјина, прим. ау.
[42] Nowa Wieś, Нове Село, данашња Украјина, прим. ау.

9. септембар 1914.

Ујутро у 4:30 померамо се 500 корака напред, а у 7 сати су ме послали на други крај села да извидим ситуацију. Успут сам срео много рањеника. Наша артиљерија успешно туче. По подне у 1 сат идемо напред. Стижемо у Podzvizinicere[43] преко једног минираног моста код Vereszicra[44], срећемо много рањеника и руских заробљеника, сви из 189, 190. и 191. пешачког пука. Међу заробљеницима: један потпуковник, 2 капетана, 1 заставник, 1 главни заповедник. Данашњег дана су народни хероји Бошњаци, њихова дивизија је заробила једну руску заставу и 15 топова. Лево руско крило сломљено.

10. септембар 1914.

Ујутро у 6 сати наши снажно пуцају на непријатељски авион у нашој близини. Међутим, авиону је успело да побегне. У 8 сати марш за Lovczice[45], морамо бити пажљиви при пијењу воде, можемо пити само са обележених бунара, према вестима остали су отровани. У 8 ујутро прелазимо у село до Lovczice. У 4 по подне крећемо према Rumno[46], уз пут је ужасна пустош. Лево и десно лежи безброј лешева. Идемо ужаснути и ћутке, напред. Стижемо у Rumnora и настављамо за Huminiecre[47] и овде успут лежи безброј лешева. У Huminieczre стижемо у 7 увече. Имали смо мирну ноћ.

11. септембар 1914.

Испод Huminiec смо добро спавали, поред села се налази дворац Brunisky[48], погледао сам све је излупано и сломљено. Наше трупе веома стежу непријатеља, у последња 3 дана смо постигли веома велике резултате, али данас до поднева топовска паљба не да се удаљава, него се чује све ближе. Изгледа да су наше трупе претходна три дана тј. 8, 9. и 10, успешно потиснуле надируће руске снаге. Четвртог дана су се среле наше трупе са великом руском војском коју нису биле у стању да помакну, моје претпоставке су се изгледа обистиниле, јер је увече у 11 сати почело повлачење целе наше линије. У 11:30 смо се повукли према

.....

[43] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[44] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[45] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[46] Rumno, Грімне, данашња Украјина, прим. ау.

[47] Humieniec, Гуменець, данашња Украјина, прим. ау.

[48] Назив дворца није разјашњен, прим. ау.

Rumno. Напуштамо Podzviczinice.

12. септембар 1914.

Марширамо даље прешли смо преко моста на реци Vereszicza[49]. У 8 сати и даље марширамо, до 4 по подне, мајура Макуров. Дува хладан ветар и пада киша. Таборовање под ведрим небом.

13. септембар 1914.

У 1 по подне започиње марш Rudki[50] – Novosiolki-Goscinne[51] – Koniuszki-Sziemjanovszkien[52] – Velkie Blato[53] (мочвара), Samboron[54] и Neudorfon[55]. У Berzenicere[56] пљушти киша.

14. септембар 1914.

По подне у 4 стижемо Berzenicere, стално марширајући по киши, 29 сати седећи у седлу. Ужасно сам уморан. У Samborbau становништво се спрема на бег, у избеглиштво. На гвозденом мосту видим пакете спаковане, из тога закључујем да се спремамо да предамо град.

15. септембар 1914.

Полазак из Berzeniceről кроз Stari Samboron[57] у Chyrow-ba[58], где стижемо у 8 сати увече. Имали смо лепо сунчано време. Успут сам срео Пето коњичко ратно одељење. Било је свега не више од 1000 коњаника уместо 6000, тужна слика.

16. септембар 1914.

Из Chyrowbol преко града Dobromil[59] и села Michow[60] у Kwaszenina-

.....

[49] Назив реке није разјашњен, прим. ау.

[50] Rudky, Рудки, данашња Украјина, прим. ау.

[51] Исто, 37.

[52] Исто, 36.

[53] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[54] Sambor, Самбір, данашња Украјина, прим. ау.

[55] Neudorf, Нове Село, данашња Украјина, прим. ау

[56] Berezhnytsya, Бережниця, данашња Украјина, прим. ау.

[57] Staryi Sambir, Старий Самбір, данашња Украјина, прим. ау.

[58] Chyrów, Хирів, данашња Украјина, прим. ау.

[59] Dobromil', Добромиль, данашња Украјина, прим. ау.

[60] Michowa, Мігово, данашња Украјина, прим. ау.

ra[61]. У Dobromilon се раздвајамо од досадашње дивизије, ступамо у команду другог капетана, Mananschek.

17. септембар 1914.

Полазак из Kvaszeninara у 7 ујутро. У 11:30 увече стижемо у Kuzminacer[62].

18. септембар 1914.

Полазак ујутро у 5 Sanok[63] – Zagorz[64] – Czaszynon[65] – преко до Brzozowicera[66]. Јако је хладно, пада киша, сви смо мокри. Стигли смо у Brozovicera[67] увече у 10. Јако сам патио уз пут од хладноће и нисам ни јео ни пио све до 10 увече.

19. септембар 1914.

Ујутро у 8 полазак преко Kulaszne,[68] Sczavne,[69] Komancza,[70] Radoszycze[71]. Већ два дана смо у Карпатима, велике су серпентине које прелазимо. Пада киша. Ово ће можда бити најтежа ноћ за мене. Спавао сам у блату и крви.

20. септембар 1914.

Покисли до коже и смрзнути полазимо у 9 пре подне и у 12 прелазимо преко превоја Beszkid[72] још смо у Мађарској, прво село је Palota[73]. Стали смо у Vidrányra[74] да једемо и после 27 дана сам био први пут под кровом код грко-католичког свештеника у Vidrányi, где сам се мало просушио. Забележио сам име овог доброг свештеника, Мацко Лајош.

.....

[61] Kwaszenina, данашња Пољска, прим. ау.

[62] Kuźmina, данашња Пољска, прим. ау.

[63] Sanok, данашња Пољска, прим. ау.

[64] Zagórz, данашња Пољска, прим. ау.

[65] Czaszyn, данашња Пољска, прим. ау.

[66] Brzozowiec, данашња Пољска, прим. ау.

[67] Назив места није разјашњен, прим. ау.

[68] Kulaszne, данашња Пољска, прим. ау.

[69] Szczawne, данашња Пољска, прим. ау.

[70] Komańcza, данашња Пољска, прим. ау.

[71] Radoszyce, данашња Пољска, прим. ау.

[72] Beskid Moutains, данашња Пољска, прим. ау.

[73] Палота, данашња Словачка, прим. ау.

[74] Vidrany, Видрани, данашња Словачка, прим. ау.

Даље марширамо преко Mezo-Laborczon[75] до

Kispolány[76] где стижемо увече у 8. Спавао сам код судије, на слами, веома добро, први пут под кровом. У последња 4 дана марша изгубили смо 12 коњаника.

21. септембар 1914.

Прво слободно пре подне седим на обали потока пре Kispolány, пишем овај дневник јер од 11 нисам имао за то времена. Момци су око коња, поткивају их и негују. Заклали смо свињу, за ручак ће бити свињски паприкаш са бубрезима, а за вечеру печење од крменадле. Цео дан је дувао ветар, али сијало је и сунце. Био је дан одмора.

22. септембар 1914.

Ујутро у 8 марширамо до Hocsára[77], где стижемо у подне у 12. Киша пада и јако је хладно. Нисмо правили шаторе, него смо се завукли у шупе за пољопривредне машине. Осећам се срећно, јер не киснем. Боже, када ће бити крај нашим мукама? Пошто смо добро спавали, врата смо затворили са балама сена да нам не дува ветар. Данас сам читао новине „Az Est“ – *Вече*, са датумом од 21.

23. септембар 1914.

Хладна киша. Sztropkón[78], на пошти сам послао кући 1.000 круна.

24. септембар 1914.

Ујутро у 6 полазимо преко Sztropkón до Turányba[79], где смо стигли пре подне у 10. Одмор. Било је добро време. Дан је, фала Богу, пред нама.

25. септембар 1914.

Цео дан смо остали у Turánybau, смештени смо у соби једног словачког официра. Ја сам дежурни официр, добро сам спавао.

26. септембар 1914.

Лепо време, устао сам у 9 и добро сам спавао, цео дан одмор и опет

.....

[75] Mezőlaborc, Медзилаборце, данашња Словачка, прим. ау.

[76] Kispolány, Мала Пољана, данашња Словачка, прим. ау.

[77] Hocsa, Хотча, данашња Словачка, прим. ау.

[78] Sztropkó, Стропков, данашња Словачка, прим. ау.

[79] Turany, Турани, данашња Словачка, прим. ау.

добро спавање.

27. септембар 1914.

Још смо у Turánybau. Данас имам радостан дан, добио сам од мог доброг, драгог анђела 15 дописница. Цео дан сам само то читао. Лепо време.

28. септембар 1914.

Turány. Време као да прелази у лоше. Још увек смо у истом стану, добио сам вест да су Руси примећени у месту Alsó-Almádon[80], 30 км од нас у правцу истока. Стражу чини 60 људи. Ноћ смо мирно провели.

29. септембар 1914.

Ружно време, хладна киша, не излазим из моје собе. Данашњег дана је веома много хусара прошло кроз село у правцу југа, изгледа да се поново повлачимо. Када ћу већ бити код куће. Добар је Бог, уздам се да ћу се у најскоријем времену вратити кући. Ох, дај Боже, да ми се моја слутња обистини, амин!

30. септембар 1914.

Још смо увек у Турању мирно и спокојно живимо. После подне у 1 сат ишао сам у Стропко[81] да примим од Fassungskommndo разна bukty алија.

1. октобар 1914.

Још увек у Турању[82], ево већ и октобар, па још никад краја. Шта више, видим неко комешање, изгледа да ћемо опет у проклету Галицију.

2. октобар 1914.

После подне у 2 сах. кренули смо се из Турања преко Стропка, Хаваја[83] у Варихаза[84]. Стигао сам у Варихазу, 2 сата ноћу. Уз пут, напред, јашући састао сам се са једним курјаком. Извадим револвер да га убијем, но нисам био у стању одапети ороз, прсти су ми били згрчени од зиме.

.....

[80] Alsóalmád, Њижна Јаблонка, данашња Словачка, прим. ау.

[81] Исто, 78.

[82] Исто, 79.

[83] Хавај, данашња Словачка, прим. ау.

[84] Variháza, Вареховце, данашња Словачка, прим. ау.

3. октобар 1914.

Зима велика, али, Богу хвала, имам добар стан у ловачком дворцу грофа Харика. Топла соба, удобан кревет са федерима.

4. октобар 1914.

Мирно живимо још увек у дворцу време ружно хладна киша. Данас сам писао писмо кући, дугачко писмо, цео дан сам у мислима код куће, добро се осећам.

5. октобар 1914.

Кренули се из Варихазе преко Kis Polány[85] и Rokitocza[86] у Красни Брод[87], стигли тамо у 5 сати увече. Стан имамо у дворцу S. Koda[88]. Врло добро спавали.

6. октобар 1914.

Седам сати ујутру кренули се у једанаест у 11 сати. Оставили угарску ораницу, прешли опет у дерну Галицију. У Галицији почео снег падати, време страшно, тешко напредујемо. У 6 сати увече стигли у Команц.[89] Стан добар у дворцу грофа Потоцког. Овај дворац опустошен, све полупано и упрљано. Данас је дан нашега верења, тужно седим и премишљам како је лепо било пре годину дана, како сам сретан био – а сад? Ох, Боже, Боже, смилуј се на нас!!

7. октобар 1914.

У 6 сати кренули даље, једва смо стигли до села Шчавне[90] по подне у 5 сати. Пада снег, ветар бесни, време ужасно. Станујемо у једном остављеном дворцу. Дворац је некога укуснога господина Грабљевског, пун је стан дивних фотографија и слика.

8. октобар 1914.

Време је ружно. Снег пада, данас остајем овде.

.....

[85] Исто, 76.

[86] Rokitóc, Рокитовце, данашња Словачка, прим. ау.

[87] Krásny Brod, данашња Словачка, прим. ау.

[88] Није разјашњено који је дворац у питању, данашња Словачка, прим. ау.

[89]. Komańcza, данашња Пољска, прим. ау.

[90] Szczawne, данашња Пољска, прим. ау.

9. октобар 1914.

Још увек овде, цео дан се одмарам. Лешкарим. Руси нагло напуштају заузете позиције, оставили су и Санок[91]. Морамо и ми нагло напред, али не можемо због ружног времена и пута. Чујем да су Руси дубоко у Угарској, у Сатмару.[92]

10. октобар 1914.

По подне у 1.30 кренули се из доброга квартира из Шчавне, страшно тежак пут. У 6 сати увече стигли у оближње село Кулашње.[93] Коњи нису могли даље, спавали смо код једнога паора, нас четворица; два страна лекара, кућна чељад, једна болесна баба, двоје деце велике и двоје мале деце. Много мачака и кућних зецова. Ужасан смрад, дим, нисам скоро ништа спавао. Време напољу страшно.

11. октобар 1914.

У 6 сати кренули смо се даље, тешко одмичемо напред. Пут разваљен, коњи слаби и измучени. Киша, снег, ветар, зима. Седам кола ми се заглибило, ја са осталима некако напредујем. Код села Тарнава Долња[94] зауставим колону на путу. Сместим коње и људе у један мајур. Хвала Богу, сви смо под кровом. Коњи, откако су из Лугоша дошли, данас први пут имају сламу под собом. Стигао сам у 3 сата после подне. Имам топлу собу, хвала Богу, добро ће се спавати.

12. октобар 1914.

Данас, хвала Богу, не марширамо, добро сам спавао. Сневао сам да сам код куће. Ох, Боже мој, зашто је то само у сну. Цели дан сам био немиран. Кадгод сам где у соби на миру тј. не на маршу, увек ме обузму тужне мисли. Ох, Боже мој милостиви, врати ме мојој кући, мојој срећи, хоћу да сам код куће. Сад сам потребан јако код куће. Шта ће и како ће моја жена у овим часовима без мене. Ох Боже, дај да све добро и сретно прође.

13. октобар 1914.

Данас ружно, гадно време. Такође, још увек смо у Тарнави, ево већ

.....

[91] Sanok, данашња Пољска, прим. ау.

[92] Szatmár, Сату Маре, данашња Румунија, прим. ау.

[93] Kulaszne, данашња Пољска, прим. ау.

[94] Tarnawa Dolna, данашња Пољска, прим. ау.

трећи дан, подржи Боже овако још који дан у топлој соби. Писао сам данас мојима кући. Руси непрестано узмичу, наши их, како чујем, жестоко гоне. За ово последњих неколико дана врло много смо задобили. Као нешто чујем и Лавов[95] су напустили Руси.

14. октобар 1914.

Тарнава. Јуче увече добио заповест да у 11 сати пре подне будем спреман за даљи марш. Ево већ и 4 сата после подне, а још никакве новије заповести. Данас по свој прилици остајемо још овде. Киша престала, а и време није баш хладно. Како сад мора да је лепо код куће. Ох Боже мој, губим већ стрпљење, не марим нека цео свет пропадне, само да ми је доћи кући. Нисам ни сањао да је носталгија тако тешка болест. Овога часа добио заповест, сутра ујутру у 6:30 за даљи марш. Опет стара песма! Данас смо добили нас троје 500 кутија сардина, 5 кг какаоа, 50 кила чоколаде, 2.000 комада цигарета, 28 кутија дувана, 5 кила сланине, 28 пиксли конзерви, 8 литара рума итд. Снабдели нас толико, валда нас мисле до лета држати. Хвала лепо!!!

15. октобар 1914.

Ујутро у 5:30 h кренули се преко Залужа[96] – Лиско[97]– у Ољшаницу[98]. Тамо стигли у 7 сати увече. Пут даље грозан. Између Залужа и Лиска прешли реку Сан, преко дрвене ћуприје, коју су сапери начинили. Невероватно тежак марш смо имали у Ољшаници смо били у дворцу некога пољскога племића Богдана Јушчинског. Дворац диван како споља тако изнутра.

16. октобар 1914.

У 6 сати ујутру кренули даље преко Ушчики Дољњи[99], стигли увече у 7 сати у Терло[100], пут опет тежак. Време лепо. У Терлу смо одсели у једној пољској кући, били смо гости официра одељена за рад. Могу рећи да су иста господа доста негостољубива била. Нису нам дали вечере мада су они имали и сувише. Али бар смо добро спавали у топлој ниској соби.

.....

[95] Лавов, данашња Украјина, прим. ау

[96] Załuż, данашња Пољска, прим. ау.

[97] Lesko, данашња Пољска, прим. ау.

[98] Olszanica, данашња Пољска, прим. ау.

[99] Ustrzyki Dolne, данашња Пољска, прим. ау.

[100] Терло, данашња Украјина, прим. ау.

17. октобар 1914.

У 6 сати даљи марш до Хирова[101], стигли смо овде у 9 сати пре подне. Чим сам стигао у варош одмах сам однео муниције 13 кола. Вратим се натраг у Хиров. Спавали смо у вароши, доста рђаво – соба је јако топла била.

18. октобар 1914.

У 7 сати ујутро изашли са муницијом на позицију. Ово је већ осам дана како траје велика битка, а ни једна страна не може да надвлада. Канонада дан и ноћ, непрестано. Дан леп. Отишао сам на висину да видим битку, видим наших 10 пољских батерија и две батерије тешких хаубица. Наши, а и Руси, имају један на другога паклену ватру. Овде сам чуо да наша регимента има великих губитака, 6 мртвих и 10 рањених официра. Досад у три велике битке, 16 топова губитака. Много! Данас чуо да је Париз пао. Хвала Богу, значи да је крај рату! Ово држим да је одсудна битка! Ноћас нисам могао мирно спавати од топовске ватре.

19. октобар 1914.

Још увек на позицији. Канонада непрестано, још јача него јуче. Цео дан проводим лежећи. Долазе по муницију а и ја шаљем и носим. У 9:30 увече добио од куће три карте и једно писмо. Прочитао сам, па сам добро слатко спавао и сневао. Топови грувају непрестано. Ово је велика битка протеже се од угарске границе до Варшаве. Руси се укопали држе се очајно. Ми чекамо помоћи, ако на време стигне Бојевићева армија и удари на лево руско крило победићемо! Време лепо.

20. октобар 1914.

Муниција ми је на измаку. До сада сам дао 600.000 патрона, имам још 40.000 и то ће до подне отићи. Идем по подне у Хиров а моје место ће заузети друга која пуна колона. По подне миран дан. Ноћ не хладна. 12 недеља прошло од откако сам од куће.

21. октобар 1914.

У Хирову. Спавао сам под слободним небом. Ноћ лепа, али није мирна. Целу ноћ топови и пушке.

22. октобар 1914.

.....

[101] Chyrów, Хирів, данашња Украјина, прим. ау.

У Хирову. Дан прошао без ичега важнога, добио од куће две карте читам их цело по подне. Спавао без шатре али сам киснуо.

23. октобар 1914.
Из Хирова у Добромиљ[102], односно у Лацко[103], у сони мајдан[104], тамо нашао корпус и добио муниције.

24. октобар 1914.
У Хирову. Добио опет од куће две слатке карте. Спавао у соби добро.

25. октобар 1914.
Опет на позицији, време ружно. Пуцају цео дан и ноћ. У шатору живим.

26. октобар 1914.
На позицији. Време једнако ружно.

27. октобар 1914.
У Хирову. Лепо се сместио у удобном квартиру. Увече у 7 сати дође заповест да сам од колоне смењен и премештен код прве батерије! Крај мирноме животу, долазе дани а може бити месеци пуни опасности. Спавао забринут мало.

28. октобар 1914.
У 4 сата ујутру кренуо се из Хирова код батерије, која је удаљена од Хирова 8 км. Стигао тамо у 5.30 ујутро. Официри станују у једној јами. У 10 сати пре подне попео се на позицију. Место врло добро одабрано, већ 10 дана стоји батерија на истом месту, а Руси је још нису погодили. Почнем са мојим цугом пуцати успешно, престанак. Други и трећи цуг почне, но после мало времена ухвате Руси шести топ са тешком хаубицом. Одмах смо престали пуцати. Преместимо топ на другу страну итд. Дан ведар, леп.

29. октобар 1914.
Пуцамо, али са мало успеха, две руске тешке батерије држе нас у

[102] Dobromyl', Добромиљ, данашња Украјина, прим. ау.
[103] Łącko, данашња Пољска, прим. ау.
[104] Вероватно рудник соли, Wieliczka, Вјеличка, прим. ау.

шаху, чим се макнемо одмах нас уђуткају. После подне у 3 сата исте руске батерије отерале са позиције једну нашу тешку батерију. То је грозно, леп призор био.

30. октобар 1914.

Магла, после жесток хладан ветар. Цели дан нисам се макнуо из рова. Добио две карте од куће. Зима је јако, зебем.

31. октобар 1914.

Ружно време још увек. Разболео сам се добио срдобољу. Ноге ме боле страшно. Из рова нисам излазио.

1. новембар 1914.

Дан још увек ружан, не пуцамо. Увече одали помен једном погинулом другу. Отишли му на гроб, оплели венац од јеловог грања и упалили свећу и сваки се помолио Богу. Боже милостиви, кад ће крај бити овој патњи.

2. новембар 1914.

Дан леп. Топови опет проговорили. Пуцамо престанемо, у том прође дан.

3. новембар 1914.

Опет ради батерија. По подне у 5 сати дође заповест да се спремамо. Оставићемо позицију. Жао ме је, Бог зна у какав ћемо положај доспети, а овде сам се већ навикнуо. У пола 7 оставили нечујно позицију Стигли у Хиров у 8.30 увече. Срећом, Руси нас нису опазили, мирно смо прошли. Из Хирова пођемо даље. Повлачи се цела наша армија због пораза Хинденбургова код Варшаве. Целу ноћ марширали до сутра дан до подне превалили 40 км. Стигли у село Штефкова.[105]

4. новембар 1914.

У Штефкови добар квартир у једном напуштеном мајуру. Соба чиста, топла.

5. новембар 1914.

Добро спавао, одморио се. У 8 сати кренули из Штефкове преко

[105] Stefkowa, данашња Пољска, прим. ау.

Лиско[106] – Залуж,[107] Санок.[108] Увече у 6 сати стигли у Трепчу.[109] Стан топал код једног паора.

6. новембар 1914.
Добро спавао.

7. новембар 1914.
Из Трепче преко Санока дошли на друм који води у Угарску. Ох бар да већ кући идемо. Стигли у Дубраву[110], Пољску. Станујем у чистој соби код једног паора.

8. новембар 1914.
Митровдан. Ујутро у 6 сати отишли преко Санока у Залуж да задржимо непријатеља. У 9.30 пре подне прешли преко реке Сан. Почели се пењати серпентином према Лиско. Непријатељска батерија нас опазила те добисмо два шрапнела један кратак други дуг. Помислих сад смо пропали. Помолим се Богу и данашњем светом Димитрији да ме спасе. У том иза наших леђа на супротној планинској коси појаве се наша 5-та и од 20-те једна батерија. Руси окрену на њих пуцати и почине им велике штете, 10 људи и 60 коња. Ми се међутим повучемо натраг заузмемо скривену згодну позицију на којој смо цео дан остали. Пуцали смо са успехом. Мој први цуг је растерао два козачка кордона и уђуткао два руска топа. Увече у 7 сати у највећем миру остависмо позицију и повучемо се преко Залужа у Часин.[111] Одсели у један напуштен мајур.

9. новембар 1914.
Ујутру у 9 сати кренули из Часина у Кулашње.[112] Преноћио у једној шупи.

10. новембар 1914.
У 9 сати пре подне заузели позицији код села Кулашње у јеловој

.....

[106] Исто, 97.
[107] Исто, 96.
[108] Исто, 91.
[109] Trepcza, данашња Пољска, прим. ау.
[110] Dubrawa, данашња Пољска, прим. ау.
[111] Czaszyn, данашња Пољска, прим. ау.
[112] Исто, 93.

шуми. Мирно прошао дан мало смо пуцали. Спавао под ведрим небом.

11. новембар 1914.

Кота 682, Похари.[113] Ветар, грозно време. На левом крилу велика канонада, ми нисмо пуцали. Под ведрим небом спавали.

12. новембар 1914.

Похари. Још увек гадно време. Спавао под ведрим небом.

13. новембар 1914.

Похари. Данас смо опет имали јак дан. Цео дан смо били у великој ватри, у 1.30 по подне добили смо неколико руских лага. Ућутали смо. У 8 сати увече се повукли. Стигли у Жепец[114] у 12 сати ноћу. Спавао у кући.

14. новембар 1914.

Последња позиција у Галицији од јутра до увече у 5 сати били у борби са Русима. У 5.30 кренули ка граници. У 11 сати стигли на Бескид[115] спавао на тавану.

15. новембар 1914.

Цео дан провели у спремању за дужу борбу. Требаћемо ову линију да држимо до крајности. У 7.30 легао опет на таван у 9.30 пробуди ме јака пушчана ватра. Отрчим код топова велика узбуна, све људе пробудим. Наредим да топове напуне. Чекам шта ће бити. Пуцњава још траје жестоко. У том чујем шта се догодило. Наше предстраже на подножју брега заспале. Руси их у сну напали, заробили 1 батаљон и једну батерију, дакле пробили наш центрум и дошли чак до на врх Бескида. Ја преседим целу ноћ поред топа у снегу и цичи зими.

16. новембар 1914.

Битка. Ми напали Русе да их потиснемо са ноћас заузете позиције, но без успеха. Спавао у рову поред топа.

17. новембар 1914.

Битка. Зима, снег, после магла. У рову.

.....

[113] Pohary, данашња Пољска, прим. ау.

[114] Czepiec, данашња Пољска, прим. ау.

[115] Исто, 72.

18. новембар 1914.
У рову. Битка.

19. новембар 1914.
У рову. Битка.

20. новембар 1914.
У рову. Битка.

21. новембар 1914.
Битка једнако траје. Наше десно крило потучено, мораћемо се повући.

22. новембар 1914.
У 1 сат ноћу добили заповест да напустимо позицију (Хвала Богу јер су нас јуче Руси већ пронашли, врло близу смо добили шрапнеле). У 7 сати увече стигли у Kis Polány.[116] Спавао код неког паора где сам и септембра 20-тог био одсео.

23. новембар 1914.

Марш даље у Стропко.[117] Руси одсекли жељ. линију код Хомоне.[118] У 3 сата по подне стигли у Стропко. Одмор.

24. новембар 1914.
Одмор.

25. новембар 1914.
Одмор у Шитњика мајуру.[119]

26. новембар 1914.
Марш у Нађбукоц.[120] Одмор.

27. новембар 1914.

.....

[116] Исто, 76.
[117] Исто, 78.
[118] Homona, данашња Литванија, прим. ау.
[119] Назив места није разјашњен, прим. ау.
[120] Назив места није разјашњен, прим. ау.

У Нађбукоцу одмор.

28. новембар 1914.
Заузели позицију. Спавали у рову.

Болнички дани и позадинска линија фронта

На основу дневничких записа видимо да је последњих 12 дана, од 16. до 28. новембра писао веома мало на основу чега закључујемо да је болест већ узела маха. Са фронта у Галицији Миливој Ковачевић је упућен на лечење у Нови Сад. При сусрету супружника и Маргарита се разболела, а једномесечни син је морао бити хитно изолован. М. Ковачевић је примљен у новосадски Конвикт, болницу (данашњи Средњошколски интернат) 12. децембра 1914. године, са дијагнозом; плеуритис, исцрпљеност, стомачни тифус, фрактура десног 12. ребра.

У лекарској белешци пише:

„Има јаке болове, нарочито при дубоком удисању. Јако кашље. Температура 39 степени, језик сув, јетра јако повећана. Тифус абдоминалис." О тешком и спором опоравку говори и следећи извештај.

Лекарско сведочење

„М. К. је у 12.12.1914. у ову болницу примљен са плеритисом, упала поребрице и трбушним тифусом. У стању срчане слабости. Температуре 39-40 степени. Тифус се у четвртој недељи јако погоршао јаким крварењем из црева, због тога је неподобан за даље борбе и још 6–8 недеља му треба поштеде. Ујвидек 15.03.1915."

У ратно доба се лекарске препоруке нису увек поштовале те је, уместо за 6 до 8 недеља, Миливој из болнице отпуштен већ почетком априла 1915. године. Са супругом и сином враћа се на имање у Фенек. Прекомандован у Пољопривредно одељење Врховне команде као стручњак за пољопривреду. Именован је за командира специјалних радничких чета на линији непосредно иза фронта. Штаб те војне јединице дислоциран је на салаш у Фенеку. Територију коју је обухватала радна заједница чинила су села Јаково, Сурчин, Бољевци, све до Кленка. Опустошено фенечко имање Миливој је успео, уз помоћ великог броја руских заробљеника, да оспособи за живот и економија је почела са радом. У чин артиљеријског поручника унапређен је 1. октобра 1915. године.

Недуго затим уследили су премештаји. Први премешај је у Лугош, потом на руско-румунску границу на реци Пруту. То је била једна заједничка војна управа између аустроугарских и немачко-баварских трупа, тако да су они имали дужност снабдевања читавог сектора аустро-немачког фронта према Русима у Румунији. Августа 1918. године, предложен је за чин артиљеријског капетана, са рангом од 1. новембра исте године.

На том положају је дочекао крај рата. Са положаја је кренуо са посилним ка Новом Саду. На граници је скинуо са главе царску кокарду, ставио српску тробојку и ушао у новоосновану земљу.

Послератна ангажовања и породични подухвати

Непосредно након повратка из рата и доласка у Нови Сад, др Миливој Ковачевић је, 13. новембра 1918. године, ступио у Народни одбор у Новом Саду. После 25. новембра, на Великој народној скупштини, на којој је изречено отцепљење од Аустроугарске и уједињење са Краљевином Србијом, 27. новембра је за Бачку, Барању и Банат изабрана привремена влада, тзв. Народна управа за Банат, Бачку и Барању. Миливој Ковачевић је изабран за члана Народне управе за Банат, Бачку и Барању, а потом, 23. децембра 1918. године, и за заменика за Одсек привреде.

Миливој Ковачевић је, са браћом и групом новосадских привредника, 1919. основао банку „Војводина“. Од 1923. до 1926. са братом Душаном водио је послове у фабрици „Икарус“, творници аероплана и хидроплана. У исто време преузео је дужност генералног директора штампарског предузећа „Графика – уметнички завод д. д.“

Браћа Ковачевић су 1925. године купили бивше имање породице Котек, Визић. Миливој се тамо сели 1927. и предузима обимне радове на привођењу необрађиване земље пољопривредној производњи. Обавља и мелиорационе послове.

Након Другог светског рата, Миливој је био сарадник Министарства пољопривреде и Савезне планске комисије. Ипак му је велики део имања одузет аграрном реформом. Објавио је више стручних радова о пољопривреди. Патентирао је *амплификатор*, специјалну машину за сејање пшенице, 1960. године.

Имање Визић је проглашено за споменик културе од великог значаја и под заштитом је државе. Наследници су, ради очувања културног добра, основали Фондацију „Castellum”.

Закључак

Простор Војводине се током Великог рата налазио на територији Аустроугарске. Само наизглед је био поштеђен ратних утицаја. Истина није било разарања, али је све друге тортуре рата осетио. Народ, нарочито Срби, био је у изузетно тешком положају. Србима је наметнута колективна кривица за Сарајевски атентат. Притисци од стране државе су били војни, економски, психолошки, па и морални. Војна репресија се манифестовала преко мобилизације коју је било немогуће избећи без последица. Сваки војно оспособљен мушкарац је био дужан да се одазове. Миливој Ковачевић се одазвао позиву и рат провео делом на првој линији фронта, потом је непуна четири месеца провео у болничкој постељи и након тога био распоређен на прву позадинску линију. Из дневничких записа се може пропратити путања кретања његове јединице кроз Галицију, ишчитати стање Аустроугарске војске, осетити патње живља, видети грозоте страдања.

Док је Миливој на фронту, његова супруга Маргарита трпи моралне, психолошке и економске реперкусије. Имање је опљачкано и опустошено. У суровој стварности у јесен 1914. године ни породично име, ни стечени кредибилитет нису били гаранти мира и сигурности.

Захваљујући уступљеној збирци фотографија и архивске грађе Фондације „Кастелум“, коју је основала породица Ковачевић Дондур ради очувања и презентације свог културног, архивског и библиотечког наслеђа, покушали смо осветлити личност, Миливоја Ковачевића као интелектуалца, који је наметнуту му ратну дужност поштено обавио и сачувао достојанство и углед у ратном вихору.

Неокаљан ратним зверствима у новооснованој држави Краљевини Срба Хрвата и Словенаца препознато је његово знање и вештине, те је одмах укључен у јавни живот. Предузимљивошћу и виспреношћу Миливоја и породице Ковачевић оснивана су предузећа и за економију новоосноване државе веома значајна фабрика аероплана и хидроплана „Икарус“. Мада правник по струци највише трага је оставио и у пољопривредним и мелиорацијским наукама.

Након прегледа архивске грађе и низа опсервација може се извести закључак да је ово тек мали увид у живот и ратне године др Миливоја Ковачевића и да је неопходно прићи овој теми са више аспеката; социјалног, економског, културолошког и националног, чиме би се и слика Војводине у Аустроугарској и Великом рату употпунила.

Извори и литература
Необјављени извори:
Фондација „Кастелум”
Документи:
ФК, МК-35, 1913/14 (Економија Фенек)
ФК, МК-36, 1913/20 (Закупно господарство Фенек)
ФК, МК-37, 1916/17 (Покушај ослобађања од ратне службе)
ФК, МК-38, 1914/15 (Ратна штета)
ФК, МК-39, 1916/17 (Закуп канцеларије за 62 пешадијску дивизију у Слатини, Румунија)
ФК, МК-40, 1910/22, (Лична документа, тестаменти из Аде)
ФК, МК-47, 1912/19 (Економија Бургас, реквизиције и мобилизације)
ФК, МК-48, 1922/26 („Икарус”, уговори)
ФК, МК-49, 1923/25 („Графика”, правила Друштва)
ФК, МК-56, 1914/41 (Банкарски послови)
ФК, МК-57, 1914/44 (Рачуни)
ФК, МК-59, 1894/1928 (Концесија за водоградњу канала Визић бара-Дунав)
ФК, МК-60, 1927 (Економија Визић)
ФК, МК-64, 1918/19 (Списи српског народног одбора)
ФК, МК-124б, 1884/1978 (Сведочанства, војна документа)
ФК, МК-124ц, 1892/1986 (Лична документа, сведочанства)
ФК, МК-125, 1922 (Рукописи из области аграрно-привредне политике)
ФК, МК-127, 1925 (Купопродајни предмет, Економија Визић)
ФК, МК-131, 1914/18 (Ратна штета)
ФК, МК-132, 1922 (Експропријација)
ФК, МК-141, 1947 (Савезна планска комисија)
ФК, МК-147, 1922 (Економија у Бургасу, аграрна реформа)
ФК, МК-212, 1918 (Српски народни одбор, наредба о новцу, штамбиљима, ношењу војничког одела)
ФК, МК-241, 1857/1931 (Историјат породице)

Превод дневника и докумената са мађарског и немачког језика Јолика Пилиповић.

Литерарура

Д. Попов: „Господска породица са Визића” *Свеске за историју Новог*

Сада, 10 (2001), 53–63.

М. Дондур: „Ковачевићи (ађанска грана)" *Енциклопедија Новог Сада*, 11, Нови Сад, 1998.

М. Дондур: „Ковачевић др Миливој" *Енциклопедија Новог Сада*, 11, Нови Сад, 1998.

М. Ковачевић Дондур: „Сећања" *Зборник за друштвене науке Матице српске*, бр. 24, Нови Сад, 1959.

Summary

THE GREAT WAR YEARS FOR DR. MILIVOJ KOVACEVIĆ

During the Great War, the area of Vojvodina belonged to the territory of Austria-Hungary. Only seemingly it was spared of the war impact. There were no destructions, but the area felt all the other tortures of war. The people, especially the Serbs, were in an extremely difficult position. Serbs were imposed by collective guilt for the Sarajevo assassination. Pressures by the State were the military, economic, psychological and even moral. Military repression was manifested through the mobilization that was impossible to avoid without consequences. Each qualified military man was required to respond. Milivoj Kovačević accepted the invitation and spent the war partly on the front line, then less than four months in a hospital bed and after that he was assigned to the first line background. From the diary entries, it is possible to track his unit's movement trajectory through Galicia; to read the state of the Austro-Hungarian army, to feel people's agony, to see the horrors of suffering. While Milivoj is at the front, his wife Margarita suffers moral, psychological and economic repercussions. Their property was looted and devastated. In the Fall of 1914, the reality was harsh – neither the family name, nor earned credibility, were guarantees of peace and security. Thanks to the Foundation "Kastelum", that gave us the archival material, we have tried to highlight the personality of Milivoj Kovačević, as an intellectual, who carried out his imposed wartime duties honestly and kept his dignity and reputation in the war. His knowledge and skills were recognized in the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, so he was instantly involved in public life. Thanks to the capability and smartness of Milivoj

and the Kovačević family, many enterprises were founded, as well as, for the economy of the newly established state, very important factory for airplanes and hydroplanes, named "Ikarus". Although a lawyer by profession, he left his mark in agricultural sciences and melioration. After reviewing the archival material and making numerous observations, it can be concluded that this is just a small insight into the life and war years of Dr. Milivoj Kovačević. It is necessary to approach this issue from different aspects: social, economic, cultural and ethnic, thereby the image of Vojvodina in Austria-Hungary and the Great War would be fulfilled.

Лела Вујошевић[1]
Центар за научноистраживачки рад САНУ
и Универзитета у Крагујевцу

ЕЛИТА СА МАРГИНЕ

Сажетак: Развој друштвене историје, а нарочито развој родних студија последњих деценија увео је жене у истраживање и анализирање ратне прошлости, па се наратив о сећању и поштовању проширио на разне категорије жена које су у ранијој историографији биле невидљиве, обесправљене или су посматране искључиво у контексту виктимолошког дискурса.

Доприноси жена су утицали на промену националне и светске историографије и истовремено оне су извршиле значајан утицај на побољшање укупног друштвеног положаја жена, у политичкој, правној, образовној, културној сфери, на њихов развој у областима науке, спорта, грађанских институција и др.

С аспекта поштовања људских права као цивилизацијске тековине, у елиту (дисфункционалну националну елиту) из времена Првог светског рата спадају оне жене које су, упркос ратних политика влада својих земаља и читавог јавног мнења, покушавале да зауставе ратне сукобе и измире зараћене стране. Њихово херојско држање и пацифистички ангажман били су компатибилни са одбраном земаља у којима су оне живеле, као и поштовањем слободе и људских права људи из других земаља.

Један од захтева жена из времена Првог светског рата који се односи на могућност учешћа жена у ратним сукобима на првој линији фронта, у САД и Великој Британији, треба да се оствари до краја 2016. године. Да

[1] lela@kg.ac.rs

ли ће улазак жена у један од последњих „бастиона мушке надмоћности“ бити још једна од феминистичких победа или је она контрапродуктивна, с аспекта женских права и друштвеног прогреса, остаје дискутабилно.

Кључне речи: Женски доприноси, Први светски рат, Пацифистичке иницијативе, еманципација

О елитама и дисфункционалним елитама

„Да ли је елита онај самопроглашени слој богатих, бахатих, силиконизованих, моћних, или је пак елита онај високообразовани слој сваког друштва, који поред врхунске ерудиције има и подразумевајући осећај за правду. Друштвени слој са развијеним и истанчаним моралним нормама, са потребом да се проговори, учини, упозори, каже, па шта кошта, нека кошта […].“

Синиша Ковачевић, 2016.

Под елитом[2] се, у најопштијем смислу, подразумева скуп истакнутих појединаца (или малобројан друштвени слој) који се својим особинама издвајају из већине. Те особине су углавном општеприхваћене у одређеној средини и корелирају са ауторитетом, друштвеном моћи, друштвеним угледом и материјалним богатством, тако да је појам елита уобичајено синоним за владајући слој или привилеговану скупину која предводи заједницу људи или има утицај на њу. Међутим, још је класична елитистичка теорија с почетка 20. века, коју су изградили Вилфредо Парето, Геатано Моска и Роберт Михелс (Vilfredo Pareto, Geatano Mosca, Robert Michels) под елитом подразумевала не само активне и друштвено етаблиране људе који доносе важне одлуке у једном друштву, већ и оне који нису у позицији власти, али имају утицај на друштво, захваљујући својим индивидуалним заслугама и особинама. Функционалистички концепт друштвеног система (Талкот Парсонс, Кингсли Дејвис, Вилберт Мур), уводи мериократски елемент у концепт теорије елита, по којем је појединцима омогућено да изузетним напорима, у складу са својим способностима (мереним коефицијентом интелигенције) и стеченим образовањем, достигну водећа места у друштву. Међутим, мериократска

[2] Енглеска реч „elite“, прилагођена је од француске *élite,* која потиче од латинског глагола *eligere,* што значи изабрати.

начела посустају у друштвима успореног друштвено-економског развоја, изражених друштвених неједнакости и ниског степена социјалне правде и друштвене покретљивости. У данашњем времену свеобухватног утицаја мас-медија на политику, културу, људски живот, мишљење и искуство, медији утичу на стварање елита и истовремено раде у њиховом интересу. Спрега медија и политичке елите постала је одлучујући фактор у формирању вредносних и политичких оријентација грађана.[3]

Елита није, како се у класичним друштвеним теоријама сматрало, стабилан ентитет, самоодржив и константан током времена, већ се она може значајно и брзо променити. Како се друштвени контекст и друштвене вредности временом мењају, тако се мењају и мерила према којима се одређује припадност елити, као и друштвена оцена значаја тих вредности.[4] За разлику од европских теоретичара који су прихватали идеју о националној елити која има трајнији карактер, амерички социолози и политиколози под елитом нису сматрали само владајући слој који утврђује националну политику и производи стабилан режим, већ су скренули пажњу на појаву тзв. дисфункционалне националне елите (John Higley, Michael Burton, 1989) која дестабилизује режим и предлаже алтернативе националној политици. Ова алтернативна елита поседује револуционарно-демократске потенцијале, а њени ефекти су нарочито видљиви у рату, јер они не подржавају војне интервенције које увек доносе људске и материјалне губитке и патње, већ настоје да се оне ставе под контролу. Велики број теоретичара који су били учесници ратова, нарочито у Америци (Hari Elmer Barns, C. Hartlei Grattan) и Африци, се залаже за овај ревизионистички приступ.

.....

[3] Када је реч о представљању жена које припадају елити, може се на глобалном нивоу извести закључак да су медији у савременом друштву оптерећени изгледом жене (њеном фризуром, одећом и обућом), као и ефектима који ће имати на изглед других жена. Женама се, без обзира на то којој елити припадале (политичкој, културној, привредној, спортској, интелектуалној…), експлицитно или имплицитно, замера униформисаност и сексуална непривлачност. На тај начин новинари имају не само моћ да обликују слику жене (лидерке) у јавности, већ носе и потенцијално „мета“ значење.

[4] Као и у јеку колонијалних освајања, тако је и данас, у јеку транзиције и глобализације, у јавном дискурсу све чешће у употреби „компрадорска елита“ и под њом се подразумева онај друштвени слој у земљама транзиције (периферије или полупериферије) који активно учествује у продаји домаћих ресурса, упропашћавању привреде, природних богатстава и културног наслеђа своје земље, колаборирајући с страним интересима крупног или глобалног капитала.

Наратив о елитама из прошлости

На данашњем степену развоја науке, неодржив је научни редукционизам, већ се науке развијају кроз мултидисциплинарни и интердисциплинарни приступ. Тако се историјска наука последњих деценија развија у правцу друштвене историје, тесно повезане са политичком, социјалном, економском, културном, интелектуалном историјом које су интегрисане у целину историјског приказа. Развојем наука које се баве прошлошћу, као и мењањем идеологија и политичке праксе, мења се и наратив о прошлости, као и однос према елитама из прошлости.[5] Упоредо са мењањем предмета проучавања, мењају се и историјски извори и они се не односе више превасходно на архивску грађу, већ се проширују на уметничке предмете, плакате и разгледнице, предмете из свакодневног живота и сл.

Друштвене, културне и политичке елите спроводе својеврстан „друштвени инжењеринг“ како би фабриковале и јачале слику о заједничкој прошлости, изградиле осећај заједничког припадања и групне кохезије и легитимисали друштвени поредак и своје место у њему (Дубравка Стојановић, 2013). То је допринело да се у академском дискурсу и публицистици развије међугранска дисциплина „култура сећања“. Међу најважнијим темама у „култури сећања“ на ратну историју, су јавне контроверзе о политичким, културним, друштвеним димензијама рата и комеморативни наратив. Тако је Први светски рат у колективном сећању обележен херојским дискурсом, док је Други светски рат превасходно обележен бруталношћу сукоба и страхотама везаним за геноцид. Али, последње деценије се наратив о сећању на Први светски рат и проучавање значајних личности и догађаја из тог периода проширио на комеморативно обесправљене и невидљиве категорије као што су: ратни дезертери, ратници из некадашњих афричких и азијских колонијалних држава, миротворци и сличне категорије, као и на отварање простора за истраживање историје емоција. Потпомогнуто развојем родних студија, у истраживање и анализирање ратне прошлости не само да се уводе и жене, већ оне постају њен неизоставан део. Наратив о сећању и поштовању проширио се на разне категорије жена које су у ранијој историографији биле невидљиве, обесправљене или су посматране искључиво у контексту виктимолошког дискурса.

[5] Уосталом, сама идеја ревизије и у другим наукама је прихватљива уколико постоје научни извори и аргументи и обично се јавља сменом генерација.

У јеку обележавања стогодишњице од почетка Првог светског рата, поједине жене су сврстане у елиту свога времена, али не у контексту проширивања људских (женских) права, већ превасходно у циљу јачања „мушког“ милитаристичког и патриотског наратива. Тако се, захваљујући обележавању актуелног јубилеја, српска јавност упознала са знаменитом Милунком Савић, добитницом највише одликовања међу женама учесницама Првог светског рата и она је сврстана у национални пантеон. У јесен 2013. године Радио-телевизија Србије премијерно је емитовала документарни филм о Милунки Савић – „Милунка Савић – хероина Великог рата“, и отворена је велика мултимедијална изложба о њеном животу у Дому војске Србије. Отварању изложбе присуствовала је српска друштвена елита, међу којима су били председник парламента и министар одбране. Убрзо је извршена њена рехабилитација па су, четрдесет година након њене смрти, посмртни остаци Милунке Савић, уз највише војне почасти, пренесени у Алеју великана у Београду.

„Планирана елита“ друге половине 19. века

Елита се у аграрној, сиромашној и неразвијеној Србији с почетка 19. века формирала од малобројних образованих људи[6] који су се, након завршеног школовања у Аустроугарској, Немачкој, Француској, Швајцарској, Енглеској и Русији, на позив просветних власти, вратили у земљу како би радили у новооснованим гимназијама, а потом у Лицеју. Они су учествовали у оснивању научних, културних, уметничких, просветних, привредних институција и подстакнули модернизацијске процесе у земљи. Учествујући у организацији државе, ови представници интелектуалне елите тако су се уједно сврстали и у политичку елиту. Српски државници, иако неписмени или полуписмени, слали су надарене и вредне младе људе на школовање на најбоље светске универзитете, с циљем да их, по повратку, поставе на функције са којих ће учествовати у стварању модерне правне државе. Друштвени слој, образован о трошку државе на угледним европским универзитетима, с циљем да учествују у развоју и модернизацији земље (модернизацији „одозго“) Љубинка Трговчевић назива „планирана елита“: „Од важности је

[6] Високо образовање се могло стећи на Великој школи, основаној у Београду 1863, а састојала се од Филозофског, Техничког и Правног факултета. По завршетку Велике школе, мали број најталентованијих студената добијао је стипендије за студије на угледним европским универзитетима у иностранству.

и однос елита, најпре ових владајућих, према образовању и питање њихове заинтересованости да се њихови сународници школују… При посматрању односа државе према образовању важна је и законска регулатива општег права на образовање, што је један од показатеља модерности дате средине. Према овом показатељу Србија друге половине 19. века ставља се скоро у исту раван с развијеним државама, с обзиром да је, на пример, у исто време када је у Француској донет Закон о општем основном образовању (1879—1881), такав закон донет и у Великој Британији (1880), а скоро истовремено и у Србији" (Трговчевић, 2003: 227). Али, по мишљењу историчарке Дубравке Стојановић (2010), ове елите су представљале „уље на води" – оне су биле израз тоталитарне демократије, и било да су саме прибегавале популарним мерама, било да су на њих биле присиљене, иако су направиле помаке у модернизацији, оне никада нису прелазиле границу која раздваја модерно друштво од патријархалног.

Питања потребе и могућности школовања женске деце у Србији су током целог 19. века и почетком 20. века наилазила на велики отпор јавности и једног дела елите, и посматрала су се у контексту подривања патријархалног породичног модела и српског традиционалног друштва. Девојкама је од 1870. године било дозвољено ванредно студирање, а прве редовне студенткиње уписане су у Великој школи у периоду 1887–1891. године. Од 1882. године први пут се као државни питомци на студије у иностранство шаљу и девојке, најчешће у Швајцарску, јер је она била међу првим земљама на чијим су универзитетима студирале жене (Трговчевић 2003: 135). Уводи се и државно стипендирање за студирање студенткиња у иностранству, па су после 1882. године девојке чиниле око 5% државних питомаца који су се школовали на швајцарским универзитетима. У Србији је женама одобрено да похађају Филозофски факултет тек 1887. године и пред Први светски рат девојке су чиниле 10% од укупног броја студената Београдског универзитета.[7] Постепено законско отварање могућности образовања за жене створио је читав галиматијас „инхибирајућих системских механизама" (Благојевић Хјусон, 2015) који су имали за циљ да женама отежају излазак из приватне, породичне сфере, нарочито стицање виших образовних

[7] Високо образоване жене су до 1914. године биле реткост, може се проценити да их је било мање од сто (Трговчевић 2003: 208). Овај број је негде око десетине од укупног броја образованог српског грађанства, али тај број није драстично различит од броја факултетски образованих жена у европским државама тога доба.

нивоа и одговарајућу професионалну афирмацију, што је била мушка сфера интереса. Малобројним женама које су, упркос свим друштвеним, породичним и препрекама из окружења, завршавале универзитете и враћале се у Србију како би се бавиле својом професијом, држава то није омогућавала. Прва српска лекарка, Драга Љочић (1855–1926), завршивши студије медицине у Цириху 1879, вратила се у домовину, али, по важећем законодавству, није могла да добије државну службу, нити дозволу за обављање приватне праксе. Након позитивног извештаја стручне комисије формиране за решавање „њеног случаја", издата јој је дозвола за рад, а 1881. године постала је лекарски помоћник у Државној болници у Београду. Све већи број девојака које су, након Драге Љочић, завршавале медицинске факултете, биле су принуђене да се најпре баве приватном праксом, услед отежаног добијања државне службе.

Па ипак, то их није спречило да се, избијањем ратова у Србији, одазову позиву на патриотском плану и тиме пркосе патријархалним нормама које су забрањивале женама да учествују у ратовима. Према наводима страних лекара који су учествовали у балканским ратовима, у српској санитетској служби је, по налогу Министарства рата, било ангажовано 20 лекарки. Драга Љочић је, на пример, учествовала у свим ратовима које је Србија водила од 1876. до 1918. године (у два Српско-турска рата, у Српско-бугарском рату, Првом и Другом балканском рату и Првом светском рату), и са српском војском је доживела све страхоте преласка Албаније. Исто тако, др Катарина Јакшић (Глина, 1884 – Београд, 1954) је, завршивши студије медицине у Цириху 1908, тражила од Аустроугарских власти у Сарајеву дозволу да као добровољац дође у Србију и помогне српској војсци у Првом балканском рату. Министарство рата ју је упутило у Резервну војну болницу у Крагујевцу, где је служила током оба балканска рата. Њој се придружила и др Стака Чубриловић (Босанска Градишка, 1885 – Београд, 1975). Након завршене београдске гимназије и студија медицине у Прагу, 1911, она је, уз дозволу аустријских власти у Сарајеву, била распоређена на рад у Резервној војној болници у Крагујевцу (Лазовић, Сујић 2007: 76, 77).

Пацифисткиње као дисфункционална елита

Иако је Први светски рат обележен масовном мобилизацијом и свеопштим пристанком народа на тотални рат, сачувани су и документи (архивски извори, дневнички записи, аутобиографије жена)[8] који говоре

[8] Примере дневничких и мемоарских записа жена из периода Првог светског рата дао је Милован Писари у раду*: Прилог историји Првог светског рата из*

о постојању пацифистичких иницијатива, нарочито међу женама. Пацифистичке иницијативе и антиратне кампање одувек су се повезивале са женама и женским и феминистичким иницијативама и покретима. Нису пронађени документи који би указивали на деловање пацифисткиња током Првог светског рата у Србији, али су се оне организовано испољавале у земљама које су учествовале у рату: Немачкој, Аустро-Угарској, Италији и Енглеској.

Пре избијања Првог светског рата, жене из разних европских земаља, уједињене у Међународни женски савез (ICW, основан 1888. у Вашингтону) отварао је многа питања која су се односила на економска, породична и политичка права жена, а избијањем рата, ICW је у први план своје делатности ставио борбу за мир, помирење међу зараћеним странама и утицај на неутралне земље, посебно Америку, да подрже мировне иницијативе. Међународна алијанса за женско право гласа (IAW) основана 1904. године у Берлину (која је била чланица Међународног женског савеза) је 31. јула 1914. године уручила манифест министарству спољних послова Велике Британије као и страним амбасадама у Лондону, у којем је стајало:

„Ми, жене света, доживљавамо с гнушањем и стрепњом садашњу ситуацију у Европи, која прети да цео континент, чак и цео свет буде захваћен несрећом и страхотом рата. У овом ужасном тренутку, у којем судбина Европе зависи од одлука на које жене не могу да утичу, а свесне наше одговорности као мајки људског рода, не можемо то пасивно посматрати и остати по страни. Иако немамо политичку моћ, упућујемо позив владама у својим земљама да се избегне ова, до сада невиђена катастрофа… Ми, жене из 26 земаља… захтевамо да се не одбаци ниједна могућност за помирење или арбитражу које могу да допринесу решавању међународних спорова, чиме би се избегло да се половина цивилизованог света утопи у локвама крви.“ (Лидингтон, 2002: 309).

Међународни женски савез је формирао Одбор за мировне и међународне односе (Peace and International Relations), који је захтевао оснивање међународне организације за повратак мира. Упркос противљења влада њихових земаља, жене из ове организације су у пролеће 1915. организовале у Хагу конференцију за мир, на којој је, 1 136 делегаткиња из 12 земаља разговарало о потреби закључења мира,

женског угла (у Зборнику радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“, Архив Војводине, Нови Сад, 2014, 183-187).

артикулисале су своју визију мира засновану на родној равноправности, социјалној правди и међусобној помоћи. Иако већина њих у својим државама није остваривала право гласа, оне су изнеле јасан став о рату као свеопштем злу и „у име жена света представиле (су) свој апел у корист мира“ (Божиновић 1996: 72). Учеснице конференције биле су углавном жене из средње класе, које су већ имале искуства у феминистичкој теорији и пракси. Већина њих финансирала је свој пут и боравак на конференцији сопственим средствима, често се суочавајући са отвореним противљењем чланова породице, припадника „патриотске јавности“ и државних службеника који су одбијали да им издају дозволе за пут у Холандију.

Након четири дана трајања конференције, учеснице су донеле резолуцију од 20 тачака које обухватају практичне предлоге за директне преговоре зараћених страна у циљу окончања рата и основне принципе за постизање трајног мира. У другом сету тачака изнето је право свих народа на самоопредељење, потреба формирања међународног ауторитета са задатком арбитраже у споровима и унапређењу сарадње међу народима. Такође, учеснице конференције су изнеле захтев за прекидом „тајне дипломатије“ која се спроводи „иза затворених врата“ и не подлеже одговорности.

Међу њима биле су мађарице Вилма Глуклих (Vilma *Glücklich,* 1872–1927), једна од оснивача Међународне женске лиге за мир и слободу (Women’s International League for peace and Freedom, 1915) и Розика Швимер (*Rosika* „Rózsa“ Bédy-*Schwimme, 1877–1948), која је 1916. постала председница Међународне женске лиге за мир и слободу. Оне су* имале великог утицаја на ширење феминистичких идеја и развијање женског покрета у Војводини.

На Мировној конференцији у Паризу 1919. године ни једна жена, учесница конференције није именована за представника свог народа. Упркос томе, једна група феминисткиња допутовала је на Мировну конференцију како би лобирале за своје захтеве, првенствено за признавање права жена међународним уговором (а не само на националном нивоу), међутим, њихови напори су у том тренутку осујећени. Уродили су плодом за наредне генерације. Из прве организоване Женске мировне мреже из 1915. године, у другој половини 20. века настају нове женске мировне групе и мреже које су биле активне у кампањама против рата у Вијетнаму и против нуклеарног наоружања осамдесетих година. Данас су организације које су наследиле програмску политику Женске

мировне мреже (са присутном разликом у приступу и стратегији) активне у педесетак земаља света.

Пази шта желиш

Основна улога елита је у делотворности одлука које доноси и идеја које изражава и симболизује у окружењу. Зато су њихови представници, без обзира из које сфере потицали, активан политички субјект чије се деловање одражава на читаво друштво. Први светски рат указао је на питања правде и једнакости, у које спада и родна једнакост, а њихове лучоноше биле су и жене. Оне су, захваљујући активностима женских покрета, али и улози коју су оне имале у непосредним ратним сукобима и у позадини, непосредно по завршетку рата оствариле право гласа: у Великој Британији, Аустрији, Немачкој, Русији, Канади, Пољској (1918. године), а у другим многим земљама значајно су прошириле пукотину у борби за женска права.[9]

Нове улоге које су жене имале током Првог светског рата донеле су и значајне промене у свакодневном животу жена широм света:

Жене су, пре 1915. године, у мањем проценту имале плаћене послове (углавном у текстилној индустрији), али након избијања рата, оне су почеле масовно да се запошљавају, нарочито у војној индустрији. За време трајања рата оне су попуниле око пет милиона радних места широм света која су остала упражњена регрутацијом мушкараца. Широм Европе и у Америци жене су узеле активно учешће у обављању најтежих физичких послова: у Великој Британији радиле су у тешкој војној индустрији, у производњи оружја и муниције, а у многим земљама, укључујући и Србију, преузимају комплетну пољопривредну производњу. То су

[9] На насловној страни крагујевачког часописа *Јавно мнење* бр. 7. од 12. марта 1933. објављен је текст Полексије Димитријевић Стошић, под називом „Неколико речи о социјалном положају наше поратне жене“ који говори о економским и социјалним правима које су жене проширили као резултат пожртвованости у Првом светском рату, а у интересу породице и отаџбине. Она закључује да је захваљујући женском оснаживању, феминистички покрет постао „пуноправна и важна женска организација“ која је развила бројне активности. Даљи развој женских права она види у освајању политичких права: „Са таквом нашом великом женом, а у њеном великом раду, очекујемо дан, када ће она, својим великим радом и својим великим поштењем заузети и оне позиције, на којима су данас само људи, очекујемо дан, када ће се у Народној скупштини и Сенату чути њен глас, а реч узимати као прва и последња, односила се она на питања државне или спољне политике, или пак питања: хуманих, социјалних, просветних или културних потреба наше велике друштвене заједнице.“

били најниже плаћени послови, на дну друштвене хијерархије, али су им отварале нове могућности у јавном ангажману. Током рата жене су добијале послове који су раније били незамисливи, на пример, у Великој Британији су добијале послове полицајаца. У почетку су жене у полицијским униформама одржавале ред у хостелима и фабрикама у којима су радиле жене, а касније су патролирале на јавним површинама. Нова радна места за жене отварана су и у јавном саобраћају где су се оне запошљавале као контролори, хигијеничари, возачи аутобуса. Због запослености жена, јавила се хитна потреба чувања деце, па је, у Великој Британији, Влада обезбедила средства за отварање обданишта (1917. године у Великој Британији радило је више од 100 јаслица). Запослене жене су у том периоду у Србији морале да препусте чување деце родбини или пријатељима, али су деца запослених мајки најчешће била препуштена самима себи.

Женама које су радиле заједно у великим фабрикама, нарочито у војној индустрији, указивано је на значај спорта и рекреације за њихово психо-физичко здравље. Зато су оне почеле да се баве разним спортовима и многе фабрике муниције у Великој Британији су, током рата, имале своје женске фудбалске тимове. Утакмице између женских фудбалских тимова су у Великој Британији биле врло посећене, све до 1921. године када је забрањено женама да учествују у Фудбалској лиги.

Свеопште присуство униформи, као и оне жене које су биле приморане да попуне радна места широм света која су остала упражњена одласком мушкараца на фронт, утицало је на промену у женској модној индустрији. Током Првог светског рата и у годинама после њега, жене су престале да носе накит и раскошну одећу, скратиле су косу и скратиле су сукње, почеле су да носе панталоне[10], војничке и туника јакне, каишеве. Женска мода постаје практична и уводи се андрогини модни стил.

Од почетка избијања ратних сукоба, жене из земаља захваћеним ратовима, као и из других земаља су, противно јаким патријархалним забранама, настојале да се придруже војсци на фронту. Тако је у Русији, око шест хиљада жена учествовало, као војници, у ратним сукобима током Првог светског рата. Након пада царизма, 1917. године, нова Влада је покренула кампању за општу војну мобилизацију, па је, од појединих жена које су се бориле у мушким војним јединицама, и новопридошлих добровољки, у мају 1917. године формиран први женски батаљон смрти.

[10] Жене које су до тада носиле панталоне (на пр. радећи у рудницима), покривале су их сукњама.

Истовремено, формиране су и друге волонтерске војне групе које су у своје редове примале „свакога ко држи до судбине наше домовине“ (генерал Алексеј Брусилов), укључујући и жене.

У другим европским земљама, патријархалне забране су биле јаче, а нарочито у конзервативној Енглеској, непосредно након викторијанског доба (1837–1901). Када су, избијањем највећег међународног ратног сукоба до тада, многе медицински едуковане Британке понудиле своју помоћ ратом захваћеним подручјима, било је скептицизма и отпора у политичком војном врху. Када је 1914. др Елси Инглис понудила да волонтира у ратом захваћеним подручјима, један високи војни чиновник јој је одговорио: „Драга моја госпођо, идите кући, и седите на миру“ (Leneman, 1993). Исто тако, када се др Кетрин Макфејл обратила Министарству рата с жељом да се пријави у активну службу у британској армији, била је енергично одбијена речима: „Госпођо, добио сам налог да вас обавестим да ангажовање жена лекара у војним снагама за сада не долази у обзир“. Након тога, обратила се Црвеном крсту, али је такође њена пријава била одбијена (Микић, 1998: 36). Остаци викторијанске културе и родне идеологије које мушкарцу дају ауторитет над женом, физички, интелектуално и емотивно му инфериорном, оставили су дубоког трага у државном ставу према моралности својих грађана. У складу са тим елементима моћи и контроле, сваки покушај женине самосталности се тумачио као дрскост и изопаченост. Међутим, притисак жена за учешће у војним јединцима био је незаустављив, без обзира што оне нису добијале и политичку моћ (могућности да утичу на друштвене промене и на ток ратних збивања).

Један од захтева појединих жена из времена Првог светског рата који се односи на могућност учешћа жена у ратним сукобима на првој линији фронта, у САД и Великој Британији, судећи по изјави њихових државних функционера, биће испуњен крајем 2016. године. Светски медији су почетком јула 2016. године пренели вест Британског министарства одбране (http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=257030 , преузето 8. јуна 2016):

„Британска војска ће од новембра укинути забрану да жене војници учествују у борбама, чиме ће и женама бити дозвољено да се нађу на првој линији фронта, саопштило је британско Министарство одбране.

Министарство је објавило да је одлука донета на основу лекарске процена психичке и физичке способности жена да учествују у борбама, преноси Ројтерс.“

Премијер Дејвид Камерон је поздравио ову одлуку и затражио што бржу реализацију.

„Битно је да наше оружане снаге буду светске класе и да одражавају друштво у ком живимо“, рекао је Камерон у данашњем саопштењу.

„Укидање ове забране је велики напредак који ће оружаним снагама омогућити да искористе све таленте и дозволити женама да обављају све војне дужности“, рекао је Камерон.

Одлука долази након што су САД у децембру најавиле сличну одлуку, преноси Рojтерс.

Жене војници, које учествују у директним сукобима, већ служе у канадској и израелској војсци док је Индија у јуну регрутовала прве жене војне пилоте.

Жене војници у Британији ће у почетку ући у тенковске и оклопне пукове на линијама фронта а у наредне три године ће постепено улазити и у све остале одреде.

Женски феминистички покрети и женски активизам у борби за женска политичка, социјална и економска права кроз историју, били су повезани са антимилитаристичком агитацијом и пацифистичким идејама, одн. кампања за женска права увек је ишла упоредо са антиратном кампањом. Заједничка је фундаментална основа пацифистичких идеја и феминизма која се темељи на борби против укорењене моћи и привилегија у чијој је позадини идеологија силе и доминације (доминације међу половима, унутар нације/државе, која се артикулише и путем механизама међународне доминације), као и против издвајања за војни буџет.

Током 20. века жене широм света су, захваљујући напорној, упорној и дуготрајној борби, постигле значајна достигнућа на плану женске равноправности, али је у међународној политици глас феминисткиња/пацифисткиња остао миноран, а њихов пут ка интернационализму, ка креирању глобалне заједнице засноване на узајамном поштовању, једнакости и солидарности има све више препрека. Савет безбедности Уједињених нација усвојио је 31. октобра 2000. године резолуцију 1325 „Жене, мир и безбедност“, која је једна од најважнијих резолуција светске организације у области мира и безбедносне политике. Ова резолуција наглашава последице оружаних сукоба на жене и девојке и важност улоге жена у решавању сукоба, изградњи мира и постконфликтном опоравку земље. Међутим, последњих година развијају се ратне тенденције које су антихумане и антикултурне у својој суштини, издвајања за војску и наоружање у свим земљама су у порасту, а истовремено се шири

хиперемоционализација и банална патриотизација јавног дискурса, нарочито након терористичког напада на САД 11. септембра 2001. године.

Уместо да се пацифистички дискурс женских покрета уткао у политички дискурс нације, у данашњем времену на глобалном нивоу преовлађују супротне тенденције. Оне су повезане са исцрпљеношћу утопијских енергија, кризом нововековне утопије, са урушавањем идеја о изградњи бољег, праведнијег друштва. Феминистичке парадигме поштовања људских права, једнакости и солидарности као да губе на својој локалној/регионалној/глобалној релевантности, а мир, у времену које балансира на ивици глобалних ратних сукоба, постао је револуционарнији концепт од рата. Да ли ће улазак жена у један од последњих „бастиона мушке надмоћности“ бити још једна од феминистичких победа или је она контрапродуктивна, с аспекта женских права и друштвеног прогреса, остаје дискутабилно.

Литература:

Благојевић Хјусон, Марина: *Сутра је било јуче: прилог друштвеној историји жена у другој половини 20. века у Југославији*, Завод за равноправност полова, Нови Сад, 2015.

Божиновић, Неда: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, „Деведесетчетврта“, „Жене у црном“, Београд, 1996.

Вујошевић, Лела: *Сукоб између слободе и тираније*, у Зборнику радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“, Архив Војводине, Нови Сад, 2014.

Лидингтон, Џил: *Рађање женског мировног покрета*, Женска мировна политика, прир. Сташа Зајовић, „Жене у црном“, Београд, 2002

Микић, Желимир: *Увек ваша, Живот и дело др Кетрин Макфејл,* Матица Српска, Нови Сад, 1998.

Pisarri, Milovan: *Prilog istoriji Prvog svetskog rata iz ženskog ugla*, у Зборнику радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“, Архив Војводине, Нови Sad, 2014.

Стојановић, Дубравка: *Сећање против историје. Уџбеници историје као глобални проблем*, Београдски историјски гласник IV/2013. Филозофски факултет, Универзитета у Београду

Стојановић, Дубравка: *Уље на води – огледи из историје садашњости Србије*, Пешчаник, Београд, 2010.

Трговчевић. Љубинка*: Планирана елита – о студентима из Србије*

на европским универзитетима у 19. веку, Историјски институт САНУ и Службени гласник, 2003.

Hammond, Andrew: *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans,* 2010.

Интернет извори:

http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=257030 (преузето 8. јуна 2016)

http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=2628:2016-03-12-15-33-48&catid=38:2010-12-14-18-00-48&Itemid=59 (преузето: 12. март 2016)

http://www.historytoday.com/helen-mccarthy/pacifism-and-feminism-great-war

http://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war

Summary
ELITE FROM THE MARGINS

Development of social history, and especially development of gender studies in the last decades introduced women into research and analysing of war history, and so the narative about remembrance and respect expanded into various categories of women who,in the early history of historiography, had been invisible, disempowered and viewed exclusively in the context of victimology discourse.

During World War I, it is estimated that more than five million women across the world invested their personal resources (intellectual, physical, psychological, moral) and thus the impact on overall social development and they are the initiators of social change, emancipation and modernization (women who have actively participated in military operations, treating the wounded and providing logistic support to the military, as well as those that have filled vacancies in military and other industries, agriculture, transport, and other service industries).

Their contributions have influenced the change in the national and world historiography and silmuteniously had an important effect on improving the general social status of women, in the political, legal, educational and culutural area. They also contributed to development of science, sports, civil

institutions etc.

From the aspect of respecting human rights as well as the legacy of a civilization, the elite (the dysfunctional national elite) from the First World War era consisted of women who, in spite of the pro-war policies of their own countries and the whole public, were trying to put a stop to wars and reconcile the belligerent sides. Their heroic attitude and their pacifistic engagement were compatible with the defense of the countries they lived in, as well as with the respecting of the freedom and human rights of the people from other countries.

One of the requests made by some of the women from the First World War, which refers to the possibility of women's participation in frontlines of war, will have been accomplished in The USA and in Great Britain by the end of 2016, judging by the statements of the countries' state officials. Will the entry of women into one of the last remaining "bastions of male superiority" be one of the feminist victories or is it counterproductive, from the aspects of women's rights and social progress, remains debatable.

Сања Гавриловић[1]**, виши архивиста**
Архив Војводине, Нови Сад

ЦВЕТА БИНГУЛАЦ – БОЛНИЧАРКА И УЧИТЕЉИЦА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: О Цвети Бингулац, песникињи, учитељици, сликарки, великом родољубу и добровољној болничарки за време Првог светског рата, данашња историјска наука врло мало зна. Почетком XX века, Цвета је била учитељица у српским школама у Славонији и Срему, а у време победничких балканских ратова Србије (1912/13) тражила је отпуст из учитељске службе у Монархији и прешла у Србију, где је наставила учитељски позив у ослобођеном Прилепу. Када је избио Први светски рат, Цвета се добровољно пријавила да ради као болничарка у српској војсци. Током повлачења српске војске 1915/16. нашла се у избеглиштву у Ајачију на Корзици, где је образовала и васпитавала српске ратне генерације. После завршетка рата вратила се у Србију и наставила је да се бави учитељским позивом. Умрла је 21. јануара 1950. године у Београду и сахрањена је тихо, без икаквих почасти на Новом гробљу.

Кључне речи: Цвета Бингулац, учитељица, добровољна болничарка, песникиња, Први светски рат, Прилеп, Ајачи, Србија

Краљевина Србија је у Велики рат ушла потпуно исцрпљена после победоносних, али за привреду и економију изузетно тешких балканских ратова (1912–1913). Србија је у првој ратној години (1914) за борбу позвала готово целокупно мушко становништво, од шеснаест до педесет година, преко четиристо хиљада војника. У саставу ове војске су се

[1] Email: sanja.g@arhivvojvodine.org.rs

нашле и жене – добровољци, најчешће као болничарке на фронту и у позадини. Ове храбре и хумане жене су највише пристизале из женског удружења *Кола српских сестара*, које је имало своје претече још у другој половини XIX века.

Организовање првих женских друштава у Кнежевини Србији било је у директној вези са подизањем образовне свести жена. Оснивање Више женске школе у Београду 1863. године означило је ново поглавље у историји српског народа. Свест о томе да и девојке могу и треба да стекну образовање врло брзо се проширила и постала прихваћена не само у Београду. Током свог рада, вођена сигурном руком Катарине Миловук, Персиде Пинтеровић, Милке Вуловић и других, Виша женска школа је брзо постала расадник образованих, талентованих и друштвено свесних жена. Она је постала центар из кога ће се идеје о равноправности полова ширити Кнежевином и Краљевином Србијом. Покровитељство кнегиња и краљица је такође утицало да се реч потекла из школе чује даље, и акције остваре упркос многим препрекама. Део хуманитарних и патриотских циљева наставнице и ученице ове школе успеле су да остваре у оквиру *Београдског женског друштва*. Како су управне чланице биле супруге многих српских министара, политичара, научника, нове, револуционарне идеје о праву на школовање и рад сваке жене почеће полако да добијају подршку и међу највишим чиновницима. Прво се окупило *Јеврејско женско друштво* 1874. године, са циљем да ради на хуманитарном, културном и здравственом плану. Под руководством Томи Азриел посећивале су болесне, породиље и давале помоћ сиромашним девојкама. Међутим, ово друштво је по свом чланству и циљевима деловања било ограничено искључиво на јеврејску заједницу. Хуманитарни циљеви су били разлог оснивања и *Београдског женског друштва* 1875. године, чији је иницијатор била Катарина Миловук. Друштво је стекло велики углед приликом одржавања првог скупа 6. септембра 1876. када је кнегиња Наталија Обреновић прихватила да буде покровитељ и „висока заштитница“ Друштва.

Убрзо потом, основан је и Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ 1899. године на челу са председницом Милком Вуловић. Њихова делатност је била пре свега усмерена на пружање помоћи српском народу у Старој Србији, али како је та акција морала да буде тајна, помоћ је пристизала преко цркава и манастира.

Наредно женско добротворно друштво, *Коло српских сестара* настало 1903. године, обухватало је својом делатношћу циљеве свих претходно

створених друштава. Друштво су основале Надежда Петровић и Делфа Иванић, сликарке и добротворке. Име Друштву дао је писац Бранислав Нушић, први статут написао је Иван Иванић, новинар и публициста, а за прву председницу изабрана је Савка Суботић.[2] Друштво је за кратко време окупило велики број чланица и формирало одборе у готово свим већим градовима Србије. Чланство у једном друштву није искључивало деловање у неком другом удружењу жена, што је такође говорило о женској солидарности и заједничком раду. Сарадња женских друштава је свој организациони облик добила 1906. године када је формиран *Народни женски савез*.[3]

Поред многобројних хуманитарних и образовних акција, као и сталне борбе за права жена, ова друштва су међу својим најзначајнијим циљевима имала и обуку чланица за болничарке. Београдско женско друштво је још 1875. године отворило први курс за обуку, док је други покренуло Коло српских сестара 1906. „Рачунало је се да на тај начин Српкиње добровољно одслуже свој војнички рок“, записала је касније Делфа Иванић. Организацијом курсева женска друштва су на почетку балканских ратова успела да мобилишу „женску војску“ – војску милосрђа, како су их тада називали. Женска друштва су пред избијање рата Министарству војном предала списак од 1.500 обучених болничарки које су одмах стављене на располагање војном санитету.[4]

Једна од њих била је и Цвета Бингулац, књижевница и педагошкиња коју су савременице сматрале за једну од виђенијих јавних радница, истичући превасходно њен педагошки рад.[5] Рођена је у Вуковару 20. септембра, по старом, односно, 2. октобра 1874, по новом календару. У родном месту завршава до септембра 1894. основну школу као и Приватну раденичку школу Плец.[6] Цвета се потом упутила у Нови Сад, у коме је за непуне четири године, до 30. маја 1898, завршила Вишу девојачку школу.[7] Била је свестрано надарена девојка са изразитим

[2] М. Савић, *Српске добровољне болничарке – следбенице Флоренс Најтингејл*, http://www.rastko.rs/rastko/delo/14149 (на Растку објављено: 2012–01–17).

[3] Ј. Милановић, „Војска милосрђа“, у: *Књиженство*, бр. 5, Београд, 2015.

[4] Исто.

[5] G. Stojaković, *Znamenite žene Novog Sada*, I, Novi Sad, 2001, 159.

[6] Архив Војводине (даље у тексту: АВ), Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине, IV, Просветно одељење, *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

[7] Ј. Срдић Поповић, „Учитељице“, у: *Српкиња – њезин живот и рад*, *њезин културни развитак и њезина народна умјетност*, Сарајево, 1913, 71; АВ, Ф. 126, КБУДБ IV, *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

талентом за сликарство. За време боравка у Новом Саду одлучује да се посвети сликарској уметности. Опредељење за несигуран живот уметнице у патријархалној средини није било прихватљиво за Цветину мајку, те се на њену молбу Цвета посветила учитељском позиву, завршивши два разреда Учитељске школе у Сомбору (1898–1900) а трећи и четврти разред на Учитељској школи у Загребу (29. јун 1902).[8] Одмах после завршене Учитељске школе, у августу 1902. године, Цвета се придружила Женској добровољној задрузи Српкиња у Загребу, а потом је добила своје прво постављење 1. октобра 1902. у Српском девојачком интернату у Загребу, које је трајало до 20. марта 1903. године.[9] У току три школске године (1903–1905) Цвета је променила три места службовања у Сремској жупанији као намесна учитељица.[10] Прво је била постављена за намесну учитељицу у Лађарку, на непуна три месеца (од 18. априла до 30. јуна 1903), затим у Малој Вашици (од 14. октобра 1903. до 30. маја 1904), а потом у Горњем Сланкамену, на пола године (од 1. септембра 1904. до 28. јануара 1905). Услед показаног изузетног залагања у служби Краљевска земаљска влада у Загребу јануара 1905. поставила ју је у више звање привремене учитељице, са службом у Сремским Лазама (од 28. јануара 1905. до 26. новембра 1906). Завршни учитељски испит Цвета је положила у Загребу 7. фебруара 1906. године.[11] Као стална учитељица постављена је 26. новембра 1906. у Личко Петрово Село, у коме је остала готово пет година, до 30. јуна 1911. године.[12] У овој, како је Цвета мислила идиличној средини, која је ипак била захваћена разним трвењима па и политичким борбама, она је започела своју борбу за боље женско образовање.[13] У тој борби је имала помоћ и потпору Аркадија Варађанина, учитеља и управитеља Српске девојачке школе у Новом Саду, који је цео свој живот посветио образовању српских жена и девојака.[14] У Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду сачувана

[8] Исто.

[9] Исто.

[10] Исто.

[11] Исто.

[12] Исто.

[13] Ј. Срдић Поповић, „Учитељице“, 71.

[14] Аркадије Варађанин је рођен 1. јануара 1844. у Кикинди, а умро је у Новом Саду 18. јуна 1922. године. Завршио је основну школу у Кикинди, као и нижу немачку гимназију, потом годину дана трговачке школе у Будимпешти, а 1864. матурирао је у Српској учитељској школи у Сомбору. После тога је радио као учитељ у Кикинди, а по отварању *Српске девојачке школе* у Новом Саду 1874. постао је њен управитељ и учитељ,

су три писма, које је Цвета Бингулац упутила Аркадију Варађанину 1902. и 1913. године. У првом писму из 1902. моли га, пошто је остала без мајке, да се очински заложи за њу, а такође говори о својој немаштини и неостваривој жељи да се упише на сликарску (ликовну) академију у Загребу, за шта нема довољно новчаних средстава.[15] У другом писму од августа 1913. године Цвета моли да се Варађанин заложи за оснивање Задруге српских учитељица у Монархији, чија би оснивачка скупштина а вероватно и седиште били у Новом Саду, у оквиру Више женске школе.[16] Цвета је писмо упутила из Ердута, где се преселила да настави свој учитељски позив.[17] Треће Цветино писмо упућено Варађанину у септембру 1913. године је посебно занимљиво, јер је писано на њеном путовању у Краљевицу у Хрватској. Она у њему наглашава своју жељу, коју ће ускоро, до краја године, и остварити: да се пресели у Србију и, како пише, „да ће наставити учитељску службу на другој страни". Она

.....

све до пензионисања 1905. године. Бавио се понајвише укључивањем жена и девојака у образовање и 1880. основао је Добротворну задругу Српкиња Новосаткиња, а 1886. покренуо и гласило овог друштва *Женски свет* и био његов уредник све време излажења овог листа до јуна 1914. и почетка Првог светског рата. Варађанин је био члан Управног и Књижевног одбора Матице српске, а у периоду од 1910. до 1911. припремио је и уредио за штампу 10 свезака Матичиног *Летописа*. Осим писања за учитељске часописе, писао је политичке чланке за *Заставу* и *Браник*. Био је члан новосадске делегације на Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. на којој је донета одлука о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији (Б. Јовановић, „Варађанин Аркадије", у: *Српски биографски речник*, књ. 2, Нови Сад, 2006, 45–46).

[15] Писмо је упућено из Загреба 18. марта 1902. године. У њему још Цвета изражава захвалност Варађанину што јој у часопису *Женски свет*, који је уређивао, није издао прозу (не знамо о којој песми или причи је реч) јер је, како она сама каже, „песма је слаба", Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду (РОМС), Манускрипт, бр. 15535.

[16] Писмо је упућено 4. августа 1913. године из Ердута. Цвета предлаже да се путем Женске девојачке школе у Новом Саду, чији је управитељ био Варађанин, окупе бивше ученице, сада учитељице, те да се састану у простору ове школе на јесен 1913. године ради договора о оснивању Задруге српских учитељица у Монархији. Нажалост, као и око много тога другог, Срби у Монархији нису могли да се сложе, иако су сви сматрали да им је Српска задруга учитељица потребна. Тако Цвета са жаљењем констатује да су о томе разговарали и да су започели организацију још пре пет година (1908), да су прошле године (1910) већ постигли договор и само да са именима изађу пред јавност, а опет ништа. Колико нам је познато, до 1914. и почетка Првог светског рата и коначне забране свих српских удружења у Аустро-Угарској није основана Задруга српских учитељица, чиме су се Цветин страх и горчина у писму због нечињења и несугласица српског народа у Монархији показали оправданим, РОМС, Манускрипт, бр. 16069.

[17] Цвета је у Ердуту службовала као стална учитељица од 1. јула 1911. до 8. децембра 1913. (АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492).

се нашла у Краљевици, како каже, да би проматрала Хрватску школу за женска практична звања, не би ли достигнућа те школе упамтила и покушала применити „преко".[18] Цвета Бингулац се убрзо, до краја октобра, вратила у Ердут, одакле је у децембру 1913. прешла у Краљевину Србију и одлуком српског Министарства просвете била распоређена у новоослобођени Прилеп. У њему је остала као учитељица и болничарка до судбоносних догађаја у октобру 1915. године.[19]

Поред учитељског позива, Цвета Бингулац се бавила песништвом, публицистиком, народним везом и акварелом. Прву песму *Гуслару* објавила је у *Гуслама* (1893). Била је сарадник *Малог журнала* (1897), *Бранковог кола* (1901–1907, 1910, 1913–1914), *Цариградског гласника* (1903), *Штампе* (1903) и *Женског света* (1913–1914). Потписивала се пуним именом, што није било својствено песникињама њеног доба, које су се углавном криле иза псеудонима, плашећи се оштре књижевне критике.[20] Цвета није имала разлога за бојазан, пошто је њена поезија наишла на лепе и позитивне критике у *Бранку*, *Бранковом колу* и *Женском свету*. Књижевница и уредница часописа *Српкиња* Јулка Срдић Поповић је 1913, између осталог, забележила о Цвети Бингулац следеће: „Као учитељица хтела је да задовољи у сваком погледу, као Српкиња да се одужи свом народу [...]. Поносити сељак наше кршне Лике привукао је њену песничку душу. Њене песме су пуне срца и пуне осећаја [...]".[21]

Својом тематиком и лепотом стиха, у овом периоду, издваја се песма *Српкиња у рату*, коју је Цвета написала после победоносних балканских ратова Краљевине Србије. Песма је објављена у часопису *Српкиња* 1913. године. Она говори о надолазећој слободи васколиког Српства, о младости, о слави и храбрости српске девојке и мајке.

Сад, у ове дане – кад се зло обара,
Кад се бојно поље људском крвљу шара,
Кад се људска снага у лављу претвара,
Кад се зајам враћа – и слобода ствара
Када давно жељан свога – своме сврађа,
Сад кад се грле раздељена браћа,

[18] РОМС, М. 16010.

[19] У Прилепу је Цвета остала од 8. децембра 1913. до 6. октобра 1915. (АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492).

[20] Т. Пивнички Дринић, *Бингулац Цвета*, у: *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004, 545–546.

[21] Ј. Срдић Поповић, „Учитељице", 71.

Сад – у ове дане – отуд с бојних страна
Зачула се песма давно непевана...
Куд је војска макла, где је војска стала,
Девојачка сенка њу је облетала,
Казивала путе, кроз луг и завојке,
Певајући славу: Српкиње девојке.
Сад у ове дане – када рана тешка
Савлада у бој јунака витешка,
Па смртна капља на срце му кане –
Тад се јави сенка – и крај њега стане.
Очи му заклапа, чело му целива –
А јунак издише – ал се осмехива...
Сад у ове дане – отуд с бојних страна
Орила се песма, давно испевана.
Куд је војска макла, где је војска стала
Девојачка сенка, њу је облетала
Завијала ране у чисте завојке,
Заслужила име: Српкиње девојке.[22]

Цвета је писала и текстове о обичајима, васпитању деце и култу мајке у нашем друштву. Један од таквих текстова је и *Српска мајка*, који је такође објављен у *Српкињи.* О српској мајци Цвета је између осталог забележила: „У сваком народу мати има да врши према својој деци најозбиљнију задаћу, да их спрема за друштво, а у корист друштва... Сваки народ има своје засебне захтеве, по којима хоће да мајка одгаја децу, па тако има и српска мајка да врши велику задаћу, која се од ње тражи – да васпитава своју децу по народном обичају и појму, да у њима развије, учврсти и оплемени народни осећај [...]. Она мајка која има пожртвовану децу, која су спремна, да се заложе за народне интересе, та је мајка достојно извршила своју задаћу и као мајка и као члан друштва [...]. Она ужива највише поштовање, које може човек, човеку указати – без обзира на њезин спољашњи положај који заузима у друштву. Таквој мајци се певају песме и посвећује пажња [...]. Српска мати сматра, да је своју задаћу достојно довршила, ако види да су јој деца родољубива, да могу једно друго сносити, да су несебична и да бране једно друго. Има у српском друштву још једна појава вредна пажње, особито нас модерних, школованих, нових људи. Ако у којој породици нпр. има богатства и интелигенције и части високе, а не влада у њој српски дух,

[22] Ц. Бингулац, „Српкиња у рату“, у: *Српкиња*..., 91.

такве породице играју кукавну улогу у српском друштву. О њима се с презиром говори у друштву или се о њима неће ни говорити. Ако се већ напомену, говори се с гнушањем. Зато матере српске већ у најранијем добу уче децу, да кажу ко су и коме народу припадају. Свака се погрешка у животу да опростити, изгладити, па и заборавити, али ако се ко огреши о српски осећај – тешко мајци која га родила!. Колико се свет гади на онога, ко је заборавио свој српски образ, толико пати морал... И тако ће бити све док буде и једне српске мајке на земљи, а то доноси да је српски народ јуначан, храбар и неубојив. Заслуге су то васпитања српске мајке. Слава јој!"[23]

Цвета Бингулац је као велики родољуб осећала потребу да колико год је могуће помогне своме народу, па се у најтежим тренуцима, 1915, пријавила за курс добровољних болничарки, који је водило Коло српских сестара. Завршивши овај курс, одлуком Црвеног крста од 4. маја 1915. била је постављена за болничарку Заразне болнице у Прилепу.[24] Она је као и многе српске жене тога доба била спремна да у најтежим годинама, на величанствен и хуман начин, у позиву лишеном личних амбиција и користи, у позиву колико лично болном и захтевном толико људском и топлом, буде испуњена и срећна када би добила само речи захвалности оних којима је могла да помогне. Материјални моменат и лични социјални статус у њеној жељи да помогне нису играли никакву улогу.[25] Цвета је почетком лета 1915. похађала и праву Школу за болничарке смештену у београдској војној болници на Врачару. Ово је била не само највећа болница у Србији него и центар за обучавање нових кадрова. Осим српских стручњака у њој су све време радили амерички хирурзи и други лекари, међу којима је најпознатији био др Рајан.[26] Цвета Бингулац је успешно завршила Београдску школу за болничарке 13. јула 1915, чиме

.....

[23] Ц. Бингулац, „Српска мајка", у: *Српкиња*..., 95–96.

[24] АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

[25] М. Савић, *Српске добровољне болничарке – следбенице Флоренс Најтингејл*.

[26] Др Едвард Рајан (1883–1923) је био хирург и хуманитарац. Он се одмах у лето 1914. пријавио као добровољац за рад у Србији. Остао је све време у београдској војној болници као њен начелник. Дочекао је у њој и прву (јесен/зима 1914) и другу (јесен 1915) опсаду Београда. Отишао је из Србије тек крајем децембра 1915, када су му аустроугарске војне власти онемогућиле даљи рад. Увек се са поносом сећао Србије и свога рада у њој (С. Вељковић, *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата* (1914–1918); Изговорено 20. 9. 2012. године, на редовном састанку Секције за историју медицине Српског лекарског друштва у Београду. На Растку објављено: 2012–11–06, http://www.rastko.rs/rastko/delo/14674.

је у потпуности овладала и овом племенитом вештином.[27]

Војно (ратно) министарство Краљевине Србије је ускоро спознало Цветин потенцијал и поставило је за предавача о заразним болестима за Битољски округ.[28]

Када је крајем новембра 1915. издата наредба о повлачењу војске и цивила са територије Србије и одлазак у туђину, у непознато, преко албанских планина, српска влада је донела и одлуку да се, како не би пали у заробљеништво, из Србије повуку и младићи у узрасту од четрнаест до осамнаест година, као и још млађи ученици и ученице, да би школовање наставили изван домовине. Већина њих је крајем 1915, почетком 1916. била пребачена бродовима у Француску, док је мањи број њих био послат на школовање у Енглеску, Швајцарску, Русију, Италију и Грчку.[29] О њиховом школовању је бринула српска влада, која је тим поводом послала за њима своје најбоље учитеље и наставнике, који би их образовали по српским наставним плановима и програмима. Прве групе ове, ратним страхотама изнурене српске деце стигле су бродовима у Француску крајем децембра 1915. године. Били су смештени првобитно у Марсељу, а после одмора су послати почетком фебруара 1916. у Ајачи и друга места на Корзици. Одлуком француске и српске владе на Корзику су већином послати српски ђаци млађи од петнаест година, којих је по извештају српског Министарства просвете на Корзици, у Ајачију, Бокоњану и Учану, у пет основних школа било укупно двеста четири, сто тридесет и два дечака и седамдесет две девојчице. Настава у овим основним школама се одвијала двојезично – на француском и на српском, по три дана недељно, закључно са суботом, чиме су српска деца не само савладавала градиво свога узраста по српским плановима и програмима, него и брзо учила и усвајала француски језик и културу.[30] Српски министар просвете и црквених послова Љубомир Давидовић, упутио је у априлу 1917. француском народу и влади следеће речи: „У тренутку када напуштам вашу лепу земљу, допустите, да Вам изразим своју дубоку и искрену захвалност на старању што га племенита Француска, а нарочито Ви указујете омладини наших школа. Одлично здравље наше деце и њихови постигнути успеси, сведоче још сада, да ће она, када се врате у своју напаћену Отаџбину са узвишенијим осећањима

.....

[27] АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

[28] Исто.

[29] З. Радовановић, *Срби на Корзици*, Нови Сад, 2015, 57.

[30] Исто, 59.

и потпунијим образовањем, моћи корисно послужити остварењу великих светских идеја."[31] Међу просветним радницима у Француској била је и Цвета Бингулац, која је од фебруара 1916. била учитељица у Ајачију у добровољној школи за српски језик. [32] У њему је предавала српској деци до краја јуна 1916. године. Истовремено је посебном наредбом Српске делегације у Паризу била постављена и за магационера Друштва за одашиљање хране интерниранима у Аустро-Угарској, а потом и извршујућег (извршни) члана свих српских друштава на Корзици. [33] Цвета је заједно са осталим српским учитељима на Корзици образовала нове нараштаје српске интелигенције, која је у послератном периоду била спремна да усвојене елементе западне, посебно француске културе унесе у српско друштво и у стварање нове државе. [34]

Пробојем Солунског фронта средином септембра 1918. српска војска је незадрживо кренула у поробљену отаџбину и ослобађала град за градом, да би после непуна два месеца и готово 800 километара брзог марша и сталних борби, 1. новембра ослободила Београд. Непуне две недеље касније, 11. новембра, српска војска је ушла у Нови Сад, чиме је прокламовано уједињење са Србима из Хабзбуршке монархије које је 1. децембра 1918. у Београду прерасло у коначно уједињење и стварање заједничке државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са династијом Карађорђевића на челу.[35]

Са војском се до средине новембра у ослобођену Србију вратила и влада а са њом и све њене службе у иностранству. Тако се 18. новембра 1918. у Прилеп, на учитељско место вратила и Цвета Бингулац. У Прилепу је остала на служби до 26. октобра 1920. године.[36] Следеће постављење које је Цвети било додељено у време од 1. новембра 1920. до 30. јуна 1921. било је место учитељице у Новом Саду.[37] Одлуком Министарства просвете од 2. септембра 1921. године Цвета је постављена прво за учитељицу, а потом и наставника Грађанске школе у Бачкој Паланци, у којој је службовала до маја 1925. године.[38] Одлукама Министарства просвете из 1922. и 1923. године била је оспособљена за

[31] Исто.

[32] АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

[33] Исто.

[34] З. Радовановић, *Срби на Корзици*, 103.

[35] А. Митровић, „Ка југословенској држави" у: *Историја српског народа*, VI/2, Београд 2000, 213–254.

[36] АВ, Ф. 126, КБУДБ, IV *Персонални подаци Цвете Бингулац*, кут. 492.

[37] Исто.

[38] Исто.

наставника грађанских школа из следећих предмета: народног језика са књижевношћу, националне историје и географије, основе опште историје и географије. Виши педагошки испит положила је 18. априла 1924. године у Београду и тиме стекла пуно наставничко звање.[39]

Прихватила је позив из Новог Сада и 27. маја 1925. постала наставник Државне женске грађанске школе.[40] У новосадској средини постала је председница Народне омладине и предводник многих културних дешавања, од којих су одласци у новоосновано Народно позориште као и понашање омладине у њему заузимали видно место. У више наврата многи новосадски листови су са одобравањем пратили рад позоришта али и примећивали да су сале полупразне а публика необразована. Стално су ремећени ред и мир у сали од стране ученика „који својим неумесним аплаузима ометају представе само да би показали своје велико допадање бесмисленим и глупим фразама". Такође је „непримерено довођење на представу мале и недорасле деце која ремете ред и тишину која је потребна за пажљиво праћење позоришног комада". Зато су сви новосадски часописи поздравили акцију за масовно и колективно посећивање позоришта и примерено понашање у њему коју је водила председница Народне омладине Цвета Бингулац 1939. године.[41]

Одлуком Министарства просвете Краљевине Југославије од 22. марта 1939, Цвета је пензионисана као наставник Женске грађанске школе у Новом Саду, после пуних 37 година просветног рада и 65 година живота.[42] Непуних годину дана после, 1940. преселила се из Новог Сада у Београд. Цвета Бингулац се није удавала. Умрла је 21. јануара 1950. у седамдесет шестој години живота у Београду. Сахрањена је тихо, без икаквих почасти, 24. јануара на Новом гробљу.[43]

Овим радом смо покушали да отргнемо од заборава једну српској историографији мање познату личност, Цвету Бингулац, која је својом свестраношћу, образовањем, хуманошћу и родољубљем дала немали

.....

[39] Исто.

[40] Исто.

[41] Народно позориште основано је одлуком бана Светислава Пауновића 25. априла 1936. и било је место окупљања оновременог грађанства Новог Сада. Такође је упоредо са њим постојало са већ завидном традицијом Српско народно позориште. Народно позориште је 1939. прерасло у Народно позориште Дунавске бановине. Радило је до напада Немачке на Југославију априла 1941. године (З. Т. Јовановић, *Народно позориште Дунавске бановине*, Нови Сад, 1996, 39, 222, 225).

[42] Историјски архив града Новог Сада, Ф. 51, Државна женска грађанска школа – Нови Сад, 180/39.

[43] *Политика*, 25. I 1959, 6.

допринос свом српском народу.

Извори:

Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине, IV Просветно одељење, *Персонални подаци Цвете Бингулац*

– Историјски архив града Новог Сада, Ф. 51, Државна женска грађанска школа – Нови Сад

– Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду (РОМС), Манускрипт, бр. 15535, 16010, 16069.

– *Политика*, 25. I 1959.

Литература:

– Бингулац, Цвета, „Српска мајка“, у: *Српкиња*: *њезин живот и рад*, *њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, Сарајево, 1913.

– Вељковић, Снежана, *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата* (1914–1918) (Изговорено 20. 9. 2012. године, на редовном састанку Секције за историју медицине Српског лекарског друштва у Београду.) На Растку објављено: 2012–11–06, http://www.rastko.rs/rastko/delo/14674.

– Дринић Пивнички, Татјана, *Бингулац Цвета*, у: *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад, 2004.

– Јовановић, Божидар, *Варађанин Аркадије*, у: *Српски биографски речник*, књ. 2, Нови Сад, 2006.

– Јовановић, Зоран Т., *Народно позориште Дунавске бановине*, Нови Сад 1996.

– Милановић, Јасмина, „Војска милосрђа“, у: *Књиженство*, бр. 5, Београд, 2015.

– Митровић, Андреј, „Ка југословенској држави“, у: *Историја српског народа*, VI/2, Београд, 2000.

– Поповић Срдић, Јулка, „Учитељице“, у: *Српкиња*: *њезин живот и рад*, *њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, Сарајево, 1913.

– Радовановић, Зоран, *Срби на Корзици*, Нови Сад, 2015.

– Савић, Маја, *Српске добровољне болничарке – следбенице Флоренс Најтингејл*, http://www.rastko.rs/rastko/delo/14149 (на Растку објављено: 2012–01–17). Stojaković, Gordana, *Znamenite žene Novog Sada*, I, Novi Sad, 2001.

Summary
CVETA BINGULAC – NURSE AND TEACHER IN THE FIRST WORLD WAR

On Cveta Bingulac, poetess, teacher, painter, great patriot and volunteer nurse during the First World War, the modern-day historical science does not know a lot. Cveta has been a teacher in Serbian schools in Slavonia and Srem (Syrmia) at the beginning of the 20th century, i. e. in the period when these regions were the part of Habsburg Monarchy. He victorious Balkan wars (1912/13) Cveta Bingulac asked to be dismissed from her teaching service in order to move to Serbia. There she continued her work as a teacher, in the liberated city of Prilep. When the First World War broke out she voluntarily applied to be nurse in the Serbian army. She nurtured the wounded in te hospital for contagious diseases in Prilep and at the same time she was a lecturer on how to stop spreading these diseases in the county of Bitola. During the retreat of the Serbian army in 1915/16 she found herself in refuge in Ajaccio on Corsica where she has educated new Serbian war generations. During her stay in Ajaccio she was performing many duties on behalf of the Serbian government in refuge. After the Great War she came back to Serbia where she continued to work as a teacher. Cveta Bingulac has successfully passed the higher pedagogical exam in Belgrade in 1924 and she was a teacher in the Women civil school in Novi Sad. She was the president of the National youth and the initiator of the action for collective (group) visit of the theatre. She has even survived the horrors of the Second World War and died in Belgrade in 1950.

Милош М. Дамјановић
Универзитет у Приштини – Филозофски факултет, Косовска Митровица
Бојан Ђокић
Музеј жртава геноцида, Београд

РАБИНИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Рад има за циљ да истражи и прикаже јавну делатност рабина и осталог јеврејског свештенства Краљевине Србије у годинама Првог светског рата. Као духовни вођи, а неретко и челни представници и ауторитети мањих, традиционалним вредностима наклоњених заједница, током рата и окупације делили су судбину Срба Мојсијеве вере. Као цивилне верске службенике, налазимо их у улогама организатора и извршиоца богослужбених радњи и религијских светковина, док их са друге стране као војне свештенике, затичемо у редовима српске војске, међу мобилисаним јеврејским регрутима, којима су се обраћали ради разних духовних потреба и пред којима су полагали војничку заклетву. Поједини јеврејски духовници, у складу са духом и вредносним системом ондашњег времена, те патриотским осећањима јеврејске популације, у најтежим данима страдања и искушења били су оличење родољубља и националног пожртвовања. Поверене задатке од значаја за националну ствар обављали су крајње посвећено и неуморно. У тим стратешки важним подухватима за национални интерес и животно важним активностима за јеврејске поданике српске државе, нарочито се истакла фигура врховног сефардског рабина др Исака Алкалаја. Ратне прилике утицале су на њихову мобилност, миграције, социјалну и пословну оријентацију. Војни окршаји на балканском фронту одредили су и будућност јеврејске духовне елите из Србије. Њихова судбина у ратним годинама била је поларизована. Један део духовника, рат је одвео

у исцрпљујуће повлачење и вишегодишње избеглиштво а други део је задржао на окупираној и опустошеној територији. У оба примера, рабини су поделили судбину чланова јеврејске заједнице из Србије, својим одлукама показавши да су њен нераздвојни део и заслужени, истински предводници, који стоички, храбро и енергично иступају и боре се за свој народ и ком се и у најопаснијим околностима стављају на располагање.

Кључне речи: Рабини, Србија, Први светски рат, Аустро-Угарска, Сефарди, Ашкенази

У преткумановској, етнички прилично хомогеној Краљевини Србији јеврејско становништво имало је сасвим малобројни удео у целокупној популационој структури. Иако занемарљиво бројем, јеврејски су појединци остваривали неретко изузетне успехе и имали утицај у јавном животу, на политичком, економском и културном пољу.[1] Највеће присуство Јевреја забележено је у престоници, где их је 1910. године пописано нешто више од 4.000.[2] Београд је истовремено био једина урбана средина са бројнијим пребивалиштем Ашкеназа[3], који су на балканским просторима били у сенци, доминантнијих Сефарда. Остале јеврејске заједнице, неупоредиво мање у односу на Београд, регистроване су у Нишу, Крагујевцу, Смедереву, Шапцу, Пожаревцу, Пироту и Лесковцу. Све оне су наравно, биле довољно економски јаке и демографски стабилне да уреде свој верски живот, подигну молитвене домове и обезбеде верске службенике. Територијалним проширењем Србије након Балканских ратова, број Јевреја у земљи се повећао, интеграцијом нових јеврејских општина у Новом Пазару, Косовској Митровици, Приштини и Штипу, али и оним бројнијим у Скопљу и Битољу. Све ове заједнице, дотле су већ имале организован верски живот, неке од њих и столећима уназад. Верске вође, остале су уз свој народ и наставиле са свакодневним приватним и јавним делатностима у новим послератним околностима. У држави, која је постала национално шареноликија, једино је јеврејска мањина заузела мирољубив однос према новим властима. Услед пропагандне активности челника београдског јеврејства и законске равно-

[1] О томе види: С. Калдерон, J. Леви, *Историја јеврејског народа* II – *Од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена*, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд, 1935, 191–226.

[2] Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, ИСИ, Београд, 1997, 23.

[3] Присуство Ашкеназа у Београду датира од XVII столећа. О томе види: Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja" – Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, 173.

правности коју су уживали у новом државном субјекту, изграђивала су се постепено и патриотска осећања међу Јеврејима Старе и Јужне Србије. Најилустративнији пример томе је њихов одазив на мобилизацију у наступајућем Великом рату, и појава добровољаца[4] у војним редовима српске војске. У ослободилачким ратовима које је Србија водила од 1912. до 1918. године, активно је учествовало преко 600 Јевреја, а око 150 их је изгубило животе, што у директним оружаним конфликтима, што од последица епидемија разних заразних болести које су косиле на фронту и у позадини. Да напоменемо и то да су српски Јевреји из преткумановских граница државе себе идентификовали као Србе Мојсијеве вероисповести, а идеал тада најмлађих јеврејских нараштаја био је освета Косова, о чему је посведочила и једна од ретких, школованих жена из Србије тога времена – Паулина Лебл Албала[5]. Јевреји из нових крајева Србије великим корацима кренули су у интеграцију па су у том погледу рапидно опали значај и употреба матерњег јудео-еспањол језика, кога је све више потискивао и смењивао званични српски језик.[6]

Животни и професионални пут јеврејског свештенства Србије током година Великог рата био је разнолик. Један део клера, првенствено више свештенство, београдски сефардски и ашкенаски надрабини, још од раније укључени у политички и национално-ослободилачки рад српске врхушке, наставио је са активностима у том правцу и максимално инвестирао своје потенцијале за државни бенефит. У томе се нарочито истакла личност Исака Алкалаја, београдског сефардског надрабина.[7] Током 1914. и 1915. године Алкалај је одлазио у хумани-

[4] Међу јеврејским добровољцима из нових крајева Србије био је и Нисим Захарија Леви из Приштине, који је у Првом светском рату изгубио живот. О томе видети: *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912–1918*, Штампарија М. Карића, Београд, 1927, 75; М. М. Дамјановић, ,,Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата“, *Државност*, *демократизација и култура мира – тематски зборник радова*, Ниш, 2015; M. Damjanovic, ,,The Jewish presence in Kosovo and Metohia during the Balkan wars and WWI“, *Балканот*: *луѓе*, *војни и мир*, Скопје, 2015.

[5] P. Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Aleksandar Lebl, Beograd, 2005, 48, 111, 188, 192.

[6] Више о томе видети у: M. M. Damjanović, ,,Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars (1912–1913) and the First World War (1914–1918)“, *Languages and the First World War*: *Representation and Memory*, Hampshire, 2016.

[7] О биографији рабина Алкалаја видети у: А. Гаон (ур.), *Знаменити Јевреји Србије-биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011, 12; J. Алмули,

тарну мисију у Италију, Швајцарску, Француску и Велику Британију. Боравак у овим државама искористио је и у пропагандне циљеве за Србију, обавештавајући тамошњу јавност о приликама и тежњама земље из које долази, путем јавних предавања и ауторских новинских прилога. Наредних, 1916. и 1917. године у Швајцарској и Француској радио је на потпомагању српских грађана заробљених и интернираних по непријатељским лагерима, те био на челу Одбора за прикупљање и слање намирница заробљеним српским војницима. У договору са српским посланством у Лондону, 1918. године је издао једну брошуру о српским Јеврејима на енглеском језику, којој је циљ био да упозна британску јавност о толерантности и слободоумности српског народа. Исте године, по налогу српске краљевске Владе отпутовао је у САД ради агитације за српске и југословенске интересе међу америчким Јеврејима. Поред одржаних бројних предавања, и објављених чланака у штампи, Алкалај се у САД-у састајао са утицајним личностима из политичког и јавног живота – сенаторима, амбасадорима, конгресменима, гувернерима, државним секретарима и другим званичним представницима ове велике силе. Као резултат таквих активности, Алкалај је могао да реферише српском министру спољних послова, августа 1918. године, да је добио чврсте, полузваничне гаранције да ће САД водити рат до коначне победе савезника, макар он трајао и наредних десет година, а да ће по окончању рата, Србија не само бити ослобођена, већ и територијално проширена, а њен народ потпуно уједињен. Због ових и осталих заслуга за српски народ и државу, Алкалај је одликован Орденом Св. Саве III степена, на Савиндан, 27. јануара 1921. године.[8] Осим њега, и неки свештеници нижег ранга одиграли су значајну улогу у српској

.....

Страдање и спасавање српских Јевреја, Завод за уџбенике, Београд, 2010, 236–242; C. W. Steckel, *Destruction and survival*, Delmar publishing company, inc., Los Angeles, 1973, 10; А. Нисим, *Народен лекар – Автобиографија на д-р Аврам Нисим*, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2007, 27; G. Anderl, W. Manoschek, *Neuspelo bekstvo – jevrejski <<Kladovo – transport>> na putu za Palestinu 1939–42*, Jevrejski istorijski muzej Beograd – Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004, 100; M. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952) – Kraj ili novi početak*, INIS, Beograd, 2009, 23, 25; P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini – spomenica minulog vremena*, Prometej, Novi Sad, 1998, 51; М. Ристовић, *У потрази за уточиштем – југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998, 52, 67, 136, 137, 142, 165, 273, 274, 283, 293–295; R. Davidović, *Jevrejska čitaonica u Beogradu 1929–1941*, Čigoja štampa, Beograd, 2016, 9, 11, 14, 24, 51, 52, 129, 130, 191–193, 211, 212.

[8] Архив Југославије, 69–56–90, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – главном рабинеру Исаку Ј. Алкалају, Београд, 13. фебруар 1921.

војсци, поделили њену судбину, пролазили кроз иста искушења и беспрекорно обављали задатке које им је држава поверила. Њихова примарна обавеза је била да испуњавају верске потребе јеврејских регрута у српској армији, чему су послужили војни свештеници Шалом Русо и Бохор Касорла. Поменути Русо, свештеник команде места у Солуну остао је упамћен као говорник изузетно ватрених тирада којима је тежио да побуди и распири родољубива осећања међу својим сународницима у српској униформи. Поводом прославе празника Песаха 1918. године он им се обратио, између осталог и следећим речима: „*Прошле Пасхе, сакупљени на овом истом месту, веровали смо и надали се да ћемо дан нашег празника прославити не овде, опет у Солуну и пустињи ван Отаџбине… него да ћемо га прославити на обалама пенушавог Дунава и тихе Саве… Прослављати га не у уским међама изгорелог Солуна, него у проширеним међама велике Србије и још веће – новостворене Југославије. Вера наше наде, нада наше вере још траје…Нас Јевреје из Србије теши што овде нисмо сами, јер не заборавимо, Мојсеј није сам, и Навин је с њим! Не заборавимо да ће исто као и у доба нашега Завета што је Исус Навин увео народ у земљу Ханана, да ће нас и данас наш Навин, вођ народа српског, оличен војском српском, увести у обетовану земљу од Ханана – у нашу Србију…*“.[9] Парадигматичан је у том погледу и говор који је свештеник Русо одржао Јеврејима у српској униформи 13. јула 1917. године у Воштаранима, пред полазак у битку, а који је завршио следећим речима: „*За њих, за Србију – живимо, боримо се, паднимо и мримо – Амен*“.[10] Послератна српска власт се Шалому одужила награђујући га неким јавним функцијама. После одржаних општинских градских избора 6. марта 1921. године, Русо је као кандидат радикала изабран за кмета а краљевим указом маја 1932. године именован је за члана новог општинског одбора београдске општине.[11]

Поред јеврејског свештенства које се повукло пред надирућом окупационом силом и заједно са српском војском, народом и чиновништвом искусило албанску голготу и живот у емиграцији ван отаџбине, у окупираној Србији остао је део свештенства, претежно нижег, и у заједницама у унутрашњости земље, да дочека нове политичко-друшт-

[9] М. Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912–1918*, Филип Вишњић, Београд, 1995, 65.

[10] J. Алмули, *Страдање...*, 288–291.

[11] М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, ИСИ, Београд, 2008, 101; H. Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia – a quest for community*, The Jewish publication society of America, Philadelphia, 1979, 175.

вене околности и нађе се при руци својим сународницима који нису потегли за избегличким животом. Највећи део таквих рабина службовао је у периферним и рубним општинама покорене домовине. Однос нових аустро-угарских и бугарских властодржаца према јеврејском становништву уопште, а према томе и према рабинима био је подношљив, ако не и коректан. Обе силе су се у односу према популацији освојене земље руководиле политиком фаворизовања и хушкања мањина према водећем српском народу, на кога су *a priori* гледали као на потенцијалну опасност по опстанак свог војно-управног система. Отуд долази да су Јевреји у окупираној Србији могли да наставе да живе у једној прилично безбедној атмосфери, у неким сферама, рецимо трговачким, чак и повлашћеној. Рабини су сходно томе обављали своје редовне дужности, неугрожавани и неометани од стране нове власти. На удару моћног победника нашли су се једино они рабини који су од раније били осведочени србофили, као што је случај био са београдским ашкенаским рабином Игњатом Шлангом, кога су, плашећи се његовог утицаја на паству и ширења просрпских погледа, интернирали у логор у Ђенђешу.

За неке духовнике из београдске сефардске заједнице имамо наредне податке: Аврам М.(оша) Алкалај[12], вероучитељ и свештеник у старој синагоги у Београду још од 1890. године, са завршеном грађанском школом и јеврејским семинаром у Београду[13] изгледа да је остао да службује у окупираном Београду током ратних година; ђакон у синагоги Бет Израел у Београду[14], свештеник, шахтер и вероучитељ од 1919. године, са завршена 4 разреда средње школе и јеврејским свештеничким семинаром у Солуну, Сабитај Х. Рубен, брат фоторепортера Политике – Рахамима – Раке Рубена[15], био је прогањан све време рата и окупације, од стране

[12] Преминуо 1926. године. Види: И. Шланг, *Јевреји у Београду*, Штампарија М. Карића, Београд, 1926, 126, 141.

[13] Архив Југославије, 69–54–87, Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. Аврам Алкалај, 26. август 1925. Београд.

[14] Архив Југославије, 69–54–87, Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додатцима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 5 јануара 1923 године, Сабитај Рубен, 13. март 1923. Београд.

[15] О Рахамиму Рубену види: А. Гаон (ур.), *Знаменити...*, 209, 210; M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *Pravednici među narodima Srbija*, Jevrejska opština Zemun, Beograd, 2010, 85–89; Ј. Алмули, *Страдање...*, 153–158; A. Gaon (ur.), *Mi smo preživeli...3 – Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd, 2005, 360-366; М. Дамјановић, „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије“, *Културно наслеђе Косова и Метохије – историјске тековине Србије на*

аустријских власти.[16] Сабитај је током ратних година рабиновао у Пироту, а код њега се преселио брат Рахамим да учи фотографски занат у граду на Нишави.[17] Сабитаја је на рабински семинар у Солуну послао отац Хајим још пре рата, а јеврејска заједница у Дојрану сазнавши за школованог младог рабина позвала га је у њихово место. Тако се Сабитај преселио у Дојран, а на његов наговор то су учинили и Сабитајев отац и остали чланови породице. Пошто је Дојран током Првог светског рата евакуисан, дојрански Јевреји су уточиште пронашли у Струмици а затим у Скопљу. Услед тога је рабин Сабитај прешао у Пирот. [18] Пиротски рабин Песах Леви у току 1915. године је напустио град, па је јеврејска заједница из овог места тражила од јеврејске заједнице у Нишу решавање проблема шахтера, односно да им се стави на располагање обављања верског обреда Реувен Израела Герон на месец дана са платом од 100 лева, док не нађу новог шахтера. Није познато да ли је посао уговорен али је долазак Сабитаја Рубена из Дојрана у Пирот свакако учинио ово питање излишним, пошто је до краја светског рата рабин Рубен обављао и посао шахтера.[19] По његовом доласку у Пирот, 16. јула 1916. године, пиротска јеврејска заједница је тражила од нишке јеврејске заједнице одобрење да њихов нови рабин и изасланик Сабетај Рубен добије овлашћење да прикупља новчана средства од појединаца, фирми и заједница намењених поправци храма и школе.[20]

Шалом А. Русо, вероучитељ и ђакон у Београду, евакуисао се са српском војском преко Албаније и вратио се са фронта у домовину, где је 1. јула 1919. године пензионисан.[21] Београдски свештеник Нисим Моша Теста[22], на служби од 1887. године а са завршеном јеврејском

.....

Косову и Метохији и изазови будућности, Београд, 2013.

[16] Архив Југославије, 69–54–87, Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. год. Сабитај Рубен, 26. август 1925. Београд.

[17] С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Музеј Понишавља Пирот, Пирот, 2015, 57.

[18] Ž. Lebl, *Plima i slom – iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990, 204; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, NIP Privredni pregled – IRO Sloboda, Beograd, 1990, 33.

[19] С. Велкова, М. Панајотовић, н. д., 31.

[20] Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 31.

[21] Архив Југославије, 69–54–87, Шалом А. Русо – Министарству вера, Београд, 5. фебруар 1920.

[22] Преминуо је 1922. године. Види: И. Шланг, н. д., 126, 141.

школом у Нишу[23], ратне године провео је у аври-храму, настављајући дугогодишњи, ревносни посао. Рафаило Б. Меир, београдски рабин и вероучитељ од 1899. године, те Јаков Шимон, београдски шахтер од 1900. године и са завршеном јеврејском школом[24], изгледа да су такође године рата провели међу заједницом у Београду под тежином окупације. Главног ашкенашког рабина од 1905. године у Београду, Игњата Шланга[25] је избијање рата затекло у Мађарској, где су га тамошње власти лишиле слободе и интернирале у логор у Ђенђешу[26], где је Шланг током боравка развио доста успешну акцију за помоћ интернираним земљацима.[27] Његов помоћни рабин Соломон Шварц, свештеник од 1903. године, замењивао га је у духовним пословима док је био заточен у туђини.[28]

Исак Ј. Леви, рабинер, шахтер и вероучитељ у Нишу, од 1890. године, са завршеном јеврејском школом у том граду[29], евакуацијом српске војске, народа и естаблишмента, престао је од 1. новембра 1915. године да прима приходе из српског буџета.[30] Исак Хатем, свештеник и вероучитељ у Нишу од 1916. године, са завршеном јеврејском школом у Нишу, је у недостатку рабинског кадра за време окупације, привремено и без уговора ангажован од стране нишке јеврејске заједнице.[31] Нишки рабин и председник црквено-школске јеврејске општине у Нишу, Исак И. Бераха био је за време рата заступник главног рабина Краљевине Србије у Атини.[32] У Лесковцу је током Великог рата, рабин, шахтер и вероучитељ јеврејске верске наставе био Мешулам М. Алхалел, са

.....

[23] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[24] Исто.

[25] О рабину Шлангу видети: П. Палавестра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, 154.

[26] А. Гаон (ур.), *Знаменити...*, 268–69.

[27] Архив Југославије, 69–54–87, Српско-јеврејска црквена општина ашкенаског обреда у Београду – Министрству вера, Београд, 25. април 1923.

[28] Архив Југославије, 69–54–87, Српско-јеврејска црквена општина ашкенаског обреда – Министарству вера, Београд, 4. фебруар 1922.

[29] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[30] Архив Југославије, 69–54–87, Нишка јеврејска црквн. школ. општина – главном рабинеру Краљевине Србије, 25. мај 1920. Ниш.

[31] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[32] М. Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2016, 180–181.

завршеном шахтерском школом у Софији, који је на тој дужности био од 1. 10. 1889. године[33], а свештеник и вероучитељ у Пожаревцу био је Исак Пинхас.

Августа 1919. године признат је за рабинера и вероучитеља српско-јеврејске општине у Новом Пазару Уриел Алхалел[34], који је те и дужност шахтера обављао од 18. јула 1916. године.[35] Он је 1921. године тражио премештај у Смедерево, услед притисака и претњи муслиманских суграђана због његове сарадње са српским властима[36], да би августа исте године заједно са окружним начелником побегао из града, како би сачувао главу, јер су му смрћу претили качаци због лојалног односа према краљу и држави. [37]Новопазарским јеврејским ученицима током окупационих година наставу веронауке држао је неки рабин Конфорти.[38] У Шапцу је од 1913. године служио рабин Аврам Туви, који се за време окупације држао коректно у јавном животу, и увек је био за српску ствар, како је то оценио 1919. године председник шабачког суда.[39] Он је постављен за шабачког рабина, након што је смењен рабин Данило Ешкенази, који је у неколико махова јавно испољавао своју пробугарску политику.[40] Крагујевац је од времена евакуације остао без рабина, шахтера и јеврејског вероучитеља.[41] До 1916. године, тамошњи рабин био је Уријел Алхалел, који је отуд прешао у Нови Пазар где се ставио на располагање тамошње јеврејске заједнице. У Крагујевцу је још пре

.....

[33] Архив Југославије, 69–54–87, Министарство вера, решење 8. јул 1921; Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[34] Архив Југославије, 69–54–87, Министарство Вера Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца – рачуноводству, 14. август 1919.

[35] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[36] Архив Југославије, 69–54–87, Уријел Алхалел – Министарству вера, 25. мај 1921. Београд.

[37] Архив Југославије, 69–56–89, Главни рабинат Краљевине Србије – Министарству вера, Београд, 12. децембар 1921.

[38] Б. Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд, 2000, 118.

[39] Архив Југославије, 69–54–87, Суд општине града Шапца – Начелству округа подринског, 22. мај 1919. Шабац.

[40] Архив Југославије, 69–54–87, Главни рабинат Краљевине Србије – Министарству вера Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 3. јун 1919. Београд.

[41] Архив Југославије, 69–56–89, Српско јеврејска вероисповедна школска општина Крагујевац – Министру просвете Београд, 30. март 1920.

избијања Првог светског рата, рабин, мохел и шохет био Исак Пинхас, пореклом из Софије.[42] За њега нам није познато где се обрео и шта је радио током ратних година. Могуће је да је остао у Крагујевцу, на рабинској дужности, због одласка рабина Алхалела у Нови Пазар или био сезонски рабин у Пожаревцу.

У Косовској Митровици од 1916. године јеврејски свештеник и шахтер био је Јосиф Јаков Рубен[43], са завршеном турском средњом школом и јеврејском шахтерском[44] , а у кући духовника Јоханана Рубена се до 1915. године налазила импровизована синагога снабдевена свим ритуалним реквизитима – начињена од једне просторије преуређене за потребе верске службе.[45] Приштевац Нисим Јакова Адижес[46], који је шахтерску школу завршио у Солуну и Измиру[47], и био рабин и меламед у Приштини до октобра 1912. године, а шахтер од 1912. до 1915. године[48], године Великог рата провео је у Азији, где је био на хоспитализацији.[49] Истовремено, био је и рабин у Смирни. У Приштини је током ратних година рабин био прекаљени Захарије Леви[50], са завршеном гимназијом у Скопљу, који је на ту дужност ступио још далеке 1892. године. Осим рабинских функција, истовремено је био вероучитељ за јеврејске ђаке при тамошњој јеврејској школи. Јуда Б. Јосиф и Јуда Ј. Рубен са завр-

[42] С. Бркић, М. Минић, *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији*, Круг, Крагујевац, 2011, 70–73.

[43] Рођен је 4. 3. 1883. године у Приштини, лишен живота 1942. године у Холокаусту. Види: Р. Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Градска библиотека ,,Вук Караџић“ – ДК ,,Свети Сава“ Исток – Хвосно, Косовска Митровица, 2009, 242; Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[44] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[45] Ž. Lebl, *Do konačnog rešenja – Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, 26.

[46] Више о рабину Адижесу видети у: G. Anderl, W. Manoschek, n. d., 282; M. Jevtić (ur.), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beogradska knjiga – Miodrag Nikolić, Beograd, 2003, 74.

[47] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[48] Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 33.

[49] Архив Југославије, 69–54–87 Пријава за пријем додатака на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. г., Пирот 26. септембар 1928.

[50] Више о рабину Левију види: M. Damjanović, ,,Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije“, *ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, br. 5, (god. V), 60–74; P. Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Panpublik – Nova knjiga, Beograd, 1988, 187; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 89.

шеном јеврејском школом у Приштини од 1917. године ангажовани су за шахтера у истом граду.[51] Постоји податак да је у Приштини неколико месеци по окончању рата тамошњи рабинер био неки Израел, за кога је Министарство вера Краљевине СХС од начелника приштинског округа тражило одређене податке и сведочанства.[52] Постоји могућност да је он функцију рабина обављао и током ратних дана, а како се као приштински рабин не јавља убрзо након поменутог периода, велика је вероватноћа да је био страни држављанин и да је као такав у Приштину дошао током рата.

Мушон-Моша Саламон Адроки, главни скопски рабин и вероучитељ од 1885. године, који је од ослобођења обављао дужност војног свештеника, одликовао се високим степеном родољубља и оданости српском двору, због чега је, уз остале заслуге и постигнућа био одликован 1924. године Орденом Св. Саве IV реда.[53] Он је верско образовање стицао у Солуну учећи приватно. Чувени битољски надрабин Сабетај Ј. Џаен[54], књижевник, циониста и национални радник, у годинама пре почетка Великог рата и на самом почетку био је вероучитељ у београдској сефардској општини, управник тамошње јеврејске школе и хазан нове сефардске синагоге. Рабински семинар је завршио у Истамбулу а био је на педагошким студијама и у Јерусалиму. За време бомбардовања Београда изгубио је све своје покућанство, које му је уништено од стране непријатељских граната.[55] Као истакнути родољуб био је повезан и са Народном одбраном у Београду од које је пре почетка Великог рата послат у Сарајево где је био прогањан од аустро-угарских власти за време

[51] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[52] Архив Југославије, 69–54–87, Министарство вера Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца – Начелству округа приштинског 17. фебруар 1919.

[53] Архив Југославије, 69–54–87, Врховни рабинат Београд – Министарству вера 2. фебруар 1925; Црквн. школска јеврејска општина у Скопљу – Министарству вера Београд, 16. јануар 1925; Архив Југославије, 69–59–93, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Опште одељење – Великом жупану скопске области, 26. мај 1924. Београд.

[54] О рабину Џаену погледати и у: S. Alboher, *The Jews of Monastir*, *Macedonia – The life and times of the departed Jewish community of Monastir*, Holocaust fund of the Jews from Macedonia, Skopje, 2010, 258; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 119; А. Садикарио, *Корени*, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2008, 24, 25.

[55] Архив Југославије, 69–54–87, Јеврејска црквена општина Битољ – Министру вера Београд, 14. август 1924.

светског рата.[56] После аустријског заузећа српске престонице, Џаен је посетио град на обалама Дунава и Саве.[57] Другачију представу о његовом животу и улози током година светскога рата доноси његов савременик и ученик, адвокат Давид А. Алкалај, који је посведочио да је Џаен по повратку у окупирани Београд, у тамошњој сефардској синагоги беседу завршио ускликом „*Да живи цар Франц Јозеф*“. Ово је непријатно изненадило окупљене јеврејске вернике, чији су синови били у српској војсци или већ пали за отаџбину, па су га испратили бојкотом и стављањем до знања да је непожељан у њиховом граду.[58]

Још један битољски рабин, Бохор Илијау Касорла имао је запажену улогу у српској армији током рата. Он је од 1916. године заступао главног рабина у овом великом сефардском центру. Његова дужност је током ратних година била скопчана са бројним потешкоћама, нарочито за време непријатељског бомбардовања Битоља 1917. године, када је на позив војних власти морао врло често да иде из Битоља у удаљена места у околини, ради узимања заклетве од јеврејских регрута који су тада мобилисани у српску армију.[59] Битољци Захарије Ј. Шами, свештеник и вероучитељ од 1880. године, Давид М. Песу, свештеник и шахтер од 1880. године, Хајим М. Касото, свештеник од 1870. године, Исак Ј. Песу, свештеник и вероучитељ од 1895. године, Рахамим Ј. Израел, свештеник од 1894. године и Солунац, Исак Рапен, свештеник и вероучитељ од 1909. године[60] обављали су своје задатке током година великог рата у Битољу, граду који је претрпео велика материјална разарања и људска страдања.

У Штипу је за време светског рата био свештеник (хахам, шохет и бодек) Давид Менахема Натан[61], који је свршио јеврејску богословију

[56] Архив Југославије, 69–54–87, Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додатцима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. год. Сабетај Ј. Џаен, 9. август 1925. Битољ.

[57] А. Гаон (ур.), *Знаменити...*, 263–64.

[58] Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi*, Čigoja štampa, Beograd, 2008, 261; Ž. Lebl, *Plima i slom…*, 185.

[59] Архив Југославије, 69–54–87, Бохор Илијау Касорла – Начелнику округа битољског, 28. јула 1920. Битољ.

[60] Архив Југославије, 69–56–90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[61] Рођен је 17. децембра 1867. године. Страдао у Холокаусту, депортован са преко 500 штипских Јевреја у логор Треблинка 11. марта 1943. године. Л. Шаровиќ (ур.), *Штипските Евреи – зборник на трудови и сеќавања ученички творби од фондацијата 11 Март 1943 – штип*, Еврејска заедница во Македонија, Скопје, 1999, 229. Истраживач прошлости југословенских Јевреја, Жени Лебл бележи његово

у Солуну, и није био прогањан од окупационих власти. Плату је током окупације примао из црквене касе.[62] Из Штипа је 1915. године побегао рабин Давид Алкалај, чије је место после рата остало упражњено, што можда сведочи о томе да рат није преживео или се није вратио у предратно место боравка.[63] У штипској јеврејској заједници су током рата на верским пословима били укључени и Јаков Б. Леви, председник бет дина – јеврејског духовног суда од 1884. године, Хајим Д(авид) Леви[64], свештеник од 1889. године, Аврам Б. Леви[65], члан бет дина и свештеник од 1889. године, Давид Симон, члан бет дина и свештеник од 1904. године и Моша Ј. (ицхак) Леви[66], свештеник од 1894. године.[67] У Куманову је још од турског времена остао Саламон Аврам, као хахам и шохет тамошњих грађана Мојсијевске вероисповести, где је провео и ратне године.[68]

На крају да истакнемо и податак да су и неки инострани рабини, који нису били поданици Краљевине Србије имали заслуге за српску националну ствар, њене ратне и постратне политичке циљеве. Углавном је реч о рабинима са јужнословенских територија Црно-жуте монархије. Један од њих, вуковарски и сремски (румски) надрабин др Јулије Дијамант[69],

.....

име у другој верзији, као Давид Менахем Цион. (*н. а.*) Ž. Lebl, *Plima i slom...*, 246.

[62] Архив Југославије, 69–54–87, Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. год. Давид М. Натан, 12. децембар 1925. Штип.

[63] Архив Југославије, 69–54–87, Начелство округа брегалничког – Министарству вера, 24. фебруар 1919. Штип.

[64] Рођен је 11. јануара 1863. године. Страдао у Холокаусту, депортован са преко 500 штипских Јевреја у логор Треблинка 11. марта 1943. године. Л. Шаровиќ (ур.), н. д. , 225. Био је десна рука рабину Давиду Натану, звали су га „*Тијо Хајим ел маестро де ла скола ђудеа*“ (јеврејско-шпански „*Чика Хајим учитељ јеврејске школе*“ – превод аутора). Ž. Lebl, *Plima i slom...*, 246.

[65] Угледни члан штипске јеврејске заједнице, добровољно помагао у раду рабина Давида Менахема Натана и Хајима Давида Левија. Истраживач прошлости југословенских Јевреја, Жени Лебл бележи његово име у другој верзији, као Аврахам Леви. (*н. а.*) Ž. Lebl, *Plima i slom...*, 246.

[66] Угледни члан штипске јеврејске заједнице, добровољно помагао у раду рабина Давида Менахема Натана и Хајима Давида Левија. Ž. Lebl, *Plima i slom...*, 246.

[67] Архив Југославије, 69-56-90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу.

[68] Архив Југославије, 69–54–87, Саламон Аврам – Министру вера Београд, 5. август 1919. Куманово.

[69] Више о рабину Дијаманту видети у мемоарима његовог зета: E. Bier, *Memories of Edmund Bier*, s. n., Tucson, 1983, 23, 28, 29, 76, 77, 90; I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*

као повереник париске Алијансе заложио је себе и своја познанства са утицајним француским Јеврејима ради придобијања њихове подршке захтеву југословенске делегације у вези са спорним питањем Баната. Због тога, и осталих заслуга 1923. године, на тридесетогодишњицу свештеничке службе, од стране државе је био одликован Орденом Св. Саве III реда.[70] Главни рабин Солуна и главни рабин Јерусалима, а касније сефардски главни рабин Палестине – Јааков Меир такође је нештедимице и великодушно помагао Србе на Солунском фронту. Истакао се у несебичном помагању српским поданицима јеврејске вероисповести који су пребегли из Србије у потрази са склоништем у Солуну, а врата и услуге јеврејске болнице у Солуну отворио је српским рањеницима и болесницима. Због таквог држања, престолонаследник Александар га је 23. октобра 1917. године одликовао орденом св. Саве.[71]

Рабини су у Краљевини Србији у првим десетљећима двадесетог века представљали елитни део јеврејске заједнице, чија је друштвена улога, утицај и моћ била нарочито изражена у мањим, провинцијским местима, где су и чланови заједнице били затворенији, оданији традицији и вери својих праотаца, те конзервативнијих погледа. Мање секуларизовани у односу на престоничке сународнике, Јевреји у унутрашњости земље су се спорије модернизовали и вестернизовали, и у менталитетском погледу, дуже пружали отпор савременим струјањима у својој средини, остајући доследни вековним обичајима, односима, стилу живота и сл. Услед тога су и рабини таквих заједница, неретко као најшколованији елемент у својој средини, преузимали палицу духовног вођства, чија се реч, савет, мудрост и поука безрезервно прихватала, уважавала и примењивала. У кризним временима, каква су била ратна пустошења на Балкану током друге деценије двадесетог столећа, рабинима је припала одговорна и захтевна улога ослонца и заштитника јеврејске популације, па су с тим у вези често били у првим редовима и стожери одбране интереса сународника на сукобима захваћеном подручју. Године Првог светског рата 1914–1918 поново су их ставиле на проверу оданости, посвећености и пожртвованости заједници, али и широј средини којој

1918–1941, Novi Liber, Zagreb, 2004, 245; П. Шосбергер, *Јевреји у Војводини – кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Прометеј, Нови Сад, 1998, 58; М. Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у холокаусту*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2007, 183.

[70] Архив Југославије, 69–59–93, велики жупан Сремске области у Вуковару – министру вера, 17. август 1923. Вуковар.

[71] *Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине*, бр. 7–8, Београд, 15. јул 1939, 5.

су припадали. Двострука припадност је зато, не без разлога и смисла, карактеристична појава међу њима, али и српским Јеврејима уопште, који су успешно комбиновали ционизам и патриотизам, национални програм и борбу за српске националне интересе, љубав и чежњу према Сиону и освету Косова. Они најборбенији у том активизму били су зато на удару непријатеља и освајача, прогањани, интернирани или под надзором окупатора, а када су били ван дохвата туђина, заузимали су одговорне положаје у дипломатији, хуманитарним мисијама или бојном пољу, извршавајући задатке и циљеве који су им били поверени. Осим српских рабина у емиграцији и избеглиштву, добар део остао је у поробљеној Србији, заједно са својим сународницима, да дочека нове, непознате околности и власти, и да настави да буде десна рука и насушна потреба онима који се нису одали напуштању кућног прага и мучном преласку преко Албаније. И у ратним временима, обавијеним тамом, смрти и болом, обављали су уобичајене делатности прописане и одређене њиховом професијом, баш као и у мирнодопске дане и при редовним приликама.

Необјављена архивска грађа:

Архив Југославије – Фонд Министарства вера Краљевине Југославије

Штампа:

Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине, Београд

Библиографија:

Albala Lebl Paulina, *Tako je nekad bilo*, Aleksandar Lebl, Beograd, 2005.

Alboher Shlomo, *The Jews of Monastir, Macedonia – The life and times of the departed Jewish community of Monastir*, Holocaust fund of the Jews from Macedonia, Skopje, 2010.

Алмули Јаша, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Anderl Gabriele, Manoschek Walter, *Neuspelo bekstvo – jevrejski <<Kladovo – transport>> na putu za Palestinu 1939–42*, Jevrejski istorijski muzej Beograd/Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

Bier Edmund, *Memories of Edmund Bier*, s. n., Tucson, 1983.

Бркић Станиша, Минић Миломир, *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији*, Круг, Крагујевац, 2011.

Велкова Сашка, Панајотовић Мила, *Шалом из Пирота*, Музеј Понишавља Пирот, Пирот, 2015.

Гаон Александар (ур.), *Знаменити Јевреји Србије – биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011.

Gaon Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli…3 – Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd, 2005.

Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Novi Liber, Zagreb, 2004.

Davidović Radivoje, *Jevrejska čitaonica u Beogradu 1929–1941*, Čigoja štampa, Beograd, 2016.

Дамјановић М. Милош, *Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата*, у: Бојана Димитријевић (ур.), Државност, демократизација и култура мира – тематски зборник радова, Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, Ниш, 2015, 109–129.

Damjanović M. Miloš, *Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars (1912–1913) and the First World War (1914–1918)*, in: Christophe Declercq, Julian Walker (ed.), Languages and the First World War: Representation and Memory, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2016, pp. 108–126.

Дамјановић Милош, *Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије*, у: Урош Шуваковић (ур.), Културно наслеђе Косова и Метохије – историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије / Универзитет у Приштини / Филозофски факултет у Приштини, Београд, 2013, 599–622.

Damjanović Miloš, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, u: Pavao Nujić (ur.), ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, br. 5, ISHA Osijek / Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 2013, 60–74.

Damjanovic Milos, *The Jewish presence in Kosovo and Metohia during the Balkan wars and WWI*, in: *Драги Ѓоргиев…и др. (ур.), Балканот:* луѓе, војни и мир, Институт за национална историја, Скопје, 2015, pp. 323–340.

Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952) – Kraj ili novi početak*, INIS, Beograd, 2009.

Jevtić Miloš (ur.), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beogradska knjiga / Miodrag Nikolić, Beograd, 2003.

Јовановић Радојко, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Градска библиотека „Вук Караџић“ / ДК „Свети Сава“ Исток – Хвосно, Косовска Митровица, 2009.

Калдерон Соломон, Леви Јуда, *Историја јеврејског народа II – Од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена*, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд,

1935.

Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, ИСИ, Београд, 2008.

Кумовић Младенко, *Страдање сремских Јевреја у холокаусту*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2007.

Lebl Ženi, *Da se ne zaboravi*, Čigoja štampa, Beograd, 2008.

Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja" – Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja" – Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.

Lebl Ženi, *Jevreji u Pirotu*, NIP Privredni pregled / IRO Sloboda, Beograd, 1990.

Lebl Ženi, *Plima i slom – iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990.

Милкић Миљан, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана", Београд, 2016.

Милошевић Б. Михаило, *Јевреји за слободу Србије 1912–1918*, Филип Вишњић, Београд, 1995.

Младеновић Б. Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд, 2000.

Нисим Аврам, *Народен лекар – Автобиографија на д-р Аврам Нисим*, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2007.

Палавестра Предраг, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998.

Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.

Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918–1941*, ИСИ, Београд, 1997.

Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем – југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945.*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

Садикарио Аврам, *Корени*, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2008.

Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912–1918, Штампарија М. Карића, Београд, 1927.

Steckel W. Charles, *Destruction and survival*, Delmar publishing company, inc., Los Angeles, 1973.

Fogel Milan, Ristović Milan, Koljanin Milan, *Pravednici među narodima Srbija*, Jevrejska opština Zemun, Beograd, 2010.

Freidenreich Pass Harriet, *The Jews of Yugoslavia – a quest for commu-*

nity, The Jewish publication society of America, Philadelphia, 1979.

Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Panpublik / Nova knjiga, Beograd, 1988.

Шаровиќ Лилјана (ур.), Штипските Евреи – зборник на трудови и сеќавања ученички творби од фондацијата 11 Март 1943 – штип, Еврејска заедница во Македонија, Скопје, 1999.

Шланг Игњат, *Јевреји у Београду*, Штампарија М. Карића, Београд, 1926.

Шосбергер Павле, *Јевреји у Војводини – кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Прометеј, Нови Сад, 1998.

Šosberger Pavle, *Sinagoge u Vojvodini – spomenica minulog vremena*, Prometej, Novi Sad, 1998.

Summary
RABBIS OF KINGDOM OF SERBIA DURING WORLD WAR ONE

The paper aims to explore and display public activities of rabbis and other Jewish priests of the Kingdom of Serbia in the years of the World War I. Not only spiritual leaders, but often also the front representatives and the authorities of smaller, traditional values in favor of the communities have shared the fate of Serbs of Moses' faith during the war and the occupation. We find them as religious civil servants in the roles of organizers and perpetrators of liturgical actions and religious festivals, and on the other hand, we find them as chaplains in the ranks of Serbian army, among mobilized Jewish recruits to whom they addressed because of various spiritual needs and before whom they took the military oath. Some Jewish clerics in accordance with the spirit and the value system of that time and patriotic feelings of the Jewish population in the most difficult days of suffering and temptation were the embodiment of patriotism and national devotion. Assigned tasks of importance for the national cause they have performed with ultimate commitment and inexhaustibility. In these strategically important enterprises of national interest and vitally important activities for Jewish subjects of Serbian state, particularly was emphasized the figure of the chief Sephardic Rabbi Dr. Isaac Alkalay. Wartime conditions affected their mobility, migration, social and

business orientation. Military skirmishes on the Balkan front also determined the future of the Jewish spiritual elite of Serbia. Their fate during the war years was polarized. One part of clergymen the war led to withdrawal and exhausting years of exile, while the other part was retained in the occupied and ravaged territory. In either case, the rabbis shared the fate of members of the Jewish community in Serbia, with their decisions showing that they are its deserved and inseparable part, the true leaders who stoically, bravely and vigorously step up and fight for its nation and who, in the most dangerous circumstances, were at its disposal.

Љиљана Бубњевић[1]**, архивиста**
Архив Војводине, Нови Сад

ПЕТРОВАРАДИНСКИ ВОЈНИ СУД СУЂЕЊЕ МАЈОРУ ЛУДВИГУ ХАФНЕРУ

Сажетак: Рад се бави анализом докумената у вези са суђењем мајору Лудвигу Хафнеру (Ludwig Hafner), за време Првог светског рата, чији се војни досије чува у фонду Петроварадински војни суд у Архиву Војводине. Лудвиг Хафнер, мајор Артиљеријског батаљона Команде утврђења број 6, је био оптужен због занемаривања службених прописа односно због губитка 5 ком. артиљеријског оруђа и војних докумената током повлачења кроз Београд ка Земуну, бежећи од српске војске 14. и 15. децембра 1914. године. У раду је анализиран рад Петроварадинског војног суда, изјаве сведока и очевидаца током повлачења аустроугарске војске кроз Београд до Земуна које су се подударале са изјавама мајора Хафнера и довеле га до ослобађања од оптужби.

Кључне речи: Лудвиг Хафнер, Петроварадински војни суд, Београд, повлачење, аустроугарска војска, мобилизација

***

Фонд под бројем Ф. 406, Петроварадински војни суд (1914–1918), 1914–1917. (у даљем тексту Петроварадински војни суд) који се чува у Архиву Војводине, садржи досије војника и официра оптуживаних током Првог светског рата од 1914–1917. године. Један од војних досијеа је и досије Лудвига Хафнера, мајора Артиљеријског батаљона Команде утврђења број 6, који сведочи о суђењу мајору Хафнеру у Петроварадинском војном суду, које је вођено 2. јануара 1915. године, током Великог

[1] ljiljana.b@arhivvojvodine.org.rs

рата, за одлуке које је доносио током повлачења аустроугарске војске од наступајуће српске војске из Београда ка Земуну 14. и 15. у децембру 1914. године.[2]

Војни суд је посебан правосудни орган унутар оружаних снага неке државе, надлежан за суђење војних кривичних дела или кривичних дела војних лица. У зависности од државног законодавства, судови имају различиту улогу, овлашћења и надлежности. Тако, војни судови могу да функционишу више као административни него судски органи у ужем смислу речи, посебно када су им надлежности сведене на изрицање дисциплинских мера према припадницима оружаних снага оптужених за прекршаје.

Војни судови, с друге стране, могу функционисати као прави судови, односно пред њима се могу процесуирати кривична дела која током и/или ван вршења службе почине активни припадници оружаних снага, а могу се доносити и најтеже кривичне санкције, укључујући казну затвора и смртну казну. Надлежност војних судова је много ужа у миру, а много шира у рату.

Војни судови се за време рата најчешће формирају од стране окупационих снага. Војни судови, у случају проглашења ратног стања, могу надлежности проширити и на цивиле, иако се то најчешће користило искључиво за најтежа кривична дела као што су шпијунажа, тероризам, оружана побуна, покушај рушења уставног поретка и сл.

Војни судови у рату су судови који су историјски настали као ратни судови. Потреба за посебним судовима постојала је само у рату да би се по кратком поступку расправљала кривична дела војних лица. Такви ратни судови односно војни имају карактеристике преких судова који су били формирани у ванредним приликама.[3]

Преки суд је врста ванредног суда који се формира за време рата или других ванредних околности (устанци, побуна, преврати, револуције). Поступак преког суда је брз и упрошћен, и пресуда је одмах правоснажна. Преки суд је надлежан да суди само одређена кривична дела (кривична дела против личности или имовине, политичка) и најчешће изриче смртну казну или ослобађање. По правилу, смртну казну преки суд изриче једногласно, и мора да буде извршена у одређеном року. Уколико ови услови нису испуњени, предмет се предаје редовном војном

[2] Архив Војводине (у даљем тексту АВ), Нови Сад, Ф. 406, Петроварадински војни суд, 3/26.

[3] *Војна Енциклопедија*, том бр. 9, Београд, 1967, 299–302 (E. Krafft).

или ратном суду. Против пресуде преког суда нема места жалби ни ванредним правним лековима, али постоји могућност помиловања. Ратном нуждом се оправдава потреба за преким судовима, али се он често злоупотребљавао и у миру у борби против напредних друштвених снага, политичких или класних противника.[4]

Фонд Петроварадински војни суд је реституцијом пренет из Беча у Архив Словеније, а касније у Архив Војводине. Састоји се од 23 кутије, тачније 2,6 метара грађе.

Фонд садржи личне досијее војника, коњаника, тобџија, санитетских радника, официра, руских ратних заробљеника и осталих, цивилних радника, добровољаца итд., против којих се по казненим пријавама неког органа власти, на чијој је територији било почињено недело, покретао судски поступак у Петроварадинском војном суду. Сви досијеи садрже оптужнице војника, иако нису сви били осуђени, и нису сви завршили у затворима. Неки су ослобођени, или кажњени дисциплинском мером, тако да су ти судски процеси завршени обуставом поступка.

Суђења и пресуде су се водиле коректно према свим војницима, заробљеницима, ма које вере или чина били. Војници су били осуђивани за дезертерство, самовољна удаљавања из војске на неколико дана, како би одлазили својим кућама да узору или поберу плодове на својој земљи, и сами би се својевољно враћали у војску. Уочава се разлика између дезертерства и самовољног удаљавања, у томе што су се изрицале блаже казне војницима који су се самовољно удаљавали и самовољно враћали својим јединицама. Затим, могу се пронаћи оптужбе због крађа, пијанстава, злоупотребе службеног положаја, самоповређивања, повређивања потчињености у војсци односно због одбијања ношења оружја (углавном назарени) и избегавања извршавања наредбе претпостављених, превара, шпијунаже (нпр. документа која су била писана ћириличким писмом била су праћена, пошто је ћирилица била забрањена.[5] Такође, сачуване су оптужнице против чланова „Народне одбране“[6], бекства из војних болница, присвајања туђе својине, повреда законских одредби као и друге. Једино за силовања, појединачна или групна, нико никада није осуђен, иако је сачувано неколико докумената која сведоче о томе, увек су то била НН лица.

Одлуку о формирању Петроварадинског војног суда Архив Војводине

.....

[4] *Војна Енциклопедија*, том бр. 7, Београд, 1965, 392 (С. Урошевић).

[5] Видети: АВ, Ф. 406, Петроварадински војни суд, 20/34.

[6] Видети: АВ, Ф. 406, Петроварадински војни суд, 3/12.

не поседује, али се на сајту бечког Ратног архива може пронаћи грађа која је сврстана као грађа везана за Први светски рат под називом „Ратна подела на врсте, акте 61" („Kriegsgliederungen Akten 61"), заведена под сигнатуром **AT-OeStA/KA FA AOK OpAbt**. Под истом сигнатуром налази се и грађа везана за исти период и територију у следећим серијама: Тврђавна команда Петроварадин 1914–1917. (у којој претпостављамо да постоји одлука о формирању Петроварадинског војног суда, односно Ратног суда или нека друга иницијативна документа), Мостобран и Градска команда Београд од 1914–1915, Тврђавна команда Сарајево 1914–1916, Команда ратне луке Пула 1915–1918. итд.

На основу прегледа службених листова[7] за 1912. годину, у: „Лист државних закона за краљевине и земље заступане у царевинском већу" („Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder"), објављен је „Закон о војничко-казненом поступку" од 5. јула 1912. године за заједничку војну силу у којем се описује судско уређење и састављање судова односно пословање које је важило за целокупно подручје Аустро-Угарске монархије.[8]

Према наведеном акту судско уређење је било организовано на следећи начин:

А. код заједничке војске:

1. бригадни судови
2. дивизијски судови

Б. код ратне морнарице:

1. морнарски корски судови
2. адмиралски судови

В. за једну и другу заједно:

Врховни војнички судски двор

Формирање судова односно пословање:

Као истражне судије и водитељи расправа могли су бити именовани само официри за правосудну службу, и то, или сам управитељ суда или суду додељени официр за правосудну службу, којег управитељ одреди.

[7] http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1912&size=45&page=479, сајту приступљено 11.10.2016.

[8] Gregor Brezina, *Österreichische Militärgerichtsakten des Obersten Militärgerichtshofs im Ersten Weltkrieg, Diplomarbeit*, Wien, 2012 (Грегор Брезина, *Аустријски војни судски акти Врховног војног суда у Првом светском рату*, електронска верзија дипломског рада, Беч, 2012, 20, сајту приступљено 19.10.2016.

Преки суд/ратни суд код бригадних судова и код морнарских корских судова чине три судије: један потпуковник или мајор, представник војничкога сталежа као председавајући, један капетан (коњички капетан) војничкога сталежа као председник и водитељ расправе. Петроварадински војни суд је спадао у бригадне, али и дивизијске судове. Бригадни судови су имали право кажњавања осуђеника на казну од најдуже шест месеци и то једноставним или строгим затвором, а дивизијски судови су кажњавали осуђенике на дуже од шест месеци.[9]

Проучавањем докумената Петроварадинског војног суда дошли смо до закључка да је овај суд уједно био нека врста комбинованог суда и бригадног и дивизијског, који је војнике кажњавао казном од четири или пет година војног затвора. Поред гарнизонског затвора у Петроварадину, осуђеници су најчешће издржавали казну затвора у Војном затвору у гарнизонском месту Комаром на северу Мађарске или у Араду у западној Румунији.

Војни суд односно Војни ратни суд важио је за све чете „на ратишту", од почетка ратовања односно мобилизације и важио је за сва утврђена места односно тврђаве у областима Армије која оперише, за сва места, која су се налазила под непријатељском претњом за које је био надређен Ратни суд.[10] Уколико се судска власт налазила на копну, такви судови су називани војни ратни судови. Заједничком војском и Ратном морнарицом од 20. септембра 1911. управљало је царско краљевско Ратно министарство у Бечу, које је за свој рад директно одговарало цару.[11] На основу даљих прегледа службених гласника за 1913, пронађен је податак да је Командом утврђеног места Петроварадин, командовао главни командант, Јосип Марјановић.[12]

Петроварадински војни суд судио је војницима и официрима до краја 1916, односно почетком 1917. године. Нажалост, Архив Војводине не поседује документ о укидању рада овог суда. Распадом Аустро-Угарске монархије престала је функција Петроварадинског војног суда, а након завршетка рата 1918. године највиша и законодавна власт у држави била је у рукама провизорне Народне скупштине, што је било утврђено

[9] *Исто*, 24.

[10] *Исто*, 27.

[11] http://www.familia-austria.at/index.php/forschung-und-service/forschung-in-der-gesamtmonarchie/volljaehrigkeit-in-oesterreich/833-zeittafel-zum-heereswesen-oesterreichs, сајту приступљено 10.10.2016.

12 http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=shb&datum=1913&page=657&size=45 сајту, приступљено 11.10.2016.

Решењем провизорне Народне скупштине од 30. октобра 1918. године. Закони и установе, који нису били укинути, остали су важећи, што је значило да су институције царско краљевске војске још увек остале да делују. Основним Законом делокруг војних судова био је дефинисан и утврђен 22. новембра 1918. године.[13]

***

Лудвиг Хафнер (Ludwig Haffner), мајор Артиљеријског батаљона Команде утврђења број 6, је био оптужен због занемаривања службених прописа односно због губитка пет комада артиљеријског оруђа (два топа од 15 цм цеви и три хаубице 15 цм) током повлачења кроз Београд ка Земуну, бежећи од српске војске 14. и 15. децембра 1914. године. Војска, тешка артиљерија, теретна возила, коњи и пешадија повлачили су се од Екмеклука[14] до Земуна, журећи да што пре пређу понтонски мост преко Саве. Кроз улице Београда долазило је до застоја артиљерије, јер су се према изјави Еугена Верковича[15], најмање четири војне колоне стапале једна у другу сливајући се у једну улицу и покушавајући да се пробију кроз улице Краља Александра, Краља Милана, Његошеву, Кнеза Милоша па све до понтонског моста који повезује Београд са Земуном. Током повлачења војске, поред топова и хаубица, изгубљена је и „комплетна канцеларија са документима" односно сандук са оперативним, службеним књигама, планом мобилизације и специјалним картама Србије. Истрагом је утврђено да је при повлачењу дошло до застоја, односно загушења улица, колонама које су сачињавале пешадија, која је вукла артиљеријско оруђе и која је била заглављена по неколико сати на појединим местима, па и у песку на самој обали Саве, без могућности да пређу реку понтонским мостом.

Проучавајући ток целокупног суђења и изјаве са саслушања војних официра и подофицира стиче се слика таквог критичног стања повлачења, које је произвело немиле догађаје ускакања војске и коња у реку Саву, који су спасавајући се и покушавајући да се домогну обале Земуна, пливали и прелазили реку преко понтона или превозећи се мониторима (речни убојни брод). Мајора Лудвиг Хафнера Петроварадински војни суд је ослободио свих оптужби, јер је доказано да је спасавао људство

[13] G. Brezina, нав. дело, 111, сајту приступљено 19.10.2016.

[14] Део београдског насеља Миријево.

[15] Петроварадински војни суд, 3/26. „Извештај са саслушања Еугена Верковича (Werkowitsch) на суђењу мајору Лудвигу Хафнеру".

„односно све што се спасити могло“.

У прилогу војног досије мајора сачуван је план повлачења аустроугарске војске кроз Београд са уцртаним и уписаним улицама, обележеним понтонским мостом, као и појединим установама као што су Ратна академија итд. План је слабо читљив, јер је мастило разливено, али се ипак могу видети, обележена поља, на којима је дошло до застоја односно заглављивања артиљеријског оруђа при повлачењу, као и сам ток повлачења. План је урађен на транспарентном уљаном папиру.

Војни досије мајора Хафнера, писан је немачким језиком, делом и готицом, и садржи 128 страница. Хронолошки је заведен у „Табеларни образац дневног листа“ суда Команде утврђења, који је уједно и први документ у низу сваког војног досијеа за сваког војника понаособ. У „Табеларном обрасцу дневног листа“ суда пописани су, и хронолошки распоређени сви дописи, извештаји и казнене пријаве које су биле достављане Петроварадинском војном суду од стране војних, полицијских или других органа или команди на чијем подручју је било извршено (или само наговештено) казнено дело. Затим, сачувани су извештаји лекара, налази вештака, сведочења војника, официра, цивилних лица, дозволе за отпуст, телеграми, писма, разгледнице, честитке, фотографије итд.

У прилогу досијеа мајора Хафнера налазе се извештаји очевидаца догађаја, као и извештаји сведока који су присуствовали суђењу мајору Хафнеру, а који сведоче о токовима повлачења војске и артиљерије, односно артиљеријских колона кроз Београд ка Земуну, и то: извештаји припадника Артиљеријског батаљона Команде утврђења број 6, оптуженог мајора Хафнера, генерал мајора Едуарда Цанантонија (Eduard Zanantoni), капетана Генералштаба Хуга Мецгера (Hugo Metzger) Карл Хофмана (Karl Hoffmann) капетана, Еуген Верковича (Eugen Werkowitsch) капетана и Отокара Шире (Ottokar Šira) ађутанта мајора Хафнера, затим и извештаји припадника „Команде комбиноване чете подмаршала Краус” (*Kommando k. u. k. Kombinierte Korps FML Krauss*), извештај генералног штапског капетана Мецгера, поручника Баумагртена (Baumgarten), затим капетана Адолфа Бера (Adolf Bär) који је поднео извештај о дешавањима на понтонском мосту пре минирања, извештаји припадника Команде 15 цм тобџијске батерије М80, потпоручника Удо Прохаске (Udo Prochazka) и поручника Артиљеријског батаљона број 1, Габријела Грофитса (Gabriel Groffits) заменика команданта тобџијске батерије и заменика команданта задуженог за транспорт тобџијских цеви 2–15 цм, као и извештај Пала Добровског (Pal Dobrovszki) тобџије, припадника

15 цм тобџијске батерије. Извештаји са саслушања се међусобно подударају и потврђују сведочење мајора Хафнера о токовима повлачења аустроугарске војске 14. и 15. децембра, од момента добијања наредбе за повлачењем из Малог Мокрог Луга[16] око 15 сати 14. децембра, до 15. децембра до крајњег момента повлачења војске.

Петроварадински војни суд детаљно је разматрао токове повлачења војске из Београда ка Земуну, од момента од када је наредба за повлачењем објављена, из сата у сат је испитивано све до краја самог повлачења. Сви учесници повлачења били су детаљно испитивани, од главнокомандујућих преко артиљерије, официра и војника у које време и на ком месту су се тачно налазили да би се хронолошки добила јасна слика повлачења војске, као и критична места на којима је било остало заглављено артиљеријско оруђе.

Испитивања учесника повлачења обављана су у складу са унутрашњом политиком Војног суда. Петроварадински војни суд наложио је командама да у оквиру својих команди организују Ратни суд и преиспитају учеснике односно сведоке догађаја, на основу постављених питања које им је доставио Петроварадински војни суд. Одговоре са саслушања, унутрашњи ратни судови у оквиру команди су достављали Петроварадинском војном суду. На пример, такав један суд у оквиру Команде 19. чете, који је Команда организовала, назива се Суд царско-краљевске 19. чете (Gericht des k. u. k. XIX Kps.)

Петроварадински војни суд је достављао допис са питањима Команди 19. чете, 21. јануара 1915. године и захтевао да се саслушање спроведе у самој Команди и да се позове капетан 19. чете, Адолф Бер, који је био задужен за минирање моста и одговори на следећа питања:

1. Да ли је лично познавао мајора Хафнера и његовог ађутанта, поручника Отокар Ширу пре 15. децембра 1914. године.

2. Да ли може да наведе у које време су се мајор Хафнер и његов ађутант упутили ка понтонском мосту од Београда до Земуна и колико је времена прошло до њиховог повратка на београдску страну моста.

3. Од ког времена се сведок, Адолф Бер, налазио на поменутом мосту односно у близини и регулисао односно надгледао колону у маршу.

4. Да ли је сведок током ноћи или раније добио икаква упутства што се тиче минирања моста, уколико јесте од кога, и да ли су команданти и

[16] Исто. „Извештај са саслушања Карла Хофмана на суђењу мајору Лудвигу Хафнеру“.

чијих колона које су се налазиле у Београду, били упознати са временом минирања.

5. Да ли је сведок током поподнева, 14. децембра 1914, или касније, био у граду Београду, уколико јесте, да ли мисли, сагледавши целокупну ситуацију, да су поједине колоне у маршу, посебно колона тешке артиљерије мајора Хафнера, могле бржим темпом стићи до моста.

6. Да ли је тачно да се у време када се минирао мост, тешки топ са цеви од 15 цм, тобџијске батерије, налазио само 200 м од моста.

7. Да ли сведок сматра да је мајор Хафнер могао боље да брине о околностима и својим поступцима.

Такође, Петроварадински војни суд доставља допис са питањима 27. јануара 1915. године, Команди 19. чете и захтева да испитају следећа војна лица у оквиру Војног суда у самој Команди како би се утврдиле околности под којима је мајор Хафнер управљао артиљеријском колоном и командовао.

Даље, Петроварадински војни суд захтева да се испитају четири војна лица, и то: капетан Генералштаба Хуго Мецгер, поручник Баумгартнер, Капетан Генералштаба Јохан Ритер ф. Хемпел (Johann Ritter v. Hempel) и генерал-мајор Едуард Цанантони и свакоме од њих доставља појединачна питања на која треба да одговоре.

Питања

I Капетан Генералштаба Хуго Мецгер:

1. У којем делу Београда и од када је капетан Мецгер дириговао и управљао марширајућом војном колоном 14. и 15. децембра.

2. У које време је имао сазнања да ће пристићи тешка артиљерија, која је била под командом мајора Хафнера, и где се она тада тачно налазила.

3. Да ли је и у које време добио задатак или наредбу од Команде задужене за понтонски мост на реци Сави (Kommando der Sava-Pontonbrücke) да се убрза даље отпремање колона које се још налазе у Београду узимајући у обзир предстојеће минирање моста и да ли су одређене колоне биле упознате с тим, и да ли је тачно да је пре него што је мост миниран, важила наредба „да сви што пре пређу мост”.

4. Узимајући у обзир околности приласка према мосту да ли је било могуће да батерије бржим темпом стигну до моста.

II Поручник Баумгартнер:

1. Када (тачно навести време) и од кога је добијена наредба за повлачење и када је била пренета Команди мајора Хафнера под чијим руководством се налазила тешка артиљерија.

2. Да ли је именованом било познато да је наредба о повлачењу требало да буде пренета Тешкој артиљерији од стране Команде за мостобран у Београду, а у стварности је ту наредбу пренела Комбинована чета, односно 29. пешадијска дивизија и то са закашњењем, у моменту када се целокупна ратна армија увелико повлачила.

III Капетан Генералштаба Јохан Ритер фон Хемпел (Johann Ritter v. Hempel)

1–2. Питања као у тачки II 1. и 2.

3. Да ли је тачно да је колона тешке артиљерије у Београду била ометена од стране 29. пешадијске дивизије која јој се приближавала при повлачењу и да ли се то тако и десило, односно да ли се подудара са изјавама мајора Хафнера и поручника Грофитца.

IV Генерал мајор Едуард Цанантони:

1. У које време и под којим околностима сте зауставили батерију мајора Хафнера?

2. Да ли сте имали сазнања док сте пролазили кроз Београд да се остале чете и колоне у Београду налазе у веома критичном стању и да неће стићи да пређу понтонски мост на реци Сави пре његовог минирања?

3. Да ли је наредба за повлачењем кренула од Команде армије, што значи да је пре тешке артиљерије требало да прође ратна оперативна армија, и то пре тешке артиљерије.

Уједно, од ових четворице наведених сведока I–IV догађаја, Петроварадински војни суд захтева да свако појединачно изнесе свој суд и одговори на питање да ли сматрају да је мајор Хафнер учинио неки пропуст или можда сматрају да је недовољно бринуо о колони тешке артиљерије која је била под његовом командом.

У прилогу досијеа налазе се и Извештај и Закључак Петроварадинског војног суда од 24. априла 1915. године, којим је обухваћен цео судски поступак вођен против мајора Хафнера, и сумиране изјаве сведока и извештаји очевидаца који су своје изјаве изнели на саслушању у оквиру Команде на Ратном суду или са саслушања у Петроварадинском војном

суду. Такође, из изјава официра и војника се јасно види да се мајор Хафнер са осталим официрима трудио да спаси батерије командујући им да што брже прију обали Саве ка Земуну, тако да се мајору Хафнеру не сме пребацити то што је изгубио хаубицу, топове и војна документа, јер то није урадио из немарности, него се то десило због неуслова односно просторних околности кроз које није могла да прође толика количина артиљеријског оруђа, јер су се три колоне стапале у једну улицу покушавајући да прођу кроз њу, како би стигле до једног јединог моста на обалу Саве. Разумљиво је да је морало да дође до закрчења колона и да није било могућности нити да напредују, нити да се пробијају кроз споредне улице. На основу свих тих изјава Петроварадински војни суд утврдио је да мајор Хафнер **није крив** за губљене артиљеријског оруђа и војних докумената, него да је спасавао војнике, коње и све што се спасити може до последњег момента повлачења.

Пошто не постоји разлог за кривично гоњење против мајора Хафнера и никаква кривица му се не ставља на терет предлаже се обустава поступка од стране управитеља суда и водитеља расправе 24. априла 1915. године, чији предлог је усвојио и одобрио, 25. априла 1915, шеф Генералштаба и задужени командант.

Резиме

Аутор у свом раду презентује рад Петроварадинског војног суда на примеру суђења мајору Лудвигу Хафнеру, који је као командујући донео одлуку о повлачењу аустроугарске војске из Београда, 14. и 15. децембра 1914. године.

У раду су истакнута сва релевантна документа (искази сведока и учесника наведеног догађаја) која ипак потврђују одговорност (невиност) окривљеног у организовању повлачења, без обзира на губитак артиљеријског оруђа (два топа и три хаубице, као и комплетну документацију са војним документима–план мобилизације, службене књиге и војне карте).

Посебно је истакнута улога и ингеренције Петроварадинског војног суда, који по својим овлашћењима налаже командама да организују Ратни суд, који у својој надлежности, преиспитују учеснике односно сведоке догађаја, на основу питања која им је достављао Војни суд. Овакав приступ теми представља посебан допринос расветљавању војног судства у Аустро-Угарској монархији.

Извори и литература:

Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 406, Петроварадински војни суд
Војна Енциклопедија, том бр. 9, Београд, 1967. (E. Krafft)
Војна Енциклопедија, том бр. 7, Београд, 1965. (С. Урошевић)
Gregor Brezina, *Österreichische Militärgerichtsakten des Obersten Militärgerichtshofs im Ersten Weltkrieg, Diplomarbeit*, Wien 2012 (Грегор Брезина, *Аустријски војни судски акти Врховног војног суда у Првом. светском рату*, електронска верзија дипломски рада, Беч, 2012).

http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=shb&datum=1913&page=657&size=45
http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1912&size=45&page=479
http://www.familia-austria.at/index.php/forschung-und-service/forschung-in-der-gesamtmonarchie/volljaehrigkeit-in-oesterreich/833-zeittafel-zum-heereswesen-oesterreichs

Summary

MILITARY COURT PETROVARADIN THE TRIAL OF MAJOR LUDWIG HAFFNER

The author presents the workings of the Military Court in Petrovaradin through the example of major Ludwig Haffner`s trial, who as the commander in charge made the decision to withdraw the Austro-Hungarian army from Belgrade on the 14th and 15th of December 1914.

In this paper all of the relevant documents are presented (eye witness accounts of the events) which prove the innocence of the accused for the misconducts in the organization of the withdrawal, who was responsible regardless of the loss of artillery (two cannons, three howitzer, as well as all of the military documents – the plan of the mobilization, military maps and official books). In this paper the role of the Military Court in Petrovaradin is specially noted, which authorized the military commandments to form the War Tribunal, who questioned the participants and the eye witnesses, with the questions authorized by the Military Court. This approach to the subject reveals the system of the Military Court of the Austro-Hungarian Monarchy.

Мара Шовљаков

АНТИСРПСКА ХИСТЕРИЈА АУСТРОУГАРСКЕ У ДЕЛУ ЈАНА ЧАЈАКА *ЗАПИСИ ИЗ ЗАТОЧЕНИШТВА*

Сажетак: Питање антисрпске хистерије на Балкану, упркос протоку времена, није изгубило актуелност. Ратни сценарио Аустроугарске, брижљиво сачињен у министарским кабинетима, имао је за последицу изузетан удар на српски народ. Хистерија је покренута са намером, да се путем пропаганде, изазове гнев јавности, који је требало искористити у ратне сврхе. Ратне мере омогућиле су погроме, хапшења, интернирања. Документарни рад Јана Чајака, садржи списак једне групе од 200 интернираних Срба и Словака, у периоду август–децембар 1914. са подручја Јужне Угарске, заточених на три локације: Петроварадин, Каменица, Суботица. Узајамне везе Срба и Словака, дале су повод властима за хапшење. Јан Чајак је у култури и књижевности тражио излаз из бесмисла прогона невиних и мотив за опстанак.

Кључне речи: записи, Јужна Угарска, именослов, заточеништво, Срби, Словаци, Јан Чајак, Милан Стоја, књижевност

Записи из заточеништва су документарни и књижевни рад Јана Чајака, настао као последица заточеништва, потиснут је у заборав. Иако на 237 страна, осветљава почетак ратне драме у време Првог светског рата на подручју Јужне Угарске, говори поименице о интернирању близу 200 Срба. Аутор је непосредно по завршетку рата објавио записе настале у време боравка у казаматима у Петроварадину, Сремској Каменици и Суботици, у периоду август–децембар 1914. Аустроугарска монархија

је започела антисрпском хистеријом превентивни рат, уперен против својих поданика. Поред Срба, притиска нису поштеђени ни Словаци, што је мотив за утврђивање сложених појава. Расплет је припреман, годинама пред Велики рат. Културолошко и политичко прожимање Срба и Словака, повод је за хапшења и интернирања. *Записи из заточеништва,* документују увертиру Првог светског рата, период трагичне српско-словачке историје.

Двојна монархија, брижљиво је креирала планове, усмерене ка освајањима Балкана. То је подразумевало не само физичку ликвидацију становништва, него и затирање вере и културе. Донета је комплексна одлука, да се води рат како на фронту, тако и на простору сопствене државе. Залеђе фронта, третирано као простор ризика, подељено је на четири ратне зоне, правац истока, југа и југоистока. Репресивни војни закони су различитим интензитетом примењивани. Једно од мерила за увођење драконских мера, била је и верска припадност. Професор у Бечу, Јозеф Редлих, указао је студентима права, на предратну политику „истребљења православних верника“ у Босни и Херцеговини. Сурове ратне мере, подразумевале су масакре, егзекуције и депортације, спроведене на простору четврте ратне области, у Галицији, Буковини, Босни и Херцеговини и Далмацији. Војни закони примењивани су зависно од воље војних команданата, који су имали право на смртну казну, без спровођења судског процеса. Посебно су изложени националној нетрпељивости Русини у Галицији и Срби на Балкану. Подвргнути сумњи за сарадњу са непријатељем и проглашавани за нелојалне, узимани су за таоце, депортовани, расељавани. Право војске на самоодбрану допуштало је спровођење државног терора над сопственим грађанима. Шуцкори су у Босни и Херцеговини, формирани од Хрвата и муслимана, имали задатак да спрече побуну српског становништва и спроведу етничко чишћење Мере застрашивања допринеле су да депортације прерасту у масакре у Далмацији, Босни, Војводини и Хрватској. Један од циљева расељавања становништва била је германизација. План о националном прекомпоновању и хомогенизацији простора, сачињен је у војним кабинетима, у склопу вишегодишњих припрема за рат. Тенденциозно се креирао политички амбијент, који је потхрањивао тезу о непријатељском држању Срба. Један од момената за изрицање оптужби, организовање погрома против Срба, указао се након Сарајевског атентата. Антисрпска хистерија, проширила се из Сарајева на целу Монархију. Министарство спољних послова ангажовало је велики број

аутора, кадрих да преко штампе блате српски народ, како би оправдали сурове мере над цивилним становништвом. Репресивне мере захватиле су српско становништво Босне и Херцеговине, пре објаве рата Србији. Државни терор обухватио је све слојеве становништва, оправдање се налазило у социјалдарвинистичкој теорији, која је Србе стављала на дно лествице. Репресалије су у првој ратној години, у највећој мери, на различите начине искусили Срби Хабзбуршкој монархији. Страдало је по Хаутману, између 35.000 и 40.000 цивила, што је у односу на 1.900. 000. Срба у Монархији, значајан број.[1]Хапшења су започета, пре ратних дејстава. У Банату је до 26.7.1914. ухапшено 200 лица, лишено је слободе до 30. 7. 1914. око 5.000 Срба у Монархији.[2]

Један од најзначајнијих словачких писаца, са простора Јужне Угарске, учитељ, Јан Чајак (1863–1944) оставио је иза себе поред приповетки, прожетих мотивима заједничког живљења Срба и Словака, и *Записе из заточеништва*, објављене 1923. на словачком језику, у Бачком Петровцу. Нашао се од средине августа до краја децембра 1914. као талац – затвореник у Петроварадину, Сремској Каменици и Суботици. Групу су чинили 190 виђенијих Срба и 8 Словака Јужне Угарске. Таоци су требали да буду гарант лојалности народа. Чајак, иако и сам заточеник, сачинио је тајно списак затвореника, бавио се приказом појава, односа међу њима, и тако приближио моменте из деликатне ситуације. Добро је познавао неке заточенике, делио са њима забринутост, указао на страх међу затвореницима. Најбројнији су на списку виђенији сељаци, око 80 ратара и сточара, 18 земљопоседника и трговаца, учитеља, преко 30 свештеника, десетак калуђера, неколико кнезова, адвоката, лекара, доста чиновника. Поред сељака, у заточеништву се нашла српска интелигенција и виђенији људи. Посебну пажњу Чајак је посветио професору Карловачке гимназије, Стевану Поповићу, оцу лекара Душана Поповића, оснивачу Сокола. Указао је на књижевни аспект интересовања и рада професора Карловачке гимназије Стевана Поповића, свештеника Милана Стоје из Шова, учитеља Косте Пешића из Шова, свештеника из Футога Стевана Николића... За њих је био везан опозиционим радом, из предратног времена српско-словачке сарадње, покренуте под вођством Милана Хоџе. Петровчани су због опозиционог држања кажњени

.....

[1] М. Казимировић, Ханс Хаутман, *Крвави траг великог рата*, Нови Сад 2015, 53–75.

[2] М. Казимировић, Ханс Хаутман, *Крвави траг великог* рата, 65. и А. Анић, *Говори др Анте Тресића-Павичића изречени у аустријском парламенту за вријеме рата*, Нови Сад, 2015, 80.

од Тисине владе. Чајак је окарактерисан као противник династије и монархије. Повод за хапшење била је инсинуација да је противник мобилизације.[3]

Српска интелигенција из Срема, Бачке, Славоније и словачка из Петровца, Кисача и Кулпина брижљиво је одабрана. Власт није опраштала узајамне словенске политичке манифестације. Нису заборављени национални напори Срба и Словака, усмерени на очување језика и народног стваралаштва. Тежња за очувањем националног идентитета приближила је два народа. Словаци су у 18. веку водили борбу за веру, током 19. века за језик и политичка права. Отуда везаност Чајака за футошког свештеника Стеву Николића и апотекара Стеву Поповића. Поп Николић, биран пред Први светски рат у Футогу за кнеза, уживао је поверење Словака, који су га заједно са Србима, истакли као посланичког кандидата, што им власт замерила. Из Футога су заточени још учитељ Веселин Марјански, газда Никола Топалов. Чајак је разлог за хапшења Срба и Словака, видео у денунцијацији Мађара, Немаца и Жидова. Затим наводи инсинуације да је код др Душана Поповића наводно откривен арсенал пушака и бомби и постојала намера да сруши Петроварадински мост. Међу ухапшеним нашао се и познати словачки адвокат из Новог Сада, Милош Крно, затим интерниран у Дебрецин.[4]

Апотекар из Футога, Стеван Поповић, иако доведен за таоца, пуштен је након интервенције апотекара Гросингера, који се налазио на челу владајуће странке. Доведена су два футошка свештеника Стева Николић и Гаврило Шијачки, управник вероисповедних школа Стеван Бошњак, учитељи Лазар Вукотић и Веселин Марјански. У пограничној полицији нашли су се виђени људи из низа места. „Живо се сећам проте Милоша Папића из Жабља, чије је одело било умрљано од мућкова којима су га гађали Мађари из Жабља... Као српски ухода доведен је истог дана др Славко Шећеров“.[5]

У заточеништву, упркос строгим мерама, међу застрашеним заточеницима надвладала је потреба за опстанком. Непријатељска клима осећала се међу чуварима, преко осионог понашања Франковаца, демонстрације моћи, форсирања хрватске химне, што је доприносило непријатном осећају. Присутан је утицај језуита и католичке пропаганде.

[3] Ј. Кмеђ, *Словачки књижевни реализам југословенске мотивације*, Југословенско-словачке славистичке везе, Нови Сад, 1987, 459, 460.

[4] Ј. Чајак, *Записи из заточеништва*, Бачки Петровац, 1923, 9, 10, 11, 56.

[5] РОМС М 12.470 Стеван Поповић, *Биографија*, 9.

Заточени су на понашање војске реаговали на различите начине. Са друге стране напету атмосферу, умиривао је звук клавира, на коме је свирао поп Стоја: Рубинштајна и народне песме. Стоја је познавао чешку световну литературу, знао више језика, читао немачку Библију. Иронијом судбине, нашао се заточен у кадетској школи у Каменици, коју је непосредно пред рат завршио његов син. Православни свештеници обављали су Божије службе, уз литургијске песме, у импровизованим затворским условима. Славила се међу заточеницима скромно крсна слава. Читане су књиге из различитих области, дискутовано је о значајним темама из филозофије, природних наука. Највише се помињу поред дела класика, немачки аутори. Стоја је, упркос неоспорном потенцијалу, након пуштања из заточеништва, после неколико недеља поново одведен са сином Станојем, теологом, у Будимпешту. Пуштен почетком 1916. и од последица тамновања је умро 1920.[6] Упркос страдању, саставио је две песме посвећене драматичној ситуацији у којој се нашао. Стојине песме нашле су место на страницама Чајакових *Записа*. Постојала је јака свест о неправди, страдању невиног таоца, изречена кроз стих, писан у форми популарне шалајке.

„Срб, чека, трпи,
И подноси лако
Што је од детињства
Научио тако.”

Стоја је инспирисан песмом Лазе Костића, Santa Maria della salute, саставио песму под истим називом, где видимо да правду не тражи од владара, већ од Мајке свете.

„Молим те Мајко света:
Дому ме моме пусти.
Зашто да овде умрем.
Са проклетством на усти.

Згрешио нисам ништа,
Савест ми моја вели,
Зато ми Мајко Света

[6] Ј. Чајак, *Записи из заточеништва*, Бачки Петровац, 1923, 78–83, 133, 173, 210.

Слободу ти подели”[7]

Чајак се упушта у различите мотиве, везане за веру и љубав, испитује снагу мајчинске и братске љубави, исказане и епској српској поезији. То указује на естетске домете и снагу уметника, да превазиђе тренутни стање, наметнуто силом. Народна песма, подједнако је присутна као историјско наслеђе, како код простог народа, тако и код образованих. Спремни да преиспитују снагу речи, попут верности и неверства, траже у стиху мотиве везане за борбу за опстанак.[8] Јунаци Чајакове приче, жртве окрутне политике, иако различитих занимања, повезани су истим емоцијама за народно стваралаштво. Чајаков списак је јединствен јер указује на државне мере и тенденцију власти да застраши становништво. Поред имена и презимена, дати су подаци везани за веру, године живота, занимање и место становања.

Именослов заточених интернираних у Каменицу, суботичку тамницу од августа до краја октобра 1914.[9]

1. Војин Грковић, Каменица, православни, 27 година, трговац
2. Драгомир Барковић, Ириг, православни, 22 године, рачуновођа
3. Васа Дамјановић, Ириг, православни, 44 године, трговац
4. Коста Димић, Рума, православни, 57 година, власник ресторана
5. Ђока Жигић, Рума, православни, 36 година, трговац
6. Душан Остоић, Рума, православни, 37 година, трговац житом
7. Емил Грбић, Рума, православни, 29 година, свештеник
8. Др Младен Симоновић, Рума, православни, 45 година, адвокат
9. Др Ђорђе Красојевић, Карловци, православни, 62 године, адвокат
10. Стеван Поповић, Карловци, православни, 61 година, гимназијски професор
11. Александар Ђуришић Биорац, Рума, православни, 37 година, велепоседник
12. Др Јоаким Чупић, Беочин, православни, 41 година, архимандрит
13. Арсеније Јеремић, Крушедол, православни, 50 година, калуђер
14. Ђорђе Иванић, Мала Вашица, православни, 52 године, свештеник
15. Зоран Акшамовић, Кисач, православни, 26 година, свештеник
16. Милан Божић, Ривица, православни, 38 година, свештеник

[7] Исто, 184, 185.

[8] Исто, 192–194.

[9] Исто, 225–236.

17. Мита Зековић, Шид, православни, 51 година, свештеник
18. Лазар Ранковић, Манђелос, православни, 44 године, свештеник
19. Никола Бронзић, Мохово, православни, 50 година, свештеник
20. Милан Басарић, Кузмин, православни, 36 година, свештеник
21. Влада Обрадовић, Адашевци, православни, 53 године, свештеник
22. Милутин Стојадиновић, манастир Јазак, православни, 53 године, игуман
23. Илија Шумановић, Моровић, православни, 49 година, свештеник
24. Живко Тедић, Буковац, православни, 30 година, свештеник
25. Висарион Стакић, Мала Ремета, православни, 43 године, калуђер
26. Доситеј Теодоровић, Свилош, Грабово, православни, 40 година, калуђер
27. Јустин Коић, Бешеново, православни, 47 година, калуђер
28. Јован Попић, Кулпин, православни, 33 године, свештеник
29. Јован Поповић, Врдник, православни, 34 године, свештеник
30. Светозар Петровић, Бингула, православни, 37 година, свештеник
31. Јован Ластавица, Дивош, православни, 43 године, свештеник
32. Гавра Ковачевић, Баноштор, православни, 45 година, калуђер
33. Никола Јовичић, Крушедол, православни, 47 година, земљопоседник
34. Милан Јефтић, Лединци, православни, 61 година, земљопоседник
35. Милан Цветић, Каменица, православни, 48 година, пољопривредник
36. Петар Станковић, Каменица, православни, 47 година, пољопривредник
37. Gustav Klobušicky, Кулпин, Словак, евангелик, 52 године, свештеник
38. Благоје Белић, Раковци, православни, 49 година, пољопривредник
40. Стоја Богдановић, Свилош, православни, 50 година, пољопривредник
41. Јован Драгојловић, Мала Ремета, православни, 45 година, пољопривредник
42. Владислав Живковић, Беочин, православни, 49 година, пољопривредник
43. Паја Малешов, Стари Кер, православни, 62 године, пољопривредник
44. Аврам Боботски, Сусек, православни, 53 године, пољопривредник
45. Младен Мићашевић, Ириг, православни, 50 година, пољо-

привредник
46. Јован Величковић, Вогањ, православни, 58 година, пољопривредник
47. Сима Вујић, Вогањ, православни, 53 године, пољопривредник
48. Марко Михајловић, Сусек, православни, 37 година, пољопривредник
49. Владимир Дукић, Шаренград, православни, 43 године, пољопривредник
50. Живко Живковић, Черевић, православни, 51 година, крчмар
51. Илија Вуковић, Лединци, православни 46 година, пољопривредник
52. Филип Воларов, Моловин, православни, 61 година, пољопривредник
53. Љубомир Јоцић, Јазак, православни, 43 године, пољопривредник
54. Сава Мисиркић, Карловци, православни, 46 година, угоститељ
55. Божа Мијалчић, Лежимир, православни, 39 година, пољопривредник
56. Младен Кракановић, Черевић, православни, 59 година, трговац
57. Јован Јовановић, Шашинци, православни, 46 година, свештеник
58. Никола Метикош, Моровић, православни, 46 година, учитељ управник
59. Љубомир Марковић, Крушедол, православни, 42 године, пољопривредник
60. Тома Јовичић, Нерадин, православни, 34 године, пољопривредник
61. Александар Николић, Шаренград, православни, 58 година, месар
62. Никола Чизмић, Бингула, православни, 45 година, пољопривредник
63. Пера Нићетић, Сусек, православни, 51 година, пољопривредник
64. Љубомир Милановић, Сасе, православни, 51 година, пенз. свештеник
65. Тоша Павловић, Гргетег, православни, 53 године, пољопривредник
66. Радивој Радуловић, Беочин, православни, 54 године, пољопривредник
67. Душан Павловић, Мартинци, православни, 49 година, учитељ
68. Богдан Панаотовић, Баноштор, 45 година, пољопривредник
69. Мита Поповић, Лединци, 62 године, пољопривредник
70. Коста Пешић, Старе Шове, 49 година, пензионисани учитељ
71. Петар Ширадовић, Ердевик, 71 година, пољопривредник
72. Илија Станисављевић, Краловци, 24 године, медицинар
73. Никола Топалов, Стари Футог, 34 године, пољопривредник

74. Живан Петаковић, Бингула, 66 године, пољопривредник
75. Васа Станојев, Сусек, 71 година, пољопривредник
76. Бранислав Добродолски, Бешеново, 32 године, свештеник
77. Васа Латинкић, Јазак, 48 година, свештеник
78. Влада Хранисављевић, Добринци, 28 година, свештеник
79. Стево Николић, Стари Футог, 44 године, свештеник
80. Леонид Бугаески, Раковац, 44 године, калуђер
81. Влада Савић, Каменица, 46 година, пољопривредник
82. Божа Радак, Лединци, 34 године, поседник
83. Паја Ракар, Сасе, 49 година, пољопривредник
84. Миливој Ракић, Каменица, 50 година, пољопривредник
85. Живан Анђелић, Вогањ, 42 године, пољопривредник
86. Лазар Божанић, Раковац, 43 године, пољопривредник
87. Лазар Бујандић, Стари Кер, 49 година, пољопривредник
88. Радован Бељански, Крушедол, 46 година, пољопривредник
89. Милан Галетин, Стари Кер, 52 године, пољопривредник
90. Митар Милошевић, Ириг, 64 године, поседник
91. Рада Аћимовић, Баноштор, 52 године, поседник
92. Паја Алимпић, Лединци, 51 година, поседник
93. Ђока Келебић, Манђелос, 45 година, пољопривредник
94. Тоша Теодоровић, Мала Ремета, 43 године, пољопривредник
95. Јосип Петровић, Шаренград, 57 година, пољопривредник
96. Петар Вукан, Адашевци, 59 година, учитељ
97. Светозар Јукић, Моловин, 47 година, пољопривредник
98. Александар Грк, Стари Сланкамен, 53 године, велетрговац дрвета
99. Милан Гњатић, Нови Сланкамен, 50 година, трговац
100. Велимир Марканов, Бингула, 44 године, велепоседник
101. Петар Мијатовић, Ердевик, 51 година, трговац
102. Богдан Миладинов, Кисач, 39 година, пољопривредник
103. Јован Цветковић, Баноштор, 42 године, трговац
104. Мита Ђорђевић, Грабово, 43 године, пољопривредник
105. Јован Матић, Раковац, 44 године, пољопривредник
106. Урош Мишчевић, Дивош, 75 година, поседник
107. Филип Недић, Бингула, 46 година, пољопривредник
108. Коста Натошевић, Нови Сланкамен, 41 година, велепоседник
109. Кузман Хинић, Шид, 45 година, учитељ
110. Милан Радивојевић, Кузмин, 73 године, учитељ
111. Никола Раделић, Мала Вашица, 40 година, учитељ

112. Станко Борић, Лединци, 39 година, учитељ
113. Никола Тадић, Ердевик, 53 године, пољопривредник
114. Велизар Радивојевић, Карловци, 37 година, подсекретар Народних фондова
115. Жарко Стојковић, Баноштор, 49 година, пољопривредник
116. Александар Циковић, Рума, 63 године, благајник
117. Никола Ралић, Шашинци, 62 године, пољопривредник
118. Љубинко Ивковић, Моловин, 62 године, виноградар
119. Јован Белић, Стари Сланкамен, 45 година, пољопривредник
120. Мита Николић, Нерадин, 48 година, пољопривредник
121. Лука Јовић, Чортановци, 63 године, нотар
122. Филип Кетић, Стари Сланкамен, 81 година, пољопривредник
123. Урош Јанковић, Буковац, 35 година, нотар
124. Веселин Марјански, Стари Футог, 32 године, учитељ
125. Никола Ранковић, Буковац, 37 година, пољопривредник
126. Јован Михајловић, Гргетег, 57 година, пољопривредник
127. Сава Марковић, Крушедол, 51 година, пољопривредник
128. Милош Марјановић, Гргуревци, 60 година, пољопривредник
129. Гавра Лозјанин, Грк, 51 година, пољопривредник
130. Петар Милорадић, Шуљам, 51 година, пољопривредник
131. Ђорђе Латас, Шашинци, 49 година, пољопривредник
132. Ђорђе Сладојевић, Крчедин, 55 година, трговац
133. Миливој Николић, Крчедин, 29 година, учитељ
134. Чедомир Николић, Мала Ремета, 44 године, пољопривредник
135. Љуба Вукмировић, Мартинци, 41 година, учитељ
136. Милан Одановић, Нерадин, 30 година, учитељ
137. Милан Стоја, Старе Шове, 48 година, свештеник
138. Иван Стратимировић, Кулпин, 39 година, велепоседник
139. Илија Танасин, Старе Шове, 69 година, пољопривредник
140. Никола Пешић, Путинци, 37 година, учитељ
141. Радивој Роксић, Нови Сланкамен, 36 година, пољопривредник
142. Војин Степанов, Старе Шове, 60 година, пољопривредник
143. Филип Татић, Марадик, 49 година, ратар
144. Душан Рајачић, Стејановци, 36 година, свештеник
145. Јан Груник, Петровац, римокатолик, 65 година, Словак, радио у банци
146. Иларион Живановић, Гргетег, 33 године, калуђер
147. Едуард Гроисингер, Петровац, 33 године, евангелистичка вера,

учитељ, Словак
148. Јан Пиксијадес, Кисач, 26 година, евангелиста, Словак
149. Тоша Жижаков, Стари Кер, 58 година, пољопривредник
150. Глиша Николић, Ириг, 49 година, свештеник
151. Марко Ердерога, Путинци, 40 година, свештеник
152. Михајло Ликић, Чалма, 53 године, пољопривредник
153. Др Ђорђе Живковић, Ириг, 55 година, лекар
154. Јован Вујић, Ириг, 59 година, трговац
155. Адам Остојић, Отавица, 45 година, бивши жандарм, поштар
156. Урош Возаревић, Митровица, 51 година, велепоседник
157. Павел Кукучка, Петровац, евангелик, 29 година, Словак, трговац
158. Пајсије Павловић, Гргетег, 30 година, калуђер
159. Ђока Радотић, Грк, 51 година, нотар
160. Др Младен Лисавац, Ириг, 52 године, адвокат
161. Јан Чајак, Петровац, евангелик, 51 година, учитељ, Словак
162. Корнел Зубовић, Врдник Раваница, 49 година, калуђер
163. Др Јован Радивојевић, Рума, 41 година, кандидат адвокатски
164. Васа Пешић, Грабово, 43 године, пољопривредник
165. Ђока Пуља, Ириг, 53 године, трговац
166. Љубомир Павловић, Черевић, 57 година, нотар
167. Исидор Спасојевић, Хопово, 68 година, калуђер
168. Никола Фрушић, Дивош, 61 година, велепоседник
169. Живко Прокић, Дивош, 56 година, пољопривредник
170. Станко Козић, Визић, 49 година, пољопривредник
171. Танасија Котарлић, Визић, 52 године, пољопривредник
172. Милан Рајковић, Нештин, 61 година, пољопривредник
173. Милан Прокић, Дивош, 44 године, поседник
174. Милан Бауранов, Визић, 66 година, пољопривредник
175. Добра Стојковић, Баноштор, 44 године, пољопривредник
176. Милан Силбашки, Баноштор, 62 године, пољопривредник
177. Милош Живановић, Ђипша, 65 година, пољопривредник
178. Алимпија Вујић, Ђипша, 61 година, пољопривредник
179. Јован Стејин, Чортановци, 43 године, трговац
180. Никола Барковић, Ириг, 43 године, радник у банци
181. Предраг Грковић, Каменица, 33 године, трговац
182. Ђока Новаковић, Нештин, 49 година, пољопривредник
183. Антоније Вујанић, Ердевик, 56 година, папучар
184. Васа Путинчанин, Чалма, 54 године, велепоседник

185. Тоша Ширадовић, Ердевик, 42 године, пољопривредник
186. Тоша Савић, Марадик, 53 године, велепоседник
187. Коста Панић, Бингула, 61 година, пољопривредник
188. Јован Максимовић, Черевић, 59 година, трговац
189. Живан Јелчић, Бингула, 39 година, велепоседник
190. Сима Авакумовић, Мохово, 60 година, пољопривредник
191. Александар Томић, Мохово, 52 године, пољопривредник
192. Панта Прекоповић, Черевић, 71 година, пољопривредник
193. Ђока Станојев, Сусек, 63 године, велепоседник
194. Глиша Германовић, Беочин, 40 година, трговац
195. Стеван Николајевић, Стејановци, 51 година, велепоседник
196. Штефан Квас, Кулпин, евангелик, учитељ
197. Владимир Мичатек, Кисач, евангелик, 43 године, учитељ
198. Сима Миросављевић, Добринци, 68 година, пензионисани учитељ

Именослов је Чајак саставио октобра 1914. у Суботици, на основу мађарског именослова. Имена писана на мађарском превео је на српски језик свештеник Милан Стоја.

„Менослов“ је крадом преписан, док је Чајак помагао чуварима у затворској канцеларији. Пошто је знао мађарски, немачки, словачки, српски, могао се наћи у таквој прилици да остави траг о заточеништву. У деликатној ситуацији поред Чајака, нашали су се познати адвокат, радикал Ђорђе Красојевић, карловачки професор Стеван Поповић, беочински архимандрит Чупић, велепоседник Стратимировић... Чајак је имао слуха за страдања породица заточеника. Жена и деца, професора Поповића интернирани су на различите стране. Несрећан је тихо уздисао „Боже мој“. Заточен је и син попа Стоје, Станоје теолог. Међу затвореницима присутни су одјеци страдања фрушкогорских манастира и монаха, стрељања Срба из Срема на Петроварадинској тврђави... Вести о убиству српских цивила у Шапцу, недужних у Кленку, под оптужбом шпијунаже....

У заточеништву су владала војничка правила, која су подразумевала примену следећих казни: шест сати гвожђа, два сата везивања, 30 дана самице, смртна казна. Наводи да су официри кадетског кора показали шовинистичко расположење, како у Каменици, тако и Суботици. Било је панике у редовима затворске страже, у време посртања Монархије на Церу. У моменту надирања српске војске у Срем, затвореницима је

наређено да копају ровове око Каменице. Фанатизам је водио војнике, који су у различитим приликама, држали затворенике везане са упереним пушкама. Значајну улогу приликом одлучивања о слободи или задржавању заточених имао је у Јужној Угарској краљевски комесар Бела Талијан.[10]

Чајак наводи да су одлуком Војног суда стрељани Бешчани 12. 9. 1914. у шанцу Петроварадинске тврђаве: Светозар Дујановић, православни свештеник, Владимир Марковић, нотар, Даница Јовановић, учитељица [сликарка], Милан Маричак, ветеринарски кандидат, Светозар и Владимир Бојичић, пољопривредници.[11]

Сведок времена Анте Тресић-Павичић, посланик у аустријском парламенту, навео је да се „беснило“ и против Срба у Јужној Угарској. Угледни Срби из Купинова, Ника Радосављевић, звани Шабан, начелник, Љупко Грмуша Влашић, Никола Ралић и Незињанин, прободени су на гробљу бајонетима. У Кленку је уморен у властитој кући шумар Обрад Пеичић, Убијен је на путу и свештеник Доњег Товарника, Стево Јовановић. Свештеника Бошка Момировића из Брестача, обесили су са начелником и општинским тајником, без процеса, затим их спалили. Начин убијања, указивао је нељудско понашање злочинаца, спремних да жртве спаљују везане за пласт сена, бацају у Саву, или остављају недељама незакопане.[12]

Говори Анте Тресић-Павичића, изречени у аустријском парламенту 1918. током рата, наговестили су могућност кажњавања починилаца злочина на простору југословенских земаља. Наведене су врсте почињених злочина, за које је требало утврдити бројност жртава. Почињено је сврстао у следеће групе: убијене након осуде, без суда, за заточене из политичких разлога, број интернираних, број прогнаних, евакуираних, погинулих у различитим околностима, у тамници и оковима, од болести и глади. Поред људске, наводи се материјална штета за пљачкања, наплаћене реквизиције. „Прст“ посланика, изнет „пред судом светске повијести“, ишао је у правцу одговорних министара, и захтева за обештећење, оштећених. Несрећу већине, тешко је било обухватити статистиком, за коју нису били расположени меродавни у Аустроугарској монархији. Остала је само неостварена жеља, да се „тужи

[10] Исто, 89, 92, 133.

[11] Исто, 163.

[12] А. Анић, *Говори др Анте Тресића-Павичића изречени у аустријском парламенту за вријеме рата*, Дубровник, 1919, 13, 14.

Аустрија“, у којој се пре рата за велеиздају могло судити појединцу, који „љуби“ матерњи језик и идеале демократије. Показало се да новонастала Краљевина СХС није имала воље, нити организоване институције да утврди обим страдања.[13]

Чајак је у мемоарској форми, приближио једно време, у коме се обичан живот ломио у правцу рата. Указао на драматичну слику прилика, документовао је списком таоца, указао на антисрпску хистерију. Подстицао је таоце на читање, размишљање и стварање у абнормалним околностима. Упркос боравку у заточеништву, не напушта цивилизацијске тековине. Уноси на хуманистички начин исконску потребу очувања основних принципа, позитивних вредности. Свестан значаја епске и лирске књижевности, стваралаштва модерног доба, сам даје скроман допринос, приказом разних призора, слика свога доба. Исказује преко српско-словачке повезаности, веру у словенску узајамност. Упркос намери моћних војних савеза, Чајак је исказао могућност остварења идеала малог човека, у драматичном периоду, путем књижевног стваралаштва.

Summary

ANTI-SERB HYSTERIA OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE, IN PART OF JAN ČAJAKOV, RECORDS FROM CAPTIVITY

Records from captivity, documentary and literary work of Jan Cajak, published in 1923 in Slovak language, after the end of the Great War, point to the political and social importance of the event. They suggest the cooperation between Serbs and Slovaks, mutual contacts and Slavic closeness. Anti-Serb hysteria organized by the military authorities, was the prelude to the formation of public opinion turned against Serbs and Slovaks. At the beginning of the Great War there were carefully planned arrests of patriots, who were converted from the subjects to hostages. Thanks to Cajak's efforts, the hostages were recorded by their name, place of residence, age and occupation. Although there are only the names of 198 hostages, out of tens of thousands, it is still an important piece of data that gives a picture of the life

[13] Исто, 14–18.

in captivity. It shows the pressure of the authorities who wanted to frighten the hostages by moving them from Petrovaradin and Kamenica to Subotica. The detainees tried to overcome the fear for their lives by a series of activities. In addition to food and clothing, their relatives brought them books and they read well known works about different subjects. Epic poetry had a very important role as an incentive to struggle for survival. The hostages discussed, wrote poems and postcards and read available newspapers. In those modest conditions the priests held services and celebrated the patron saints. Cajak's work is important for understanding the issues related to the preservation of national identity and the struggle of educated patriots for their language and religion. Aware of the significance of epic and lyric literature in modern times, Cajak himself gave a modest contribution by depicting various scenes of his times. Through Serbian-Slovak connection he expressed his belief in Slavic solidarity.

Проф. др Јасна Јованов[1]

ЗНАЧЕЊЕ ЕТНОГРАФСКИХ МОТИВА У СЛИКАРСТВУ ДАНИЦЕ ЈОВАНОВИЋ

Сажетак: Даница Јовановић (1886–1914) је једна од најзначајнијих српских сликарски с почетка XX века. Уметничко школовање је започела у Београду у Уметничко занатској школи, а наставила на Женској сликарској академији у Минхену 1910. године. Академију је завршила 1914. године, а због почетка рата се вратила у домовину. Аустријски преки војни суд ју је осудио, заједно са групом ухапшених из Бешке и других делова Срема, на смрт стрељањем, што је извршено 12. септембра 1914. у шанцу Петроварадинске тврђаве. Уметничку заоставштину Данице Јовановић, насталу између 1909. и 1914. чине цртежи, углавном са студија у Минхену и слике које је сликала на Академији, или у домовини током летњих распуста. Тематски се ради о портретима, мртвим природама, жанр сценама, пејзажима, као и већем броју фигура сељака и сељанки у народним ношњама из Србије и с Косова. Ове фигуре су углавном сликане на картону мањег формата, скицозно и динамично, што говори о раду по живом моделу, али има и оних које указују на могућност коришћења разгледнице као предлошка. Тематски, оне се уклапају у актуелни програм националне еманципације који кореспондира са концептом женске еманципације у Србији и српској уметности. Циљ рада је да се одреде карактеристике у овој области сликарства и у опусу Данице Јовановић уопште, које повезују ове две области.

Кључне речи: Даница Јовановић, почетак XX века, Минхенска

[1] Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад; Универзитет EDUCONS, Сремска Каменица

сликарска школа, женска еманципација, Балкански рат, Први светски рат

О Даници Јовановић и њеним „нечастивим жељама“

Рођена у Бешки 4. јануара 1886, у сељачкој породици, током похађања основне школе, Даница Јовановић је одличан успех показала само из „цртања, женског ручног рада и кућарства“.Када је у Бешку 1900. дошао млади студент сликарства Стеван Алексић, да доврши зидне слике у Ваведењској цркви, био је то вероватно први сусрет Данице Јовановић са једним талентованим живим сликарем. Поред зидних слика Алексић у Бешки ради и портрете учитеља Ђорђа Прерадовића и његове жене Зорке[2] помало круте и уздржане, али су за Даницу свакако представљали откровење – слике које нису припадала црквеном сликарству, чијем је настајању могла и да присуствује. Према сећањима у породици Јовановић, већ тада показала таленат и љубав према цртању и тај је сусрет свакако био пресудан за њено формирање: наставиће школовање и постаће сликар. У Вишу српску девојачку школу у Новом Саду се уписала 1903. Цртање јој је предавала Анђелија Сандић, позната по реформаторским идејама у настави уметничких вештина, док је директор школе био Аркадије Варађанин, чије су филантропске идеје касније помогле да се оствари Даницина жеља да се школује. Након завршетка школе 1907. била је свесна да то није крај, већ тек почетак школовања. Уз помоћ Сандићеве и вероватно Варађанина, уписала се у Уметничко-занатску школу у Београду, да би се усавршила у „овом ми милом и јединому предмету за који врло јаку вољу имам, а према томе држим и дара имам у сликарству.“[3]

„Звали смо је Бешка. Учила је код Ђоке Јовановића. Била је то фина девојка... Даница је у Београду радила и код Марка Мурата и код Ристе Вукановића. [...] Даница је становала на Варош капији.“[4] Осим наведених професора, Даницу је веома значајан био Драгутин Инкиостри. Једини сачувани рад из београдског периода представља мртва природа која је могла настати по његовим упутствима. У Београду је Даница, први и једини пут за живота, излагала своје радове, на годишњој изложби

.....

[2] Ј. Јованов, *Стеван Алексић*, Матица српска – Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад 2008, 58–60, 68, 183, 187.

[3] РОМС, 7145.

[4] АСАНУ, бр. 1463/I–7; Разговор Живорада Настасијевића с Вуком Драговићем у Београду, 12. јула 1954.

школе.[5] Након Београда, њено следеће одредиште је био Минхен. Уз подршку Аркадија Варађанина ушла је у круг питомица Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња. У писму од 5. октобра 1909.[6] обавестила је Аркађанина о посети Дани Јовановић из Велике Кикинде чија ће јој помоћ омогућити да ускоро отпутује у Минхен.

У Минхену је положила пријемни испит и на Женској уметничкој академији (Damenakademie), а 1. децембра је примљена и у Женско уметничко удружење.[7] Од септембра 1910. добијала је и стипендију Петроварадинске имовне општине, која је о њеном школовању бринула до јула 1914, односно до коначног повратка у домовину. Почетком 1910. стиче нову добротворку, најбољу коју је могла пожелети: Олгу Јовановић, кћерку Лазара и Софије Дунђерски, једне од оснивачица Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња 1881. Удата за дворског саветника у Будимпешти, Олга је наставила породичну традицију задужбинарства кроз Завод за васпитање српских девојака у Будимпешти, као и помагањем сликара Стевана Алексића.[8] Помоћ је Даници била довољна за плаћање школарине и сликарског прибора. „Мени је само једина жеља да до циља дођем, да остварим своје лепе идеале: и да једанпут загасим своју нечастиву жељу.“[9]

О данима школовања, до пред крај у 1914. години, нема много података, сем оних које сама износи у писмима Варађанину. С нескривеним поносом му јавља да је прву годину на Damenakademie завршила као један од најбољих ученица.[10] Своје прво лето у Бешки провела је сликајући, о чему обавештава и Олгу Јовановић. Током дуге школске године наставља да похађа часове на академији и свакако прати шта се дешава на уметничкој сцени Минхена. За њу су најзанимљивије могле бити две изложбе групе „Плави јахач“ одржане 1911. и појаве као кубизам, фовизам, експресионизам, примитивна уметност, народна уметност, те алманах „Плави јахач“ који је садржао радове чланова групе са

[5] Б. С. Николајевић, „Изложба радова Уметничко-занатске школе“, *Недељни преглед*, бр. 2, Београд 1909, 24, 372–373.

[6] POMC, 15654.

[7] Y. Deseyve, *Der Künstlerinnen-Verein München e.V. und seine Damen-Akademie. Eine Studie zur Ausbildungssituation von Künstlerinnen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Herbert Utz Verlag, München 2005, 163.

[8] J. Jovanov, *Danica Jovanović*, TOPY-Spomen-zbirka Pavla Beljanskog – Narodna biblioteka „Đorđe Natošević“, Beograd–Novi Sad–Inđija, (2007), 31.

[9] POMC, 15657.

[10] POMC, 15650.

репродукцијама примера египатске, готичке, азијске, афричке и народне уметности, као и дечјих радова. У то време Даница Јовановић показује огроман напредак у раду, слика уљем и добија дозволу да копира у Пинакотеци. Ипак је свесна и непознате територије која се простире пред њом. „Сликарство је така уметност која има маље грана него свака друга наука, али јој је корен дубљи него у науке. Овим хоћу да кажем – колико година имамо да студирамо, што је више праксе, што је више година студирати, то је боље.“[11] Варађанину пише да само школовање траје осам семестара и да је њој стало да добије „сигурну диплому“ како би стекла право да предаје у школи. Тада је већ савладала сликање портрета и акта, а у слободном времену је сликала мртву природу и пејзаж. „Осим тога, кад имам мало времена, бавим се композицијом и народном орнаментиком.“[12] Попут Надежде Петровић која је покушала да добије место наставнице цртања у Скопљу,[13] и она жели да оде на југ и да своју педагошку каријеру започне у Јужној Србији.[14] Истражује народне мотиве и чак предлаже Варађанину да у Новом Саду одржи неколико предавања о народним шарама.[15] Године студија и живота „на страни“ само су подстакле о њој већ тињајући свест о потреби да се креативношћу и знањем подстакне напредак читаве заједнице, посебно женске популације. Своју улогу види као неку врсту мисије, којом ће наставити традицију добротворног рада и тако показати да цени дугогодишњу бригу својих добротвора. Потреба да кроз изучавање и представљање народних мотива искаже и патриотски став, као и да пренесе знање и вештину неуким сеоским женама, оставиће трага и на њеним сликама. У том смислу, интересовања уметничке групе „Плави јахач“, идеје које јој је усадило школовање у Уметничко-занатској школи, као и породично васпитање и повишена патриотска реторика присутна како у Бешки, тако и у Србији, определили су Даницин вид еманципације, те тематску оријентацију већег дела њеног сликарства.

.....

[11] РОМС, 15652.

[12] РОМС, 15664.

[13] *Надеждина писма: писма са одличним поштовањем Надежде Петровић*, прир. Р. Бојовић, Галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2016, 47–49.

[14] J. Jovanov (2007), 35.

[15] РОМС, 15653.

Балкански ратови

У јесен 1912. у Минхен се вратила 21. октобра, пар дана по избијању Првог балканског рата. Док она похађа часове сликарства и копира у Пинакотеци, у Бешки и читавом региону српско становништво саосећа са сународницима из Србије. Поред организованог одласка добровољаца на фронт и акција за прикупљање помоћи борцима и рањеницима, рат је присутан и у новинарским извештајима Јаше Томића[16] и Вељка Петровића[17] и у илустрованим часописима.[18] Балканске ратове прати неславна част да су то прве ратне операције на европском тлу са којих стижу филмски извештаји, свакако и до минхенских биоскопа.[19] Када се крајем јуна 1913. вратила у Бешку, Даницу су дочекале две књиге сабраних репортажа Јаше Томића, са фронтова на Косову, око Скадра и из Македоније,[20] препуне утисака о великим победама и великом страдању. Што је још значајније, репортаже у књизи *Рат на Косову и у Старој Србији* илустроване су фотографијама Драгутина Ј. Андоновића које прате пут српске војске дуж обала Дрима, преко Љум куле, куле Леке капетана и Везировог моста и даље, преко албанских планина покривених снегом. Поједини од тих мотива јављају се у Даницином сликарству: Везиров мост,[21] невеликог формата, окружен зеленилом које се огледа у води и Мост код Љум куле;[22] за разлику од јесењег призора на Андоновићевој фотографији, и овде је све окружено зеленом вегетацијом, сценом какву би путник затекао у летњем периоду. Оба моста налазе се на територији коју је српска војска освојила у Првом балканском рату. У лето 1913. граница утврђена на мировној конференцији у Лондону, у тешко доступним крајевима и даље је порозна; ратне операције су завршене, али је мало вероватно да се двадесет седмогодишња девојка, ма како самосвесна и одлучна била, одважила на путовање у те крајеве. Може се разумети њена жеља да посети ослобођене крајеве Старе Србије, да у призорима

[16] *Застава*.

[17] *Браник*.

[18] Л. Ракић, *Одјек Првог балканског рата у Војводини*, у: *Први Балкански рат* (уредио В. Стојанчевић), САНУ, Београд 1991, 57–74.

[19] Д. Косановић, *Филмска снимања за време Првог балканског рата*. *Први Балкански рат* (ур. В. Стојанчевић), САНУ, Београд 1991, 143–148.

[20] Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*; Ј. Томић, *Рат у Албанији и под Скадром*, обе у издању Електричне штампарије др-а Светозара Милетића, Нови Сад 1913.

[21] J. Jovanov (2007), 40, 41, 118.

[22] Исто, 40, 41, 118.

људи и жена у народним ношњама, младим продавцима лубеница и војницима на мртвој стражи налази призоре које је њена патриотски настројена машта већ креирала. Мотиви на Данициним сликама често указују на њена путовања: највероватније је током тог лета 1913. прелазила Саву и сликала сељанке из западне Србије у ношњама, младиће и девојке како се враћају са поља, сељанчице и жене са шареницама, поред бунара. Ипак се поставља питање: да ли је могла да оде чак на југ, до Призрена и Љуме, у крајеве који су чак и у мирнодопско време бивали несигурни? Питање се усложњава након увида у колекцију Јоце Вујића, у чијем каталогу је репродукована слика Призрен датована у 1912. годину.[23]

Србадија

Последња година студија била је пресудна за учвршћење њених уметничких и личних уверења. У марту је Даница Јовановић завршила академију, али је остала у Минхену како би наставила рад на пејзажу. Током пролећа 1914. укључила се у рад Академског друштва „Србадија“.[24] Основано у циљу неговања „другарских и патриотских осећања и интереса”, у периоду Даницини боравка у Минхену, посебно после Балканских ратова, „друштво је проширило поље свог рада, нарочито на политичком плану”.[25] О пажљивом праћењу ратних збивања говори прослава уласка црногорске војске у Скадар, организовање Свесловенске вечере, Балканске вечери, или одавање поште преминулом Јовану Скерлићу у чију славу је Бранко Лазаревић одржао предавање (одржаваних од краја 1913. до средите 1914. године).[26] Захваљујући књигама и новинама које су стизале „од куће”, Даница Јовановић је пратила збивања у Новом Саду, Београду, или на фронтовима. Из *Женског света* који јој је слао Варађанин, сазнавала је о подршци коју је српска војска имала у Новом Саду и Бешки.[27]

Даница Јовановић није била једини студент сликарства активан

[23] Исто, 41, 124.

[24] О Србадији: Љ. Дурковић Јакшић, „Српско академско друштво ’Србадија’ у Минхену и његова читаоница (1889–1914)“, *Историјски часопис*, књ. XXVIII, Београд 1971, 375–380.

[25] Исто, 378.

[26] Б. Лазаревић, „Др Јован Скерлић“, *Летопис Матице српске*, год. LXXXIX, књ. 299, св. 3, Нови Сад (1914), 257–284.

[27] У писмима му захваљује на *Женском свету*.

у Србадији; у различитим периодима чланови су били и Александар Секулић, Цвијето Јоб, Коста Јосиповић, Михајло Миловановић, Бранко Поповић и други. Убрзо по Даницином уласку у друштво (6. фебруара), изабрана је нова управа, са Стојаном Аралицом на челу и Даницом као благајницом.[28] Њеном ангажману у Србадији можемо да захвалимо и што је Стојан Аралица памти боље од осталих српских студената. „Као сада је видим како седи у минхенској Пинакотеци и копира Рубенсову 'Отмицу': блондинка, малецна растом, са 'ужасно много пегица'. Веома интелигентна. Изванредно ведар тип човека, без трунке мрачности. Није била лепа... ни сексуално привлачна... ни кокета. Није се трудила да се допадне. Волела је мушко друштво. Стално је била са студентима, мушкарцима. Али никако није била тип такозване 'сифражеткиње'. Она је србовала. А шта би друго могла да ради? Шта је требало да ради? Била је Српкиња. Сва. И само то. Дана је била безусловно талентована девојка. Ипак је била још ђак, још се није била формирала. Још није имала своје сликарске ноте..."[29]

Еманципација кроз национално

„О Даници прича скоро с нежношћу. Била је, вели, необично скромна девојка. Гледајући њене фотографије каже да је највернија она где седи пред кућом, у Бешки, међу клиповима кукуруза. 'Стално је била с нама, мушкарцима, у мушком друштву. Била је као најбољи друг. И скромна, мила. Згрануо сам се када сам чуо да је страдала... Била је велика Српкиња. И изванредно добра као човек... Била је као једна птица. Мала, плава... Нисам знао да је спремна на хероизам. Али била је Војвођанка.... А то је било доста и за хероизам.'[…]"[30] Стојан Аралица је нагласио да Даница Јовановић „није била сифражеткиња", али то ипак не значи да није била, данашњим језиком речено, родно свесна. Довољно је само навести неке од доказа: одлучно исказивање својих потреба у првом лицу једнине, уздизање личног хабитуса на ниво просветитељске мисије, везивање за најнапреднију струју у Добротворној задрузи Српкиња Новосаткиња, праћење штампе која се залаже за женску еманципацију

[28] В. Коњикушић, усмено.

[29] АСАНУ, бр. 14631/I–2; разговор Стојана Аралице с Вуком Драговићем у Београду, 22. маја 1954.

[30] АСАНУ, бр. 14631/I-11; разговор Андре Франилевића с Вуком Драговићем у Београду, 19. августа 1954.

кроз право гласа и једнакост на професионалном плану (*Женски свет*), контакти са особама ангажованим на промовисању женског питања (Софија Телеки). Од користи су и фотографије: ако Даница носи високе црне ципеле из практичних разлога, строги црни костим сличан мушком оделу који у феминистичким круговима улази у моду почетком последње деценије деветнаестог века, могла је да замени – да је хтела – и неком женственијом варијантом. Са друге стране, нема сумње да кравата или лептир машна које носи око врата, представљају јасну манифестацију њених уверења. Штавише, на аутопортрету ће себе насликати са краватом, која кореспондира са самосвесним изразом и чврстим ликом, као и енергичним гестом којим повлачи потезе бојом. Свесна је и да постоје различити видови ангажованости и нужности да своју мисију усмери у другом правцу, те да сопствену еманципацију оствари у како је једино могуће у њеној домовини, на национално-просветитељском плану. Ово усмерење има своје дубоке разлоге у самој суштини друштва из којег је поникла: национални рад препознаје се као константна компонента женског покрета у Србији. Ова замена тезе изазвана је у сталним процесом националне еманципације, али и патријархалним руралним елементом који преовлађује над грађанским и радничким. Даница Јовановић је у Минхену могла да се упозна са социјалним проблемима радничке класе, да прати рад Српског радничког друштва, али је знала да је код куће чекају другачије околности. У прединдустријском друштву какво преовлађује у Србији, и даље је значајан лик жене са села, као заступника ванвременског, хранитељског принципа природе.[31]

Ауторски допринос Данице Јовановић у исказивању аутентичности женске сфере у руралном окружењу, добија свој израз кроз више слика малих димензија, уља на картону, ређе на платну, које је сликала, или бар скицирала у изворном окружењу. На сликама које чине најмање трећину укупног опуса сликарке, преовлађују жене у ношњама из западне Србије, углавном из Мачве и Јадра. Мада инсистира на ношњи као јединој одећи коју оне носе, Даница Јовановић не инсистира на дословној интерпретацији живописних мотива на прслуцима, кецељама, шареницама, већ на одећи као визуелном коду, те на препознатљивости послова које оне обављају. Умножавањем одређених типичних сеоских послова сликарка жели да унапреди значај њиховог рада, као и да укаже на архетипске вредности интегрисане у руралну свакодневицу. Сличне мотиве и ту врсту изворне живописности у околини Бешке више није

[31] L. Nochlin, *Representing Women*, Thames and Hudson, London, 1999, 81–105.

могла да сретне. То показује и венчана фотографија брата Милана и његове супруге Даринке, из лета 1912. Импровизовани атеље украшен је ћилимима, али је одело на младом пару грађанско. Да би открила аутентичност, сликарка је морала да се окрене друкчијем окружењу, у којем ће забележити минијатуре из сеоске свакодневице које ће јој, као што је вероватно планирала, послужити за каснију разраду. Зато ове слике представљају израз заустављеног тренутка, а не панорамски приказ аутентичног националног миљеа. Ове мале исечке из сеоског живота треба посматрати као покушај Данице Јовановић за поновним успостављањем везе уметности и живота и обнављањем контакта са природом,[32] који ће одвести до нових декоративних целина погодних са постизање њених просветитељских циљева.

Ове слике малог формата носе у себи снажну минхенску ноту – сликане у духу великих минхенских мајстора импресионизма,[33] оне су више импресионистичке у самом сликарском поступку него у ставу и начину размишљања. Светао колорит, са акцентима беле, нарочито у партијама неба, наглашен потез и акцентовање детаља интензивним бојама (црвена, зелена, наранџаста, жута), понављају се од слике до слике, као и често уздигнут предњи план уз преовлађујућу површину неба. Ако бисмо желели да нађемо стилску паралелу са минхенским сликарством, онда би то била колористичка линија која од Макса Либемана[34] води ка Ангелу Јанку, од аутентичног минхенског импресионизма ка његовој академизованој фази. Тек у неколико слика Даница Јовановић користи дрвеће, бунар или неку зграду као сценографију за своје слике сељака и сељанки, у намери да дочара игру светлости и њен учинак на облике. Боје на одећи за њу представљају центар пажње, а „природно сунчево осветљење им даје нову изражајну снагу“.[35]

* * *

Сама идеја да мостове на Белом Дриму овековечи у сликама, као и да наставнички посао потражи у Јужној Србији, односно у околини Скопља, где ће њено знање наћи одговарајућу примену у подизању женске самосвести, доказ су Данициних дубоких родољубивих осећања.

[32] W. Chadwick, *Women, Art and Society*, Thames and Hudson, London, 2003, 253.

[33] U. Finke, *German Painting From Romanticism to Expresionism*, Thames and Hudson, London, 1974, 156; I. F. Walther, *Impressionism*, Taschen, Köln, 2006.

[34] C. Lenz, *Max Liebermann*, Hirmer Verlag, München, 1986, 15–18.

[35] U. Finke, 156.

Ипак се чини да је Јовановићева свесно заметала своје трагове, ако је уопште путовала у крајеве ослобођене од Турака у Балканским ратовима. Аустроугарска поданица која се у Минхену дружи са србијанским студентима, често прелази границу на Сави и крстари Србијом где жели да ради, морала је да пробуди сумњу код државних власти. Њена младост и образовање били су слаба гаранција лојалности, тако да је њено кретање и раније било предмет пажње полиције, те се она коначно нашла међу таоцима које су аустријски војници покупили у Бешки и извели пред преки суд у Петроварадину. Након смртне пресуде, 12. септембра 1914. стрељана је на Петроварадинској тврђави, за казну и као знак упозорења сваком будућем непоштовању власти.[36] На месту њихове погибије у шанцу у подножју Петроварадинске тврђаве, 1934. је подигнуто спомен-обележје. Студенти новосадске Академије уметности, која се налази недалеко, свакодневно пролазе поред спомен-плоче стрељаним Бешчанима, сасвим сигурно не знајући да је постављена као тужно сећање на смрт једне сликарке, која није била много старија од њих када је стала пред стрељачки строј.

Литература:

Y. Deseyve, *Der Künstlerinnen-Verein München e.V. und seine Damen-Akademie. Eine Studie zur Ausbildungssituation von Künstlerinnen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Herbert Utz Verlag, München 2005.

Љ. Дурковић Јакшић, „Српско академско друштво ’Србадија’ у Минхену и његова читаоница (1889–1914)“, *Историјски часопис*, књ. XXVIII, Београд 1971, 375–380.

J. Jovanov, *Danica Jovanović*, TOPY-Spomen-zbirka Pavla Beljanskog-Narodna biblioteka „Đorđe Natošević”, Beograd–Novi Sad–Inđija, 2007.

Ј. Јованов, *Стеван Алексић*, Матица српска – Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад 2008.

Д. Косановић, *Филмска снимања за време Првог балканског рата. Први Балкански рат* (ур. В. Стојанчевић), САНУ, Београд 1991.

Б. Лазаревић, „Др Јован Скерлић“, Летопис Матице српске, год. LXXXIX, књ. 299, св. 3, Нови Сад 1914, 257–284.

C. Lenz*, Max Liebermann*, Hirmer Verlag, München 1986.

[36] *Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад* (1914–1915): службена преписка: садржај докумената из фонда бр. 74, Б. Андрић ур., Нови Сад, Архив Војводине, 2014, 31.

Б. С. Николајевић, „Изложба радова Уметничко-занатске школе“, *Недељни преглед*, бр. 2, Београд 1909, 24, 372–373.

L. Nochlin, *Representing Women*, Thames and Hudson, London 1999.

Л. Ракић, *Одјек Првог балканског рата у Војводини*. У: Први Балкански рат (уредио В. Стојанчевић), САНУ, Београд 1991, 57–74.

Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, Електрична штампарија др-а Светозара Милетића, Нови Сад 1913.

Ј. Томић, *Рат у Албанији и под Скадром*, Електрична штампарија др-а Светозара Милетића, Нови Сад 1913.

U. Finke, *German Painting From Romanticism to Expresionism*, Thames and Hudson, London 1974.

W. Chadwick, *Women, Art and Society*, Thames and Hudson, London 2003.

I. F. Walther, *Impressionism*, Taschen, Köln 2006.

Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад (1914 – 1915): службена преписка: садржај докумената из фонда бр. 74, ур. Б. Андрић, Нови Сад, Архив Војводине, 2014.

Надеждина писма: писма са одличним поштовањем Надежде Петровић, прир. Р. Бојовић, Галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2016.

Извори:

РОМС, 7145.
РОМС, 15650.
РОМС, 15652.
РОМС, 15653.
РОМС, 15654.
РОМС, 15657.
РОМС, 15664.

АСАНУ, бр. 1463/I–7; Разговор Живорада Настасијевића с Вуком Драговићем у Веограду, 12. јула 1954.

АСАНУ, бр. 14631/I–2; разговор Стојана Аралице с Вуком Драговићем у Београду, 22. маја 1954.

АСАНУ, бр. 14631/I–11; разговор Андре Франичевића с Вуком Драговићем у Београду, 19. августа 1954.

Архив Војводине, Ф. 74 – Команда утврђеног места Петроварадин Нови Сад (1914–1915), кутија I, свеска I, 7.

Резиме

Даница Јовановић (1886–1914) представља једну од најзначајнијих српских сликарски с почетка XX века. Уметничко школовање је започела у Београду у Уметничко занатској школи, а наставила на Damenakademie у Минхену 1910. године. Студије је завршила 1914. године, а у домовину се вратила због почетка Великог рата. Аустријски преки војни суд ју је осудио, заједно са групом ухапшених из Бешке и других делова Срема, на смрт стрељањем, што је ивршено 12. септембра 1914. у шанцу Петроварадинске тврђаве. Уметничку заоставштину Данице Јовановић, насталу између 1909. и 1914. чине цртежи, углавном са студија у Минхену и слике које је сликала на Академији, или у домовини током летњих распуста. Тематски се ради о портретима, мртвим природама, жанр сценама, пејзажима, као и већем броју фигура сељака и сељанки у народним ношњама из Србије и с Косова. Ове фигуре су углавном сликане на картону мањег формата, скицозно и динамично, што говори о раду по живом моделу, али има и оних које указују на могућност коришћења разгледнице као предлошка. Тематски, оне се уклапају у програм националне еманципације који кореспондира са концептом женске еманципације у Србији и српској уметности. У жељи да својим сликарством помогне буђење националне свести и образовање сеоских жена, Надежда Петровић је, убрзо по повратку са школовања у Минхену, 1904. године, поднела молбу Министарству просвете за премештај на место учитељице цртања у Српској гимназији у Скопљу. Сличне идеје је имала и Даница Јовановић, која је у својим плановима за будућност имала и изучавање народних шара како би могла да подучава сеоске жене у Јужној Србији (Македонији). То је био њен начин да се одужи добротворима који су помагали њено школовање и настави њихову мисију. Током летњих боравака у домовини, радила је мале скице са фигурама мачванских сељака и сељанки. Ретко кад је на њима разрађивала народне шаре, очигледно остављајући тај део посла за неки будући рад. Више од детаља, били су јој важни типови из народа, послови које су сељаци обављали, или се враћали са пазара и с поља. Корпус слика са темама из народног живота представља само један вид патриотске еманципације Данице Јовановић. Постојао је и онај други – активности у Академском друштву „Србадија“ у Минхену и припреме за слављенички дочек српске војске након победе у бици на Церу, које се припремало у Бешки. Ове, као и многе активности које можемо тек да наслутимо,

биле су разлог да буде стрељана као једна од многих жртава погрома у Срему тих дана и уједно прва од многобројних српских уметника који су у Великом рату страдали.

Summary
MEANING OF ETNOGRAPHIC MOTIFS IN DANICA JOVANOVIĆ'S PAINTING

Danica Jovanović (1886–1914) was one of the most influential Serbian female painters from the beginning of the 20th century. She began her art studies in Belgrade School of Arts and Crafts, and continued them in Munich Damenakademie in 1910. She graduated from the Academy in 1914, when she returned to her homeland at the beginning of WW I. Austrian court martial sentenced her to death by firing squad, along with many others arrested in Beška and other parts of Srem; they were executed on September 12th, 1914, in one of the trenches of the Petrovaradin Fortress. Artistic legacy of Danica Jovanović, created between 1909 and 1914, consists of drawings – mostly made during her studies in Munich, paintings from the Academy, or those painted in her homeland during holidays. Those paintings are mostly portraits, paintings of still life, themed pieces, landscapes, as well as a number of figures of peasants in traditional garbs from Serbia and Kosovo. These figures were mostly painted on smaller pieces of cardboard, sketch-like and dynamic, which suggests working with live models, but there are also those that suggest the use of postcards as models. Their themes establish them as a part of the Serbian national emancipation movement, which corresponds with the concept of emancipation of women in Serbia, as well as in Serbian art. Wishing to aid in the awakening of the national awareness and education of women from rural areas through her work, Nadežda Petrović applied at the Serbian Secretary of Education for the transfer to the position of art teacher in Serbian Gymnasium in Skopje, soon after her return from Munich in 1914 Danica Jovanović had similar ideas, and planned to study traditional garb motifs so that she can educate women from rural areas in Southern Serbia (todays Macedonia). While spending summers in the homeland, she did small sketches of villagers from Mačva. She rarely worked on garb details, apparently leaving that for some future work. Instead of focusing on

details, she studied people, chores they did, or returned from. The body of work with themes from everyday life was just one of the aspects of Danica Jovanović's patriotic emancipation. Others were the participation in the activities of Munich Academic Society 'Srbadija', and preparations for the celebratory welcome of the Serbian army after the Battle of Cer, organized in Beška. Taken with other hostages from Beška, she was court-martialed and executed by the firing squad, as one of the many victims of Srem pogrom, and one of the first artists who perished in the Great War.

Maja Vasiljević and Vladimir Abramović[1]

CULTURAL DIPLOMACY, PRESERVATION AND CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY: DRAGUTIN F. POKORNI IN NORTH AFRICA DURING THE GREAT WAR[2]

Abstract: In the context of centenary of World War I, the focus of this text are results and strategy of cultural diplomacy which were conducted by a leader of the Serbian military band officially called the Band of the Cavalry Division (*Muzika Konjičke divizije*). The stage for these activities was in North Africa (1916−1918), where part of the Serbian army recuperated from retreat across the mountains of Albania. This paper is a result of an extensive archival research of the National Library of Serbia's collections and periodicals published during the Great War in North Africa. The article also sheds light on the work of a musician, Dragutin F. Pokorni. This paper also highlights key points in the fruitful encounter between Serbian military musicians and the multi-layered cultures of the Maghreb countries and examines the importance of the BCD's promotion of Serbian culture overseas, as a type of cultural diplomacy.

Keywords: Great War, Dragutin F. Pokorni, The Band of Cavalry Division, Tunisia, Bizerte, Maghreb, correspondence, cultural elite

In third year of celebrations marking the Centennial of the WWI, despite

[1] Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Čika Ljubina 18−20, 11000 Beograd maja.vasiljevic@f.bg.ac.rs ; vabramovic@gmail.com

[2] This paper is part of research on project "Modernization of the Western Balkans" (No. 177009) financed by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

an extremely wide range of different sources including several digital,[3] there still exists a lack of musicological discourse on this historical period. Obviously, it's not easy dealing with music in the Great War, be it military, folk or popular. There's always fear and doubts present among musicologist during research: music intended to be useful, or they find it too simple, since music during the war celebrated concrete political and military battles or personal longings of scattered people. More importantly, not only historians but also scholars from other arts and humanities branch were primarily concerned with glorifying the 'heroism' and sacrifice of Serbian soldiers while keeping silent on the some quiet and lyric episodes of the Great War, like activities of the Serbian army in the North Africa from March 1916 to December 1918. Finally, there are only few historians interested in episodes of this dramatic period of Serbian and world history without presence of the Serbian dynasty and politicians.[4]

By placing the activities of one musician, Dragutin F. Pokorni (11 October 1867 Čermákovice in Czech −1956 in Belgrade),[5] leader of the second best Serbian military band officially called the Band of the Cavalry Division (*Muzike konjičke divizije*), and examining his role in the broader context of Serbian cultural diplomacy in the Great War, this paper offers an unconventional answer to the current debates in the humanities regarding new approaches to WWI, but also to the sociological issue of (non)existence of cultural elite.

***

Dragutin F. Pokorni was musician of Czech origin who lived in capital of the Kingdom of Serbia since 1899. Up to his arrival in Belgrade, Pokorni worked as accompanist and horn player at Karlstheater in Vienna, where

[3] The largest place for digitized sources is project *Europeana 1914−1918* http://www.europeana-collections-1914-1918.eu/ (The National library of Serbia was part of the same project with *The Great War* digital library: www.velikirat.nb.rs) and there's also many others events, publications etc.

[4] For instance, retired air force colonel, Predrag Pejčić was the only one who wrote in-depth study about Serbian army in Tunisia. His research covers rich archive sources and periodicals, and his book was important source for our research. See П. Пејчић, *Српска војска у Бизерти (1916*−1918) [The Serbian Army at Bizerte], Завод за уџбенике и наставна средства, Belgrade, 2003. Pejčić also paid attention to cultural activities of the Serbian army in North Africa: 135−140.

[5] National archive of Moravia in Brno, Brno Bishopric, Oberkaunitz (1649−1949), A registration form of D. F. Pokorni, http://actapublica.eu/matriky/brno/prohlizec/1348/?strana=154 (viewed 2.11.2016)

distinguished musicians made their careers. During two periods, from 1897 to 1904 and from 1906 to 1910, Pokorni occupied position of conductor at the National Theatre of Serbia and Žarko Savić's Opera on the Boulevard, located at the site of the later building cinema "Balkan" in Belgrade.[6] Musicologist Roksanda Pejović, a renowned expert on Serbian music from this period, on examining overall orchestral performances in Belgrade of that time, singles out concerts of the theatric orchestra conducted by Pokorni in 1899, year when he came to Belgrade, with the Serbian premiere of Beethoven's *Pastoral Symphony*, and his appearance as conductor on a concert held at the National Theatre to celebrate the birthday of a new King, Peter I Karađorđević in 1903.[7] Before the outbreak of the First World War, he already participated as bandmaster of the Band of the Cavalry division (BCD) in the Balkan Wars (1912−1913), which was second Serbian military band with structure of symphonic orchestra in time when civil symphony orchestra didn't exist in the Kingdom of Serbia. Shortly before the Austria-Hungary declared war to Kingdom of Serbia, Pokorni was appointed as the first manager of the Military Music School established during first months of 1914 in the small city Grejač near Niš.

According to historical evidence, even before leaving the territory of the Kingdom of Serbia, all military bands of the Serbian army were active. In fact, already in the first days of the WWI, Pokorni invited representatives of the Karađorđević dynasty and the members of the Serbian elite to support his charity concerts in Vrnjačka banja with Band of the Cavalry division enriched by teachers and cadets of the mentioned Military Music School,[8]

[6] See also: G. Krajačić, *Vojna muzika i muzičari 1831–1945* [Military Music and Musicians], Vojska, Beograd, 2003, 120, 69−71; His biography in English was provided in: M. Vasiljević, „'Quiet African episode' for Serbian army in Great War: Music of Cavalry Division and Dragutin F. Pokorni in North Africa (1916−1918)", *New Sound*, Beograd, 43 (2014), 128−129. In addition to orchestral conducting at Belgrade opera houses and military bands, Pokorni was also dedicated to vocal music practice, and he directed the First Belgrade Singing Society, the Stanković Choral Society and Serbian-Jewish Choral Society.

[7] Until now there were only few musicological reviews on orchestral conducting of Pokorni, see: R. Pejović, *Srpsko muzičko izvođaštvo romantičarskog doba* [The Art of Performing Music in Serbia in the Romantic Period], Univerzitet umetnosti, Belgrade, 1991, 316, 320, 322, 325, 333; S. Đurić Klajn, *Orkestri u Srbiji do osnivanja Filharmonije* [Orchestras in Serbia before the Foundation of the Philharmonic], Beogradska filharmonija, Belgrade, 1977, 23–27.

[8] National library of Serbia, Collection of concert programes, Announecement for Prince Alexander, Vrnjačka Banja, 11. 7. 1914, http://velikirat.nb.rs/items/show/1061

and continued with concerts during 1915 in Veles and Niš.[9]

However, like many other military musicians of that time (most of them of Czech origin), Pokorni was only rarely mentioned by musicologists. Pejović only notes that intensification in orchestra performances in Belgrade following Dragutin Pokorni's and Stanislav Binički's (1872−1942) respective entries into the city's musical life, in 1897 and 1899.[10] But, we cannot find any appraisal of Pokorni's work by a Serbian musicologist. Dragutin Pokorni, we could finally notice, made his artistic career in the shadow of dominant person of Belgrade music life of that time − Stanislav Binički, composer of first premiered Serbian opera *At Dawn* (*Na uranku*, 1903). During the Great War Binički was conductor of the best Serbian music band Orchestra of the Royal Guard (*Muzika Kraljeve garde*), and he was in charge of all bands of the Serbian army. Finally, he was remembered in the first place as an author of famous *March to the Drina* (*Marš na Drinu*, 1915), music symbol of the WWI for later generations, which was often used by politicians for construction of remembrance of the Great War and as a Serbian national(istic) song. Still, it should be borne in mind that Binički has not practiced correspondence with foreign diplomats during the Great War or it has not been preserved.[11] Otherwise, rich correspondence and notes of Pokorni are important source for research and interpretation of "peacetime" and recovery time of the Serbian army in Tunisia and relations with other Maghreb countries. It should be also mentioned that alongside his own discourse Pokorni translated numerous music critics from Tunisian and Algerian newspapers from French to Serbian,[12] and published them in the Serbian journal *Napred/En avant*. Through his translations, it becomes possible that the news on success of BCD spread to the wide territory where citizens/soldiers of the Kingdom of

[9] *Српски југ*, „Концерт у Велесу" [The Concert in Veles], No. 348, 2, 14. 7. 1915.

[10] Cf. R. Pejović, op. cit., 321.

[11] Binički have to lead correspondence with Serbian Supreme Command during the War, especially on regrouping of military bands and procurement of music instruments: Military Archive, Fond Republika Srbija: Vojska Kneževine/Kraljevine Srbije 1847–1920 (VKKS), Popisnik br. 3, Ratna arhiva Vrhovne komande srpske vojske i svih njenih odeljenja od 1914. do 1920. godine [*War Archive of the Serbian Supreme Command and all their Departments from 1914 to 1920*], Box 249, Fasc. 272 and 72. These important, but still scarce letters of Binički were thoroughly used in article about activities of all Serbian military bands during the Great War: M. Васиљевић, „Српске војне музике у земљама савезника током Великог рата (1916−1918)", *Војноисторијски гласник*, 2 (2014), 20−41.

[12] Reviews of BCD concerts appeared in the following papers: *La Dépêche Tunisienne* in Tunisia, *La Dépêche d'Alger*, *L'Echo d'Alger*, *Le Petit Oranais*, *L'Echo de Bizerte*; *Le Républicain* and *La Depeche Constantine* in Constantine; *La Tribune Bonaise*, etc.

Serbia were scattered.

Correspondence and travel notes of musician and Captain 1st class in Serbian Army, Dragutin Pokorni, incurred during his stay in the Tunisian port city Bizerte from March 1916 to September 1918, as a part of recovery process of Serbian army and the BCD with them.[13] Therefore, this article builds on recent research on complex and dynamic concert activities of the BCD in North Africa,[14] whereby focus is primarily on personality of Pokorni.

Travel Notes by Dragutin Pokorni

On one hand, Pokorni left stirring descriptions of the North Africa and cities he visited with the BCD in a form of travel notes. On the other, these travel notes contain his reflections and detailed portrayal of social context in which BCD made concert performances in North African cities. These notes were obviously intended for publishing, and many of them had that kind of destiny, mostly in Serbian journal *Napred/En avant* (Bizerte, Tunisia, 1916−1918), which was issued in Bizerte until the departure of the Serbian army.

For instance, Pokorni thoroughly describes his long journey by train to Algiers, through Amfreville, Boufarik, Blida and Oran, while mentioning their culture, economic and architectural characteristics, but also residents and their religious and linguistic identities.[15]

Pokorni narrated in detail about his concerts with the BCD as well, especially about response and the opinion of the audience and music critics, and he regularly mentioned views and attitudes of political and military officials.[16] These memoir travel books indicate not only the first-class education of Dragutin Pokorni and his knowledge of foreign languages, but also his ability of organization and the obvious social intelligence. These qualities of his personality allowed him to manage contacts with elite members of societies in Tunisia, Algeria and Marocco, and to maintain, expand and cultivate friendship with these countries. Finally, most of his impressions on Maghreb countries and concerts were published in the form of travel notes in the journal *Napred/En avant*.

.....

[13] NLS, Special fonds, Arhiva Dragutin Pokorni [The Dragutin Pokorni Archives], fond R-291, fasc. I–IX.

[14] M. Vasiljević, "Quiet African episode for Serbian army in Great War", 123−156.

[15] NLS, ADP, R-291, I.

[16] See, for instance: NLS, ADP, R-291, "U Konstantini i Boni" ["In Constantine and El Bouni"], I/4.

Correspondence by Dragutin Pokorni

Pokorni led correspondence with many elite members of North African societies, officials like mayors and directors of institutions, politicians, high military personnel, artists etc. Among them were a series of important personalities who have stayed or lived in the North Africa during the Great War. Primarily we should single out Charles de Galland (1851−1923), who was mayor of Algiers from 1910 to 1919 and the most important personality of Algerian revival, but who also participated in urban and education reforms in the city of Algiers, where renowned city Park was named after him (now Park of Freedom). Pokorni then corresponded with Émile (Paul Amable) Guépratte (1856−1939),[17] celebrated expert in the navy and commander of the French army in Tunisia, with the rank of vice-admiral since 1915. Pokorni stayed in touch with C. de Galland and E. Guépratte even after his return to Belgrade during 1920s.[18] During his stay in Tunisia, Pokorni and BCD performed many times with Guepratte in the audience, and also on ceremony of his birthdays and retirement from military profession,[19] as well as for Commander of the French North African Forces, Charles Émile Moinier (1855−1919).[20]

.....

[17] In the process of construction of memories of the Great War, French (vice) admiral Emile Guepratte has special place. According to historical sources and memoirs, Guepratte show helpfulness, compassion and respect to Serbian soldiers and he was popularly called "Serbian Mother". Also, during his visit to Belgrade in 1930, when he was carried by citizens from the train station to Slavija Square (through street which also was named after him), was regularly used in historical discourse for the picturesque evocation of the French-Serbian friendship and alliance in the Great War.

[18] NLS, ADP, R-291, I−4, II−31.

[19] Vićeslav Rendla (1869−1933) distinguished himself as the composer of symphonic piece *Admiral Guépratte's March* written on the occasion of Admiral Émile Guépratte's birthday and retirement. He was a member of BCD. Piece was premiered in 16 December 1916: P. Pejčić, op. cit. 136.

[20] Let us mention that Moinier received following medals in his military career: Chevalier de la Légion d'honneur (11 juillet 1891); Officier de la Légion d'Honneur (17 octobre 1909); Commandeur de la Légion d'honneur (12 janvier 1912); grand-officier de la Légion d'Honneur (12 juillet 1916); Officier du Nichan Iftikhar (4e R.T.T); Médaille commémorative du Maroc; Officier d'académie; Army Distinguished Service Medal à titre posthume. He wrote about his military career and significant battles in two publications: *L'Expédition de Fez. Avec 114 photographies et deux cartes...* Préface du général Moinier, Paul AZAN, Charles Émile Moinier; and *Les Secrets du Maroc espagnol : L'épopée d'Abd-el-Khaleq Torrès, (1910−1970)*. Vićeslav Nigl (1857), another member of BCD presumably wrote *General Moinier's March* which was premiered in 1 April 1917: NBS, ADP, R-291, IV/10.

Finally, Pokorni made truly and long lasting friendship with Italian composer Francesco Santoliquido (1883−1970), who, having studied in Rome at the Santa Cecilia Lyceum, found himself in the Tunisian town of Hammamet in1915. On 22nd June 1918 at the City Theatre in Bona (Algeria), the BCD led by Pokorni premiered symphonic work of Santoliquido *Le Parfum des Oasis Sahariennes* along with compositions by Offenbach, Monthéus, Rastell, Rendla, Heillingé, Massnet, M. Rique Marbot, Saint-Saéns, Celli, Nedbal, and national anthems of France and Serbia.[21] After the war, Santoliquido became a prominent neoclassic composer who has made music research in the eminent French centre IRCAM.

Beside intensive correspondence with some persons we mentioned, Pokorni also received: accolades, positive reviews, greetings, performance calls etc. which testifies on general positive reception of the concerts of the BCD in North Africa.[22]

Results of Diplomatic mission

After in-depth analysis of correspondence and notes of Dragutin Pokorni during his stay in Tunisia, the results of his diplomatic mission by cultural means became clear. First of all, we could single out that he promoted Serbian (and Yugoslav) culture, representatives of Kingdom of Serbia. One of the first results was guest performance of Orchestra of the King's Guard in Bizerte in 1917, when the concert was held on Promenade.[23]

However, the most significant or even the ultimate goal to which the activity of BCD was directed was humanitarian work which culminated in fundraising campaign for construction of a Serbian cemetery in Tunisia, which still exists today, and represents one of the largest memorials of Serbian victims of Great war. In that regard, we will review two tours conducted by Pokorni and BCD.

Namely, the initiative to organize the tour of BCD was started by chapel master Pokorni, and it was realized by agreement and with support of General Dragutin Milutinović and Commander Karl Mihel, who were united in view that this could be the way to develop friendship with other Maghreb

.....

[21] NLS, ADP, R-291, IV/16.

[22] See for instance: Acknowledgments of mayor of Bona in letter to Pokorni: NLS; ADP, R-291, II−5, 7-8. 9. 1916.

[23] NLS, Dragutin Pokorni (1867−1956) – fotografije, Koncert na promenade [The Concert on promenade], http://velikirat.nb.rs/items/show/1236

countries other than Tunisia where they were staying. The higher humanitarian goals of keeping memory of the country that was deserted and soldiers who lost their lives after unsuccessful recovery in Tunisian hospitals could also be attained. So, with financial aid provided by Karl Mihel, commander of Reserve troops and NCO schools, i.e. Serbian army troops recuperating in Bizerte, chapel master of BCD Pokorni organized two successful tours in cities of Tunisia, Algiers and Marocco in 1916 and 1917. .

The official cause of the first tour was fundraising for construction of Serbian cemetery in Bizerta, Feriville, which was successfully completed. The cemetery still represents a significant memorial to suffering of Serbian soldiers during the Great War. Humanitarian concerts in 1916 in Tunisia, Algiers and Marocco had a resounding success, hence they reached higher military and political officials, who then contributed to continuation of the tour in 1917. Thereby, the negotiation process with officials, selection of repertoire and often great ideas to supplement concerts with newly composed works dedicated to Guépratte, Moinier and Galland fostered friendly relations with allied countries. At the same time, perfectly designed programs with respect to local musical preferences, with the inevitable anthems of the Kingdom of Serbia, France and other Allied countries, received positive reviews from music experts. BCD visited numerous places in Maghreb: Tunisia (Bizerta, Susa, Sfax), Algiers (city of Algiers, Amfreville, Oran, Boufarik and Blida) and Marroco (Oujda). Their performances were praised in Algerian press, and especially favorable were reviews of interpretation of orchestral composition *The Spinning Wheel of Omphale* op. 31 (*L'Rouet D'Omphale*, 1871) of renowned French composer Camille *Saint-Saëns (*1835−1921), which not only marked numerous performances of this orchestra, but also brought a possibility to Pokorni to connect with numerous members of elites of mentioned societies. It is important to emphasize that they toured Algeria in 1917, encouraged by reception of the first tour.

Thorough analysis of the local political, military and cultural history of the Maghreb from 1916-1918 in notes and correspondence of Pokorni illustrate his great education. In addition to intellectual acumen, Pokorni has demonstrated his organizational skills, with excellent amalgamation of his own goals with the leading strategies of the Serbian army and the Kingdom of Serbia in the war. In terms of music, the BCD through cooperation in the Military Theatre[24] performances realized two important goals, namely: the

[24] NLS, Department for Special fonds, Dnevnik predstava srpskog vojničkog pozorišta [A Diary of the Serbian Military Theatre shows], fond R-274; О. Марковић, *Српска војничка и*

preservation (and to add construction) of national identity (Yugoslav) and cultural diplomacy. Serbian Supreme Command in this peacetime environment, where the army recovered, operated in terms of cultural diplomacy activities only as a support. Such a relationship, and accordingly support of general Commander of Serbian Troops Karlo Mihel allowed more freedom to conductor Pokorni who carried out the work of a successful music tour with the orchestra at MKD the Maghreb countries as well as deepening Franco-Serbian friendship through music.

Conclusion: In the case of Dragutin F. Pokorni, due to circumstances - peacetime conditions in which Music of the Cavalry Division and he as their chaplain had worked - it is possible, on the one hand, to monitor the extraordinary importance of cultural diplomacy and penetration of Serbian military music in the Great War, and on the other, to theoretically discussion about potential interpretations of "cultural elite" and its representatives. According to generally accepted sociological division, there are three types of elites in society: political, economic and military. Since these social groups consist of a limited number of actors at the top of the social ladder, they, again according to definition, have access to the most important social resources. So, we cannot defend view on cultural elite which exist without participation in economic, political or military field. Accordingly, musicians in the military field generally belong to lower ranks, while only a few of them hold senior officer ranks, but they still could become representatives of the military elite in certain circumstances, like Pokorni did with his organization skills and charity concert and missions. However, we cannot forget their specific relationship with civil institutions, and that many musicians have worked in civil orchestras due to lack of manpower (and they have drawn considerable material income from that position), which makes them a special category that has not been investigated either in musicology, or even in historical and sociological studies. After examination of a concrete material, it can be concluded that the case of D. Pokorni is an important indicator of the existence of significant actors in the context of the particular circumstances of the Great War who had additional action potential and certainly attained the elite category after achieving social ties to the military and political elite of the Maghreb countries. [25]

заробљеничка позоришта у Првом светском рату, Музеј позоришне уметности, Београд, 2014; В. Петровић, *Српска војничка позоришта 1916–1918*, Музеј позоришне уметности, Београд, 1992.

[25] He also founded the Central Musical Archives of the Serbian Army and Navy. Importantly, for a long time (1920–1937), he was in charge of all military ensembles and at

Summary

This paper is focused on one of the representative of cultural elite, Dragutin F. Pokorni (1867−1956), conductor of the second best orchestra of the Serbian Army − the Band of the Cavalry division. As a musician of Czech origin, settled in Kingdom of Serbia since 1899 and shadowed by most prevalent person of that time – first Serbian opera composer and conductor Stanislav Binički (1872−1942) – Pokorni was a well-educated musician, intellectual, and also a speaker of many languages; these traits showed his numerous abilities and especially organizational skills during the Great War. His personal and official correspondence on French and Italian took place in Tunisia, Algiers and Morocco during recovery of army and his division in Tunisian port city of Bizerte from March 1916 to September 1918. Pokorni's correspondence with Major of Algiers Charles de Galland, Admiral Emile Guepratte, Italian composer Francesco Santoliquido (1883−1970) and many other important persons settled in Maghreb countries during the Great War is kept on the Department of Special collections at National library of Serbia; these documents were the most important for this research. In this paper, authors addressed military music at two functional levels: preservation of national identity and cultural diplomacy. In that context, activities and approach of Serbian Supreme Command and other units, as far as they were concerned regarding music activities in Maghreb countries, acted only as a consultant or supporter of ideas that Serbian officer and conductor Pokorni promoted. Such connection resulted in successful musical tours of the Serbian Band of the Cavalry division during 1916 and 1917, and deepening Franco-Serbian relations through music. Finally, with this paper authors proposed answers on recent debates on significance of cultural diplomacy in the Great War and also about methodology of sociological concept of 'cultural' elite.

Primary sources:

National library of Serbia, Department for Special fonds:

Arhiva Dragutin Pokornog [The Archive of Dragutin Pokorni], R-291, fasc. I−IX.

Dnevnik predstava srpskog vojničkog pozorišta [A Diary of the Serbian Military Theatre shows], fond R-274

Military archive, Република Србија: Vojska Kneževine/Kraljevine Srbije

.....

the same time conducted the Orchestra of the Royal Guard (for details on the biography of this artist, see G. Krajačić, op. cit., 120, 69−71).

1847–1920 (VKKS), Popisnik br. 3, Ratna arhiva Vrhovne komande srpske vojske i svih njenih odeljenja od 1914. do 1920. godine [*War Archive of the Serbian Supreme Command and all their Departments from 1914 to 1920*], Box 249, Fasc. 272 and 72.

References:

Damjanović H. Nikola, Petrović A. i Deroko A. (ed.), *Golgota i vaskrs Srbije: zbornik sećanja (1916−1918)*, Beograd, 1971.

Đurić, Silvija and Vidosav Stevanović (ed), *Golgota i vasrks Srbije, 1915–1918*, Београд, 1986.

Đurić-Klajn, Stana, *Orkestri u Srbiji do osnivanja Filharmonije*, Beogradska filharmonija, Beograd, 1977.

Екмечић, Миодраг, *Стварање Југославије*, *1790−1918*, том I, Prosveta, Beograd, 1989.

Krajačić, Gordana, *Vojna muzika i muzičari 1831−1945,* Vojska RS, Beograd, 2003.

Марковић, Olga, *Српска војничка и заробљеничка позоришта у Првом светском рату*, Музеј позоришне уметности, Београд, 2014.

Mitrović, Andrej, *Serbia's Great War 1914−1918*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2007. (*Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd, 2004).

Pejčić, Predrag, *Srpska vojska u Bizerti (1916−1918)*, БИГЗ, Beograd, 2003.

Pejović, Roksanda, *Srpsko muzičko izvođaštvo romantičarskog doba*, Univerzitet umetnosti, Beograd, 1991.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, 1918−1988*, I tom, Nolit, Beograd, 1988.

Петровић, Верослава, *Српска војничка позоришта 1916−1918*, Музеј позоришне уметности, Београд, 1992.

Vasiljević, Maja, "'Quiet African episode' for Serbian army in Great War: Music of Cavalry Division and Dragutin F. Pokorni in North Africa (1916−1918)", *New Sound*, 43 (2014), 123−156.

Васиљевић, Маја, „Српске војне музике у земљама савезника током Великог рата (1916−1918)", *Војноисторијски гласник*, 2 (2014), 20−41.

Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, Glavni Generalštab, Beograd, 1937.

Rezime

KULTURNA DIPLOMATIJA, OČUVANJE I KONSTRUKCIJA NACIONALNOG IDENTITETA: DRAGUTIN F. POKORNI U SEVERNOJ AFRICI TOKOM VELIKOG RATA

Dragutin F. Pokorni (1867−1956), dirigent drugog najznačajnijeg orkestra srpske vojske – Muzike Konjičke divizije. Muzičar češkog porekla, koji je živeo u Kraljevini Srbiji od 1899. i bio u senci najprodornije osobe tadašnjeg muzičkog života, autora prve srpske opere i dirigenta Stanislava Biničkog (1872−1942), Pokorni je tek tokom rata u susretu sa elitama francuskih kolonija pokazao svoje visoko muzičko obrazovanje, intelekt, da govori niz svetskih jezika i da ima odlične organizacione sposobnosti. Njegovaprivatna i zvanična korespondencija na francuskom i italijanskom jeziku, odigravala se prilikom oporavka dela srpske vojske u tunižanskom lučkom gradu Bizerti od marta 1916. do septembra 1918, a zahvatila je i ličnosti smeštene u Alžiru i Maroku. Korespondencija Pokornog sa gradonačelnikom Alžira Šarlom Galanom (Charles Gallan), admiralom Emilom Gepratom (Emile Guepratte), italijanskim kompozitorom Frančeskom Santolikvidom (Francesco Santoliquido, 1883−1970) i mnogim drugim značajnim ličnstima u zemljama Magreba čuva se na Odeljenju Specijalnih fondova Narodne biblioteke Srbije i bila je izuzetno značajna za ovaj rad. U ovom radu, vojna muzika se interpretira na dva nivoa: u službi očuvanja i konstruisanja nacionalnog identiteta i u kontekstu kulturne diplomatije. U tom smislu, zaključuje se da je srpska Vrhovna komanda delovala u pogledu kulturne diplomatije i aktivnosti kao podrška ili u vidu konsultanta. Takav odnos je omogućio veću slobodu dirigentu Pokornom i rezultirao uspešnim muzičkim turnejama Muzike konjičke divizije po zemljama Magreba, kao i produbljivanju francusko-srpskog prijateljstva kroz muzičke prakse. Najzad, ju ovom radu će biti predstavljeni odgovori na pitanje značaja kulturne diplomatije i vojnih muzika u Velikom ratu i, takođe, metodoloških tumačenja „kulturne elite”.

Zoran Vojić [1]

SIGMUND FROJD I PSIHOANALITIČKI POKRET U VELIKOM RATU

Sažetak: Psihoanaliza je rođena i razvijala se u decenijama neposredno pred izbijanje Velikog rata, radovima S. Frojda i njegovih sledbenika, psihoanalitičara, koji su doprineli razumevanju ljudske psihe, i različitih pojavnih oblika njenog reagovanja u miru. Oni su pravili selekciju pacijenata za psihoanalizu i proučavali su različite aspekte takvog tretmana. Proučavali su odnos, kontraodnos, otpore, interpretacije, tok i ishod psihoanalitičkog tretmana u miru. Iznenadno izbijanje Velikog rata jula 1914. godine, uzdrmalo je celu Evropu, pojavio se odjednom veliki broj ranjenih, poginulih, ali i vojnika sa ratnim neurotičnim poremećajima za čije zbrinjavanje zdravstvene službe zaraćenih zemalja nisu bile spremne, pa se psihoanaliza pojavila kao jedna od alternativa u njihovom tretmanu. Istini za volju, lekari u armijama zaraćenih strana, na frontovima više su bili okrenuti preduzimanju korektivnih metoda tretmana, udarima faradskom strujom i drugim sličnim oblicima, a skoro nikako razgovorima i empatiji sa psihotraumatizovanim vojnicima, davanju pomoći i podrške.

Ključne reči: psihoanaliza, psihoterapija, psihoanalitičari, Veliki rat

Uvod

Početkom dvadesetog veka počeo je nagli procvat nauke i tehničkih

[1] **Prof. Zoran J. Vojić**, psihijatar, psihoanalitički psihoterapeut, Mr. Sci. Med, Dr. Sci, Med. sertifikovan Jugoslov. (YOUP), evropski (ECPC) i svetski psihoterapeut (WCPC) prdsednik Udruženja psihoanalitičkih psihosomatskih psihoterapeuta Srbije, Beograd mail: zoranvojic@gmail.com

dostignuća u skoro svim oblastima življenja, pre svega u Evropskim zemljama ali i u celom svetu. Tada je vladao je mir, pa su i kreativne misli, izumi i inovacije sve više dolazili do izražaja. Paralelno sa tim, počela su sve veća interesovanja i psihološka istraživanja o ponašanju ljudi u svim sferama ljudskog življenja, a posebno na nivou svesnog i nesvesnog funkcionisanja ličnosti u individualnom životu. S. Frojd počinje sa otkrivanjem nesvesnog i razvojem psihoanalize, koja privlači veliki broj ljudi, pre svega lekara, ali i drugih ličnosti, srodnih zanimanja. Počinje da stvara krug ljudi, koji su u svojim sredinama predstavljali elitu, po svojim interesovanjima i radu, i koja je u vreme pred Prvi svetski rat, prerasla u Psihoanalitički pokret u Evropi. Bila je u svojoj suštini jedna psihološka revolucija, usmerena na proučavanje saznajnih i intelektualnih potencijala ljudi, a posebno izučavanju psihološkog funkcionisanja svesnog, nesvesnog, i drugih delova ličnosti, kao i njihovih međusobnih odnosa. Osnovni ciljevi ovih istraživanja bili su napori da se otkriju do tada nepoznate zakonitosti nesvesnog funkcionisanja ličnosti, sa ciljem da se oslobode, svojih smetnji, tegoba, kompleksa i poboljšaju svoj kvalitet življenja, rada i zadovoljstva. Mnogi psihoanalitičari u početku svoga rada bili su zaokupljeni jednom idejom, da će svojim radom i istraživanjima promeniti ceo svet, dovesti do toga da neće biti više toliko prisutne i ispoljene agresije u međuljudskim odnosima. Verovali su i delali sa velikim entuzijazmom da će promeniti ceo svet i doneti dobrobit čovečanstvu.

Rani period razvoja psihoanalize

Predratni period

U duboku jesen 1902. godine, davno pre početka Velikog rata, sobodouman Vilhelm Štekel, lekar opšte medicine, predložio je S. Frojdu, da se osnuje diskusiona grupa na kojoj bi se razmatrale teme iz psihoanalize, a koju bi neko od, poštovalaca i članova grupe, vodio. Štekel V, tada početnik u psihoanalizi, prisećao se svog odnosa prema Frojdu on i govorio „Bio sam Apostol Frojdu, koji je za mene bio Hrist“. Frojdu je veoma imponovalo ovakvo razmišljanje i dao je svoju saglasnost ovom predlogu, tako da je dr Alfred Adler, lekar iz Beča, takođe tada početnik u psihoanalizi, osnovao Psihološko društvo sredom, koje je narednih godina se uvećalo i imalo između deset i dvadeset članova, jer je interes za psihoanalizu, iz godine u godinu sve više rastao. Posmatrajući rad grupe, dr Karl Abraham, lekar iz Berlina, kasnije čuveni psihoanalitičar, jednom prilikom u decembru 1907. godine, svoje utiske saopštava svom kolegi Maksu Ajtingtonu, da nije previše oduševljen radom

i odnosima u grupi ranih psihoanalitičara, saradnika iz Beča, dao je realističnu ocenu stanja u njoj, i rekao sledeće „On, misleći na Frojda je mnogo iznad svih drugih, Štekel je površan, Adler veoma jednostran, mladi Rank izgleda suviše inteligentno“. Karl Abraham je bio u pravu, jer Frojd je stvarao ovu grupu i pratio njemu dinamiku kao mesto za slušanje i prihvatanje njegovih ideja, i uvek bi se jako uznemirio kada bi počela da je pojavljuje „demokratska nedisciplina“. Verovatno da nije ni znao principe rada u grupi, svaka narastajuća tenzija u njoj, izazivala je veliko uznemirenje u njemu, pa plašeći se da potpuno ne izgubi kontrolu nad njom, rešio je da je se oslobodi, i zbog toga raspustio grupu. Zbog velikog interesovanja i angažovanja velikog broja ljudi, koji su želeli da nastave sa radom i proučavanjem psihoanalize, već 15. aprila 1907. godine reformiše grupu svojih pristalica i sledbenika u Bečko društvo psihoanalitičara. Uplašen, ambivalentan u svojim razmišljanjima, a u ponašanju prema svojim sledbenicima, veoma autoritaran, S. Frojd, u septembru iste godine šalje cirkularno pismo svima, i na neki način ih preteći opominje „da je prilika da se povuku, ukoliko u potpunosti ne slede i ne podržavaju njegove ideje“. Bojao se da oni, svojim razmišljanjima i konceptima, ne razvodne osnovne psihoanalitičke ideje i koncepte, koje je on postavio, i za koje je smatrao da treba trajno da ostanu takvi, izvorni, kakve ih je on postavio. U suštini, S. Frojda nije previše interesovao grupni rad, a mladi Oto Rank, kao sekretar, bio je previše neiskusan da bi grupu sledbenika i budućih psihoanalitičara, držao u redu, jer nije poznavao zakone grupne dinamike i psihodinamike, koji su tek mnogo kasnije otkriveni od strane Biona i sar. u Engleskoj, tako da je i u njoj stalno varirala i narastala grupna tenzija, pa je bilo veoma teško zadržati u celosti. Da bi se rasteretio grupne tenzije, i učinio napredak u svojim stremljenjima, S. Frojd je počeo da razmišlja o stvaranju svetskog psihoanalitičkog pokreta koji bi se proširio na mnoge zemlje tadašnjeg sveta, donoseći jedan vid psihološke revolucije za dobrobit čovečanstva. S. Frojd je bio veoma pronicljiv, realističan i objektivan, dobro je uočio da nema dovoljno snage da vodi ceo pokret, pa je bilo neophodno da nađe i ima dobrog i energičnog zamenika, kojeg među svojim saradnicima nije nalazio. U vreme takvih mora i košmara koji su trajali dugo danima i mesecima kod S. Frojda, iznenada dolaze iz Švajcarske, Karl Gustav Jung i Ludvig Binsvanger, i razgovaraju sa njim satima. Frojd biva opčinjen, dvadeset godina mlađim i veoma lepim izgledom Junga, koji je pokazivao i veliki entuzijazam i neverovatnu moć predviđanja, veliko znanje, kulturu i radni elan. Binsvanger je kasnije pričao, kada je postao direktor Duševne bolnice u Krojcingenu, da je Frojd posle susreta za Jungom, koji je neočekivano i

spontano ušao u njegov život, imao noćnu moru sa brojnim strahovima, da će ga Jung zameniti. Naime, njihova zajednička sličnost bila je u tome, što su se obojica zalagala za razvoj i širenje psihoanalize, a razlika, što su obojica bili autoritarne ličnosti i S. Frojd se uplašio te bliskosti, i navodno ga je tada i upozorio rečima „Ne udaljavaj se previše od mene, kada si mi toliko blizak, jer ako to činiš, jednog dana možemo da zaigramo jedan protiv drugog". Izgleda da priroda njihovih ličnosti i ponašanja, koja su imali nisu dozvolila da osim simpatija, jedan prema drugom, zbog zajedničkih interesovanja za psihoanalizu, u svojoj suštini nikada nisu bili bliski, ni iskreni. S. Frojd je od K. G. Junga očekivao mnogo, kao svog zamenika, a K. G. Jung, koji nije ni prošao analizu, niti je ikada pokušao sa njom, bio je ličnost, koja ne sluša nikoga, i koja preispituje osnove psihoanalitičkog učenja, menja koncepte i uvodi svoja razmišljanja i tumačenja. U takvim uslovima, međusobnih i tihih sporenja, na psihoanalitičkog sceni, koja se širi i zahvata druge kontinente, A. Brill osniva, da 12. februara 1910. godine Njujorško društvo psihoanalitičara, a na Drugom kongresu psihoanalitičara u Nirnbergu, od 30–31. marta 1910. osnovano je Međunarodno udruženje za psihoanalizu, na kome je K. G. Jung je izabran za njegovog predsednika.

Tajni komitet psihoanalitičara

Dolaskom Junga i njegovim samostalnim držanjem u grupi najbližih prijatelja samoga S. Frojda, počela je da se stvara i unosi velika nervoza i anksioznost, koji su pretili da se psihoanalitički pokret raspadne iznutra, i da mnogi od članova, krenu sa svojim idejama i stvarajući nove koncepte, svesno ili nesvesno razbijajući osnovne psihoanalitičke koncepte, i suštinu psihoanalitičke teorije. U ovom periodu razvoja psihoanalitičkog pokreta, kada se dolaskom K. G. Junga, očekivao procvat i nastavak ideja izvornih psihoanalitičkih koncepata, desilo se suprotno, da se pojavljuje pluralizam novih ideja koje prete da unište same temelje psihoanalize. Međutim, samostalne aktivnosti koje je činio Jung, a posebno držanje predavanja sa svojim novim pogledima na psihoanalitičke koncepte, po univerzitetima u Americi, izazvalo je veliko podozrenje kod svih članova Psihoanalitičkog pokreta, pa je sam Š. Ferenci to shvatao kao „otvoreno objavljivanje rata", svakako S. Frojdu i celom Psihoanalitičkom pokretu. Veoma značajno, bilo je to, da je Š. Ferenci, psihoanalitičar iz Budimpešte, naglašavajući da nema smisla, što je Frojd toliko opsednut da nađe svog pravog naslednika, kada je i sam psihoanalitički pokret postao dovoljno stabilan da bi mogao i sam

da funkcioniše i bez autoritarnog vođe. I pored svega, uznemireni Frojd se veoma bojao otvorenog sukoba sa Jungom, pa je otišao na jezero Konstans, kod dr Ludviga Binsvangera, koji je tada bio teško bolestan, da bi sa njim razgovarao o ličnosti K. G. Junga, kao i mogućnostima prevazilaženja aktuelnog nastalog konflikta. L. Binsvanger mu je tada rekao, da je K. G. Jung „takva osoba koja odmah privuče druge ljude, a zatim ih odbija svojom hladnoćom i manjkom razumevanja", smatrajući da je on ipak neophodan, i da u značajnoj meri može pomoći Psihoanalitičkom pokretu. Međutim, u takvim okolnostima, pojavljuje se Ernest Džons, psihoanalitičar iz Amerike, nezadovoljan svojim položajem i radom u Kanadi, želeo je da potkopa položaj K. G. Junga, pa predlaže da se oformi Tajni komitet, kao neka vrsta zaštitnog pojasa oko samog S. Frojda, odnosno kao pretorijanska garda, dana 1. 8. 1912. godine. Njegov zadatak bi bio da čuva izvorne principe i temeljne koncepte psihoanalize, da prati i izveštava o delatnostima samog K. G. Junga i ima stalnu međusobnu komunikaciju. S. Frojd je bio oduševljen ovom idejom, i pored E. Džonsa i S. Ferencija, predložio je Hansa Saksa iz Beča i Karla Abrahama iz Berlina, za članove Tajnog komiteta. Nekoliko dana kasnije, Ferenci izjavljuje da „Komitet, treba da bude neslužben, neformalan i tajni, i u najbližem kontaktu sa Frojdom, kako zbog kritika tako i zbog saveta i uputstava. Na drugoj strani, K. G. Jung podržavao i dalje Frojda u javnosti, ali mu je rekao u pismu „Ako ikada uspeš u potpunosti da izigravaš oca svojim sinovima, i umesto da gađaš njihove slabe tačke, dobro pogledaš sebe, za promenu, tada ću ja promeniti svoj stav i jednim potezom iščupati greh nesloge sa tobom", što je Frojda veoma pogodilo i ovaj komentar u pismu Š. Ferenciju, oglasio je kao neverovatno bezobraznim. Ovakvim ponašanjem, Jung je jasno pokazao da ne želi nikakvo pomirenje sa Frojdom, ali je nastavio da ide svojim putem, i u svome delu „Preobražaji i simboli libida" proširuje definiciju libida sa seksualnosti na opštu životnu snagu. Tim činom definitivno je shvatio da će sudbina ovog rada uništiti njegovo prijateljstvo sa Frojdom, koji neće nikada se složiti sa bilo kakvom promenom u psihoanalitičkoj doktrini i svojim konceptima. Psihoanalitički gledano, kaže K. G. Jung, da je bio uveren, „da kod mene postoji dominacija oca uperena protiv njega, i da je to sve to kompleks – nervoza" naglašavajući, da bi ga slomilo da nije uspeo da se tokom prethodne godine, oslobodi poštovanja prema ocu. Svakoga ko bi iznosio svoje ideje, koje bi se razlikovale od njegovih, Frojd bi nazivao „neprijateljem", tako ga doživljavao pa se tako i prema njemu ponašao.

U Beču, maja 1913. godine, sastala su se petorica članova Tajnog komiteta – E. Džons, Š. Ferenci, K. Abraham, O. Rank i H. Saks, u potpunoj tajnosti,

iskazujući vernost i potpunu odanost Frojdovoj teoriji i njegovoj ličnosti kao vođi Psihoanalitičkog pokreta, pa su svi oni, kao izabrani, dobili posebno napravljene zlatne prstenove, koje su stalno nosili i po kojima su se razlikovali od drugih u svojoj psihoanalitičkoj sredini i samom pokretu. Frojd je tako izjavio Ferenciju, „da je vrlo zadovoljan svojom usvojenom decom" njihovom poslušnošću i ponašanjem. Tako je stvorena jedna homogena grupa psihoanalitičara, unutar samog Psihoanalitičkog pokreta, koja je predstavljala veliku snagu radi očuvanja ugleda i dela S. Frojda, i koja je pokazivala dalji i pravi put razvoja psihoanalize u svetu. Ovo je bilo neophodno jer su mnogi članovi psihoanalitičkog pokreta počeli da stvaraju svoja dela, koja se nisu uklapala sa Frojdovim idejama, i njegovim teorijskim psihoanalitičkim konceptima. Naime, smatralo se da ih pojedinci, svojim člancima razvodnjavaju, unoseći pogrešne ideje i koncepte, smanjujući ugled i izvorne koncepte samog vođe psihoanalitičkog pokreta. Zato je bilo neophodno brzo i adekvatno reagovati i sačuvati izvorne teoretske koncepte psihoanalize Sigmunda Frojda. Dana 19. maja 1913. godine, Š. Ferenci osniva Mađarsko društvo psihoanalitičara u Budimpešti, 10 oktobra, E. Džons osniva Londonsko društvo psihoanalitičara, a 7. 10. iste godine održava se Četvrti međunarodni kongres psihoanalitičara, u Minhenu, koji je prikupio veliki broj psihoanalitičara i sledbenika psihoanalitičkog pokreta iz mnogih zemalja Evrope, pa i celog sveta, koji su razgovarali o mnogim značajnim temama iz psihoanalize, ali i o daljim pravcima razvoja psihoanalize.

Psihoanaliza, psihoanalitičari i politika u ratnom periodu

Iznenadno ubistvo nadvojvode Franje Ferdinanda, prestolonaslednika, 28. juna u Sarajevu dovodi do toga da Austro-Ugarska objavljuje rat Srbiji. Nemačka objavljuju rat Francuskoj 3. avgusta i napada Belgiju, Britanija objavljuje rat Nemačkoj 4. avgusta, zatim Rusija i mnoge evropske i vanevropske zemlje stupaju u rat, tako da on zahvata veliki broj naroda, na više kontinenata.

S. Frojd je u početku bio jako uznemiren ratnim dešavanjima, osudio je atentat u Sarajevu i zalagao se da se Srbija kazni, zajedno sa Štefanom Cvajgom, tako da je njegovo stanje duha bilo loše, nije mogao da radi do sredine avgusta, već je pravio katalog svoje biblioteke, iz razloga, jer su mu dva sina bila mobilisana i nalazila se u borbenim jedinicama armija carevine Austro-Ugarske, a treći sin, inženjer, nalazio se zaposlen u vojnoj industriji.

Neverovatne su bile reakcije svih članova psihoanalitičkog pokreta na samom početku Velikog rata. S. Frojda je u tim početnim danima uhvatio patriotski svrab, ustvari psihosomatska reakcija na date, ratne okolnosti. On se radovao spektakularnim pobedama carevine Nemačke kako na zapadnom tako i na istočnom frontu. Ernest Džons, Englez u najužem delu Psihoanalitičkog pokreta bio je ambivalentan prema ratu. On je govorio je da mu je bliži prosečan Englez, nego prosečan Nemac, a pogotovu ne Prus. Smatrao je da Nemci ne mogu da pobede, a da se ne mogu se lako ni pobediti. Zato će Nemačka ostati da živi sa velikom mržnjom Engleske. Osuđivao je napade i upad Nemačke u neutralnu Belgiju. Iznenađen svim dešavanjima S. Frojd je govorio da svog prijatelja Ernesta Džonsa ne bi nikada mogao da nazove „neprijateljem". Rekao je Karlu Abrahamu, da bi njegovo srce bilo celo u ratu, da „ne znam da je Engleska na pogrešnoj strani". S. Frojd piše Š. Ferenciju, da E. Džons gleda na sva dešavanja u ratu „uskogrudo engleski". Međutim, E. Džons, veliki zaljubljenik u psihoanalizu, veruje da ce psihoanaliza, jedina spasiti svet iz ovih ratnih košmara, pa je bio često nerealno optimističan, i naglašavao „da ako treba da bira između budućnosti svoje zemlje i psihoanalize, ja se uvek stavljam na stranu psihoanalize". Sva razmišljanja i stavovi psihoanalitičara iz Psihoanalitičkog pokreta, pokazuju da je on na samom početku Velikog rata, bio potpuno nepripremljen za ratna dešavanja koja su zahvatila skoro ceo kontinent. Skoro svi psihoanalitičari, u tom periodu bili su obuzeti različitim stavovima prema ratnim dešavanjima. Neki od njih bili su povremeno preplavljeni i različitim pojavnim oblicima strahova i anksioznosti, ponekada i depresije, kraćeg trajanja, sa promenama raspoloženja, koji su uticali na njihovo ponašanje u raznim prilikama u zemljama gde su živeli. Mnogi od njih, u tim periodima proživljavali su svoje pliće ili dublje lične, porodične ili profesionalne krize. Psihoanalitički pokret je proživljavao veliku krizu, jer je unutar njega vladala velika nesloga, nekohezivnost koja bila prisutna i zbog teških uslova rada u ratnim vremenima, gubitkom materijalnih vrednosti sa teškim preživljavanjem, sa pojavom egzistencijalnih kriza i brojnih nedaća. U tako nastalim teškim uslovima, Psihoanalitički pokret biva još više oslabljen iznutra, jer ga napuštaju ugledni psihoanalitičari Alfred Adler i Vilhelm Štekel. U veoma teškom Velikom ratu zbog širokih ratnih dejstava, mobilisani su brojni psihoanalitičari i sledbenici, i slati su u ratne jedinice na frontovima i u bolničke ustanove u pozadini, što je sa svoje spoljne strane još više slabilo celokupni Psihoanalitički pokret u datim okolnostima.

Pri kraju 1914. godine, Frojd postaje sve tužniji, jer su na zapadnom frontu Nemci probili francuske odbrane kod Ipera, a na istočnom frontu,

Rusi su čvrsto stajali ispred Krakova, pa brza pobeda, koju su svi očekivali u carevinama, Austro-Ugarskoj i Nemačkoj, nije više bila moguća. U samoj velikoj državi, narod je postajao sve tužniji, bilo je dosta i nestašica, pa S. Frojd piše i obaveštava Š. Ferencija, „da Nemačka nije zaslužila naše simpatije, s obzirom na način, na koji je odbacila psihoanalizu". U ratnim dešavanjima, S. Frojd postajao je povremeno i radostan, ovoga puta jer je njegov najstariji sin Martin, dobio pohvalu za junaštvo, koje je pokazao u borbama na istočnom frontu protiv Rusa, dok se Ernst, drugi sin, borio protiv Italijana u Tirolu, a najmlađi sin Oliver, radio je kao vojni inženjer u vojnoj fabrici, u pozadini. U periodima tih ratnih košmara na samom početku rata, Frojd je često sanjao o smrti svojih sinova. Sigurno je da je on imao i realistične strahove, jer su njegovi sinovi bili izloženi borbenoj vatri neprijateljskih vojski, ali je on ipak, te strahove protumačio, sa aspekta psihoanalitičke teorije i prakse, da je u suštini ljubomoran na njihovu mladost.

Članovi Tajnog komiteta Psihoanalitičkog pokreta, nisu iskazivali naročiti patriotizam u smislu pridruživanja ratnim naporima. Već oktobra 1914. godine Š. Ferenci biva mobilisan kao lekar u vojne jedinice mađarskih husara, i ne mireći se sa time, stalno se borio, da bude prekomandovan u Budimpeštu, kako bi mogao da radi u Psihoanalitičkom pokretu. Hans Saks, psihoanalitičar, bio je bolešljiv čovek, mobilisan u avgustu 1914 godine, ali je zbog visoke kratkovidosti oslobođen, odnosno demobilisan, i nije služio vojsku ni išao u rat. Oto Rank, vrsni psihoanalitičar, pokušavao je da izbegne mobilizaciju na sve moguće načine. Zato je jednom rekao S. Frojd svom prijatelju, u koga je imao skoro neograničeno poverenje, Š. Ferenciju, „da se O. Rank borio se kao lav protiv svoje otadžbine". Karl Abraham, psihoanalitičar iz Berlina, kao da je našao neki predah u ratu, govoreći „da ih je poštedeo neprijatnih rasprava sa članovima psihoanalitičkog pokreta iz Švajcarske, te da će posle rata, svako ići svojim putem" u februaru 1915. godine, misleći na odnos K. G. Junga i njegove sledbenike sa jedne strane i članova Psihoanalitičkog pokreta sa druge strane. S. Frojd objavljuje svoja dela *O narcizmu* i *Istoriju psihoanalitičkog pokreta*. U 1915. godini, Maks Ajtington, psihoanalitičar se prijavljuje u mađarske sanitetske jedinice. K. Abraham, psihoanalitičar je mobilisan i poslat u vojnu bolnicu u Alenštajnu u Istočnoj Pruskoj, 13. marta, i gde ostaje do kraja rata. S. Frojd je krajem 1915. godine rekao Š. Ferenciju, da je otkrio plagijat kod Džonsa, koji je napisao i objavio rad, „Rat i sublimacija" u jednom švajcarskom časopisu, ne pominjući njega. Š. Ferenci je to shvatio i rekao, da je Džons i njemu to već jednom uradio i postavio je dijagnozu da je Džons „kreativno inhibiran" ali uprkos svemu, on je ipak

dobar momak. Godine 1916, januara, Rank je prebačen u Krakov, i postavljen za urednika zvaničnih vojnih novina i na toj dužnosti ostao je do kraja rata. S. Frojd objavljuje svoja dela *Tugovanje i Melanholija*, 1917. godine. Anton fon Frojnd osniva Fond za unapređenje psihoanalize, radi pomoći u razvoju psihoanalize i širenja Psihoanalitičkog pokreta u svetu 1918. godine, kada se od 28–29. septembra održava peti Međunarodni kongres psihoanalitičara u Budimpešti, i na kome Šandor Ferenci postaje predsednik Međunarodnog udruženja za psihoanalizu. Krajem rata, Frojd postaje sve usamljeniji i sporiji, pa se primećuju i znaci depresije, koja dugo traje. Dana 11. novembra, potpisano je Primirje zaraćenih sila u Evropi, koje je donelo prestanak ratnih operacija i dejstava kao i dugo očekivani završetak rata.

Pojavni oblici ratnih nervoza

Prvi svetski rat, bio je jedan od najtežih i najkrvavijih koji su se vodili u istoriji čovečanstva. Doneo je sa sobom i nove pojavne oblike psihičkih reakcija, reakcije straha, ankisioznosti, depresije, manje sumnjičavosti, kao i mešovite slike svih navedenih smetnji. Retko su bile izražene reakcije psihotičnosti, ili ozbiljne endogene psihoze, kojih je bilo slično kao i u mirnodospkim uslovima. Ono što je bilo posebno važno, bila je pojava, tzv. „ratnih neuroza“, na zapadnom frontu na severozapadnom ratištu u Francuskoj i Belgiji. Klinička slika tih ratnih neurotičara, pre svega vojnika, na samom bojištu, bila je takva, da su oni, pored stvarno ranjenih i poginulih, padali pored njih, potpuno neozleđeni, ali preplavljeni veoma intenzivnim strahom. Pokazivali su, da su nemoćni i nesposobni da se bore, pa je bilo neophodno da se evakuišu sa frontovskih linija, u pozadinu i da se leče. Smatralo se tada, da su one posledice vazdušnih udara, zbog eksplozije bombi i granata, jer su padali pored ili u okolini samih kratera. Zbog toga su ih nazvali „šel šok“ ratne neuroze. One su se pojavljivale u manjoj ili većoj meri, a nekada su bile prisutne i u obliku tzv. „psihičkih epidemija“ koje je bilo neophodno hitno evakuisati i lečiti, kako se ta pojava ne bi proširila na druge, zdrave i borbeno efikasne ratnike na frontu. Oni su bili lečeni u blizini linija fronta, i čim bi se oporavili, nakon par dana, vraćani su u svoje jedinice na frontu i uzimali učešća u daljim borbenim dejstvima.

Psihoanaliza i lečenje ratnih nervoza

Sama pojava velikog broja ratnih neurotičara kod vojnika na frontovima,

zatekla je zdravstvene službe svih zaraćenih armija, nespremne i zbunjene, koje nisu znale kako da odgovore njihovom zbrinjavanju. Ratnih neurotičara bilo je u skoro svim vojskama i na svim ratištima, pa su zbog neuspeha u njihovom lečenju, često primenjivane brojne nehumane metode, kao što su udari faradskom strujom, različitog intenziteta, kao i drugi, slični, nažalost mnogo teži i agresivniji postupci, ali bez većeg uspeha.

Psihoanalitičari su se zalagali za humanije metode, poštovanje prava i dostojanstva ličnosti, i za primenu, nekih kraćih oblika psihoanalize, u bolničkim, ali više u vanbolničkim, ambulantnim uslovima. I pored svih napora, i entuzijazma psihoanalitičara u vojskama i van njih, psihoanaliza, nije pokazala svoju efikasnost, i nije mogla biti prihvaćena kao metoda lečenja ratnih neurotičara u ratnim uslovima. Ona je ipak našla svoje mesto u lečenju ratnih neurotičara, po završetku ratnih dejstava, u mirnodopskim uslovima. Bila je to primerena metoda lečenja ratnih neuroza i njihovih posledica, kod obolelih, koji su lečeni u dužem vremenskom periodu, u posleratnom periodu mira.

Zaključak

Psihoanaliza i Psihoanalitički pokret paralelno su se razvijali sa tokom Velikog rata, koji je pred njih postavio ozbiljno pitanje lečenja ratnih neuroza vojnika svih zaraćenih armija u Evropi. Velikim naporima i svojim entuzijazmom, kao humani lekari, psihoanalitičari ulagali su sva svoja znanja i mogućnosti da pomognu u njihovom zbrinjavanju i lečenju, ali je pokazala vrlo malo uspeha, zbog teških ratnih prilika. Psihoanalitičke tehnike kraćeg trajanja i modifikovane tehnike psihoanalize, i pored velikog entuzijazma pojedinih psihoanalitičara, takođe nisu pokazivale efikasnost i nisu mogle naći mesta u njihovom lečenju, u ratnim uslovima. Međutim, čuo se odlučan glas protivljenja psihoanalitičara, pre svih S. Frojda, zbog primene veoma agresivnih metoda lečenja i drugih, koji su od strane vojnih lekara, bili činjeni na skoro svim frontovima. Bio je to odlučan glas za prava i dostojanstvo čoveka. U tome je i najveći doprinos psihoanalize i Psihoanalitičkog pokreta i njihove humanosti u teškim ratnim uslovima i prilikama.

Literatura:

1. Sigmund Freud, *Collected Papers*, Edit by John Reviere at all, Hogarth Press, 1950.

2. Sigmund Freud, The basic Writings, edit by Brill A, Modern Library, 1938.

3. Alfred Adler, The Patern of Life, Cosmopolitan Book Co, 1931.

4. Alfred Adler, The Problems of Neurosis...,Cosmopolitan Book Co, 1939.

5. Carl Gustav Jung, Collected Works, Edited by Herbert Read at all, Bolingen Series, Pantheon Books, 1936.

6. Cal Gustav Jung, Esseys on Contemporary Events, edit Barbara Hanah at all, Kegan Paul 1947.

7.Otto Rank with Hans Sachs, The Significance of Psychoanaliysis for the Mental Science, Nervous and Mental Disease Publishing Co., 1916.

8. Otto Rank, Truth and Reality, Alfred A. Knopf, 1945.

9. Otto Rank, The Myth of the Birth of the Hero, Jollife, Robert Brunner, 1952.

10. Harry Stack Sullivan, Conception of Modern Psychiatry, William Alanson White Foundation, 1947.

11. Harry Stack Sullivan, The Interpersonal Theory of Psychiatry, W. W. Norton and Co, 1953.

12. Complete Letteres of Sigmund Freud to Willelm Fliess, Harvard University Press, 1978.

13. Ernst Jones, Life and works of Sigmund Freud, Basic Books, 1955.

14. Complete Letters of Sigmund Freud to Karl Abraham.... Basic Books 1965.

15. Letters of Shandor Ferenci et George Grodeck ed. Groupe du Coq – Heron, Paris, Payot 1982.

Summary

SIGMUND FREUD AND THE PSYCHOANALYTIC MOVEMENT IN THE GREAT WAR

Psychoanalysis appeared and developed in the decades just before the outbreak of the Great War, in the works of S. Freud and his followers, psychoanalysts, who had contributed to the understanding of the human psyche and the different manifestation of its reactions in peace. They were making the selection of patients for psychoanalysis and studying the various aspects of such treatment. They were investigating the relationship, resistance, inter-

pretation, course and outcome of psychoanalytic treatment in peace. There were suddenly a lot of wounded, killed, but also soldiers with war neuroses. However, the health care services of the warring countries were not prepared to solve that problem, so psychoanalysis emerged as one of the alternatives in their treatment. The truth is, doctors in the armies of the warring parties preferred undertaking coercive methods of treatment, like using faradic current and other similar forms, but they almost never chose to talk and show empathy with psycho-traumatized soldiers, or give help and support. Faced up to such situation in the warring countries, psychoanalysts noticed their possibilities to help in the treatment of patients with war psycho trauma, especially on the western front in northwestern France and Belgium. Such forms of psychological reactions in the war were called shell shock which referred to the soldiers who had suffered psycho trauma due to the impact of artillery weapons and noise on the front, so, they fell down, next to the wounded and dead. Psychoanalysts have responded to calls of war, some were mobilized, some of them joined the armed forces as volunteers to participate in the work with patients in military hospitals, while some avoided service in military units. Although at the end of the war psychoanalysts didn't have a clear concept of many important issues related to the diagnosis and therapy of war neurosis, they were committed to use the short forms of psychoanalysis in the treatment of war neurotic soldiers. In fact, it was very difficult to do because it required a lot of time and material resources. The short forms of psychoanalytic treatment were more humane than coercive methods, and it was the main reason against the use of this method. Unfortunately, due to the lack of a clear doctrine of care, doctors, especially psychoanalysts used all known methods and techniques of treatment in order to help their patients. Areas of examination forms of war neuroses in the army of the warring parties in the Great War, as well as their treatment, still remain insufficiently studied and unclear. Although that examination has given some knowledge for military operation in future wars, in terms of the doctrine of care, it didn't answer many questions and didn't give the right answers and lessons for the future. Many psychoanalysts have treated numerous patients, especially demobilized soldiers during the long time, even many years after the Great War, individually and in group work with them. In that way, they have gained valuable professional experience which many years after, during the Second World War, represented the basic doctrine of care. Knowledge, gained from the development of psychoanalysis in the Great War, has served as a good basis for its future development.

Мср Владимир Каљевић[1]
ОШ „Братство јединство“

УЛОГА ЦРНОГОРСКЕ ЕЛИТЕ У СЛОМУ И КАПИТУЛАЦИЈИ 1916. ГОДИНЕ

Сажетак: У вртлогу светског рата, на маргинама великих војних догађања, водила се права борба у дипломатским и политичким рововима. Посебно место у тој борби имала је елита (политичка, војна, дипломатска, економска, културна). Црна Гора је у Велики рат ушла војно, али и политички неспремна. Два рата која је водила у сарадњи са Србијом иако је у војном смислу изашла као победник, Црну Гору су економски уназадила, што је био један од узрока њеног слома 1916. године. Други узрок, била је неспремност политичке и дипломатске елите којом је располагала да се супротстави како непријатељским нападима, тако и политичким и дипломатским играма које су око ње повели сами савезници. Дипломатску акцију коју је водила српска влада на челу са Николом Пашићем, потпомагали су појединци из највиших кругова у црногорској војној и политичкој елити. Црногорска елита настала је на размеђи векова, у време коначног стварања црногорске државе у време последњих владара из лозе Петровића, књаза Данила и краља Николе. Генерација највиших званичника која је потицала из редова некадашњег главарског слоја, схватила је значај уједињења Црне Горе са Србијом и у том смислу своје активности у тим последњим годинама пред крај рата, ставила у службу остварења тог циља. Рад је писан на основу релевантне историјске литературе и доступних историјских извора, као и дневне и периодичне штампе тог времена.

Кључне речи: Велики рат, Црна Гора, елита, капитулација

[1] kaljevic.vladimir13@gmail.com

Увод

Питање капитулације Црне Горе и њеног слома 1916. године, већ читав век заузима велики простор у нашој историографији. Чини се већ од тог јануара 1916. године тим питањем се баве политичари, тако и историчари. Оно је и данас веома актуелно. Какве год се прилике и неприлике појавиле ово питање поново израња и наново потреса како научну тако и ширу јавност. Према досадашњим истраживањима, односно резултатима тих истраживања, истину која произилази из њих, могли би смо посматрати из два различита становишта, која се у зависности од друштвених и политичких околности, крећу ка истом циљу. Према вечитим поделама на присталице и противнике краља Николе и његове династије, према присталицама и противницима уједињења Црне Горе са Краљевином Србијом а потом и њеним уласком у Краљевину СХС, могли бисмо читати и две „коначне“ истине. Неминовно се намеће закључак да су противници краља уједно и присталице уједињења, и обратно, док су краљеве присталице противници уједињења. Већ у првим данима слободе, појавила се књижица Марка Рашовића – *Црна Гора у Великом рату*, у којој аутор као непоколебљиви присталица уједињења сву кривицу за слом Црне Горе приписује краљу Николи и његовом сину кнежевићу Мирку. Не бирајући речи, Рашовић не узима у обзир ни једну околност, која би макар мало да олакша, смањи и неутралише кривицу црногорског краља, приписујући му чак и „недела“ која је чинио пре избијања Великог рата.

С друге стране, као вид одговора на оваква и слична подметања појављује се нешто обимнија књижица Новице Радовића *Црна Гора на савезничкој голготи*. Радовић иначе рођак црногорског суверена, покушава да реалније сагледа ширу слику дешавања око Црне Горе од почетка рата 1914. године до тог јануара. Али, он баца сумњу на одређене личности из црногорске Врховне команде, и оне придошле из Србије али и на оне из Црне Горе.

Обе књижице су сигурно политички памфлети са јасно одређеним циљевима. Питање капитулације било је подлога и за политичка разрачунавања између два рата. У дневној штампи водила се жучна преписка између сердара Јанка Вукотића, дивизијара Митра Мартиновића о њиховој улози у поменутим догађајима. Сваки од њих полазећи са становишта да је у тим данима учинио све потребно у оквиру својих могућности, бранио је себе и кривицу окретао ка својим опонентима.

Након Другог светског рата, наравно под другачијим околностима и идеолошким премисама, ово црногорско питање није изгубило на актуелности. Међутим, у коначном оно је остало и даље без конкретног одговора.

Покушај да што реалније и без идеолошко-политички обојених погледа да одговор на ово питање, приписујемо професору Драгољубу Живојиновићу који је са серијом монографских публикација успео да пронађе тражене одговоре: *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, *Црна Гора и Италија 1914–1925*. и *Невољни савезници 1914–1922*.

Постављамо питање шта је и ко је црногорска елита. Одговор нимало лак ни једноставан. Краљ, министри, дипломате, војсковође – јесу елита, али елите као у другим државама није било нити је могло бити, јер племенско друштво није дозвољавало да ико осим племеника и братственика може да буде испред њих. У Црној Гори тога доба мало је оних који нису припадали овом миљеу. Ако их је и могло бити, нису имали прилику да се искажу, покажу и докажу.

Међутим, улогом црногорске елите као такве нико се није конкретно бавио. И даље остаје питање да ли је за све крив краљ Никола!? Да ли су војсковође Вукотић и Мартиновић могли да учине и више!? Да ли је њихова суревњивост и нетрпељивост убрзала пропаст Црне Горе!? Да ли су политичари и дипломате, Мијушковић, Пламенац и остали учинили довољно да спрече одвајање савезника од Црне Горе!? Да ли и колико је црногорска емигрантска елита утицала на неке од ових догађаја!?

Увертира – политичке и дипломатске заврзламе

Савезници су, од почетка рата сумњичили краља Николу да има тајни уговор са Аустро-Угарском. Сумњичење се нарочито појачало од друге половине 1915. године. Краљ Никола је наредио команданту Ловћенског одреда, свом сину Петру, да аустроугарској команди у Котору пошаље парламентарца и да тражи састанак са бившим војним аташеом Аустро-Угарске на Цетињу, мајором Хубком.

До састанка је дошло 11. јуна 1915. године у селу Лазаревићима у близини Будве. У разговорима са црногорске стране учествује кнежевић Петар у пратњи бригадира Ника Пејановића.[2] О овим разговорима нема званичних црногорских докумената осим извештаја самог мајора Хубке. По његовом извештају, црногорска страна је тражила хуманизацију рата, тј. да се одустане од бомбардовања градова и насеља. У извештају који је Хубка послао грофу Форгачу, каже се да принц Петар „није дао никакве

[2] Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату* 1914–1918, Цетиње, 1969, 68.

конкретне предлоге за поновно политичко зближавање Црне Горе са Аустро-Угарском".[3]

Овај састанак је послужио и савезницима и Србији да оптуже краља Николу да је водио преговоре о обустави рата и неком тајном уговору који би му гарантовао опстанак на престолу.

Оптужбе које су му упућиване, да тајно сарађује са Аустријом, тешко су погађале краља Николу. Покушавао је да се оправда. И краљ Никола и влада су покушавали да превазиђу неспоразуме са Србијом. Дана 2. јула 1915. године краљ Никола је за начелника штаба црногорске Врховне команде именовао пуковника Петра Пешића. У први мах је изгледало да су спорови између Црне Горе и Србије изглађени, али није било тако. Војна и дипломатска мисија из Србије и даље је радила на истом задатку – компромитовање краља Николе и Црне Горе, потчињавању црногорске војске српској Врховној команди и одузимању Црној Гори свих војних и политичких акција које би покушала самостално да води. Како је напоменуто, пуковник Пешић је у томе отишао корак даље од свог претходника, генерала Божа Јанковића. Трећи дан од ступања на дужност, пуковник Пешић пише начелнику српске Врховне команде војводи Радомиру Путнику:

„Господину војводи Радомиру Путнику

Приликом именовања начелника штаба Врховне команде Краљ ми је дао реч пред Министром председником, Министром војним и Министром иностраних дела да се више неће мешати у операције и да ће са војском општити само преко мене. Међутим, уверен сам да ће првом приликом радити против. Заузимањем Скадра Црна Гора је изгубила све симпатије великих сила, а нарочито зато што се у дипломатском кору верује да је то учињено у договору са Аустро-Угарском. Од дужег времена верује се да је учињен и известан писмен споразум између Аустро – Угарске и Црне Горе и чак су се спомињали извесни чланови тог уговора... Према овоме, најбољи тренутак да Србија прекине везе са Црном Гором изгледа да би био сада, када су све велике силе против Црне Горе; само томе не треба да буде узрок Скадар, јер би онда изгубили симпатије масе, пошто се цео црногорски народ одушевљава Скадром. Међутим, ако наши интереси захтевају да се Црна Гора доведе у очајан положај, боље користити другу прилику него Скадар. На пример: када се Краљ почне мешати у војску и операције и мимо мог одупирања да ја дам оставку и да српска мисија буде опозвана. Према овоме молим за упутство да ли је наш

[3] Исто, 69.

интерес да се прекине са Црном Гором или не, те да према томе удесим моје држање према краљевим захтевима за мешање у операције, мада ми се у сваком случају може попустити само донде док не буде штете по правилан ток операција. Молим за одговор. Саопштите непосредно мени а не преко делегата, те да што мањи број лица буде посвећен у ово деликатно питање".

Начелник штаба. Пуковник Пешић[4]

Овај предлог није прихваћен. Мада, тешко је наћи примера да се један савезник, плански доводи у очајан положај, када се зна да је тај савезник пристао да уђе у рат и да се све војне операције одвијају под заједничким дејством, али овде се није радило о интересима народа две братске државе, већ о интересима династије.

Дана 12. јула српска Врховна команда је обавестила црногорску Врховну команду о могућем почетку операција и да ова предузме мере да се Санџачка војска спреми за операције и да се одмах стави под команду Ужичке војске. Око овог питања настају нови неспоразуми. У захтеву српске Врховне команде црногорска влада и краљ Никола гледали су једноставно уништење црногорске војске као самосталне јединице и укидање њене Врховне команде – тврди др Новица Ракочевић.

Црногорска влада је мислила да српска Врховна команда има невојничке разлоге постављањем оваквог захтева. Иако је од црногорске владе добио мишљење, пуковник Пешић се обратио краљу Николи, који је одговорио да се слаже са ставом своје владе.

Спроводећи краљев одговор српској Врховној команди, пуковник Пешић није пропустио да да своје објашњење разлога због којег краљ Никола не усваја тај захтев: „разлог је у тајном уговору између Црне Горе и Аустрије, или у томе што се у војсци осећа јака струја за Србију па се краљ плаши да напусти војску из својих руку".[5]

Војвода Радомир Путник је сматрао да црногорско опирање његовом предлогу није оправдано, јер су у питању биле чисто војне операције. Путник је покушао да убеди краља Николу да тиме Црна Гора не губи свој интегритет. Међутим, краљ Никола је 25. јула дефинитивно одбио овај предлог. Изгледа да су прави разлози због којих краљ Никола није хтео да Санџачку војску стави под команду српске Врховне команде, били у томе „осећајући да у војску све више продире идеја о уједињењу Србије

.....

[4] *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, ВИИ ЈНА , Београд, 1954, 266.

[5] Н. Ракочевић, н. д., 79.

и Црне Горе, краљ Никола је страховао за свој положај... Династичко питање се и овог пута као и раније испречило између две братске земље Србије и Црне Горе".[6]

Код савезника је положај Црне Горе био доста пољуљан. Они нису имали поверења у краља Николу, а последице тог неповерења, трпела је посебно црногорска војска, изнурена у три претходне ратне године. Посебно, скоро непријатељско држање према Црној Гори показивала је Русија, која је сматрала да после рата Црна Гора не треба да егзистира као самостална држава.

Рат у који су Србија и Црна Гора ушле, на дневни ред је поставио решавање југословенског питања, односно решење питања односа између две независне државе Краљевина Србије и Црне Горе.

Између српске владе и краља Николе никада није било правог поверења. Основ тог неповерења лежи у питању уједињења ове две државе, односно у различитим концепцијама уједињења. Како краљ Никола види то уједињење најбоље сведочи његово писмо упућено краљу Петру у коме се каже: „Послије толико патња, невоља и мука нашега народа Бог је милостиви досудио да га водимо данас ослобођена испод турског јарма сретна увеличана и у брацкој љубави загрљена. Нека је зато сад вазда Свевишњему хвала!... А да се томе народу пуну врлина унеколико одужимо, мислим драги ми Брате да смо ставили тврд темељ једном споразумном раду. Ми смо обојица већ људи у годинама, те нам дужност налаже да наш народ и наше нашљеднике оставимо након нас у једној тврдој подлози за њихов живот, за њихово благостање, за њихову безбједност и за очување насљедства које им остављамо, како би тим начином лакше могли приступити остварењу осталих националних завјета. Што скорији споразум у том правцу био би користан објема странама. Пријека потреба сагласити се, на темељу независности и једноправности наших држава и Династија, у обиљежењу дужности према заједничком задатку у војничком, дипломатском и финансијском пољу уредимо ли све ово, драги ми Брате, за нашега живота, колико ће нам олакшати души и уморним животима на раду око добра и среће нашега народа! Јест, оставићемо тако нашим синовима једном душом сједињено и оснажено Српство, богато плодним равницама и испреплетано ријекама, украшено шумама, богати рудама а купано сињим морем, нашим слободним српским морем. По том пространом Српству, најљепшем крају свијета, шириће се стотине хиљада једрих

[6] *Операције...*, 278.

српских момака, да све то очувају и радом и културом пољепшају и обогате. Не само наш народ из Србије и Црне Горе споразуму ће се обрадовати, него и она још не ослобођена браћа српска па и цијело Југословенство и у нади једне обште заједнице, душу ће му кријепити. Наша вјековна покровитељица Русија свој ће матерински благослов дати нашем споразуму. Ми ћемо јој оснажени моћи још боље доказати нашу захвалност, нашу вјерност и љубав за све што је за нас вијековима учињела док нас је, најзад, видјела ослобођене и способне да можемо собственим животом живјети и бити јој до потребе, најзахвалнији, најлојалнији и најувјеренији савезници...“[7]

По овоме се види да је краљ Никола заговарао идеју уједињења династија. За разлику од њега, српска страна је заговарала формулу историјског уједињења народа, а не његових политичких структура, са допуштењем да је минималан програм реална унија – административно уједињавање свих области, уз финансијско обештећење династије Петровића.

Милорад Екмечић, у свој студији *Ратни циљеви Србије 1914*, даје најтачније формулисан циљ српске владе према Црној Гори: „Србија је вољна, и дала је доказа, да жели дати династији црногорској највећа материјална обештећења, очувати њен престиж за вечита времена, али под условом да се јединство српског народа бар реалном унијом обезбеди. Питање граница између Србије и Црне Горе треба сматрати за унутарње питање српско“.[8]

Покрет за уједињење у Црној Гори имао је великог утицаја у народу, политичким круговима, војсци, био је доста јак у Народној скупштини и влади, оличен у Јовану Ђоновићу и Андрији Радовићу. Међутим, краљ Никола и његова околина су с неповерењем гледали на уједињење. Они су преко обезбеђења специјалног статуса Црне Горе у заједничкој држави настојали да обезбеде позиције династије Петровића као владарске куће. Током 1915. износили су свој погледе на то питање у неколико варијаната. У пролеће 1915. године Јован Матановић је као емисар краља Николе у Америци пропагирао тријалистички концепт југословенске државе, с тим да посебне јединице буду Србија, Црна Гора и Хрватска. У мају 1915. године престолонаследник Данило је рекао пуковнику Пешићу да хоће да путује у Србију и да у разговору са регентом Александром „ријешимо српско питање“. Другом приликом Данило је био одређенији: „Учинићу

[7] А. Лубурић, *Капитулација Црне Горе*, *документи* II, Београд, 1940, 164.

[8] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1992, 407.

као баварски краљ у Версају (...). Ја ћу бити срећан краљ Црне Горе у Великој Србији мога Сандре".[9] Овом изјавом престолонаследник је подразумевао да би Петровићи признали врховну власт Карађорђевића, али да остану владарска кућа Црне Горе, која би имала широку аутономију (ограниченог суверенитета, са неким дипломатским представништвима). Међутим, на овоме се стало, јер је средином августа Данило напустио Црну Гору и није се у њу никад више вратио.

Престолонаследника Данила је и почетак рата затекао у иностранству, у Паризу. У Црну Гору је стигао тек у октобру 1914. године. И Данило је попут двојице млађе браће показивао симпатије према Аустро-Угарској и Немачкој. Он је чак и пред представницима Антанте говорио да је убеђен у победу Централних сила. Током лета 1915. године преко војно-обавештајних центара у Софији у Беч су стизала обавештења да Цетиње нуди преговоре о миру, чак и у име Србије. У тим извештајима спомињу се чак и ћерке краља Николе, особото Ксенија, која је наводно иступала у име свог оца. У тим се изворима спомиње барон Криф, Холанђанин који је иступао као Данилов повереник. Сигурно је да Данило није чекао да дође до кризе на српском фронту да би се приближио Централним силама, па је у том смислу почео са припремом терена чим се на путовању за Швајцарску наша у Атини крајем августа 1915. године. Немачки посланик је својим претпостављенима писао „црногорска престолонаследничка господства (Данило и његова супруга) овде су се задржали два дана и прекјуче су били код Краљевских Височанстава. Они су свесрдно молили Његово Величанство Краља да се у Берлину и Бечу заложи да Црна Гора при прикључењу мира буде третирана на благ начин, господства су стално наглашавала да се црногорска краљевска фамилија нашла у општем рату против своје воље. Употребљавали су посебно оштре речи против Русије и руске политике".[10] Можда је овако иступање било последица директиве краља Николе, мада о томе нема поузданих трагова. С друге стране, ако знамо колико је живу дипломатску акцију након одласка из Црне Горе у Француској развила принцеза Ксенија, онда можемо да закључимо да су она и њена браћа и самовољно деловала не питајући већ остарелог оца. На овом месту застајемо да се упитамо, да ли је можда краљ Никола знао за њих али је био немоћан да утиче на ставове својих наследника. Наиме једна реченица у *Тестаменту* писаном 1917. године, упућеном сину, престолонаследнику

[9] Н. Ракочевић, у: *Историја Српског народа*, VI–2, Београд, 1981, 89.

[10] Исто, 90.

Данилу, која гласи „... Србија треба да у теби вазда има искрена и вјерна пријатеља“ представља опомену сину?! Да ли је овом „заповешћу“ и поред свих проблема које је имао око уједињења Црне Горе са Србијом, краљ Никола заиста сматрао да са Србијом треба имати искрене односе. Време настанка тестамента веома је важно у тумачењу ставова према том питању, или се краљ тада још надао у другачији исход догађаја који су се у то време одигравали како на ратиштима тако и на политичким и дипломатским фронтовима.

Као што смо видели, српска влада је сматрала да је најбоље решење за уједињење унитаристичко, али није напуштала ни идеју „реалне уније“. И неки други фактори у Србији су имали своја решења за уједињење Србије и Црне Горе. Организација „Црна рука“ је имала посебне концепције. У акције је покушавао да ступи Драгутин Димитријевић Апис, на начин на који је он „водио политику“ – организовањем убиства краља Николе и тако створи услове за преврат у Црној Гори који би довео до уједињења. „Црна рука“ се није наметнула као арбитар, јер је Никола Пашић успевао да државно – политичко кормило задржи у својим рукама. И поред великих неспоразума и проблема, односи између Црне Горе и Србије су и даље били у знаку заједништва.

Капитулација Црне Горе

Почетком јануара 1916. за време аустроугарских припрема за општи напад на Црну Гору, ситуација црногорске војске била је доста неповољна. Српска војска је, после тешких маршева кроз Црну Гору и северну Албанију, успела да се пребаци у рејоне Скадра и Драча, осим другог Комбинованог одреда Друге армије (два слаба пешадијска пука) и Деветог пешадијског пука Дринске дивизије (комбиновани и Васојевићки одред бранили су правце од Бијелог Поља, Рожаја и Берана, а Девети српски пешадијски пук налазио се у општој резерви црногорске војске код Спужа). Ове српске јединице су 4. јануара 1916. године напустиле Црну Гору и упутиле се ка Скадру, осим једног батаљона и пет брдских батерија са по два топа. Других савезничких снага у Црној Гори није било. Црногорска војска је уочи опште офанзиве на Црну Гору била усамљена.

Због тежине ситуације, пред црногорском владом и Врховном командом поставило се питање: да ли да се одсудно брани Црна Гора, или да се њена војска повуче за српском. Црногорска војска није била

у стању да брани Црну Гору, и у том тренутку права одлука би била да се за српском војском повуче у Албанију.

Црногорска Врховна команда имала је тачне податке о аустроугарским припремама за напад, а знала је и тачан датум напада. Међутим, она је тек 5. јануара наредила: а) да се одбрана Ловћена подели на два одреда: которски и Ловћенски, и б) да се из опште резерве са простора Даниловград – Никшић упуте Ловћенска и Острошка бригада за ојачање Которског одреда.

Стање црногорске војске почетком јануара 1916. године – због недостатка наоружања, муниције и ратне опреме – било је критично. Још теже је било питање исхране војске и народа. Ово стање описује пуковник Пешић у свом извештају министру војном Србије од 31. децембра 1915. године: „Црногорска војска је пет дана без хлеба. Народ је апсолутно гладан... катастрофа са транспортним бродовима пуним хране за војску и народ декуражирала је и најенергичније Црногорце. Бомбардовање Драча, напади на Ловћенски одред, наступање Бугара ка Драчу, све је то створило панику у свим круговима, а нарочито код краља, који се стално саветује са аустријским људима... на све ово обратио сам пажњу енглеском и француском посланику и италијанском војном изасланику. Њихови извештаји сагласни су са мојим да је моменат критичан и да може доћи до сепаратног мира. Молио сам италијанског војног изасланика да се пошаље одмах један брод хране за Црногорце; и он је хитно телеграфисао у том смислу. Молим узмите у озбиљно разматрање ово стање.“

Начелник штаба пуковник Пешић[11]

До јануара 1916. године Централне силе су српску војску одбациле на албанско приморје. Италија, као најближи савезник, иако је била у могућности да помогне српској и црногорској војсци, остала је пасивна.

Црногорска војска се почетком јануара, јачине 43.000 војника, налазила углавном на граничним фронтовима са задатком њихове одбране. У стању у каквом је била црногорска војска није могла да тај задатак испуни. Она је могла једино да води маневарску одбрану, ради стварања потребног времена за евакуисање српске војске из северне Албаније, али и за своје повлачење за њом.

Црногорска влада и Врховна команда, донели су супротну одлуку, што је црногорску војску довело до слома.

Почетком децембра 1915. године црногорска влада предложила је

[11] *Операције*…, 424.

краљу Николи детаљно разрађен план за евакуисање државних установа и повлачење војске ка Скадру. По том плану требало је да се евакуише: „Прво с Цетиња у Подгорицу, а затим према потреби у Скадар и даље... Према том плану имао се евакуисати краљ са члановима двора, а војска се имала борити, колико је то могла, и повлачити се према потреби за краљем и владом. Остало становништво имало је поступити како је ко могао и хтио“.[12]

Краљ Никола није усвојио овај план и влада је затражила да се сазове Народна скупштина, која се састала 25. децембра 1915. године. Влада је Народној скупштини упутила предлог да се Црна Гора бори до краја и да дође до брзе евакуације. Ни овај план владе није усвојен и она је поднела оставку. Међутим, до 3. јануара 1916. године њена оставка није уважена. Истог дана је образована нова влада на челу са Лазаром Мијушковићем.

Нова влада морала је да се одлучи за једно од ова три решења: 1) да се изврши план претходне владе за евакуацију, 2) да се прими одсудна одбрана по плану црногорске Врховне команде, и 3) да се ступи у преговоре са Аустро-Угарском ради закључивања сепаратног мира.

Влада се одлучила за друго решење, иако је оно било неизводљиво за Црну Гору, јер је црногорска војска била без материјалне помоћи савезника, и није била у стању да четири пута надмоћнијем непријатељу пружи адекватан отпор.

План за одбрану Црне Горе у јануару 1916. године израдила је црногорска Врховна команда, она иста која је од октобра до децембра 1915. године добро организовала операције. Међутим, црногорска Врховна команда је операције од краја децембра 1915. године до 17. јануара 1916. године испланирала нереално, јер је такав план водио у пропаст. Краљ, Влада, Народна скупштина и највиши војни руководиоци никако нису смели да не прихвате план за евакуацију.

Ловћенски фронт се протезао од Плоче (јужно од Грахова), преко Цуца, Његуша, Кука и Прчије главе до морске обале и даље обалом до реке Бојане. За Аустро – Угарску Врховну команду планински масив Ловћена представљао је важан оперативни ослонац за даље продирање у Црну Гору. План аустроугарске Врховне команде за операције на Ловћенском фронту предвиђао је заузимање Ловћенског масива. Главни правац удара требало је извести из рејона Котора преко Његуша. Командант генерал Саркотић и командант 47. пешадијске дивизије су сматрали да би напад

[12] Исто, 430.

преко Његуша био скопчан са великим губицима и да успех напада није загарантован.

Командант 19. корпуса генерал Тролман је решио да са главнином корпуса изврши напад на Крстац у правцу Кука и Солара. После заузећа Кука, Врховна команда је одобрила овај напад.

Главни правац удара 19. аустроугарског корпуса усмерен на Кук и Солар правилно је одређен. Зато што је избегнут удар преко Крстац седла где је напад био повезан са великим физичким напорима. Међутим, напад на Кук и Солар био је лакши, због приступачног терена, али и потпомагања напада са других одсека. Напад је усмерен на два важна чвора одбране: Кук и Солар са чијим је падом омогућено даље продирање ка Цетињу.

Организација одбране Ловћенског фронта извршена је погрешно, пошто, је тај фронт затварао два важна правца ловћенски и приморски, и требало га је поделити на два одсека и због великог значаја одбране Ловћена запосести јачим снагама.

На целом Ловћенском одбрамбеном фронту налазило се око 8.000 црногорских војника, 11 митраљеза и 42 артиљеријска оруђа. Однос снага био је 6:1 у пешадији и 12:1 у артиљерији у корист аустроугарске војске, која је на Ловћен нападала са око 50.000 људи и близу 600 артиљеријских оруђа.[13]

Припрема напада отпочела је 6. јануара јаком артиљеријском ватром на ловћенске положаје. Општи напад отпочео је у зору 8. јануара, такође јаком артиљеријском ватром. Борбе су настављене све до 13. јануара, када је Ловћенски фронт пробијен и аустроугарске трупе ушле у Цетиње.

После пада Ловћена, краљ се са двором и владом преселио у Крушевац код Подгорице. Од Аустрије се тражило дводневно примирје, а влада са Лазаром Мијушковићем на челу, тражила је закључење мира са Аустријом. Краљ Никола је то одбио. У то време Петар Пешић пише: „... војска је гладна и са врло мало муниције и нема изгледа да ће се ово стање моћи поправити. Мени је част обавестити пажњу вашем величанству, да се под оваквим условима борба апсолутно више не може водити и да треба одмах учинити ово: 1) тражити мир са непријатељем, пошто није хтео примити предлог о примирју од пре два дана, 2) двор, Краљевска Влада, Врховна команда и страна посланства да оду у Скадар најдаље још сутра“.

Краљ се колебао шта да ради. У једном часу спремао се да прикупи

[13] Б. Гледовић и др., *Први светски рат* I, *Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975, 260.

војску и сачека Аустријанце код Царева Лаза, па да на том историјском месту пружи коначни отпор непријатељу. У тој идеји подржавао га је сердар Јанко Вукотић, док су му остали сугерисали да то не чини, јер би лако могао бити заробљен.

Краљ Никола је тада имао скоро осамдесет година, па је тешко данас говорити шта је даље мислио и какви су му били планови. Али да је једног тренутка послушао своју савет, па макар и са једном четом Црногорацас организовао отпор на Царевом лазу и ту погинуо, он би у историји, заиста, био означен титулом ''цар јунака'', како су га Црногорци некада називали, али он није имао снаге за то.

На дан 14. јануара, краљ Никола и влада су послали аустријској влади ноту следеће садржине:

„Краљевска црногорска влада тражи од аустријске владе да са Црном Гором закључи мир. Она моли царско – краљевску владу, да означи своје делегате, као и место, дан и час њихова састанка са црногорским делегатима. Црногорска влада моли аустроугарску владу да изда наредбу о обустави непријатељстава како би црногорска влада такву наредбу могла дати и својим трупама. Црногорска влада моли команданта да учини да Њ.В. Цару и краљу буде послата депеша Њ.В. краља Црне Горе. Ову депешу предаће нам наши парламентарци гг – мајор Љумовић и поручник Поповић. У исто време молимо команданта да допусти нашим парламентарима да могу очекивати у његовом логору одговор царско – краљевске владе“.[14]

Уз ову ноту следила је депеша краља Николе цару Фрањи.

„... Пошто су ваше трупе данас заузеле престоницу црногорска влада нашла се у нужди да се обрати царско – краљевској влади да би добила прекид непријатељстава и мир са државама вашег Величанства, молећи Вас да се заузмете за частан мир доследан угледа једног народа који је некад уживао Ваше благостање, Ваше уважавање и Вашу симпатију. Ваше племенито и витешко срце, надам се, неће нам нанети понижење које не заслужујемо“.

Двадесет првог јануара 1916. године начелник штаба црногорске војске, сердар Јанко Вукотић, који је после Пешићевог одласка преузео команду, издао је наредбу целокупној црногорској војсци:

„Данас у два сата поподне добио сам акт од г. Министра војног, који гласи: Пошто је Њ. В. краљ Господар одсутан из земље, то је Краљевска влада ријешила да се војска разиђе са положаја те према томе војска и

[14] *Операције*…, 616.

не постоји већ само народ“. Тако је црногорска војска први пут у својој историји капитулирала.

Епилог

Краљ Никола је напустио Подгорицу и преко Скадра стигао у албанско пристаниште Медову. Дан након капитулације, краљ Никола се састао са регентом Александром. Разговор је потрајао дуже време, а кад је одлазио краљ је замолио свог унука „да му чува Црногорце“. Нешто касније, краљ Никола се укрцао у савезнички торпиљер и никада се више нису видели.

Краљ Никола и његове присталице су се пребациле преко Италије у Француску и ту су се најпре сместили у Лиону, али су их француске власти убрзо пребациле у Бордо, где су се ускоро почели окупљати избегли црногорски официри, политичари и чиновници. У Бордо је стигао и председник владе Лазар Мијушковић, а ту су били смештени и страни дипломати акредитовани код црногорског владара. Половином 1916. године краљ Никола је прешао у паришко предграђе Неји, где је премештено и седиште владе. Краљ и људи око њега су наставили да представљају црногорску државу, па и њену борбу на страни Савезника, али уз себе нису имали ни војне ни политичке снаге, нити већину црногорског народа, који је остао у окупираној Црној Гори.

На десетогодишњицу поменутих догађаја, београдски лист *Време* од 28. фебруара 1926. године донео је на својој петој страни текст под насловом *Капитулација Црне Горе* са до тада необјављеним чињеницама и једном занимљивом фотографијом. У поднаслову текста стоји Руски цар није дозволио да се краљ Никола сретне са њиме у току рата. На неколико места у тескту приложени су телеграми које су поједине европске дипломате размењивале. Овај текст, подсетио је на неколико питања: улога краља Николе, принца Мирка и председника Министарског савјета Лазара Мијушковића у капитулацији Црне Горе. Ми ћемо се на овом месту осврнути на део који говори о Лазару Мијушковићу и његовом политичком ангажману.

У споменутом тексту, каже се да амбасадор Гирс поводом дешавања Ловћенског одреда, само неколико дана након капитулације Црне Горе јавља „Овог часа посетио ме је Мијушковић и рекао ми је ово: Ловћенски одред генерала Мартиновића под утицајем глади, мраза, моралног потреса и под дејством лажних гласова да је између Црне Горе и Аустрије

дошло до тајног споразума, готово се није ни тукао и напустио је позиције. Мијушковић је тада молио за примирје. Аустријанци тражили су разоружање црногорске војске и предају српске војске, изјавивши да ће само под тим условима прекинути војна дејства. Мијушковић је молио за мир, да би се само у времену добило. На моје питање да ли су прекраћени сви преговори са непријатељем, он ме је најкатегоричније уверавао о томе и прочитао ми телеграм испослат од краља Николе из Бриндизија генералу Вукотићу".[15] Амбасадор Гирс даље извештава Петроград о томе да је Мијушковић говорио да су „кнез Мирко и три члана црногорске владе остали су у Скадру ради подржавања духа у црногорској војсци". Међутим, ово је био политички маневар, да би се стекао утисак да књажевић Мирко жели да напусти Црну Гору и пође за својим оцем. На основу података које је добијао од Мијушковића, Гирс је свој извештај завршио објашњењима везаним за даље држање Ловћенског одреда.

Краљ Никола је стигао у Бриндизи 23. јануара. Тог истог дана у Риму је штампан званични црногорски коминике о држању Црне Горе, који је имао за циљ да обавести савезнике о последњим данима пред Капитулацију Црне Горе. У овом документу се каже: „Генерални консул Црне Горе саопштава следећу депешу из Бриндизи од Г. Мијушковића председника Министарског савета: С обзиром на извесне коментаре односно последње фазе ратовања Црне Горе потребно је обавестити јавност да се измена гледишта с аустро-угарским властима наметала са обе стране, после пада ловћенских утврђења, које смо се надали избећи, и после уласка непријатеља на Цетиње. Кораци за прекид непријатељстава имали су за циљ да се у времену добије и да се обезбеди наше повлачење и евакуација ка Подгорици и Скадру, а тако исто да се избегну препреке, које су се нашле и пред осталим црногорским трупама, које су се налазиле на другим фронтовима даље од Подгорице и Скадра у правцу Љеша и Драча".[16]

Савезничка штампа је и након овог коминикеа и даље задржала негативан став о држању званичне Црне Горе у последњој фази њеног ратовања. Шта више. француски листови редом, доносили су у својим натписима веома непријатне осуде Црне Горе. Мијушковић је по свом доласку у Париз покушавао да их демантује, међутим, безуспешно. Новоименовани представник Русије код краља Николе, Иславин је о томе

[15] *Време*, од 25. фебруара 1926, 5.

[16] Исто.

обавештавао петроградски двор. У извештају од 16. фебруара Иславин пише: „Непријатан одзив штампе о Мијушковићу јако га је дирнуо. Он ми је доказивао да је оптужба против њега, тобоже да је аустрофил заснована на неспоразуму и на непознавању географског положаја Црне Горе, која се налази у економској независности од Аустрије и Италије“. [17]

Иславин је у својим извештајима Сазонову, оставио трага и о аудијенцији код краља Николе. „Представио сам се јуче краљу Николи. Краљ ми је рекао да је потпуно утучен последњим догађајима и да је напуштајући Црну Гору, једино желио погинути од непријатљског зрна, чиме би положен и крај његовим мукама. Затим се његово величанство изражавао са негодовањем о оначину како се Италија држала према њему. Краљ је окривљавао Италију да је она Црну Гору довела до глади, не побринувши се о предаји снадбевања које се до овог времена задржало у Бриндизи. Краљ, који за себе вели да више од пола века стоји на стражи словенских интереса, назвао је гнусном клеветом све оптужбе о томе да је он од почетка рата био у тајним преговорима с Аустријом, Краљ очекује скори повратак Мијушковића из Париза и рекао ми је да ће од мене примити акредитиве у месту које буде од француске владе назначено за стално пребивалиште његовог величанства“.[18]

Краљ Никола је за место свог боравка добио Лион, где је сметио краљевску резиденцију. У Лиону му је Иславин и предао своје акредитиве. Наводно, приликом те аудијенције, краљ Никола је тражио да буде примљен код цара Николаја. Међутим, писац чланка у поменутом листу *Време*, каже да је цар 21. марта 1916. године примио телеграм и одмах на његовој полеђини својеручно написао „Безусловно одбијам долазак краља Николе у Русију за време рата“.[19] Овим се чланак завршава, али ми би смо могли помислити да ли и колико је овај податак тачан. С обзиром на то да се ради о времену када је и сам помен имена црногорског суверена био непожељан и када су политичке прилике у Краљевини СХС биле такве да се свака идеја о позитивним делима краља Николе и уопште Црне Горе морало ћутати, изражавамо сумњу у веродостојност изнетог. С друге стране, у последње време, често се могу прочитати написи о улози Русије у капитуалцији Црне Горе, с обзиром на чињеницу да је на Петроградском двору закључено да је Црна Гора одиграла своју историјску улогу и да је њена судбина једино у заједници са Србијом.

[17] Исто.

[18] Исто.

[19] Исто.

Свакако да ово питање захтева историографску анализу и тек тада ћемо бити у могућности да добијемо конкретне одговоре.

Споменули смо да се на почетку чланка о капитулацији Црне Горе у листу *Време*, налази једна занимљива фотографија. На фотографији која је доста мутна види се да за столом седи краљ Никола и један аутроугрски официр. У објашњењу фотографије стоји „Један историјски документ: тајни састанак краља Николе са начелником штама аустријске оперативне војске према Црној Гори, Купком. Састанак је био на Ловћену, пред капитулацијом Црне Горе". Даље се у објашњењу наводи да је фотографију, за време окупације добио „један београдски адвокат од једног аустријског официра, Србина".[20]Да ли је ова фотографија веродостојна, данас је тешко утврдити.

Питање слома и капитулације Црне Горе било је у жижи јавности неколико година након краја Првог светског рата. У ондашњој штампи се потезало и питање улоге и одговорности не само краља Николе, него и његових најближих сарадника, сердара Јанка Вукотића и дивизијара Митра Мартиновића. Ове две кључне личности црногорске државе, војске и историје са почетка XX века, свакако имају велику улогу у догађајима о којима говоримо. Њихова војничка, командујућа улога у овом рату се не доводи у питање, посебно сердара Вукотића који је у Мојковачкој операцији која је трајала 93 дана, спасао углед црногорског оружја и „одужио се Српству". Међутим, њих двојица су били конкуренти, политички ангажовани, са различитим погледима на политичке прилике што је често доводило и до отворених сукоба. Колико су ти сукоби ишли на штету Црне Горе последњих година њеног постојања, покушали су да они сами дају одговор и своју улогу у тим догађајима минимализују или колико је то могуће пребаце на другу страну.

Сердар Јанко Вукотић, је своје успомене писао након интернације, у логору у Бјеловару. Службени лист СРЈ, ове успомене публиковао је 1996. године под називом *Успомене из три рата*. У мемоарским списима сердара Јанка Вукотића, као посебан додатак дати су полемички текстови објављивани у оновременој штампи и то у листовима *Јутарњи лист* из Загреба и *Српска зора* из Сарајева.

Одговарајући на оптужбе у тексту из *Јутарњег листа*, под насловом *Ко је издао и према брату и савезнику неправедан био*, да је он био „генералисимус црногорске војске", сердар Јанко је одговорио износећи сасвим другачије чињенице. „Није истина да сам ја био ге-

[20] Исто.

нералисимус црногорске војске у овоме свјетском рату...Од 22. августа 1914. па све до 17. јануара 1916. године био сам искључиво командант Санџачке црногорске војске, а то је она војска која је оперисала у Босни, и послије штитила одступање српске војске, послије њеног пораза... Тадања Црногорска влада, под предсјдништвом Лазара Мијушковића, понудила је Аустро-Угарској влади мир 13. јануара 1916. године и ту понуду је Мијушковић саопштио и претставницима савезничких држава... Пуковник Пешић напустио је Црну Гору 17. или 18. јануара 1916, и на одласку ми саопштио, да га по краљевој наредби, имам замијенити у дужности".[21] У листу *Српска зора*, сердар Јанко је одговрио нешто дужим чланком, такође одговарајући на анонимну оптужбу да је он главни кривац за капитулацију Црне Горе. У делу одговора он каже: „6. јануара, по подне краљ је отпутовао из Подгорице, а пошто је мени пред свједоцима, дао свечано обећање, да ће се сјутрадан вратити у Подгорицу, што сам ја морао повјеровати, утолико прије, што се ни он ни Влада при одласку није јавио. Ну краљ је мјесто да се врати у Подгорицу, или да остане у Скадру, што би према насталој ситуацији најбоље било, па да уреди што се још могло урдити да се непријатељу спријечи напредовање приморјем (...) напушта Скадар и одлази преко Св. Јована Медуанског за Италију. Тек сада сам ја видио колико је сати, и што се је све и зашто одигравало одавно, а нарочито потоњих десет дана, тј. од тражења примирја са Аустријанцима 29. децембра, а то рећи дан пошто је противник напао Ловћен и, ма да је пробио фронт, било је још много од Ловћена до Скадра и Подгорице, које је далеко лакше било бранити него и сам Ловћен, будући да ови 'Ловћени' о којима ја говорим, нијесу били изложени пољби непријатељских флота и сталних утврђења, и које сам ја, узгред буди речено, телеграфисао Врховној команди још испред Берана, да их треба упорно бранити. Ипак, и по сазнању да је краљ земљу и војску напустио, нијесам до краја пао у очајање... Сада је наступио ужасан тренутак, јер је ситуација оваква: краљ је напустио земљу, а војска, која је у одступању, још није нико, осим извјесних штабова, стигао ни у Подгорицу, и питање је да ли ће у току дана стићи; противник је већ на Бојани, коју може у неколико сати прећи и тиме прекинути сваку могућу одступницу...".[22]

Службени лист СРЈ, штампао је и мемоаре дивизијара Митра Мартиновића, под насловом *Ратне године 1912–1916*. И Мартиновић,

[21] Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд, 1996, 212.

[22] Исто, 216.

као и Вукотић, гледајући из своје визуре, даје неке одговоре на питања око слома и капитуалције Црне Горе. Говорећи о свом учешћу и улози у тим данима и догађајима дивизијар Митар Мартиновић, кога су оптуживали да је прерано са Которским одредом којим је командовао напустио положај, каже: «Када падоше главни положаји Ловћена и Крсца, баталиони из Никшићке бригаде, чувши да непријатељ наступа Никшићу – да посједне њихова огњишта, напустише положаје и самовољано отидоше да се нађу у заштиту свог робља и својих села».[23] Сматрајући да је ситуација безизлазна, дивизијар Мартиновић је напуштајући положаје планирао да одсудни отпор непријатељу пружи на брдима око Цетиња, али је и у томе био ометен, и то образлаже речима: „Отпор на Цетињу би спријечен наредбом коју је краљ био оставио митрополиту и предсједнику општине Цетиње да саопште мени и војсци да се пред Цетиње и у околини – не даје непријатељу битка".[24]

На Крушевцу, крај Подгорице 19. јануара 1916. године, одржано је саветовање код краља Николе на коме је присуствовао и дивизијар Митар Мартиновић. Између Мартиновића и краља Николе тада је дошло до сукоба, јер је Мартиновић отворено оптужио црногорског суверена да је он главни кривац за пад Ловћена и капитуалцију Црне Горе. О томе Мартиновић каже: „Послье кратке почивке држећи главу наслоњену на руку, јако забринут, краљ се окрене присутним и рече: 'Па шта сада да радимо? Да идемо на Царев Лаз у сусрет непријатељу!' Сви присутни ћуте као заливени и нико ништа не проговори и пошто се то ћутање продужи, ја, који сам био ријешио да ништа не говорим, пошто виђех да нико краљу на његово питање не одговара, узех ријеч".[25]Дивизијар Мартиновић се успротивио таквом предлогу, јер је аустријска војска већ заузела тај терен и предложио је краљу да се црногорска војска повуче према Скадру, те да тамо покуша да пружи отпор непријатељу. Уколико и то не буде успело, да се придуже савезничким снагама у Медови, па да са њима заједно воде борбу са непријатељем. Међутим, ни овај предлог Митра Мартиновића није био прихваћен.[26]

Извори и литература:

1. Ракочевић Новица, *Црна Гора у Првом свјетском рату* 1914–1918,

.....

[23] М. Мартиноцић, *Ратне године 1912–1916*, Београд, 1996, 208.

[24] Исто.

[25] Исто, 209

[26] Исто,

Цетиње, 1969.

2. Шкеровић Никола, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата, односи са Србијом – капитулација*, Титоград, 1963.

3. Радовић Новица, *Црна Гоора на савезничкој голготи*, Подгорица, 2001.

4. Рашовић Лазар, *Црна Гора у великом рату*, Београд, 2000.

5. Вукотић Јанко, *Успомене из три рата*, Београд, 1996.

6. Мартиновић Митар, *Ратне године 1912–1916*, Београд 1996.

7. Колектив аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, ВИИ ЈНА, Београд, 1954.

8. *Историја Српског народа* 6–2, Београд, 1981.

9. Живојиновић Драгољуб, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд, 1996.

10. Живојиновић Драгољуб, *Италија и Црна Гора 1914–1925, студија о изневереном савезништву*, Београд, 1998.

11. Живојиновић Драгољуб, *Невољни савезници 1914–1922*, Београд, 1996.

12. Ашанин Мијаило, *И тада рекоше неће проћи*, Бијело Поље, 1988.

13. Јовановић Јагош, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности. Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године*, Цетиње, 1948.

14. Љушић Радош, *Историја српске државности*, књига II, *Србија и Црна Гора, нововековне српске државе*, Нови Сад–Београд, 2001.

15. Лубурић Андрија, *Капитулација Црне Горе* II, Београд, 1940.

16. *Време*, 25. фебруар 1925. године

17. Гледовић Богдан, Ратковић Борислав, Ђуришић Митар, Грахо-вац, Милан, Опачић Петар, *Први светски рат* I, *Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975.

Summary
THE ROLE OF MONTENEGRIN ELITE IN THE BREAKDOWN AND CAPITULATION IN 1916

In the wake of World War I, on the sidelines of major military events, there was a real struggle in the diplomatic and political trenches. A special role in this struggle was that of the elite (political, military, diplomatic, economic, cultural). Montenegro entered the Great War military, as well as politically unprepared. The two wars that it led in the cooperation with Serbia, although in military terms it emerged as victorious, economically setback Montenegro, which was one of the causes of its collapse in 1916. Another cause was the reluctance of the political and diplomatic elite, which was at its disposal, to confront enemy attacks, as well as political and diplomatic games that around it took allies themselves. A diplomatic action led by the Serbian government headed by Nikola Pasic, was encouraged by the individuals from the highest circles in Montenegrin military and political elite. Montenegrin elite was created on the borderline of centuries, during the final constitution of the Montenegrin state at the time of the last ruler of the Petrovic line, Prince Danilo and King Nikola. Generation of the top officials who came from the ranks of former governmental layer, realized the importance of unification of Montenegro with Serbia and in this sense its activities in those last years before the war, put in the service of achieving this goal. The work was written on the basis of relevant historical literature and available historical sources, as well as daily and periodical press of the time.

Зборник радова са Међународног саветовања
– Елите у Великом рату
27–28. октобар 2016. године

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Дунавска 35
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Бранимир Андрић

Штампа
„Иньац Граф”

Тираж
300

2017. године

ISBN 978-86-80017-44-0

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(497.11)”1914/1918”(082)

МЕЂУНАРОДНО саветовање „Елите у Великом рату“ (2016 ; Нови Сад)
Зборник радова са Међународног саветовања „Елите у Великом рату“, Нови Сад, 27–28. октобар 2016 / [главни и одговорни уредник Бранимир Андрић]. – Нови Сад: Архив Војводине, 2017 (Нови Сад : Иньац граф). – 586 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)

Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Резиме на енгл. језику уз већину радова.

ISBN 978-86-80017-44-0

а) Први светски рат 1914–1918 – Зборници
COBISS.SR-ID 316524039